ТОДОР БОЯДЖИЕВ
ИВАН КУЦАРОВ
ЙОРДАН ПЕНЧЕВ

ФОНЕТИКА

СЪВРЕМЕНЕН

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

БЪЛГАРСКИ

СЛОВООБРАЗУВАНЕ

ЕЗИК

МОРФОЛОГИЯ

СИНТАКСИС

Тодор Бояджиев
Иван Куцаров
Йордан Пенчев

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Фонетика ◆ Лексикология ◆ Словообразуване
Морфология ◆ Синтаксис

Учебник за студенти от филологическите факултети и педагогическите институти

Под редакцията на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев

Издателска къща •Петър Берон•
София, 1999

Теорията на съвременния български език във всичките му дялове е представена от известните български езиковеди – професорите Тодор Бояджиев (Фонетика. Лексикология и фразеология. Словообразуване), Иван Куцаров (Морфология) и Йордан Пенчев (Синтаксис), и отразява най-новите тенденции в изучаването на езика ни. Рецензенти са проф. Петър Пашов и д-р Владимир Жобов.

Учебникът е предназначен за студентите от филологическите специалности на университетите, педагогическите факултети и институтите. Съдържанието му е съобразено напълно с учебната програма на дисциплината "Съвременен български език" и с научните и методическите изисквания в различните курсове и специалности.

Изданието е особено полезно със системното си изложение и задоволителната пълнота и на учителите по български език, а така също и на всички, които се интересуват от въпросите на родния език, желаят да повишат културата на устната и писмената си реч и професионалните си умения.

© Тодор Бояджиев, Иван Куцаров, Йордан Пенчев, автори, 1998.
© Издателска къща "Петър Берон"

ISBN 954-321-070-5
ISBN 954-402-036-5

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР

Учебникът "Съвременен български език" е предназначен за студентите от филологическите специалности на университетите, педагогическите факултети и институтите. Неговото съдържание е съобразено напълно с учебната програма на дисциплината "Съвременен български език", която се преподава общо или по раздели, и с редица научни и методически проблеми в различните курсове и специалности.

В изданието са представени системно, научно и пълно звуковият и граматичният строеж на книжовния български език. Като се съобразяват с бъдещата специалност на тези, за които е предназначен учебникът, авторите обръщат особено внимание на системните и структурните особености на българския език, на словообразуването и формообразуването, на употребата и значението на граматичните категории, което позволява да се открият най-характерните му черти и книжовни езикови норми. Възприетият начин на изложение върху по-широка теоретична основа дава възможност на студентите да се запознаят достъпно и с използваните разнообразни методи и специалната терминология за описание на различните равнища на езиковата система и с научнотеоретичните проблеми, които има да решава съвременното българско езикознание. Посочената в края на всеки дял основна литература ще подпомогне читателите да разширяват знанията си, да се запознават с други мнения и теории и по-подробно и задълбочено да усвоят учебния материал на различните етапи – при слушане на лекции, при подготовка на семинарни и курсови работи и за успешното полагане на изпитите.

Надяваме се, че нашият учебник ще бъде особено полезен със системното си изложение и задоволителната си пълнота и на учителите по български език, а така също и на всички, които се интересуват от въпросите на родния език, желаят да повишат културата на устната и писмената си реч и професионалните си умения.

Материалът в учебника е написан от тримата автори както следва: ***Тодор Бояджиев*** *– Фонетика. Лексикология и фразеология. Словообразуване;* ***Иван Куцаров*** *– Морфология;* ***Йордан Пенчев*** *– Синтаксис.*

Авторите изказват искрена благодарност на проф. Петър Пашов и д-р Владимир Жобов за направените ценни критични бележки, които допринесоха да се подобри съдържанието на учебника.

Авторите

1. ФОНЕТИКА

1. ФОНЕТИКАТА – НАУКА ЗА ЗВУКОВИЯ СТРОЕЖ НА ЕЗИКА

1.1. Предмет и задачи на фонетиката

Фонетиката (гр. phonetiké от phoné 'звук') е наука за звуковата система на езика. Фонетиката изучава звуковия му строеж като система от звукови единици, подчинени в своето образуване, съчетаване и употреба на определени фонетични закономерности.

Задачата на фонетиката е да опише фонетичната (материалната) страна на съвременния книжовен език: образуването на звуковете на речта, техните артикулационни и акустични свойства, фонетичните промени и редуванията, строежа на сричката, ударението на думата и във фразата, звуковите отрязъци на речта, интонацията и отношението на звуковата страна на езика към неговата граматична и графична система.

По-особеното място, което фонетиката заема измежду дяловете на езикознанието, се определя преди всичко от нейния обект на изследване. Тя не изучава езикови единици – носители на значения, а само звуковите средства, които по собствените си закони на функциониране осъществяват смисловото съдържание на значещите единици. Фонетиката следователно се занимава с тази страна на езика, която съставя неговата материална обвивка, или звуковата материя, без която той изобщо не би съществувал.

Като дял от науката за езика, а в същото време и като наука, която граничи с други научни дисциплини, чийто обект на изследване е говорният звук, фонетиката има теоретично и практическо значение. Изучавайки пораждането и функционирането на говорния звук и на другите звукови явления на речта, тя допринася много за цялостното обяснение на езика като средство за общуване, спомага по-пълно да се обяснят звуковите изменения, да се решат морфологични и синтак-

тични проблеми. Без познаването на съвременните и историческите звукови закономерности не е възможно да се решат редица въпроси, свързани със звуковите промени в рамките на морфемите и думите; чрез интонацията се определят типът и целта на съобщението и видовете изречения по съдържание.

Голямо е практическото значение на фонетиката. Като изучава съотношението между звук и буква, между звук и фонема, тя допринася за правилното решаване на правоговорни и правописни проблеми. За да се усвои добре произношението на чужд език, също е необходимо да се познава добре фонетиката и на родния език.

Резултатите от фонетичните изследвания се използват от различни специалисти – психолингвисти, лекари фониатри, логопеди, специалисти по комуникацията и др.

1.2. Основни единици на фонетичното членение

Звуковият строеж на езика е единство от две взаимно свързани системи – сегментна и суперсегментна (прозодия).

Сегментната система се изгражда от звуковете на речта – гласните и съгласните. Те се определят като сегменти (лат. segmentum 'отрязък'), защото в потока на речта се членят, отделят се един от друг и се изговарят самостоятелно. Членимостта на звуковите единици произтича от линейния характер на човешката реч. В говорната верига всеки звук има определено място и функция и се свързва със съседните си звукове по правилата за съчетаемост, характерни за българския език.

Суперсегментните единици са сричката, ударението и интонацията. Те заемат по-особено място в звуковата страна на езика, защото са свързани едновременно както със звуковете, с линейните единици, така и с по-големи отрязъци на речта – с думата и цялото изречение. От тук произхожда и названието "супер", тъй като ударението и интонацията се наслагват над сегментните единици и не може да се изговарят самостоятелно като тях.

Речевият поток (звуковата верига) се члени на отделни единици, които се отделят с различни фонетични средства. Такива единици са фразата, речевият такт, фонетичната дума, сричката и звукът.

Фразата (от гр. phrásis 'израз, начин на изказване') е най-голямата фонетична единица. Тя е отрязък от речта, произнесен с особена интонация и фразово ударение и отделен от другите фрази с паузи. В смислово и граматично отношение фразата е завършено самостоятелно изречение. Тя обаче не бива да се отъждествява във всички случаи с изречението. Фразата е фонетична, ритмично-интонационна единица, а изречението – синтактична.

Фразата се изгражда от **речеви тактове** или **синтагми**. Речевият такт най-често се състои от няколко думи, обединени от една интонация и тактово ударение. Например фразата *Момчето грабна коня/ метна му се бързо/ и припна към село* (Елин Пелин) се състои от три такта, обединени от ритмиката и мелодиката на повествователното изречение. Тактовете се разделят един от друг с по-кратки паузи от тези в края на фразите.

Фразата и речевият такт се отделят с ритмично-интонационни средства. Отделянето им се обуславя и от смисъла, който говорещият влага в изказването, и от синтактичния строеж на изречението.

Речевият акт на свой ред се разчленява на по-малки единици – фонетични думи. **Фонетичната дума** е комплекс от звукове, обединени от едно словно ударение. Между фонетичните думи в речевия такт няма паузи. На фонетичната дума може да съответства една речникова дума или пълнозначна (самостоятелна) дума заедно с отнасящите се към нея неударени служебни думи и частици. В такта *Момчето грабна коня* има три фонетични думи, в такта *метна‿му‿се бързо* – две, в такта *и‿припна към‿село* – също две. Съчетанията *мѐтна му‿се, и‿прѝпна, към‿сѐло* образуват поотделно по една фонетична дума. В потока на речта фонетичните думи се разграничават една от друга главно чрез фонетични и словоредни критерии.

При последователното звуково членение в състава на фонетичната дума се отделят срички. **Сричката** е минимална произносителна част от думите, образувана от говорни звукове, обединени от един учленителен акт.

В състава на сричката се отделят най-малките, нечленимите фонетични единици – звуковете на речта. Те имат различни качества и затова служат като средства за различаване на думи и морфеми.

1.3. Говорен апарат и образуване на звуковете

Всеки звук на човешката реч се образува по особен начин с помощта на говорните органи. Движенията им, необходими за образуването на звуковете, се нарича **артикулация**.

Говорният апарат на човека включва белите дробове, гърлената кухина с гласилките, устната кухина с езика, зъбите, устните и носната кухина с мекото небце. Те изграждат съответно дихателния апарат (белите дробове и трахеята), фонационния (озвучаващия) апарат (гръкляна с гласилките) и артикулационния апарат (гърлената, носната и устната кухина). По своята роля в образуването на звуковете на речта говорните органи се делят на активни и пасивни. Активни са подвижните говорни органи: гласилките (гласните струни), езикът, устните, мекото небце и долната челюст. Пасивни са неподвижните говорни

органи: зъбите и твърдото небце.

Всеки от тези органи има своя анатомично-физиологична функция и по време на говорене участва в една или друга степен при образуването на звуковете, чието качество зависи от т.нар. резонатори. Такава роля изпълняват устната и носната кухина.

Белите дробове не участват директно в образуването на звуковете. Основната им функция в артикулацията е да снабдяват организма със свеж въздух и да регулират силата на издишната струя. От белите дробове въздушната струя чрез бронхите и трахеята се насочва към гръкляна – горната разширена част на трахеята, между чиито хрущяли се намират гласните струни. Под натиска на въздушната струя гласилките периодически се раздалечават и сближават, като ѝ придават ритмични колебания (от 40 до 1700 в секунда) – източник на музикалния (основния) тон или глас. По този начин гласните струни, способни в напрегнато състояние да трептят под действието на въздушната струя, изпълняват в гръкляна важна роля при образуването на гласните, сонорните съгласни и звучните шумови съгласни.

От гръкляна въздушната струя се насочва към гълтката, от където преминава в устната и носната кухина. Най-важна роля за образуването на звуковете има устната празнина. Отпред тя е ограничена от устните, а отзад – от мекото небце, което завършва с мъжеца. В зависимост от положението на езика спрямо зъбите и небцето и от участието на устните нейният обем се променя и позволява там да се образуват най-различни звукове.

В горната част на устната кухина е небцето (лат. palatum). То започва от алвеолите (венците) и се простира до гърлото. Небцето има две части – твърдо, разделено на предно и средно, и меко небце, което се намира в края на устната кухина до самата гълтка (мъжеца). Твърдото небце (palatum durum) има пасивна роля при образуването на звуковете. Като неподвижна част в устната кухина то са̀мо резонира звуковете и създава допълнителни шумове в резултат на триене, когато въздушната струя преминава през него. Функцията на мекото небце (velum palati) е да регулира притока на въздушна струя в носната кухина: ако то е отпуснато, въздушната струя преминава през носната кухина и така се образуват носовите съгласни [м, м’, н, н’]; ако то е повдигнато и опряно в задната част на гърлото, издишната струя свободно преминава през устната кухина и тогава се образуват неносовите, чистите звукове.

Най-активен орган в устната кухина при образуването на звуковете е езикът. Той може да видоизменя артикулационните характеристики на звуковете както с върха, средната и задната си част, така и със страничните си части. От тук идва и делението на предни, средни и задни звукове. В зависимост от положението на езика се променят и качествените характеристики на съгласните, техният твърд или мек

изговор. От движението на целия език или на отделни негови части зависи и образуването на гласните звукове и промените в техните акустични признаци.

Активен говорен орган са и устните (лат. labia). Различното им положение определя не само оттенъците при изговора на гласните и съгласните, но и техните важни качествени признаци като лабиалност (устненост) и преградност. Долната устна в сравнение с горната притежава по-голяма подвижност и във взаимодействието с другите говорни органи участва активно при артикулацията на звуковете.

В устната кухина се намират горните и долните зъби (лат. dentes). Сами по себе си зъбите са неподвижни. Те се приближават и раздалечават само заедно с горната и долната челюст, затова тяхната възможност да образуват звукове е значително ограничена. Предните зъби участват при учленяването на някои съгласни звукове, които в зависимост от това се определят като зъбни (дентални) или незъбни. Звукове като [т, д, н] се образуват при взаимодействието на върха на езика с горните резци – венците или алвеолите (лат. alveolus 'улей, прорез'). Такива съгласни се наричат зъбно-алвеолни.

Отделните говорни органи изпълняват различна функция при образуване на звуковете. Тя се определя както от мястото на говорните органи и разположението им в речевия апарат, така и от особеностите на тяхното устройство като биологични части на човешкия организъм.

Говорният апарат има еднакъв строеж у всички хора. Във всеки отделен език обаче за образуването на звуковете не се използват всички двигателни възможности на говорните органи, а само част от тези възможности. Движенията на говорните органи, характерни за всеки език, се определят от своеобразието на исторически създалите се произносителни навици. Във връзка с това във фонетиката са създадени понятията артикулационна и ритмична база на езика. Артикулационната база е сбор от движенията на говорните органи за образуване на звуковете и звукосъчетанията на даден език. Към ритмичната база се отнасят характерът на издишването, натрупването и разреждането на мускулната енергия при образуването на сричките, акцентните групи, речевите тактове и целите фрази.

Отнасянето на изброените говорни органи към речевия апарат е до известна степен условно, тъй като образуването и възприемането на звуковете и механизмът на говорната комуникация са сложен процес, в който участва и многобройна група от нерви и нервна енергия. Като резултат от артикулацията устната реч се материализира в звукова вълна, която се възприема от слуховия анализатор на слушащия и се превръща в слухов код, т.е. механичната енергия на звуковата вълна се преобразува в нервна енергия. Тя постъпва в главния мозък на слушащия, където става и декодирането ѝ в езиков код.

1.4. Артикулационна, акустична и функционална страна на говорните звукове

Звуковият състав на езика може да се разглежда от три страни – учленителна (артикулационна, физиологична), физична (акустична, слухова) и лингвистична (езикова, функционална, фонологична, социална).

Човешката реч в основата си представлява артикулационен процес. Той се осъществява от характерните движения на езика, устните, небцето и от особения режим на работа на гласните струни, т.е. от координираните действия на всички говорни органи, които участват в звукообразуването по цялата дължина на гласовия канал. Устройството и функционирането на говорния апарат, закономерностите при образуването на гласните и съгласните звукове, техните физиологични особености и измененията им в потока на речта са предмет на **артикулационното описание** на звуковата страна на езика.

От артикулационно гледище звуковете се делят на две основни групи – гласни и съгласни.

Акустичното описание има за задача да представи резултатите от действията на говорните органи, т.е. получените звукови вълни, благодарение на които е възможна говорната комуникация.

Звуковете на речта, както и всеки друг звук, са резултат от вълнообразното движение на въздушната среда. Въздушната струя, която идва от белите дробове, носи колебанията на гласните струни и колебанията, предизвикани от триенето на въздушната струя в стените на говорните органи (езика и небцето). Звуковата вълна притежава определени характеристики: сила (гръмкост), височина или честота на звука, дължина и тембър. Силата на звука, измервана в децибели (дБ), зависи от размаха, или ширината (амплитудата) на въздушната вълна; височината – от бързината и броя на трептенията за една секунда, измервани в херцове (1 Хц е равен на едно двойно трептене за една секунда); тембърът – от формата, големината и направата на резонатора.

Акустичните свойства на звуковете се определят от характера на колебанията. Ритмичните колебания образуват тонове, а непериодичните – шумове. Чисти тонални звукове са гласните. Преобладава тон и при образуването на сонорните съгласни. Всички останали звукове са шумове. Колебанията на звуковата вълна са прости и сложни. Сложните се състоят от основен тон и добавъчни (допълнителни) тонове. Голямо значение за образуване на сложните колебания имат резонаторите – гърлената, устната и носната кухина. В тях възникват добавъчни тонове, които се наслояват върху основния тон и създават особената окраска на звука, неговия тембър. Това, което чуваме, обикновено е сложен звук, резултат от преобразуването му в резонаторните кухини. Техните собствени честоти образуват зони, които в акустично отношение се опре-

делят като **форманти на звука**.

Формантните честоти зависят от конфигурацията на гласовия канал, засилват се или затихват в зависимост от близостта им до честотите на преминаващата през него звукова вълна. Качеството на речевия звук, т.е. тембровите свойства, по които една гласна или съгласна се отличават от друга гласна или съгласна, се определят от усилените честотни зони и от формантната структура на всеки звук. Тя се образува обикновено от 4 форманта, номерирани според нарастването на честотите. Първият формант (F_1) е най-близко до честотата на гласовия източник. Вторият, третият и четвъртият формант (F_2, F_3, F_4) са съпоставими с резонаторните кухини и с характера на артикулацията. Честотата на F_1 е свързана със степента на затворения изговор на звука; F_2 – със степента на по-предното учленение. Най-тесните гласни [и, у] например имат най-нисък по честота първи формант, а предните гласни [и, е] – най-висок по честота F_2, съответно най-отворената гласна [а] има максимално висока честота на F_1, а най-задните гласни [о, у] – най-ниски честоти на F_2. Закръгленият изговор понижава честотите на всички форманти. Между формантите, "образуващи" звученето на гласните и съгласните, и формантите на беззвучните съгласни има съществени различия. Честотите на първите се изменят във времето значително по-бавно, отколкото честотите на шумовите съгласни.

Да се наблюдават без специални прибори звуковите колебания е много трудно, защото те се характеризират с нищожно малко енергия. Изследването на акустичните свойства на звуковете на речта става възможно след създаването на устройства, които преобразуват звуковите колебания в електрически. Най-разпространеният прибор от този род е микрофонът. Друг електронен апарат, наречен сонаграф, позволява да се проследи динамиката на речта посредством графично, видимо регистрирана формантна картина, която се нарича сонаграма или спектрограма.

Всички звукове се образуват със сложни колебания, но само гласните звукове се различават по своя тембър. Той е окраска на звука, резултат от съотношението на основния тон и допълнителните колебания (обертоновете). Чрез промените във височината, силата и дължината на звуковете се оформят ударението и различните видове интонация.

Наред с качествената си характеристика звуковете се различават помежду си и по своята дължина (времетраене). По-голямата или по-малката дължина е резултат на чисто фонетични условия. В българския език например поначало ударените гласни са по-дълги от неударените.

Съвременният артикулационно-акустичен анализ показва, че е трудно да се разграничат един от друг звуковете в свързана реч. Речевият акт е непрекъснато движение и всички звукове в него са "преходни", преплитат се един с друг, като артикулацията на всеки следващ звук

се формира в предходния отрязък.

В учленението на говорните звукове се различават 3 фази: екскурс (пристъп) – преход на говорните органи от състояние на покой (неутрално положение); експозиция (задържане) – основна фаза на звука, в която говорните органи са нагласени за дадената артикулация; рекурс (отстъп) – говорните органи се връщат към неутрално положение или са в готовност за учленение на следващия звук.

Най-важна от гледище на езиковото общуване е **лингвистичната функция**, която изпълняват говорните звукове като елементи от звуковата сигнална система за изразяване на определен смисъл.

Лингвистичното изследване отличава звуковете на човешката реч, на кой да е естествен език, от всички други звукове, които се срещат в природата. Само звуковете на речта изпълняват социална функция, като разграничават значимите единици (морфеми и думи) в езиковата комуникация. Звуковете, които притежават такива качества, са фонеми – основни единици на езиковата система, а тези, които не притежават това качество, са слухови и артикулационни разновидности на фонемите, т.е. техни варианти.

Функционалният аспект на говорните звукове е предмет на изследване от **фонологията** – научна дисциплина, която изучава функционалните свойства на звуковете и суперсегментните явления като смислоразличителни единици. За да установи фонемната система на езика, фонологията използва свои особени методи, които се различават от артикулационното и акустичното описание на звуковете във фонетиката. Фонологията и фонетиката обаче не са откъснати една от друга, а взаимно се допълват и обуславят, тъй като обектът на тяхното изследване е един и същ. Те са само два различни аспекта на изследване на говорния звук в една и съща наука за звуковата страна на езика.

Артикулационният, акустичният и фонологичният аспект са тясно свързани един с друг като елементи на фонетичното равнище на езика.

1.5. Класификация на звуковете. Гласни и съгласни

Източниците за образуване на звуковете са два вида. Единият са колебанията на гласните струни, когато въздушната струя преминава през гръкляна. Тези колебания са хармонични и периодични. Те създават музикален звук (гласов тон, човешки глас) с определена темброва окраска. Другият е шумът, нехармоничният звук. Той възниква като резултат от преодоляване на различни препятствия от въздушната струя по продължение на гласовия канал.

По наличието или липсата на преграда по пътя на издишваната въздушна струя звуковете на човешката реч се делят на **гласни** или **вокали** (лат. vocalis) и **съгласни** или **консонанти** (лат. consonans).

Гласните и съгласните се различават по артикулационни и акустични признаци.

При образуване на гласните гласилките трептят и звучащата издишна струя свободно преминава през устата, без да среща препятствия. При образуване на всички съгласни въздушната струя преминава през устната или носната кухина, като преодолява различни препятствия – преграда или проход; в резултат от това възниква характерен шум, който е главната особеност на един или друг съгласен звук.

От тези основни различия между гласните и съгласните следват и другите разлики между тях.

Гласните са тонални звукове (чисти тонове), а съгласните се характеризират с шум или с глас и шум. За учленяване на гласните е характерна по-слаба струя на въздуха, а за преодоляване на преградата при образуване на съгласните е необходима по-силна издишна струя. Колкото по-силно произнасяме гласните, толкова по-широко се отваря устата. При съгласните е обратното – колкото по-силно ги произнасяме, толкова по-тясно трябва да се приближат говорните органи, които ги образуват.

При образуване на гласните мускулното напрежение е разпределено равномерно по цялата устна кухина. При образуването на съгласните мускулното напрежение е съсредоточено на това място, където възниква преградата.

Всички гласни могат да образуват срички. Съгласните в българския книжовен език не могат сами да образуват сричка.

По равнището на шума (степента на неговата интензивност) съгласните, които се учленяват с пълна преграда или с тесен проход и се състоят главно от характеристичен шум, са **шумови съгласни** (обструенти). Такива са всички звучни и беззвучни съгласни.

Преходен, междинен тип между гласните и шумовите съгласни са **сонорните съгласни** (лат. sonorus 'звучен'). С една част от своите артикулационни и акустични особености сонорните съгласни се сближават с шумовите съгласни: като тях се образуват с преграда, различават се по начин на образуване и наличие на шум. С друга част от своите признаци те са близки до гласните, тъй като при образуването им преобладава тонът.

По степен на силата (интензитета) на въздушната струя сонорните съгласни също се намират между гласните и шумовите съгласни. Образуват се с по-слабо мускулно напрежение отколкото шумовите съгласни на това място, където възниква преградата, с по-широк проход, значителен устен резонатор и доста силни музикални тонове.

Разликата между сонорните съгласни и звучните шумови съгласни е в преобладаването на тона над шума при сонорните. Интензитетът на шума при тях е по-нисък, затова и силата на въздушната струя,

излизаща от устната кухина при произнасянето им, е по-слаба.

Обособяването на сонорните съгласни в отделна група съгласни, противопоставени на шумовите, е оправдано и от функционално гледище – подобно на гласните сонорните съгласни са позиционно неограничени по употреба и са неутрални при асимилация на предходните беззвучни съгласни. В някои западнобългарски диалекти сонорните съгласни [р̥, л̥] могат да образуват сами сричка [смр̥т, сл̥за].

1.6. Фонетична транскрипция

За да се представи по-точно звучащата реч и особеностите в произношението на звуковете, артикулационните и акустичните им варианти, се използва специален начин за еднозначното им записване, наречен фонетична транскрипция (лат. transcriptio ‘презаписване’).

Фонетичната транскрипция се различава съществено от обикновеното писмо. Тя се изгражда на строго съответствие между звук и буква. Основен принцип при създаването ѝ е всяка буква да означава винаги само един звук (а не съчетание от звукове), всеки звук да се означава със свой собствен знак.

Българската фонетична транскрипция използва предимно буквите от кирилската азбука, а в известни случаи и някои гръцки и латински или измислени букви. От буквите в българската азбука не се употребяват във фонетичната транскрипция само буквите *я*, *ю*, *ь*, *щ*, които не отговарят на основния принцип: буква *я* означава [йа, йъ, ’а, ’ъ], буква *ю* – [йу, ’у], буква *ь* – мекост на съгласната пред гласна [о]: [син’о], буква *щ* – съчетание от два звука: [по̀шта].

Системата за фонетична транскрипция включва още следните знаци:

џ – за африкат [дж] – *джудже* [џуџѐ]

s – за африкат [дз] – *дзънкам* [sъ̀нкам]

l – за средно [л] пред гласните [е, и] – *лев* [lеф]

w – за двуустнен изговор на съгласната [в] – *вода* [wода̀]

φ – за двуустнен изговор на съгласната [ф] – [φу̀рна]

γ – за звучната веларна проходна съгласна [х] – *бих го* [бѝγ го]

ŋ – за веларната носова съгласна [н] – *банка* [ба̀ŋка], *танго* [таŋго̀]

v – за проходната съгласна [н] – *онзи* [о̀vзи]

ʌ – за неударената гласна [а] с по-слаба степен на редукция – *бадем* [бʌдѐм], *вагон* [вʌго̀н]. С този знак се отбелязва и по-отвореният гласеж на неударената гласна [ъ] – *пътека* [пʌтѐка], *ъгъл* [ъ̀гʌл]; също и ạ [пạтѐка]

ə – за неударената гласна [а] с по-силна степен на редукция – барабан [бəрʌба̀н], *магазин* [мəгʌзѝн]; също и а̤ [ба̤рабა̀н].

За означаване на по-особения гласеж на някои звукове се използват и диакритични (надбуквени и подбуквени) знакове към обикновения писмен знак – точка, запетая, дъгичка и др.:

л' – за мек изговор на съгласната – *бял* [б'ал], *люспа* [л'ỳспа]

д' – за полумека съгласна – *дете* [д'ет'е]

ā – за дължина (квантитет) на гласна и съгласна – [хӯбаф], *есенна* [ѐсен̄а]

ӥ – за лабиализация на гласна [и] – [чӥфлӥк]

ã – за носов изговор на гласна – *конгрес* [кõнгрѐс]

р̥ – за сричкотворна съгласна – [вр̥бà], [гл̥там]

ê – за широк изговор на гласна – *бели* [бêли]

à – за главно ударение – [мàса], [планинà]

á – за второстепенно (допълнително) ударение – [срéдноевропѐйски], [сúлнотòков]

а͡у – за дифтонгичен изговор на две гласни – [а͡ут], [ба͡у]

За означаване на особености на по-големи езикови отрязъци се използват:

‿ – за означаване на акцентна единица – [под‿мàсата], [вид'àл‿го]

| – за кратка пауза – *слънцето изгря | и позлати планината*

|| – за средна пауза – *Черна голяма птица хвърчеше ниско || бавно и самотно.*

– за дълга пауза в края на изречението – [ѐсен # мъглѝ и дъждовѐ#]

Фонетичният запис се загражда в квадратни скоби [ ]. На двусричните и многосричните думи се поставя ударение. Главни букви не се употребяват.

Фонетичната транскрипция може да бъде с различна степен на точност. При по-точната транскрипция се отбелязват например преместване на артикулацията на гласната напред или назад [ж'ар, ч'ас, т'ут'ỳн], веларизацията, лабиализацията, палатализацията [н'ег°о, с°т°р°ỳпам, łош] и други позиционно обусловени варианти, които при по-малко точната транскрипция не се отбелязват.

Фонетичната транскрипция се прилага във фонетичните и диалектните описания, в учебната литература при изучаване на чужди езици и в двуезичните речници. Тя е непригодна за използване извън средата на специално обучените за прилагането ѝ специалисти.

2. ГЛАСНИ ЗВУКОВЕ

2.1. Артикулационна и акустична класификация

Във фонетичната система на българския език има 6 основни гласни звука: [е, и, а, ъ, о, у]. Те може да бъдат класифицирани от учленително гледище по следния начин.

Според учленителното място, където в устната кухина езикът об-

разува характерното за дадена гласна издигане, гласните се делят на: **предни** – [е, и], и **задни** – [а, ъ, о, у]. Задните гласни се делят на две групи: [о] и [у] се образуват по-назад от [а] и [ъ].

Според степента на издигане на езика към небцето гласните се делят на **ниски, средни** и **високи**. Най-ниска е гласната [а]. Тя се образува при най-ниско положение на езика. Средни са гласните [е] и [о], а високи – гласните [и], [ъ] и [у].

Според широчината на прохода между най-издигнатата част на езика и небцето гласните се делят на **тесни** и **широки**. При учленението на широките гласни [е, а, о] разстоянието между езика и небцето е широко, а при учленението на тесните [и, ъ, у] проходът е по-тесен.

На всяка широка гласна съответства по една тясна, която има същото място на учленение, но при по-ниско положение на езика: [е – и, а – ъ, о – у].

Според участието на устните гласните се делят на **устнени** (лабиални, закръглени) – [о, у], и **неустнени** (нелабиални, незакръглени, чисти) – [е, и, а, ъ].

Устнените гласни се образуват с удължаване на устния отвор чрез сближаване и издаване на устните напред – по-слабо при [о] и по-силно при [у], но без да се стига до затваряне на отвора.

Класификацията на гласните в българския език може да се представи нагледно чрез следната таблица.

Артикулационна таблица на гласните

По прохода между езика и небцето	По учленителното място		По издигане на езика
	предни	задни	
Тесни}	и	ъ у	високи
Широки}	е	а о	средни ниски
	По участие на устните		
	нелабиални	лабиални	

Съобразно с акустичните си признаци българските гласни може да се класифицират по следния начин:

В зависимост от разположението на честотите по спектъра, които определят формантната им структура и които са в пряка връзка с конфигурацията на гласовия канал, гласните се делят на **гласни с висока тоналност** [е, и], със **средна тоналност** [а, ъ] и с **ниска тоналност** – [о, у].

В акустичния състав на гласните [е, и] преобладават високи допълнителни тонове. Когато стоят пред съгласни, предните гласни изменят

тяхното учленение напред, като ги смекчават в някаква степен. Поради това [е, и] се определят и като меки (диезни). Например съгласните [к, г, х, л] по изговор и учленение са по-меки под влияние на гласните [е, и] в [рек'ѝ, дъг'ѝ, стрех'ѝ, кол'ѝ], отколкото във формите *река*, *дъга*, *стреха*, *кола*.

В акустичния състав на задните гласни преобладават по-ниски допълнителни тонове в сравнение с предните. Гласните [а, ъ, о, у] не предизвикват смекчаване на съгласните, които стоят пред тях, и затова се наричат още твърди гласни.

Честотите на формантите зависят и от обемите на резонаторните кухини. В зависимост от това тесните съгласни [и, ъ, у] са **дифузни**, защото първият и вторият формант са отдалечени един от друг, а широките гласни [е, а, о] са **компактни**, защото първите два форманта са приближени ѐдин до друг.

По общото разпределение на първите два форманта в ниската част на спектъра гласните са **бемолни** (закръглени) – [о, у], и **небемолни** (незакръглени) – [а, ъ, е, и].

В зависимост от ударението гласните може да се обособят в две групи: **напрегнати** и **ненапрегнати**. Напрегнати са гласните под ударение, а ненапрегнати – гласните без ударение. Този признак се свързва с изразходваната артикулационно-акустична енергия, която е по-голяма при изговора на ударените гласни в сравнение с изговора на неударените.

2.2. Особености на българския вокализъм

Една от най-важните особености на българския вокализъм са изговорът и функциите на гласните в зависимост от ударението. В артикулационно и акустично отношение различията между ударените и неударените гласни е твърде съществено. Гласните под ударение звучат ясно и чисто. Когато не са под ударение, се изговарят с по-малко напрежение на говорните органи, по-отпуснато. Поради това изменят своя изговор, който в по-голяма или по-малка степен ги отдалечава от основния им гласеж под ударение, например *градове* [грəдовѐ], *долината* [долинàтə]. Различните степени в промяната на звученето на неударените гласни е в зависимост от позицията, която те заемат спрямо ударението.

Отличителна черта на българската звукова система е и широката употреба на гласна [ъ], която не се среща в другите славянски езици: сравнете *сън* (рус. сон), *съдба* (рус. судьба), *града* [градъ̀], *чета* [четъ̀].

При българските гласни няма разновидности по дължина или квантитет, т.е. няма кратки и дълги гласни, по-тесни и по-широки разновидности, както в много западни и някои славянски езици. Всички гласни

в книжовния език са кратки и нито много отворени, нито много затворени.

В българския език гласните са само *устни* (орални, неносови). При техния изговор мекото небце е плътно прилепено към гърлената стена и по този начин изключва участието на носовата кухина като резонатор. В старобългарския език обаче е имало две носови гласни: голяма носовка Ѫ [он] – ДѪБЪ [донбъ] и малка носовка Ѧ [ен] – ЧѦДО [чендо].

2.3. Обозначаване на гласните при писане

Шестте основни гласни в българския книжовен език се означават при писане с 8 букви: *е, и, а, ъ, о, у, я, ю.*

Буквите *я* и *ю* не означават единични самостоятелни звукове и имат двояка стойност.

Буква *я* в началото на думата и след гласна означава съчетание от два звука: [йа] или [йъ], например *ягода* [йàгода], *пояс* [пòйас], *стоят* [стойът]. След съгласна буква *я* означава гласна [а] или [ъ], пред която съгласната е мека, например *вяра* [в'àра], *лято* [л'àто], *летят* [лет'ът], *деня* [ден'ъ].

Буква *ю* в началото на думата и след гласна означава съчетанието [йу], например *юнак* [йунàк], *ютия* [йутѝйа], *съюз* [съйỳз]. След съгласна буква означава гласна [у] и мекост на предходната съгласна: *люспа* [л'ỳспа], *кюнец* [к'ỳнец], *лют* [л'ут].

Буква *а* в някои окончания означава и гласна [ъ], например *брега* [брегъ], *чета* [четъ], *четат* [четът].

3. СЪГЛАСНИ ЗВУКОВЕ

3.1. Класификация по място на учленение

Съгласните в съвременния български са 39: [б, б', в, в', г, г', д, д', дж, дз, дз', ж, з, з', й, к, к', л, л', м, м', н, н', п, п', р, р', с, с', т, т', ф, ф', х, х', ц, ц', ч, ш]. Образуването и класификацията им са значително по-сложни отколкото при гласните. Съгласните се класифицират с оглед на учленителните им особености и слуховото впечатление, което произвеждат, по няколко показатели: място и начин на образуване, по участието на глас и шум при тяхното образуване, по наличието или липсата на палатализация.

Мястото и начинът са основните артикулационни характеристики на всяка съгласна. Мястото указва в коя точка от гласовия канал се извършва учленението, а начинът – как се извършва това учленение: с преграда, образувана от активния и пасивния говорен орган, с проход,

или при тяхното комбинирано действие – в резултат на преграда и проход, или чрез вибрация на активния говорен орган.

В зависимост от характера на възбуждане на гласовия канал, т.е. по участието на глас и шум при образуването на съгласните, те се делят на звучни и беззвучни.

По наличието или липсата на допълнителна артикулация, изразена чрез издигане на средната част на езика към твърдото небце (палатума), съгласните са меки (палатални) и твърди (непалатални).

Според положението на мекото небце по време на артикулацията съгласните са носови (назални) и устнени (орални).

Качеството на съгласните зависи от мястото, където се образува преградата или проходът и от това какви пасивни и активни органи ги образуват. Съгласните се учленяват на различни места в устната кухина. За да се определи учленителното им място, трябва да се отговори на въпроса, къде се образуват. Съгласните, които се учленяват на едно и също място, образуват локален ред.

По място на учленение съгласните се делят на четири основни групи: лабиални, алвеолни, преднонебни и веларни.

1. **Лабиални съгласни** са тези, които се учленяват с движение на устните, като активен орган е долната устна. В зависимост от осъществения контакт лабиалните съгласни се разделят на две подгрупи:

а) **Билабиални** (двуустнени) – [п, п', б, б', м, м']. При учленението им подвижната долна устна се опира до горната устна. При учленението на [м, м'] част от издишната струя излиза през носа.

б) **Лабиодентални** (устнено-зъбни) – [ф, ф', в, в']. При учленението им долната устна се приближава до горните резци.

2 **Алвеолни** са съгласните, които се учленяват с допиране на предната част на езика до вътрешната част на венците. В зависимост от контакта на предната част на езика с различните части на алвеолите съгласните се разделят на две подгрупи:

а) **Алвеодентални** (алвеозъбни, зъбноалвеолни) – [т, т', д, д', с, с', з, з', ц, ц', дз, дз', л, л']. При учленението им предната част на езика образува преграда или проход с ниската част на алвеолите и съседните части на горните резци.

б) **Алвеолни** – [н, н' р, р']. При учленението им предната част на езика образува преграда или проход с централната и горната част на алвеолите, малко по-назад от предните резци, като при [н, н'] издишната струя излиза през носа.

3. **Преднонебни** (посталвеолни) – [ш, ж, ч, дж]. Те се учленяват в горния край на алвеолите и предната част на твърдото небце с помощта на предната част на езика.

Преднонебна е и съгласната [й], която се образува със средната част на езика.

4. **Веларни** (заднонебни, задноезични) – [к, к', г, г', х, х']. Те се учленяват на мекото небце с помощта на задната част на езика.

3.2. Класификация по начин на учленение

Да се определи начинът на учленение на една съгласна, означава да се отговори на въпроса, как се образува тя – с преграда от активен говорен орган с пасивен, с проход между активен и пасивен говорен орган, сливане на преграда и проход в резултат на преход от преграда към проход или с вибрация на активния говорен орган.

По начин на образуване съгласните в българския книжовен език се делят на три основни групи: преградни, проходни и преградно-проходни.

1. **Преградните съгласни** се учленяват при пълна преграда на гласовия канал, образувана от устните при [п, п', б, б'] или от езика при [т, т', д, д', к, к', г, г']. При тяхното учленение издишната струя напира силно върху преградата и след отстраняването ѝ избухва бързо и шумно, което слухово се възприема като експлозия. От акустично гледище преградните съгласни се определят като **експлозивни**, а поради краткостта на шума – като **мигови** и **прекъснати**.

2. **Проходните съгласни** се образуват със стеснен проход в гласовия канал, осъществен чрез приближаване на долната устна към горните резци за [ф, ф', в, в'] или чрез приближаване на езика към алвеолите или различни части на небцето за [с, с', з, з', ш, ж, й, х, х']. Минавайки през прохода, въздушната струя се трие в стените му, от което възниква шум. Ето защо проходните съгласни се определят акустично като **търкави** или **фрикативни** (от лат. fricare 'трия, трия се'). Поради това, че изговорът на тези съгласни може да трае докато се изчерпи количеството на издишвания въздух, те се определят **непрекъснати** или **продължителни**.

3. **Преградно-проходните съгласни** се образуват чрез съчетаване на преграда и проход: говорните органи, прилепнали в началото на артикулацията, плавно се раздалечават, създавайки тесен проход. Такива съгласни в български език са [ч, дж, ц, ц', дз, дз']. Тези съгласни се наричат **африкати** и акустично се определят като **африкативни** или **притъркави**.

Освен тези основни групи съгласни има и други съгласни, които се образуват по по-особен начин.

4. **Латерални (странични) съгласни** – по начин на учленение те съчетават в себе си особеностите на преградните и проходните съгласни в едновременен учленителен акт. Латерални са съгласните [л, л']. Преградата при образуването им се осъществява в зоната на алвеолите с върха на езика, а проходът – при отпуснатите краища на езика, покрай които протича озвучената издишна струя.

5 **Вибрантни (треперливи) съгласни** – при тяхното образуване краят на езика леко се свива към върха и под въздействието на въздушната струя вибрира, ритмично трепти, от което се създава и характеристичен шум. Вибрантни са съгласните [р, р']. За разлика от латералните съгласни актът на съчетаване на преграда и проход тук е последователен: най-напред се образува мигновена преграда на алвеолите с помощта на короната на езика, следвана от проход, и след това отново се осъществява преграда и пак проход. Това редуване на преграда и проход създава слухово впечатление на треперливост.

6 **Назални (носови) съгласни** – учленяват се с едновременна преграда и проход като латералните съгласни. За разлика от тях обаче проходът при назалните съгласни се осъществява чрез носната кухина, а преградата – в устната. Тази особеност на учленението им прави носовите съгласни отделна самостоятелна група съгласни по начин на учленение, която се противопоставя на оралните (устните). Назални съгласни в българския език са [м, м', н, н'].

3.3. Класификация на съгласните по участието на глас и шум при образуването им

По участието на глас и шум при образуването им всички съгласни се разделят на **шумови** и **сонорни съгласни.**

Шумовите съгласни се характеризират с наличието на определени по качество шумове, които възникват вследствие на това, че въздушната струя среща прегради по пътя си във вид на затворени или сближени говорни органи. С оглед на участието, което вземат гласните струни, само шумовите съгласни се делят на звучни и беззвучни. По време на артикулацията на **звучните съгласни** едновременно с шумовия източник от преградата или стеснената част на гласовия канал действа и гласов източник от напрежението и вибрацията на гласните струни, поради което издишната струя е до известна степен озвучена.

Звучни съгласни са [б, б', в, в' г, г', д, д', ж, з, з', дз, дз'].

Шумовите **беззвучни съгласни** се образуват без глас, само от шум. По време на артикулацията им гласилките са разтворени и издишната струя свободно протича между тях. Беззвучни съгласни са п, п', ф, ф', к, к', с, с', т, т', ц, ц', ш, ч, х, х'].

Звучните и беззвучните съгласни се учленяват на едно и също учленително място и имат една и съща характеристика по начин на учленение. Единствената разлика между тях е в участието или неучастието на гласните струни. Ако се съпоставят шумовите съгласни, се вижда, че на всяка звучна съгласна съответства една беззвучна: [б – п, б' – п', в – ф, в'- ф'] и т.н. Изключение са само беззвучните съгласни [х, х'], които нямат звучни съответствия.

Шумовите съгласни се противопоставят на сонорните. **Сонорните съгласни** имат като основен признак наличието на глас, а не на шум, който е или отслабен до минимум, или въобще не участва при тяхното образуване поради частично отстраняване на преградата по пътя на въздушната струя. Към сонорните съгласни се отнасят [м, м', н, н', л, л', р, р', й].

В артикулационно отношение сонорните съгласни се учленяват едновременно като съгласни и гласни – от една страна, с преграда в устната кухина, а, от друга, със свободен проход на озвучената издишна струя било през устната кухина за [л, л'], било през носната кухина за [м, м', н, н'], или чрез преграда – проход – преграда за [р, р'].

Поради слуховото впечатление, което произвеждат шумовите съгласни [с, с', з, з', ц, ц', дз, дз'], те се наричат **съскави**, а съгласните [ж, ш, ч, дж] – **шушкави**.

От слухово гледище сонорните съгласни [р, р', л, л'] са **плавни.**

3.4. Меки и твърди съгласни

Според участието на твърдото небце при учленението им съгласните се делят на **меки**, или **палатални** (лат. palatum 'небце'), и **твърди**, или **непалатални**.

Меки съгласни са всички съгласни, които се образуват с издигане на езика към твърдото небце, а твърди са съгласните, при чието образуване езикът не се издига към твърдото небце.

Учленително място (фокусът) на меките съгласни е твърдото небце, а на твърдите съгласни – друго място в устната кухина. Разликата например между [д] и [д'] е само в това, че средната част на гърба на езика извършва допълнително движение, повдигайки се към твърдото небце при образуването на съгласната [д'].

При учленението на меките билабиални и лабиодентални съгласни участва винаги и средният език наред с устните. Той се издига към твърдото небце, допира се или се доближава до него, а с краищата си се притиска до страните му. По този начин устната кухина се стеснява, намалява се обемът ѝ и в нея се образува висок характеристичен шум, от който зависи мекият гласеж на съгласната и който липсва при твърдите съгласни. Учленителната сила на меките съгласни е по-голяма от учленителната сила на твърдите съгласни, т.е. меките съгласни се учленяват с по-голямо напрежение на говорните органи и с по-малък челюстен ъгъл.

Според артикулационното им място меките съгласни се разделят на две групи: **еднофокусни**, които имат едно главно учленително място, оформено чрез преместване отчасти или напълно на твърдото небце, например алвеолните и веларните [т', д', с', з', ц', дз', к', г', х']; **двуфо-**

кусни, които имат две учленителни места – едно на устните, а друго на палатума, например билабиалните и лабиоденталните [п', б', м', ф', в']. При двуфокусните палатални съгласни учленението е сложно, комбинирано, но в резултат на двете учленителни движения се образува един звук.

Сонорната съгласна [й] е средноезична проходна съгласна. При образуването ѝ средната част на гърба на езика се издига високо към твърдото небце, в резултат на което съгласната е винаги мека. В чист вид [й] се среща главно пред ударена гласна – *яма* [йа̀ма]. В друга позиция тя се артикулира като по-слаб вариант на този звук – *война*.

С изключение на преднонебните съгласни [ж, ш, ч, дж], които са твърди, и [й], която е само мека, всяка съгласна в български език може да бъде палатална или непалатална, т.е. различието между тях да се осъществява въз основа на наличието или липсата на артикулация върху твърдото небце.

Макар че между меките и твърдите съгласни има известно сходство по място и начин на учленение, по гласеж те са различни съгласни, които добре се разграничават в учленително, слухово и фонемно отношение.

Артикулационна таблица на съгласните според мястото и начина на учленение

По място на учленение / По начин на учленение		Лабиални				Алвеолни				Предно-небни		Веларни	
		билаби-ални		лабио-дентални		алвео-дентални		алвеолни					
		зв.	беззв.	зв.	беззв.	зв.	беззв.	зв.	беззв.	зв.	беззв.	зв.	беззв.
Преградни	твърди	б	п			д	т					г	к
	меки	б'	п'			д'	т'					г'	к'
Проходни	твърди			в	ф	з	с			ж	ш		х
	меки			в'	ф'	з'	с'						х'
Преградно-проходни	твърди					дз	ц			дж	ч		
	меки					дз'	ц'						
Латерални	твърди					л							
	меки					л'							
Вибранти	твърди							р					
	меки							р'					
Назални	твърди	м						н					
	меки	м'						н'					
Глайд										й			

4. ФОНЕМНА СИСТЕМА НА КНИЖОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

4.1. Звук и фонема

Сами за себе си звуковете на речта нямат значение. Произнесена изолирано например съгласната [л] няма никакъв речев смисъл. Тя може да бъде заменена със звук [т] или [р], или с който да е друг отделно взет звук. Човек произнася звуковете в речта не заради самите тях, а за да образува значими речеви единици – морфеми, думи, фрази.

Звуковете на речта са строителен материал за думите. Основната им лингвистична функция е да образуват звуковия облик на думите и да ги разграничават по значение, като не позволяват те да съвпадат по звуков състав една с друга.

Думите в езика може да имат различен звуков строеж – да се различават напълно по качеството на звуковете [*дом* – *лак*], по количество на звуковете в тях [*плук* – *лук*], по последователността, с която се съчетават едни и същи звукове [*стол* – *лост*], и само по един звук при тъждество на всички останали. Ако сравним например думите *сок* – *сак*, ще установим, че те се различават само по гласните [о] и [а], които ги разграничават една от друга по смисъл. Гласните звукове в тези думи заедно с другите звукове изпълняват словообразуваща и смислоразличителна функция.

По функциите, които изпълняват, звуковете на речта не са напълно еднакви. Едни от тях при взаимна замяна са способни да разграничават смислово думите, замяната на други обаче не води до образуване на нови думи, а само до известни промени в изговора им. Взаимната замяна например на [т] с [л] и [ч] способства да се разграничат думите *тук* – *лук* – *чук*, докато замяната на [а] с [ʌ] и [ə] в [град – грʌдът – грəдовѐ] не променя значенията на словоформите.

Звуковите единици, които самостоятелно могат да различават по смисъл думите и техните форми, се определят като **фонеми.** Звуковете, които нямат смислоразличителна роля по отношение един към друг, са **варианти** или **алофони** на една и съща фонема.

Звук на речта и фонема са две различни единици на фонетичната система на езика. Те не трябва да се отъждествяват, но не може и да се откъснат една от друга. Всяка фонема е звук на речта, но не всеки конкретен звук, произнесен от конкретно лице и в конкретен случай, може да бъде фонема. Обемът на понятията звук на речта и фонема се определят от подхода към тях – дали той е артикулационен и физиологичен или функционален.

Функционалният (смислоразличителният) подход позволява цялото многообразие от неограничен брой звукове в речта да се сведе до ограничено число минимални фонетични единици на езика, до определен брой фонеми, които изпълняват в езика функция на особен род знакове за различаване на думите и техните форми.

4.2. Варианти на фонемата

Звуковете на речта се употребяват винаги в съчетания с други звукове. Това създава възможност в потока на речта и в различни фонетични условия те да си влияят взаимно, да променят учленителния си характер и своето качество. Така например гласната [а] след мека съгласна в *лято* и *ряпа* се отличава с по-предно учленение в сравнение с гласна [а] в *лава* и *рана*.

Звуковете, които реализират фонемата в речта, са нейни **варианти** или **алофони.** Вариантите имат различни и променливи позиционно обусловени признаци. За разлика от фонемите обаче вариантите изпълняват една и съща функция, обединяват се в една и съща фонема, като автоматично се заместват един с друг при изменение на фонетичните условия.

Различията между вариантите на една и съща фонема са преди всичко в гласежа. Това, което позволява при различната звукова реализация един звук да се отнесе към вариантите на една фонема, е фонетичната позиция. **Фонетичната позиция** е обкръжението на определен звук, неговото положение спрямо ударението и мястото му в сричките и думите. Съгласната [н] например в позиции пред [к, г] се изговаря като задноездична съгласна – [таŋго̀, ба̀ŋка, а̀ŋгел], но тя не е отделен самостоятелен звук, понеже има същата смислоразличителна роля, каквото и предноезичната съгласна [н], с тази разлика, че я замества в някои позиции. Звучното [γ], което се изговаря в съчетанието [измѝγ го] е само вариант на [х], доколкото друг звук в това положение е невъзможен. Следователно фонетичната позиция на [х] и [γ] в *хора* и *измих‿го* са различни. Това обстоятелство изключва възможността варианти да се използват като самостоятелни звукови единици за различаване на думите.

В зависимост от позицията ѝ в словоформите една и съща фонема може да бъде представена от различен брой варианти, които се отличават един от друг по променливи признаци. Броят на фонемите във всеки език е строго ограничен, а броят на вариантите е много голям. Ето защо фонемата може да се определи и като функционална и абстрактна единица от по-висок ранг, която не съвпада със звуковете на речта. Тя е обобщение на вариантите, на конкретните звукове, които я реализират в речта.

За да се установи дали в определена позиция има една и съща фонема или различни фонеми, се прилага методът на **комутацията**, т.е. на взаимната замяна на звуковите единици. Ако в резултат на заместването се получава нова дума, налице са две различни фонеми. Обратно, ако думата остава една и съща и не се променя нейният смисъл, налице са фонеми и варианти. Една фонема се различава от друга освен по различния гласеж на вариантите още и по това, че фонемите може да се употребяват в еднакви фонетични условия само една вместо друга: *хлад – глад*, *хол – сол*, *ходя – водя*.

Фонемите и вариантите може да се появяват в една и съща позиция или в различни позиции. Всички фонетични позиции, в които е възможно да се употреби една и съща фонема, образуват нейната **дистрибуция** или **разпределение**. Когато фонемата и вариантите се срещат в едни и същи условия, те се намират в съотношение на **свободна дистрибуция**. Когато се намират в различни позиции – в отношение на **допълнителна дистрибуция**. Тъй като вариантите на една и съща фонема се срещат винаги в различни позиции, те се оказват най-често във взаимно допълнителна употреба.

Различават се следните видове варианти:

Вариантите, които може свободно да се избират, са **свободни** или **факултативни варианти**, например изговорът на съгласната [й] и на гласната [и] в една и съща позиция – [мòйте] наред с [мòите], на палатализираните съгласни пред предни гласни – [н'èго, д'ет'è] наред с [нèго, детè]. Свободните варианти на фонемите не се появяват във всички думи и във всички фонетични позиции, а само в отделни случаи. Употребата на свободните варианти е свързана най-често с изговорните стилове и диалектното влияние.

Варианти, които се появяват в определена позиция и се намират в отношение на допълнителна дистрибуция, са **комбинаторни (задължителни) варианти** на фонемата. Например фонемата [л] пред [е, и] се реализира като средно [l] – [lепѝло, lик], фонемата [н] пред проходни съгласни има вариант проходно [v] – [òvзи, бàvски]. Тъй като реализацията на тези варианти в друга позиция е невъзможна, те не могат да бъдат различни фонеми, а само комбинаторни варианти на фонемите.

Варианти, които се определят от позицията на гласните спрямо ударението, са **позиционни варианти**. Например фонемата [а] в неударена сричка има по-затворен вариант в сравнение с варианта на гласната фонема под ударение: [вàдə, крàвəтə]. Такива позиционни варианти с различна степен на проява са характерни и за другите гласни фонеми.

Позиционните и комбинаторните варианти имат задължителна реализация в речта на всички, които говорят един и същ език. Те възникват под влиянието на съседните звукове и в коя да е дума.

Отделят се още стилистични и индивидуални варианти на фонемите. **Стилистичните варианти** изразяват емоционални и стилистични оттенъци и в потока на речта имат най-различна реализация: повишен тон, удължено времетраене и др. Като пример за стилистични варианти може да послужи удълженият изговор на гласната за изразяване на неодобрение или възхищение: *Хуубава работа! Чудеесно!*

Индивидуалните варианти са присъщи за изговора на отделни лица и тяхната реализация не е свързана нито с позиционните, нито с комбинаторните условия. Индивидуален вариант е например изговорът на съгласната [р] с увуларно учленение или на [ж, ш, ч, дж] с палатално учленение.

В една и съща позиция с фонемата се реализират стилистичните, индивидуалните и факултативните варианти на фонемата.

Звуковете се определят като варианти не от степента на тяхната акустична и артикулационна близост към една или друга фонема, а от тяхното позиционно поведение и от функциите им.

4.3. Диференциални признаци на фонемата

Когато звуковите единици се разглеждат във функционален план като фонеми, трябва да се отделят променливите от постоянните им фонетични признаци. Променливите признаци на звуковете са зависими и позиционни. Те се пораждат от комбинаторните условия и характеризират конкретните варианти на фонемата. Тъй като всички звукове се възпроизвеждат от едни и същи говорни органи, артикулационните особености на звуковете може да съвпадат и да се повтарят при всеки вариант, без да зависят от фонетичните условия. Такива особености на звуковете са постоянни техни артикулационно-акустични признаци. Те обединяват всички варианти на една и съща фонема.

Постоянните признаци, по които звуковите единици и преди всичко фонемите се отличават една от друга, са техни **различителни** или още **диференциални признаци** (лат. differentia 'различие'). Чрез диференциалните признаци фонемите се противопоставят и разграничават една от друга.

Всяка фонема се характеризира с различен набор от признаци, които се запазват непроменени в различните комбинаторни условия. Доколкото една фонема се отличава от другите фонеми не по всичките си звукови признаци, а само по диференциалните, тя може да се дефинира и като звукова единица с определен набор от диференциални признаци, които я отличават от другите фонеми. В този смисъл за функционалния анализ е важна не самата фонема, а нейните диференциални признаци, които ѝ осигуряват едно и също противоставяне в рамките на фоно-

логичната система.

Предвид на това, че една фонема може да се отличава от друга не само по един диференциален признак, а от комбинацията им с други, общото количество на признаците на фонемите е повече или по-малко ограничено.

Основа на диференциалните признаци са артикулационно-акустичните свойства на звуковете. Диференциалните признаци на фонемите обаче не бива да се отъждествяват с фонетичните свойства на звуковете, тъй като между тях невинаги има еднозначно съответствие. Диференциалните признаци са обобщение на фонетичните особености на вариантите, които реализират фонемите в речта. За разлика от фонемите диференциалните признаци не са линейни единици на езика, а само структурни елементи на фонемата, които определят нейното фонологично съдържание. Те не може да бъдат сегментирани и отделяни в линейна последователност като фонемите, защото се намират винаги в отношение на едновременност (симултанност).

Фонологичната стойност (релевантност, значимост) на диференциалните признаци се проверява чрез противопоставяне на качествата на звуковете, които реализират фонемите. Противопоставянето се нарича **фонологична опозиция**, а словоформите, в които то се осъществява – **минимални двойки**. Чрез минималните двойки при тъждествени фонетични условия се проверява фонологичното съдържание на диференциалните признаци. Например признакът звучност – беззвучност е диференциален, тъй като има смислоразличителна роля в минималните двойки *бил* – *пил*, *гол* – *кол*. Следователно съгласните, които се противопоставят по този признак, са отделни фонеми. Макар че от учленително гледище меките съгласни са разновидност на твърдите, признакът палаталност е също диференциален, защото има фонологична значимост. Той отделя като самостоятелни фонеми палаталните съгласни, наравно с твърдите: *грах* – [гр'ах], *гол* – [г'ол], *дал* – [д'ал]. Фонемите [т] и [к] са сходни по някои признаци – двете са беззвучни и преградни съгласни. Различават се само по място на образуване – едната е предноезична, а другата е задноезична. Следователно този признак в противопоставянето на съгласните в минималната двойка *тост* – *кост* е техен диференциален признак.

Теоретически във всяка фонема трябва да има толкова диференциални признаци, колкото и в другата фонема. Практически обаче някои двойки се различават не по един, а едновременно по повече признаци. Например съгласната [п] се противопоставя на [з] едновременно по два диференциални признака, които са независими от позицията – едната е беззвучна и преградна, а другата е звучна и проходна. Тези признаци осигуряват разграничаването на фонемите в минимални двойки като *пет* – *зет*.

По диференциалните си признаци фонемите влизат в опозиции, които имат различно качество. Отделят се корелативни и некорелативни опозиции. **Корелативна** е опозицията, когато фонемите се разграничават една от друга по един диференциален признак. По участието на глас и шум например се отделят двойки фонеми, които се отличават само по ,признака звучност – беззвучност, характеризиращ ту едната, ту другата съгласна фонема: [б – п, в – ф, з – с] и т.н. Корелативните опозиции на фонемите са и пропорционални, повтарящи се редици фонемни двойки. Опозицията между твърди и меки съгласни фонеми, между широки и тесни гласни фонеми също е корелативна и едновременно пропорционална, защото обхваща всички съгласни и гласни.

Когато фонемите се различават по няколко равностойни диференциални признака, опозицията между тях е **некорелативна**. Например фонемите [г] и [с] се противопоставят в минимални двойки като *гол – сол* едновременно по два признака: съгласната [г] е задноезична и преградна, а [с] – предноезична и проходна.

Диференциалните признаци са тясно свързани с функционирането на фонемите. Най-ясно се отделят тези признаци, които участват в изграждането на корелативните опозиции и в редуването на фонемите.

4.4. Силна и слаба позиция на фонемите

Една от важните характеристики на фонемата за разлика от нейните варианти е свободната ѝ дистрибуция, т.е. независимостта на фонемата от фонетичното ѝ обкръжение. Свободната дистрибуция на фонемата обаче в известни случаи може да бъде ограничена. Някои фонеми не се употребяват в определени фонетични позиции. Звучните съгласни в български език например не се срещат в абсолютния край на думата пред пауза. Не се употребяват в книжовния език и меки съгласни пред друга съгласна и в краесловието. В такива случаи те се заменят или редуват с беззвучни и с твърди съгласни: *хлябове – хляб* [хл'ап], *конят – кон, конски*.

Ограничената употреба на някои фонеми в определени фонетични условия изключва възможността те да се противопоставят една на друга по всичките си диференциални признаци. Такова поведение във фонологията се описва като **неутрализация** на фонемните противопоставяния и опозиции.

Фонемите се реализират чрез звуковете на речта в позиции от два типа – силни и слаби. Позицията, в която се среща максимално количество фонологически единици, е **силна позиция**. В силна позиция фонемата запазва всичките си различителни признаци. Силната позиция се използва и за установяване състава на фонемите в езика. Позицията,

в която разграничаването на фонемите не е пълно, е **слаба позиция**. В слаба позиция количеството на противопоставянията е ограничено и някои диференциални признаци се неутрализират и престават да изпълняват смислоразличителна роля.

Силна позиция за гласните фонеми в българския език е позицията под ударение. В тази позиция се реализират шестте гласни фонеми в максимален брой противопоставяния. Слаба е позицията на гласните в неударена сричка, тъй като броят на фонемите намалява, а оттам и количеството на фонемните противопоставяния. В неударена позиция противопоставянията между корелативните двойки [а – ъ, о – у, е – и] се снемат и настъпва неутрализация на признака компактност – дифузност, по който се различават в ударена позиция. В резултат на неутрализацията се намалява и броят на фонемните опозиции.

При съгласните фонеми силните и слабите позиции и свързаните с тях процеси на неутрализация са твърде разнообразни. За палаталните съгласни фонеми например позицията е силна пред задните гласни, тъй като само там се осъществява противопоставянето с непалаталните съгласни, а слаба – пред предните гласни и в края на думата. В тези позиции признакът палаталност се неутрализира и е невъзможно фонемно противопоставяне с твърдите съгласни.

4.5. Фонологична система

Работата на говорните органи, характерът на звуковете и техните артикулационни и акустични особености образуват собствено фонетичната или звуковата система на езика. Описанието, което бе направено в първата част, на разнообразието от говорни звукове, позволява по-ясно да се разбере тяхното произношение и промените им. В изолирана и самостоятелна употреба обаче звуковете много рядко се срещат. Това е възможно само в тези случаи, когато отделният звук е и отделна дума, като например предлозите *с* и *в*, съюзите *и* и *а*. В повечето случаи звуковете се употребяват в речта в съчетание с други и в звуковия строеж на думи и форми.

Като реализация на функционалните единици звуковете изграждат система в езика от друг вид – фонологичната му система. Тя се образува от състава на фонемите и от техните връзки и отношенията помежду им. Следователно фонологичната система е по-тясно понятие от фонетичния строеж или фонетичната система.

Фонологичната система осигурява на езика възможност той да изпълнява комуникативните си задачи, тя определя своеобразието, различията и приликите ѝ в сравнение с фонологичната система на други езици.

Фонологичната система в сравнение с фонетичната се изгражда на съвършено друга основа. Фонетичната система се характеризира с тенденция към икономия на произносителните усилия, със стремеж към отслабване на артикулационното напрежение и облекчаване дейността на говорните органи. Това от своя страна води до намаляване на противопоставянията и различията на звуковете в говорната верига. Фонологичната система е функционално организирана система. Тя се изгражда, от една страна, на основата на максимално разграничаване на фонемите, на пределна точност на противопоставянията им като средство за различаване на словоформите и, от друга, с тенденция към икономия и простота на опозициите чрез групиране и редуване на фонемите. Това означава, че фонологичната система ще осъществява своите функции най-добре, когато фонологичните противопоставяния са ясно изградени, без смесване и сливане на звуковите реализации.

Фонологичната система се изгражда от два типа основни отношения между фонологичните единици – парадигматични и синтагматични.

Парадигматичната характеристика определя състава на фонемите въз основа на обединяване на позиционно редуващи се звукове и на противопоставянията им по диференциални признаци. Парадигматичното описание групира фонемите в редове и въз основа на тях установява взаимното изключване и противопоставяне на фонологичните единици и опозициите, в които те участват. Парадигматичната характеристика има структурен характер. Тя установява мястото на всяка фонема в системата, връзките ѝ с останалите единици, а така също и ограниченията в избора на фонемите и алофоните.

Числото на фонемите, както на гласните, така и на съгласните в различните езици не е еднакъв, но всеки език използва в определен етап от развитието си строго ограничен инвентар от фонеми. В английски език има 20 гласни и 24 съгласни фонеми, в руски те са 41 – 6 гласни и 35 съгласни, в испански – 25 фонеми, във френски – 35 и т.н. Те определят своеобразието в звуковия строеж на всеки език.

Синтагматичните характеристики определят правилата, по които фонемите се съчетават в свързаната реч. Синтагматичните отношения на фонологичните единици се основават на линейната и времевата им последователност в морфемите и думите, която изключва възможността два звука да се произнасят едновременно.

Съчетаемостта има свои закономерности, установени исторически, които са свързани с ограничения в дистрибуцията и фреквенцията на фонемите и техните алофони, във всеки определен период от развитието на езика. Синтагматичните характеристики на звуковете в книжовния български език също имат свои особености, които се определят от фонологичната му система.

5. СИСТЕМА НА ГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

5.1. Брой и диференциални признаци на гласните фонеми

Системата на българските гласни фонеми се изгражда в зависимост от ударението. В позиция пред ударение се различават 6 гласни фонеми: [е, и, а, ъ, о, у], а в неударена позиция поради неутрализация на противопоставянето между тесни и широки гласни броят на гласните фонеми е намален. От фонологично гледище обаче ударените и неударените гласни се намират в отношение на фонеми и варианти.

Освен от ударението броят на гласните фонеми е в зависимост и от характера на консонантното обкръжение. В позиция след твърда съгласна се срещат всички гласни, но след мека съгласна – само [а, ъ, о, у]. В тази позиция гласните [е, и] не могат да се появяват. Ето защо гласните фонеми са в силна позиция не само когато са под ударение, но заедно с това и когато не са след мека съгласна.

Определянето на силна и слаба позиция за гласните фонеми спомага да се определят техните връзки и закономерностите на позиционните им редувания.

Диференциални признаци на гласните фонеми

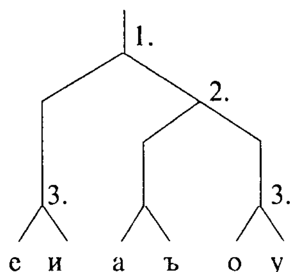

1. Предни – задни
2. Лабиалност – нелабиалност
3. Отвореност – затвореност

Фонемната система на гласните под ударение се изгражда въз основа на противопоставянията по три диференциални признака:

1. **Предни – задни** гласни или гласни с висока тоналност – гласни с ниска тоналност. Признакът е свързан с учленителното място на гласните. Предните гласни фонеми [е, и] са с висока тоналност, а задните гласни [а, ъ, о, у] – с ниска тоналност: *кит – кът*, *лак – лък*, *билка – болка*, *тик – тук*, *вена – вана*, *ред – род*, *лед – луд*.

2 **Лабиалност – нелабиалност** или бемолност – небемолност. Признакът е свързан с участието на устните при учленението на гласните. Лабиалност притежават гласните фонеми [о, у], а нелабиалност – гласните [е, и, а, ъ].

Тъй като в българския език не се срещат предни лабиални гласни, признакът лабиалност е релевантен само за противопоставянето на

задните гласни: [о, у] – [а, ъ]: *дом – дам, кос – къс, лак – лук, купя – къпя.*

3. **Отвореност** (компактност) – **затвореност** (дифузност) или широки гласни – тесни гласни. Артикулационната основа на признака се свързва с движението на езика във вертикална посока, а акустично – с компактната и дифузната конфигурация на формантните честоти. Признак отвореност имат широките гласни [е, а, о], а признак затвореност – [и, ъ, у]: *век – вик, прав – пръв, тропам – трупам.*

По признака отвореност – затвореност гласните фонеми се обединяват в корелативни двойки: [е – и, а – ъ, о – у]. Характерната за българския език фонема [ъ] в ударено положение се противопоставя на [а], така както [и] и [у] на [е] и [о].

5.2. Неутрализация на противопоставянето по признака отвореност – затвореност

В неударено положение системата на гласните се променя, тъй като признакът отвореност – затвореност практически се неутрализира: *ритам – ритъм, оказвам – указвам.* В резултат на неутрализацията в изговора на широките и тесните гласни фонемите се реализират с варианти, чийто брой и качество се обуславя от позицията им спрямо ударението, от консонантното обкръжение, а така също и от вида и мястото на сричката в думата.

Неударените гласни [а] и [о] имат две слаби позиции: предударена и следударена позиция. В предударена позиция неутрализацията се основава на принципа на прогресивното затихване – колкото неударената гласна е по-близо до ударената сричка, толкова промяната е по-слаба, и обратно – неутрализацията е по-силна, колкото по-далеч е гласната от ударението. Вариантите на гласната фонема [а] в зависимост от позицията им спрямо ударението имат по-отворен или по-затворен гласеж, т.е. изговор, по-близък до гласната [а] или до гласната [ъ]. Вариантите на гласната [а] и [ъ] в неударена позиция са [ʌ], [ə]: *барабан* [бəрʌбàн], *закачалка* [зəкʌчàлкə], *бързина* [бəрзинà], *расъл* [рàсəл], *гълъбарник* [гəлʌбàрник]. В резултат на неутрализация на признака се оформят и вариантите на другите неударени гласни.

Неутрализацията на гласните фонеми по признака отвореност – затвореност засяга най-вече двойките [а – ъ] и [о – у]. При двойката [е – и] противопоставянето, макар и отслабнало, се поддържа: *лекувам – ликувам, векове – викове, честота – чистота, бели – били.* То е изразително и когато фонемите [е] и [и] са функционално натоварени в състава на окончания, суфикси и представки: *сине – сини, носел – носил, превързвам – привързвам.*

В неударено положение вариантите на гласните фонеми могат да

се противопоставят помежду си само по признака предни – задни гласни, лабиални – нелабиални гласни: *бетон – бутон*, *билет – балет*, *имение – умение*, *кума – кама*, *духът – дъхът*.

5.3. Дистрибуция и съчетаемост на гласните фонеми

Във фонетичния строеж на българската дума гласните се съчетават предимно със съгласни. Вокалните съчетания са по-редки и най-често характеризират чужди по произход думи: *буен*, *наука*, *лае*, *боа*, *аорта*, *каолин*, *радио*, *клоун*, *аут*.

В позиция пред съгласна всяка гласна фонема в ударено положение може да се съчетава с коя да е съгласна. В позиция след съгласна обаче настъпва ограничение, наложено от корелацията по твърдост – мекост. Твърдите съгласни се съчетават с всяка гласна, а меките – само със задните гласни [а, ъ, о, у].

В потока на речта гласните в съчетание с различни видове съгласни променят в една или друга степен артикулационно-акустичните си качества, а от там и своето звучене. Степента на промяната се обуславя от комбинаторното въздействие на консонантното обкръжение и от ударението. Гласежът на неударените гласни се променя повече от гласежа на ударените гласни. Това се обяснява с факта, че за изговора на неударените гласни артикулационните органи са по-отпуснати.

По-силно въздействие върху гласните оказват преднонебните (шушкавите) съгласни [ш, ж, ч, дж], които чрез коартикулация издърпват напред в устната кухина учленителното им място. По-чувствително е това въздействие върху задните гласни [а, ъ], които получават оттенък, близък до гласна [е]: *шапка*, *жаба*, *чакам*, *чадър*, *жълтея*. Гласните [е, и] в такава позиция се изговарят по-затворено: *шипка*, *жега*, *чест*.

Гласните [о] и [у] след шушкави съгласни също се характеризират с по-предно учленение, но общо взето промените са по-малко в сравнение с промените на гласните [а] и [ъ] в същата позиция: *шоп*, *джоб*, *шосе*, *чудак*, *шуба*.

В позиция между две шушкави съгласни, както и между шушкава и мека съгласна, всички гласни се характеризират с по-силно изразено средно учленение, при което предните гласни се изговарят още по-затворено – *шиш*, *чичо*, *чеша*, а гласните [е] и [ъ] със силен *е*-призвук – *чаша*, *жаля*. Гласните [о] и [у] също са изтеглени напред, но не в такава степен, че да бъдат определени като предни лабиални: *чушка*, *чупя*, *жуля*.

Промяната в гласежа на ударените и неударените гласни в зависимост от позицията е сравнително най-силно изразена в съседство с две меки съгласни. Гласната [а] между две меки съгласни се учленява при високо и изтеглено положение на езика, в резултат на което гласежът

й е твърде приближен до гласежа на [е]: *влияя* [влийàйа]. Тази промяна е още по-изразена, когато [а] е без ударение: *обявявам* [обйав'àвам], *изявявам* [из'ав'àвам].

Гласната [у] между две меки съгласни от задна се превръща в предна лабиална: *люляк* [л'ỳл'ак], *любя* [л'ỳб'а], *тютюн* [т'ут'ỳн], *кюмюр*, *кютюк*.

Съчетанията от две гласни, най-често различни по място на образуване, се разделят чрез вмъкване на [й]. Промяната се нарича **йотация**. Най-силно е изразена степента на йотацията при съчетания от предна и задна гласна: *пиано* [пийàно], *вариант* [варийàнт], *авиатор* [авийàтор].

Гласните [и] и [у] от съчетанията [аи, ои, еи, ау] могат да изгубят вокалните си качества и по този начин да се консонантизират. Степента на консонантизирането на гласната [и] в [й] е различна – по-слаба и по-силна: *стаите* [стàйте], *героите* [герòйте], *краища* [крàйшта].

Консонантизация на гласната [у] се наблюдава в изговора на някои междуметия от типа на *бау-бау* [баў-баў], *мяу-мяу* [мяў-мяў], *ау* [аў] и в думи от чужд произход – *аула* [àўла], аутопсия [аўтòпсийа].

6. СИСТЕМА НА СЪГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

6.1. Брой и диференциални признаци на съгласните фонеми

Консонантната система се състои от 39 фонеми: [п, п', б, б', ф, ф', в, в', т, т', д, д', с, с', з, з', ц, ц', дз, дз', ш, ж, ч, дж, к, к', г, г', х, х', м, м', н, н', р, р', л, л', й]. Броят им се установява само в позиция пред задните гласни [а, ъ, о, у], където съгласните фонеми се противопоставят както по звучност – беззвучност, така и по мекост – твърдост. Във всички други позиции, в които настъпва неутрализация на единия или другия признак, броят на фонемите в една или друга степен намалява. В позиция пред предните гласни [е, и] например, в резултат на неутрализация на признака мекост – твърдост, се срещат само 21 съгласни.

В края на думата, където се неутрализират признаците звучност – беззвучност и мекост – твърдост, се срещат само 9 шумови беззвучни съгласни и 5 сонорни съгласни. В позиция пред съгласна не се срещат меки съгласни и съчетания от звучна и беззвучна и от беззвучна и звучна съгласна.

Не всички съгласни фонеми имат в речта една и съща функционална натовареност. Едни от тях влизат в по-голям брой фонемни противопоставяния, срещат се по-често, а други, като меките веларни съгласни, се срещат пред задните гласни по-рядко и предимно в чужди думи.

По-сложно и невинаги еднозначно се решава фонологичната самостоятелност на съгласните фонеми [х'] и [дз']. Те се включват в системата като **потенциални фонеми**, т.е. като фонеми, които не се срещат в

наличния български лексикален материал, но се срещат или е възможно да се срещнат в имена и названия от чужд произход.

Съгласните фонеми се отличават една от друга с набор от четири диференциални признака. Те се определят въз основа на артикулационно-акустичните характеристики на съгласните, които ги реализират в речта. Според диференциалните им признаци съгласните фонеми се групират в противопоставяния по място и начин на учленение и в корелативни съотносителни противопоставяния по звучност – беззвучност и твърдост – мекост. Към общата характеристика на консонантната система принадлежи и признакът консонантност, който отделя съгласните фонеми от гласните. Признакът сонорност – шумовост обаче не се определя като диференциален, защото в групата на сонорните съгласни няма двойки, които да се отличават една от друга само по този признак. Различията на сонорните съгласни от шумовите се осъществява на основата на противопоставянето по други, модални признаци.

1. По място на учленение се отделят **локалните диференциални признаци** лабиалност, алвеолност, небност и веларност. Признаците групират съгласните в локални редове. Артикулационната основа на противопоставянето по локални признаци е мястото на учленение в устната кухина и дейността на активния учленителен орган. Акустичната основа на локалните признаци е различната концентрация на звуковата енергия по честотната скала на спектъра, обусловена от различията в конфигурациите на гласовия канал.

Съгласните фонеми, които притежават диференциалния признак **лабиалност**, са [п, п', б, б', ф, ф', в, в']. Той обединява двуустнените съгласни и устнено-зъбните съгласни. Противопоставянето между тях става по модален признак.

Съгласните, чието учленително място е зоната на алвеолите, образуват най-големия локален ред в българския език. И тук, както при лабиалните и лабиоденталните съгласни, различието по място на учленение между зъбноалвеолните и алвеолните съгласни може да се приеме за фонологично несъществено и двете групи съгласни да бъдат обединени чрез общия диференциален признак **алвеолност** (предноезичност). Признакът характеризира следните съгласни фонеми: [т, т', д, д', с, с', з, з', ц, ц', дз, дз', н, н', р, р', л, л'].

Съгласните, чието учленително място е зоната на твърдото небце, образуват локален ред с диференциален признак **небност**. Той характеризира фонемите [ш, ж, ч, дж] и фонемата [й].

Съгласната, чието учленително място е мекото небце, образуват локален ред с диференциален признак **веларност**. В този ред се включват фонемите [к, к', г, г', х, х'].

2. На основата на някои особености в начина на учленение на отделните групи се определят **модалните диференциални приз-**

наци. Те служат за противопоставяне на фонемите в рамките на един и същ локален ред. Модалните диференциални признаци са преградност, проходност, африкативност, носовост, латералност, вибрантност.

Диференциалният признак **преградност** (прекъснатост) е свързан с пълната преграда, която се образува от говорните органи в определена точка на гласовия канал. В акустично отношение признакът се свързва с краткостта на шума. Признака преградност притежават фонемите [п, п', б, б', т, т', д, д', к, к', г, г'].

Диференциалният признак **проходност** (фрикативност, непрекъснатост) е свързан артикулационно с прохода в гласовия канал при учленението на съгласните, осъществен чрез приближаване на долната устна към горните резци или на езика към алвеолите и небцето. В акустично отношение признакът се основава на относително по-голямото времетраене на шумовия компонент в спектъра и постепенното му нарастване в посока към високите честоти. Признакът проходност характеризира фонемите [ф, ф', в, в', с, с', з, з', ш, ж, х, х'].

Признакът **африкативност** (преградно-проходност) се свързва артикулационно със специфичната комбинация между преграда и проход при учленението на съгласните. Акустично признакът е свързан с шума, който се предизвиква от издишната струя в точката на артикулацията. Признакът характеризира само фонемите, които притежават диференциален признак алвеолност и небност: [ц, ц', дз, дз', ч, дж].

Диференциалният признак **носовост** (назалност) е свързан с участието на носната кухина при учленяването на съгласните, които реализират фонемите в речта. Акустично признакът се определя от допълнителните честоти, резултат от характерните резонаторни свойства на носната кухина. Признакът характеризира само фонемите [м, м', н, н']. По него те се противопоставят както на неносовите лабиални и алвеолни съгласни фонеми, така и на фонемите, които имат признаци небност и веларност: *мост – бос*, *мор – пор – бор*, *мяра – вяра*, *мях – бях*, *зар – нар – дар*, *мил – шил*, *нас – час*, *каса – маса*.

Диференциалният признак **латералност** (страничност) характеризира фонемите [л, л']. В артикулационно отношение той се свързва с едновременното образуване на страничен проход и преграда в устната кухина, а в акустично отношение – с ярката формантна структура на спектъра, близка до спектъра на гласните.

Диференциалният признак **вибрантност** (треперливост) характеризира фонемите [р, р']. В неговата артикулационна основа е мигновеното накъсване на озвучената издишна струя чрез последователни прегради, образувани от върха на езика с алвеолите, а в акустично отношение признакът се свързва с формантната структура на спектъра, близка до структурата на гласните.

По признаците латералност и вибрантност фонемите [л, л'] и [р, р']

се противопоставят както помежду си в рамките на алвеолния локален ред, така и на останалите фонеми от другите локални редове: *лев – рев*, *лост – мост*, *рай – дай*, *луд – бут*, *лед – зет*, *ром – сом*.

6.2. Корелация по звучност – беззвучност

В противопоставянето участват 28 фонеми, групирани в 14 корелативни двойки:

[п, п', ф, ф', т, т', с, с', ц, ц', ш, ч, к, к']

[б, б', в, в', д, д', з, з', ѕ' ѕ', ж, г, г, г']

Извън корелацията са [х, х'] и сонорните съгласни [р, р', л, л', м, м', н, н', й]. Шумовите съгласни [х, х'] нямат звучни съответствия и поради това в силна позиция при тях липсва противопоставяне по признака звучност – беззвучност. Фонемата [х] в българския език само пред звучна шумова съгласна се реализира със звучен вариант, а в останалите позиции – с беззвучен: [измѝγ‿го, хòра]. В корелацията участват само шумовите съгласни.

Сонорните съгласни в акустично отношение са само звучни. Липсата на съотвстни беззвучни съгласни корелати в силна позиция поставя сонорните съгласни фонеми извън противопоставянето по звучност – беззвучност.

Артикулационно-акустичната основа на противопоставянето е наличието или липсата на участие на гласилките в артикулацията и последвалото от това в акустичен план едновременно пораждане на тон и шум или само на шум по спектъра.

Противопоставянето по звучност – беззвучност се осъществява в следните силни позиции:

1. Пред гласни в началото и в средата на думите: *пия – бия*, *фар – вар*, *сея – зея*, *там – дам*, *шаря – жаря*, *кост – гост*, *час – джаз*, *опера – обера*, *нисък – нисък*, *снишавам – снижавам*.

2. Пред сонорни съгласни: *право – браво*, *фрак – враг*, *тръпна – дръпна*, *смей – змей*, *ротна – родна*.

3. Пред съгласните [в, в']: *творец – дворец*, *свинец – звънец*, *пасва – пазва*, *свят – звяр*.

Единствено в тези три позиции е възможен изговорът както на звучна, така и на беззвучна съгласна. Във всички други позиции настъпва неутрализация на признака и в зависимост от конкретната позиция се среща само звучният или беззвучният корелат.

По-особено положение в противопоставянето имат звучните съответствия на преградно-проходните съгласни: [ц – ѕ, ц' – ѕ', ч – џ]. Тяхното участие в корелацията, макар че функционалната им натовареност е крайно ограничена, я прави симетрична и пропорционална.

Слабите позиции или позициите, в които настъпва неутрализация на

признака, са:

1. В края на думата и пред пауза, където се изговаря само беззвучна съгласна: *кораб* [кòрап], *учтив* [учтѝф], *враг* [врак], *труд* [трут], *нож* [нош], *анализ* [анàлис], *бридж* [брич].

2. В позиция пред беззвучна съгласна, където се изговаря само беззвучна съгласна: *врабче* [врапчѐ], *мравка* [мрàфка], *сладка* [слàтка], *смазка* [смàска], *ножче* [нòшче].

3. В позиция пред звучна съгласна, където се изговаря само звучна съгласна: *сватба* [свàдба], *сбирка* [збѝрка], *сграда* [зграда].

При неутрализацията на признака съгласната фонема [в] от двойката [в – ф] се отделя с по-особеното си поведение. В едни позиции тя се държи като сонорна съгласна, а в други позиции – като звучна шумова съгласна. В позиция обаче пред беззвучна съгласна и в краесловието, подобно на останалите звучни корелати съгласната [в] е в слаба позиция и признакът звучност се неутрализира: *вкарам* [фкàрам], *покривка* [покрѝфка], *готов* [готòф].

6.3. Корелация по мекост – твърдост

Корелацията по мекост (палаталност) – твърдост (непалаталност) се отнася почти до всички съгласни. В нея участват 34 фонеми, групирани в следните 17 корелативни двойки:

[п, б, м, ф, в, с, з, т, д, н, р, л, ц, ѕ, к, г, х]

[п', б', м', ф', в', с', з', т', д', н', р', л', ц', ѕ', к', г', х']

Не участват в противопоставянето съгласните [ш, ж, ч, џ], които са само твърди и в книжовния език нямат меки съответствия. Извън корелацията е и фонемата [й]. Тези съгласни фонеми са представени от съгласни звукове, чието артикулационно място е в преднонебната област на гласовия канал, т.е. място, което съвпада с допълнителното учленение на меките съгласни.

По-особено положение заемат в корелацията и съгласните [х'] и [ѕ']. За тях липсват словоформи, в които тези фонеми да се противопоставят по този признак. Съгласните [х', ѕ'] се срещат или е възможно да се срещнат в лични имена от чужд произход и в диалектни думи. В словоформи като *Хюв – Хус*, *Хюсеин*, *Хьолдерлинг*, *Дзян – Дзън* съгласната фонема се реализира пред задни гласни, т.е. в позиция, където в български език се осъществява фонемното противопоставяне между меки и твърди съгласни.

Меката съгласна [ѕ'] в книжовния език се определя като потенциална фонема, чиято поява се предполага от структурните възможности на системата и се обуславя от наличието в консонантизма на съотносителната мека съгласна [ц'].

Групата на преднонебните шумови съгласни [ж, ш, ч, џ] е единс-

твената, при която липсва корелативно противопоставяне по мекост – твърдост. По-мекият или по-твърдият изговор не означават нито реална, нито потенциална възможност за фонемна диференциация, тъй като нито един член от тази група не съдържа диференциален признак палаталност. Независимо от палаталната артикулация на шушкавите съгласни те се третират от фонологична гледна точка като твърди, защото се употребяват във всички позиции – в това число и пред пауза и пред съгласна. В този смисъл дали съгласните ще се изговарят като меки или твърди в чужди имена и думи няма никаква фонологична стойност: *Жюл – Жул*, *Шюц – Шуц*, *Шьонеберг – Шонеберг*.

Единствената силна позиция, в която се осъществява корелацията по твърдост – мекост в българския език, е позицията пред задните гласни [а, ъ, о, у]. Само в това положение е възможно да се изговарят както меки, така и твърди съгласни, в резултат на което да се различават думите по значение: *бал – бял*, *вал – вял*, *лава – лява*, *марка – мярка*, *грах – грях*, *купът – купят*, *гласът – гласят*, *гол – гьол*, *позор – позьор*, *куп – кюп*, *лук – люк*, *лут – лют*.

Противопоставянето по мекост – твърдост за различните съгласни фонеми е твърде неравномерно. Най-голяма и най-разнообразна е групата думи, в които меките съгласни се срещат пред гласна [а]. В количествено отношение многобройна е и групата от думи и форми, в които меките съгласни се срещат пред гласна [ъ] – главно при глаголи в сегашно време и при членуване на съществителни имена от мъжки род: *летя*, *летят*, *нося*, *носят*, *мисля*, *тегля*, *денят*, *конят*, *сънят*.

Най-малка е групата думи, в които има меки съгласни пред гласните [о, у]. Срещат се предимно в имена от чужд произход: *кьорав*, *гьол*, *сьомга*, *шофьор*, *кюп*, *дюшек*, *сюжет*, *дебют*, *пюре*, *трюм*. В думи от славянски произход само меката съгласна [л] се среща пред гласните [о, у]: *люлка*, *люспа*, *блюдо*, и в наставката *-льо* – *дрипльо*, *ревльо*.

Слаби позиции, в които настъпва неутрализация на диференциалния признак мекост – твърдост, са следните:

1. В позиция пред предните гласни, където се изговарят само твърди съгласни: *баня – бани*, *бял – бели*, *ходя – ходиш*, *мярка – измерен*, *сняг – снежец*. Мекият изговор в тези случаи е алофонен и поради това – без фонологична стойност.

Меките съгласни [к', г', х'] са възможни не само пред задни гласни, но и пред предни гласни: [к'ѝно, г'еврѐк, х'имѐри]. Пред предни гласни обаче съответните им твърди съгласни са невъзможни.

2. В позиция пред съгласни, където се изговарят само твърди съгласни: *поля – полски*, *цепя – цепка*, *седя – седна*, *свиря – свирка*, *творя – творба*.

3. В края на думата, където се изговарят само твърди съгласни: *пътя – път*, *деня – ден*, *димя – дим*, *солят – сол*.

6.4. Фонема й

Фонемата [й] заема по-особено място сред останалите съгласни фонеми. Тя не участва в противопоставянията по звучност, проходност, небност и палаталност. От фонологично гледище тя не може да се определи като мека, защото няма твърдо съответствие, нито като звучна, защото няма беззвучно съответствие. Фонемата [й] се определя като **глайд**, за да се разграничи от другите фонеми в небния локален ред. Тази характеристика на съгласната се свързва артикулационно с движението на езика, което привлича следходната и предходната гласна към предноезично учленение. В акустично отношение глайд [й] се свързва с плавното (пълзящото) движение на вокалните форманти, което позволява той да се възприеме като кратко [и].

Фонемата [и̯] се реализира в речта от сонорна, проходна, мека съгласна в два варианта: като звучна фрикативна полугласна [j] и като полугласна [и] с намалена фрикативност.

Вариант [и̯/j] се среща в позиция пред ударена гласна: *яма* [йа̀ма], *ябълка* [йа̀бълка], *юни* [йу̀ни]. В позиция пред неударена гласна, пред съгласна и в края на думата се реализира вариант [й] – *моя*, *войнa*, *лайка*, където противопоставянето е фонологично и не позволява да се разглежда [й] като вариант на гласната [и] – *мой* – *мои*, *твой* – *твои*. В определени позиции обаче и в зависимост от изговорния стил вариантите [j] и [й] се заместват и взаимно се редуват: *някой* – *някои*, *случай* – *случаи*. Вариантите показват, че въпреки фонемната самостоятелност на [й] по отношение на гласната [и] те се на̀мират във функционална връзка.

Фонетичните признаци на фонемата [й] и осигуряват поведение както на гласна, така и на сонорна съгласна – [й] образува сричка с гласните: *яма*, *юфка*, но не се обеззвучава в съседство с беззвучна съгласна – *майка*, *славейче*, *майстор*. С това обаче не се изчерпва своеобразието ѝ като консонантна фонема. Тя е единствената средноенебна палатална съгласна в българския език, чиито условия за употреба са ограничени. За разлика от другите съгласни [й] не се среща в началото на думата пред съгласна, в края на думата след съгласна и между съгласни. Може да се съчетава само с гласна, но не може да се свърже със съгласни и да образува с тях консонантни съчетания.

С гласните фонеми [й] образува разнородни **дифтонгични съчетания** в началото на думата, в средисловието и краесловието. В позиция пред предходна гласна [й] се среща в 5 съчетания: [йе, йа, йо, йу, йъ] – *йезуит*, *ясно*, *йод*, *юнак*, *пея* [пѐйъ]. Не е възможно само съчетанието [йи]. В позиция след гласна [й] се среща в 6 съчетания, т.е. с всички гласни: [ей, ий, ай, ъй, ой, уй] – *пейка*, *пийна*, *айран*, *тъй*, *кройка*, *буйна*.

ДИФЕРЕНЦИАЛНИ ПРИЗНАЦИ НА ШУМОВИТЕ СЪГЛАСНИ ФОНЕМИ

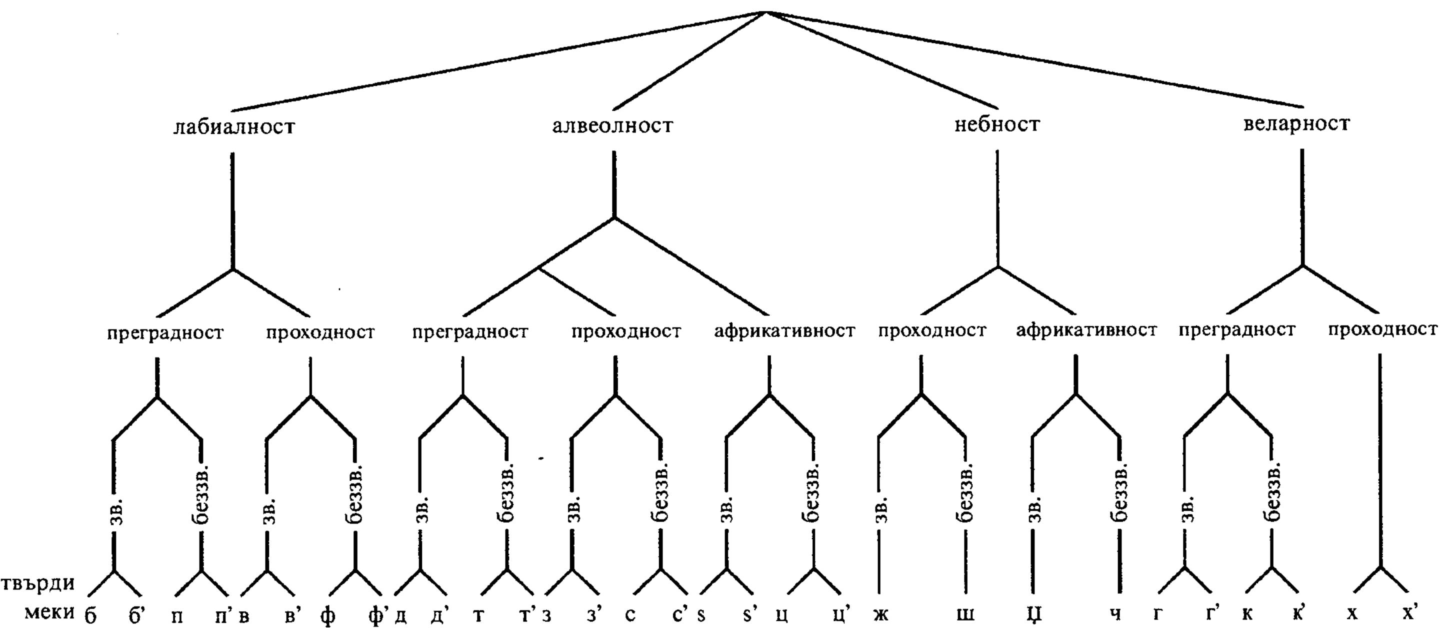

6.5. Удвоени съгласни (геминация)

Удвоени съгласни в състава на думата възникват, ако две съгласни, еднакви или близки по място или начин на учленение, следват непосредствено една след друга. Най-често удвоени съгласни се появяват на границата между представка и корен, между корен и суфикс, когато на морфемната граница се съберат две еднакви съгласни от края на първата и началото на втората морфема: *есен-на*, *пролет-та*, *из-сичам* [иссѝчам], *без-следно* [бесслѐдно], *от-давам* [оддàвам]. Тъй като съседните звукове са еднакви или близки и имат еднаква втора фаза на задържане на издишната струя, при произношението на удвоените съгласни отпада крайната фаза на първата съгласна и началната фаза на втората. Фазите на задържане се сливат и в резултат на това съгласните се изговарят с по-голяма дължина. Тя обаче не довежда до удвояване – само съгласната става по-дълга. За да възникне удвояване, трябва да се измени напрежението на артикулацията по време на фазата на задържане. То трябва да започне с по-голямо напрежение, в средата да отслабне, а към края отново да бъде усилено. В резултат на това се създават два върха на артикулационно напрежение, което се възприема като удвоена съгласна. Удвоените съгласни в български език се изговарят с един учленителен акт, с удължено времетраене, а не с две последователни артикулационни движения.

Във фонологично отношение удвоените съгласни не са дълги съгласни, а съчетания от две фонеми. Въпреки че в отделни случаи удължаването на съгласните служи за различаване на някои словоформи, то няма фонологична стойност, тъй като е членимо и се намира на морфемната граница; сравнете например *стенна* – *стена*, *поддам* – *подам*, *наддумам* – *надумам*, *ранна* – *рана*.

6.6. Дистрибуция и съчетаемост на съгласните фонеми

Съгласните в съчетания с гласни се разделят на две групи – твърди и меки. За твърдите съгласни няма ограничения и те могат да се съчетават с всяка гласна в каквато и да е позиция в думата. Меките съгласни са позиционно ограничени – могат да се съчетават само със задни гласни.

Разпределението на съгласните в консонантните съчетания се обуславя от структурните отношения между фонемите, от позицията на съчетанието в думата и от артикулационните особености на съгласните.

Съгласните фонеми, свързани с фонологичните корелации звучност – беззвучност и твърдост – мекост, се подчиняват на строги закони за съчетаемост. Те важат както за началото, така и за средата и края на думата: две съгласни, различни по звучност, не могат да се съчетаят

помежду си; мека съгласна не може да се съчетае със следходна твърда съгласна – тя може да бъде само втори член на съчетанието.

Съчетанията на съгласните са ограничени и от позицията в думата – съчетания, които не са възможни в началото, може да се срещат в средата или в края на думата. Например съчетанията от сонорните съгласни [р] и [л] като първи член и шумова съгласна като втори член са недопустими в началото на думата, но в края на думата са напълно възможни: *болт*, *смърт*.

Различията по място и начин на учленение също налагат ограничения при съчетаването на съгласните. Например съгласни, които имат едно и също артикулационно място и се учленяват по един и същ начин, не могат да се съчетават помежду си в началото и в края на думата. Съчетания като [пп, бб, сс, тт] и други може да има само в средисловието.

В зависимост от това се определят следните основни закономерности на консонантната съчетаемост в книжовния език.

1. В начална позиция не се допускат сонорните съгласни [р] и [л] и носовите [м] и [н] като първи член на консонантно съчетание с шумова съгласна. Носовите съгласни може да бъдат първи член само ако вторият член е сонорна съгласна: *мраз, много, врежа, млад*.

Не се съчетават преградни съгласни със следходни проходни съгласни от един и същ локален ред и преградно-проходни с преградни, или съчетания като [пф, бв, тс, кх, цп, цт, чп, чт] и др. Преградно-проходните съгласни се съчетават само със съгласна [в] и сонорна съгласна: *цвекло*, *цвете*, *чвор*, *дзвиска*, *джвакам*, *член*, *чрез*.

Съчетанията от три съгласни в началото на думата са по-редки и почти винаги съдържат сонорна съгласна: *включа*, *сглобя*, *здраве*, *взрив*, *хвръкна*, *смрад* и др. Чрез прибавяне на представка *в*- се получават начални съчетания от четири съгласни: *встрани*.

2. Най-благоприятна за съчетаване на съгласните е позицията в средата на думата. Това, което е недопустимо от законите за съчетаемост в началото и края на думата, в средисловието е допустимо. По-големите възможности за съчетаване позволяват както по-разнообразни звукови модели, така и по-голяма дължина на съчетанията. В средисловието се срещат съчетания от две до четири съгласни, но тяхното морфологично поле за реализация е различно. Съчетанията от две съгласни свободно се осъществяват в рамките на морфемата или на морфемната граница. Съчетанията от три съгласни се срещат предимно на морфемната граница: *безбрежен*, *изглед*. Съчетанията от четири съгласни в коренни морфеми се срещат рядко. По-често те са разделени от морфемна граница: *безстрашен, надстройка, отстрани, изхвръквам, царство, ведомство*. Четиричленни консонантни съчетания се срещат често в думи от чужд произход: *демонстрация, инст-*

рукция, инструмент. Възможни, но съвсем редки са съчетанията от пет съгласни в средисловието, получени от свързването на корен и наставка, например *студентство.*

Удвоените съгласни, които не се срещат нито в началото, нито в края на думата, в средисловието се срещат, но при условие, че свързването става на морфемната граница: *оттеглям, беззвучен, радостта, лунна.* В български думи удвоени съгласни в рамките на морфемата не съществуват, сравнете *молла, гюлле, манна.*

3. Ограниченията за съчетаване на две съгласни в края на думата са наложени от фонемната дистрибуция на звучните и меките съгласни фонеми. В края на думата пред пауза не може да има нито звучна, нито мека съгласна, нито удвоени съгласни. В краесловието се срещат съчетания от сонорна и шумова съгласна – *бърз, голф, фонд, бронз, монарх, очерк* и др.; съчетания от две сонорни съгласни – *хълм, щурм, кълн, върл, жанр* и др.; от две шумови съгласни – *пакт, дефект, бокс, вест, мост, нощ* [ношт], *дъжд, натиск* и др.

В края на думата обратно на съчетаемостта в начална позиция не може да има съчетание от шумова и сонорна съгласна. Това правило е без изключение и затова изговор като *театр, ритм, светл, косм* и др. е невъзможен, изключенията са в имена от чужд произход – *Хайдн.*

Съчетанията от три съгласни в края на думата са крайно ограничени и звуковият им модел е различен от модела в начална позиция – *пункт, сфинкс, текст, общ* [општ].

7. СРИЧКА

7.1. Определение на сричката

От фонетично гледище звуковете в думата се разпределят в срички. **Сричката** е съчетание от звукове, което се изговаря като един учленителен акт в рамките на думата, например *вър-ба, при-ка-зка, тръгвам.* Когато говорим, думите обикновено не се делят на срички. Звуковете се произнасят слято, без пауза между отделните срички. Ако обаче е необходимо да произнесем дума или няколко думи високо и отчетливо, връзката между звуковете отслабва и думите се разпадат на срички: *купи кар-то-фи, е-ла!, по-мощ!, кръ-гом!*

Макар че образуването на срички е свободен акт и думите се делят без особени усилия на срички, е трудно да се обясни лингвистичната същност на сричката. Спори се за нейните най-съществени фонетични и структурни особености, за слуховата и учленителната ѝ същност.

Съществуват няколко теории за сричката, които обикновено я обясняват от различни страни. Експираторната и артикулационната теория

например определят сричката като звук или няколко звука, произнесени с един тласък на издишната струя. Друга разновидност на тази теория свързва образуването на сричката с мускулното напрежение. В началото на сричката то е най-силно, достига максимума при гласната, след което спада. Границата между отделните срички се определя от мястото, където се срещат намаляващото се и увеличаващото се мускулно напрежение. Неговото нарастване и спадане се свързва акустично съответно с нарастване и спадане на интензитета и звучността на компонентите на сричката.

Акустичната (сонорната) теория определя сричката като звуков отрязък, в който един звук, най-често гласната, се отделя с най-голяма звучност в сравнение със съседните му звукове. Според тази теория всеки звук на речта има собствена звучност (гръмкост, сонорност), по която звуковете се подреждат в сричките с нарастваща звучност. Гласните образуват върха на звуковата вълна – те са сричкообразуващите звукове, съгласните се разполагат около гласните и осигуряват постепенното нарастване на звучността и нейното спадане от началото на сричката към края ѝ. Акустичната теория или теорията на звучността определя сричката като максимум звучност, ограничена от два минимума звучност. Границите на сричките са там, където звучността е минимална.

Съвременните експериментално-фонетични изследвания определят сричката едновременно като произносителна и суперсегментна единица. Сричката не е само звукосъчетание, а и фонологичен код, който обединява и организира звуковете според установена исторически артикулационна програма и звукова комбинаторика. Фонологически сричката се разглежда като начин за описване на възможните съчетания от гласни и съгласни в началото, средата и края на думите с цел да се установят приспособяването на звуковете един към друг по интензитет и оптимално допустимите сричкови модели.

Независимо от разликите в изходните позиции всяка теория за сричката я определя като минимална произносителна единица. Това означава, че не е възможно думите да се разделят на по-малки от сричката елементи, че тя се осъзнава като артикулационно единство при произношението ѝ. Същността на сричката обаче се проявява и в акустичния ѝ облик. Тя се определя като слухова единица поради това, че не е прост сбор от звукове, а верига, която ги обединява по някакви общи и закономерни фонетични признаци и интонация.

Сричката за разлика от морфемата няма смислово и граматично значение. Основната ѝ функция е да изгради максимално контрастно свързване на фонемите в думата. В сричката фонемите се групират контрастно в определени структури, които спомагат по-добре да се осъзнаят фонемните противопоставяния.

Сричката е и основна прозодична (суперсегментна) единица, с която се оформят акцентните и тоничните средства в думата, такта и фразата. Чрез промяната в интензитета, честотата на основния тон и времетраенето на гласните се образуват интонационните контури на изречението чрез повишаване мелодиката на една сричка и понижаването ѝ в друга. Ударените и неударените срички в думата се отделят по фонетични особености. Чрез редуването им се изгражда и ритъмът на речта.

Сричката е най-често звукосъчетание и по-рядко само една гласна фонема. **Връх** или **ядро** на сричката в български език е винаги гласната фонема. В съседство с гласната, пред или след нея, стоят съгласните. Съгласните съпровождат гласните при сричкообразуването, осигуряват постепенното нарастване на звучността, но никога самостоятелно не образуват сричка. Тяхната функция в сричката е разграничителна – те определят нейното начало и край: *бук-вар*, *мре-жа*, *яс-но*, *пръс-тен*. Броят на сричките е равен винаги на броя на гласните в думата, с изключение на случаите, когато две гласни при изговор се сливат и едната от тях загуби сричкообразуващия си характер и се консонантизира: *кооперация* [ко-пе-ра-ци-я], *пее* [пей], *пауза* [па̀ўза].

В българския книжовен език не се срещат срички със сонорните съгласни [р, л] като основен елемент. Такива случаи има в отделни български диалекти – [вл̥к, сл̥за, вр̥ба, вр̥зва], и в някои славянски езици: чеш. *vlk, krk* 'шия', сръбски *рс* 'сила', *крст*.

7.2. Видове срички

Видовете срички се определят най-често по звуковете, с които те започват и свършват. Според мястото на гласната фонема в сричката се различават **затворени** и **отворени срички**. Ако след гласната фонема следва съгласна, сричката е затворена, например *мост*, *из-вор*, *кар-тоф*, *дрън-кам*. Затворената сричка има възходящо-низходяща звучност.

Сричка, която завършва на гласна, е отворена сричка: *дра-ма*, *на-го-то-во*, *за-ко-ни*, *сто-и*. Отворената сричка е с възходяща звучност.

В една и съща дума може да има както отворени, така и затворени срички: *про-ход*, *е-зик*, *стра-шен*. В средата на думата отворените срички са по-често срещани, отколкото затворените.

В зависимост от ударението сричките се делят на **ударени** (акцентувани) и **неударени** (неакцентувани).

Сричките, които съдържат предноезичните гласни [е, и], меки съгласни, йотувани гласни или буквите *я* и *ю*, се определят като **меки срички**: *жи-ве-я*, *дю-ля*, *Пе-йо*, *по-яс*, *не-де-ля*. Сричка, която съдържа задни гласни [а, ъ, о, у] и няма меки съгласни, е **твърда сричка**: *за-*

кон, *су-ма*, *дъс-ка*.

От характера на сричката зависят някои звукови промени в състава на думите като например редукцията, прегласът на променливо *я*, разместването и опростяването на звукосъчетанията.

7.3. Структура на сричката в българския език

Като основен принцип за изграждане на сричката в българския език се приема принципът на **възходящата звучност**. Според този принцип следващите един след друг звукове вътре в сричката трябва да бъдат контрастни по звучност. Най-важен в сричката е основният контраст, който се получава от съчетанието на гласните и съгласните. При групирането на съгласните около гласната от значение е тяхната относителна звучност, която в сричковата структура се определя сравнително от качествата на предходната и следходната фонема. Изразена в цифрови символи, възходящата звучност може да се представи по следния начин: шумова проходна съгласна с 1, шумова преградна съгласна с 2, сонорна съгласна с 3 и гласна с 4. Структурата например на едносричните думи ще има следния символизиран вид: *скок* – 1242, *щаб* – 1242, *сплав* – 12341, *брат* – 2342. От условните обозначения се вижда ясно, че в началото на сричката стои звук с относително най-ниска степен на звучност (сила), а най-близко до ядрото е най-звучната съгласна – сонорната. Контрастът между съгласните и структурата на сричката се осигурява между шумовите и сонорните съгласни и между преградните [к, т, п] и проходните съгласни [с, ш], които са сравнително по-малко звучни от преградните.

Съобразно с тази закономерност в българския език е невъзможна сричкова структура от сонорна и шумова съгласна в началото на сричката и от шумова и сонорна в края, както например в руски език: *мгла*, *мстить*, *льгать*, *метр*, *спектр*, *тигр*. Изграждането на сричката въз основа на принципа на възходящата звучност е без изключения. Отклонение от посочената закономерност се наблюдава само в чужди думи и имена: *ркацители*, *Мбуто*, *ндрангета*.

Характерна особеност на българския език е, че думата не може да завършва с такава сричкова структура, с каквато е възможно да започва: *слава*, но *мисъл*, *тропа*; *театър*, *трън*, но *вятър*. Тази особеност може да бъде формулирана по следния начин: крайна сонорна съгласна не може да бъде отделена от ядрото на сричката от звук с по-ниска звучност – шумова съгласна. В крайна затворена сричка на думи като *метр*, *реализм*, *песн*, *спектакл* се вмъква гласна, която разделя контрастните по звучност съгласни от двете страни на тоналното ядро: *ме-тър*, *реали-зъм*, *пе-сен*, *спекта-къл*. В края на българската сричка са възможни една след друга само две сонорни съгласни: *жанр*, *концерн*, *химн*, *Карл*.

Поради двустранната афиксация и наличието на несричкови морфеми българският език разполага с голямо разнообразие на сричкови структури. Според броя и мястото на съгласните спрямо гласната се различават различни типове сричкови структури: с една, две и три съгласни пред гласната в отворени срички – *да-ва*, *бра-два*, *стря-ха*; с една, две и три съгласни в затворени срички – *аз*, *акт*, *общ* [општ]. Сричките, образувани от гласна с обкръжение на съгласни, се отличават с по-богат и разнообразен строеж: *тук*, *строг*, *бинт*, *пункт*, *трезв*, *сфинкс*. Тези срички са често срещани, но неравномерно представени във фонетичния строеж на българската дума. По-често се срещат срички с по-малко съгласни около гласната. Предпочита се натрупването на съгласни пред гласната, отколкото след нея. И в двата случая обаче консонантното натрупване е от 3 съгласни.

Тъй като структурата на сричката и възможностите за комбинация на звуковете в нея в отделните езици са различни, с приемане на чужди думи инвентарът на сричките и техните структури в българския език се разширяват и разнообразяват. Структурата на сричките и числото им в думата се променят и с развитието на езика. В старобългарския език до изпадането на слабите ерови гласни в слаба позиция сричките са били отворени. Например *песен* е имала сричкова структура, различна от днешната – **ПѢ-СЬНЬ** (*пе-сен*), *ангел* в старобългарския език е била четирисрична дума (**Ѩ-НЪ-ГЄ-ЛЪ**), а днес е двусрична. Правилото сричките в думата да са отворени, което е имало силата на закон, в съвременния език е престанало да действа.

7.4. Сричкова граница. Сричкоделение

Обикновено описанието на сричката се прави въз основа на едносрични думи, където най-ясно се откроява независимостта на сричката и разнообразното свързване на съгласните в нея според принципа на възходящата звучност. Звуковото оформяне на началото и края на едносричната дума влияят и при определяне на вътрешните сричкови граници. Те са винаги пред звука с най-малка звучност, с който следователно започва следващата сричка. Според това сричката завършва със звук, който има най-голяма звучност – гласна или сонорна съгласна, например *па-трон, ко-съм, про-стран-ство.*

В многосричните думи обаче действат и други правила за сричкоделение, които се основават както на акустичния подход към сричката и определянето ѝ като произносителна единица, така и на морфологичния строеж да думите. Това е причина в многосричните думи ограниченията в звуковата организацията на сричката да намаляват и да се наблюдават подвижност и колебания в сричковата структура на морфемите и думите по отношение състава на сричките и техния строеж.

Вътрешната сричкова граница в многосричните думи може да бъде определена от фонетично и от функционално (морфологично) гледище. При фонетичните критерии, които се основават на артикулационно-акустичното единство на звукосъчетанията в сричката, се държи сметка за взаимното приспособяване на звуковете, за възможността свободно, но тясно те да се спояват. Характерът на сричката изисква съгласните да се намират в най-тясно споение с ядрото и с останалите ѝ елементи. Сричка, която съдържа сонорна съгласна например, е ограничена в избора на пограничен сигнал. Спойката е по-тясна, ако първият елемент в сричката е по-малко звучен, отколкото следващият, и по-свободна, ако той е по-звучен. Взаимното приспособяване на съгласните в съчетанието [др] е по-здраво, отколкото при съчетанието [рд], затова сричкоразделянето на *ядро* трябва да бъде *я-дро*. Сонорните съгласни привличат шумовите, но съгласните [м, н] поради по-слабата си звучност притежават по-малка притегателна сила. Ето защо сричковата граница в *писмо* и *викна* може да бъде определена пред сонорната съгласна и думите да се разделят на срички по различен начин: *пи-смо* и *пис-мо*, *ви-кна* и *вик-на*. Връзката между двете съгласни е по-силна и когато единият от елементите е [в], например *по-свикна*.

Връзката между гласни и съгласни например в съчетанието [аб] не е така тясна, както в съчетанието от съгласна и гласна – [ба]. Ето защо сричката се стреми да бъде отворена – да завършва на гласна: *ба-ба*, *же-на*, *ръ-ко-де-ли-е*. Съгласната може да бъде контрастна и след, и пред гласната, но тя има определен акустичен ефект, когато не осъществява прехода между двете гласни в състава на предшестващата сричка – *баб-а*, а в състава на следващата – *ба-ба*. Изборът на границата в такива случаи не е произволен и свободен.

При функционалното (морфологичното) сричкоделение сричките се отделят като смислови части на думите, а не като звукови и ритмични единици: *из-ляза*, *по-да-вам*, *на-мразя*, *пред-из-викателство*, *роб-ство*. Сричковата граница в такива случаи отделя морфемите, а във фонетичната дума – служебни от самостоятелни думи, и сигнализира морфемните граници: *под-окото*. Ето защо и думата *родители* се члени на морфеми *род-и-тел-и*, а на срички *ро-ди-те-ли*. Вътрешната сричкова граница в думата *транспорт* в зависимост от двата аспекта може да се определи по два начина. В първия случай границата минава пред съгласната с най-малка звучност – *тран-спорт*, а във втория случай след представката – *транс-порт*.

В резултат от действието на двата подхода – общофонетичния и морфологично-семантичния, при общо взето десемантизирано сричкоделение (което не се съобразява със смисловия и морфемния строеж) сричковата структура в редица случаи се оказва нестабилна и в зависимост от субективния усет или навик: *тъ-мно* и *тъм-но*, *би-стри* и

бис-три, *ма-ска* и *мас-ка*. Такива колебания се наблюдават не само на границата между представка и корен, но и при другите вътрешно морфемни позиции.

Делението на срички в българския език се подчинява на следните основни правила:

1. Когато една съгласна е между две гласни, тя образува сричка със следващата гласна: *го-ле-ми-на, ра-йон, ко-раб.*

2. Когато между две гласни има повече съгласни, разпределението на съгласните по срички може да бъде различно:

а) Сонорна съгласна пред друга съгласна (шумова или сонорна) остава към първата сричка: *бър-зо*, *мал-ко*, *май-ка*, *бор-ба*, *тор-та*, *пар-тия*, *стом-на*.

б) Ако съгласните са шумови, границата е непостоянна: *те-сто* и *тес-то*, *ма-ска* и *мас-ка*. Колебания има и когато съчетанието е от шумова и сонорна: *ле-сно* и *лес-но*, *тя-сно* и *тяс-но*, *гре-бло* и *греб-ло*, *кре-сльо* и *крес-льо*.

в) Две преградни съгласни се разделят: *глед-ка*, *крач-ка*, *сек-та*.

3. Група от две или три съгласни, подредени според принципа на възходяща звучност като [стр, здр, скл, ств, шк, жд, ст] и др., обикновено не се разделят: *ма-стило*, *се-стра*, *по-здрав*. Ако в тези случаи се прави аналогия с морфемния строеж, възможно е и друго деление: *круш-ка*, *приказ-ка*.

4. Поради морфологичната си самостоятелност обикновено се запазват нечленими съгласните в представки и наставки: *без-домен*, *от-кач-вам*. Ако следващата сричка започва с гласна, представките и наставките не запазват целостта си: *и-зо-ра*, *бе-зи-ме-нен*.

8. УДАРЕНИЕ

8.1. Фонетични признаци и функции на ударението

По-особеното отделяне на една сричка в думата с фонетични средства се определя като **ударение** или **акцент** (лат. accentum 'ударение').

Отделянето на ударената сричка при изговор се извършва с помощта на различните признаци на ударението – артикулационно напрежение, интензитет, височина на тона и дължина при изговора на ударената гласна. Възприемането на една сричка като ударена (акцентувана) в многосричната дума се основава най-напред на сравнението, което се прави с неударените срички в същата дума. Като фонетично явление обаче ударението не се осъзнава само относително, като резултат от сравнението на звуковите особености на ударената и неударените срички. То има и абсолютен характер – ударената гласна се характеризира и

с по-особени темброви свойства. Те позволяват и едносрични думи да се възприемат като акцентувани както при изолиран изговор, така и в случаите, когато наред с тях в свързана реч няма неударени срички – *гра̀д – в дру̀г гра̀д*. Когато обаче във формите *градъ̀т, градовѐ* ударението не пада върху гласната, тя губи своите темброви качества и в сравнение с ударената гласна се възприема като неударена. По този начин между ударените и неударените срички се създава контраст по редица фонетични признаци.

Ударението в българския език е **силово** (динамично), защото освен височината на тона, времетраенето и тембъра с най-голямо значение за възприемането му са промените в интензитета на ударената сричка, в силата на изговора ѝ, която е два и повече пъти по-голяма от силата на гласните в неударените срички. Това съотношение е ясно доловимо при думи, в чийто състав има еднакви гласни, като *апара̀т, гото̀в, суджу̀к, ъ̀гъл, мѝрис, детѐ*. За ударената сричка е характерна ясна и отчетлива артикулация на всички звукове в сричката. Взаимните влияния между гласни и съгласни и измененията им се проявяват по-силно в неударените срички.

Друг важен фонетичен признак на българското ударение е времетраенето или квантитетът – ударената сричка се изговаря с леко удължаване на учленението и става най-дълга в думата. В незначителна степен българското ударение притежава и качеството **музикалност** – ударената гласна в сравнение с неударената може да се произнесе и с малко по-висок тон.

Тъй като дължината и височината като акустични качества не са фонологични признаци на българските гласни, а само относителни техни характеристики, те нямат голямо значение за характеристиката на ударението.

Ударението не може да се изолира в речевата верига и да се възпроизведе самостоятелно както линейните звукови сегменти, следващи един след друг. То се наслагва над звуковия състав на думата и я характеризира заедно с фонемите. Ударението е задължителен признак на самостойните (неслужебните) думи. То изгражда нейната фонетична цялост и определя изговора ѝ. Чрез ударението думата се индивидуализира като самостоятелна смислова единица в речта. Думата *майка* например може да се произнесе в български език само с ударение на първата сричка. Произнесена с ударение на втората – *майка̀*, тя престава да бъде значеща единица в езика. В речта всяка пълнозначна дума се възприема и разпознава не само по своя фонемен състав, но и по характерното и установеното за нея ударение.

Възможността българското словно ударение да пада на коя да е сричка в думата се използва в езика за разграничаване на еднакви по звуков състав думи и граматични форми. Разликите в значенията на дума

като *пàра – парà, вълна – вълнà, сèдмица – седмѝца, обѝчай – обичàй, четè* (сег. вр.) – *чèте* (мин. св. вр.), *(два) кракà – кракà* (мн. ч.) се свързват и с различното място на ударението в думите и формите. Тази функция на ударението се определя като **смислоразличителна** или семантична – словообразувателна и формообразуваща.

8.2. Място на ударението

В зависимост от мястото на ударената сричка в думата ударението в български език е **свободно** и **подвижно**.

Свободно или разноместно е ударението, когато не е закрепено позиционно за определена сричка или определена част от думата. То може да стои на коя да е сричка в различни думи: да пада на първата сричка – *нѝва*, на втората – *водà*, на третата – *равнинà, тържествò*, на четвъртата – *закономèрност*, на петата – *необикновèн*, и на коя да е морфема – представка (*прèглед*), корен (*глèдам*), наставка (*овчàр*) и окончание (*селà*). Освен това при изменение на думата и при образуване на различни граматични форми ударението може да се мести от една сричка или морфема на друга, от основата на окончанието и обратно. В такива случаи свободното ударение е подвижно. В думата *кнѝга* ударението е строго фиксирано и неподвижно. То се запазва на една и съща сричка във всичките граматични форми на думата: *кнѝга, кнѝгата, кнѝги, кнѝгите*. В други думи то е подвижно – премества се от сричка на сричка в различните граматични форми: *грàд – градъ̀т, градовè, дòл – долъ̀т, долòве, четà – чèтох, мѝсля – мислѝ, стàдо – стадà, знàме – знаменà*.

Свободното и подвижното ударение не означава, че думите може да се произнесат произволно с ударение на коя да е сричка. Доколкото мястото на ударението във всяка дума или типове думи и граматични форми е строго определено и индивидуално, българското словно ударение може да се определи и като **лексикализирано**, тъй като промяната в мястото на ударението е свързано с промяна в значението на думата или с нарушаване на нейния установен и общоприет звуков облик.

В книжовния език преобладава неподвижно ударение в словоизменението. Подвижността му е по-често явление в областта на словообразуването. Така например съществителните с наставките *-ар* и *-ач* имат ударение върху наставката: *ковàч, шивàч, въдичàр, книжàр, граничàр*. Съществителните с наставка *-тел* имат ударение винаги върху предпоследната сричка: *учѝтел, родѝтел, мислѝтел*.

Случаите, когато ударението се мести върху представката при словообразуването, са ограничени главно при безсуфиксните съществителни имена от мъжки род: *възглас, дòбив, нàдпис, òтлив*, но и с изключения като *завòй, затвòр, подслòн, урòк* и др.

Мястото на ударението в производни думи, образувани с наставки, се определя спрямо ударението на произвеждащата ги основа до голяма степен от акцентната характеристика на наставката.

В книжовния език не съществуват фонетични правила, които да определят мястото на ударението в думите. Всяка многосрична дума и форма се характеризира с исторически установено и общоприето ударение на определена сричка, чието място днес е унифицирано в голяма степен в сравнение със старите славянски акцентни отношения. Да се усвои думата като лексикална единица, означава тя да се изговори и възприеме с характерното ѝ ударение.

8.3. Думи без ударение

Всяка едносрична дума, произнесена отделно, се изговаря със силата на ударена сричка: *аз*, *и*, *там*, *към*, *мост*, *ми*, *се*. В речта обаче някои думи, като едносричните предлози, съюзи, частици и др., не се изговарят със свое отделно ударение, а заедно със следващата или предходната дума: *чѐл съм*, *пазѝ го*, *на мàсата*, *дъжд* и *вя̀тър*, *кажѝ му*. Такива отрязъци от речта, обединени от едно словно ударение, образуват **фонетична или акцентна дума**. Безударните думи влизат в състава на фонетичната дума като неударени срички: *ще го вѝдиш ли*, *на мàсата ми*. Акцентната дума може да включи в себе си две или повече самостоятелни речникови думи и граматични форми, които не са отделени помежду си с паузи.

В зависимост от положението си спрямо акцентуваната дума неударените думи се делят на енклитики и проклитики.

Неударените думи, които се присъединяват към началото на ударената дума, т.е. стоят пред ударената, са **проклитики** или **проклитични думи**.

Думите без собствено ударение, които се изговарят заедно с предходната дума, са **енклитики** или **енклитични думи**.

Проклитики в българския език са:

1. Едносричните и някои двусрични и трисрични предлози: *без желàние*, *върху мàсата*, *под очѝте*, *заради тя̀х*, *между нàс*, *около тя̀х*.

2. Прости и някои сложни съюзи като *а*, *ако*, *ами*, *за да*, *като че ли*: *слъ̀нце и морѐ*; *ѝскам, ама не мòга*; *тря̀бва да тръ̀гна*; *бъ̀рзай, за да стѝгнеш*.

3. Отрицателната частица *не*, частицата за бъдеще време *ще* и частицата *да* (за израз на желание, молба и заповед): *не ѝскам, ще четà, да дòйда ỳтре*.

Като проклитики се употребяват и частиците *абе, бе, де, бре*: *Ивàне*

бѐ, кажѝ му де. При удвояване на частиците, за изразяване на по-силна експресивност, частиците *де* и *бре* в начална позиция получават свое ударение: *дѐ тоя̀га дѐ, брѐ да му се не вѝди брѐ.* По-голяма част от частиците, независимо от това дали са двусрични, или многосрични, имат свое ударение: *ѐй го Ива̀н, нѐка помѝсли, мѝгар не зна̀еш.*

Получават свое ударение и частиците *по-* и *най-*, с които се образуват степени за сравнение – *по̀-добър, на̀й-добър,* и частиците *-годе* и *еди-* за образуване на неопределителни местоимения от въпросителни: *що̀-го̀де, ѐди-що̀.*

Акцентно независими в свързана реч са и някои съотносителни съюзи като *а – а, ни – ни, дали – или, било – било, ту – ту*: *а̀ запла̀че, а̀ се засмѐе*; *било̀ а̀з, било̀ то̀й; хѐм се смѐе, хѐм пла̀че,* както и съюзи като *ако и да, без да, преди да, въпреки че, само че* и др.

Енклитики в българския език са следните думи и форми:

1. Кратки падежни форми на личните местоимения: *ме, те, го, я, мѝ, ти, му, ѝ, ни, ви* и т.н. – *търсят ме, обѝчам я, мѝсля си, гово̀ря им.*

Кратките падежни форми на личните местоимения са **подвижни (непостоянни) енклитики.** Те могат да се свържат и изговорят и със следващата пълнозначна дума при условие, че се намират след друга неударена или след дума, която има свое ударение: *видя̀ го,* но *ще го вѝдя, ѝскам да го вѝдя, вчѐра го видя̀х*; *смѐе се – всѐ се смѐе.*

2. Кратките форми на притежателните местоимения: *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им, си – дрѐхите ми, молба̀та ви, деца̀та им, с ма̀йка си.* Кратките притежателни местоимения имат постоянна употреба на енклитики. При инверсия и разкъсан словоред главно в поетичната реч е възможна и проклитична употреба: *Дано ми найдат пушката* (Хр. Ботев); *вземам си книгите, вземам книгите си* или *книгите си вземам.*

3. Формите на спомагателния глагол *съм* и *ще* в сегашно време: *хо̀дил съм, чу̀ли са, вѝе сте мла̀ди, видя̀ ще.* Формите на спомагателния глагол *съм* в сегашно време също са подвижни енклитики. След друга акцентувана дума или след проклитика те се изговарят, като проклитики: *хо̀дил съм,* но *а̀з съм хо̀дил*; *добър е,* но *то̀й е добър.*

Формите на спомагателния глагол съм в минало време имат свое ударение *а̀з бя̀х та̀м, тѝ бѐше, нѝе бя̀хме* и т.н.

4. Частици като *ле, ли, ма, бе, де, я, зер, бре*: *го̀ро ле, го̀ро зелѐна*; *спѝш ли, мѝслиш ли, тѝ ли си; кажѝ ма, ела̀ бе, кажѝ му де, ня̀ма да до̀йда я, тъ̀й зер.*

При засилена (повторена) начална употреба частиците *бе, де* и *бре* получават ударение: *бе Ива̀не,* но *бѐ Ива̀не бе*; *дѐ бо̀й де, брѐ да му се не вѝди бре.*

Кратките форми на личните местоимения и формите на спомагателния глагол *съм* след отрицателната частица *не*, употребена непосредствено пред тях, получават ударение: *не сè измъ̀чвай, не го̀ ча̀кай, не мѝ разрешѝха, не съм го видя̀л, не са̀ прѐсни, не сѝ въобразя̀вай.*

Когато при по-особен словоред енклитиките не стоят непосредствено пред отрицателната частица, те не получават ударение: *Не подда̀вай се на мѝсли и грѝжи, та̀тко* (Елин Пелин).

8.4. Думи с две ударения

В акцентно отношение думите се изговарят с едно основно ударение. В някои случаи обаче в определени словообразувателни типове думи, най-често сложни, образувани от две и повече основи, наред с основното ударение се появява при изговор или по-слабо ударение, или две ударения, изравнени по сила на реализация.

Когато двете ударения, с които се изговаря думата, не са еднакво подчертани, едното се определя като **допълнително или второстепенно (странично)** спрямо основното или главното ударение. Например в думата *тéжкотова̀рен (влак)* главното ударение пада на предпоследната сричка, а второстепенното (отбелязано с ') – на първата сричка – *тéжкотова̀рен*. В думи с три основи са възможни и две допълнителни ударения: *áерофóтоснѝмка, тóплоéлектроцентра̀ла, фóтоцúнкогра̀фия.*

Второстепенното ударение може да бъде пред и след главното, но обикновено на сричка, която не е съседна на сричката, на която пада основното. Когато допълнителното ударение е в непосредствена близост до главното, то се реализира по-слабо и е с тенденция да изчезне: *трúмѐсечие, крéмсу̀па, Пéтровдѐн – Петро̀вден, Гергьо̀вден.*

Второстепенно ударение покрай главното получават следните категории думи:

1. Сложни съществителни, образувани чрез срастване без съединителна морфема: *Бо̀тевгрáд, Бу̀дапéща, бúтпаза̀р, развéйпра̀х, стóгодѝшнина.*

2. Сложни съществителни със съединителна морфема и подчинено отношение на съставящите ги части, втората от които е производна, образувана със суфикс: *тютю́нопроизво̀дство, клéтвонарушѐние, самолéтоноса̀ч.* С допълнително ударение върху първата част се изговарят и сложни съществителни с втора част непроизводно съществително като *крáвефѐрма, проéктодо̀говор, нéфтоба̀за.*

3. Сложни прилагателни с подчинено отношение на съставните части, образувани от съчетание на относително прилагателно и съществително: *средизéмномо̀рски, електрóнноизчислѝтелен, сéлскостопа̀н-*

ски. Сложните прилагателни от същия тип, чиято подчинителна част е качествено прилагателно, само в отделни случаи при по-голямо разстояние между ударените срички имат допълнително ударение: *чѐрнодрòбен, плѝткоу̀мен*.

С две ударения се изговарят също и сложни прилагателни имена, образувани с наставки от сложни съществителни и сложни прилагателни имена: *нáучнопопулярен, машѝностроѝтелен, дълбóкоуважàван, бáвноразвѝващ се*.

4. Сложни прилагателни, чиято втора част е качествено прилагателно за означаване на цветове: *тъмночервѐн, свéтлозелѐн, сребрѝстобя̀л, нéжносѝн*. Допълнително ударение в първата част при този тип прилагателни може да се изравни по сила на реализация с основното и второстепенното и главното да разменят местата си. Ето защо при тях е възможен и изговор *тъмносѝв, жълтозелѐн, снéжнобя̀л*.

5. Сложни прилагателни с подчинителна връзка, образувани с числително име от 2 до 4 като първа част: *двéгодѝшен, трѝмѐсечен, трѝстàен*.

6. Неопределителни местоимения и наречия, образувани с частиците *еди-*, *-годе*, *да е*: *éди-откъдѐ си*, *éди-когò*, *какъв да ѐ*, *кóй да ѐ*, *къдé да ѐ*.

7. Сложни междуметия и наречия: *чáт-пàт, кажѝ-речѝ, идѝ-дойдѝ* и др.

В много на брой случаи сложните по строеж думи се изговарят с две еднакви по сила ударения. Най-ярки примери са пак сложните съществителни, прилагателни и наречия: минѝстър-председàтел, хотѐл-ресторàнт, кандѝдат-студѐнт, литератỳрно-музикàлен, социàлно-политѝчески, крѝво-ля̀во, гòре-дòлу, насàм-нàтам.

Многобройна е групата на съществителните и прилагателните имена от международната терминология, образувани с първа част съществително име или съкратено прилагателно като: *авио- (áвиопòща), авто- (áвтотранспòрт), аеро- (áероснѝмка), агро- (áгробиолòгия), астро- (áстрофѝзика), био- (бѝомехàника), вибро- (вѝбробетòн), видео- (вѝдеофѝлм), електро- (éлектропрѝбори), кино- (кѝнокомѐдия), метало- (метáлорѐжещ), нео- (нéонацѝзъм), радио- (рáдиовръ̀зка), теле- (тéлезрѝтел), фото- (фóтоателиѐ)* и мн.др.

С две ударения се изговарят съществителни и прилагателни имена, образувани от предложни съчетания или с представки от домашен и чужд произход: *извъ̀нбрàчен, прáбàба, прéблàг, пóдзаглàвие, слéдосвобождѐнски, нéактуàлен, прóамерикàнски, éксминѝстър, вѝцепрезидѐнт, възчервѐн, áнтисоциàлен, дéмилитаризàция, дѝспропòрция, квáзичастѝца, ѝнтерпарламентàрен, су̀пермàркет, рéимунизàция, у̀лтрамодѐрен* и др.

8.5. Думи и форми с двояко ударение

В значителен брой случаи при изговора на отделни думи и граматични форми се срещат колебания в мястото на ударението, например *вѝно* и *винò*, *кàзах* и *казàх*, *млякo* и *млекò*, *мòлив* и *молѝв*, *нòжове* и *ножòве*, *рàботя* и *рабòтя*, *сèло* и *селò*. Ударение, което може да пада на различни срички в една и съща дума и форма, се определя като **двояко ударение**, а думите и формите като **акцентни дублети** или **варианти.**

В зависимост от установените в книжовния език акцентни норми, думите с двояко ударение се обединяват в две основни групи: 1. Варианти с двояко ударение, които се допускат в книжовната реч като равноправни и правоговорни: *дѐлба – делбà, долинà – долѝна, зъ̀рно – зърнò, искрà – ѝскра, къ̀нки – кънкѝ, лепилà – лепѝла, нàвес – навѐс, òбед – обѐд, òрлов – орлòв, орлѐк – òрляк, òтред – отрѐд.* 2 Акцентни варианти, които не са прости и допустими в книжовната реч, поради което се оценяват като грешки и отклонения, например *изтòчник* вм. *ѝзточник, смòла* вм. *смолà, съвремѐнен* вм. *съврѐменен, странѝца* вм. *стрàница* и пр.

Двояко ударение имат и глаголите в минало свършено време, които окончават на *-их* и *-ах, -ях,* и причастията от същите глаголи: *мѝслих – мислѝх, мѝслил – мислѝл, кàзах – казàх, кàзал – казàл, пѝсах – писàх, пѝсал – писàл, сѐях – сеѐх, сѐял – сеѐл, стрѐлях – стрелѐх, стрѐлял – стрелѐл.*

Съществуват и колебания в мястото на ударението, които макар че не са правоговорно узаконени, не може да се смятат за грешки поради широкото им разпространение в речевата практика: *нàука* и *наỳка, учѝлища* и *училищà, рòдина* и *родѝна.*

Някои от акцентните варианти спомагат да се обогатят изразните възможности на езика, защото съзнателно и мотивирано се използват за стилистични противопоставяния, като се разграничат помежду си на разговорни, диалектни, стари, нови и професионални варианти. Военните например предпочитат изговор *рàдар* вместо *радàр*, лекарите – *антибиòтик* вместо по-разпространеното *антибиотѝк*. Математиците използват като термин *ъглѝ* вместо *ъ̀гли*. Изговор *стòмана* е по-стар от *стомàна.*

Причините, които предизвикват появата на двояко ударение или колебание в мястото на ударението, са различни. В едни случаи те се появяват под влияние на родния диалект, в който мястото на ударението в определени типове думи и форми е различно от възприетото им в книжовния език. Под влияние на диалектите в разговорната реч се срещат не малко думи и форми с диалектно ударение. На първо място, сред тях може да се отбележи ударението на формите за сегашно време

и за повелително наклонение: *рѐдя, дъ̀ржа, чѐта, чѐти, стоя̀, до̀неса, до̀несн, на̀пиша, на̀пиши, ѝзпуша, ѝзпуши* и пр.

Различия и колебания в мястото на ударението се срещат и при заетите думи: *га̀мен – гамѐн, хѐктар – хекта̀р, шѝлинг – шилѝнг, вѝзита – визѝта, пара̀клис – параклѝс, до̀лар – дола̀р*. Основно правило при изговора на заетите думи е мястото на ударението в тях да се запазва такова, каквото е в чуждия език, от който се заемат. Често обаче заетите думи се побългаряват, т.е. изговорът им се нагажда според фонетичните закономерности и акцентни схеми в българския език. В такива случаи думите имат изговор, различен от изговора им в съответния език. Например чешката дума *ро̀бот* се изговаря като *робо̀т*, руската *бѝтие* като *битиѐ*. Отклоненията от изконното място на ударението в заетите думи се дължи на различния начин, по който те се заемат. Голям брой думи от западните езици са заети в български език чрез посредничеството на руския език и имат акцентни особености, характерни за руския език.

Английската дума *тролейбус* е преминала отначало у нас с изговор *тро̀лейбус, тро̀лей*. Днес се налага изговор *тролейбу̀с*. Варианти възникват и в резултат на това, че ударението може да се изведе нормативно от особеностите му в различните езици източници. Например *револвер* може да се изговори като *револвѐр* (от изговора във френски език) и *рево̀лвер* (от изговора в английски език).

За появата на акцентни варианти от съществено значение са и вътрешните езикови причини и на първо място т.нар. **формална аналогия**. В областта на ударението аналогията се проявява във взаимното свързване и уеднакваване на различни акцентни типове и във влиянието на един по-продуктивен тип върху друг.

Действието на формалната аналогия при ударението се проявява във две посоки:

1. Стремеж ударението да запази непроменено мястото си в производната дума. Например при изговора на *зѝмник* и *зимнѝк* стремежът е ударението да запази зависимостта си от ударението на основната дума *зѝма*, както е и при *зѝмен*. От тук възниква и стремеж да се изговори *зѝмнина* вместо правилното *зимнина̀*, също както и при *пѐпелник* вм. *пепелнѝк* според *пѐпел*.

2. Стремеж ударението да се уеднакви чрез асоциация по сходство с ударението на други думи от един и същ словообразувателен разред: *варо̀вик, сплѐтник*, но *варовѝк, сплетнѝк* като *кадровѝк; гургулѝца, къдрѝца*, но и *гу̀ргулица, къ̀дрица*, като *блъ̀сканица, го̀неница, ка̀раница; нахо̀дчив*, но и *находчѝв* като *горчѝв, бъбрѝв; га̀танка* и *гата̀нка* като *чита̀нка; ка̀ча* и *кача̀, вѝся* и *вися̀* като *бера̀* и *мета̀*.

Формалната аналогия се проявява и когато се променя мястото на ударението в граматичните форми. Съществува например силна тен-

денция формите за множествено число на едносричните съществителни от мъжки род да се уеднакват чрез опростяване и съкращаване на акцентните им парадигми: *виковѐ, върховѐ, домовѐ, духовѐ* вм. *ви̇̀кове, въ̀рхове, до̀мове, ду̀хове*; *сто̀лове, дро̀бове, мо̀стове, ко̀шове* вм. *столо̀ве, дробо̀ве, мосто̀ве, кошо̀ве.*

Формалната аналогия се проявява при установяване ударението и на заети думи. Съществителните *предло̀г, зало̀г, докла̀д* и др. имат ударение на последната сричка, както е в руски език. Под влияние на ударението на префиксните съществителни имена от мъжки род те се изговарят и с начално ударение – *прѐдлог, за̀лог, до̀клад*. При превод и *прием* също се допуска двояко ударение – *прѐвод* и *прево̀д, прѝем* и *приѐм.*

От друг характер са причините, които предизвикват акцентни варианти в поезията. В стиховете на Иван Вазов се среща изговор *Българи̇̀я, Ру̀сия* вм. *Бълга̀рия, Руси̇̀я*. Появата на такива варианти, които се определят като поетични волности, е обусловена от ритмичната организация на стиха и от необходимостта да се създадат пълни рими. Поетическите волности често са отражение на диалектни влияния или утвърждават по-продуктивното и разговорното ударение: *Свива се сърце и памет се губи* (П. П. Славейков).

9. ИНТОНАЦИЯ

9.1. Компоненти на фразовата интонация

Интонацията (от лат. intonare 'изговарям високо') е промяна на основния тон по височина, интензитет, тембър и времетраене в произнесената фраза (изречение).

Интонацията наред със словното ударение е част от суперсегментните явления на езика. Ударението се свързва с изговора на думата, а интонацията – с фразата.

Интонацията е свойствена на всяко изказване. Тя, както и звуковете на речта, може да се разглежда от три страни: артикулационна (физиологична), акустична и фонологична. От артикулационна гледна точка артикулацията е резултат от дейността на гласните струни, които пораждат сложен музикален тон, който е основа на интонацията. В акустично отношение интонацията може да се определи като съвкупност от височината, силата и темпоралните промени на основния тон на гласа. От фонологично или функционално гледище интонацията е средство за изразяване на синтактични и комуникативно-оценъчни значения. Всички говорещи даден език използват в общуването неговите обективно съществуващи средства. Независимо от това кой говори –

жена или мъж, дете или възрастен, неопитен или професионален говорител, ние ги разбираме и свързваме тяхната интонация с определен смисъл. Това означава, че освен индивидуалните особености интонацията има и лингвистична функция.

Конкретните материални признаци, чрез които интонацията се проявява в речта, са: мелодиката или изменението на основния тон по височина, интензитетът, изразен в силата на звученето, паузата и темпът, изразен във времетраенето на звуковите единици.

Мелодиката или мелодичният компонент е един от най-силно изразените елементи на интонацията, затова често той се отъждествява и със самото понятия "интонация". Под мелодика се разбират промените в честотата на основния тон, които субективно се възприемат като повишаване и понижаване на гласа във фразата. Например в края на повествователното изречение *Падна чудна лятна нощ* тоновата височина се понижава, а в края на изречението *Ще дойдеш ли?* тонът се повишава. Промените в честотата на основния тон се съотнасят с колебанията на гласните струни. Колкото по-чести са колебанията за единица време, толкова по-висок е основният тон и обратно. Носителите на мелодиката са гласните и сонорните съгласни.

Независимо от голямото разнообразие в линията на мелодиката на фразата се отделят две основни мелодични реализации: **низходяща мелодика** (↘), която се характеризира с понижаване честотите на основния тон в края на съобщението, и **възходяща мелодика** (↗), която се характеризира с повишаване на тона в незавършени съобщения. Вариант на възходящата мелодика е **равната мелодика** (—). Низходящата и възходящата мелодика образуват основата, върху която се изграждат мелодичните контури на различните видове устни съобщения и голямото разнообразие от мелодични движения на основния тон: низходящо-възходящи (↘↗) и възходящо-низходящи (↗↘).

Чрез мелодиката се изразяват и възприемат различните комуникативни типове изречения – повествователни, въпросителни, заповедни, възклицателни, и се предава отношението на говорещия към изказването.

Под **интензитет** като елемент на интонацията се разбира силата (гръмкостта), с която се изговарят отделните части на съобщението, свързана със засилване или отслабване на издишната струя. Интензитетът се съотнася с напрежението на говорните органи и зависи от амплитудата на колебание на гласните струни. Колкото по-голямо е напрежението, толкова по-голям е интензитетът на звученето. Носител на интензитета са всички говорни звукове, затова, за разлика от мелодиката, интензитетът е непрекъснат.

Повишената сила при изговора на определена сричка или дума оформя фразовото и логическото ударение. Промяната в интензитета

може да бъде носител и на определено емоционално състояние на говорещия. Ако засилването на интензитета е последвано от постепенното му отслабване, се изразяват нежност, ласка, достойнство и пр. Ако промените са в обратен ред, може да се засилят ироничните и насмешливите оттенъци в изказването.

Паузата е прекъсване на артикулацията между относително завършени по смисъл отрязъци от говорната верига. По своя характер паузите са два вида: фонетична (дихателна) – когато се попълват дробовете с въздух, и интонационна (лингвистична), когато тя участва в отделянето на по-малки единици и обединяването им в по-големи и завършени в смислово и интонационно отношение езикови съобщения. В съчетание с мелодиката паузата, реална и психологическа, е важен сигнал за граница между синтагмите.

Различават се кратка (|), средна (||) и дълга пауза (#). Времетраенето на паузите зависи от смислово-синтактичните отношения и от темпа на речта. Ако връзката между речевите отрязъци е по-тясна, паузата е по-кратка, и обратно – колкото по-независими са те, толкова продължителността на паузите се увеличава. При по-бърз темп паузите са по-кратки, а при по-бавен – по-дълги. Като пауза може да се възприеме и рязката промяна в движението на основния тон, например: *Иди* | *където те викат! Слушай* | *каквото ти кажат!*

Сами по себе си паузите не са носители на определена емоционалност. В комбинация с други елементи на интонацията паузата дава само допълнителна информация за общото състояние на говорещия: при гняв времетраенето на паузите например се съкращава поради ускорения темп на говорене, а при тъга времетраенето и броят на паузите се увеличават. Времетраенето на паузите се определя също и от отношението на говорещия към изказваната мисъл. Едно и също съобщение може да бъде разчленено на части с по-големи или по-малки паузи в зависимост от това, върху какво той иска да привлече вниманието на своя събеседник.

Темп на речта е скоростта, с която се изговарят отделните части на съобщението за единица време, т.е. ускоряването или забавянето на изговора. Колкото повече звукове се изговарят за единица време, толкова по-бърз е темпът на речта. Различни например са съотношенията между частите на изречението при диктовка, при изговор на скороговорка, на повествователно или заповедно изречение. Темпът може да бъде свързан и със съдържанието на изказването, с позицията на думата във фразата, с индивидуалните особености на говорещия, със стила на произнасяне и т.н. Ускорен темп например имат съобщенията, в които се изразява озлобление. При тъга, тържественост, учудване темпът се забавя. Служебните думи се произнасят по-бързо, а смислово най-важните думи в изречението – по-бавно. Забавен е темпът в края

на фразата, а забързан – в средата. Ускоряването или забавянето на темпа се възприема само по основния усреднен фон, който се определя от слушателя при първата фраза, произнесена от говорещия.

За интонацията е важен също и **тембърът** на гласа – звуковата окраска, която придава на гласа определени емоционално-експресивни оттенъци. Тембърът зависи от съотношението по височина и сила на основния тон с допълнителните тонове. Ако артикулацията е по-напрегната, по-отчетливи са тембърът и неговите промени. Тембърът на гласа е средство за смислово подчертаване на отделни думи от фразата и за изразяване на емоции. Общо обаче се приема, че тембърът не може пряко да се свърже с лингвистичната функция на интонацията. Субективно се възприемат определения като топъл, кадифен, остър глас, игрив тембър и пр.

Всички елементи на интонацията са тясно свързани помежду си и в речта действат комплексно, създавайки нейния фонетичен облик. От тяхното изменение зависят разликите в интонационното изграждане на фразата. В зависимост от функциите им едни от компонентите изпъкват повече от други и затова се възприемат като носители на определена лингвистична информация.

9.2. Функции на фразовата интонация

В устната реч интонацията изпълнява различни функции. Една от най-важните ѝ функции е **комуникативната**. С помощта на интонацията граматически се оформят изреченията, като се противопоставят по цел на изказване и комуникативна насоченост, изразяват се разнообразни синтактични значения в зависимост от степента на достоверност и от това как говорещият оценява собствената си осведоменост и осведомеността на адресата за това, което се съобщава.

В разграничаването на отделните типове комуникативни изказвания участват едновременно лексикално-граматични и интонационни средства. Едно и също граматично значение може да бъде изразено само с граматични средства, например с форма за повелително наклонение – *Идвай! Чети!*, с лексикални средства, например с въпросителна дума – *Идваш ли? Четеш ли?* Интонацията в такива фрази е само средство за оформяне на съобщението и ролята ѝ за определяне на функционалната им значимост е ограничена. Тя има само допълнително значение и затова нейната функция може да се неутрализира. Заповедното изречение с форма за повелително наклонение например съвпада с интонацията на съобщителното изречение, въпросителното изречение с въпросителна дума се изговаря като разказно изречение с низходяща мелодика. Наред с това са възможни изказвания, изградени с еднакви лексикално-граматични средства, които се разграничават по комуника-

тивната си насоченост само от интонацията: *Дъжд вали. – Дъжд вали? – Дъжд вали!* Когато синтактичните структури на въпросителното изречение с въпросителна дума и на възклицателното изречение с въпросително местоимение са едни и същи, мелодиката на въпросителната дума може сама да определя типа съобщение – дали то е въпросително или възклицателно, например: *Колко хубав беше филмът? – Колко хубав беше филмът!* Комуникативният тип се определя от интонацията само тогава, когато тя има доминиращ характер и само чрез нея може да се определи видът на изречението.

Друга важна функция на интонацията е **разделителната**. С помощта на интонацията се отделят части от изказването с различна смислова важност, разграничава се важното и неважното в него чрез отделяне на някакъв елемент или елементи в информацията. Степента на важност в изказването може да се определя както от лексикалните средства, така и от компонентите на интонацията: паузите между тактовете и фразите, възходящата и низходящата мелодика, фразовото и логическото ударение. Отделянето на тактове и фрази в съобщението се установява автоматично и се определя предимно от оценката за смисловата им важност. Тази оценка зависи от желанието на говорещия да уточни своята мисъл, да ѝ придаде допълнителни смислови или емоционални оттенъци.

Според теорията за актуалното членение в изказването има два смислови елемента – тема и рема, които интонационно се противопоставят. **Ремата** е най-важният смислов елемент, който съобщава новото, най-важното за говорещия. С **темата** се изказва вече известното съдържание на мисълта, даденото и по-малко важното съдържание, което е предмет на новото съобщение. Например в изречението *София е красив град* ремата е *красив град*. Тя се отделя и подчертава интонационно с фразовото ударение и с паузата пред нея. При определяне на темата и ремата в изказването интонацията си взаимодейства и с лексикално-граматични средства и със словореда: *Красив град е София*; *София пък е красив град*; *София е не само голям, но и красив град*.

Комуникативната и разделителната функция на интонацията тясно си взаимодействат, тъй като всяко оформено с интонацията съобщение едновременно има комуникативна насоченост и се характеризира с определени смислови връзки между частите си. То е или завършено, или незавършено, разказно, въпросително или заповедно и съдържа категоричност или предположение. Във всяко изречение също така се реализира задължително и значението на новото (ремата), докато значението на даденото може и да липсва. Синтактичната цялост на изречението се осъществява чрез противопоставянето завършеност – незавършеност, комуникативната насоченост – чрез разказните, заповедните и въпросителните изречения, степента на достоверност с про-

тивопоставянето категоричност – предположение, а комуникативната цел – с противопоставяне на известното и неизвестното в съобщението.

Интонацията има и **организираща функция**. С помощта на интонацията се организира речевият поток. От една страна, тя го дели на по-малки ритмични и мелодични единици, а, от друга, осигурява единство на отделните му части в изказването. Минимален отрязък от речевия поток, в обсема на цялото изказване, е тактът (синтагмата). Неговата цялост се определя автоматично от тактовото ударение, което в български език съвпада задължително с последната ударена сричка. Тъй като тактът е едно фонетично цяло, в потока на речта той се отделя от другите тактове с междутактови паузи и мелодиката, които сигнализират края на един такт и началото на друг, като едновременно тактовата интонация ги обединява в една фраза и осигурява единството ѝ.

С помощта на интонацията в съобщението може да се предават и различни допълнителни оттенъци, които да отразяват състоянието на говорещия, субективното му отношение към изказването или неговото желание да въздейства по определен начин върху слушателя. Тази функция на интонацията се определя като **емоционална**, или още като емотивна, експресивна, емфатична, и се свързва с категорията модалност.

В емоционалното изказване ясно се отделят емоции от два вида: положителни – удивление, удоволствие, удовлетвореност, радост, възхищение, възторг и т.н., и отрицателни – раздразнение, гняв, ярост и т.н. Те зависят главно от извънлингвистични фактори, които създават у говорещия определени чувства и настроения. Определят се и от лексиката, повторенията, инверсията и от словообразувателните средства. Във всички случаи обаче постоянен елемент на емоционалното изказване е интонацията, която засилва изразителността и определя характера на изразяваните чувства особено когато лексикално-граматичните елементи липсват.

Независимо от това, дали с радост, или скръб ще бъде произнесена една фраза, емоцията не променя комуникативното ѝ съдържание. Ето защо емоционалната функция на интонацията трябва да се разглежда в съотношение с интонацията на другите типове комуникативно-модални изказвания.

9.3. Фраза и фразово ударение

Интонацията члени речта на отделни отрязъци, наричани речеви тактове и фрази.

Фразата е най-голямата самостоятелна фонетична единица. Тя е отрязък от речта, редица от думи със зададено разпределение, обеди-

нени от особена интонация и фразово ударение. Фразата е относително завършено по смисъл изказване, което обикновено съответства на изречението. Тя обаче не трябва да се отъждествява с изречението – фразата е интонационно-ритмична единица, а изречението – граматична. Те невинаги съвпадат и линейно, защото в едно и също изречение може да има две фрази. Като граматична единица изречението няма интонация. То се актуализира като комуникативна и фонетична единица чрез фразата. Когато се изучава и описва интонационната структура на изречението, се използва терминът "фраза" и се говори за фразова интонация.

Фразата се изгражда от речеви тактове (синтагми). **Тактът** е част от фразата, ритмично-интонационна единица, която се образува от една или няколко фонетични думи, свързани по смисъл и интонационно. Тактът съвпада с дихателната група – произнася се с един непрекъснат тласък на издишната струя. Речевите тактове се отделят един от друг с паузи и от възходящото и низходящото движение на мелодиката в текста. В интонационното му изграждане участва и темпът. Чрез него във фразата се противопоставят два такта, за да се подчертае важността на единия, например: *Ще се видим | утре в университета – Ще се видим утре | в университета.*

Върху ударената сричка в думата или в една от думите в състава на речевия такт се оформя смислов и интонационен център, който се отделя с **тактово (синтагматично) ударение**. То обединява думите в такта и отделя в него с по-силен изговор по-важната в смислово отношение дума.

Две или повече думи се обединяват в речев такт въз основа на смисловата връзка между тях. Колкото по-тясна е тази връзка, толкова по-тясно думите взаимно се обуславят по изговор и интонация. Членението на речеви тактове се обуславя и от комуникативното намерение на говорещия да уточнява мисълта и да внася в нея допълнителни смислови и стилистични оттенъци. В зависимост от тях при членението на една и съща фраза на речеви тактове се допускат колебания и варианти, например: *Зад гористите върхове | на изток | се показа слънцето* (Елин Пелин) – *Зад гористите върхове на изток | се показа слънцето.* Броят на тактовете във фразата зависи и от емоционалното състояние на говорещия. При спокоен изговор тактовете са по-дълги и по-малко на брой, а при развълнувана, емоционална реч – по-къси и съответно повече на брой.

Речевите тактове, които са образувани от повече думи, обикновено се членят в съответствие със синтактичния строеж на изречението. Разширеният подлог например образува един речев такт: *Студеният вятър | духа.* В един такт са: сказуемото с допълнението или обстоятелственото пояснение – *пиша писмо, ходя бързо, влизам тихо, вървя*

по пътя; именните словосъчетания – *светла стая, студено време, разкалян път*; словосъчетанията от две наречия – *много добре, твърде рано, доста силно*; приложенията, които означават роднински имена или служебни титли, професии, длъжности, прозвища и др. – *дядо Иван, цар Асен, леля Станка, отец Максим, професор Илиев, генерал Георгиев.* Освен смисловите и синтактичните връзки между думите за обединяването им в тактове определена роля играе и акцентно-ритмичният строеж на речта, например в стиха *Не с рози | е всякога | жизненият път обкичен* (П. П. Славейков) вместо *Жизненият път | не е обкичен | всякога с рози.*

Целостта на фразата и интонационната и структура се определя главно от фразовото ударение, което заедно с интонацията обединява речевите тактове.

Под **фразово ударение** се разбира системата от ударения, броят и силата на които зависят от броя и степента на комуникативна значимост на отделните думи във фразата. Най-голяма значимост в нея имат думите, с които се съобщава новото, а най-важна сред тях е думата, която е ядро или център на новото. Тя се отделя със силно фразово ударение. Останалите думи, които влизат в състава на ремата, получават също силно второстепенно ударение, ако те са комуникативно важни от гледна точка на говорещия. Ако ремата се намира в края на изречението, фразовото ударение има автоматичен характер и тя се подчертава с понижаване на тона и с интонация на завършеност, например *Иван отива на кино.* Когато ремата се намира в началото или средата на изречението, фразовото ударение става интонационен център, който се отделя с повишаване на тона, засилване на интонацията и увеличаване на времетраенето на ударената гласна, например *На кино отива Иван*; *Иван на кино отива* (а не на театър). Такова фразово ударение се възприема като по-силно в сравнение с фразовото ударение в крайна позиция, има отделяща, подчертаваща функция и се определя като логическо. С второстепенното фразово ударение може да бъде отделена и дума, която изразява даденото, но при условие, че неговата оценка е важна в смислово отношение. Слабо второстепенно или нулево фразово ударение в изказването имат ударени срички на думи, оценявани от говорещия като комуникативно незначими.

В основата на фразовото ударение лежи словното ударение. Ударената сричка на думата, върху която пада едновременно и тактово ударение, се отделя като най-силно в сравнение с другите срички и се възприема като фразово. Това обаче не е съвсем точно така. Най-важната характеристика на българското словно ударение е, че то е динамично (силово), а силното и второстепенното фразово ударение се отделят с помощта на интонационни средства. За оформянето им не по-малко значение наред със силата имат височината на тона и тем-

поралните компоненти. Фразовите ударения се реализират с мелодични промени и със значително увеличаване дължината на ударената сричка на фразовата дума в сравнение с неударените, като едновременно с това и те са значително засилени. Думата с фразово ударение е мястото, където се променят водещите тонове при изговора на фразата и се определя мелодичната ѝ контура.

Фразовото ударение се появява в резултат на оценката за смисловата важност на някоя дума в съобщението или за да се подчертае важността на нейния смисъл сред останалите смислови елементи в изказването, да се изтъкне определен момент в него, за да се привлече вниманието на слушателя. В състава на простото изречение мястото на фразовото ударение се определя и от лексикалните, морфологичните и синтактичните особености на изказването. Въпросителното изречение например изисква едно място на фразовото ударение: *Да не идва ли Иван?*, а в заповедното – друго: *Да не идва Иван!* В повествователното изречение, когато темата е в началото, а ремата в края, фразовото ударение пада върху ударената сричка на последната дума в крайния такт и слабо се отделя: *Ние влязохме в стàята.* Ако тактовото ударение се пренесе от последната дума в такта на друга дума, появява се логическо ударение: *Нѝе влязохме в стаята* (а не други). При промяна на слòвореда фразовото ударение пада отново върху ремата: *В стаята влязохме нѝе.*

Някои думи в изказването получават винаги по-силно фразово ударение, например: *Той пàк не дойде на срещата*; *Веднъж* (само един път) *го видях*. Частиците за сравнителна и превъзходна степен също получават фразово ударение: *Той е пò-силен, Той нàй-много знае.* Обикновено подлогът, когато е синтактично необходим, и задължителното пояснение на глагола също носят фразово ударение, например: *Болят ме очѝте, Вчера срещнах Пèтър на улицата.* Местоименните думи, както и думите, след които има въпросителна частица, поначало имат фразово ударение: *Каквò искаш?, Защò ме викаш?, ѝскаш ли кафе?* В състава на сложното изречение едно от простите изречения може задължително да бъде подчертано от друго. В много по-голяма степен обаче фразовото ударение в сложното изречение се определя от желанието на говорещия да представи едно от изреченията с по-силна фразова изтъкнатост. Винаги се изтъкват например подчинените обстоятелствени изречения за време и място, за причина и цел, за степен и следствие, когато следват главното: *Той не дойде, защòто беше болен*; *Ще стоя дотогава, докогàто искаш*; *Ще ти дам кòлкото искаш*; *Напиши го кàкто трябва* и пр.

Описаните видове ударения са характерни за неутралната интонация. При т.нар. **емфатична интонация** (от емфаза, гр. émphasis 'изразителност'), когато говорещият желае да предаде на изказването си емоци-

онална окраска или да отдели в него елементи, които имат логическа стойност, броят на ударенията и силата им нарастват. Появяват се емфатични ударения и дължини, с които се отделят при изговора някои думи, с цел да се засили тяхната изразителност в изречението, да се уточни ситуацията, с която се съотнася съдържанието на фразата, или да му се придаде емоционална окраска.

По значение и в зависимост от фонетичните им признаци емфатичните ударения са два вида – логическо ударение и емоционално-оценъчно ударение.

Ударението, което изтъква и противопоставя една част от фразата пред друга, е **логическо** или **контрастно ударение**. С него се отделя и подчертава главното фразово ударение и кое да е друго фразово ударение, когато отделна фразова дума извънконтекстово или асоциативно, явно или подразбиращо се противопоставя на друга дума. Контрастното ударение отрича старата информация и утвърждава единствен смислов момент в изказването, за да подчертае неговото основно значение, например: *А̀з ще отида на кино* (а не ти) – *Аз ще ѝда на кино* (макар че е забранено) – *Аз ще ида на кѝно* (а не на театър). По този начин чрез логическото ударение може да бъде отделена всяка дума във фразата. То може и да липсва изобщо във фразата, ако не е необходимо да се подчертава и да се привлича вниманието върху някоя дума.

Логическото ударение, което е по-силно от тактовото, се реализира фонетично с увеличаване на междусловните интервали, повишаване и понижаване на тона между предударените и следударените думи и с увеличаване на общата дължина на ударените срички на противопоставените думи.

Ударението, което служи за изразяването на положителни или отрицателни чувства, е **емоционално-оценъчно фразово ударение.** То отделя при изговора на фразата дума с цел да се усили нейната изразителност – да се предадат положителни или отрицателни чувства и отношение на говорещия към предмета на изказването, например: *Ти мнѐого искаш да знаеш!, Охѐо, как си се подредил! Хѝубава работа!* Емоционално-оценъчното ударение фонетично се характеризира със сложното възходящо-низходящо или низходящо-възходящо движение на тона, с голям интервал вътре в ударената сричка и с по-голямо емфатично удължаване на гласната при изразяване на положителни емоции и на съгласните при изразяване на отрицателни емоции: *Чудѐесен човек!, Прекрàасен изглед! Той е мръссник! Отвараттителен човек!, Хо-дом марш!, За-бра-нявам ти да говориш!*

Градацията на фразовите ударения, която съответства на градацията на комуникативната значимост на думата в състава на изречението, дава възможност да се изразяват разнообразни смислови оттенъци в изказването и емоционално-интелектуалното поведение на човека.

9.4. Основни мелодични контури на българската фраза

Интонационната система на българския език се изучава първо, като се описват основните интонационни характеристики, които придават значение на завършеност, незавършеност, въпрос, фразова и емоционална изтъкнатост и на синтагмата като част от фразата, и второ, като се използват едночленни и двучленни фрази, които са фонетичен израз на съответните видове изречения по вид и цел на изказване. И в двата случая голямото интонационно многообразие в устната реч се свежда до отделянето на няколко типа интонационни конструкции, които се реализират в пределите на синтагмите, или до система от **мелодични контури** и модели, отделяни според комуникативния тип и синтактичния строеж на съобщението, които ограничават интонационните средства по определен начин.

Общ и основен интонационен признак на **съобщителното изречение** е завършената низходяща мелодика. В изреченията с една синтагма (речев такт) мелодичният максимум в началото се оформя с възходяща или равна мелодика. Интензитетът на тона намалява към края, като по времетраене се отделя последната или предпоследната сричка, а средните са най-кратки: *Студено е. Беше зима. Полето пустееше.* Същото интонационно оформяне имат и разширените изречения. При тях мелодичната контура обикновено се оформя като дъга или с последователно низходящо движение на тонове от началото до края на фразата, например: *Магазините затварят късно. Планината е покрита със сняг.*

Сложните и двучленните повествователни фрази се оформят на две мелодични равнища според смисловото противопоставяне на частите им, в случаите, когато в изречението има: обособени и еднородни части – *В Сопот | в стаята на учителя | имаше комитетско тайно събрание* (Ив. Вазов); вметната дума – *Нещата | очевидно | не вървят добре*; при авторова реч, която съпровожда пряката реч – *Да се оженя каза Шибил | ама момите не ме искат* (Й. Йовков); когато в съставното изречение подчиненото се намира в началото – *Докато съм жив | не давам да се делите* (Е. Пелин). Фонетичният признак на противопоставянето на фразата е резкият контраст между крайния тон на първата част и началото на втория – *При хубаво време | ще отидем на екскурзия.*

В мелодичната структура на сложните повествователни фрази с интонация на незавършеност се изразяват някои синтактични отношения като изброяване, съпоставяне, пояснение, обръщение, вметнатост и др.

При интонационното оформяне на **еднородните части** например мелодичната контура за незавършеност се повтаря при всяка част – *Бяха се събрали жени | мъже | деца.* При изговор еднородните части

се оформят с кратки паузи в отделни тактове. Когато при еднородните части няма съюзи, интонацията е единственият белег за обединяването на еднородните части във фразата. Ако пред последния елемент на изброяването има съюз *и*, предпоследната синтагма пред съюза се произнася с повишаване на тона в края, а всички останали синтагми имат понижаваща се модулация, но без да се отделят със странични паузи – *Бяха се събрали жени | мъже | и деца.* Ако при изброяването има дума със събирателно значение, тонът на тази дума рязко се повишава, независимо от това къде се намира тя – до изброяването или след него. Самите членове на изброяването имат обикновено понижаваща се мелодика в това число и непосредствено пред събирателната дума – *Бяха се събрали всички | жени | мъже | деца*; *Жени | мъже | и деца | – всички се бяха събрали.* Когато две еднородни части, свързани със съюз, се повтарят, синтагмите се отделят с паузи и мелодичната контура сигнализира изброяване – *Мъглив и влажен | студен и тъжен | бе днешният ден.* При емоционално изброяване освен възходящото движение на тоновете мелодичната контура може да има и низходящо движение, съчетано със значителни по времетраене паузи и по-забавен изговор на еднородната част – *Историята | мракът | времето | редът | не значеха много в големий ти път* (Ив. Вазов).

Незавършената интонация е ярък признак и на **обособените части**. Те се изговарят като отделни синтагми на фона на цялостното съобщение, с промяна на мелодиката и с употреба на външни паузи, които засилват и подчертават смисловата натовареност на обособяването. В зависимост от мястото на обособената част в изречението се оформят различни видове мелодични контури. В началото на фразата обособените части се изговарят с мелодична контура за незавършеност – *Висок и снажен | къщата бе сякаш тясна за него* (Й. Йовков). В средата на изречението обособената част може да се оформи с неутрална мелодична контура с по-ниска тоналност – *Ботев | поет революционер | е гордост за народа ни*; или с емоционално-мелодична контура с по-висока тоналност за по-силно изразено обособяване – *Утре | рано сутринта | потегляме.* В края на изречението мелодичната контура има сравнително по-ниска тоналност от тоналността на предходната синтагма – *Попитай Иванов | директора на училището.* Освен чрез мелодичната контура и външните паузи обособените части се отделят и чрез темпа – изговарят се по-бързо, отколкото останалите части на фразата.

Мелодичната контура на **вметнатите думи и изрази** не се отличава съществено от мелодичната контура на обособените части. В зависимост от мястото на вметнатите думи и изрази в изречението те се изговарят в началото с мелодика на незавършеност и кратка пауза – *За щастие | той пристигна навреме*; в средата с общо тонално

понижение, но без съществени разлики в тона на ударените и неударените срички – *Най-важното | според мене | е да взема изпита.* В края на изречението вметнатите думи и изрази имат по-ниска обща тоналност – *Пристигаш късно | за съжаление.*

Интонационното обособяване на **обръщението** е в зависимост от мястото му в изречението, от неговия състав и от емоционалната му натовареност. В началото на изречението мелодиката на обръщението има възходящо-низходящо движение – *Мамо | ще дойда с тебе.* Ако обръщенията са повече, мелодичната контура с низходяща мелодика се повтаря при всяко едно от обръщенията – *О | майко моя | родино мила...*, или се използва само възходяща мелодика върху първото обръщение, за да се сигнализира появата на следващото. В средата на изречението обръщението се изговаря също с възходящо-низходяща мелодика – *Не плачи | майко | не тъжи* (Хр. Ботев), а в края на изречението – с по-ниска тоналност – *Пак ще се видим | скъпи мой.*

Въпросителното изречение в български език има две мелодични контури, които са в зависимост от граматичната структура на изречението, от вида на въпросителната дума и от нейното място в изречението. Изреченията с въпросителни местоимения и наречия имат низходяща мелодика със силно повишаване на тона върху ударената сричка на въпросителната дума, която е и логически център на изказването. Останалите думи се групират интонационно към нея и образуват низходяща верига. Мелодичният максимум е в началото на фразата, а краят е по-нисък от началното равнище – *Кога пристигаш? Кой се обади? Защо питаш? Какво още им е нужно?*

Изреченията с частици *ли* и *нали* при неутрален въпрос имат също низходяща мелодика – *Познаваш ли този човек? Ще четеш ли? Нали ще дойдеш?* Когато въпросителното изречение завършва с частицата *нали*, мелодичната контура е с възходящо движение върху нея и цялото съобщение има низходящо-възходяща мелодика – *Ще ми пишеш | нали?* По същия начин се оформя и мелодиката на въпросителните изречения с частицата *а* в края на изречението – *Хареса я | а*?

Въпросителните изречения без въпросителни думи или частици имат низходящо-възходяща мелодика – *Някакви новини*? *Нещо интересно при тебе*? Този тип изречения в български език са по-рядко срещани и са характерни за разговорния стил. Те имат различни емоционални и стилистични оттенъци. Конкретната реализация на мелодичната контура се определя от мястото на ударената сричка, която винаги е с много по-висока тоналност от окръжаващите я неударени срички: *Ще се видим. – На гарата?* При повторно запитване втората част макар и да не съдържа въпросителна дума има низходяща мелодична контура, както и първата част, и образува с нея въпросителна цялост: – *От къде пристигаш? От Пловдив? – Къде отиваш? На кино?*

Комуникативно-модалните разновидности на въпросите имат разнообразни интонационни и смислови оттенъци, които зависят главно от очаквания въпрос, от отношението на този, който пита, към въпроса и към лицето, към което е отправен въпросът. Тези условия може силно да изменят мелодиката на въпросителната фраза и да я направят многозначна. Например общият въпрос *Обичаш ли да ходиш на театър?* подбужда събеседника да съобщи нещо ново и неизвестно на този, който го задава. Във въпроса *Да не си болен?* има предположение относно отговора на събеседника. Въпросът *Значи | вие го донесохте?* се задава, за да се удостовери правилността на изказаната мисъл и съдържа също предположение на говорещия относно очаквания отговор. Във въпроса *Нима ти не замина?* има предположение и оттенък на удивление. Интонацията на въпроси като *Ти се обиди?* се определя главно от контекста и ситуацията на общуването. В зависимост от емоциите мелодичната контура търпи по-големи или по-малки промени в рамките на въпросителната мелодика.

Интонацията на експресивните въпроси, с които се изразява учудване, удивление, изненада и неодобрение трябва да се разглеждат заедно с техните отговори, тъй като въпросът подчинява интонационно в значителна степен отговорите.

По мелодичната си контура интонацията на **заповедното изречение** е сходна с интонацията на разказното изречение. Разликата е само в това, че височината на тона в началната група е по-висока, а в края задължително по-ниска, отколкото в повествователното изречение, т.е. мелодиката е низходяща. Освен това в заповедното изречение интервалът между най-високия и най-ниския тон е по-голям, например: *Пише писмо* и – *Пиши писмо!* Интонацията на заповедното изказване е тясно свързана с емоционални оттенъци. С нея се отразяват както категорична заповед, така и молба, пожелание и съвет. В зависимост от степента на подбудата движението на тоновете, времетраенето и интензитетът имат по-силна или по-слаба проява. Например категоричната заповед, която не търпи възражение, се характеризира с много по-високо начало, рязко понижение на тоновете и увеличаване времетраенето на последната сричка – *Махни се! Не пипай!* Мелодичната контура на вежливата молба е с по-ниско начало, плавно движение на тоновете с лекото им повишаване в края на съобщението и умерен темп на изказване – *Помогни ми! Не ме забравяй!*

Всички компоненти на интонацията в изграждането на **възклицателното изречение** се реализират с по-висока степен отколкото в другите видове изречения, като стремежът е да се създаде силно изразен мелодичен, интензитетен и темпорален контраст между емоционално натоварената дума и останалите части на съобщението. Възклицателните изречения се изговарят с по-висок тон от съобщителните и с по-

нисък тон от въпросителните изречения. Тонът не спада постепенно, а рязко и от високо. Темпът на речта зависи от силата на емоцията и характера на чувствата – *Напред! Науката е слънце! Блести небето! Иди ни предай! Пожар!* Интонацията на възклицателните изречения има винаги емоционално-експресивна функция – изразява радост, одобрение, възхищение, удивление, гняв, негодувание и т.н. Изреченията, които изразяват страх, ужас, гняв, протест, обида, се изговарят по-енергично и с по-голямо напрежение – *Каква подлост!*; *Как не те е срам!*; *Тирани! Всуе се морите! Не се гаси, туй що не гасне!* (Ив. Вазов). Тембърът в такива изречения е основно изразително средство и съответства на емоционалното преживяване. С най-висок тон се изговаря думата, върху която пада логическото ударение и чрез която най-вече се разкрива чувството – *Как бяха скръбни моите детски дни!* (Д. Дебелянов).

Характерът на интонацията във възклицателните изречения зависи и от наличието в тях на възклицателни думи – въпросителни местоимения и наречия, частици, междуметия и обръщения – *Ах, утре като премина през тиха бяла Дунава!* (Хр. Ботев); *Боже, колко мъка има по тоя свят, боже!* (Й. Йовков). Когато граматичната структура на изречението е многозначна, интонацията има важно значение за определяне целта на изказването. Трансформацията на съобщителното, въпросителното и заповедното изречение във възклицателно се съпровожда с общо повишаване честотата на основния тон и на интензитета и с обособяване на един или два мелодични върха върху фразово изтъкнатата дума: *А̀х, каква ра̀дост беше!*

Във възклицателните изречения въпросителната дума и междуметието може да липсват. В такива случаи те са съотносителни с повествователните, въпросителните и заповедните, но се отличават от тях само по емоционално-експресивната функция на интонацията. Например възклицателното изречение *Ти си се развел!* се отличава интонационно от повествователното *Ти си се развел...* по това, че във възклицателното изречение тонът е по-висок, интензитетът по-голям и е по-слабо понижението им на последната ударена сричка.

Интонационното оформяне на **сложното изречение** по принцип не се отличава от интонационното оформяне на простото изречение. В зависимост от смисловата самостоятелност на простите изречения в състава на сложното съчинено изречение мелодичната им контура може да бъде различна. С възходяща мелодика се оформят простите изречения, между които връзката е най-силна. Тя е указание, че е необходимо допълнително да се уточни изказаното в предходното изречение – *Най-после пристигна | и ние потеглихме.* С равна или непълна низходяща мелодика се оформят прости изречения, между които смисловата връзка е по-слабо изразена и първото изречение е център на изказването – *Пристигнахме навреме | но ти си беше*

отишъл. Интонационното оформяне на сложните съчинени изречения с повече прости, свързани безсъюзно или със съюзи, е комбинирано – с равна, непълна низходяща и възходяща мелодика на отделните изречения, като границите между интонационните части се покриват с границите между простите изречения:

Настане вечер | *месец изгрее* ||
звезди обсипят свода небесен ||
гора зашуми | *вятър повее* ||
Балканът пее хайдушка песен. (Хр. Ботев)

При интонационното оформяне на сложното съставно изречение мелодиката, паузите, темпът и интензитетът са допълнително средство за осъществяване на връзката между главното и подчиненото изречение и сигнал за незавършеност на съобщението. Независимо от словореда на главното и подчиненото изречение интонацията на незавършеност, най-често с възходяща мелодика, се отнася както към главното, така и към подчиненото изречение: *Прочетох книгата* | *която ми изпрати* – *Книгата* | *която ми изпрати* | *прочетох.* С равна или непълно низходяща мелодика се изговаря главното или подчиненото изречение в начална позиция, в която е съсредоточен смисълът на изказването. Тогава части на сложното съставно изречение се отделят със значителни паузи: *Не ти повярвах* | *защото си неискрен* – *Защото си неискрен* | *не ти повярвах.*

10. ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ И РЕДУВАНИЯ

10.1. Звукови промени

Устната реч е верига от свързани помежду си звукове. Доколкото крайната цел на всяко изказване е да се изговорят думи и фрази, а не отделни звукове, психологически и артикулационно човек се стреми да ги изговори свързано и в непрекъсната последователност. Свързвайки се един с друг в речевия поток, звуковете се оказват в различни позиции и под влияние на съседните звукове и в зависимост от ударението, темпът на речта и интонацията променят своите качества.

Промените, които настъпват със звуковете в резултат на взаимното им влияние и от конкретните фонетични условия и позиции, се определят като **зависими звукови промени**.

Зависимите промени са от два типа – комбинаторни и позиционни. Взаимното влияние на звуковете предизвиква комбинаторните промени (от лат. combinare 'съединявам, съчетавам'), а особеностите във фонетичната структура на думата – позиционните.

Комбинаторните промени се обуславят от коартикулацията, т.с. от

непрекъснатото движение на говорните органи и от предварителната им нагласа за участие в изговора на всеки следващ звук. Тази нагласа се извършва по различен начин и зависи от конкретните звукови съчетания и от позициите им в думи и срички. Въздействието, което си оказват един на друг звуковете, има чисто физиологичен (механичен) характер. То се дължи на сливане на крайната и началната фаза на учленение, на взаимното им приспособяване, което предизвиква допълнителна артикулация или промяна.

По своя характер комбинаторните промени са два вида – **частични и пълни**. При частичните промени звуковете само отчасти променят някои свои учленителни особености, без да преминават в други звукове, запазвайки основния си слухов и фонемен характер. При частичните промени учленението зависи обикновено от следващия звук и по-рядко от предходния. Например съгласните [д] и [т] пред гласна [е] в *дете* преместват главното си учленително място малко по-назад върху твърдото небце и слабо се омекчават – [д'ет'è]. С едно движение на предния език, който се опира на алвеолите, се учленяват съчетанията [тл, дл, тн, дн] – *метла, седло, лятно, хладно*. При пълните комбинаторни промени звуковете променят своите учленителни особености и преминават в други самостоятелни звукове. Например *тежък*, но *тежко* [тèшко], *сладък*, но *сладко* [слàтко].

Най-разпространени комбинаторни промени са акомодацията и асимилацията.

Акомодацията (лат. accomodatio 'приспособяване, изравняване') е комбинаторна промяна между гласни и съгласни. Тя е резултат от това, че краят на един звук и началото на друг съседен звук може да съвпаднат, когато говорните органи, неуспели да завършат артикулацията на единия, започват артикулацията на следващия. Най-силно въздействие на гласните оказват съгласните пред тях, а на съгласните – гласните след тях. След мека съгласна например задните гласни получават по-предно образуване: *лук – люк, сал – сял*. Гласната [а] в слаба позиция след преднонебна съгласна се редува със съгласна от преден ред – *час*, но *часовник* [чесòвник]. Носовите съгласни [м, н] също влияят на съседните гласни и ги назализират – *контакт* [ко̃нтàкт]. Устнените гласни [о, у] променят съгласните пред тях и ги лабиализират, тъй като прехвърлят артикулацията в учленението на съгласните пред тях: *лов, купувам, ток* [л°ов, к°упỳвам, т°ок].

Акомодацията се извършва между различни типове звукове – между гласни и съгласни. Тя не предизвиква изравняване на съседните звукове, а само допълнителна окраска към основното им учленение. От гледна точка на българската фонологична система всички промени на гласните под влияние на съседни съгласни са варианти на фонемите.

Асимилацията или **уподобяването** е комбинаторна промяна,

която настава между звукове от един и същ вид: гласна се уподобява на гласна и съгласна на съгласна. По своя характер уподобяването може да бъде по различни фонетични признаци: място и начин на учленение, участие на гласилките, слухово впечатление.

Асимилацията е **частична и пълна**. Частична е, когато един звук се уподобява на друг само по един признак, запазвайки другите си различителни признаци. Например в думата *вторник* [фтòрник] звучната съгласна [в] се уподобява от беззвучната съгласна [т], но не става тъждествена с нея: [ф] е проходна съгласна, а [т] – преградна. Пълно уподобяване става, когато два съседни звука напълно се изравняват един с друг, например *изживея* [ижживèйъ], *безжизнен* [бежжѝзнен].

Асимилацията може да бъде прогресивна и регресивна. **Прогресивна** е асимилацията, при която следходният звук се уподобява на предходния: *твой* [тфой], *свой* [сфой]. Ако асимилацията се извършва под влияние на следходния звук по реда на учленението, тя е **регресивна**: *походка* [похòтка], *сграда* [згрàда], *овца* [офцà].

В книжовния език асимилацията е винаги регресивна.

Към комбинаторните промени се отнасят още дисимилацията, елизията, епентезата, метатезата и др.

Дисимилацията (лат. dissimilatio 'разподобяване') е звукова промяна, противоположна на асимилацията. При нея два близки звука се раздалечават учленително и слухово един от друг, като единият от тях променя учленителния си характер и преминава в друг звук. Например двете преградни носови съгласни [м] и [н] в думи като *помня*, *стомна* се разподобяват, като [м] се заменя с [в] и съчетанието [мн] става [вн]: *помня – повня*, *стомна – стовна*. В българския език дисимилацията е характерна за разговорната реч и диалектите, например: *доктор – дофтор*, *бенка – бемка*, *много – млого*, *ножче – нохче*.

Елизия или **изпускане** е звукова промяна, при която изчезват, изпадат отделни звукове от думата, например *праздник – празник, нашата – нашта, сърдечен – сърце, цъфти – цъфна*.

Епентеза или **вмятане** е звукова промяна, при която в думата се вмъкват звукове, за да се улесни изговорът на звукосъчетанията: *косм – косъм, рекл – рекъл*.

Йотацията е вид епентеза, при която се вмъква съгласна [й] пред гласна в началото на думата или между две съседни гласни за избягване на т.нар. зев: *едър*, изговорено [йèдър], *агне* – [йàгне], *кое* – [койè].

Епентезата и протезата са промени, които се срещат по-често в разговорната и диалектната реч.

По-сложна комбинаторна звукова промяна е **метатезата** (премятане). При нея два съседни или несъседни звука си разменят местата в думата, без да се променят по характер, например *зърно – зрънце, връх – върхари*.

Звуковите промени са **позиционни**, когато са обусловени от положението, което заемат звуковете в думата, а така също и от положението им спрямо ударението. Най-разпространеният вид позиционни промени в българския език са редукцията на гласните в неударено положение и обеззвучаването на звучните съгласни в краесловието.

Звуковите промени са постоянна и характерна черта в развоя на всеки език. Те се извършват независимо от значението на думата, защото звуковата страна на думата, от една страна, и нейното значение, от друга, имат само условна, исторически установена връзка и могат поотделно и независимо да се променят.

Звуковите промени зависят от фонологичната система на езика. Те не са универсални, имат относителен характер и не се извършват във всички случаи и механично, макар че условията за образуване на звуковете и за промените им в речта са еднакви за всички езици. В английски и френски език например е възможен изговор на звучните съгласни в краесловието.

10.2. Позиционна промяна на неударените гласни. Редукция

В неударено положение широките гласни [е, а, о] променят своя изговор. Промяната се проявява най-общо в съкращаване на дължината и отслабване на артикулационното напрежение, в по-краткия и по-слаб изговор на неударените гласни в сравнение с изговора им под ударение. В резултат на това неударените гласни губят отличителните си качества, променят своя изговор в посока към съответните им тесни гласни [и, ъ, у].

Тази позиционна промяна се определя като **потъмняване** или **редукция** (лат. reductio < reducere 'връщам назад, съкращавам, намалявам'), а гласните, които се произнасят с редукция – като редуцирани гласни.

Редукцията на гласните е свързана с характера на ударението, което в български език е силно централизиращо. За неударената сричка се изразходва по-голяма сила, в резултат на което се създава ярко изразен контраст между ударени и неударени гласни. Значително по-слабата артикулационна сила, с която се изговарят неударените срички, поражда известна инерция на говорните органи, а оттам и условия за промяна в конфигурацията на гласовия канал.

Редукцията на неударените широки гласни може да бъде по-слаба (полуредукция) и по-силна (пълна) редукция. При **полуредукцията** широките гласни [е, а, о] в неударена сричка се приближават до гласежа на съответните тесни гласни [и, ъ, у], без обаче да се стига до пълно покритие с тях, т.е. промените са незначителни и обикновено остават незабелязани от слушателя: [да̣ро̣вѐ, зе̣лѐн, го̣рà]. При **пълната редукция**

на гласните промените в неударено положение са съпроводени със загуба на един или друг признак на техния тембър, в резултат на което те напълно се изравняват със съответните тесни гласни: [дърувѐ, зилѐну, гурà].

По-голямата или по-малката степен на редукция на неударените гласни се обуславя от въздействието на различни причини. На първо място, трябва да се посочи диалектното влияние. Редукцията е присъща на всички български диалекти, но тя има различни прояви и характер в тях. В източните говори тя е пълна – неударените широки гласни силно се приближават до съответните тесни гласни или се сливат с тях. В западните говори редукцията е сравнително по-слаба. Тя засяга гласните [а] и [о], а гласната [е] не променя тембровите си характеристики.

Степента на редукцията е в зависимост от позицията на гласната спрямо ударението и разпределението на неударените срички в думата. В предударена позиция редукцията действа по принципа на прогресивното затихване – колкото неударената гласна е по-близо до ударената, толкова редукцията е по-слаба, и обратно – редукцията се засилва в срички, които стоят по-далече от ударението. В следударена позиция подобни степени не се наблюдават и редукцията е еднакво силна или се колебае в индивидуалния изговор.

Степента на редукция е в зависимост и от консонантното съседство на неударените гласни. След твърда съгласна редуцираните гласни звучат по един начин, а след меки и шушкави съгласни се изговарят по-затворено.

Най-силно се редуцира неударената гласна [а]. При еднакво консонантно обкръжение при нея се очертават в книжовното произношение два варианта: единият по-близо до гласежа на [а], а другият по-близо до гласежа на гласна [ъ]. Вариант [ʌ] се осъществява в първа предударена позиция, а при грижлив изговор и в останалите позиции: *адрес* [ʌдрѐс], *балкан* [бʌлкàн], *врата* [врʌтà]. Вариант [ə] се реализира в сричка, която не е непосредствено пред сричката с ударение и в следударена сричка: *книгата* [кнѝгəтə], *приказка* [прѝкəскə], *мармалад* [мəрмʌлàт], *закачалка* [зəкʌчàлкə], *парашут* [пəрʌшỳт], *крава* [кравə], *каса* [кàсə], *лампата* [лàмпəтə]. Поради слабата напрегнатост на говорните органи и сравнително краткото времетраене на изговора вариант [ə] е твърде колеблив в звуковата си реализация. В разговорната реч тенденцията е към по-силна затвореност, т.е. по-силно се приближава към изговора на гласна [ъ], а в изискания изговор – към вариант [ʌ], например [бəрəбàн] и [бʌрʌбàн], [мəгəзѝн] и [мʌгʌзѝн], [лàмпəтə] и [лàмпʌтʌ], [рəвнинà] и [рʌвнинà].

В зависимост от мястото на неударената гласна [а] спрямо ударението редукцията ѝ може да бъде представена приблизително в следния вид:

[ɔ] – [ʌ] – [ȁ] – [ɔ] или [ʌ] – [ʌ] – [ȁ] – [ʌ]

Редукцията на неударената гласна [о] не е така силно изявена. Но при изговора на [о] най-общо се оформят същите варианти по степен, както при неударената гласна [а]: полуредуцирано [ọ], по-близо до [о] и силно редуцирано [о̤], с тенденция да се приближава до изговора на гласната [у]: *момиче* [мọмѝче], *добър* [дọбър], *ориз* [ọрѝс], *молба* [мọлбȁ], *моторетка* [мọтọрѐткɔ], *отопление* [о̤тọплѐние]. В зависимост от мястото на неударената гласна [о] спрямо ударената сричка схемата на редукцията може да представена така:

[о̤] – [ọ] – [ȍ] – [о̤] или [ọ] – [ọ] – [ȍ] – [ọ]

Изговорът на гласна [о] се влияе не само от положението ѝ спрямо ударението, но и от фонетичното обкръжение и от това в каква морфема се оказва гласната. В съседство с лабиални и веларни съгласни редукцията на [о] е по-силна: *богат* [бугȁт], *зъболекар* [зъбулѐкар], *война* [вуйнȁ], *голям* [гул’ȁм], *момче* [мумчѐ].

В книжовния език силната редукция на гласна [о] не се допуска. Гласната трябва да се изговаря само леко променена и не със свойствения ѝ широк изговор под ударение. В разговорната реч обаче пълната редукция е широко застъпена с тенденцията [о] да се приближи до изговора на [у].

Редукцията на гласна [е] не е характерна за книжовния език. В неударена позиция гласната трябва да се изговаря ясно и отчетливо, без темброви промени, както при останалите широки гласни. Силната редукция на [е] в книжовния изговор се приема като ярко диалектна особеност: *дете* [дитѐ], *реформа* [рифȍрма], *агне* [ȁгни], *села* [силȁ].

В значително по-малка степен се наблюдава и обратната промяна – неударените тесни гласни [и, ъ, у] се приближават към гласежа на съответните широки гласни [е, а, о]: *билет* [белѐт], *гигант* [гегȁнт], *студент* [стодѐнт], *сухар* [сохȁр], *кукуруз* [кокорỳс], *стимул* [стѝмол], *мускул* [мỳскол], *пътека* [патѐка], *мисъл* [мѝсал], *мъниста* [манѝста], *обущар* [обоштȁр]. Този тип промяна, която може да се определи като "обратна редукция", е значително по-слабо изразена, отколкото процесът на стесняване на неударените широки гласни.

Чрез редукцията в рамките на двойките съгласни се образуват общи или близки по звучене и за двата члена звукови варианти, които в зависимост от изговорния стил и от диалектната артикулационна база на говорещия са по-близки или по-отдалечени от гласежа на гласните под ударение:

а → ʌ – ɔ ← ъ
о → ọ – о̤ ← у
е → ẹ ← и

От гледна точка на фонологичната система на българския език гласните в неударена позиция са варианти на фонемите в слаба позиция.

Въпреки различния изговор вариантите се идентифицират със съответните фонеми в силна позиция въз основа на функционалното им единство. Броят на вариантите и качеството им в резултат на неутрализацията на признака широки – тесни гласни се обуславя от позицията на гласните спрямо ударението и от консонантното съседство, а също така и от вида на сричката и от различните произносителни стилове.

Редукцията на гласните не се отразява правописно. Въпреки близкия изговор между неударените широки и тесни гласни различният начин на писане в отделни случаи се използва за разграничаване на думи и форми, например *ролетка* и *рулетка*, *ритам* и *ритъм*, *носел* и *носил*, *превързвам* и *привързвам*, *оронвам* и *уронвам*, *акостирам* и *акустирам*.

10.3. Редуване на фонеми

Морфемата е най-малката част от думата, която може да промени своя звуков състав при словоизменението и словообразуването. Звуковият състав например на морфемата *град* е построен така, че в различните случаи на нейната употреба може да се употребяват различни фонеми: [градове – грат – гратчѐ]. В морфемата *рък-* като съставна част на словоформите *ръка*, *ръце*, *ръчен* се заменят фонемите [к] с [ч] и [ц]. Думите *кон* и *коняр* имат една и съща коренова морфема, но тя се изговаря в зависимост от фонетичните условия ту с [н], ту с [н'].

Употребата на различни фонеми в състава на една и съща морфема или в различни производни от един и същ корен се определя като **редуване на фонеми**.

По своя характер и по мястото, което заемат във фонологичната система на езика, фонемните редувания са два основни вида: фонетично обусловени (наричани още съвременни, живи, позиционни) и исторически или традиционни.

Фонетично обусловени са тези редувания на една фонема с друга, които се предизвикват от закономерности във фонологичната система на езика, определящи свързването, изменението и изговора на звуковете в думата. Например при съчетаването на звучните и беззвучните шумови съгласни действа закономерност, която забранява звучните съгласни да се употребяват пред беззвучни и обратно: *покривам*, но [покрѝфка], *почивам*, но [почѝфка], *съградя*, но [згра̀да]. В тези случаи става последователно уподобяване между съгласните, което се редува чрез редуване на една фонема с друга.

Фонетично обусловените редувания са задължителни. Те се извършват винаги и без изключения при строго определени условия и не могат да се заместват с други редувания в една и съща позиция. За разлика от зависимите звукови промени, които не са свързани с тъждеството на морфемите и които се извършват също закономерно и автоматично

както в една и съща морфема, така и в различни морфеми, ако са налице фонетичните условия, пораждащи промените, редуванията на фонемите стават в състава на една и съща морфема, но в различни случаи от нейната употреба.

Фонетично обусловените редувания в книжовния език се пораждат от два типа правила. В едни случаи правилата за комбинация на диференциалните признаци и на тяхната неутрализация определят последователността в редуванията. Например меки лабиални и алвеоденталнн съгласни не могат да се употребяват пред предни гласни, тъй като дистрибуцията на палаталните съгласни е ограничена в такава позиция: [б'àла], но [бèли], [т'àло], но [телà], [с'àнка], но [сèнки]. В други случаи фонемните редувания са резултат от определени правила за съчетаването на фонемите в определена позиция в сричката. В българския език например не може да стоят в края на думата съчетания от шумова и сонорна съгласна: *остър*, но *остри, беден*, но *бедни*. В такива случаи фонемите се редуват не само една с друга, но и с нулев звук (∅), например *сърдечен – сърце, добър – добри, песен – песни.*

Важна особеност на фонетично обусловените редувания е тяхната насоченост. При определяне на редуванията една от редуващите се фонеми може да се предскаже, ако се знаят позициите, в които те взаимно се заменят, и посоката на редуването. Когато се знае, че в *рогове* фонемата [г] е пред гласна, може да се предскаже, че в края на думата *рог* фонемата [г] ще се редува със съответната ѝ беззвучна съгласна [к] – [рок]. Посоката при фонетично обусловените редувания е от фонемата в силна позиция към фонемата, която се намира в слаба позиция по дадения диференциален признак, от позиционно независимия член на редуването към позиционно зависимия. Тази характерна особеност на фонетично обусловените редувания дава възможност при описването им да се определя като основна или изходна една от аломорфите на морфемата и да се предскаже нейната звукова реализация при промяна на фонетичните условия: *рога – рог* [рок] – *рогче* [ròкче].

Исторически са тези редувания на фонеми, които са станали в по-стар период от развитието на езика и които са престанали да действат или важат само отчасти за съвременния език. Например в българския език някога е действал закон, според който съгласните [к, г, х] пред предни гласни и [й] са се заменяли с [ч, ж, ш]: *ръка – ръчен, бог – боже, сух – сушен.* В по-късен период тази промяна е престанала да се извършва, но резултатите от нея са се запазили в днешния език по силата на традицията, без да са обусловени от съвременни закономерности във фонетичната система.

Някои исторически редувания са останали да изпълняват определени

граматични функции или служат като допълнителна звукова характеристика на граматични форми и словообразувателни типове. Например от съществителните *ученик, войник* се образуват форми за множествено число със замяна на крайната съгласна [к] с [ц] пред гласната [и]: *ученик – ученици, войник – войници.* При същите фонетични условия съществителните имена от женски род и прилагателните имена нямат това редуване във формите си за множествено число: *майка – майки, малък – малки.* В думите *пека, печеш, печен, печка* се редува съгласната [к] с [ч] в различни фонетични условия: в средата на думата пред съгласна, пред предни и задни гласни. Фонетичната позиция, в която се редуват [к – ц – ч] пред [е] в *лик – лице – личен*, не може да мотивира промяната, защото съчетанието [ке] е възможно и естествено в българския език и [к] пред [е] не се редува в други думи като *кестен, мокет, леке.* Тя може да бъде обяснена само от гледище на някога действалите фонетични закони. Ако съпоставим словоформите *бера – разбор, набирам – набрах*, ще установим, че промените на коренoвите гласни също не се обясняват с позицията на гласната спрямо съгласните.

Историческите редувания не са задължителни и не обхващат даден звук при едни и същи условия. Срещат се само при определени категории думи и се извършват под влияние на някои окончания и словообразувателни афикси, например *богове*, но *боже*, *майка*, но *майци си.* По този начин историческите редувания създават в структурата на морфемата определени модели, на които се подчиняват по аналогия и създадените нови и заети думи в лексикалния състав и граматиката на езика, например: *анцуг – анцузи, анорак – анораци.* Ето защо историческите редувания се определят още и като **граматически** или **морфологични.**

По своя тип и функция историческите редувания не са еднакви. Едни са възникнали още на праславянска езикова основа и свързват българския език с другите славянски езици. Други са по-късни и представляват типично българско развитие.

Границите между двата типа редувания са променливи и непостоянни. В много случаи фонетично обусловените и историческите редувания действат съвместно, преплитат се, наслояват се едни върху други, свързват се заедно, така че в една промяна може да се открият резултати от двата типа редувания.

Макар че историческите редувания на фонемите не зависят от фонетичните позиции, те се изучават от фонетиката, защото се свързват с правоговора и със звуковия строеж на морфемите. Пълно и подробно историческите редувания се описват и изучават от **морфонологията** – междинна наука между фонетиката и морфологията, която изучава звуковия строеж на морфемите.

11. ФОНЕТИЧНО ОБУСЛОВЕНИ РЕДУВАНИЯ

11.1. Редуване ['а – е] (преглас на променливо я)

Промяната на гласната ['а] след мека съгласна в [е] е едно от най-характерните звукови редувания в българския език. То се обуславя от правила, които го определят като съвременно редуване с нормативен характер само в писмената реч. Редуването ['а – е] се определя като преглас на "променливо я" за разлика от другото, "непроменливо я", което стимологично се извежда от старобългарската гласна Ѩ и Ѧ (*поляна – поляни, яма – ями, княз – князе*).

Под "променливо *я*" днес в книжовния език се разбира само това *я*, което произхожда от старобългарската гласна Ѣ "ят" и което се редува при известни условия с [е], например *вяра – вери, бяла – бели, лято – летен*.

В речниковия състав и в граматичните форми променливото *я* се среща в следните случаи:

1. В кореновите срички и в основните форми на думи като *блян, блясък, бряг, бял, бяс, вяра, вятър, гняв, голям, грях, дрян, дядо, дял, желязо, звяр, коляно, крясък, ляв, лято, мляко, място, ням, плява, пряк, пяна, пясък, рязък, свят, скорбяла, сляп, смях, сняг, сянка, трябва, тяло, тях, хляб, цвят, цял* и др.

2. В местоименията и в местоименните наречия, образувани с представките *ня-* и *вся-*: *някой, някакъв, някъде, някога, някак, всякой, всякакъв, всякъде, всякога, всякак.*

3. В основата на минало свършено време с ударение на края: *вървях, вървя, вървяхме, вървяхте, търпях, търпя, съзрях, пях, пя*; в основата на минало несвършено време с ударение върху последната сричка: *четях, четяхме, градях, делях, лепях, редях* и др.

4. В граматични форми на някои думи: *дясна* от *десен* (според *ляв – лява*), *забелязах* от *забележа, облякох* от *облека.*

5. В представката *пре-* под ударение: *пряспа, прякор.*

Променливото *я* се среща при следните фонетични условия:

а) когато се намира под ударение и пред твърда сричка (съдържаща гласните [а, ъ, о, у]): *вяра, вятър, коляно*;

б) когато е под ударение и пред твърда крайна съгласна или в самия край на думата: *сняг, дрян, бял, четях, живях, живя, пях, пя.*

Променливото *я* се редува с [е], когато при словообразуването или формообразуването не е под ударение или пък след него се появява мека сричка (съдържаща гласните [е, и], а също и *я, ю, ьо*), например *вяра – вери, вятър – ветрове, ветровит, коляно – колена, бяс – бесен, беснея, мляко – млекар, желязо – железа, цел – целия, плява*

– *плевел*. Когато след променливото *я* стои [й] или шушкава съгласна ([ж, ч, ш], а също и *щ*), се изговаря винаги [е], макар върху него да пада ударението: *грях – грешно, пряка –睡 течка, смях – смешно, някой – нещо, вървях – вървеше, плетях – плетеше, сняг – снежен, снежна*.

Наред с тези случаи, в които редуването на променливото *я* с [е] има ясна комбинаторна обусловеност, в много думи и форми при наличието на посочените фонетични условия преглaсът не се осъществява – изговаря се [е] вместо *я* или *я* вместо [е] без фонетична или морфологична мотивировка. По-честите изключения са в следните случаи:

1. Запазва се изговор *я* пред окончанията *-хме, -хте* в минало свършено и минало несвършено време под влияние на останалите форми на тези времена, въпреки че окончанието има предна гласна [е]: *четяхме, четяхте – четях, живяхме, живяхте – живях*.

2. Запазва се изговор [е] в отделни думи от книжовен произход (руски и черковнославянски), например *дело, отдел* (но дял), *неимоверно* (но *вярно*), *дълголетна* (но *лятна*), *местност* (но *място*), *светска* (но *свят*). В някои побългарени руски думи е приет изговор с *я*: *рязък, спявка*.

3. Изговарят се с [е] и отделни думи и имена, проникнали в книжовния език от западните говори, в които не се среща променливо *я*: *век, човек; Вера, Цвета* като лични имена. Също и в западнобългарски географски имена с местно значение: *Брегово* (Видинско), *Железна* (Монтанско), но *Червен бряг*.

Изключенията правят редуването сложна и непоследователно прокарана звукова промяна в книжовния език, обусловено в голяма степен от традицията и условията, при които се е изграждала книжовната правоговорна норма.

От 1983 г., но само в устната форма на книжовния език в случаите на променливо *я* се допуска свободно и вариантен изговор с [е]: *вярно – верно, хляб – хлеб, дядо – дедо*.

11.2. Редуване [ър, ъл] – [ръ, лъ] (метатеза)

Редуването е друга характерна особеност в звуковата система на книжовния език спрямо диалектите и останалите славянски езици. То се определя като **метатеза** (гр. metathesis) или **премятане**, а гласна [ъ] в съчетание със съгласните [р] и [л] – като “подвижно [ъ]”.

Основа на редуването е промяната в мястото на фонемата [ъ] в съчетание с плавните съгласни, за да се избегне струпването на повече съгласни в труднопроизносими съчетания. В зависимост от фонетичните условия гласната [ъ] може в различни форми на една и съща дума или

в различни сродни думи да стои ту пред [р] и [л], ту след тях: *гръм – гърмя, мълча – млъкна, дълг – длъжник.*

Редуването на [ър, ъл] с [ръ, лъ] се извършва:

1. Пред краесловни съгласни или група съгласни в едносрични думи се изговаря [ръ, лъ]: *гръб, грък, гръм, глъч, връх, дръж, (на)длъж, жлъч, кръст, млък, пръв, пръст, плът, плъх, скръб, стръв, трън, тлъст.* Изключения, поради стремеж към уеднаквяване с други форми на думата, са: *сърп (сърпът, сърпове), вълк (вълкът, вълци), хълм (хълмът, хълмове), дълг (дългът, дългове)* и др.

2. В многосрични думи, които съдържат подвижна гласна [ъ], мястото ѝ се определя от броя на съгласните пред съчетанието: пред една съгласна се изговаря [ър, ъл], а пред две и повече съгласни – [ръ, лъ]: *зърно – зрънце, вързан – връзка, сърбин – сръбски, обърнах се – обръщам се, сърбам – сръбна, пълна – плънка, кълвач – клъвна, дълбок – вдлъбнат, гълча – глъчка, мълча – млъкна.*

Редуването се среща в граматични форми на едносрични думи и в производните от тях и в коренни морфеми, които не се срещат в едносрични безсуфиксни думи: *връх – върхът – връшник, гръб – гърбът – гръбнак, скръб – скръбен – скръбна, дърво – дръвник, върба – Връбница, плът – плътна – плътски, кълбо – клъбце, гълтам – глътна.*

Отклоненията от правилото за метатезисното редуване са в две посоки:

а) група [ръ, лъ] пред една съгласна вместо [ър, ъл]: *трънак, мръсен, трънosливка, гръмогласен, плъхове*;

б) група [ър, ъл] пред две съгласни вместо [ръ, лъ]: *умъртвя, смърт, повърхност, усърдно, сълзлив.* Тези случаи са влияние на черковнославянски и руски форми, в които гласната [ъ] запазва мястото на черковнославянската и руската гласна [е]: *смерть, поверхность, усердно, мертвый.*

Като отклонения трябва да се разглеждат и несвършените глаголи, образувани с наставка *-вам* от префиксни основи, в които съчетанието пред две съгласни е [ър]: *бързам – забързам, избързвам, разгърдя се – разгърдвам се, вържа – завързвам, свързвам, превързвам, развързвам, извършвам, прекършвам, избърсвам (*но *избръсвам)* и др.

Отглаголните съществителни от несвършените глаголи също запазват мястото на [ъ] пред [р]: *изпържване, остъргване, изтърсване, разсърдване, избърсване* и др.

11.3. Епентеза на гласни

В определени типове звукосъчетания, за да се произнесат те по-лесно, се вмъква гласна. Вмъкването се обуславя от законите за зву-

ковата съчетаемост и е свързано с промените, които са настанали в структурата на българската сричка. То се наблюдава в следните случаи:

1. В съчетание от шумова и сонорна съгласна [-вм, -тр, -гр, -бл, -вр, -кл] и др. в края на заети думи: *реализм – реализъм, магнетизм – магнетизъм, театр – театър, метр – метър, регистр – регистър, семестр – семестър, министр – министър, негр – негър, мавр – мавър, цикл – цикъл* и др. Поради това, че в българския език не могат да се изговарят съчетания от шумова и сонорна съгласна в краесловието, чрез вмъкването на [ъ] се образуват и словоформите *вятър, добър, косъм, мисъл, могъл, остър, рекъл, храбър* вместо по-старите *вятр, добр, косм, мисл, могл, остр, рекл, храбр.*

В някои думи вместо [ъ] в краесловните съчетания от шумова и сонорна съгласна се вмъква гласна [е]: *седем, осем, песен, плесен, бъкел, възел, орел* вместо по-старите *седм, осм, песн, плесн* и т.н.

Тъй като вмъкнатите гласни нямат етимологичен характер и липсват в първоначалната форма на думата, те не са постоянни. Когато съчетанието не е в краесловието, а между две гласни, вмъкнатите гласни изпадат: *косъм – косми, метр – метри, мисъл – мисли, песен – песни, реализъм – реализмът, седем – седми.*

Когато в краесловието има две сонорни съгласни една до друга, не се вмъква [ъ] помежду им: *жанр, Карл, концерн, химн, хълм.*

2. Епентеза на гласна [ъ] има и в средисловието пред сонорна съгласна между две шумови: *беглец – бегълци, брашно – брашънце, влакно – влакънце, масло – масълце, мъртвец – мъртъвци, писмо – писъмце, ребро – ребърце.*

11.4. Редуване на звучни и беззвучни съгласни фонеми

Редуването е едно от основните фонетично обусловени редувания в българския език. То е свързано с обеззвучаването на звучните съгласни в края на думата и с регресивната асимилация по звучност на две съседни шумови съгласни. Тези промени обуславят закономерностите при реализация на фонемите, позиционната ограниченост и комбинаторна задължителност на явлението.

1. Звучна съгласна се редува със съответната ѝ беззвучна в краесловието пред пауза: *врагове – враг* [врак], *градът – град* [грат], *клубове – клуб* [клуп], *хубаво – хубав* [хубаф].

Редуването обхваща всички шумови съгласни, които участват в корелативното противопоставяне по звучност – беззвучност: [б – п] – *скърби – скръб* [скръп]; [в – ф] – *заливи – залив* [залиф]; [г – к] – *прагове – праг* [прак]; [д – т] – *ледът – лед* [лет]; [ж – ш] – *пейзажи – пейзаж* [пейзаш]; [з – с] – оризов – ориз [орис]; [дж – ч] – *бриджът – бридж* [брич].

Ако думата завършва на две звучни съгласни и двете се обеззвучават: *дроздове – дрозд* [дрост], *гроздове – грозд* [грост], *дъждове – дъжд* [дъшт].

Редуването на звучна съгласна с беззвучна в края на думата се определя като **обеззвучаване**. Редуването е позиционно обусловено. Резултатът е неутрализация на фонемното противопоставяне по признака звучност – беззвучност в края на думата. Причината за обеззвучаването в случаи като *покрив* [покриф], *ориз* [орис] е отслабване на артикулационната сила в края на думата, поради което гласилките престават да участват при учленението на съгласните.

2. Редуване на съгласните по звучност в началото и в средисловието е свързано с **регресивната асимилация**, която позволява да се изговарят една до друга само звучни или само беззвучни съгласни. Ако в съчетанието от съгласни следват една след друга две разнородни по звучност съгласни, те се уеднаквяват, като предходната съгласна се уподобява по звучност от следходната. Уподобяването става под влияние на следващия звук, затова то е регресивно.

Редуването по звучност се осъществява задължително в две разновидности при следните условия:

а) Звучни съгласни пред гласна, сонорна съгласна и съгласна [в] се редуват със съответните им беззвучни пред следваща беззвучна съгласна: *бележа, бележник – бележка* [белѐшка], *кръгове, кръгли – кръгче* [крѐкче], *дързост, дръзвам – дръзки* [дрѐски], *гладък – гладко* [глàтко], *усмивка* [усмѝфка], *врабче* [врапчѐ].

б) Беззвучни съгласни пред гласна, сонорна съгласна и съгласна [в] се редуват със съответните им звучни съгласни пред звучна съгласна: *сватове – сватба* [свàдба], *събирам – сбор* [збор], *отнемам – отгоре* [одгòре], *съглеждам – сгледа* [зглѐда], *съградя – сграда* [згрàда], *велика – Великден* [велѝгдéн], *лича – поличба* [полѝцба]. Това редуване в българския език е по-ограничено. Среща се главно на морфемната граница: *отглеждам* [одглѐждам], *сготвя* [згòтв'ъ], *отбивам* [одбѝвам], *сгрявам* [згр'àвам].

Асимилацията е комбинаторна промяна, резултат от т.нар. **антиципация** или **изпреварване на учленението**. Поради нагласата на артикулационните органи за изговор на съчетанията от звучни и беззвучни съгласни те се изговарят или само като беззвучни, или само като звучни. Предварителната нагласа на говорните органи например за изговора на съчетанието [вк] в думата *покривка* се извършва като гласилките престават да трептят още при учленението на звучната съгласна [в], а на съчетанието [тб] в думата *сеитба* започват да трептят предварително при учленението на [т].

За българския език е характерна само регресивната асимилация. Случаи на **прогресивна асимилация**, когато уподобяването се извършва

под влиянието на предходната съгласна, се откриват най-често със съгласната [в] в позиция след беззвучните съгласни [т, с, х]: *отвес* [отфѐс], *отвор* [отфо̀р], *твои* [тфои], *свеж* [сфеш], *свой* [сфой], *хваля се* [хфа̀л'ъ се], *хващам* [хфа̀штам], *хвърля* [хфърл'а]. Този тип изговор, вероятно повлиян от предлога [ф], не е възприет в книжовния език.

Под диалектно влияние съгласната [т] от представката *от-* в разговорната реч неправилно се озвучава пред сонорна съгласна и [в]: *отминавам* [одмина̀вам], *отрано* [одра̀но], *отлагам* [одла̀гам], *отново* [одно̀во], *отвивам* [одвѝвам].

11.5. Междусловно редуване на звучни и беззвучни съгласни фонеми

Съгласните се редуват по звучност – беззвучност и при свързване на думите в говорния поток, когато те се произнасят слято и без паузи между тях. В такива случаи крайните звукове на една дума идват в непосредствено съседство с началните съгласни от следващите подир тях думи и се променят в резултат на асимилацията им, така както съседните съгласни в средисловието.

Промените, които настават с крайните и началните звукове при свързването на думите в словосъчетания и изречения, са резултат от т.нар. **междусловна фонетика** или **сандхи**.

Най-важните промени в междусловната фонетика се отнасят до междусловната асимилация на звучните и беззвучните съгласни. В зависимост от това, дали асимилацията между началните и крайните съгласни е между две пълнозначни думи, или се извършва в рамките на фонетичната дума, се отделят два типа редувания.

1. При словосъчетания от две пълнозначни и акцентно самостоятелни думи уподобяването между звучни и беззвучни съгласни е също както в средисловието: звучна съгласна пред беззвучна съгласна – *дълъг път* [дълък път], *хубав край* [ху̀баф кра̀й], *корав хляб* [кора̀ф хл'а̀п], *благ характер* [бла̀к хара̀ктер]; беззвучна съгласна пред звучна – *девет души* [дѐвед ду̀ши], *дълбок дол* [дълбо̀г до̀л], *искаш дарове* [ѝскаж даровѐ], *висок дом* [висо̀г до̀м], *четеш доклад* [четѐж докла̀д], *влакът замина* [вла̀къд замѝна].

Характерна особеност на междусловната фонетика е, че пред начална гласна или сонорна съгласна, а също и пред [в] крайните звучни съгласни от предходната дума се редуват с беззвучни, макар че това не се налага от фонетичните условия: *сняг вали* [сн'а̀к валѝ], *млад офицер* [мла̀т офицѐр], *строг учител* [стро̀к учѝтел], *нов месец* [но̀ф мѐсец], *прав ъгъл* [пра̀ф ъ̀гъл], *град Охрид* [гра̀т о̀хрит].

Изговорът на беззвучни крайсловни съгласни в такава позиция се дължи на пренасяне на обобщения изговор на съгласната в края на

самостоятелно изговорените думи.

Пред начално [в] в разговорната реч звучните съгласни често не се редуват с беззвучни, а беззвучните се заменят със съответните им звучни: *град Варна, сняг вали, пет вола* [пѐд вȍла]. В книжовния език в такива случаи се препоръчва изговор на беззвучни съгласни.

2. В рамките на фонетичната дума, т.е. при свързване на една пълнозначна дума с клитика, когато между тях няма пауза, уподобяването се подчинява на следните закономерности:

а) звучната съгласна се уподобява на беззвучната: *пред къщата* [прет кѝштата], *зад колата* [зат колàта], *под пътя* [пот пъ̀т'ъ], *над полето* [нат полèто], *без пари* [бес парѝ];

б) беззвучната съгласна се уподобява на звучната: *от града* [од градъ̀], *с болка* [з бȍлка], *от бурята* [од бу̀р'ата].

Пред начална гласна или сонорна съгласна, а също и пред [в], крайните звучни съгласни на предлозите, обратно на случаите при пълнозначните думи, запазват звучността си: *през реката, под окото, под леда, зад вас, пред нас, без любов, през есента, след работа.* Изговорът на предлозите с крайна звучна съгласна в такава позиция се дължи на това, че предлозите като проклитики нямат в речта самостоятелна употреба, в която биха се употребили крайни беззвучни съгласни вместо звучни.

Предлогът *от* в книжовния език се изговаря в позиция пред гласна, сонорна съгласна и пред [в] винаги като [от], а не като [од] – *от утре, от реката, от нивата*, а предлогът *в, във* – по-често като [ф], [въф], например [ф ливадата, въф влака, въф виното, ф огън'ъ, ф морето].

Междусловното уподобяване е свързано с ритмично-мелодичното членение на фразата, с оформянето на синтактични и смислови цялости от пълнозначни думи и акцентни единства. То зависи също така и от темпа на говорене и от изговорния стил.

11.6. Уподобяване на съгласни по място на образуване

В говоримия език съседните съскави (алвеолни) и шушкави (небни) съгласни често регресивно се уподобяват не само по звучност, но и по място на образуване. Уподобяването се проявява в две насоки:

1. Като редуване на [с, з, ц] с [ш, ж, ч] на морфемната граница: *безшумно* [бешшу̀мно], *безчет* [бешчèт], *безжизнен* [бежжѝзнен], *безчестие* [бешчèстие], *късче* [къшче], *разширя* [рашшир'ъ], *масчица* [машчѝца], *разчистя* [рашчѝст'ъ]; на границата между предлог и дума: *без жар* [бежжàр], *без шапка* [бешшàпка], *с чадър* [шчадъ̀р], *през шосето* [прешшосèто]. На границата между две пълнозначни думи, при забавено произношение асимилацията обикновено не се осъществява: *куц човек* [ку̀ч човèк], *аз чакам* [àш чàкам].

По-рядко се срещат шушкавите съгласни в позиция пред съскави съгласни: *лъжци* [лъсцѝ], *лъжеш се* [лъ̀жес се], *мъчиш се* [мъчис се], *дръж се* [дръс се].

2. Получените чрез регресивна асимилация удължени съгласни се опростяват в обикновена съгласна: *разширя* [рашшир'ъ] – [рашир'ъ], *висшист* [вишшѝст] – [вишѝст], *изживея* [ижживѐйъ] – [иживѐйъ], *безжалостен* [бежжа̀лостен] – [бежа̀лостен].

Редуването може да се осъществи контактно и едновременно с елизия на [т, д]: *мостче* [мо̀штче, мо̀шче], *гроздче* [гро̀штче, гро̀шче], *кръстче* [кръштче, кръшче], *листче* [лѝшче], *лостче* [ло̀шче].

В изискания книжовен изговор такива уподобявания се избягват. Препоръчва се шушкавите и съскавите съгласни да запазват слуховите си особености, като се допуска уподобяване само по звучност.

11.7. Редуване на меки и твърди съгласни фонеми

Меки (палатални) съгласни като самостоятелни фонологични единици в българския език са възможни само в позиция пред четирите задноезични гласни [а, ъ, о, у]: *вяра* [в'а̀ра], *сънят* [сън'ът], *актьор* [акт'о̀р], *люляк* [л'у̀л'ак]. В други фонетични позиции – пред предните гласни [е, и], пред съгласни и в краесловието, меки съгласни с фонологична стойност не се срещат.

Редуването между меките и твърдите съгласни се основава на тяхната дистрибуция. В редуването, което има насоченост от палаталната съгласна към твърдата, участват лабиалните и алвеолните съгласни: *конят* [кон'ат], *коньо*!, *коняр – кон, коне, конен, конски*; *диня* [дѝн'а] – *дини*; *цветя* [цвет'а̀] – *цветен*; *седя* [сед'ъ] – *седиш*; *сънят* [сън'ът] – *сънлив, сън*; *денят* [ден'ът] – *ден*; *димя* [дим'ъ] – *дим, димен, дими, димка*.

Твърдите веларни съгласни [к, г, х] се заменят автоматично с палаталното им съответствие пред предните гласни: *майка – майки* [ма̀йк'и], *книга – книги* [кнѝг'и], *блага – благи* [бла̀г'и], *мъх – мъхест* [мъх'ест], *тих – тихи* [тѝх'и]. Тъй като позицията пред предните гласни е слаба позиция по признака твърдост – мекост, меките фонеми не се противопоставят на твърдите, не образуват фонологична опозиция с тях и нямат фонологична стойност.

Редуването се среща в следните категории думи:

1. В корена на десет съществителни от мъжки род, които възстановяват при словоизменението стара мека съгласна пред задна гласна: *ден, зет, кон, крал, лакът, нокът, огън, път, сън, цар*. Редуването се осъществява в членуваната, звателната и бройната форма на съществителното име, т.е. непосредствено пред флексия, която съдържа начална задна гласна: *денят, деня – ден, денем, дни*; *зетят, зетя,*

зетьове, – *зет, зетко*; *кралят, кралю* – *крал, крале, кралски*; *лакътят* – *лакът, лакти*; *огън'ът, огньове* – *огън, огнище*.

2. В членуваните, звателните и бройните форми на съществителните имена от мъжки род с наставки *-тел, -ар*: *овчарят, овчарю* – *овчар, овчари; учителят, учителю, учителя* – *учител, учители; конярят, рибарят, преподавателят, председателят*.

3. В няколко прилагателни за обща принадлежност, образувани с наставка *-и*: *жабя* – *жаби, жабе*; *кравя, кравьо*, но *краве*; *козя* – *кози, козе*; *рибя* – *риби, рибе*; и в корена на прилагателното *син*: *синьо, синя*, но *сини*.

4. В четири съществителни имена от среден род, които възстановяват в множествено число мекостта на кореновата съгласна пред окончанието за множествено число *-а*: *море* – *моря, поле* – *поля, лозе* – *лозя, цвете* – *цветя*.

5. В голям брой съществителни имена от женски род с основа на мека съгласна в единствено число: *баня* – *бани, педя* – *педи, земя* – *земи, вечеря* – *вечери, рокля, воля, диня, дюля, ламя* и др. Също и в събирателните съществителни: *къща* – *къщя, нива* – *нивя*.

6. В количествено отношение най-многобройна група думи, съдържащи меки съгласни, са глаголите, които окончават в 1 лице единствено число на *-я*, и в 3 лице множествено число на *-ят*: *вървя, вървят* – *вървиш, върви, вървете*; *летя, летят* – *летиш, лети, летете*.

В българския книжовен език се среща още един случай на редуване на мека съгласна с твърда, но в рамките на друго редуване и при други условия, например *вяра* – *вери, тяло* – *тела, сянка* – *сенки*.

11.8. Елизия на съгласни

1. Най-често при изговор изпадат съгласните [т, д] в следните случаи:

а) Краесловни съгласни [т, д] се изпускат след съскава или шушкава съгласна: *мост* [мос], *радост* [ра̀дос], *кръст* [кръс], *област* [о̀блас], *грозд* [грос], *дрозд* [дрос], *нощ* [нош], *свещ* [свеш], *вожд* [вош], *горещ* [горѐш], *блестящ* [блест'а̀ш]. В резултат крайните групи [ст, шт] се опростяват в [с, ш].

б) В групи от три и повече съгласни в средисловието, например *честно* [чесно], *безвъзмездно* [безвъзмѐзно], *кръстци* [кръсцѝ]. Най-често се опростяват звуковите съчетания чрез елизия на [т, д], ако съгласните следват след проходните съгласни [с, ш]: *вестник* [вѐсник], *съвестно* [съвесно], *радостно* [ра̀досно], *кръстник* [крѐсник], *волейболистка* [волейболѝска], *радостта* [радоста̀], *младостта* [младоста̀], *щастлив* [штаслѝф], *помощник* [помо̀шник], *бездна* [бѐзна], *звездна* [звѐзна].

Изпадането на съгласните [т, д] зависи от артикулационното място

на предходната и следходната съгласна и от изговорния стил. При струпване на три съгласни с едно и също място на учленение, каквито са например съчетанията [стн, стц, стл, здн, стт], изговорът се затруднява. За да се облекчи артикулацията, преградата за изговора на [т, д] отпада или се слива с артикулационното място на следходната съгласна, когато тя е преградна: *костна* [ко̀сна], *червенокръстци* [червенокръ̀сци], *завистлив* [завислѝф], *безвъзмездно* [безвъзмѐзно], *вестта* [веста̀].

В някои случаи изпадането на [т, д] е отразено и в правописа на думите, например *сърце* (сърдечен), *прошка* (от прощавам), *овошка* (овощен), *расна*, *пусна*, *гозба*, *празник*, *нишка*, *нужна* (нужда), *нужник*.

2. Съгласните [т, д] пред африкатите [ц] и [ч] се подлагат на пълна асимилация, в резултат на което се задържа преградата при учленението на съгласна [ч]: *разведчик* [развѐчик], *докладчик* [докла̀чик], *водопроводчик* [водопрово̀чик], *автоматчик* [афтома̀чик], *зенитчик* [зенѝчик].

Съчетание [тс] (дс) се изговаря като [ц]: *братски* [бра̀цки], *градски* [гра̀цки], *детски* [дѐцки]. Съчетанията на [т, д] със [с, з, ш] трябва да се изговарят отчетливо, за да не се стига до [ц, дз, дж, ч]: *подземен*, а не [поѕѐмен], *отшумя*, а не [очум'а̀], *подшия*, а не [почѝйъ], *отживя*, а не [оџив'а̀].

3. Съгласната [с] се изпуска в наставката *-ски*, когато пред нея стои друга съскава или шушкава съгласна: *Бургас + -ски – бургасски > бургаски*; *Русия + -ски – русски > руски*; *Витоша + -ски – витошски > витошки*.

Наред с елизията на [с] пред наставката *-ски* в изходната основа се редуват [г] с [ж], [х] с [ш], [к] с [ч, ш] и [ц]: *Разлог – разложки, Прага – пражки, влах – влашки, юнак – юнашки, войник – войнишки, вдовица – вдовишки, Петрич – петрички.*

12. ИСТОРИЧЕСКИ ЗВУКОВИ РЕДУВАНИЯ

12.1. Редуване на гласни в корена

Една от най-старите исторически фонетични промѐни е редуването на гласни в корена. Днес редуването се проявява в различните разновидности на кореновата гласна, която се мени или може да липсва в думи и форми, образувани от един и същ корен, например *бера – брах – избирам – избор, дъх – дихание – дух – въздух.*

Редуването на гласни в корена е свързано преди всичко със значението на думата и няма фонетичен характер. В съвременния език това редуване се проявява по-пълно и ясно в следните случаи:

1. При образуване на глаголи от имена в един и същ корен, редуването се среща в доста случаи, в които един корен има в глаголната

основа гласна [е], а в именната основа [о]: *тека – ток – изток, приток, поток; река – пророк – срок – оброк; лежа – полог – ложе; стеля – стол; дера – раздор; внеса – внос; погреба – гроб; лея – лой.*

В други корени в резултат от по-сетнешни звукови промени в корена на глагола се редуват гласна [и] с гласна [о] или няма никаква гласна: *бия – бой, вия – вой, гния – гной, крия – съкровище, рия – ров, крия – покров, взра се – взор, извра – извор, мра – мор, простра – простор, запра – запор, отпор.*

В редица случаи при словообразуването редуванията на гласни в коренови морфеми са многостепенни и изграждат сложни и многочленни редувания: *взра се – взор – надзор – надзиравам, умра – смърт – умирам – мор, извлека – влак – извличам.*

Това първоначално строго и ясно съотношение при редуване на гласните в корена на думите по-късно с развоя на езика се замъглява поради образуването на много други глаголи от именни основи с гласна [о] (*нося, ровя, поя, сложа, загноя*) и на имена от глаголна основа със запазване на гласната без промяна: *пробив – пробивам, допир – допирам, завивка – завивам.* В други случаи редуванията са по-усложнени и затъмнени: *кълна – клетва – проклинам, почин – начало – начена – закон, въртя – вретено – врат – врата – обрат – поврат.*

2. При образуване на несвършени глаголи от свършени с помощта на наставките *-ам* и *-ям* в известен брой глаголи гласната [е] се заменя с я [’а]: *впрегна – впрягам, легна – лягам, седна – сядам, посегна – посягам, стегна – стягам.* Кореновата гласна [е] може да се редува и с [и]: *прочета – прочитам, изплета – изплитам, изпреда – изпридам, изтека – изтичам, опера – опирам, изрека – изричам.* Корен без гласна получава гласна [и]: *извра – извирам, запра – запирам, умра – умирам, простра – простирам.* Коренова гласна [о] се заменя с [а]: *сложа – слагам, помогна – помагам, нося – донасям, повторя – повтарям, съборя – събарям.*

Редуването на гласни в коренови морфеми при образуването на несвършени глаголи от свършени също не се осъществява последователно във всички случаи. В много видови двойки редуването не се открива, например *уморя – уморявам, намокря – намокрям, разходя се – разхождам се.*

12.2. Редуване на [о] и [е] в наставки и окончания

При редуването в наставките и окончанията стара е гласна [о], която се е прегласила в [е] след меки съгласни или получени при смекчаване на съгласни като [ч, ж, ш, ц]. В съвременния език редуването е ограничено и непродуктивно. Тъй като съотношенията между редуващите

се гласни в по-късния развой на езика са нарушени, при тъждествени фонетични позиции от редуването се срещат многобройни изключения.

При формообразуването редуването се среща:

а) в окончанието *-ове*//*-еве* за множествено число, прибавено към основи, завършващи на *-ой, -ей, -ай*: *брой – броеве, кей – кейове, чай – чаеве* и *чайове, лай – лаеве*, но *зет – зетьове, огън – огньове*;

б) в окончанието за среден род на няколко съществителни имена след мека съгласна: *село*, но *поля – поле, перо*, но *моря – море*, също и *яйце, зеле, слънце*;

в) във форми за среден род на местоимения след съгласна [й] и небни съгласни: *мой – мое, твой – твое, свой – свое, наш – наше, ваш – ваше, кой – кое, никой – никое, чий – чие*. Изговор като *мойо, твойо, нашо, вашо, чийо* е диалектен;

г) във форми за среден род на прилагателни имена: *краве, гъше, вълче, паче, висше, низше*, но *овчо* и *овче, бивше* и *бившо, божо* и *божие, бъдещо* и *бъдеще*.

При словообразуването редуването се среща в наставките: *-ост*//*-ест – радост*, но *свежест*; *бодрост*, но *горест*; *подлост*, но *доблест, болест, тежест* и др.; *-ота*//*-ета – тъмнота*, но *нищета*; *-ов*//*-ев – братов*, но *змеев, танцов*, но *лицев, бананов*, но *тютюнев, оранжев, Иванов*, но *Пеев, Райнов*, но *Пенчев, Димитров*, но *Милев*, също и в *слънчев*; *-овен*//*-евен – лъжовен, грижовен, книжовен*, но *плачевен, духовен, душевен*; *-ови*/*-еви – полкови*, но *боеви, строеви, огневи*.

В съединителната морфема *-о-*//*-е-*, с която се образуват сложни съществителни и прилагателни имена: *светлоок*, но *синеок, простодушие*, но *овчедушие*. Ако в първата част на сложната дума има мека основа, съединителната гласна е *-е-*: *земя – земеделец, земеделие, огънят – огнедишащ, душевадец, сърцераздирателен, въгледобив, лъжесвидетел*.

12.3. Редуване на [к, г, х] с [ч, ж, ш]

Редуването на задноезичните съгласни [к, г, х] с небни (шушкави) съгласни [ч, ж, ш] е известно в науката като **"палатализация на задноезичните съгласни"**. Тази палатализация е извършена в една доста стара епоха от развоя на славянските езици и се нарича още първа палатализация за разлика от другата, настъпила по-късно и наречена втора палатализация.

Първата палатализация се извършва в края на корен или основа пред гласните [е, и] и съгласната [й] (също и *я, ю*). С течение на времето меките средноезични съгласни [ч', ж', ш'], получени от [к', г', х'] са загубили в по-голяма или по-малка степен мекостта си и са преминали към твърдите.

Първата палатализация се среща в голям брой случаи, по-важни от които са следните:

1. При спрежението на някои глаголи в сегашно време – *пека – печеш, пече*; минало несвършено време – *печах, печеше*; минало свършено време – *пекох*, но *пече*; някои причастия – *печен, печащ, печал*; повелително наклонение – *печи, печете*. Същото редуване има и в глаголите *сека – сечеш, тека – течеш, влека – влечеш, река – речеш, мога – можеш, плача – плаках, стрижа – стригах, лъжа – лъгах, облека, тъка*.

2. В звателните форми на някои имена: *човек – човече, защитниче, друг(ар) – друже, бог – Боже*. Тъй като тези звателни форми съвпадат с умалителните съществителни имена, в повечето случаи се употребяват звателни форми с *-о*: *войник – войниче, войнико, юнак – юначе, юнако, защитнико, началнико*, вместо *защитниче, началниче*.

3. Във формите за множествено число: *око – очи, ухо – уши*.

4. При образуване на глаголи от I и II спрежение с наставки *-я (-иш), -ея (-ееш)* от имена, завършващи на съгласните [к, г, х]: *мъка – мъча, кръг – обкръжа, грях – греша, благ – блажа, глух – заглуша, оглушея, страх – дострашее ме, дълг – задължа, утеха – утеша*.

5. При образуване на съществителни имена с различни наставки: *човек – човечец, човече, висок – височина, девойка – девойче, юнак – юначага, ръка – ръчица, другар – дружба, дружество, слуга – служба, бог – божество, муха – мушица, прах – прашец, тих – тишина* и др.

6. При образуване на прилагателни имена с различни наставки: *мъка – мъчен, враг – вражески, грях – грешен, сянка – сенчест, вълк – вълчи, Разлог – разложки, мляко – млечен, книга – книжен, смях – смешен, пъпка – пъпчив* и др. Пред наставката *-ски* съгласната [к] от корена се редува с [ш]: *юнак – юнашки* (от *юнашски*), *войник – войнишки* (от *войнишски*).

В днешния български език обаче има и случаи, в които [к, г, х] остават непроменени пред предните гласни: *Радка – Радке, домакиня, монахиня* и др. Примерите показват, че палатализацията не е фонетична закономерност, а има само граматична роля в определени типове думи и форми.

12.4. Редуване на [к, г, х] с [ц, з, с]

След първата палатализация на задноезичните съгласни с течение на времето са се появили отново в езика съгласни [к, г, х] пред предните гласни. Постепенно в тези съчетания задноезичните съгласни също се смекчават и се превръщат в [ц', з', с'], които след време загубват силната

си мекост и се превръщат в обикновени съскави съгласни: *отрок* – [отрòц'и] – *отроци, подлог* – [пòдлоз'и] – *подлози, кожух* – [кожỳс'и]. Промяната на веларните съгласни [к, г, х] в [ц, з, с] се определя като **втора палатализация**. Резултатите от нея се срещат днес при формообразуването и словообразуването в най-разнообразно фонетично обкръжение:

1. При образуване на форми за множествено число на съществителни имена от мъжки род: *ученик – ученици, вълк – вълци, полог – полози, рак – раци, бъбрек – бъбреци, залог – залози, възторг – възторзи, метох – метоси, патриарх – патриарси, монах – монаси*. Също и в *ръка – ръце, нога – нозе*.

2. В производни съществителни имена: *малко – малцина, малцинство, много – мнозина, мнозинство*, а също и *колко – колцина*.

3. Като остатък от старобългарския език се употребяват променени по втора палатализация и стари падежни форми за дателен падеж: *майка – майци си, бог – о бозе*.

4. В някои глаголни форми: *помогна – помози бог, подвиг – подвизавам се, река – порицавам*.

Законът за втора палатализация вече не е фонетично обусловена промяна. В много случаи съгласните [к, г, х] остават непроменени пред гласните [е, и]: *митинг – митинги, трак – траки, орех – орехи, чех – чехи*.

12.5. Редуване на [ц] с [ч]

Редуването е получено първоначално от смекчаването на [к] в [ч] и след това по нова **трета палатализация** в [ц]: *река – речен – порицание, лик – личен – лице*. Строго погледнато в тези думи няма пряко редуване на [ц] в [ч], тъй като и [ц], и [ч] са получени от по-старо [к]. В днешния език редуването се открива и мотивира не от сложните промени, настанали в миналото, и от тяхната хронология, а от възможността да се съпоставят форми и думи, образувани от един и същ корен, или от промените в една и съща морфема: *отец – отечество, сърце – сърдечен, главица – главичка*.

Редуването се среща в следните по-главни случаи:

1. При образуване на някои производни съществителни: *творец – творчество, граница – граничар, баница – баничар, младенец – младенчество, листец – листче, сестрица – сестриченце, страница – страничка, лъжица – лъжичка, птица – птиче, венец – венчило, деца – дечица* и др.

2. При образуване на производни прилагателни имена от съществителни имена: *старец – старчески, месец – месечен, творец – творчески, слънце – слънчев, врабец – врабчов, граница – граничен,*

борец – борчески, овца – овчи.

3. При образуване на глаголи от II спрежение: *граница – гранича, огранича; сърце – насърча, обезсърча; кривулица – кривулича.*

4. При образуване на звателни форми от имена на *-ец*: *отец – отче, старец – старче.*

Успоредната палатализация на [з] в [ж] има в звателната форма *княже* от *княз* и в прилагателното *княжески.*

12.6. Редуване на [с, з] с [ш, ж]

Редуването е резултат от промяната на алвеоденталните съгласни [с, з] в меки съгласни [ж', ш'] под влияние на някогашната съгласна [й] (йота). Наследени и запазени като резултат от тази палатализация са следните основни случаи в съвременния български език:

1. В основи на глаголи от I и II спрежение като *пиша, мажа, режа*, получени от първоначални корени *писй-, мазй-, резй-*, запазени днес във формите за минало свършено време и в сродни думи: *писах, писмо, писател – пиша*; *мазах, мазен, мазилка – мажа*; *лизах, близалка – лижа*; *чесах – чеша*; *казах – кажа*; *изкусих – изкуша*; *кисна – киша*; *паса – паша* и др.

2. В някои глаголи от несвършен вид, образувани с първоначална наставка *-явам*: *изкуся – изкушавам, отразя – отражавам, изобразя – изображавам*, покрай по-новите дублетни форми *изкусявам, отразявам, изобразявам, извисявам, унизявам.*

3. В някои отглаголни съществителни имена, проникнали чрез черковнославянски и руски език: *изкушение, повишение, отражение, смешение, жертвоприношение.*

12.7. Редуване на [ст, ск] с [шт] и на [зг] с [жд]

В основата на редуването е старата промяна на съчетанията [ст, ск, зг] под влиянието на [й] (йота). Редуването се среща рядко, в отделни думи и главно в глаголни основи:

1. В спрежението на глагола редуването се открива във формите за сегашно време спрямо непроменените съгласни във форми, образувани от миналата основа или в производни несвършени глаголи: [ст] – [шт] (щ) – *простя – прощавам, гостя – гощавам, поместя – помещавам, гостих – гощавам, простих – прощавам, кръстих – кръщавам, отмъстя – отмъщавам* и др.; [ск] – [шт] – *драсках – дращя, лъсках – лъщя, писках – пищя, хрусках – хрущя, млясках – млящя* и др.; [зг] – [жд] – *глозгах – глождя.*

В книжовния език ясно е изразена тенденцията редуванията от този тип да се отстраняват, като се образуват нови глаголи от III спрежение

от аористната основа или се допускат вариантни форми като: *отмъстявам – отмъщавам, одрасквам – одращя, хрускам – хрущя.*

2. В отглаголни съществителни на *-ние*: *гост, угостих – угощение; място, поместя – помещение; отмъстих – отмъщение; кръст, кръстих – кръщение* и др.

3. В отделни думи като *пищял, пищялка, хрущял (хрускам), вощеница (восък), кръст – кръщавка, гост – гощавка.*

12.8. Редуване на [т, д] с [шт, жд]

Редуването е резултат от промяната на [т] и [д] в съчетанията [шт], [жд] под влияние на някогашния звук [й] (йота): *водя – вожд, светя – свещ, видя – виждам, платя – плащам*. Промяната е много стара и твърде важна за българския език, понеже не се открива в никой друг славянски език.

В съвременния български език редуването се среща в случаи като следните:

1. В несвършени глаголи, образувани с наставка *-ям* (след [шт, жд] *-ам*): *пратя – пращам, усетя – усещам, събудя – събуждам, извадя – изваждам, споходя – спохождам, видя – виждам, пробода – пробождам, охладя – охлаждам, доведа – довеждам, погледна – поглеждам.*

2. В несвършени глаголи, образувани от свършени с наставка *-явям* //*-авам*: *смутя – смущавам, посветя – посвещавам, защитя – защищавам, похитя – похищавам, принудя – принуждавам, победя – побеждавам, наградя – награждавам, предупредя – предупреждавам.*

3. В някои отглаголни съществителни, наследени по черковнославяно-руски път от старобългарски: *рождение, просвещение, смущение, посещение, предупреждение, убеждение, наслаждение.*

4. В отделни думи като *жаден – жажда, преда – прежда, несретен – среща, плат – плащ, говедо – говежди, град – гражданин, родя – рожба.*

12.9. Редуване на [н] и [т, д] с ∅

Промяната е историческа и може да се определи като елизия или редуване на съгласна с нулев звук.

Редуване [н] – ∅ се среща при образуване на несвършени глаголи с наставка *-вам* и от глаголи с наставка *-н-*: *викна – виквам, глътна – глътвам, запъна – запъвам, кипна – кипвам, клъвна – клъввам, мигна – мигвам, потъна – потъвам, свирна – свирвам, тръгна –*

тръгвам, чукна – чуквам, замръзна – замръзвам, зашепна – зашепвам. Когато съгласната [н] не е глаголен суфикс, тя не отпада при прибавянето на суфикс *-вам*: *зина – зинвам, стена – застенвам, жъна – дожънвам.*

Редуването [т, д] – ∅ се среща в 12 основни глагола от I разред на I спрежение, чиито корени завършват на [т] и [д] пред наставка *-л* за образуване на минало свършено деятелно причастие: *чета, четох – чел, мета, метох – мел, плета, плетох – плел, бода, бодох – бол, доведа, доведох – довел, дам, дадох – дал, клада, кладох – клал, крада, крадох – крал, ям, ядох – ял, преда, предох – прел.* Също и при образуване на несвършени съответствия от глаголите *отида, бъда* пред наставката *-вам*: *отида – отивам, бъда – бивам.*

12.10. Редуване на [п, б, в, м] с [пл, бл, вл, мл]

Лабиалните съгласни [п, б, в, м] участват в историческо звуково редуване със съгласната [л], като образуват с нея в сродни думи съчетанията [пл, бл, вл, мл]: *оскърбя – оскърбление, явя – явление, престъпя – престъпление.* Редуването е резултат от промяната на лабиалните съгласни пред [й], което е довело до появата на междинна съгласна [л'], по-късно променена в [л]. Промяната е известна като **епентеза** или **вмъкване**, а съгласната [л] в такава позиция – като "епентетично л".

Редуването не е характерна и типична особеност за българския език. Среща се рядко и в думи, заети по книжовен път от черковнославянски и руски.

В началото на думата епентеза на [л] се открива в: *блюдо, плювам, плюнка, влюбен.* Редуването е по-често в отглаголни съществителни на *-ние* и при образуването на несвършени глаголи от свършени: [б – бл] – *оскърбя – оскърбление, употребя – потребление, забава – забавление, забавлявам, приспособя – приспособление*, също и в *любя – възлюблен, сабя и сабля – саблен (удар)*; [п – пл] – *престъпя – престъпление, изкупя – изкупление, подкрепя – подкрепление, постъпя – постъпление, заслепя – заслепление*; [в – вл] – *представя – представление, поздравя – поздравление, управа – управление, съпротивя се – съпротивление, подавя – давление*, също и в *явя – отявлен, съставя – съставлявам*, наред със *съставям*; [м – мл] – *изумя – изумление, стремеж – стремление, уведомя – уведомление.* Среща се по-последователно и в производни думи, образувани от *земя*: *землянка, земляк, оземлявам, земляшки*, но *земетресение, заземя, земемер* и *землемер.*

13. ПРАВОГОВОР

13.1. Правоговорни норми

Правоговорът е раздел от фонетиката, който изучава книжовното произношение. Като правоговор се определя също така и съвкупността от правила, които установяват единно произношение, съответстващо на приетите в книжовния език правоговорни норми.

По своите цели и задачи правоговорът е едновременно теоретична и практическа дисциплина. От една страна, той установява и обосновава правоговорните норми и общите принципи за правилност в произношението, а, от друга, определя доколко речта е правилна и дава конкретни препоръки и насоки, за да може всеки да достигне до необходимото равнище при усвояването на книжовния правоговор.

Българският правоговор включва правила за произношение на гласните и съгласните звукове и техните варианти, на звукосъчетанията, правила за изговор на кореновите и афиксалните морфеми и на думите от чужд произход.

В правоговора понякога се включват и въпроси, свързани с мястото на ударението и с интонацията, които имат важно значение за устната реч. Те обаче не са свързани пряко с правилата за произношение, тъй като ударението е признак на отделната дума и граматичната форма, а интонацията – на фразата.

Значението на правоговора произтича от характера и функциите на езика като средство за общуване. За да бъде ясен и разбран смисълът на устната реч, произношението на думите трябва да е еднообразно и общоприето. Единен и общ книжовен правоговор се налага и от съществуването на диалекти, които все още пазят своите фонетични особености, различни от книжовните.

Правоговорната норма е система от задължителни правила за реализация на устната разновидност на книжовния език през определен етап от развитието му. За правоговорната норма, така както и за други езикови норми, са характерни системност и връзка със структурата на езика, устойчивост и стабилност и в същото време динамичност и подвижност във времето.

Правоговорните норми на книжовния език като основа на книжовната реч се изграждат след Освобождението и особено в началото на 20. век в условията на значително диалектно разнообразие. Фонологичните системи на отделните български говори са се различавали съществено помежду си по състава на фонемите и по правилата за техните комбинации и употреба. Чрез уеднаквяване на диалектните варианти постепенно се установява най-напред единство в писмената форма на

думите на основата на някои произносителни североизточни български диалектни особености, които започват да се възприемат като наддиалектни и книжовни. Този процес се обуславя исторически и от цялостната културна и обществено-икономическа обстановка в североизточните краища, където диалектите започват да се използват за писмена комуникация в градските центрове и за задоволяване на по-сложни съобщителни потребности. По този начин някои характерни североизточни диалектни особености получават широко разпространение и се кодифицират. На източнобългарска основа, с известни отстъпки за някои особености и на западната диалектна фонетика, започват първоначално да се осъзнават и разграничават и разговорните особености и варианти при изграждането на книжовните изговорни норми.

Правоговорните норми имат различен характер и произход. Те се установяват чрез избор от съществуващите в езика варианти. Една част от нормите се определят от фонетичната структура на езика, налагаща реализациите само на тези възможности, които са заложени в неговата система. Изговорът на звучните и беззвучните съгласни е пример за такава реализация. Решаващо условие за кодификацията на други правоговорни норми е реално съществуващият изговор в практиката, използван в цялата езикова територия. Нормите за изговор на ударените и неударените гласни, на меките и твърдите съгласни например има обективен характер и също се определя от фонетичната система на книжовния език, от закономерностите на нейната реализация и от отношението на звуковете един към друг.

Различават се **задължителни** (императивни) и **допълнителни** (вариативни) правоговорни норми. Задължителни са тези норми, отклоненията от които се оценяват като грешка. Такива норми не допускат варианти. Изговорът например на глагола *вървя* като [вървà] се възприема като неправилен и недопустим в книжовната реч. За разлика от задължителните допълнителните правоговорни норми не са строго установени и допускат варианти, които стилистично се различават помежду си – например при изговора на съкратените и пълните форми на някои числителни имена.

Колебанията в правоговорната норма обикновено са свързани с нейното усъвършенстване и развитие. Те обхващат случаите, когато вариантите са преходни – от остарели към нови, когато вариантите се използват за уеднакяване на изговора, или обратно – за стилистично разграничаване.

Правоговорната норма се култивира в предавания на радиото и телевизията, в театъра, които са средство за разпространение и за установяване на правоговорното единство. Тя е предмет и цел на обучението по роден език в училището.

13.2. Източни и западни особености в книжовния правоговор

Възприемането на някои източнобългарски фонетични особености като основа на книжовния правоговор спомага да се установят два типа книжовно произношение – **източно** и **западно**, които в различна степен намират отражение във фонетичната система на книжовния език.

По-важните източни и западни характерни особености в книжовния правоговор са следните:

1. Правилото за изговор на променливо *я* като *я* и като [е] при определени фонетични условия и място на ударението принадлежи в основни линии на североизточните говори: *сняг – снежен, снегове; лято – летен; бряг – брегове, безбрежен.*

В югоизточните и в западните говори това правило не съществува. Там променливото *я* при всички случаи се изговаря като *я* или като [е]: *снег, брег, сняг, снягове, нящо.* В източните говори обаче качеството променливост, т.е. редуването на *я* с [е] се е разширило при всяко *я* (и при т.нар. етимологично, непроменливо *я*). В тези говори всяко *я*, както и [а] след [ж, ч, ш] е станало променливо – заменя се с [е] пред мека сричка: *поляна – полени, жаба – жеби, чаша – чеши, овчери, селени, ере, пиени.* В западните говори, както и в книжовния език този изговор не се среща. В западните говори обаче има друг преглас на гласна [а] под ударение и след [ж, ч, ш] или след гласна, който не се е развил в източните говори: *грешех, лежех, мълчех, стоех.* В източните говори тези глаголни форми за минало несвършено време се изговарят *грешах, лежах, мълчах, стоях.* В книжовния език сега се допускат и двата вида форми като дублети.

2. В източнобългарските говори рязко се различават ударените от неударените гласни. В повечето източни говори редукцията е толкова силна, че широките неударени гласни [е, а, о] преминават в съответните тесни гласни [и, ъ, у]: *време* [врѐми], *един* [идѝн], *неща* [ништà], [глѐдъм, глъвà, д'ъвулѝйъ, сѐлу, пулѐ, дубър, сигà, гудѝнъ, вратà].

Освен в [и] неударената гласна [е] често се редуцира в ['ъ] (след гласна [йъ]), особено в съседство със сонорна съгласна, например [вѐр'ън, пѐп'ъл, плѐв'ъл, прàв'ъл, знàйъл, живѐйъл]. Тази диалектна източнобългарска редукция на неударената гласна [е] не е приета в книжовния език.

Характерна черта за фонетиката на западнобългарските говори е чистият и ясен гласеж на гласните, когато те не са под ударение. Само в някои западни говори е разпространена слаба редукция на [а] и [о], при която тези гласни потъмняват, но без да се променят съответно в [ъ] и [у]. Що се отнася до неударените [е], то запазва редовно ясния си гласеж в западните говори: *време, дреха, река.* Този гласеж се отразява и върху книжовното произношение или най-малко го предпазва

от силната редукция на неударените гласни в източните говори. В книжовната норма е прието неударените широки гласни да се изговарят без редукция. От това се вижда, че изговорът им в книжовния език се опира върху произношението на западните говори.

В широката книжовна езикова практика се наблюдава често само редукция на неударените гласни [а] и отчасти на [о] към [ъ] и [у]. В някои случаи източнобългарската редукция на неударените гласни се отразява и на правописа на отделни думи, каквито са например личните имена *Юрдан, Колю, Ганю, Пею.*

Освен качествена редукция в източните говори се среща и количествена редукция. Тя се проявява в съкращаването и изчезването на някои гласни. Например в разговорната реч гласната [и] след друга гласна се съкращава в [й]: [идѐй, па̀ртий, трамва̀йте, ста̀йте]. В източните говори това явление има по-широк характер, тъй като в много форми гласна [е] след друга гласна се редуцира в [й]: *играе* – [игра̀й], *знаеш ли* – [зна̀йш ли], *живееш* – [живѐйш], *къде е* – [къдѐ й].

3. Меките съгласни в източните говори имат по-широка употреба, отколкото в западните. Много думи и граматични форми в западните говори са загубили предишната си мекост, поради което книжовният език ги е възприел в източните им форми: *градя, градят, летя, летят, гася, гасят, горя, кося, ловя, вървя.*

По отношение на изговора на меки съгласни пред предните гласни [е, и] в българското произношение съществуват два варианта. В източния вариант всички съгласни пред предните гласни се смекчават редовно: [п'ет, с'ѐло, н'ѝва]. В западния вариант съгласните пред [е, и] са поначало твърди. Изключение там правят съгласните [к, г, х], които редовно се смекчават – [г'ѐрой, х'ѝлав, ма̀лк'и, Ива̀нк'е] и съгласната [н] в наставката *-не* на отглаголните съществителни: [пѝсан'е, глѐдан'е, мѝслен'е].

По-силното смекчаване на съгласните пред [е, и], както и подчертаната мекост на [ж, ч, ш] са източнобългарски особености. В книжовния език предимство има западният вариант.

По отношение на изговора на [й] пред предни гласни в българското произношение също се наблюдават два варианта. В западните говори не се среща изговор [йе, йи], а само [е, и]: [езеро, кое, Елка, кои, поет]. В източните говори се изговарят [йѐзеро, койѐ, Йѐлка, койѝ, пойѐт]. В книжовния изговор се препоръчва западният вариант, при който не се среща йотуване.

В западните говори обаче съгласната [й] изпада между гласни, например [тѐа, та̀а, нѐа, живѐат] вместо *тоя, тая, нея, живеят.* Правоговорната норма не препоръчва такова произношение.

4. От североизточните балкански говори е проникнал в книжовния език и изговорът на членуваните форми на имената от мъжки род с -ъ – [два̀ръ, два̀рът, градъ̀, брегъ̀] и на глаголните окончания за 1. лице

ед. ч. и 3 лице мн. ч. сегашно време – [четъ, град'ъ, град'ът]. В много западни говори (членната морфема за мъжки род е *-о*: *брего, градо, носо*, а глаголите имат изговор с *-а* – [чета̀, чета̀т].

5. Не са възприети в книжовния език и някои твърде характерни звукови особености на източните говори като изговорът на местоименните форми *ме, те, се* като [мъ, тъ, съ] и еровият изговор под ударение в окончанията на имената от женски род – [ръкѐ, гурѐ, вудѐ, рикѐ] вместо *ръка*, *гора*, *вода*, *река*.

6. Към най-характерните източнобългарски особености, които имат важно значение за книжовното произношение, трябва да се отнесе и ударението. В източните говори то е подвижно и свободно и не е закрепено към втората или третата сричка в някои думи и форми. Поголямата част от народните думи, възприети в книжовния език, имат източнобългарско ударение. Например глаголите в сегашно време като *плета̀, рева̀, мета̀, прочета̀, заградя̀, донеса̀ и др.* и съществителни имена като *метла̀, коса̀, кора̀, вода̀, жена̀, сестра̀, масло̀, брашно̀, чело̀, ухо̀, хоро̀* и пр., а не *пл*ѐ*та, м*ѐ*та, в*о̀*да, с*ѐ*стра, бр*а̀*шно* и т.н.

Изговорът на крайно ударение в минало свършено време (*каза̀х, носѝх*) в книжовния език е западнобългарска черта.

Вижда се, че книжовният правоговор има смесен характер – изграден е както от източни, така и от западни изговорни особености.

13.3. Изговорни (произносителни) стилове

Стилът е избор на езикови средства съобразно с целта на изказването и условията, в които протича речевото общуване, т.е. с езиковото приспособяване на говорещия към определена обществена, професионална и социална среда. И в устното изказване може да се посочат различни начини на произношение и говорене. Един и същ човек говори по различни начини при различни обстоятелства: когато участва в диалог с приятели, когато се изказва на събрание или разяснява свои мисли, когато говори с дете или с възрастен непознат човек, когато води спокойна беседа или е развълнуван, когато съобщава нещо, без да се грижи за това как слушащият ще възприеме съобщението.

Разновидностите на произношението, свързани със стилистичната диференциация на езика, с целта на изказването и условията, в които протича общуването, с липсата или наличието на различна по характер експресия, се определят като **изговорни** или **произносителни стилове**.

Отделянето на изговорните стилове става главно чрез начините, по които се реализират и разграничават звуковете в речта, и чрез фразовите и интонационните средства. Основен критерий за отделяне на стиловете е степента на внимание, с която говорещият се отнася към речта, към нейния смисъл и съдържанието ѝ. Те се оформят от варианти, които

съществуват в езиковата система и от възможностите ѝ за паралелна съотносима употреба в различни сфери на общуване, но в рамките на книжовната норма. Вариантите обхващат както отделни звукове и думи, така и целия звуков строеж на изказването и интонационните му особености.

Обикновено се говори за три произносителни стила – висок, неутрален и разговорен. Дефинирането им се извършва едновременно чрез описване на характерните им звукови особености и чрез правоговорната им оценка, тъй като една и съща дума и фраза може да звучат по различен начин, а произношението на гласните и съгласните звукове и отчетливостта на звуковите съставки на думите да бъдат различно мотивирани. Те може да бъдат узаконени правоговорни разговорни тенденции към опростен и по-лесен изговор, например варианти като *чувствувам, ползувам* и *чувствам, ползвам, тука* и *тук, где* и *де, къде, мен* и *мене, ний, вий* и *ние, вие.* Те може да бъдат и неузаконени изговорни варианти като *тва* вместо *това*, *тоа* вместо *тоя.*

Особено важно значение за отделяне на изговорните стилове има начинът на произношение – дали той е пълен, отчетлив или непълен, небрежен или старателен, т.е. от **ленто** и **алегро изговора.** Ленто изговорът е звуковият тип на книжовната правоговорна норма. Той осигурява пълно книжовната реализация и е изговор, който се възприема за образцов и стабилен. За алегро изговора са характерни и значителни промени и деформации във фонетичния състав на думите: по-силна степен на редукция, изпадане и сливане на гласни, опростен изговор на групи съгласни и на удвоените съгласни, депалатализация, асимилация и др. Варианти като *мойта, твойта* вм. *моята, твоята, чуство* вместо *чувство, коперация* вм. *кооперация, имено* вм. *именно* осигуряват свобода на устната разговорна реч, защото тяхната употреба не е избирателна, а автоматична, без стилистична мотивировка. Те може да бъдат отнесени към некодифицираните варианти, резултат от особения начин, по който се поражда устната реч в сравнение с писмената, но също така те често са свързани с индивидуални и диалектни навици, осъществявани системно или свободно и несъзнателно в устното общуване.

По своите характеристики произносителните стилове са свързани и със съответните лексикални стилистични пластове – неутрална, тържествена, поетична, разговорна и снижена лексика, която се употребява според нормите на съответния функционален стил, срв. например разликата между *роб* и *раб, лъв* и *лев, четирима* и *четирма, люляк* и *лиляк, адвокат* и *адвокатин, живеещ* и *живущ.*

Неутралният изговорен стил или още средният стил на произношение служи като основа за разграничаване и на другите два стила – високия и разговорния. Той се осъществява в най-разнообразни говорни

прояви – при официални срещи, в учрежденията, в училището, радиото и телевизията. Характеризира се с ясно и отчетливо произношение. Думите се изговарят свободно и естествено, без изпадане и сливане, но и без нарочно и подчертано отделяне на звуковете. Речта е спокойна и делова, темпът е нито много бавен, нито много бърз. Това е стилът на докладчици, учители, говорители, изобщо на всички, които по един или друг повод се включват в публичната масова комуникация.

Чрез неутралния стил на произношение се осъществява свободно и спонтанно общуване, което не е предварително подготвено по форма или има различна степен на подготвеност в съдържателната и тематичната си страна. Този стил се използва в различни ситуации на общуване – разговор, диалог, беседа, монолог, доклад или лекция. Поради съвпадането на изговора с писмената форма на думата неутралният стил изпълнява важна роля в общуването и обуславя правилата за пораждане на различни варианти и отклонения от книжовния изговор в непълния стил.

Високият или още **пълният стил** е маркиран по отношение на неутралния само с един по-особен признак. Това е обработеността на звуковите елементи. Тя осигурява забавения темп, удължените паузи, подчертаната интонация, които се проявяват главно в официални монологични прояви при предаването на важни съобщения и при декламация. Високият стил се използва в изключителни случаи – когато трябва да се овладеят трудни акустични условия, например големи аудитории, площади, събрания, митинги. В някои случаи са възможни различни варианти на високия стил, например при четене на поетични произведения, при предаването на важни декларации с използване на ораторска интонация и риторични похвати.

Разговорният стил е характерен за неофициалните беседи в семейството и извън него. Най-често негова форма на реализация е диалогичната. Ритъмът на разговорната реч се обуславя от моментното настроение и степента на съсредоточеност, които пък от своя страна обуславят ускорения или забавен темп на артикулация с незадължителна обработеност, непринуден и естествен изговор.

Особеностите, които разграничават разговорния стил, обхващат отделни думи и фрази, но може да го характеризират и по-пълно с цяла редица от произносителни белези: по-силна редукция на неударените гласни, опростен изговор на удвоените съгласни, засилване процесите на изпадане на съгласни в някои звукосъчетания.

Тези и някои други особености на разговорния стил, голяма част от които са некнижовни, не може ясно и във всички случаи да го отделят от диалектните и социално обусловените изговорни варианти. И още нещо – по-особените взаимоотношения между писмената и устната реч и различните изисквания към тях, възможността да се напише една дума

по един начин от всички, но да се произнесе по различен начин, без да се нарушават значението и употребата ѝ, допринасят да се установят в езика многобройни и най-разнообразни разговорни варианти, които са на границата на нормата.

Сред признаците на отделните произносителни стилове трябва да се отделят основни, които са постоянни и променливи и въз основа на които се изграждат стиловите характеристики, и такива, които са допълнителни, съответно също задължителни и факултативни.

Стиловете на произношение не съществуват изолирано един от друг. Те са свързани помежду си. Границите между тях често са незабележими, взаимно проницаеми – особено между неутралния и разговорния стил. Нито едно изказване, било то ораторска реч или диалог, обикновено не може да бъде издържано само в рамките на един стил.

Говорещите се отнасят по различен начин към звуковото стилистично разслоение. Едни свободно използват изговорните варианти в зависимост от дадената ситуация. Други пренебрегват фонетичните различия, като предпочитат само един вид произношение във всички случаи. Когато обаче основни особености на един стил се привнасят в друг, те правят впечатление и се оценяват съответно като езикова небрежност или излишна декларативност, маниерност и предвзетост.

Стиловете на произношение в българския език са все още слабо проучени.

13.4. Изговорни варианти

Думите и техните граматични форми се изговарят по точно определен начин, който е установен в речници, граматични и езикови справочници. Само в определени и малко на брой случаи в книжовния език една и съща дума или граматична форма може да се произнася по различен начин, например *вярно* и *верно, габърче* и *кабърче, жаден* и *жъден, вземам* и *взимам, възпоминание* и *възпоменание, разряд* и *разред* и пр.

Измененията в звуковия състав на една и съща дума или граматична форма, които създават възможност за техния различен изговор, са **произносителни варианти**.

Произносителните варианти са акцентни, правоговорни и фонемни (фонетични).

Най-многобройни в българския език са **акцентните варианти**. При тях думи или граматични форми се изговарят с двояко ударение, например *ра̀ботя – рабо̀тя, мо̀лив – молѝв, о̀бед – обя̀д, но̀жове – ножо̀ве, но̀сих – носѝх, офо̀рмя – оформя̀, поврѐдя – повредя̀, надхѝтря – надхитря̀, майта̀пя се – майтапя̀ се, бя̀гах – бега̀х, бя̀гал – бега̀л* и пр.

Правоговорни са вариантите, чието различно произношение не се отразява писмено, т.е. правописно. Например членуваните форми на имената от женски род, които завършват на съгласна, се изговарят по различен начин: *младостта* [младостà, младостъ̀], *радостта* [радостà, радостъ̀], *нощта* [ноштà, ноштъ̀], *солта* [солтà, солтъ̀]. Правоговорни, но разговорнокнижовни са и вариантите с елизия на съгласните [т, д] в случаи като *вестник* [вѐсник], *напръстник* [нàпръсник], *звездна* [звѐзна], *радост* [рàдос], *мост* [мос], *дъжд* [дъш], *пръст* [пръс].

Към правоговорните варианти се причисляват и съкратеният изговор на членуваните местоимения *нашта, нашто, наште, вашта, вашто, ваште*, които са на границата на книжовната норма – допускат се само в устната реч и в художествени текстове, и екавият изговор на променливото *я* – само в устната реч.

Фонемните варианти се отличават един от друг по различния състав на фонемите, който обаче не е свързан с фонемни редувания и парадигматични изменения. Фонемните варианти са и правописни варианти, например *черква* и *църква*, *воевода* и *войвода*, *войн* и *воин*, *демагогски* и *демагожки*.

Фонемните варианти се появяват в езика по различен начин. Те може да бъдат резултат от развоя на езика, от действието на вътрешни системни фактори, от влиянието на диалектите или на други езици върху книжовния език. Варианти като *жетва – жътва, жетвар – жътвар, дошъл – дошел*, а така също и *гнусен – гнъсен, гнусота – гнъсота* и др. са резултат от историческия развой на някои от характерните старобългарски гласни. Стари по своя произход са *злъч – жлъч, злъчен – жлъчен, злъчност – жлъчност*. Под влияние на диалектите в книжовния език са установени варианти с преглас на [а] в [е] след шушкави съгласни – *закопчая – закопчея, откопчая – откопчея*; варианти с промяна на неударени гласни като *ботобя – бубутя, копа – купа (сено), меродия – мерудия, смотолевя – смутолевя, обеца – обица*. Диалектни фонетични промени отразяват и вариантите *въргалям се – въргалям се, вишня – вишна, лястовица – ластовица*.

В книжовния се език се допускат и изговорни варианти, оформени под влияние на руския и черковнославянския език, като *удивлявам – удивявам, низвъргвам – низвергвам, отред – отряд, разред – разряд, свет – свят, десетка – десятка, десетък – десятък, хазяин – хазаин, всеуслишание – всеуслушание, землемер – земемер*. Варианти често възникват и при изговора на други заети думи: *кекс – кейк, леди – лейди, кампинг – къмпинг – кемпинг, ковбой – каубой, бънгало – бунгало, кетчуп – кетчъп*. Причина за съществуването на тези варианти са различният начин за побългаряване на думи, спонтанната и неточната им мотивировка, когато първоначално се установяват в езика за всеобща употреба.

Някои от фонемните варианти се разглеждат и като **фонемно-формообразувателни**: *зная – знам, оформям – оформявам, натъжвам се – натъжавам се, окрилям – окрилявам, защитавам – защищавам, пускам – пущам*, и като смесени, **фонетично-акцентни**: *невя̀н – нѐвен, ря̀зка – резка̀, невидя̀н – неви̇̀ден, дя̀лба – делба̀, мля̀ко – млеко̀, мя̀сто – место̀, о̀бед – обя̀д, стря̀ха – стреха̀.*

Наличието на варианти в книжовната реч създава проблеми на правоговора и на езиковата култура, които, за да ги наложат като "правилни", трябва да проучат конкуренцията им и тенденцията на тяхното развитие и употреба, да определят какво е мястото на всеки от тях в книжовното произношение. Една част от изговорните варианти не се различават по значение и употреба – когато се избира единият или другия вариант, не се допускат отклонения от книжовния правоговор. Може например свободно да се изговори *бърз* и *бръз*, без да се променя значението на прилагателното име. Двоен изговор, без разлика в значението имат и формите за минало несвършено време *мълчах* и *мълчех*, *държах* и *държех*, *стоях* и *стоех*.

Когато вариантите не се различават в смислово и стилистично отношение или по употреба, те се определят като **изговорни дублети** (фр. doublet < double 'двоен').

Сред изговорните варианти има и такива, които съвпадат по значение, но се различават по употреба и произход. В зависимост от това едни от вариантите се определят като стари, а други като нови, като по-често или по-рядко срещани, като разговорни или диалектни. Например *прочее* и *сабля* са по-стари от *прочие* и *сабя, веднъж* е по-често срещан от *веднаж*. В речниците в такива случаи се препоръчва едната или другата форма или едновременно и двете. Това зависи от обществената езикова практика, която налага единия или и двата варианта като еднакво употребими и равностойни.

Изговорните варианти отразяват активни процеси на езиковото развитие и затова е възможна и тенденция за смисловото разграничаване между вариантите. В старата писмена книжовна традиция например се използва само вариант *църква*. Думата *черква* е по-нова. Сега *църква* се употребява по-често в значение на духовна организация, институция (*Българската православна църква*), а *черква* – в значение на 'храм' (*отивам на черква, селска черква*). Известни предпочитания има и към *жътва, жъна* вместо *жетва, жена*, вероятно поради възможността да се отделят и противопоставят по-ясно производните *оженвам се* от *женя се*, на *ожънвам* от *жъна*. Интересен е случаят с дублетите *низък – нисък*. Първични при тях са формите със [з] – *низък*, а *нисък* се е получил чрез асимилация на звучната съгласна в производните форми *низка, низко*. Сега вариантите са смислово разграничени: *низък* в морален смисъл, а *нисък* като физическа характеристика – *низък морал*,

но *нисък ръст*. Някои варианти се запазват в езика единствено поради употребата им в устойчиви съчетания. Казва се *греяна ракия*, но във всички останали случаи се използват формите на причастието *грян*, *грят – място*, *огрято* или *огряно от слънцето*.

Изговорните варианти имат непосредствено отношение и към стилистиката на книжовния език, тъй като много от тях съвпадат по значение, но се различават стилистично – ограничени са в съчетаемостта си или характеризират определена професионална реч. Стилистично неравностойни са *герой* и *херой*, *бастун* и *бастон*. Изговор *ний*, *вий* вместо *ние*, *вие* е по-често употребяван в стихотворната и разговорната реч. Вариантите *лиляк* и *либе* вместо *люляк* и *любе* са характерни за фолклорни текстове, а *адвокатин*, *мустаки* вместо *адвокат*, *мустаци* – за народната реч. Стари и само поетични са съкратените членувани форми: *...вече приближава на* ***земний*** *ми живот тъжовната поема* (Ив. Вазов), *За* ***старий*** *свят настават сетни дни* (Д. Дебелянов). Функционалните изговорни варианти често се използват за стилистични цели и служат като важен резерв за по-съвършеното владеене на езика.

Варианти се допускат в книжовния език и тогава, когато трябва да се включат за книжовна употреба широко разпространени в устната реч разговорни форми с непълен тип изговор. Това се прави с цел да се демократизират нормите на книжовния език и за да се намали разликата между писмената и устната реч. Такъв е случаят с многобройните глаголи с наставка *-увам*: *действувам – действам*, *чувствувам – чувствам*, *отсъствувам – отсъствам*; с числителните имена: *единадесет – единайсет*, *двадесет – двайсет*, *тридесет – трийсет*, *шестдесет – шейсет*; с местоимения като *моето – мойто*, *твоята – твойта*, *своите – свойте*, *мене – мен*, *тебе – теб* и др. Сега разговорните варианти имат вече предпочитан изговор.

Поради своята същност битовата устна реч е много по-богата на различни изговорни варианти. В нея се чуват *тва* вместо *това*, *кво* – вместо *какво*, кратките местоименни форми се изговарят *ма*, *та*, *са* вместо *ме*, *те*, *се*, частицата за бъдеще време *ще* като *ше*, *ша*, местоименисто *тази*, *онази* като *тъзи*, *онъзи* и мн.др. Тези изговорни варианти са индивидуални. Те не са нормирани и следователно са недопустими в книжовната реч и в публични изказвания.

14. ПИСМЕНО ОТБЕЛЯЗВАНЕ НА ЗВУКОВЕТЕ

14.1. Основи на българското писмо

Писмото или писмеността е система от графични знакове, с които разполага даден език и които се използват за писмено предаване на устни изказвания. Писмото е предназначено за зрително приемане и

предаване на речта, затова е най-тясно свързано с нея, но не е самата устна реч.

Българското писмо е **буквено**. За обозначаване на звуковете и звукосъчетанията при писане се използват графични знакове, наречени **букви** или **графеми**. То може да бъде определено и като звуково писмо, защото чрез буквите се отразява фонемният състав на езика.

Факторите, които определят типа на писмото и неговото използване, са графиката, азбуката и правописът.

В езикознанието думата **графика** (гр. grápho 'пиша') се употребява в две значения: 1. Съвкупност от всички средства, с помощта на които устната реч се предава на писмо; 2. Установените съотношения между букви и означаваните от тях звукове на речта. Съвкупността от буквените знаци, приети в българското писмо в тяхното отношение към звуковете, образува системата на българската графика. В съответствие с тази система всеки буквен знак означава отделни звукове или отделни техни особености. Например буква *о* означава гласната [о] след твърда съгласна – *дом*, но буква *ь* означава мека съгласна пред гласна [о] – *гьон* [г'он].

По своя произход съвременната българска графика е свързана с кирилицата – азбука, създадена на основата на гръцката и назована така по името на славянския просветител Константин-Кирил Философ.

Графиката и правописът са тясно свързани и взаимно обусловени. Наред с това те имат различни задачи и сфери на приложение, които определят и самостоятелното им съществуване. Като се опира на азбуката, графиката определя общите условия за употреба на всички букви в азбуката и предписва единно писане без оглед на конкретни думи. Правописът регулира употребата на графичните средства, обуславя избора на една или друга буква при писане, като за различните типове думи и форми установява различно писане. В случаите, когато графиката допуска няколко възможности на писане, например *четат* и *четът*, правописът избира само един от тях, като установява нови съотношения между букви и фонеми. В този смисъл графиката е понятие, по-широко от правописа. Правописните правила се създават въз основа на графичните и са вторични по отношение на тях. Правописът определя писането на смисловите единици – морфеми и думи, той е функционално усложнен, докато графиката и азбуката установяват само общо съотношенията между букви и фонеми.

Освен букви в графиката се използват и други средства. Част от нея са и препинателните знакове и ред други, като знак за ударение, дефис (чертица), апостроф, горна запетая, наклонена черта, индекс и др., но без правилата за тяхната употреба.

Графиката и правописът са тясно свързани с понятията норма и правилност и играят важна роля за установяване на единство в общата

система на езика, за запазване на писмената традиция и за осъществяване на пълноценно общуване.

14.2. Българската азбука. Съотношение между букви и звукове

Съвкупното разположение на всички букви в определена последователност образува българската азбука. Думата **азбука** е образувана от названията на двете първи букви от кирилската азбука – а (ĦZЪ) и б (БОУКЪI) по подобие на гръцката *алфавита* (от а – *алфа* и в – *бета*, нгр. *вита*).

За нуждите на най-старата славянска писменост е създадена оригинална славянска азбука в два варианта – **глаголица и кирилица**. Глаголическата азбука е била извънредно точна система за предаване на особеностите на българската реч от 9. век. Като е имал предвид съотношението между двете форми на езика – устната и писмената реч, Константин-Кирил Философ е създал за всеки звук отделен знак. В това отношение глаголицата е била по-съвършена от всички европейски азбуки и от писмената система на съвременния български език.

Другата славянски азбука – кирилицата, е трансформация на глаголицата, но голяма част от буквените начертания са били заети направо от византийския шрифт, наречен *унциал* (днешните печатни букви).

С течение на времето по различни исторически причини глаголическата азбука е била изместена от кирилицата в източните и от латиницата в западните славянски страни.

Съвременната българска азбука има 30 букви. Всяка буква в азбуката има свое определено място и название, което не трябва да се смесва с нейното значение. Редът на буквите в азбуката е напълно условен, но необходим и оправдан. Той не се нарушава и удобството му се вижда най-добре при използване на речници и азбучни списъци, в картотеки и буквени номерации.

В графично отношение всички букви се делят на **главни** и **малки**. Разликата между тях е функционална – лексикална и синтактична. Освен това буквите имат различия в печатното и ръкописното си изписване.

В днешния си вид азбуката, с която си служим, е установена найнапред в Русия, където по времето на Петър I – през 1708 година, е създадена за нуждите на администрацията и образованието. По-късно азбуката се въвежда в съчинения със светски и практически характер и получава название **гражданска азбука** за разлика от старата азбука, която продължава да се употребява в книгите с религиозно съдържание. Новата азбука, която е известна днес и като граждански шрифт, гражданска кирилица, не е нова азбука, качествено различна от старобъл-

гарската кирилица, а само неин вариант. Промяната и стилизацията на старата кирилска азбука, която е имала 45 букви, се е налагало по ред причини. Сложните начертания (уставни и полууставни) на буквите затруднявали писането. Премахването на излишните извивки и диакритични знаци направили по-лесно и удобно писането и приближили азбуката до шрифта *антиква* на латинската азбука. Заедно с промяната в начертанията на буквите били премахнати и всички букви, за които в славянската реч не е имало звукови съответствия, и някои дублетни букви, които са съществували в старобългарската азбука за предаване само на гръцки думи и традиционни написания в старите канонически книги.

Началото на българския национален вариант на гражданската кирилица се свързва с името на Христаки Павлович, чиято книга "Аритметика" излиза през 1839 година, напечатана с новия шрифт.

Приспособяването на гражданската азбука към новобългарския език е ставало постепенно. С възприемането ѝ у нас се променят звуковите значения на някои букви и се въвеждат две нови букви – *я* и *й* (и с кра̀тка). Буквата *я* е стилизирано начертание за малка носовка ѧ, а *й* е видоизменено начертание на десетирично *и*. Вместо старите "аз", "буки", "веди" и т.н. през Възраждането се установяват нови кратки названия, които съответстват на обозначените от буквите звукове. Старите названия са запазени и се употребяват само за буквите *ъ* "ер голям" и *ь* "ер малък".

Сравнението между буквения състав на азбуката и звуковия състав на езика показва, че буквите са по-малко на брой, отколкото е броят на звуковете: тридесет букви – четиридесет и пет фонеми (6 гласни и 39 съгласни). Съпоставката показва, че българската азбука не е изградена изцяло на принципа "за всеки звук – определена буква". При оценка на азбучната система трябва да се имат предвид не само отношенията между буквите и звуковите им стойности, но и съотношенията между самите букви. Осемте букви за отбелязване на шестте гласни спомагат да се компенсира липсата на букви за меките съгласни фонеми и икономично да се предадат при писане, без да се създават допълнително нови букви за тях.

В зависимост от звуковите значения, които имат, буквите се разделят на еднозначни и многозначни. Еднозначни са буквите *ъ, о, у, е, и*. Те отговарят при писане на фонемите [ъ, у, о, е, и]. Многозначни са буквите на съгласните, защото в различни позиции те означават различни фонеми. Например с буквата *б* при писане се предават и звучната съгласна [б], и беззвучната съгласна [п] – *боб* [боп], *дъб* [дъп], както твърдата, така и меката съгласна фонема – *бал, бял* [б'ал]. С най-много значения е буквата *я*. Тя има четири звукови стойности: [йа, йъ, 'а, 'ъ].

При наличието на сложни отношения между букви и фонеми графиката разграничава основните значения на буквите от допълнителните им (обусловените) значения. Основното значение на буквата е азбучното. Буквата има допълнителни значения, когато означава звук, който наред с нея може да бъде означен и с друга буква, например *врабче* [врапче]. Употребата на буквите с допълнителните им значения не променя изговора на думата. Когато обаче буквите се реализират с основното си значение вместо с допълнителните, се правят правоговорни грешки, сравнете например [чета̀] и [четъ̀]. Снемането на звуковата многозначност при четене се извършва с помощта на графичното и фонетичното обкръжение или с помощта на правоговорни и правописни правила. Значението на буквата *ю* например се определя от графичната позиция – в началото на думата и след гласна [йу], след съгласна [’у]. Графичният контекст обаче не е достатъчен, за да снеме многозначността на буквата *я* в *изяснят* и *влияят*. Позицията, в която се среща буквата *я* в тези думи, може да разграничи звуковите значения [йа] и [’а] – *и[з’а]снят, вли[йа]ят*. Позицията обаче не определя кога трябва буквата *я* да се изговори като [йъ] и [’ъ] – [из’асн’ът, влийайъ]. За разграничаването на допълнителните значения на буквата *я* спомагат правописните правила и правилата за четене, които определят гласежа ѝ – изговаря се [йъ] и [’ъ] в глаголни окончания и в членуваните форми на имена от мъжки род. Само на графично равнище не може да се разграничи и многозначността на буква *а* в *кат* и *текат* [текъ̀т].

В българската азбука се използват букви от различен тип:

1. Букви, които означават при писане само една отделна фонема, например [ъ, о, и, у, й].

2. Букви, които означават двуфонемни съчетания. Буквите *я* и *ю* в началото на думата и след буква за гласна винаги предават съчетанията [йа, йъ, йу]: *ягода, стая, краят, юзда.*

Буквата *щ* предава фонемното съчетание [шт]: *щик, къща.*

3. Сложни (аналитични) букви, които предават една фонема – дж – [ʒ̆] и дз [ʒ]: *джоб, джудже, дзвиска, скръндза.*

4. Специална буква ь, която няма звукова стойност – означава мека съгласна фонема заедно с гласна [о]: *шофьор, синьо.*

5. Букви, които означават заедно с определена гласна и признака палаталност на предходната съгласна фонема – *я* пред гласните [а, ъ] и *ю* пред гласната [у]: [б’ал], *търпя* [търп’ъ], *люспа* [л’успа].

6. Особеното място в българската графика има и буквата *а*. При писане тя предава две фонеми – [а] и [ъ]: *листа* [листа̀], листа [листъ̀], *брега* [брегъ̀].

14.3. Сричковият принцип в българската графика

Българската азбука не е изградена изцяло на принципа "за всеки звук – определена буква". Въпреки нарушенията на взаимната еднозначност между букви и фонеми, графиката не затруднява писменото предаване на устната реч поради установения **сричков принцип** в графиката. Според този принцип в определени случаи обобщено при писане се предават гласни и съгласни като единни и взаимно обусловени графични съчетания. Сричковият принцип спомага звуковите значения да се извеждат непосредствено от съчетанията на буквите. По такъв начин при писане и четене като отделна графична единица се проявява не буквата, а сричката или по-точно съчетанието от букви.

Сричковият принцип се прилага при предаване на меките съгласни. Вместо 24 отделни букви за меки и твърди съгласни в азбуката има само 17 букви. Дали съгласната е твърда или мека при писане и четене се определя от следващите букви за гласни. Така например в думите *вал* и *вял* буквата *в* се чете по различен начин: в първия случай като твърда съгласна, а във втория като мека. Когато се знае, че съгласната в едната дума е мека, пише се буква за твърда съгласна и след нея буква *я*. Когато се четат думите *хляб* и *ряпа*, реализират се синтагматичните отношения между взаимно обусловените съседни фонеми и техните признаци.

Сричковият принцип в графиката се прилага главно в два случая: при предаване на меките съгласни фонеми и при съчетанията от [й] и гласна фонема.

За да се разграничат съотносителните твърди и меки съгласни фонеми, се използват по две букви – *а* и *я*, *у* и *ю*, всяка от които според сричковия принцип изпълнява две функции – да предаде съответните гласни [а, ъ, у] и да посочи твърда или мека е съгласната пред тях.

Фонемните съчетания [йа, йъ, йу] също се предават при писане с една буква. Според сричковия принцип това е възможно само в следните позиции: 1. В началото на думата – *яма, юг, юмрук*; 2. След гласна – *моя, стоя, заюздя, воювам.* В тези случаи буквата *я* получава и допълнително значение – [йъ], *стоя* [стойъ], а буквата *ю* запазва азбучното си значение.

В края на думата и пред съгласна [й] се предава с буква *й*: *край, май, войска, бройка, свийте.*

Сричковият принцип не се осъществява напълно в българската графика. Той се нарушава в случаите, когато пред гласна [о] има мека съгласна фонема, и в случаите, когато [й] се съчетава с [о]. И в двата случая съчетанията се предават с две букви – *ьо* и *йо*, по начин, различен в посочените по-горе примери. Пълното приложение на този принцип би трябвало да обхване и тези случаи, за да няма двубуквено изписване:

[йа] – я	[йо] – йо	[’а] – я
[йъ] – я	[йе] – йе	[’ъ] – я
[йу] – ю		[’у] – ю
		[’о] – ьо

Съчетанията от [й] и [о] в началото и средисловието не се отбелязват със специални букви: *йод, Йордан, район, майор*. При предаване на мека съгласна пред [о] в българското писмо признакът палаталност се посочва от специален буквен знак, а не с буквата на следващата гласна: *льос, глезльо.*

Не се отбелязва с една буква и съчетанието [йе]: *фоайе, йезуит, йерархия, фойерверк.*

Нарушение на сричковия принцип се открива и в още един случай. В книжовния език съгласните [к, г, х] пред *е*, и се изговарят като меки – [к’ино, г’ерб, х’имн]. Тази мекост обаче не се отбелязва писмено, тъй като буквите *е* и *и* нямат такава функция – да означават при писане допълнителната палаталност на съгласните. Случаят е по-особен, защото става въпрос за т.нар. нефонологична мекост.

Сричковият принцип, установен в българската графика по руски образец, отразява една характерна особеност на старобългарския език – наличието в него на йотувани гласни и лигатури: **Ꙗ, Ѥ, Ѭ, Ѩ**. Буквата *ю* например е получена от йотуваната буква за [у] (**ОѴ** > **IОѴ** > **Ю**).

Установил се исторически в резултат на промените, които са настанали в графиката, сричковият принцип се е наложил като своеобразен и практически удобен начин за писане в съвременното българско писмо.

14.4. Промени в българската азбука и графика

Най-значителната промяна на съвременната графика е извършена през 1945 година. От българската азбука тогава са премахнати буквите ѣ и ѫ, които са се употребявали на етимологична основа в думи като недѣля, гълѫбъ, ѫгълъ. Буквата ѣ в азбуката ни до 1945 г. е била многозначна – със звукови стойности на [е] и *я* – бѣлъ [б’ал], но бѣли [бѐли]. Буквата ѫ, чиято звукова стойност е съвпаднала със звуковата стойност на буквата ъ, също е имала в българското писмо етимологична правописна употреба – сѫдъ [съд], но сънъ [сън]. Реформата промени употребата и функцията на историческа основа и на ъ и *ь*. В края на думата с разграничителна служба и без звукова стойност престават да се употребяват “ер голям” и “ер малък” – *синъ* (съществително име) – *синь* (прилагателно име). Променя се употребата на *ь* и в средата на думата, където буквата в едни случаи предава гласна [ъ], а в други няма звукова стойност: *обичь – обичьта* [обичтà], *мисъль – мисъльта* [мисълтà], *учитель – учительтъ* [учѝтел’ът], *конь – коньтъ* [кòн’ът].

Буквата *ь* е запазена в азбуката, но с друга функция.

Наличието на буквите ѣ, ж, ъ, ь нарушава значително звуковия характер на българското писмо. Правописът създаваше допълнителни сложни правила, тъй като еднаквите звукове трябва да се предават по няколко различни начина: [ъ] с ъ, ж, ь; а с ѣ, а и я; [е] с ѣ и *е*.

Реформата не само опростява правописа, но и създава възможности в значителен брой случаи да се изравнят правоговорните книжовни норми с правописните.

14.5. Правопис и правоговор

Правописът е система от правила за правилното писане на думите във всичките им граматични форми. Правописът установява строги норми за писмено отбелязване звуковете на речта, като изхожда от особеностите на българската графична система. Той има за задача да създаде еднообразна и устойчива книжовна практика с цел писмената реч да се възприема правилно и леко. Правописните правила са задължителни за всички образовани хора. В този смисъл правописът е съставна част на книжовната норма на съвременния българския език.

Приложението на правописа в писмото е доста широко. Той установява:

1. Правила за обозначаване на звуковете с букви в коренови морфеми и на афиксите в структурата на думата, т.е. на значещите части на думата.
2. Правила за употреба на главните букви.
3. Правила за слято, полуслято и разделно написване на сложни думи и техните части.
4. Правила за пренасяне на части от думата.
5. Правила за образуване на буквени абревиатури и на графични съкращения.
6. Правила за транскрипция на заети думи и имена.

Правописът и правоговорът независимо от тяхното разграничаване от научно гледище са тясно свързани и обусловени. Усвояването на правописните правила се опира на правоговора, възприет като обща книжовна практика. В много случаи установеният начин за писане на думите и формите уеднаквява и техния правоговор. Без овладяване на правоговора трудно могат съзнателно и трайно да се овладеят и правописните норми. Когато се установява правописът на някои словоформи, фактически се обуславя и техният изговор. Много правописни проблеми са и правоговорни и съществуват в съзнанието на носителите на езика като взаимно свързани.

Правописните норми се изграждат в някои случаи върху принципи, различни от правоговорните, поради което думите невинаги се пишат така, както се изговарят. Правописните правила имат и различно отношение към звуковия строеж на речта. Едни от тях са свързани пряко

и непосредствено със звуковата страна на формите и се обуславят от тях. Други уреждат условно писането на думите и дори са в противоречие с техния изговор.

В българското писмо, което по своя характер е буквено, съществува стремеж да се предава при писане точно звуковият облик на думата. Поради причини от исторически и граматичен характер на практика обаче невинаги е възможно да се осъществи единство между изговор и писане. И правописът, и правоговорът се поддават на нормативно уреждане, но по своя произход изговорът е динамичен и многообразен, а правописът – условен, договорен и статичен. Той невинаги се променя успоредно и в съответствие с промените, настанали в звуковия строеж на думите. Ето защо и периодично правописът се подлага на нормативно усъвършенстване с цел да се приведат в съответствие правописните правила с изговорните варианти. Освен това в правописа намират отражение и схващания, които отразяват равнището на лингвистичните знания и идейнополитическите тенденции на времето – стремеж той да се демократизира или да запази връзката си с традиционното старо писмо.

Несъответствията между изговор и правопис имат различен характер. Независимо от това как ще се напишат *боб* и *сбор*, те се произнасят от всички говорещи български език по един и същ начин – [боп, збор]. Правописът в такива случаи не влияе на изговора им. Има обаче и случаи, когато две думи се пишат еднакво, но се изговарят различно: *река* (същ. ж. р.) – *река* [рекъ̀] (гл. 1 л. ед. ч. сег. вр.), *врата* (същ. ж. р.) – *врата* [вратъ̀] (чл. ф-ма от *врат*), *крака* (мн. ч.) – *крака* [кракъ̀] (чл. форма от *крак*), *кума* (същ. ж. р.) – *кума* [кумъ̀] (чл. форма от *кум*). Възможни са и обратни случаи – две форми да се пишат различно, но да се произнасят еднакво: *ревът* (чл. форма от *рев*) – *реват* [ревъ̀т] (гл. 3 л. мн. ч. сег. вр.), *зовът* (чл. форма от *зов*) – *зоват* [зовъ̀т] (гл. 3 л. мн. ч. сег. вр.).

Правилното четене и правилното писане на тези форми се намират в тясна зависимост от правилата за предаване на фонемите с букви в определени позиции. За да се четат и пишат правилно думите, в такива случаи е необходимо да се отчита характерът на морфемите, които се предават с буквите, и допълнителните и условни значения, които са натоварени те да предават при писане.

Съществуват и правописни правила, които нямат никакво отношение към звуковата страна на езика или само косвено се съотнасят с нея. Такива са правилата за писане на главна буква и отчасти правилата за слято, полуслято и разделно писане.

При пренасяне на части от думи на нов ред се имат предвид както сричкоделението, така и морфологичната структура на думата.

При графичното съкращаване се отчита характерът на звуковете и съответно на буквите. Не може да се съкрати например дума в български език на неначална гласна.

По-особено място сред правописните правила заемат пунктуацион-

ните. Препинателните знакове се поставят между думи и групи думи и се свързват както със смисловата, така и с ритмично-мелодичната страна на фразата – паузи, повишаване и понижаване на гласа и др. Правилата за употреба на препинателните знакове са предмет на пунктуацията и синтаксиса.

За да може да бъде писмото точно и пълно да изразява съдържанието на изказването, правописът трябва да бъде общ, установен и задължителен.

14.6. Правописни принципи

Съвременният български правопис отразява звуковия състав на думите върху основата на два главни принципа: фонетичен и морфологичен.

При **фонетичния принцип**, наричан още **фонематичен или фонологичен**, правописът на думите се определя от установения им книжовен изговор. Буквеният състав на думите съответства на техния звуков състав – произнася се този звук, който се обозначава със съответната буква: *скок, кон, листо, душа, стил, стол, въздух.*

Същността на фонетичния принцип, когато буквеният и звуковият състав се намират в идеално съответствие, се изразява обикновено с формулата "пиши така, както чуваш". За да се приложи обаче пълно тази препоръка, е необходимо да се владее добре от всички и книжовното произношение на думите, и формите и правилата за отбелязване на фонемите при писане. Ако правилно се произнасят съгласните [ж, ч, ш] в думи като *чаша, чорба, чушки, Жул, Жустина, шофьор*, и се знаят ограниченията в употребата на буквите *я, ю, ь*, тези думи не може да се напишат *чяша, чьорба, чюшки, Жюл, Жюстина, шьофьор.* Неправилният изговор на *компресор* като *компресьор*, на *перспектива* като *переспектива, лаборатория* като *лабаратория* ще предизвика и погрешния им правопис.

Думите, които се пишат според фонетичния принцип, се проверяват непосредствено от тяхното книжовно произношение. Правописът например на думи като *гозба, цъфтя, здрач* е в съответствие с фонетичния принцип, защото не се обуславя от морфологичния строеж на думите – сравнете *гост, сграда, цвят.*

Позиционното редуване на варианти и звукове според фонетичния принцип не се отразява правописно. Обикновено се променя правописът само на отделни думи, които имат честа употреба, за да се приближи максимално до разпространения им изговор, например *осоен, норошина, човал, царвул* и др. в съответствие с фонетичния принцип днес се пишат *усоен, перушина, чувал, цървул.* Правописно са узаконени и *расна, порасна*, но *раста, растеж*; *пусна, допусна*, но *пущам*; *сърце*, но *сърдечен*; *нужно*, но *нужда*; *лешник*, но *лещак*; *плешка*, но *плещи*; *нишка*, но *разнищвам.*

Поради някои особености на езиковата система, обусловени от историческото развитие и по-стара традиция, фонетичният принцип в правописа ни обикновено не се прилага абсолютно формално. Главното негово приложение е да се постигне еднозначност при писане на думите, въпреки някои усложнения на графиката, предизвикани от своеобразното означаване на палаталните съгласни чрез *я, ю, ь*, от буква *щ*, означаваща два звука, от буквените съчетания *дж* и *дз* за означаване на един отделен звук. По същество обаче и тези букви в азбуката не нарушават принципа, тъй като означенията всеки път са еднозначни.

При **морфологичния принцип**, наричан и **морфематичен**, писането на думите се определя от някои особености на морфемния им строеж, както и от някои комбинаторни звукови особености. Според този принцип звуковият състав на кореновите морфеми, на представките, наставките и окончанията в състава на думите трябва да се означава във всички позиции еднообразно и независимо от различните особености на произношението им.

Според морфологичния принцип всяка фонема в състава на думата се пише с една и съща буква, без оглед на позицията, в която се намира. Пише се *а* в *градове* и *ъ* в *ръка*, защото неударените гласни в кореновата морфема независимо от изговора им се предават с буквите за фонемите в силна позиция под ударение: *град, ръчен*.

Най-характерното приложение на морфологичния принцип в българския правопис е при означаване на звучните и беззвучните съгласни в слаба позиция. За да се запази например неизменен писменият вид на кореновата морфема *рог-* в *рог* и *рогче*, не се отбелязва правописно редуването [г – к] между звучната и беззвучната съгласна в края на думата и пред беззвучна съгласна в средисловието. Изборът на буквата, с която трябва да се предаде фонемното редуване, се определя от фонемата в силна позиция: пише се *рог* [рок], *рогче* [рокче] според *рога*.

Морфологичният принцип се прилага и при писане на представките с букви за звучни или беззвучни съгласни, независимо от различната им реализация (*из-, без-, под-, над-, от-, с-*), и при отбелязване на съгласни, които често отпадат при изговора: *вестник, радостна, младостта*.

Правописът на думите, които се пишат според морфологичния принцип, може да се проверява. Проверката се извършва, когато се съпоставят редуциращите се звукове в силна и слаба позиция в различни форми на една и съща дума или на етимологична основа. Писането на *благ* се опира на *благо, благи*, на *радостна* и *вестник* на *радостен* и *вести*. Думата *отегча* се свързва етимологически с *тегота* и *тегоба*. Проверката може да се извърши и опосредствено, косвено. Например *бръмбар* се пише с *-ар*, защото наставката е *-ар* (*месар*). И *сватба* и *сеитба* имат една и съща наставка *-тба*.

Понякога е невъзможно да се направи проверка за правописа на фонемата в слаба позиция, тъй като няма съчетания и сродни думи, които да помогнат за това, например в думите *екзарх, пинг-понг, зиг-*

заг, екзема, анекдот, футбол, космонавт. Правописът на такива думи е традиционен.

Морфологичният правопис се прилага при писането на всички видове морфеми. Тенденцията те да се уеднаквяват писмено налага в известни случаи да се създават допълнителни правописни и правоговорни правила, които да разграничават съобразно граматичната характеристика на формите изговора на буквите. В окончанията на глаголите в сегашно време гласните [ъ, а] и съчетанията [йъ, йа] под ударение и без ударение се отбелязват винаги с *а* и *я*: *чета, четат, мога, могат, гледат, стоя, стоят, стрелят.* В тези случаи прилагането на морфологичния принцип се състои в това, че изговаряме по различен начин окончания, които се пишат еднакво, и глаголните форми имат постоянен графичен вид, което улеснява възприемането им при четене.

Отклонение от морфологичния принцип е писането на прилагателни, образувани с наставка *-ски* от основи, които завършват на [с, з, ш, ж, ч]: *горски*, но *бургас-ки, париж-ки, витош-ки* и др.

Морфологичният принцип е основен и водещ в българския правопис. Той улеснява при четене бързото смислово възприемане на думите. Възможността, която дава този принцип за проверка, прави писането просто, леко и мотивирано.

В миналото в българския правопис се е прилагал доста широко **историческия (традиционен, етимологичен) принцип.** Според него буквите ѣ, ж, ъ и ь се употребявали редовно на историческите им места или в особени случаи, без това да е оправдано от гледище на съвременния изговор. В съвременния правопис историческият принцип се прилага само при писане на отделно взети думи, чийто правопис съответства на етимологията им: *Георги* [г'ѐрги], *евтин, втори, общ* (представка *об-* и суфикс *-щ*).

В по-малка степен в българския правопис се прилага и **смислово-синтактичният принцип**, наричан още семантичен и диференциращ. Той урежда слятото, разделното и полуразделното писане на сложни и съставни думи, употребата на диакритични знакове за разграничаване на омоними (например съюз *и* от местоименната форма *ѝ*, наречието *сàмо* от прилагателното *самò*) и др. С помощта на смисловия принцип се различават представките *пре-* и *при-*, *о-* и *у-*: *преписвам – приписвам, оказвам – указвам.*

14.7. Транскрипция и транслитерация на чужди имена

Транскрипция (лат. transcriptio 'презаписване') се нарича предаването на собствени имена на лица или на географски обекти от писмената система на един език в писмената система на друг език. Когато се предава чуждото име само графично точно, буква по буква от една азбука на друга, например от латиница на кирилица и обратно, се говори за **транслитерация** (лат. trans 'между, през' и littera 'буква').

При транскрипцията се имат предвид повече или по-малко произношението на името и изговорът му, а не писмената му форма в съответния оригинален език; при транслитерацията – буквеният състав на името. Например англ. Isaak Newton при транскрипция звучи *Айзък Нютън*, а при транслитерация е *Есаак Нютон*, итал. Boccacio – *Бокачо* и *Боккачио*, пол. Mickiewicz – *Мицкевич* и *Мицкиевич*.

Освен личните и географските имена обект на транскрипция са и други названия – на автомобили, самолети, речни, морски и космически кораби, на периодични издания, фирми, спортни клубове и др. Транскрипцията се прилага и в географски карти, в специалната литература при изграждане на номенклатурни и фирмени названия, термини, разписания, в туристически пътеводители и др. Транслитерацията се прилага и в някои специални области като паспортни служби, телеграфопощенски съобщения, в библиотечното дело и др.

В българския език са се наложили в практиката както транскрибирани, така и транслитерирани имена от чужд произход. В зависимост от това се срещат и двояко написани имена: фр. *Анри* и *Хенри*, нем. *Бетовен* и *Бетховен*, англ. *Вилям* и *Уилям*, *Хонгконг*, *Хонконг* и *Хонгкон* вместо *Хонкон*. Изцяло или частично някои елементи на транслитерацията са приложени в някои традиционно наследени главно географски названия от типа на *Лондон* (London), *Виена* (Wien), *Париж* (Paris), *Рейн* (Rhein).

Основен принцип за транскрибиране на чужди собствени имена на български език е да се предава по възможност най-точно съвременният им звуков състав със средствата на българския език, а не тяхната писмена форма. При транскрипцията не трябва да се нарушават нормите на българския правопис и на книжовния правоговор.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин, Л., М. Въгленов. Транскрипция и изговор на чужди имена в българския език. С., 1975.

Граматика на съвременния български книжовен език. Т. I. Фонетика. С., 1982.

Кърлова, Р. Фонетика и фонология. Благоевград, 1998.

Мишева, Ан. Интонационната система на българския език. С., 1991.

Пашов, П., Хр. Първев. Българският правоговор. С., 1983.

Пенчев, Й. Основни интонационни контури в българското изречение. С., 1980.

Първев, Хр. Помагало по българска фонетика. С., 1980.

Стойков, Ст. Увод във фонетиката на българския език. С., 1966.

Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език (II. Фонетика, III. Писмо и правопис). С., 1964.

Тилков, Д. Интонацията в българския език. С., 1981.

Тилков, Д., Т. Бояджиев. Българска фонетика. С., 1972.

Тилков, Д., Т. Бояджиев. Ударението в българския книжовен език. С., 1978.

2. ЛЕКСИКОЛОГИЯ

1. ДУМАТА – ОСНОВНА ЕДИНИЦА НА ЕЗИКА

1.1. Предмет и задачи на лексикологията

Лексикологията (гр. lexikós 'речников' и lógos 'знание, учение') е наука за думите като речникови единици и за речниковия състав като характерна страна от строежа на езика.

Обект на изследване в лексикологията е преди всичко смисловата структура на думата, развитието и промените на лексикалното ѝ значение. С тази задача се занимава основният раздел на лексикологията, който се нарича **семасиология** (гр. semasía 'смисъл, значение', буквално 'наука за смисъла') или **семантика** (гр. séma 'знак'). Лексикологията проучва и начините, по които става именуването на понятия, предмети и явления с конкретни думи. С тази задача се занимава друг раздел от лексикологията – **ономасиологията** (гр. ónoma 'име', буквално 'наука за названията').

Всички думи, които се употребяват в един език, образуват заедно речниковия му състав или неговата лексика (гр. léxis 'дума'). Тъй като лексиката не е проста сума от думи, лексикологията изучава речниковия състав като система от смислови единици, като вътрешно организирано единство, елементите на което постоянно си взаимодействат, свързани с устойчиви отношения. Проучването на системната организация на лексиката е свързано непосредствено с изработването на принципи за класификацията ѝ. Речниковият състав може да се изучава системно от гледище на произхода, историята, развитието и употребата на думите и експресивно-стилистичните им особености. Тези задачи се решават както от описателната, така и от историческата лексикология.

По своя обект на изследване и по задачите, които решава, лексикологията е тясно свързана с етимологията, фразеологията и лексикографията.

Етимологията (гр. étymon 'истинско, действително значение на

думата') е наука за произхода на думите и за първите (изконните) им значения, които мотивират възникването на думите и родството им с думи от сродни езици.

Фразеологията (гр. phrásis 'израз' и lógos 'наука') изучава устойчивите словосъчетания, употребата им в речта и особеностите на техните значения.

За да бъдат достъпни за изучаване и за най-разнообразни справки, думите се събират и представят в речници. Науката, която се занимава с теорията и практиката за съставянето на речници, е **лексикографията** (гр. lexikón 'речник' и grápho 'пиша').

Като ни запознава с характера и употребата на думите и особено на тяхната смислова страна, а също и с речниковия състав на езика и класификацията на думите от различни страни, лексикологията спомага да се установят книжовните норми за употреба на думите и да се избягнат разнообразните грешки.

Лексикалните норми са част от езиковите норми. Те включват установената в обществената практика употреба на думите, при която значението им се проявява точно и пълно. По-конкретно, да се владеят лексикалните норми на езика, означава да се познават: 1. Структурните особености на лексикалното значение и условията, при които то може да се реализира, т.е. в какъв контекст думата може да се употреби; 2. Възможностите, при които думата може да се свързва с други думи, границите и особеностите на нейната съчетаемост; 3. Стилистичната окраска на думите и сферата на тяхната употреба в речта.

Лексикалните норми в определен период от развитието на книжовния език са описани в тълковните речници. Те определят нормативно семантичната структура на думите, установените им и приети в езиковата практика лексикални значения, многозначността и фразеологичните им съчетания. Характерно за лексикалните норми е, че могат да се развиват, обогатяват и усъвършенстват в сравнително кратък период.

Промените в речниковия състав се обуславят, от една страна, от природата на езика като обществено явление, а, от друга, от потребностите за нова и различна организация на словесния материал. Трябва да се има предвид също и това, че изборът на лексикалните средства зависи от нашата осведоменост и знания, от индивидуалния вкус, който се създава у хората под влияние на обществения живот и определена социална среда. Изборът е в пряка зависимост също така и от жанра и типа на изказването, от ситуацията, в която става общуването, и от тематиката.

Промените в лексикалните норми имат различен характер: може да се измени сферата на употреба на думата, да се стесни или разшири

обкръжението, в което тя се употребява, да се промени експресивната и стилистичната ѝ окраска. Когато не се държи сметка за развитието и промените, настанали в речниковия състав, какво ново се е появило и какво е остаряло, се допускат лексикални и смислови грешки и нарушения в речта, които да я направят неразбрана или водят до неправилно и неточно изразяване на мисълта.

Познаването на лексикалните норми е необходимо така, както познаването на граматичните норми и на правилата за писане и изговор на думите.

1.2. Определение на думата

Думата е основна единица на лексикално-семантичното равнище на езика. Тя се състои от фонеми и морфеми – фонемите образуват морфемите, а морфемите се свързват в думи. С думите и различните им граматични форми се изграждат словосъчетанията и изреченията, с които хората общуват помежду си и обменят мисли.

Външно думата се възприема като комплекс от звукове (или букви), който има някакъв смисъл. Звуковата или писмената форма включва и вътрешното устройство на думата – разпределението на звуковете в определен ред, словообразувателния и граматичния ѝ строеж.

Смисловото съдържание на думата е нейното значение. Едно съчетание от звукове е дотолкова дума, доколкото с него се изразява някакъв факт от живота и ако то е свързано постоянно с определено значение и смислово съдържание. В езика не съществуват думи без звукова форма и без значение. Звукосъчетанието *уча* например се свързва със значението 'давам някому знание, вещина, опитност; обучавам', а звукосъчетанието *къща* – със значението 'сграда, постройка, в която живеят хора'.*

С думите се назовават конкретни предмети от действителността, техните признаци и взаимни отношения, изразяват се различни чувства и воля, означават се отвлечени понятия и общи абстрактни категории. Като назоваващи единици думите изпълняват една от основните функции на езика – **номинативната** (лат. nomen 'име, название').

В съвременните изследвания за думата се отделят като характерни за нея и редица други признаци, които могат по-точно и пълно да я определят като самостоятелна единица и еднозначно да я отделят от другите значещи езикови единици. За разлика от фонемата, която има само смислоразличителна функция, думата е фонетична цялост, струк-

---

* Тук и по-нататък при тълкуването на думите и фразеологичните словосъчетания се използва *Български тълковен речник*. 4. изд. 1994.

турно звуково единство, образувано според фонологичните норми на езиковата система. Фонемата е звук, който различава звуковия строеж на морфеми и думи, но не е значеща единица. Гласната [о] например е фонема, но междуметието *о!* е безспорно дума, с която се изразява емоция. Съгласната [с] е фонема, но предлогът *с* е служебна дума, а *с* в *слея* – морфема. Думата се отличава от фонемата по своята фонетична цялост и двуплановост, доколкото думата винаги е единство от звукова форма и значение.

От морфемата думата се отличава по своята лексикално-граматична оформеност. Морфемата също като думата има експонент – звуков състав, образуван от една или няколко фонеми, свързани в определена последователност. Морфемата обаче е минимална значеща част, която не се употребява извън състава на думата. Думата е относително по-самостоятелна единица, но морфологично членима. Тя се отличава от морфемата и по своята лексикално-граматична принадлежност към определена част на речта. Думата е граматично оформена и има определени морфологични и синтактични свойства като род, число, време и пр. Морфемите са също значещи единици, но за разлика от думите те не са морфологично оформени, не се употребяват самостоятелно извън думата и не изпълняват функции в изречението. Думата се възпроизвежда в речта свободно, но не се създава винаги в процеса на общуване, а се извлича от паметта или речевия контекст като единно структурно и семантично цяло.

Един от най-ярките признаци на думата, който я отличава от свободните и предложни съчетания, е нейната непроницаемост. Думата е морфемно неразложима. Вътре в нея не може да се вмъкват други думи както в словосъчетанието, съставено от отделни самостойтелни и граматично оформени думи. Тя нормално се оформя в речта със свое собствено ударение. Този признак на думата я разграничава от словосъчетанието. Ако думата има две основни ударения, това означава, че тя е по-сложна единица – свободно или фразеологично словосъчетание. В своята изходна форма тя никога няма две основни ударения. Българският глагол например има много аналитични форми като *писал съм, беше ходил, щях да пиша*, които чрез ударението се отличават от словосъчетанието като фонетични думи или сложни глаголни форми.

Като се имат предвид фонетичните, морфологичните и смисловите признаци на думата в сравнение с другите значещи единици, тя може да се определи като лексикално-граматична единица с определено значение, която се изговаря с едно основно ударение.

2. СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДУМАТА

2.1. Лексикално и граматично значение на думата

Думите имат лексикално и граматично значение. Названието, което думата дава на предмети и явления в сравнение с други думи, е нейното **лексикално** или **речниково значение**. То се определя още и като **семантика** на думата, като **предметно веществено** или **денотативно значение**.

Лексикалното значение възниква и се оформя от връзката на предмета с определено явление от заобикалящия ни свят, с обекта, който думата замества, от способността ѝ да назовава конкретни предмети, действия и техни свойства и качества, от нейната връзка с определено понятие и с други думи в лексикалната система на езика. Чрез лексикалното си значение думата се превръща в езиков знак на обект от действителността, който се определя като **реалия**, а означавания с думата обект – като **денотат** или **референт** на значението ѝ. С думите се назовават както реални предмети, действия и признаци като *ръка, земя, вървя, пея, бял, зелен*, така и обекти и свойства като *мисъл, цел, доверие*, които не се възприемат конкретно с нашите сетива.

В български език, така както е и в други езици, названието няма пряка връзка с предмета и явлението, които назовава. Връзката между назовавания предмет и наименованието му, отразено в съзнанието на човека, е опосредствана, исторически мотивирана и винаги обусловена от езиковата традиция и обществената практика на тези, които говорят езика. Ето защо един и същ денотат, например 'най-ранното пролетно цвете с бели звънчевидни цветове', може да бъде назован по различен начин: в български език *кокиче*, в руски *подснежник*, в немски Schneeglöckhen (буквално "снежна камбанка"), на английски *snowdrop* (буквално "снежна капка"). Начинът, по който се представя определеното съдържание, задължително за всички, които говорят един и същ език, е **вътрешна форма** на думата или нейна мотивираност. Вътрешната форма на думата не е задължителен компонент на лексикалното значение. В значителен брой думи като *небе, земя, вода, ръка* и др. вътрешната форма е затъмнена или загубена. Езиковата мотивираност се проявява само в производни думи като например *бегач, прилеп, ръкавица, слънчоглед, сладолед, параход*, и в думи като *бръмча, охкам, муча, блея*, образувани от междуметия.

Лексикалното значение на думата възниква и от връзката ѝ с определено понятие. Понятието е знак, образ на нещата. То се създава чрез възприемане на реални явления и факти и от анализа на техните

съществени признаци измежду частните и несъществените. В понятието е отразена способността на човека да обобщава своя опит, придобит с помощта на усещанията, възприятията и представите.

Понятието е тясно свързано с някаква звукова форма и се изразява с думи, тъй като без човешки език не може да съществува човешката мисъл. На понятието, изразено с думи, съответства не отделен денотат, а цял клас, който се определя по някакъв признак, общ за всички денотати от този клас, т.е. от всички обективно съществуващи техни конкретни разновидности, които съставят обема на понятието. Понятието "дърво" например е резултат от наблюдаването на всички различни видове дървета. Техните общи и характерни особености създават съдържанието му 'многогодишно растение с едро и твърдо стъбло'. Лексикалното значение на думата *дърво* се съотнася непосредствено с понятието. От друга страна, със същата дума може да се назове всяко конкретно растение, което наред с общите белези притежава и свои индивидуални особености: върбата, дъбът, борът са дървета. С думата *улица* се назовава не само улицата, на която живеем или по която се движим, но и коя и да е улица, понятие за 'път между редица от сгради и дворове на населено място'. Думата *човек* означава 'същество, което може да мисли и говори и има способността да създава и използва оръдия в процеса на обществения труд'. Тя означава понятието "човек" без оглед на пол, възраст, външен вид и раса. *Вървя* означава понятието за 'движа се, местя се', независимо от конкретния извършител – човек, животно или машина.

Това, че думата се съотнася непосредствено с понятие, не дава основание лексикалното ѝ значение да се отъждествява с него. Понятието като една от формите на мисленето е логическа категория, а думата и нейното значение са лингвистични (лексикални) категории. Лексикалното значение е основа за формиране на понятието и служи за усъвършенстването и развитието му с помощта на думата. Докато понятието съдържа в себе си познание за всички свойства и качества на предметите, лексикалното значение отделя и подчертава само една или няколко съществени или несъществени техни особености. Като форма на мисленето понятията имат универсален и общочовешки характер. В отделните езици обаче, те се назовават конкретно с различни думи, които имат значение само за членовете на това общество, към чийто език принадлежат. Освен това едно и също понятие може да бъде изразено с различни думи, като при това остава едно и също, без да се променя. Например понятието 'малко дете' може да бъде назовано с думите *дете, хлапак, момче*. Понятието 'вода, която тече в определено естествено корито' се назовава с думите *река, поток, ручей*. Лексикалното значение на думата може да бъде свързано едновременно с

няколко понятия, които да бъдат по-близки или по-отдалечени помежду си. Например *спътник* означава различни понятия: "всеки от пътуващите заедно по отношение на останалите"; "небесно тяло, сателит"; "космически апарат, който се движи по орбита около някое небесно тяло".

Не всички думи в езика служат за название на понятия. Не изразяват понятия например служебните думи и междуметията. Служебните думи нямат номинативна функция – употребата им в речта се свързва с понятие за отношения между думите и частите на изречението (пространствени, временни, на съединяване и противопоставяне). Междуметията пък изразяват непосредствени чувства. Те са сигнали на преживявания и волеви подбуди. Местоименията също не се съотнасят с понятия. В своите значения те не съдържат признаци на понятия, а заместват и указват предмети, признаци и лица, които могат конкретно да се назовават.

Лексикологията изучава предимно пълнозначните (неслужебните) думи, чието значение има ясно очертана понятийна основа.

Наред с понятието в лексикалното значение на думата влизат също така емоционално-експресивните оттенъци на означаваното явление и стилистичната принадлежност на думата. Стилистичната характеристика на думата се слива с понятието и с лексикалното значение на думата в едно сложно семантично цяло.

За формирането на лексикалното значение важна роля има и лексикалната система на езика. Думите са част от нея и реализират своите значения в неразривна връзка с другите лексикални единици. Лексикално-семантичната система определя избора на една или друга дума за назоваване на определено понятие, връзката и отношенията между думите, употребата и границите на лексикалната им съчетаемост.

Граматично значение на думата е отношението на думата към другите думи в изречението, характеристиката ѝ като част на речта, като елемент на граматична парадигма и словообразувателен тип, като част на словосъчетания и изречения. Значението е резултат от друг вид обобщение – граматично, и показва отношение на предметите и явленията към определени категории като число, род, лице, време, наклонение и др. Лексикалното значение е индивидуално. То е присъщо на всяка конкретна дума. Заедно със звуковата форма на думата, то я отделя и разграничава от другите думи, които също имат свое индивидуално значение. Граматичното значение е категориално. То определя общото, категориалното значение на думата, което характеризира цял разред и клас думи, особеностите на нейната съчетаемост с други думи и граматичните ѝ форми. То обединява думите според граматичната им оформеност в определени групи по общ семантичен признак или по

други общи категории на мисленето, установени като граматични категории на езика. Например *земя, път, село* принадлежат към една и съща част на речта и имат общ признак – означават предмет; *голям, малък, черен* означават признак; *вървя, смея се, работя* – действие. Всяка от думите *маса, къща, чаша* назовава различни предмети и всяка от тях има собствено речниково значение. Същевременно думите се характеризират с едно и също граматично значение – съществително име, имат един и същ граматичен род – женски род в единствено число. Едно и също граматично значение имат цели групи от думи, които се обединяват според принадлежността им към една и съща част на речта и от общи граматични форми и категории. Граматичното значение на *ходя* е 1. лице, единствено число, сегашно време, изявително наклонение. Същото граматично значение имат и формите *спя, мисля, чета, нося.*

Важен признак на граматичното значение, което го отличава от лексикалното, е задължителното му изразяване с различни формални показатели в структурата на думата. Думата не може да се употреби в речта, ако в нея не са изразени граматичните ѝ значения. Когато се произнесе или напише думата *ходя*, с нея се назовава не само конкретно действие, но и граматичните ѝ признаци. Лексикалното значение се определя от корена и основата, а граматичното – с окончания, наставки, представки в основата и редуване на фонеми.

В изречението всяка дума има само едно определено лексикално значение, което по принцип се запазва непроменено във всичките ѝ граматични форми, в това число и в аналитичните (*казал съм, бях казал, бих казал, ще съм казал*). По този начин лексикалното значение е свойствено не само на отделно взета граматична форма, а и на думата като цяло. Една и съща дума може да има едновременно няколко граматични значения, които се използват за изразяване на връзки и отношения към другите думи в изречението. Граматичното значение прибавя само някои вторични елементи към лексикалното значение, като го уточнява, конкретизира, и за да му придаде граматична оформеност и завършеност.

Думата с всичките свои граматични форми и значения се определя като **лексема.**

Речниковото и граматичното значение са тясно свързани помежду си. Те не съществуват отделно и самостоятелно. Лексикалното значение не би могло да се възприеме, ако думата няма определено граматично значение. Това, че е възможно да се променя граматичното значение, без да се мени лексикалното, и обратно – да се променя лексикалното значение, без да се променя граматичното, показва, че двете значения имат и известна самостоятелност.

2.2. Еднозначни и многозначни думи

Думите могат да имат едно или няколко лексикални значения. В зависимост от това те се делят на еднозначни и многозначни думи.

Думите, които имат едно лексикално значение с ясно определени семантични граници, са **еднозначни** или **моносемантични** (гр. móno 'един' и semantikós 'означаващ'). Те назовават един предмет, явление или признак. Например *вторник* означава 'втория ден на седмицата', *юни* – 'шестия месец от годината', *телевизор* 'приемателен апарат за телевизия', *хинин* 'горчиво лекарство, добивано от корените на някои американски дървета или по синтетичен начин', *страхлив* – 'който се страхува'.

Към еднозначните думи се отнасят лексикалните единици, които имат ясно изразена предметна съотнесеност, устойчиво установена в езика. Това са: 1. Терминологични названия в различни науки и производства – *грип, бронхит, инфаркт, туберкулоза* (мед.), *членестоног, земноводен* (зоол.), *боксит, малахит* (геол.), *кислород* (хим.), *хипотенуза* (мат.), *суфикс* (език.); 2. Названия на машини и техни детайли – *болт, втулка, мотриса, шалтер, трамвай, мотоциклет*; 3. Названия на животни и отделни разновидности на дървета и растения – *габър, ела, бреза, дрян, жаба, щъркел*; 4. Названия на тъкани – *бархет, кадифе, габардин*; 5. Думи от битовата лексика – *прахосмукачка, килим, напръстник, женя се, омъжвам се* и др.

Думите, които се създават при първичното обозначаване на предмети и признаци, също са еднозначни, например *хълмист* 'покрит с хълмове', *спластявам* 'изсушавам и прибирам сено от ливади'. С едно определено значение са и някои от заетите думи, например *агресия, гоблен, геноцид, поло, джапанки* и др.

По-голямата част от думите имат по няколко значения. Такива думи са **многозначни** или **полисемантични** (гр. polý 'много' и semantikós 'означаващ'). Думата *кристал* например има три значения: 1. Минерал или химична сол във форма на правилно геометрично тяло с плоски стени. *Солта образува кубически кристали.* 2. Пречистено блестящо стъкло за фини съдове. *Чаша от кристал.* 3. прен. Нещо идеално, чисто, светло, прозрачно. *Свети като кристал.*

Свойството на думата да има няколко свързани помежду си значения за назоваване на различни страни на едно и също явление или на различни явления и процеси се нарича **многозначност** или **полисемия** (от гр. poly 'много' и séma 'знак').

Думите с мотивирано значение по-често са еднозначни. В тяхната смислова и словообразувателна структура по-ясно се усеща връзката с предметите и техните признаци, например *воденичар, воденичен, водоскок, водопад*. Думите с немотивирано значение, които се употре-

бяват често и отдавна в езика като *ръка, вода, глава, ходя, нося, вземам, бял, сух, лек* и др. най-често са многозначни. При тях признакът, който лежи в основата на названията, е вече забравен и това дава възможност думите да се употребяват и за означаване на други явления, признаци и състояния: *лек товар – лек живот, леки стъпки, лека нощ, лек път, лека храна, лека жена, лека атлетика.*

Думите може да имат много значения, защото връзката им с означавания от тях предмет е условна и се осъществява с помощта на понятието. Едно и също съществително, например *поле*, което означава различни по големина и форма предмети, може да развие в смисловата си структура няколко лексикални значения, ако предметите се свържат в съзнанието ни със сходни обединяващи ги черти. Многозначността се обуславя и от възможността думата да има преносна употреба въз основа на сходство между означаваните от нея предмети и явления и от тясната зависимост на думите в словосъчетанията. Например думата *поле* получава някои от своите значения само в съчетания като *Софийско поле, минал през полето, бойно поле, магнитно поле, минно поле.*

Формални показатели на многозначността може да бъдат и различните форми на думата. Например думата *вино* във формата за единствено число има значение ‘спиртно питие, получено от прекипял гроздов сок’ и само в множествено число, *вина* – различни видове на това понятие. Тъй като между лексикалното и граматичното значение на думата има тясна връзка, различните граматични признаци създават възможност за нови употреби и значения. Глаголът *видя* обикновено в свършен вид означава ‘преглеждам болен’, в бъдеще време или повелително наклонение – ‘погрижвам се; заплаха, закана или изненада, възхищение’ (*Ще видиш ти!*). Като преходен глаголът *извивам* има значение ‘завивам, правя нещо във вид на дъга, на колело и т.н.’ (*извивам пръчка*), като непреходен – ‘вия се, огъвам се’ (*Клоните се извиват надолу*).

Всички значения на многозначната дума са нейни **семантични** или **лексикално-семантични варианти**. Те образуват нейната семантична парадигма или смисловата ѝ структура.

Значенията на многозначната дума се отделят ясно и се проверяват в конкретния лексикален контекст, в който се употребяват. Думата *стар* в изречението *На пейката седи стар човек* се употребява в значение ‘който е живял дълго време, много години’, в изречението *Той ми е стар приятел* – със значение ‘който съществува отдавна, от дълго време’. В изречението *Намерих стара монета* има значение ‘запазил се от прежни, отдавнашни времена; старинен’, а в изречението *Сменихме старата квартира* – ‘който е бил преди нещо друго; предшестващ’. Във всеки конкретен контекст многозначната дума се реализира само

с един определен лексикално-семантичен вариант, а не с цялата система от варианти заедно.

Многозначността не нарушава тъждеството на думата и нейната смислова цялост, защото лексикално-семантичните варианти са мотивирани, съподчинени и деривационно свързани от общ семантичен елемент. Той показва защо различните предмети, явления свойства са назовани с една и съща дума. Общото значение например на *весел* 'радостен' семантично се развива в преносното значение 'свежозелен, неповяхнал' – *След дъжд нивята са весели.* С преносните си значения лексемите се включват в различни синонимни и антонимни редове: *весел – задоволен, усмихнат, доволен*; *весел – мрачен*; *весел – тъжен*; *весел – повяхнал*. Всеки лексикално-семантичен вариант образува свои връзки с вариантите на други думи дотогава, докато сходството преобладава над различието. Ако различието надделее, семантичното единство се нарушава и се образуват омоними, между които не може да се установят непосредствени смислови отношения.

Отделните значения в семантичната структура на думата не са равноправни. Те се намират в определен ред и зависимост. Един от вариантите обикновено е изходен, опорен и служи като основа за пораждане на другите, които са вторични номинативни значения, получени чрез пренасяне названието от един предмет върху друг. Значенията може и да се преразпределят, като основното стане второстепенно и се възприеме като производно. Например значението на *форум* 'представително събрание, конференция, симпозиум, конгрес и др.' не е свързано с основното значение на думата – 'централен площад в древния Рим'. Различията между вариантите имат и друг характер – единият от тях да се среща често, другият – рядко, да се употребяват самостоятелно и свободно или само в определен контекст. Характерна особеност на многозначните думи е, че колкото повече производните им значения се отдалечават от основното, придобиват по-абстрактен характер. Например глаголът *вземам* 'поемам нещо с ръка, в уста и др.' (*Вземи детето! Вземам лекарства*) има лексикално-семантични варианти с различна степен на абстрактност, които не изразяват самостоятелно действие, а начало на действие, назовано от друг глагол – *Той взе да мисли все повече за това*; подчертават и изразяват неочакваност на някакво действие – *На цяло село ергените търчаха по щерка му, а той взе, че я даде чак в Еново* (Г. Караславов); покана да се извърши нещо – *Вземи, че му кажи.*

Полисемията не пречи на общуването, защото многозначните думи в речта са винаги еднозначни, тъй като лексикалното обкръжение във всеки конкретен случай актуализира само едно от значенията. Когато контекстът не е достатъчен, за да се снеме многозначността и отстрани двусмислието, изборът на значението се осъществява от ситуацията.

Нарочното и съзнателното запазване на многозначността е особен стилистичен похват, с който се създават в литературата допълнителни асоциации и хумористични ефекти, например *Мръднеш ли малко, ще те вземат за луд*; *Един часовник спрял, защото вече не е навит да казва колко е часът.*

Развитието на многозначността в смисловата структура на думата е обусловено от функцията на езика като средство за общуване. Той се обогатява заедно с развитието на идеите, на трудовата и професионалната дейност на хората. Това развитие спомага думите да разширяват употребата си и да придобиват нови значения. Многозначността се обуславя и от действието на характерния принцип за икономия на езиковите средства. Броят на думите в езика е ограничен, а понятията, необходими за мисловната дейност на човека, са много. Безкрайното увеличаване на речниковия състав с думи за назоваване на всички възникнали нови понятия би затруднило използването на езика. Полисемията спомага да се систематизира в семантичната структура на думата безкрайният и разнообразен предметен свят.

2.3. Видове лексикални значения

В зависимост от начина, по който се реализират речниковите значения, те се поделят на свободни и зависими лексикални значения.

Свободните значения на думите се реализират в речта независимо и без особени ограничения. Например значението на прилагателното име *зелен* 'който има цвят на прясна трева, млади листа на дърво и под.' е свободно, когато се съчетава със съществителни имена като *зелен плод, зелена рокля, зелена трева*. Думата *звезда* има свободно значение 'небесно тяло', тъй като с това значение тя се среща често в съчетания като *ярка звезда*, *слънцето е звезда*, *откривам нова звезда*. Възможността думите да се съчетават свободно обаче е ограничена от предметно-логическите отношения между думите, от несъвместимостта на понятията, а следователно и от назоваващите ги думи. По тази причина не са възможни реално съчетанията *зелени чувства, зелен кислород, зелена супа*.

Многозначните думи имат обикновено свободни преки и преносни значения, които се различават по характера на връзката с явленията, които назовават. При преките значения тази връзка е пряка, непосредствена, а при преносните – мотивирана от прякото значение.

Думите със зависими, несвободни или свързани значения може да се съчетават само с определен кръг от думи и в точно установени синтактични конструкции. Различават се фразеологично свързани, синтактично и конструктивно обусловени лексикални значения.

Фразеологично свързани значения имат думите, които се употре-

бивindependent в устойчиви (фразеологични) словосъчетания. Например думата *вдигам* 'местя нещо от по-ниско на по-високо' има фразеологични значения в словосъчетания като *вдигам акциите* (някому) 'хваля някого прекомерно', *вдигам бяло знаме* 'предавам се', *вдигам глава* 'ставам непокорен', *вдигам летвата* 'повишавам изискванията', *вдигам пара* 'викам, карам се', *вдигам шум* 'шумя' и др.

Фразеологично свързаните значения не са обусловени непосредствено от логическите отношения, определящи реалните връзки между предметите и техните признаци както при свободните словосъчетания, а от вътрешните закони на лексикално-семантичната система на езика. В значителна степен фразеологично свързаните значения се обуславят от традицията, която е установила връзката и продължителната образна употреба на думите в определени словосъчетания. Фразеологично свързани значения имат думите и в словосъчетанията *влача жалко съществуване, блуден син, мирова скръб, дълбока рана, лека ръка, вран кон, крути мерки, вятър работа* и др.

Синтактично обусловеното значение възниква в семантичната структура на думата само в определени синтактични позиции. Например значението 'човек с голям ум' на думата *глава* се поражда, когато тя се употреби в изречението с функция, която не е характерна за свободните ѝ значения – *Той е голяма глава*. Употребата на думата *мечта* като именно сказуемо позволява тя да се реализира в разговорната реч със значение 'нещо необикновено, красиво, привлекателно' – *Това не е кола, а мечта!*

Названията на животни и птици получават синтактично обусловени значения за качествена характеристика на хора, когато се употребят в изречението с предикативна функция, като обръщения или самостоятелно: *Той е пуяк* ('надут, суетен'), *Голяма си лисица* ('хитър'), *Не е човек, а змия!* ('подъл, коварен'), *Махни се бе, свиня такава!* Ако думата се употреби в служба на друга част на изречението, например подлог, за да назовем пряко животното, синтактично обусловеното значение на думата не се реализира – *Лисицата пак се появи*. Подобни синтактично ограничени преносни значения имат и думи като *магаре, слон, дърво, мечка, боклук, чудовище* и др., когато с тях се определя признак на човек, например *Бомба е!*

Синтактично свързаните значения са необикновени и "несистемни". Те се появяват от строго определената синтактична функция на думата в изречението, а не от ограничената ѝ съчетаемост с други думи, както фразеологично свързаните. Синтактично обусловените значения имат винаги стилистични положителни или отрицателни оттенъци и ярка емоционалност.

Думите имат **конструктивно обусловени значения**, когато се съчетаят в синтактични модели с думи в определени граматични форми.

Например съществителното име *възраст* в конструкцията *на възраст съм* означава само 'възрастен, на много години'. В друг контекст без предлог *на* и *съм* думата означава само за човек 'брой на годините на някого от рождението му до определен момент'. Конструктивно обусловеното значение на *падам* 'харесвам, имам слабост, предпочитание, влечение към нещо' се получава само в конструкция с възвратната частица *си*, предлог *по* и съществително име – *Падам си по спорта.* В конструкцията *падам от стола* глаголът има свободно значение, с което той се употребява в много други свободни съчетания като: *падам от дърво, падам на земята.* Употребен безлично и с местоимението *ми* в дателен падеж, глаголът *падам* има конструктивно обусловено значение 'случва се нещо като нечие право и задължение' – *Пада ми се бъда дежурен.* В строго определени синтактични модели се получават и конструктивно обусловените значения на *следвам (го) по петите* 'вървя след някого или нещо', *следвам (го) във всичко* 'действам постъпвам като някого', *пука ми* 'засяга ме, грижа ми е' (*Хич не ми пука. Пука ми, че ме одумват*), *викат ме за кум, викат ме за директор* 'канят ме'.

Според степента на семантичната им мотивираност лексикалните значения са немотивирани или непроизводни (идиоматични) и мотивирани, производни.

Немотивирани са например основните лексикални значения на думи като *гора, чело, скала, река, стая* и мн.др., тъй като не може да се обясни защо точно така са назовани предметите. Значенията на такива думи не са мотивирани от никакви други лексеми.

Мотивирани са тези думи, чиито значения може да се обяснят с формата и смисъла на друга дума. Например значението на *път* 'ивица земна площ, предназначена за ходене, пътуване и предвижване по нея' е немотивирано, защото не може да се намери друга дума, от която то е произлязло. Думата *пътник* обаче има мотивирано значение – означава 'човек, който пътува'. Това значение тя придобива от смисловата ѝ съотнесеност с *път* и от словообразувателния ѝ строеж *пътник*. Мотивираните думи имат ясна вътрешна форма, която обяснява техните значения.

Според характера на функциите, които думите изпълняват в речта, се отделят номинативни или денотативни значения (лат. denotare 'отбелязвам, означавам') и експресивно-синонимни или конотативни значения (лат. con 'с' и notare 'отбелязвам, означавам').

Номинативно е значението, с което думата назовава непосредствено предмети, явления, качества и действия чрез понятия за тях, но без допълнителни оценъчни признаци. Номинативното значение например на *университет* е 'висше учебно заведение с различни факултети', на *богат* – 'който има, притежава богатство', на *разказвам* – 'излагам, описвам

с думи нещо видяно, чуто, преживяно или измислено; разправям'.

Значение, в което наред с предметно-вещественото съдържание са отразени допълнителни стилистични, експресивни и други оттенъци, е **емоционално-синонимно значение**. То се появява при преносната употреба на думата или когато тя е експресивен синоним на вече съществуваща номинация. Например *зубря* и *кълва* 'уча наизуст, механически' вместо *уча* 'възприемам, усвоявам наука'. Думите с емоционално-оценъчно значение съществуват в езика самостоятелно. Техните значения се отразяват в речниците и се възприемат по асоциация със съответните им номинативни синоними. В семантичната структура на много думи двете значения са тясно свързани и се допълват.

Според това доколко значението на думата е традиционно и общоприето, се различават узуални (лат. usus 'обичай, правило') и оказионални значения (лат. occasionalis 'случаен').

Значение на думата, което е установено трайно и отдавна и е общоприето от всички носители на езика, е нейно **узуално значение**. Например *дишам* има общоприето значение 'поемам въздух в гърдите си', с което се употребява от всички. Значение, което не е закрепено постоянно за определена дума, е **оказионално значение**. Например *стотинка* 'една стотна част от лева; по-малко от лев', употребена в смисъл 'средства, пари' – *Не ми стигат стотинките, за да си купя кола*; *пържен* 'сготвен с пържене' – *Много съм пържен в тази работа*; *гориво* 'това, което се използва за горене' – *Усещам, че имам нужда от малко гориво, преди да продължа пътя си* (Б. Райнов).

Различават се още главни и периферийни, първични и вторични значения на думите.

Главно или **основно** е това значение, което възниква най-напред в съзнанието на говорещия, когато той чуе или прочете думата извън контекст, а **периферийно** – значението, което се определя винаги от контекста. Например думата *лице* има основно значение 'предната част на главата, където са устните, носът, очите' – *Мия си лицето*. Другите значения, които има думата в съчетания като *съмнително лице, лице на плат, лице на триъгълник*, са нейни периферийни значения. Думата може да има няколко главни значения, например *ябълка* 'овощно дърво' и 'плод от това дърво'. Отношенията между основното и периферийните значения с времето може да се променят. Например значението на *благороден* е било 'от добър род' – то е било главното. Сега в езика е актуално значението 'който има високи нравствени качества и добродетели'.

Първичните и вторичните значения са свързани с историята на думата. Когато най-напред възниква като номинативна единица, думата е винаги еднозначна. Това значение е първично. Вторичното значение се поражда в резултат на пренасяне на първичното значение върху други

предмети, качества и действия на основата на сходство или постоянна връзка между тях.

2.4. Преносни значения на думата

Думата развива семантичната си структура чрез пренасяне на прякото значение върху нови предмети и техни признаци въз основа на различен род асоциации. Например думата *остър* има пряко значение 'който реже добре; изтънен' – *Държи остър сърп в ръцете си*. С това значение тя се употребява най-често извън контекста. В изречението *Едва сега усещам острия хлад на вятъра* тя има преносно значение 'рязък'. В съчетание с други думи въз основа на сближаване и пренасяне на признаците, които имат обща качествена основа, значението на *остър* също се променя – *остър кол, остър характер, остри нападки, остър ревматизъм*. Преносните значения на думите са вторични. Те възникват на основата на преките, мотивират се от тях чрез някакъв общ елемент в семантиката, който ги обединява като значения на една и съща дума. Преносните значения имат по-голяма зависимост от контекста, отколкото преките и затова нямат техните ясни семантични граници. Освен това преките значения са стилистично неутрални, в тях няма образност. Преносните значения покрай номинативната си функция обикновено са обогатени с допълнителни стилистични и емоционално-експресивни оттенъци.

Лексикалните значения се определят като преки и преносни условно и като се имат предвид само съвременните системни отношения и мястото им в смисловата структура на многозначната дума. Във всеки исторически период от развитието на лексиката преките и преносните значения може да се намират в различни съотношения. Ако прякото значение се употребява рядко, то стеснява употребата си и може да стане преносно.

Преносните значения, които са загубили първоначалната си образност и острота на използваните асоциации по сходство, са **езикови, речникови** или **лексикализирани**. Възможно е обаче и при лексикализираните преносни значения да се запазят в различна степен яркостта и образността на първоначалните образни сходства. Например в преносните значения на глагола *пламвам* 'започвам да горя с пламък, да пламтя' образността не е избледняла: *Лицето ѝ пламна от вълнение* – 'изчервявам се поради някакво силно чувство'; *Тогава в мен пламва безумната жажда на риска* (Ел. Багряна) – 'за силни чувства – избухвам, разгарям се изведнъж'; *На няколко места из страната пламнаха бунтове* (Ив. Вазов) – 'избухна'; *В училището пламна епидемия от скарлатина* – 'появявам се изведнъж и се разпространявам бързо'.

От лексикализираните преносни значения трябва да се отделят **индивидуалните преносни значения** с ярко изразено експресивност. Индивидуалните преносни употреби възникват като художествени и стилистични изрази, като **поетични тропи** (гр. trópos 'образен израз'). Те не са преки названия на предметите, а техни образи, които може да бъдат разбрани само в свързана реч и в това словесно обкръжение, което е определено от автора: *Полето безшумно ще се попече на благото слънце, ще станат ровки черни угари и златно семе и златни надежди ще се заровят там да чакат плод* (Елин Пелин). Когато индивидуалната преносимост загуби образния си характер и стане факт на езика, тя е пряко название на предмета, разширява своята употреба и се лексикализира. Индивидуалните преносни употреби не се отразяват в речниците.

В зависимост от това, по какъв признак и на какво основание се извършва преносът на значението, се различават три типа пренасяне: метафора, метонимия и синекдоха.

Пренос на названието от един предмет (явление, действие, признак) върху друг въз основа на сходство и подобие е **метафора** (гр. metaphorá 'пренос, преместване'). Възникналите на основата на такъв пренос значения се определят като метафорични. Той се осъществява на основата на сходство по второстепенни признаци: по форма – *ръкав* (на дреха) – *ръкав* (на река); *глава* (на човек) – *глава* (на гвоздея); *ухо* (на човек) – *ухо* (на игла); *кон* (животно) – *кон* (гимнастически уред); *гъсеница* (насекомо) – *гъсеница* (на верижна машина); по функция – *спътник* (който пътува заедно с някого) – *спътник* (изкуствен, космически); *клапа* (подвижна запушалка на механизъм) – *клапа* (сърдечна); *крило* (на птица) – *крило* (на сграда); по звучене и по цвят: *вие* (вълк) – *вие* (вятър); *песен* (народна) – *песен* (на славей); *шоколадов* (бонбон) – *шоколадов* (тен); по сходство на впечатления и словесни асоциации, породени от въздействието на предметите: *нишка* (на плат) – *нишка* (на разсъждения); *горчив* (за лекарство) – *горчив* (за думи, смях). Възможно е пренасяне и по други сходства между предметите и явленията – например при пренасяне названия на неодушевени предмети: *железен* (нож) – *железни* (нерви); *шепот* (тиха реч) – *шепот* (на листа, поток). Едно и също преносно значение може да се развие и на основата на сложно пренасяне едновременно по няколко признака: *златен човек, златни коси, златно време, златни думи, златно жито, златни ръце.*

Метафорите са езикови (речеви), общопоетични (образни) и авторски (индивидуални). **Езиковите метафори** възникват в определен контекст, най-често художествен, и отначало се възприемат като живи, ярки и образни. С течение на времето образността избледнява, преносимостта се забравя и значението започва да се приема като пряко и основно. Не се чувства например пренасянето на *крак* и *вървя* в словосъчетанията

крак на маса, времето върви, работата върви, часовникът върви. Когато преносимостта все още се осъзнава, тя се определя като **общопоетическа**: *реката спи сладък сън*; *гората дреме под ярките слънчеви лъчи.* Общопоетическите метафори имат широка употреба не само в поезията и в художествената проза, но и в публицистиката и разговорната реч. **Авторските метафори** имат необичайни и оригинални значения. Речевите (номинативните) и общопоетичните метафори за разлика от индивидуалните принадлежат на речниковия състав и са известни на всички, които говорят езика.

Метафората е един от най-продуктивните способи за лексикално-семантичното обогатяване на езика. Чрез нея се разширява смисловата структура на думата и се развива нейната многозначност.

Преносно название от един предмет на друг въз основа на постоянна връзка между тях е **метонимия** (гр. metonymía 'пренаименование', от metá 'през' и ónoma 'име'). При метонимията едно и също название получават два предмета или явления въз основа на тясно съществуваща обективна връзка или на асоциация по съседство между тях, например съществителното *език* 'подвижен орган в устата на човек или висши животни' чрез пренасяне започва да означава и самия продукт, който се осъществява с помощта на езика – говоренето, т.е. 'средство за общуване между хората за размяна на мисли, чувства и впечатления с помощта на говор' – *Дорде език живее, народ не умира*. От първоначално значение 'топли' глаголът *грее* чрез метонимия получава значение 'хвърля пряка светлина', тъй като светлината и топлината на слънцето са две постоянно свързани негови характеристики – *Слънцето грее приятно* – *А грей замислено луната* (П.К. Яворов). Съществителното *съд* означава 'обществена институция, която разглежда и осъжда разпри съгласно законите', но употребена преносно, думата означава и 'сградата, в която се помещава тази обществена институция' (*Отивам в съда*). Метонимията се основава върху постоянната връзка между институцията и нейното помещение. С *химия* се назовава и дял от науката, и отрасъл от промишлеността, където се прилагат и използват постиженията на тази наука (*Девня – долината на голямата химия*).

Асоциацията по сходства, които осигуряват преноса при метонимията, се характеризира с голямо разнообразие на семантичните модели, отразяващи различни въображаеми и реални връзки между предметите – временни, локални, причинни и пр.

Най-характерен и известен тип метонимия се създава при пространствена близост между формата и обема на предмета и неговото съдържание: *яденето ми хареса, затова изядох две чинии*; *изпих две чаши*; когато се използва название на мястото за това, което се намира в него: *Градът се намира край реката*, но *Целият град посрещна скъпите гости*; *Целият салон беше настръхнал в очакване*; *Класът се въл-*

нуваше; *Аудиторията ръкопляскаше.*

Разпространен тип метонимия има и когато названието на действието се пренася върху резултат от него: *съобщение* 'съобщаване' – *съобщение* 'известие, новина'; *заявление* 'изявление' – *заявление* 'молба'; *работа* 'действие, дело' – *работа* (дипломна, курсова); *диктовка* 'диктуване' – *диктовка* 'написаното при диктуване'; *вечер* (лятна) – *вечер* (на хумора).

Друг вид метонимия е пренасянето на названието на материал върху изделие, направено от него: *гума* (материал) – *гума* (на кола; за триене на написаното); *бакър* (мед) – *бакър* (котел, медник); *злато* (химичен елемент) – *злато* (пари).

Развитието на значенията при метонимията е свързано с тяхното пренасяне от конкретно към абстрактно значение, а така също и с разширяване и стесняване на значението. Например, когато се пренася название на действие върху място на действие: *входът е заключен – вход забранен*; пренасяне на название от действие към хората, които го извършват: *защита* (отбрана, отбраняване) – *защитата игра слабо*; *Редакцията се разширява с нови сътрудници – Правя последна редакция на ръкописа*; връзката между автор и неговото произведение – *чета Вазов, слушам Чайковски.*

Широко са разпространени метонимиите, с които се означават плодни дървета и техният плод: *слива, череша, ябълка*, но *дрян – дренки*; също и при растения и добиваните от тях материали като две постоянно свързани неща: *лен, памук, коприна*. Прилагателните имена за характеристика на морални и психически качества на лица се използват и за назоваване на прояви: *весело дете – весела песен*, *хитър човек – хитра усмивка*. При този тип метонимия определението на носителя на признака се възприема като определение на самия признак, например *вътрешна клиника – клиника за вътрешни болести*, *горско стопанство – стопанство за горите*, *просветно министерство – министерство на просветата.*

Друга разновидност на метонимията е трансформацията на собствени имена, в това число и географски, в нарицателни: *бордо* (и *Бордо*, град във Франция), *панама* (*Панама*), *малага* (и *Малага*, град в Испания). С името на създателя, на първооткривателя или в негова чест в научната терминология са назовани и създадените от тях мерни единици, елементи и др.: *волт, ампер, ом, маузер, винчестер.*

Продуктивността на метонимията е значително по-малка в сравнение с метафората. Като метафората и тя може да бъде езикова (устойчива, лексикализирана), речева (временна, контекстова, оказионална) и индивидуална. Езиковите метонимии не преследват образност. Те се създават за техническо опростяване на мисленето и говоренето, за да се направи езиковият израз по-кратък.

Метонимия, която възниква от връзката между предмет и негова част, е **синекдоха** (гр. synekdoché 'съподразбиране, съвъзприемане'). При синекдохата с една и съща дума се назовават както цялото, така и част от него (лат. pars pro toto), за да се направи то представител на целия предмет при назоваването му: *бащино огнище* вместо *бащина къща*; *родна стряха* вместо *роден дом*; *кракът ми няма да стъпи там*; *носа си не показва навънка*; *не стига работна ръка*; *огънят беше далеч от неговата черга*. Този вид синекдохи се използват често и някои от тях са престанали да бъдат тропи – възпроизвеждат се в речта като изрази, близки до фразеологичните.

Синекдоха има и когато родово название се употребява вместо видово и видово вместо родово: *Угасна дневното светило* (вместо слънце); *Пести стотинките* (вместо парите); *Замина една чета от двайсет пушки* (вместо хора, въоръжени с пушки).

Употребата на форма за единствено число в значение на множествено число по своя характер също е вид синекдоха: *В миг по воля божа Север затрещя, Роба* (вм. робите) *грабва ножа* (Ив. Вазов); *Запретнахме се, развалихме мравуняка, мравката* (вм. мравките) *хукна да бяга на всички страни* (Й. Радичков).

2.5. Промени в лексикалното значение на думата

В продължение на векове и дори за сравнително по-кратко време думите се променят по форма и значение. Някои звукове (букви) отпадат или се заместват с други, вмъкват се нови, ударението се мести от една сричка на друга. Така възникват различни варианти на една и съща дума като *стебло – стъбло, мармалад – мармелад, проблем – проблема, бърз – бръз, блед – бледен, мòлив – молѝв* и др.

Промени настъпват и в речниковия състав, в семантичната структура на думите, в тяхното предметно-понятийно съдържание, в употребата и стилистичната им окраска. Причините за семантичните промени са **извънлингвистични** и **лингвистични**. Те са свързани най-напред с развитието на обществената практика на хората, с измененията в икономическата и социалната структура на обществото, в научните представи и начина на живот. Някои понятия и явления изживяват своето време, появяват се нови. Думите, свързани с изчезналите явления и понятия обаче не винаги отпадат от речника, а за новите понятия не всякога се създават други нови или се заемат думи. Например вътрешната форма на думата *стрелям* 'хвърлям, пускам засилена стрела с лък' се е забравила и избледняла и днес думата означава 'гърмя с огнестрелно оръжие'. Същата семантична промяна откриваме и в *защитавам* – значението на глагола вече не се свързва с щит. В старобългарски глаголът **ВРАЧЕВАТИ** е означавал 'лекувам'. С напре-

дъка на науката лекуването с магически действия и средства е започнало да се схваща като остатък от суеверие и *врачувам* преосмисля и изгубва напълно своето старо значение.

Думите в езика отразяват степента на познанието за предметите и явленията, за техните качества и свойства, представите за които непрекъснато се уточняват с помощта на други думи и понятия и с промени в семантиката на думите. Изчезването на реалии от действителността е причина да отпаднат от активна употреба някои думи или те да се запазят, но с променено значение. Такъв е случаят например с *комсомолец, съревнование, бригадир, ударник, петилетка*. Промените в смисловия обем на думите може да се илюстрират най-ярко с думи, използвани в пропагандата и от политическите групировки, като *свобода, патриотизъм, отечество, правда, истина* и др., чиято семантика е тясно обвързана с властта и политиката. Пример за семантични промени в лексиката е и смяната в речевия етикет на *другар, другарка* с *господин, госпожа, госпожица*. С цел да се даде друго положително качество на обществени институции, действия и обекти, често те се преименуват: заменя се *профсъюз* със *синдикат*, *милиция* с *полиция*, *капиталист* с *бизнесмен* и *богаташ*, *циганин* с *ром*.

Причините за изменения в лексикалното значение може да бъдат и лингвистични, системни. Появата на заета дума например предизвиква изменения в значенията на сходните ѝ по значение думи – между тях се създават нови синонимни и антонимни връзки. Думата *излет*, създадена с цел да се замени чуждата дума *екскурзия*, постепенно уточнява и разграничава не само своето значение, но и значението на застата дума: *излет* 'краткотрайна разходка до недалечно място' – *екскурзия* 'по-дълга разходка извън населено място, обикновено на по-далечно място и за по-дълго време'.

В исторически план семантичните изменения се характеризират обикновено според характера на промените – дали те са пълни или частични. При пълната промяна се променя както семантичният обем, така и съдържанието на значението. Думата започва да се употребява като наименование на предмет от друг клас. Ако изменението е резултат на промените в семантичния обем, то може да се определи в зависимост от признака на първия и втория референт, т.е. от предметите, които думата означава съответно в прякото и преносното си значение. Пълна е например промяната в значението на думата *хора* 'люде, човеци', тъй като само чрез етимологичен анализ може да се установи първоначалното ѝ значение 'област, страна', с което тя е престанала да се употребява. Изменението е частично, когато се променя съдържанието на значението в резултат на промяна на отношението към понятието. Първоначалното значение на думата *селянин* 'жител на село' променя своя семантичен обем в резултат на емоционално-оценъчния елемент

– 'прост човек', който се влага в съдържанието на лексикалното ѝ значение.

От историческа гледна точка семантичните изменения се определят като разширяване на значението и стесняване на значението. **Разширяване на значението** има в случаите, когато ново значение на думата започва да назовава нещо, което по-рано не е означавала, да се използва като название на всички видове от даден род или клас предмети. Например думата *масло* не означава само 'полутвърдо вещество, получено като се бие мляко', но и каквото и да е растително или минерално мазно вещество. Разширяването на семантичния обем на *масло* е от тясно, частно към широко родово значение. Производните родови значения са винаги по-общи. Думата *гражданин* най-напред е означавала 'жител на град'. От това значение се е развило новото – 'жител на държава, който се ползва с всички конституционни права'. Наред със значението 'който не спи' прилагателното *буден* означава и 'жив, бодър, любознателен'; глаголът *женя се* първоначално със значение 'встъпвам в брак с жена' започва да назовава и по-широко понятие 'встъпвам в брак, задомявам се'.

Причините за разширяване на значението са заложени в самата дума, която освен конкретен предмет може да означава и понятие за него в най-широк смисъл.

Разширяване на значение има и в случаите, когато дума или словосъчетание с тясно професионална или социална употреба започне да се използва по-широко с нетерминологично значение. Например глаголът *стартирам* (от *старт*) не се употребява само като спортен термин, а и със значение 'започвам, поставям начало на някаква работа, дейност, процес'. Разширяването като семантичен процес води до разпадане на многозначността и образуване на омоними.

Като резултат от развоя на преносните значения, наред с разширяване значението на думата, се среща и **стесняване на значението** ѝ. Стеснява се значението на думата, когато тя от название на по-широко по обем и съдържание понятие става название само на видово понятие или на част от цялото. Например думата *наказание* (от стб. **казати** 'говоря') някога е означавала 'поучение, наставление', а сега – 'възмездие за вина или сторено престъпление'. Производните значения, получени чрез стесняване на семантичния обем на значението, се осъзнават с повече признаци и затова те са уточняващи. Глаголът *готвя* например наред с широкото значение 'приготвям изобщо' е развил и ново по-тясно значение 'приготвям храна в достъпен за ядене вид'. В историята на българския език има любопитни примери, които показват, че значението на някои думи се е стеснило в сравнение с по-старото им по-широко значение: *кърма* е имала значение 'храна изобщо', днес само 'храна за добитък от трици, семена и дребен фураж' и 'майчино мляко';

храм 'дом, къща', днес само 'сграда, в която се извършва богослужение; църква'; *бера* е означавало изобщо 'вземам', а днес 'прибирам с ръка плодове или цветя от мястото, където растат'; *воня* 'миризма, благоухание' – днес 'лоша миризма; смрад'; *зеле* – 'зеленина, растителност', днес 'зелка'.

Частен случай на стесняване на значението има и при лексикализация на умалителни имена с характерна употреба на професионално-технически и научни термини: *пластинка* от *пласт*, *прашец* от *прах*, *лопатка* от *лопата*, *венче* от *венец*, *небце* от *небе*, *мъжец* от *мъж*. За стесняване на значението спомагат и взаимните връзки на думите в синонимния ред. При наличието на *стар* и *древен* прилагателното *вехт* 'стар, отдавнашен' специализира значението си за изразяване на понятието 'износен, дрипав' (срв. *вехтошар*).

Процесите на стесняване или разширяване на значението на думата спомагат за създаване на две и повече значения, които продължават да съществуват заедно като лексикално-семантични варианти на многозначната дума: *труд* 1. Усилия, мъка, напрежение, които изпитва човек, когато върши нещо. 2. Целесъобразна дейност на човека, която изисква умствено и физическо напрежение. 3. Резултат от работа; произведение, добив, печалба. 4. Научна работа, съчинение, книга. В други случаи старото значение на думата изчезва и тя остава само с новото разширено или стеснено значение, например *едър* в старобългарски е означавала 'бърз, пъргав, силен' а днес – 'голям по размери'; *искам* 'търся' днес само 'желая'.

3. ВИДОВЕ ЛЕКСИКАЛНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ДУМИТЕ

В речниковия състав на българския език може да се установят три типа устойчиви системни отношения между думите: по звуковите им съответствия – омоними, по сходство на значенията им – синоними, по смислово противопоставяне – антоними. Наличието на такива отношения показва как се изгражда речниковата система от лексикално-семантични групи на основата на противопоставянето на думите по общи и най-съществени за тяхното значение семантични признаци.

3.1. Омономи

Думите, които са еднакви по звуков или буквен състав, но различни и независими по значение, са **омоними** (гр. homós 'еднакъв' и ónoma 'име', буквално еднакви думи). Омоними например са *коса* 'земеделско сечиво за рязане на трева от ливада' и *коса* 'космите по главата на човек';

град ‘голямо селище’ и *град* ‘градушка’; *бавя* ‘забавлявам, развличам малко дете’ и *бавя* ‘правя нещо твърде продължително; протакам’. Омонимите се обединяват в редове, които обхващат най-малко две думи: *ток*$_1$ ‘насочено движение на електрически товари’ (*променлив ток*) – *ток*$_2$ ‘дебела подметка или висока, издължена част на обувката откъм петата на крака’ (*обувки с висок ток*) – *ток*$_3$ ‘гумно за вършитба; харман’; *вила*$_1$ ‘уред за прибиране и вдигане на сено, слама и др.’ – *вила*$_2$ ‘извънградска къща сред природата’ – *вила*$_3$ ‘самовила’.

В лексикологията се изучават два вида лексикални омоними: пълни и непълни.

Омоними, които съвпадат по звуков състав във всичките си граматични форми, са **пълни лексикални омоними**. Пълни са омонимите: *фокус*$_1$ ‘точка, в която се събират и пресичат лъчите от увеличително стъкло или вдлъбнато огледало’, *фокусът, фокуса, фокуси, фокусите* – *фокус*$_2$ ‘ловка игра, боравене с разни предмети, което създава у зрителя впечатление за нещо необикновено, свръхестествено’ – *фокусът, фокуса, фокуси, фокусите*; *кран*$_1$ ‘приспособление за пускане и спиране на вода или друга течност в чешма или тръбопровод и др.’, *кранът, крана, кранове, крановете* – *кран*$_2$ ‘машина за вдигане и преместване на тежести’ – *кранът, крана, кранове, крановете*.

Непълните или **частичните омоними** съвпадат по звуков състав само в някои от граматичните си форми. Такива омоними са: *дроб, дробът* – *дроб, дробта*; *мед, медът* – *мед, медта*; *пръст, пръстът* – *пръст, пръстта*; *хали* (само множествено число) – *хали* (от хала), *нападам* ‘спускам се, нахвърлям се върху някого или нещо, за да върша насилие’ (*Нападали ги разбойници*) – *нападам* ‘падаме много, мнозина или всички’, *Нападали са много ябълки* (св. в. непрх. *нападам*).

Омонимите възникват в речниковия състав на езика по различни причини. Една група омоними са резултат от разкъсване на единната система от значения на многозначна дума и образуване на омонимни думи въз основа на едно отдалечено значение. По този начин са възникнали омонимите *месец* ‘всяка от дванадесетте части, на които е разделена годината’ – *месец* ‘луна, месечина’. Първоначално различните значения на думата *месец* стават много отдалечени едно от друго и започват да се възприемат в съвременния език като думи, които означават различни понятия и представи. Семантичната общност на омоними като *точа*$_1$ ‘остря сечиво, нож и под.’ и *точа*$_2$ ‘пускам нещо да тече’, *мир*$_1$ ‘покой, спокойствие, тишина’ и *мир*$_2$ ‘светски живот’ може да се установи само чрез специален етимологичен анализ.

Омоними възникват и в резултат от фонетични промени в развоя, които уеднаквяват фонетично различни по етимология думи, например *мед* (**МѢДЬ**), *медта* – *мед* (**МЄДЪ**), *медът*; *вия* (**ВИТИ**) ‘свивам на дъга или кръг’ – *вия* (**ВЪІТИ**) ‘издавам силен проточен вой’.

Когато заети думи съвпадат звуково с домашни думи, също се получават омоними: *копие* 'вид оръжие' – *копие* (фр.) 'точен препис от оригинал'; *яма* 'дупка' – *яма* (тур.) 'грабеж'; *чело* – *чело* (итал.) 'музикален инструмент'; *стол* 'покъщнина за сядане' – *стол* (рус.) 'трапезария за обществено хранене'. Еднакъв звуков строеж имат не само българска и заета дума, но и две и повече заети думи от различни езици: *бас* (итал.) – *бас* (тур.), *ракета* за тенис (фр.) – *ракета* (нем.) 'снаряд'.

По своя морфологичен строеж омонимите са прости или непроизводни и производни. Производните се образуват чрез деривация от една и съща или различна основа и с омонимични словообразувателни морфеми, например *хлебарка* 'жена, която прави, пече и продава хляб' – *хлебарка* 'едро, бързоподвижно насекомо'; *именник* 'формуляр' – *именник* 'човек през имения си ден'; *боров* (от бор 'иглолистно дърво') – *боров* (от бор 'химичен елемент'). От различни основи са образувани омонимите *минен* (от *мина* 'рудник'), *минен инженер* – *минен* (от *мина* 'голям избухлив снаряд'), *минен район*; *второкласен* (втора класа) – *второкласен* (втори клас); *дотичам*, несв. в. (дотека) и *дотичам*, св. в. (тичам).

Лексикалните омоними не трябва да се смесват с омофоните, омографите и омоформите, които са сходни с лексикалните омоними и обикновено се включват в явленисто омонимия, когато то се разглежда в по-широк смисъл.

Като **омофони** или **фонетични омоними** се определят думите, които се произнасят еднакво, но се пишат различно, например *атлас – атлаз, шеф – шев, мак – маг, смок – смог, сноп – сноб, кос – коз, еш – еж, купче – кубче, свещ – свеж, нощ – нож, местна – месна, брич – бридж, стая – с тая.*

Думите, които се пишат по един и същ начин, но се произнасят различно, са **омографи** или **графични омоними**. Такива са *вълна – вълнà, кàмара – камàра, кòла – колà, òси – осѝ, пàра – парà, сèдмица – седмѝца, трèска – трескà, зàвет – завèт, вървя* 'прокарвам през нещо връв, конец' – *вървя̀* 'движа се в някаква посока'.

Когато съвпадат по звуков или буквен състав само една или няколко форми на отделни думи, се образуват **омоформи** или **морфологични омоними**. Те са форми на една дума, например *гради* (2. лице сег. вр.) – *гради* (пов. накл.) – *гради* (2., 3. л. мин. св. вр.); (два) *нòмера – номерà* (мн. ч.) или отделни форми на думи от различни части на речта – *каца* (ж. р.) – *каца* (кацвам), *прах* (м. р.) – *прах* (мин. св. вр.), *лакът* (лак) – *лакът*, *диря* (ж. р.) – *диря* (гл.), *отрасъл – отрасъл*, *къс* (същ. име) – *къс* (прил. име), *вещ* (същ. име) – *вещ* (прил. име), *син* (същ. име м.р.) – *син* (прил. име).

По-особени случаи са и лексикално-граматичните омоними, получени в резултат на т.нар. **конверсия** – когато една дума преминава в

друга част на речта, без да променя морфологичния си състав: *весело* (от весел) – *весело* (нар.), *зло* (от зъл) – *зло* (същ. име), *високо дърво – говори високо, хубаво момиче – пее хубаво.*

Поради разликата между форма и съдържание омонимите от всички видове се използват със стилистични цели – за създаване на художествени образи, хумор и каламбури и др. Например:

Престрях бельото, днес що ***прах,***
но духна вятър, вдигна ***прах***
и ми замеси, без да ***пита,***
такава от прането ***пита,***
че смъмрях слепото ***небе,***
но то... Виновно то ***не бе.*** (Кр. Велков)

3.2. Синоними

Когато основните значения на езиковите единици от един и същ род (думи, морфеми, синтактични конструкции) съвпадат, като едновременно с това запазват и смисловите си различия или стилистическата си принадлежност, се получава **синонимия** (гр. synonymía, synónymos 'едноименен'). Например *наклонен, стръмен, отвесен* са лексикални синоними; *обяснявам, разяснявам, пояснявам* са словообразувателни синоними; *зеленчукова градина, градина за зеленчук* са синтактични синоними.

В лексикологията се разглеждат само **лексикалните синоними**: думи от една и съща част на речта, близки или тъждествени по значение, които по различен път назовават едно и също понятие. Макар че означават едно и също нещо, лексикалните синоними не са тъждествени. На основата на семантичната общност, която определя възможността да се заменят в определен контекст, те почти винаги се отличават един от друг по оттенъци в значението, по стилистичната окраска или по сфера на употреба. Синонимите *красив, хубав, гиздав* имат общо значение 'който доставя естетическа наслада с външния си вид', но те се отличават един от друг по оттенъци в лексикалното си значение: *красив* има значение 'който има съвършена форма, отговаря точно като естетически идеал', *хубав* 'който създава удоволствие, когато го гледаш, харесва се', а *гиздав* съвпада по значение с *хубав*, но се свързва обикновено с човек, с облеклото и с предмети от бита му.

В зависимост от характера на семантичните различия между думите в съвременния български език се отделят няколко вида синоними: семантични, стилистични и семантично-стилистични.

Синонимите, които се отличават един от друг с оттенъци в лексикалното значение, са **семантични** или още **смислови, идеографски, понятийни синоними**. Такива синоними са например *враг, противник,*

неприятел. Във *враг* значението 'враждебност' е по-силно, отколкото в *противник* с оттенък в значението 'този, който заема противоположна позиция, който противостои на някого' и в *неприятел* с оттенък 'този, който е зле настроен срещу някого и се стреми да му напакости'. Разлики в значението има и при синонимите *лош, зъл, проклет, мръсен, отвратителен*. Те се отличават по различната степен на интензивност, с която е застъпен в значенията им общият признак. Ако сравним значенията на синонимите *настанявам се* и *разполагам се*, ще установим, че те не се употребяват винаги един вместо друг, тъй като значението на *настанявам се* е 'заемам подходящо удобно място, където ще остана известно време', а на *разполагам се* – 'заемам място, както ми е удобно, без да се съобразявам дали преча или не на някого'.

Степента на синонимичност при смисловите синоними може да бъде много различна – от пълно тъждество в значенията (*конница, кавалерия*) и незначителни смислови разлики (*крачка, стъпка*; *юноша, младеж, момък, момче*; *шарен, разноцветен, пъстър*; *беден, безимотен*; *доста, значително*), до по-широка градация в смисловите разлики и различния обем на понятията, както при *пъргав, чевръст, подвижен, жив, игрив, бърз, лек*, обединени от общо значение 'който се движи с бързина и ловкост'.

Синоними, които имат едно и също значение, но се отличават по стилистичната си окраска, са **стилистични синоними**. Те се отделят един от друг по употребата си в различни функционални стилове и по емоционално-експресивните си оттенъци. Стилистични синоними са например *наказание – възмездие, десница – ръка, съдник – съдия, напразно – всуе, смърт – кончина, буна – въстание, роза – трендафил, цивря – плача, заник – залез, слаб – дръглив, скъперник – стипца*.

Семантично-стилистичните синоними обединяват в себе си свойства на семантичните и стилистичните. Те се различават както с оттенъци в значението, така и по стилистичната си принадлежност. Такива синоними са например *ходя, крача, мотая се, блуждая, бродя, скитам*. Синонимите *щастлив, блажен, честит* например се отличават по смисъл и употреба: *щастлив* ('който изпитва чувство на пълно задоволство, който е напълно удовлетворен от нещо много хубаво') има неутрална употреба; *блажен* ('който е много, извънредно честит, не се нуждае от нищо друго или изразява такова чувство') е с рядка употреба, а *честит* е характерен за народната реч и се свързва с признак на човек и период от време: *Аз бях много щастлив и радостен по време на сватбата* (К. Калчев); *Блажени са вярващите; Честита майка го е родила*; *Честита е тая мома, дето ще го вземе* (Кр. Григоров).

Макар и рядко, в езика са възможни и думи, които са напълно еднакви по значение и сфера на употреба. При единно предметно-

логическо съдържание те нямат никакви допълнителни стилистични оттенъци, например *пирон* и *гвоздей*, *хеликоптер* и *вертолет*, *в течение на – в продължение на*, *креват – легло*, *леко – едва-едва*, *съпровод – акомпанимент* и др. В такива случаи се говори за **равностойни, абсолютни (пълни) синоними** или за **лексикални дублети**.

В лексикалната система синонимите се обединяват в **синонимни редове** въз основа на общото им смислово съдържание. Например в синонимния ред *шега, подигравка, насмешка, закачка, глума, майтап, смях, дяволия* думите са обединени от общото значение 'нещо весело, което не създава сериозни грижи и тревоги'; в синонимния ред *заповядвам, разпореждам, предписвам, командвам* – от значението 'указание за изпълнение на нещо'. Общото значение в синонимния ред се изразява с основната дума *заповядвам*, която се определя в него като **опорна дума** на синонимния ред или като **доминантен синоним**. За такъв се използва обикновено тази дума, която най-отчетливо изразява понятието, свойствено на всички думи в синонимния ред и която е неутрална в стилистично отношение.

По количеството на думите синонимните редове не са еднакви. Едни са съставени от две и три думи (*семейство, фамилия*; *авторитет, престиж*), други включват в своя състав повече думи и фразеологични съчетания (*умен – мъдър, разумен, разсъдлив, сече му акъла*).

Синонимията е тясно свързана с многозначността. Например прилагателното име *суров* има няколко основни и преносни значения, всяко от което може да има свой синоним: *суров – остър, непреклонен, упорит, своенравен, деспотичен* (*суров нрав*, *суров характер*); *тежък, нерадостен, безпросветен* (*суров живот*); *строг* (*сурово възпитание*); *хладен, студен, мразовит* (*сурова зима*). Прилагателното име *тих* в съчетанието *тих човек* има синоними *незабележим, мирен, скромен, кротък, спокоен*; в съчетанието *тих глас – слаб, едва чут*; в съчетанието *тихи стъпки – безшумен*.

Възникването на синонимите в езика е обусловено от редица причини. Една част от синонимите възникват поради постоянния стремеж да се намерят в предметите и явленията някакви нови черти, които да се изразят и предадат с нови думи, сходни по значение със съществуващите названия на предметите, качествата и действията. В миналото за изразяване на 'всичко, което е съществувало, всички форми на материята' са използвали *мир* и *вселена*, към тях по-късно се прибавят *всемир, мироздание, свят*, а в най-ново време и *космос*.

Синоними се появяват в езика и при заемане на думи, близки или тъждествени по значение на домашни думи, например *екскурзовод – гид, зародиш – ембрион, безредие – анархия, полза – файда, пещ – фурна, гледка – пейзаж, съгласие – консенсус, излет – екскурзия*.

Синоними възникват и когато на един и същ предмет или явление

трябва да се даде емоционално-експресивна оценка и когато в отделните стилове те трябва да бъдат назовани по различен начин. Думите *чело* и *ръка* се употребяват в различни стилове и са неутрални думи. В тържествена и поетична реч техни синоними стават остарелите думи *чело* и *десница*. За да се снижи стилистичната окраска, някои общоупотребими думи може да се заменят с разговорни или диалектни, например *ядосвам се – тровя се* (разг.), *ъгъл – кьоше* (разг.), *щурав – улав* (разг.), *шега – глума* (книж.), *бой – лобут* (нар. разг.), *войска – аскер, полицай – ченге*. Източник за експресивната синонимия са и архаизмите, поетическата и диалектната лексика: *ям – ручам, котка – мачка, отговор – ответ, легло – ложе, път – друм*. Отделни общоупотребими думи имат като синоними свободни и фразеологични съчетания: *бременна – в положение, трудна*; *роди се – намери се, появи се на бял свят*; *късно – след дъжд качулка*; *небрежно – през пръсти*; *мълча – държа си езика зад зъбите*.

Наред с общоприетите и книжовно установените синонимни значения в разговорната реч и особено в художествените текстове може да се използват като синоними и думи, които в обикновена употреба нямат нищо общо в значенията си. Например в стиха *А корабът лети, не спира* (П. Яворов) глаголът *летя* е синоним на *плава*. Подобно синонимно свързване е обусловено от индивидуалната употреба на думите само в определен контекст и се определя като **оказионална синонимия** (лат. occasionalis 'случаен').

Синонимите се употребяват в речта като смислово тъждествени думи или като думи с близко значение. С тяхна помощ се предават най-разнообразни оттенъци на едно и също явление и качество, по-точно и по-ярко и образно се изразяват оценките за тях. Синонимите спомагат да се избегнат ненужните повторения на едни и същи думи. Чрез умелия подбор на синонимите се постига речниково разнообразие, избягват се шаблоните и еднообразието.

3.3. Антоними

Думите, които назовават противоположни, но съотносими едно на друго понятия, са **антоними** (гр. antí 'против' и ónoma 'име'). В антонимни двойки се свързват думи от една и съща част на речта, с една и съща лексикална и граматична парадигма, които означават противопоставени, но логически съвместими понятия. Антоними са например *хубав – лош, истина – лъжа, говоря – мълча, много – малко, внасям – изнасям, изгрев – залез*.

С антонимите се изразяват противоположни свойства и качества на предмети, а също така и самите предмети и явления: *весел – тъжен, здрав – болен, радост – скръб, живот – смърт, огън – вода*.

Противопоставените явления и техните признаци може да бъдат свързани с временни и пространствени отношения: *сутрин – вечер, рано – късно, тук – там, далече – близко, север – юг*; с явления от природата и обществената дейност: *студ – жега, ветровито – тихо, победа – поражение, война – мир*; с психически състояния на човека и контрастни свойства на неговия ум и характер: *радвам се – скърбя, обичам – мразя, смел – страхлив.*

Не всяка дума в езика може да има антоними. Нямат антоними например съществителните имена с конкретно значение като *дом, стол, книга, стена*, имената на хора и географските названия – *Иван, Рила, Арда*. Нямат антоними числителните имена – *пет, три, десет*, и по-голямата част от местоименията – *аз, той, твой*, тъй като те не изразяват противоположни понятия. С малки изключения нямат антоними и качествените прилагателни имена за означаване на цветове и техни оттенъци: *зелен, червен*, но *бял – черен, тъмен – светъл.*

Антонимите, подобно на синонимите, може да бъдат думи от различни части на речта: съществителни имена (*лято – зима, светлина – тъмнина, богатство – бедност*), прилагателни имена (*млад – стар, ляв – десен, мокър – сух*), глаголи (*събличам – обличам, затварям – отварям*), наречия (*горе – долу, тогава – сега, днес – утре, бързо – бавно*), местоимения (*този – онзи, всички – никой*), предлози (*от – до, без – със, за – против, под – над, пред – зад*).

От гледище на структурните им особености антонимите са както разнокоренни, така и еднокоренни. В разнокоренните антоними противоположните значения принадлежат на два различни корена и се определят от смисловата структура на нееднаквите думи: *бистър – мътен, тишина – шум, покупка – продажба*. В еднокоренните антоними противоположните значения зависят от представките, които могат да изразяват антонимни отношения, когато се присъединят към една и съща основа: *вреден – безвреден, влизам – излизам, закривам – откривам*. С представки се образуват много антоними при съществителните имена: *симетрия – асиметрия, пропорция – диспропорция, информация – дезинформация, атака – контраатака, социален – антисоциален*. Към еднокоренните антоними се отнасят и думите с еднакъв морфемен състав, които се разграничават смислово по наличието или липсата на представката *не-*: *правда – неправда, доверие – недоверие, верен – неверен, щастие – нещастие, сигурен – несигурен.*

В антонимични отношения встъпват и различни значения в смисловата структура на една и съща дума. Това явление е получило названието **енантиосемия**, например *навярно* 'може би' – 'несъмнено, точно'. Противопоставяне на значенията има и в *безценен* 'който е изключително ценен, има голямо неоценимо значение' – 'който е без

всякаква цена; неценен'; във *вероятно* 'сигурно' – 'навярно'.

При избора на антонимите трябва да се отчита многозначността на думите, тъй като отделните им значения и семантични варианти могат да имат различни антоними. Например антоним на думата *сух* в значението 'който не е пропит, не е облян с течност' е *мокър*: *суха дреха – мокра дреха*; в значението 'който не е покрит или не е просмукан от влага' е *влажен*: *сух пясък – влажен пясък*; в значението 'през който не е имало валежи' е *дъждовен*: *сухо лято – дъждовно лято*; в значението 'който е изсъхнал добре' е *суров*: *сухи дърва – сурови дърва*; в значението 'който е изгубил свежестта си' е *пресен*: *сух хляб – пресен хляб*. Възможно е прякото значение на многозначната дума да няма антоним, а в своето преносно значение тя да има, например *глух* 'без слух' няма антоним, но с преносните значения като *глух глас, глуха улица* има антоними *ясен, звънлив, оживен*.

Думите, които в лексикалната система се свързват постоянно и устойчиво в антонимни двойки, се определят като **същински лексикални антоними**. Те се отбелязват в речниците и се възпроизвеждат редовно от всички в едни и същи синтагматични отношения. Противопоставянето при същинските антоними произтича от характера на значенията им и не зависи от контекста, в който се използват. Такива са например *дебел – тънък, строя – руша, обичам – мразя*. Когато в определен контекст се свързват само временно в антонимни двойки думи, които в обикновена употреба нямат противоположни значения, се получават **контекстови** или **индивидуални, оказионални антоними**. Думата *хляб* поначало няма антоним. У Христо Ботев обаче тя се свързва в антонимни отношения с думата *свинец*: *Ще викнем ний: "**Хляб** или **свинец**"*. В такива случаи за създаване на антоними се използват преносните значения на думите, които извън контекст нямат противоположни значения и престават да са антоними, например:

*... и първи път за изповед в сърце ридае / **доброто** и **грехът**, и ето **ден** е, и ето **тъмнина** е.* (П. Яворов)

Антонимите се употребяват като номинативни единици за посочване на предел в проявата на качества, действия и отношения във всички видове езикови съобщения. В научни съчинения антонимите се използват за изграждане на терминологични противопоставяния: *плюс – минус, движение – покой, анализ – синтез, архаизъм – неологизъм, имунизация – реимунизация*. В художествената литература антонимите се употребяват, за да се противопоставят положителни и отрицателни прояви, да се направи речта ярко изразителна и семантично по-богата. Често антонимите се използват и за създаване на изразителни и обобщени образи в заглавия на художествени и публицистични произведения: *Война и мир, Богат, беден, Ден и нощ, нощ и ден; Когато рушим – какво печелим, какво губим, Дългият път на деня към нощта,*

Строгите закони на "меките" съдии.

На основата на рязкото противопоставяне на образи и понятия е построена стилистичната фигура **антитеза** (гр. antíthesis 'противопоставяне'):

И когато, майко, пораснат, / като брата си ще станат – / силно да ***любят*** *и* ***мразят****.* (Хр. Ботев)

Чрез антитезата се изграждат и много фразеологични съчетания, пословици, сентенции и крилати изрази: ***Бели*** *пари за* ***черни*** *дни*; ***Сит*** *на* ***гладен*** *не вярва.*

С помощта на антонимите се създава **оксиморонът** (гр. oxymoron, буквално остроумно-глупаво) – съединени в подчинена зависимост рязко противоположни и логически несъвместими думи или понятия, изключващи се взаимно: *жив труп, хладна топлина, умен глупак, разкошна бедност, гореща зима, бързай бавно.*

Антонимите се използват като стилистичен похват и когато се съчетават в едно изречение по два противоположни начина, за да се получат различни значения: *Ние страдаме не толкова от* ***сърдечна недостатъчност****, колкото от* ***недостатъчна сърдечност****.*

3.4. Пароними

Родствени думи от една и съща част на речта, които са близки по изговор, но различни по значение, се наричат **пароними** (гр. pará 'покрай, близо' и ónoma 'име', буквално близкоимие). Пароними са например *обиден – обидчив, книжен – книжовен, правда – правота, представям – предоставям, оказвам – указвам, напрежение – напрегнатост, икономичен – икономически, адресат – адресант, контакт – контракт.*

Освен еднокоренни думи, близки по форма до други думи, за пароними условно се приемат и думите, домашни или заети, които, без да са генетично и семантично сродни, погрешно се заменят: *фарс – фарш, боцман – лоцман, батерия – бактерия, кубе – купе, къмпинг – дъмпинг, компания – кампания, карцер – крайцер, индиец – индианец.*

Паронимите са близки до омонимите, но не бива да се смесват с тях. Омонимите са думи, еднакви по звуков строеж, но различни по значение. Паронимите са само близки, но нетъждествени по изговор. Те се отличават и от синонимите, които също се основават на сходство, но не във формата, а в значението на различни думи. Синонимите означават едно и също понятие. Те са близки по значение и семантичните различия между тях се неутрализират, т.е. синонимите могат да се заместват взаимно в един и същ контекст. Паронимите не могат да се заместват взаимно, защото семантичните им компоненти не са

равнозначни и съвместими. Неправилната употреба на един пароним вместо друг нарушава смисъла на изказването и води до двусмислие или до безсмислица: *Той е политик по **признание*** (вм. ***призвание***); *Бях свидетел на едно ужасно **пришествие*** (вм. ***произшествие***); *Извадих си **натурален** акт* (вм. ***нотариален***).

Паронимите са неизбежно явление в речника. Те обаче нямат никакво отношение към лексикалната система на езика. Не разкриват смислови отношения в нея както омонимите, синонимите и антонимите и затова само условно се разглеждат като отделна семантична група наред с тях. Паронимите се срещат главно в устната реч, където погрешно се заместват. Смесването им обаче е проблем на индивидуалната реч, а не на езиковата система. Те се изучават в лексикологията главно поради възможностите с формални промени в строежа на думата да се изразяват допълнителни семантични и стилистични оттенъци на лексикалното значение, да се осигурява ясен израз и смислова точност. Разглеждани от такава гледна точка, паронимите са и речников проблем.

Във фонетично отношение паронимите се отличават един от друг по това, че се произнасят по различен начин. Различията може да бъдат в началото на думата: *президент – резидент, форум – кворум, видра – хидра*; в средата: *контакт – контракт, реабилитация – рехабилитация*; в края на думата: *методик – методист, комплект – комплекс, фонд – фон, дипломат – дипломант*. Някои пароними се отличават и с редуващи се фонеми в корена: *корона – крона, лаври – ларви*. В морфологично отношение паронимите се отличават най-често по съзвучни представки и наставки: *възбуда – пробуда, довод – повод, отживелица – преживелица, постъпка – простъпка; зърнен – зърнест, геройски – героичен, беля – белосвам, пластичен – пластически*.

Според произхода и словообразувателния им строеж паронимите се поделят на две основни групи: пароними с общ етимологичен произход и пароними с различен етимологичен произход.

Паронимите с общ етимологичен произход са образувани от една и съща основа. Най-често това са думи, родствени по значение, но образувани с различни представки и наставки: *свързвам* 'привързвам как да е' – *обвързвам* 'обвивам наоколо, омотавам', *уронвам* (престиж) – *оронвам* (кочан царевица), *преглъщам* (обида) – *поглъщам* (храна), *перифраза* 'описателен, разпространен израз вместо кратък, еднозначен израз' – *парафраза* 'предаване с други думи чужди мисли, мнения, изказвания', *забрана* 'непозволение, забраняване да се извърши или използва нещо' – *възбрана* 'обикновено в израз "под възбрана" – за стока или имот, продажбата на която е забранена за известно време', *предавам – придавам, превързвам – привързвам, преписвам – приписвам; беглец – бегач, генерален* (директор) – *генералски* (чин), *благотворен* 'който

оказва добро въздействие' – *благотворителен* 'чиято цел е да подпомага бедни и безпомощни', *желан* 'очакван, любим' – *желателен* 'който се желае да стане, да се случи', *дисциплиниран – дисциплинарен, факултетен – факултативен.*

Към тази група спадат и многобройните прилагателни, образувани от един и същ корен или основа с наставките *-ен, -ичен, -ически, -ачески, -ителски*: *политичен* 'който умее да води политика' – *политически* 'който се отнася до въпроси на политиката', *икономичен* 'който е свързан с икономия, евтин' – *икономически* 'който се отнася до стопанския строй на обществото'. В едни случаи наставките *-ичен, -ически* са носители на смислови различия, а в други те не разграничават смислово производните прилагателни, например *химичен – химически, анатомичен – анатомически.* Липсата на различия при тях води до грешки в употребата и на прилагателни от типа *реален – реалистичен, драматичен – драматически, практичен – практически.*

Пароними са и прилагателните имена, образувани с наставки *-ов*, *-ев* и *-ски* от лични имена, например *Вазов* (роман), но *вазовски* (патос).

При паронимите с различен произход, главно заети думи, фонетичното сходство е случайно, например *симулант – симултант, пенсионер – пансионер, шумка – шунка, плат – блат, континент – контингент, австрийски – австралийски, ефир – зефир, фантазирам – фанатизирам.*

Неправилната замяна на паронимите в речта е резултат от различни причини. В някои случаи тя се дължи на смесване на понятията, назовавани с различни думи, сходни по звучене: *Против излишната* ***книжнина*** (вм. ***книжност***) *в работата на министерствата*; *На жълт* ***фонд*** (вм. ***фон***) *черният цвят добре изпъква*; *Ръководството на отбора е подало* ***констатация*** (вм. ***контестация***). Смесването на паронимите може да възникне и в резултат на сближаване на различни реалии и сферата на употребата им: *Всеки розов храст издига зелена* ***чаша*** (вм. ***чашка***) *към небето.* Грешки се допускат и в резултат на лъжливи асоциации и уеднаквяване и когато се смесват книжовна и диалектна дума: *Корабът* ***акустира*** (вм. ***акостира***) *на пристанището*; ***Заливаме*** (вм. ***поливаме***) *всеки ден пипера.*

Най-често грешки се допускат, когато не се вниква в смисловите различия на словообразувателните елементи, с които са образувани паронимите: *Нашите спортисти* ***завоюваха*** (вм. ***извоюваха***) *седем златни медала*; *Изгради се* ***ръководещ*** (вм. ***ръководен***) *център.* Смесването в такива случаи е резултат от синонимична замяна на паронимите, от смисловите връзки между отделните словообразувателни морфеми и еднаквата им съчетаемост.

В художествената литература и в публицистиката паронимите се използват един до друг, за да проличат смисловите им разлики и да

се усили изразителността на текста: *Трябват ни не* ***измислени****, а* ***смислени*** *препоръки за работа.* Преднамереното смесване на паронимите актуализира техните значения и създава комични ефекти. Такава употреба се среща в художествената литература като ярко изразително средство за речева характеристика на героите и в каламбури, например: *Съседи сме и се радваме, че така бързо станахте* ***възможни*** (вм. ***заможни***) *хора* (Елин Пелин). Колкото по-неочаквани са съпоставянето и замяната, толкова по-силна е експресията и по-ярък е ефектът при създаване на хумористични, комични или сатирични ситуации и шеги: *Те ме* ***реквизираха*** *в казармата, но аз една нощ* ***дизентирах****, защото боледувах от* ***сух предвид*** (Ан. Каралийчев).

Когато нарочно се сближават звуково или семантично думи, се получава особената стилистична фигура **парономазия**: *Едни мои познати ходиха в Гърция на кръчма. Там кръчмите* ***каверни*** *ги викат. – Не е ли* ***таверни****? – Все то... А!* (М. Башева); *Пък то едно* ***умствено*** *куче, гледа те и – ха – да ти заговори* (В. Попов).

Чрез парономазията се постига и т.нар. игра на думи, с която чрез един израз се подсказва друг: *събрани съчинения – съдрани съчинения*; *час на класния – клас на частния, статистика – стъкмистика.*

4. ФОРМИРАНЕ И СЪСТАВ НА ЛЕКСИКАЛНАТА СИСТЕМА

4.1. Домашни думи

По характера на възникването им в българския език думите се делят на две големи групи – **домашни (изконни)** и **заети думи.**

Според времето на появата ѝ в лексикалната система изконната лексика се състои от няколко пласта: индоевропейска, общославянска, тракийска, прабългарска и собствено българска лексика.

Най-стар пласт в лексиката на българския език са думите, създадени още през епохата на индоевропейския език до 3–2. век пр.Хр. Към този период се отнасят думи, с които днес се назовават различни понятия: термини за родство – *майка, брат, сестра, син, дъщеря, жена*; названия за природни явления и обекти – *блато, бряг, вода, море, сняг, луна*; названия на животни – *вълк, коза, бик, вол, овца, гъска*; на предмети, свързани с домашния бит и стопанството – *огън, пещ, дим, сол, месо, кост*; на основни признаци и действия – *бял, бос, жив, зъл, ям, живея, имам, нося, виждам* и др. След разпадане на индоевропейската етническа общност създадените в нея думи са наследени в старите езици от индоевропейското езиково семейство, в това число и в праславянския език. Ето защо индоевропейските думи от старо време

имат съотвстствия в своите корени в другите славянски и неславянски индоевропейски езици, например *небе*, рус. *небо*, пол. *niebo*, чеш. *nebe*, срб.-хърв. *nebo*, гр. *nefos*, лат. *nebula*; *майка* (мати), лат. *mater*, гр. *meter*, нем. *Mutter*, санскрит *mata*; *овца* (корен *ов-*), лат. *ovis*, гр. *ois*, ст.нем. *ouwi*, англ. *ewe*; *зъб*, гр. *gomfos*; *дом*, лат. *domus*, гр. *domos*; *ора*, гр. *aróo*, лат. *aro*, ст.нем. *erran*.

Друг много стар пласт в лексиката на българския език, но много по-значителен в количествено отношение от индоевропейската е **общославянската (праславянската) лексика**. Тя се определя като общославянска, защото думите в нея са известни на всички други славянски езици или на по-голямата част от тях.

В общославянската лексика се включват думи, наследени в старобългарския език от славянските племена, населявали в първите векове сл.Хр. обширни територии в Централна Европа и Балканите. Като общ праславянският език се е използвал приблизително до 7. век, т.е. до времето, когато започва разселването на славяните и разпадането на общославянската общност, послужило за основа при образуването на отделните славянски групи: източнославянска, западнославянска и южнославянска.

Към общославянската лексика се отнасят: а) названия за части от човешкото тяло – *гърло, зъб, нос, нога, око, тяло, глава, брада, ръка, шия, коляно, лице, ухо*; б) роднински названия – *внук, дядо, син, свекър, тъст, баба*; в) названия на места, части на жилището и домашния бит – *ведро, дом, изба, праг, стена, стол, село, град, храм, сито*; г) названия на продукти и оръдия на труда – *зърно, лен, тъкан, платно, слама, квас, мотика, лопата, сърп, игла, нож, пила, шило, стан, хляб, каша, масло, месо, мед, сирене*; д) названия на растения и дървета – *бреза, дъб, клен, липа, ела, ръж, ясен, орех, жито, пшеница, грах, лист, гъба, малина, просо, ечемик, овес, мак*; е) названия за животни и птици – *агне, звяр, жаба, заек, змия, риба, муха, славей, гъска, лястовица, комар, пчела*; ж) названия за време и на понятия от обществения живот и духовната сфера – *година, век, лято, месец, ден, нощ, час, миг, утро, вечер, държава, език, война* и др. Общославянски по своя произход са и голям брой глаголи, с които се назовават основни действия и различни трудови процеси – *кося, квася, сека, тъка, доя, държа, шия, плача, горя, зная*; много прилагателни имена – *добър, кисел, стар, хитър, малък, лек, висок, остър, топъл, солен, студен, здрав*; наречия – *там, вън, сега, вътре, вчера, къде*; по-голяма част от числителните имена – *един, две, три, пет, седем, осем, девет, десет, сто*; местоимения – *аз, ти, той, вие, мой, кой, наш, ваш*; предлози като *от, без, в, до, за, с, у, при, над;* съюзи като *и, а, но, да* и др.

Общославянската по произход лексика в българския език, така както

и в другите славянски езици, служи като основа за образуването на много нови думи.

Някои от думите, които са се появили още по време на общославянския период, в българския език в по-късния период са получили нови значения, например *крепост* е означавала 'сила', *брашно* – 'ястие', *храня* – 'пазя', *гора* – 'планина', *вар* – 'горещина'. В диалектите се пазят думи от праславянския период, които днес в книжовния език не се срещат, като *хляв* 'обор', *окно* 'прозорец', *нине* 'сега', *вретище* 'чувал', *хром* 'куц' и др.

Тракийските и прабългарските думи навлизат в българската лексика по-късно – когато българските славянски племена се заселват на Балканския полуостров.

От езика на тракийското население, живяло в областите между Солун, Стара планина до Осоговска планина, българските славяни възприемат много тракийски местни названия като *Етър, Янтра, Велека, Осогово, Арда, Тимок, Панега, Марица, Хеброс, Герман, Пловдив, Лом* и др. Освен топонимични названия обаче обикновени тракийски думи днес не се срещат в българския речник.

Прабългарските думи са остатък от езика на Аспаруховите българи, които нахлуват в североизточната част на Балканския полуостров и заедно с установилите се трайно славянски племена полагат основите на българската държава през 681 година.

Една част от прабългарските думи са получили широко разпространение и трайно се установяват като названия в съвременния речников състав на българския език, например *белег, бисер, бъбрек, вуйчо, делва, зълва, калпак, книга, кумир, сабя, сан, сукман, тояга, чаша, чертог, шаран, шарка, шатра, шейна, шиле, шурей* и др. Друга част са познати само на отделни диалекти, например *балван* 'буца пръст', *белчуг* 'халка', *буля* 'леля', *калина* 'зълва', *крагуй* 'сокол', *кърчаг* 'стомна', *самсур* 'лош' и др.

Собствено българската лексика включва думи, които възникват на основата на по-старите лексикални пластове и в резултат на словообразувателните способи в старобългарския период до наши дни. Към тази лексика се причисляват всички производни думи, образувани в писмените паметници и в народната реч с различни наставки и представки като *възвишение, износя, безсилие, писание, учение, свещеник, спасение, разкаяние, дъбрава, клеветник, учител, божество, сеитба, сватба, добрина, лицемерие, богоявление, добродетел, злодей, законодател* и мн.др.

4.2. Заети думи в българската лексика

Думите, които са навлезли в лексикалната система на българския език от други езици, са заети думи, наричани още и чужди думи.

Заетите думи навлизат в езика главно по две причини: външни (неезикови) и вътрешни (езикови). Към външните причини се отнасят политическите, икономическите и културните връзки, които са имали българите през различните периоди с други съседни и несъседни народи, и принудителното двуезичие по време на византийското и турското робство. Във връзка с приемане на християнството в края на 9. век например лексикалната система на старобългарския език се попълва с голям брой отвлечени съществителни и собствени имена при превода на гръцки черковни текстове. Много турски думи навлизат в лексиката на народната реч в периода на робството. Повече от 2000 думи са били заети от западноевропейските езици през Възраждането и в първите години след Освобождението за нуждите на образователното дело, науката и културата. Този начин на заемане на лексикални елементи е характерен както за ранния етап от развитието на книжовния език, така и в по-ново време – в условията на засилено икономическо сътрудничество и развитие на науката и техниката.

Към вътрешните езикови причини за заемане на чужди думи се отнася най-напред потребността да се развива и обогатява лексикалната система. С помощта на заетите думи се уточняват и разширяват някои понятия, които домашните думи назовават най-общо, например *сладко – мармалад, конфитюр, джем*; *гробница – мавзолей, пантеон*. Заети думи като *репортаж, комфорт, сервиз* стават синоними на *разказ, удобство, обслужване*. Някои заети думи стесняват сферата на употреба на многозначни домашни думи и по този начин спомагат да се разграничат употребите им в различни стилове: *износ – експорт, внос – импорт, съгласие – консенсус*. С помощта на заети думи се заменят и съчетания като *хотел за автотуристи – мотел, спортен съдия – рефер, точен стрелец – снайперист, пясъчен бряг – плаж, бърз влак – експрес, детски лекар – педиатър, неработни дни – уикенд, бандеролен знак – стикер*.

Заемането на лексикални елементи е напълно естествено и закономерно явление в развитието на езиците и един от важните източници за попълване и обогатяване на речниковия състав. Това е така, защото народите, говорещи различни езици, не живеят изолирано един от друг, не развиват своята икономика и култура сами и само със свои средства, а като си взаимодействат и сътрудничат.

Заетите думи проникват по устен или писмен (книжовен) път. Според това, дали има, или няма при заемането посредничество на трети език, заетите думи се разграничават на **преки** и **непреки заемки**. Една част

от гръцките думи като *трион, тиган, магданоз, кромид, хора, трапеза, креват* са проникнали в българската лексика чрез устно общуване, а други като *ангел, монах, литургия, ерес* – по книжовен път. Турските думи са заети главно по устен път. Чрез посредничеството на турски език са преминали в български и думи от арабски и персийски. Много думи от западноевропейските езици са заети по книжовен път чрез руски език.

Заетата лексика не е еднородна и според времето на проникването ѝ в български език. Едни заети думи се отнасят още към индоевропейската езикова общност, други към общославянското езиково единство, а трета група попълва речниковия състав през старобългарския период. **Ранни заемки** в славянските езици са например *блюдо, броня, бук, княз, шлем, меч, котел, кладенец, художник* (от старогермански); *рай, бог, мед* (иранско-скитски); *слуга* (келтски); *брадва, скут* (готски).

Чужди деми, които широко навлизат сега в български език, са свързани с развитието на икономиката, финансовата сфера, обществения и културния живот. Това са думи, които се използват в западните страни и по своя произход са главно английски, а по разпространение и характер – международни, например *бартер, бизнес, дилър, фиксинг, дистибутор, оферта, спонсор, трансфер, холдинг, офис, рейтинг, рекет* и мн.др.

Според характера и семантиката им застите думи се поделят на три групи: заемки, екзотична лексика и варваризми. **Заемките** са чужди думи, които напълно са усвоени от лексикалната система на езика. Те се променят според граматичните му особености, изговарят се според фонетичните му закономерности и се пишат с буквите от българската азбука. В смислово отношение заемките не се отличават от изконно българските думи и по-голямата част от тях няма съответни български синоними, например *балкон, гара, захар, баня, тунел, консерва, шосе.* Когато заемките имат съответни български синоними, те се определят условно като **чуждици**, например *комюнике – съобщение*; *индиферентен – безразличен, безчувствен*; *агресивен – нападателен.* Отделянето на чуждици сред заетите думи не отразява тяхното място в речниковия състав на езика – както степента на асимилацията им, така и тяхната употреба в речта.

По-особено място сред чуждите думи заемат т.нар. **екзотични думи или екзотизми** (гр. exotikós 'чужд'). С тях се назовават предмети и явления от живота и бита на други народи: парични единици – *гулден, долар, динар, драхма, крона, лира, марка, песо, сантим, су, франк, фунт, цент, шилинг, юан*; имена на длъжности, звания и професии – *аятолах, жупан, лорд, мер, мистър, синьор, матадор*; природни и географски особености и особености на флората и фауната – *каньон, баобаб, евкалипт, мистрал, пума, айсберг, пампаси*; национално и

традиционно облекло и части от него – *кимоно, фередже, сари*; ястия и напитки – *лаваш, мацони*; названия на учреждения и организации – *райхстаг, бундестаг, сейм, хурал, вермахт*; национални обичаи и традиции, танци, музикални инструменти и предмети от бита – *лезгинка, чайхана, гондола, самба, бандура, кунгфу* и др.

Екзотизмите не се употребяват системно в езика като останалите засти думи. Срещат се главно в преводната художествена литература и в публицистиката, когато темите са с историко-етнографски характер, или в пътеписи и репортажи за придаване на документалност и достоверност на информацията, когато се описват обичаи, обреди, битови и социални особености в някои страни.

От екзотизмите трябва да се отличават **варваризмите** (гр. barbarismós ‘чуждоезичен, чуждоземен’). Те са думи и изрази, които се употребяват в български език, но не са част от неговата лексика, например *гуд бай* ‘всичко хубаво, довеждане’, *о кей* ‘всичко е наред, добре’, *адио, чао* ‘довиждане’. Варваризмите се изписват в текста с различни графични средства – с български букви или с азбуката, която е приета в езика източник: латински *veto* ‘забранявам’, *cito* ‘срочно’, *homo sapiens* ‘разумен човек’, *finita la commedia* ‘представлението свърши’, френски *tête a tête* ‘насаме’, *ergo* ‘следователно’ наред с *ан блок, ан фас* и др.

В речниковия състав на българския език има и значителен брой думи от **интернационалната (международната) лексика.** Това са думи, близки по форма, които се употребяват с едно и също значение в много родствени и неродствени езици на народи от Европа, Азия и други континенти, например *култура* – фр., англ. *culture*, исп. *cultura*, рус. *культура*; *музика* – фр. *musique*, англ. *music*, рус. *музыка*.

Интернационални са и такива всекидневно употребявани думи и термини като *партия, курс, информация, институт, диктатура, класификация, реформа, санкция, литература, цивилизация, инерция, прогресивен, реакционен, анализирам, енергия, капитал, театър, принцип, радио, пропаганда* и мн.др.

В своята основна част интернационалната лексика е пряко заета. Някои от думите в нея по произход са латински (заети чрез посредничеството на френски и немски език) – *култура, министър, церемония*, или заети от гръцки език – *хигиена, патос, химн*, от френски език – *актьор, ансамбъл*, от английски – *спорт, митинг*. Много от интернационалните думи са създадени от учени и специалисти от латински и гръцки корени за назоваването на новооткрити явления, изобретения, части на машини, отраслови и производствени понятия: *телефон, микрофон, аквариум, стратосфера, плурализъм, спектрограф, телевизия, компютър* и др.

Освен отделни думи в българския език има и някои заети словообразувателни елементи, например представките *а-*, *анти-*, *архи-* (*апо-*

литичен, антисоциален), суфиксите *-изъм, -ист, -лък, -ирам* (*туризъм, очеркист, войниклък, военизирам*).

Според езиците, от които са дошли, заетите думи се поделят на две групи: заети от родствени славянски езици и заети от езици от други езикови семейства и групи. Към първия тип се отнасят черковнославянските и руските, а към втората – думите от гръцки, латински, от турски език и многобройните заемки от западноевропейските езици.

4.3. Калки и калкиране

Чуждите думи може да се заемат и чрез калкиране или буквален превод. Образуваната чрез буквален превод на чужди образци нова дума или израз се нарича **калка** (фр. calque 'копие, подражание').

В български език се срещат три вида калки – словообразувателни, семантични и фразеологични.

При словообразувателните калки съставните значещи части на чуждата дума се превеждат с български морфеми, като се запазва словообразувателният ѝ строеж. Калка на френската дума subdivision е *подразделение*. Тя възниква чрез замяната на представката *sub-* с *под-*, на корена *-divis-* с *-раздел-* и на суфикса *-ion* с *-ени-е*. Чрез морфемния превод на чужди думи са възникнали калките *международен* от лат. inter-natio, *правопис* – от гр. ortho-graphía, *небостъргач* – от англ. sky-scraper. Съществителното име *излет* е калка от немската дума Ausflug, *дневник* на фр. journal, *азбука* на гр. alphábetos, *земеделие* на лат. agricultura, *прахосмукачка* на рус. пылесос, *самообслужване* на англ. selfservice.

Семантичната калка е значение на българска дума, възникнало под влияние на чужда дума. Например *суша* 'засуха' под влияние на руската дума *суша* получава значение 'земя, континент'. На основата на общото основно значение, което имат *изтънчен* 'изтънен' и фр. raffiné българското прилагателно получава ново допълнително преносно значение 'изискан', каквото има и думата във френски език.

При семантичните калки звуковият строеж и словообразувателният състав на българската дума се запазват, но едно от значенията ѝ възниква като превод на чуждата дума. Чрез превод са възникнали допълнителните значения на *плосък* 'лишен от оригиналност, безвкусен' (срв. *плосък виц, плоска шега*), на *гвоздей* в съчетанието *гвоздеят на програмата*, на *давам* в съчетанието *давам банкет, давам уроци*, *рак* 'злокачествен тумор' (лат. carcinoma 'рак'), *десен* и *ляв* (в политически смисъл).

Семантичното калкиране увеличава броя на многозначните думи, тъй като към съществуващите им значения се прибавят нови под чуждо лексикално въздействие.

Фразеологичната калка е буквален превод на чуждо словосъчетание по съставните му части. Например съчетанието *взема мерки* е превод на фр. prendere les mesurs (чрез руското принять меры). Фразеологични калки са *порочен кръг* (лат. circulus vitiosus) – *земна ябълка* (фр. pommes de terre), *гледна точка* (фр. point de vue), *златна треска* (англ. gold fever), а също и *центробежна сила, политика на открити врати, война на нерви, меден месец, лека атлетика* и др.

Калкирането е явление, общо за всички езици и един от най-леките и достъпни пътища за попълване и обогатяване на лексиката с нови думи и словосъчетания. Срещат се калки, които имат международен характер, например *високоговорител,* англ. *landspeaker,* рус. *громкоговоритель; незабравка,* англ. *forget-me-not,* рус. *незабудка.*

4.4. Усвояване на заетите думи

Една част от заетите чужди думи проникват в българския език непроменени, така както се изговарят и употребяват в езика, от който са заети, например *генезис* (гр. génesis), *палма* (лат. palma), *дуел* (фр. duel). По-голямата част от думите при заемането и усвояването им обаче се променят, като се приспособяват към фонетичните норми, граматичните правила, словообразувателните модели и семантичните закономерности на българския език. Този процес на усвояване на заети думи се определя като **асимилация** или **побългаряване**.

Графично чуждите думи се усвояват пълно, когато започнат да се пишат с български букви. Фонетичните промени ги приспособяват към нормите на българското произношение. Ако в чуждата дума има звукове или съчетания, които не са характерни за българския език, те се заменят с най-близките им съответствия, за да не се чувства тя като чужда. Например турската предноезична гласна [ü] се заменя с *ю* (dülger – *дюлгер*), начални съчетания от гласни [eu, au] се заместват с [ев, ав]: гр. eukaliptos – *евкалипт*, autonomía – *автономия*, нем. Automobil – *автомобил*, лат. auctor – *автор*. Двойните съгласни в корена на чужди думи се предават и изговарят с единични съгласни: фр. classe – *клас*, нем. Büffet – *бюфет*, Schmeisser – *шмайзер*, итал. maccaroni – *макарони*. Краесловните съчетания от шумова и сонорна съгласна в думи като téâtre, monocle, ministre, orchestre се побългаряват, като се вмъква гласна [ъ]: *театър, монокъл, министър, оркестър*. Думи като *етаж, пейзаж, екипаж, бараж* се побългаряват, като се изговарят с беззвучна съгласна накрая, макар че във френски език, откъдето идват, те се произнасят със звучни – étage, équipage, paysage. След пълната фонетична асимилация звуковете в заетите думи се променят както съответните звукове в българските думи: *монарх – монарси, анцуг – анцузи, анекдот* – [анегдот].

Морфологичното усвояване на заетите думи включва промяна на окончанието им и граматичния им род. Родът на заетите думи се определя според формалните белези, приети за определянето му в българския език. Съобразно с тях гръцката дума *лира* ще бъде от женски род, френската *марш* – от мъжки род, а *пюре* – от среден род. При по-старите заемки окончанията стават елемент на непроизводна основа и получават категорията мъжки род: лат. plenum (ср.р.) – *пленум* (м.р.), globus – *глобус*, но seminarum – *семинар*. Съществителните имена, които имат окончания *-а, -о, -е*, също променят рода си или получават често ново окончание, за да може заетата дума да приеме граматични значения, свойствени на българския език: фр. féerie – *феерия*, нем. Rakete – *ракета*, итал. benzina – *бензин*, pirata – *пират*, fontana – *фонтан*. Възможно е заетата дума да промени и рода си, например фр. paletot (м.р.) – *палто* (ср.р.), нем. das Parlament (ср.р.) – *парламент* (м.р.), die Schrift (ж.р.) – *шрифт* (м.р.), рус. *шинель, площадь* (ж.р.) – *шинел, площад* (м.р.); да се преосмисли формата за множествено число като форма за единствено число: англ. rails (мн.ч. от rail) в български език се употребява като форма за единствено число *релса, релси*. Поради неясния си граматичен строеж формите за множествено число *кекс* (англ.) и *клапан* (нем.) се възприемат в български език като форми за единствено число. При заемането ѝ чуждата дума може да премине от една част на речта в друга, а словосъчетанието да се превърне в една дума, например *кредо* от лат. credo ‘верую’, местоимението quorum (лат.) се употребява като съществително име – *кворум, кворумът*; фр. eau de Cologne (вода от Кьолн) – *одеколон*, corps de ballet – *кордебалет*.

Заетите думи се асимилират и чрез промяна на словообразувателния им строеж, като се измени или отстрани чуждият суфикс: гр. harmonikós – *хармоничен*, фр. pathétique – *патетичен*, décoration – *декорация*, нем. marschieren – *марширувам*.

Най-важно и най-сложно е лексикалното или смисловото усвояване на заетите думи. Една чужда дума може да се смята за лексикално усвоена само когато назовава предмет или явление, свойствено и за нашата действителност, когато в значението ѝ няма нищо, което да напомня за нейния чужд произход и употреба. Немската дума *кухня* например назовава помещение, характерно и за нашия бит, в турските думи *барабан, чугун, лале* няма нищо, което да напомня за друга страна и друг език. Заети думи като *календар, портмоне, супа, джоб, билет* и мн.др. са вече напълно лексикално усвоени.

Значението на чуждите думи поначало съответства на значението, което имат в езика, от който се заемат. Възможно е обаче те да се усвоят смислово с едно или само с отделни значения, да разширяват или да стесняват значенията си. В английски език например *sport* има много и различни значения: ‘спортна игра; шега, закачка, подигравка, присмех;

развлечение, забавление, удоволствие'. В български език смисловата структура на *спорт* е значително стеснена и опростена до 'физически упражнения, игри и др. обикновено със състезателен характер, които развиват и укрепват организма'. В руски език *тормоз* им две значения – 1. Спирачка на машина; 2. прен. Пречка, препятствие в развитието на нещо. В българския език думата е заета само с второто ѝ значение, и то стеснено в смисъл на 'гнет, угнетение'. Френската дума *оранжерия* е разширила значението си за означаване и на парник за отглеждане на цветя, разсад за зеленчуци, а не само на портокали. Английската дума *магазин* не се използва у нас със значение 'списание, периодично издание'.

Промените в значението на застите думи се изучават от историческата лексикология.

4.5. Отношение към чуждите думи

Поради особените условия, при които е живял и се е развивал българският народ, езикът му е претърпял силно влияние от страна на други езици и на първо място от гръцки, турски и руски език. Ето защо един от основните въпроси, свързани с изграждането на новобългарския книжовен език, е бил въпросът за отношението към чуждите думи. Той се е разисквал оживено в периода преди и след Освобождението, вълнува и тревожи и днес голяма част от българската интелигенция.

Още от създаването на българския книжовен език в началото на 19. век нашите книжовници проявяват грижи за чистотата на езика. Най-напред това е бил стремежът да се заменят турските и някои гръцки думи с домашни или черковнославянски и руски, което довежда до значително очистване на българския език от чужди лексикални елементи. По-късно започва борба за заместване на чуждите думи с народни или новосъздадени. Крайните прояви на тази борба за системно прочистване на езика от навлезли в него чужди думи са известни като **пуризъм** (лат. purus 'чист'), а неговите дейци – като **пуристи**. Пуризмът има различни прояви, които трябва да се оценяват с оглед на историческата обстановка. В отделни периоди от развитието на книжовния език той е с умерени прояви и без крайности, плод на патриотични чувства. В други периоди той е краен, без реални практически резултати, със стремеж да се гонят от езика и заместват с домашни всички заети думи.

Особени заслуги за чистотата на българския език имат Иван Богоров, Александър Теодоров-Балан, Стефан Младенов, Любомир Андрейчин и др.

Иван Богоров е искал езикът на новоосвободена България да бъде самият народен език. С името на Богоров е свързана съзнателната борба за запазване на чистия и самобитен национален облик на лексиката. Той

създава нови думи и възстановява забравени народни думи, за да замени чуждици, като *верига* (синджир), *смет* (боклук), *печалба* (кяр), *облог* (бас), *кът* (кюше), *подплата* (хастар), *ремък* (каиш). Създадени от него са и *творба, усет, заплаха, намеса, преднина, кланица* и др. Когато от средата на 19. век руското влияние върху българския език се засилва, Богоров започва упорита борба за опазване на българския език от ненужните русизми и предлага *разписка* да се замени със *записка, прося* с *моля, пищепровод* с *хранопровод*. Наред с тези правилни за времето си предложения за развоя на новобългарския книжовен език той обаче започва борба и срещу международната лексика и терминология, необходими по това време за образованието и просветата, и предлага създадени от него думи като *звездознание* за *астрономия, книговищница* за *библиотека*, *здравословие* за *хигиена, слушалня* за *аудитория, седянка* за *заседание*.

Усилия за запазване чистотата на език в продължение на много години полага и акад. Ал. Т.-Балан. Те са насочени главно към побългаряване на научната терминология и заместване на руските думи. Балан свързва отношението си към чуждите думи с правилността и богатството на речта. Той предлага български съответствия на чужди думи като *чист*, *естествен* вместо *натурален, дело* вместо *вмешателство, летовище* вместо *курорт, пиво* вместо *бира, ред* вместо *порядък, заплашвам* вместо *грозя, употребявам* вместо *консумирам, поднасям* вместо *сервирам* и мн.др.

Стремеж и навик към чиста родна реч възпитава и акад. Ст. Младенов чрез издаваното от него списание "Родна реч". Според него "работата на крайните пуристи, които искат да премахнат всички чужди думи от един език и да ги заменят със свои, е работа малко разумна и понякога смешна." Той обаче не се примирява с масовото нахлуване и ненужната употреба от образованите българи на чуждици, които трудно се разбират и усвояват от народа: "Мнозина си мислят, че ще минат за по-"учени", а речта им за по-"красива", ако употребяват някоя чужда дума вместо "простата" дума от своя език. Яко често пък се вмъкват чуждици несъзнателно, било поради преголямо бързане, при което съответният говорител или писател не потърся домашна дума за някоя чужда, що знае, било и поради непознанство с богатството на народния език." Ст. Младенов е против навлезлите по негово време думи от западните езици като *шарм, енигма, фрапирам, бариера, просперитет, реализирам, анексия, генерация, ниво*, против руските думи *давление, прийом, уровен, сторонник, осторожен* поради неясния им вътрешен смисъл, замъглен от настъпилите фонетични и семантични изменения в корените им.

Пуризмът на Ив. Богоров, Балан и Ст. Младенов е бил исторически необходим и полезен за българския език. От гледище на съвременната

теория на езиковата култура и политика пуризмът като организиран отпор против чуждите елементи в езика е отживяло явление. Това обаче не означава, че всяка обоснована грижа за чистотата на езика трябва да се смята за ненужна.

Пуристични възгледи се ширят и днес. Мнозина се възмущават от прекалената употреба на чужди думи в печата, в научната и техническата литература. Воюва се срещу думи като *хале, форум, асамблея, офис, снекбар, уикенд*, търсят се заместници на думи като *консенсус, комплекс, шоу, имидж, хит, брифинг, рейтинг* и др.

Въпросът за отношението към чуждите думи и употребата им не трябва да се поставя и решава днес така, както той се е поставял и решавал в миналото. Крайните оценки за това, кое в езика е ненужно, и страстните отрицания са не само рисковани и прибързани, но и излишни. Заетите в българския език думи трябва да се оценяват от гледище на тяхната потребност, яснота и функция, защото грижите за родния език изискват и грижи за обогатяване на речника с нови думи – не отхвърляне за сметка на точността и богатството на израза, а разумна оценка на тяхната конкретна употреба, на стилистичната им принадлежност. Не как да избягваме чуждите думи само защото са чужди, а да развиваме у себе си усет как, кога и защо трябва да си служим с тях. Ако при употребата на чуждите думи не се имат предвид тези изисквания и те се използват без нужда и неразбрано вместо български равностойни по значение думи, употребата им трябва да се критикува и отхвърля.

4.6. Гръцки и латински думи

Гръцките думи са навлезли в българския език в резултат на многовековното тясно общуване между двата съседни народа. Към найранните заемки от гръцки език се отнасят църковната и манастирската терминология, заета след покръстването на българите през втората половина на 9. век: *ад, ангел, антихрист, апостол, архиерей, демон, дякон, игумен, икона, калугер, манастир, монах, нафора, панихида, параклис, патриарх, схима*. Още през старобългарския период са били известни и гръцките названия на редица науки: *аритметика, астрономия, география, граматика, история, риторика, философия*.

По-късно в българския език са навлезли и много народни гръцки думи, които и днес имат широка употреба като *бивол, вишня, евтин, ехо, камила, керемида, кокал, колиба, кораб, креват, лента, ливада, магданоз, молив, палав, пирон, сандал, тиган, трион, фурна, фенер, хоро, цвекло* и др. От гръцки произход са още заповедните форми *ела, елате*, звателната частица *море* и съюзът *макар*. От старо време са и немалко собствени имена от гръцки произход: *Александър,*

Анастасия, Ангелина, Андрей, Атанас, Васил, Георги, Димитър, Евгения, Евдокия, Елена, Кирил, Методий, Петър, София, Стефан, Тодор и др.

Голяма част от гръцките думи, които имат книжовна употреба, са усвоени пряко или чрез посредничеството на руски и на западни езици: *аналогия, атом, галактика, гигант, драма, епиграма, естетика, идея, идилия, ирония, катедра, климат, критика, логика, мелодия, метод, планета, поезия, хегемония* и др. Тези думи са общи за много езици и принадлежат към международната лексика.

Под гръцко влияние още в старобългарски език се развиват модели за образуване на сложни имена: *благодушен, благообразен, великомъдър.*

Латинските думи са проникнали в българския език чрез други езици – гръцки, а по-късно руски, френски, немски. Не се изключва обаче възможността в българския речник да има и преки стари заемки, дошли от романизирано население в крайдунавските земи и по бреговете на Адриатическо море. За такива се приемат обикновено *оцет, комкам* (*комка* 'причастие'), *олтар, цесар* (цар), *крамола*, *поганин* (селски жител, езичник, друговерец) и народнолатинските *връчва* (делва), *кмет, комин, цер, ружа, мъст* (гроздов сок), *месал, катинар, катанец, патя*. В среднобългарските паметници се срещат още *кошуля* (риза), *кум, кумство, паница*. Посредством гръцки език са приети *дисаги, камбана, кандило, кантар, клисура, Коледа, кукла, луканка, фурна*. Латински са и имената на месеците: *януари, февруари, март, април, май* и пр.

Много латински думи навлизат в българската лексика през Възраждането и след Освобождението чрез руски и чрез западни езици. Това са главно научни термини и думи, свързани с бита, учебния процес и образованието: *глобус, директор, градус, професор, декан, диктовка, конус, радиус, формула, меридиан, университет, школа, студент, цимент, канцелария*. Голям е и броят на обществено-политическите, философските, техническите, научните и културните термини: *арена, автор, адвокат, нация, реакция, документ, диктатура, конституция, прогрес, република, процес* и др.

Латинските думи се употребяват главно в книжовния език и затова се осъзнават като заети елементи в лексиката.

Латински по произход са собствените имена *Валери, Виктор(ия), Валентин(а), Мариана, Юлия* и др.

Голяма част от научната и техническата международна терминология е образувана със словообразувателни средства на гръцкия и латинския език по изкуствен път. Такива са например *автомобил, архитектура, социализъм, аквариум, космодрум, фотосинтеза, микроскоп, телефон, телевизия, радиотерапия, електроника, екология* и др.

4.7. Черковнославянски и руски думи

В края на 10. век старобългарската книжнина прониква в Киевска Русия. Там старобългарският език се нагажда към руската фонетика и силно поруссн от 17. век чрез печатни черковни книги започва да се разпространява и сред южните славяни и постепенно става официален език и на българската църква. На черковнославянски език се води богослужението, той се изучава в килийните училища и много думи чрез тях минават в новобългарския език. По този начин старобългарската лексика, запазена няколко века в черковнославянския език, се връща отново у нас с голям брой старобългарски лексикални и словообразувателни елементи с нов фонетичен черковнославянски (руски) вид.

По-голямата част от черковнославянските думи са свързани с черквата и религията: *благословен, благочестив, бран, възкресение, възмущение, дихание, достояние, напаст, насъщен, причастие, рат, разпятие, спасител, съпруг, утеха, учител, хранител* и др.

От всички езици, които са оказали влияние за формиране лексикалната система на съвременния български език, най-значително е влиянието на руския език. То започва през втората половина на 18. век с проникването най-напред на руски богослужебни печатни книги, а след това и на училищна книжнина. Това влияние се засилва през Възраждането и непрекъснато, силно и трайно съществува и след Освобождението.

Чрез руския език се осъществява връзката на новобългарския език със старобългарската (черковнославянската) писмена традиция, тъй като поради редица исторически обстоятелства словното богатство на старобългарския език е било възродено и за нас чрез руската книжнина. Лексикалното влияние на руския език върху българския е улеснено от голямата близост между двата славянски езика, от общия славянски произход на корените и основите, от които са образувани думите, от ясния им за българите морфологичен състав. Навлизането на руски думи се преплита тясно с черковнославянското влияние, послужило като образец за употребата на много книжовни думи и словообразувателни типове. Всичко това спомага руските думи да се усвоят бързо и да не се осъзнават като чужди елементи в българската лексика, да се създаде една рядка по своя характер лексикална близост между руския и българския.

Повечето от **руските думи** имат отвлечено значение: *начало, точност, възторг, съдействие, съгласие, мечта, прелест, щастие, ропот*. Те се срещат във всички области от живота, но най-много са обществено-политическите, научните, административните и военните термини: *понятие, възприятие, оборот, опровержение, ведомост, имущество, полк, отред, часовой, старшина, пагон, партенка,*

крепост, винтовка.

Руски думи в българския език са още: съществителните *кормило, кънки, невежа, параход, пружина, топливо, хазаин*; прилагателните *бодър, вероятен, горд, изтощен, изящен, лукав, прелестен, свиреп, точен*; глаголите *дерзая, подозирам, провеждам, ругая, старая се, тормозя, уважавам, умея;* наречията *въобще, даже, непременно, тоже.*

Руският език спомага да се възстановят в новобългарския книжовен език: отглаголните съществителни на *-ние* (*престъпление, внушение, продължение, образование*); сегашните деятелни причастия на *-ещ, -ащ, -ящ* (*пишещ, плачещ, живеещ, учащ, състоящ се, настоящ*); съществителните имена с наставка *-тел* (*преподавател, създател, деловодител*); отвлечените съществителни с наставки *-ие* и *-ство* (*отсъствие, отличие, условие, вещество, количество, равенство, свойство*); категорията на сложните думи (*благоразумен, водолаз, главнокомандващ, гръмоотвод, езиковед, екскурзовод, местожителство, мореплавател*).

Руският език е главен посредник при усвояване от българския език на международната културна и научна терминология. Чрез руски език са дошли в български и някои полски думи като *донесение, зараза, каляска, карета, набожен, награда, поздрав, справедливост, столица* и др.

4.8. Турски думи

Езиковите контакти между българи и турци се осъществяват по време на робството и в условията на принудително двуезичие. Предмети и понятия на чуждата за българите източна култура и бит започват бавно да се налагат с турските им названия в началото на робството, а по-късно и по-интензивно. В устната народна реч нахлуват значително количество думи, характерни за административния и търговския живот – *ага, аскер, байрак, заптие, куршум, топ, фишек, чорбаджия*; занаятчийска терминология – *акран, абаджия, арабаджия, берберин, бозаджия, еснаф, занаят, калфа, ортак, хамалин*; названия на ястия, на растения и животни – *бюрек, баклава, гювеч, кебап, кюфте, мусака, петмез, чорба, сарма; алабаш, бакла, бамя, патладжан, тютюн; гарга, катър, малак*; названия на уреди и предмети от градския и селския бит – *бохча, дюшеме, кюнец, таван, торба, чувал, чиния, калпак, пешкир, чорапи, яка* и др.

От турски произход са абстрактните съществителни имена *дередже, зор, кахър, мерак, рахат, хаир*; прилагателните имена *ален, бозав, кирлив, калпав, серт, сербез*; наречия и служебни думи като *барем, гиди, дип, демек, зер, санким, таман, язък.*

Турски по своя произход са и наставките *-джия, -лък* (*-лик, -лук*): *бояджия, механджия, кафеджия, калабалък, войниклък, дострук, сербезлък.*

Турското лексикално влияние върху българския език отслабва през Възраждането и по-точно когато културният живот и просветното дело започват да се развиват под руска и европейска зависимост. Под въздействието на променящите се обществено-политически условия, свързани с борбата на българския народ за национално освобождение, в края на робството една част от турските думи постепенно отпадат от употреба, семантично и стилистично започват да се преосмислят и заменят: *кюприя* се заменя с *мост*, *бургия* с *винт*, *араба* с *кола*, *сахат* с *часовник*. Употребата на друга част от турските думи се запазва само в диалектите: *киреч* (вар), *дамар* (жила), *лелек* (щъркел), *масур* (цев), *оджак* (огнище), *соба* (стая). Само малка част от турските думи в сравнение с онова, което е останало в диалектите, е възприета в днешния книжовен език за всеобща употреба, например *ален, торба, топка, кофа, пейка, фиданка, копче, килим, колан, каймак* и др.

Турските думи образуват в книжовната реч особен стилистичен пласт с по-ниска, просторечна, шеговита и подигравателна експресия: *акъл, келеш, калпав, серсемин* и др. Те се осъзнават като турски и затова се предпочитат с определени цели в художествената литература и в устната реч, въпреки че имат еквивалентни синоними.

Между многобройните лексикални заемки, възприети от турски език в български, има и такива, които по своя произход са арабски и персийски думи.

Арабски думи са: *адет, акъл, ахмак, ашлак, бадем, бакалин, беля, берекет, джоб, ерген, инат, кибрит, локум, файда, факир, хаймана, халва* и др. Някои арабски думи от международната лексика, като *адмирал, алгебра, алкохол, алманах, арсенал* са навлезли у нас чрез посредничеството на други езици.

Персийски думи са: *бакшиш, бахча, бостан, гердан, гюлле, джам, долап, дюшек, зарзава̀т, механа, ошаф, памук, туршия, чадър, чаршаф, ченгел, черга, шибой, юрган* и др.

4.9. Думи от западноевропейските езици

Думи от западноевропейските езици започват да проникват в речника на българския език още по време на Възраждането. По своя произход заетите думи са от различни езици, по разпространение са международни, а по характер са в пряка връзка с икономическото и културното развитие на отделните народи, с тяхната ръководна роля през определена епоха и с постиженията им в производството, науката, изкуството и техниката.

С най-стара традиция в засмансто им са **италианските** по произход **думи**. Още през Средновековисто са проникнали в българската реч *дамаска, фуста, калцуни, панталони, расо, роба, фанела*. По-късно чрез посредничеството на гръцки и руски език навлизат думи, свързани предимно с банковото дело – *банка, валута, салдо, борса, депозит, капитал, полица*; музикалното изкуство – *опера, ария, соло, пиано, дует, мандолина, тенор, бас, кантата*; с архитектурата и строителството – *корниз, купол, арматура, баластра, парапет, фонтан, цокъл, мозайка*. Италиански по произход са още: *бира, бишкоти, кашкавал, лимон, олио, макарони, портокал, салата, салам, салца, саламура, сардела, бомба, казарма, интерес* и др.

Сред заемките от западноевропейските езици най-голям е броят на **френските думи**. Тематично те са свързани: с обществено-политическия живот – *буржоазия, депутат, капитализъм, класа, политика, пропаганда, революция*; с театъра – *ансамбъл, антракт, афиш, балет, гримьор, конферансие, партер, рампа, турне* и др.; с облеклото и модата – *балтон, барета, блуза, бомбе, жилетка, каскет, костюм, манто, палто, пардесю*; със светския живот и названия на храни, ястия и напитки – *дама, ресторант, десерт, компот, омлет, бисквити, бульон, драже, коняк, майонеза*; с военното дело – *генерал, капитан, лейтенант, сержант, артилерия, десант, канонада, парашут, редут, салют, сапьор* и др.

От **испански език** чрез френски и руски са усвоени: *албатрос, ананас, балатум, банан, болеро, габардин, естрада, индиго, индрише, какао, кокаин, лакей, румба, серенада, хунта, цигара*.

Заемките от **немски език** са проникнали пряко, по пътя на културното влияние и чрез посредничеството на руския език. В тематично отношение най-многобройни са названията от военното дело: *арест, гаубица, генералитет, ефрейтор, командир, лагер, лафет, мундир, орден, офицер, плац, шпори, щаб, щурм, щик*; и техниката – названия на уреди, машини, инструменти и детайли: *багер, бормашина, вентил, винт, клапа, кран, муфа, райбер, ролка, фасунга, шайба, шина, щекер, щепсел* и др.

Заемките от английски език са свързани със спорта и техниката – *баскетбол, бокс, волейбол, гейм, крос, мач, рефер, ринг, спорт, спринт, тим, треньор, старт, футбол, хокей, шампион*; *бойлер, болт, булдозер, вагон, комбайн, контейнер, релса, трамвай, транзистор, тролей* и др. Английски по произход са и думи, отнасящи се до обществено-политическия живот – *парламент, бюджет, партия, лидер, клуб, митинг, бойкот*. Влиянието на английски език се засилва в областта на лексиката след Втората световна война и продължава интензивно и в наши дни. Голяма част от английските думи, заети в по-ново време, са американски по произход и принад-

лежат към международната лексика: *бизнесмен, бестселър, блус, джаз, спортсмен, шоу* и др.

В речниковия състав на българския език се срещат думи, които по произход се свързват с **португалски език** – *банан, кастанети, кобра*; с **холандски** – *боцман, брезент, буксир, вахта, катер, кран* (на чешма), *матрос, трюм, флаг, флот, харпун, щорм, щурман*; с **унгарски** – *гулаш, долма, кочия, куче, паприкаш;* с **румънски** – *карначе, бордей, маса, далавера, пахар, пунгаш, фаша, цинцарин, чутура.*

5. ЛЕКСИКАТА СПОРЕД СФЕРАТА НА УПОТРЕБА

5.1. Общоупотребима лексика и лексика с ограничена употреба

В зависимост от това кои думи от какви групи от населението се употребяват, книжовната лексика може да се подели на два пласта – общоупотребима (общонародна) лексика и лексика с ограничена употреба.

Общоупотребима е лексиката, която се използва свободно и неограничено в различните езикови сфери, която е смислово ясна и разбрана за носителите на езика, независимо от тяхното местожителство, професия и начин на живот. Всеки, за когото българският език е роден, знае и употребява думи като *маса, стол, пари, въздух, вода, село, река, ден, кола, мисля, пиша, чета, съм, бял, здрав, голям, две, три, сто, мой, ваш* и т.н. В общоупотребимата лексика се включват думи с устойчива употреба, голяма част от които са възникнали в дълбока древност за назоваване на най-необходимите и жизненоважни понятия за човека. Общоупотребимата лексика е основа за непрекъснатото развитие и обогатяване на езика.

Общоупотребимите думи са ядро или основен речников запас на езика. Те са необходими за всякакъв вид общуване, за да изразим в писмена или устна форма свои мисли и чувства. Без общонародните думи е невъзможно да се построи речта дори и когато тя е със специално предназначение. Думите от основния речников запас имат свободна и неограничена употреба във всички стилове. Те са общостилови думи, употребяват се както във всекидневното общуване, така и в разнообразната и професионалната дейност на хората.

В тематично отношение общоупотребимата лексика е много разнообразна: битови названия, думи, назоваващи явления и понятия от обществено-политическия и културния живот, научни и технически термини. В нея влизат и много емоционални и експресивни думи,

характерни за различните стилове, общоизвестни думи, които не се използват от всички, поради грубите или вулгарните им оттенъци, а така също и думи, главно заети, които не се употребяват от носителите на езика поради недостатъчното им образование и културно развитие, като *автомат, структура, инвестиция, валута, трансформация, алегорич* и др.

В основния речников запас думите се обединяват не според тяхната денотация или конотация, а по признака известност и висока честота на употреба.

На общоупотребимата лексика се противопоставя лексиката с **ограничена сфера на употреба** – думи и изрази, които са известни само на определен кръг лица и групи хора, обединени въз основа на териториален, социален и професионален признак. Лексиката с ограничена употреба е факултативна от гледище на познаването ѝ от всички. Широките слоеве от населението я познават слабо и далеч не в целия ѝ обем. Тя е в лексикалната периферия на езика. Използването ѝ в речта се определя от професионалните, възрастовите особености и от диалектния произход на говорещите.

В лексиката с ограничена употреба се отделят диалектни думи, професионална и терминологична лексика и думи, характерни за жаргоните.

Между ядрото и периферията на речниковия състав постоянно се извършват промени, които не позволяват да се прокара рязка граница между тях. Лексикални единици от основния запас постепенно преминават в пасивния запас и обратно – думи от ограничената по употреба лексика по различни причини проникват в общоупотребимата, стават добре известни на всички и популярни. Като посредник в този процес голяма роля играят устната разговорна реч, научнопопулярната литература и публицистиката.

5.2. Диалектни думи

Думите с ограничено разпространение само в отделен диалект или група диалектни са **диалектни думи**. Те се използват от местното население в устното общуване за назоваване на предмети от домашния бит и поминъка, на действия и признаци, например *хижа* 'къща', *излак* 'кладенец', *гной* 'тор', *стока* 'добитък', *чувам* 'пазя', *дзвиска* 'агне', *кина* 'късам', *мехле* 'домати' и т.н.

Причините, които са спомогнали да се оформят днешните лексикални различия между диалектите и книжовния език, са разнообразни. По-голямата част от диалектните думи са стари и по произход общонародни думи, които с течение на времето са се съхранили само в отделни диалекти. Други диалектни думи са възникнали в резултат на

ограниченото териториално разпространение на стари заемки: *кошуля – риза*, *връчва – делва*, *поганец – мишка*; когато се използват различни признаци като вътрешна форма при образуване на названието или на разнообразни словообразувателни морфеми: *възглавка – забрадка, гърмило – оръдие, блестунка – светулка, ушники – обеци, стърчишка – опашка, лети – сипе – иде* (за дъжд). Заемането на думи от чужди езици само в отделен говор също може да бъде причина за диалектни различия: *харман – гумно, лелек – щъркел, геран – кладенец, каун – пъпеш*. Важен фактор за създаване на ограничената по разпространение диалектна лексика е също така и преносната употреба на общонародна или диалектна думи. По преносен път са образувани названия като *влакно, въже, жица, лозина, синджир, прът* 'стъбло на тиква, диня'; *уши, ушички, ръчички, куклички, къщички, лястовици* 'скрипци на домашен стан'; *кълба, пилета, топки, фтички* 'сърми'. За лексикалната пъстрота в диалектите спомага по-рядко и калкирането: тур. *бакър* > *медник*, рум. porumb > *гълъби* 'царевица'. Голямо е разнообразието на диалектните експресивни названия – *кутре, кунди, кутелче, кутренце, кутрешка* 'малкия пръст'; названията, получени чрез табу и евфемизъм – *невестулка, кадънка, кумичка, попадийка, незнаенче, радованка, булчица* 'невестулка'; *леля* 'чума'. Разнообразните фактори, които са действали по различно време и в различни диалекти, са способствали в тях да се създават редове от думи за назоваване на едно и също понятие, например *компир, патати, барабой, брамбори* 'картофи'; *димеш, кад, кадеш, кадил, турма, чур, пушек* 'дим'.

Диалектните думи, които назовават общоизвестни предмети и явления и имат синоними в книжовния език, се определят като **лексикални диалектизми** (гр. diálektos 'диалект, говор'). Такива са например *гудя* (сложа), *мамули* (царевица), *тража* (търся), *мачка* (котка), *зоре* (утре), *опинци* (цървули), *опрегач* (престилка), *разбой* (стан) и др.

Лексикалните диалектизми са няколко типа. Диалектните думи, които нямат широко териториално разпространение и точни и еднословни синоними в книжовния език, са **етнографски термини** или **етнографизми**, например *късаче* 'къса горна дреха без ръкави', *литак* 'горна женска дреха в Западна България', *своге* 'място, където се сливат три потока'. Етнографизмите се отличават с особената си употреба и значение. С тях се назовават части от традиционната носия, ястия, обичаи и географски особености.

Диалектни думи, които съвпадат с книжовните по произношение и форма, но се отличават от тях по значение, са **лексикално-семантични диалектизми**. В западнобългарските диалекти например думата *вреден* се употребява със значение 'способен, сръчен, уреден' (*вредна мома*), в родопските говори *любя* има значение 'целувам' (*Полюби му ръката*),

а *дрипи* – 'дрехи' (*Надяна новите си дрипи*). Лексикално-семантичните диалектизми са омоними на книжовни думи, например книжовната дума *мръсен* 'по който има мръсотия, нечистотия, нечист, изцапан' и *мръсен* 'блажен, тлъст, мазен' (*мръсна манджа*); *благ* 'милостив, кротък, с меко сърце' и *благ* в някои диалекти 'сладък' (*Гроздето е благо*); *чест* 'който се повтаря много пъти в малко време или пространство' и диалектното *чест* 'гъст' (*често мляко*). Устойчиво словосъчетание с определено значение, характерно само за даден диалект, е **фразеологичен диалектизъм**: *обра божура* 'засрами се, изчерви се', *впрягам ѝдве, ѝтри* 'повтарям и потретвам нещо', *изучил се до буламач* 'за невежа, който мисли, че знае много'.

Диалектните думи, както и книжовните, изпълняват номинативни функции и се използват в диалектите само в устното общуване. Всички диалектизми и съответните им фонетични, граматични и словообразувателни особености обаче са извън пределите на книжовния език. Това, разбира се, не означава, че диалектната лексика не може и не трябва да се употребява в книжовния език. В него тя прониква чрез устната разговорна реч на интелигенцията от различните краища на страната, от художествените произведения и публицистиката. Иван Вазов например въвежда в книжовния език думи като *тучен, тежкотия, пролом, ладия, гумно, тейко, дека, ручок, найда, рача*, които въпреки диалектния си характер се употребяват често както в писмената, така и в устната реч. В писмената форма на езика (например във вестниците) диалектните думи спомагат да се назоват по-достъпно за читателите сложни и абстрактни понятия или да се придаде на информацията народен, разговорен характер. В художествената литература диалектизмите се използват като стилистично средство за автентично изобразяване на селския бит, спомагат по-ярко да се характеризират чрез езика героите, да се определят индивидуалните особености на диалогичната им реч. Когато се използват в авторската реч и в хумористични произведения, диалектизмите стилизират повествованието и му придават местен колорит.

5.3. Специална (терминологична и професионална) лексика

Думи и изрази, които използват специалистите в научната, професионалната и производствената си дейност, образуват **специалната лексика** в речниковата система на книжовния език. В зависимост от сферата на употреба, характерните начини, по които се създава, и функциите ѝ специалната лексика се поделя на терминологична и професионална (номенклатурна).

Към терминологичната лексика се отнасят **термините** (лат. terminus 'предел, граница'). Те са думи и словосъчетания, с които се назовават

предмети и логически точно определени понятия от науката, техниката, селското стопанство и изкуствата, например *анализ, аналогия, идеализъм, обект, постулат, силогизъм, субект* са характерни за философията и логиката; *азот, молекула, кохезия, реакция, силикат, соли, химично съединение* – за химията; *високо напрежение, конски сили, магнетизъм* – за физиката; *глаукома, инфаркт на миокарда, патология, терапия* – за медицината; *ария, дует, каватина, прелюд, симфония* – за музикалното изкуство.

Всички термини, характерни за дадена област от научните и техническите знания, образуват нейната **терминология**.

Като характерни особености на терминологичната лексика се сочат нейната номинативност, системност, еднозначност, семантична устойчивост, съотнесеност с понятие и ограничена сфера на употреба. Между термините и специалните понятия трябва да има еднозначно съответствие: всеки термин трябва да назовава "свое" понятие или специален предмет, а всяко отделно понятие да се означава с един "свой" термин, смисловата същност на който да отразява тази сума от знания, която спомага да се разкрие пълно съдържанието на понятието. Важна лингвистична особеност на термина е еднозначността и точната му съотнесеност към определена научна, техническа и културна сфера. За разлика от общоупотребимите думи, които може да бъдат многозначни, термините в рамките на една терминологична система поначало са еднозначни, с точно ограничена и мотивирана специализация на значенията им. Ето защо в терминологичните системи има дефиниции (лат. definitio 'тълкуване'), които строго и логично определят съдържанието на термина. Използването на термините понякога като многозначни може да се обясни с различната гледна точка за същността на явленията и за развитието на науката. В терминологичните системи се среща и омонимия на термините, например *субект* във философията, правото, логиката, граматиката; *реакция* в химията, философията, политиката; *корен* (на растение) в ботаниката – *корен* в езикознанието.

Поради своя характер на строго научни определения термините се употребяват в научните съчинения с установените им преки номинативни значения, които ги правят семантично устойчиви и независими от контекста. Само в отделни случаи термините може да имат преносна употреба, да променят понятийното си съдържание и да бъдат многозначни. Те се отличават от общоупотребимите думи по това, че са част от затворени лексикални системи, в които значенията на термините са взаимно обусловени, мотивирани, общоприети и узаконени от специалистите. Системността в терминологията формално се проявява в еднотипния морфологичен и словообразувателен строеж на терминологичните редове: *необходимост – случайност, монизъм – дуализъм, дедукция – индукция, калкулатор – регулатор – стимулатор –*

респиратор, фонема – морфема – фразема. В природните науки например се използват терминологични групи като *род, подрод, семейство, клас, подклас*; в езикознанието – *афикс, префикс, суфикс, интерфикс.* Термините се създават по законите на логиката и затова прегрупирането им в системата и тяхното обогатяване става съзнателно и мотивирано.

Начините за образуване на термините са различни в отделните науки. Може да се отделят и някои общи за тях закономерности в терминообразуването. Термини се създават чрез **терминологизация** на общоупотребими думи и преосмисляне на значенията им, например *съюз, лице, число* в езикознанието. Преосмислянето става по два начина – чрез прибавяне към общоприетото значение на думата на ново, строго и точно по смисъл название, например *сигнал* и *шум* в теорията на информацията; чрез пълно или частично използване на тези признаци, които служат за основа на лексикалното значение на думата, т.е. чрез пренасяне по сходство. При изграждането на българската научна терминология по този начин са получени например *контакт* (физ.) 'допир на два проводника, при който токът от единия преминава в другия'; *сфера* 'кълбо, тяло с форма на кълбо', но *сфера на влияние, висши сфери.*

Термини се създават и по морфологичен път с помощта на съществуващите в езика словообразувателни морфеми: *космознание, токоизправител, безтегловност; лопатка, чукче, главичка, краче* в биологията и ботаниката. Емоционално-експресивните значения на умалителните суфикси обикновено изчезват – *небце, прашец.* Значенията на термините в различните научни терминологии може да бъдат изразявани и със словосъчетания, които имат постоянен състав и словоред: *слънчева енергия, щитовидна жлеза, демографски взрив, кислородна вода, конски сили, корен квадратен, бели стихове, елементарна частица.*

По произход термините не са еднородни. В по-голямата си част те са засти думи от международната лексика. Медицинската терминология например е изградена от латински и гръцки названия – *бронхи* (гр. brónchos 'гърло'), *скарлатина* (лат. scarlatto 'цветен'), спортната е заета от английски език, музикалната – от италиански. Много термини в математиката и езикознанието са засти от руски език. Нови международни термини се образуват от гръцки и латински корени: *хербицид* (лат. herba 'трева' и caedo 'унищожавам'), *инфраструктура, архитектура, геронтология, космонавтика.* Термини се създават и чрез калкиране, например *водород, местоимение, правопис, многоъгълник.*

Възникването на нови отрасли в науката и техниката се съпровожда с обилна поява на нови термини. Това прави терминологичната лексика една от най-подвижните и бързо попълващи се части от речниковия състав на езика.

В зависимост от степента на разпространение термините се делят на общоупотребими – които се използват и в други стилове на книжовния език и са познати на широки слоеве от населението, и термини с тясна сфера на употреба, които са част от специални терминологични системи и поради това известни само на определен кръг от специалисти. Общоупотребими са например *окръжност, инжекция, квадрат, наркотик, молекула, гангрена, легенда, басня, драма, екология* и др. Термини с тясна и ограничена употреба са *протуберанси, стакато, логаритъм, циркус, бета-лъчи, позитрон, хектолитрово тегло, екзогамия, ломбарден заем, дискурс* и мн.др. Термините с тясна сфера на употреба образуват особен пласт в речниковата система на книжовния език. Те се включват в общоупотребимата лексика само когато обозначаваното от тях понятие започне да се употребява извън системата от специални понятия, но без да загуби своята принадлежност към съответстната терминологична система. Чрез средствата за масово осведомяване и училището философски, икономически, технически, физични, медицински термини и термини от изкуството, литературата и културата като *резонанс, конвейер, епикриза, амплитуда, понятие, имунитет, филтър, сюжет* и др. активно проникват в разговорната реч и стават широко известни. Този процес на разширяване на употребата на специални термини е известен като **детерминологизация** (т.е. обратно на терминологизация).

Към специалната лексика с ограничена сфера на употреба се отнася още и **професионалната лексика** или **професионализмите** – думи и изрази, характерни за речта на хора от една и съща професия или специалност. Професионалната лексика има неофициален характер, защото не определя строго логично и научно същността на нещата. Семантично тя се съотнася с определен род дейност и има номенклатурен характер. Професионализмите назовават предмети, понятия, средства на производство, продукти и производствени процеси.

В професионалната лексика влизат специални думи, които се употребяват от миньори, счетоводители, моряци, прависти, здравни, селскостопански и полиграфически работници, музиканти и др., например *брак, суровина, себестойност, габарит* – в промишлеността; *заплевяване, дъждуване, първи откос, дълбока оран* – в селското стопанство; *кредит, парични средства, платежно нареждане, ордер, аванс* – в банковото дело; *кофраж, скеле, варов разтвор, мистрия, холендер, шалтер* – в строителството.

За разлика от научните и техническите термини професионалната лексика се използва главно в устната реч, в разговорната форма на административно-деловия стил от хора, които упражняват професията или занаята. Професионализмите не образуват самостоятелна затворена подсистема в речниковия състав, тъй като всяка професия използва свой

ограничен в количествено отношение кръг от думи.

Способите за образуване на професионалните названия са аналогични на тези, които са характерни и за термините, с тази разлика, че при професионализмите преобладава преносната употреба на думи от общоупотребимата лексика: *коляно* (на тръба), *ръчка, круша* (на бетонобъркачка), *връзка* (на детайли), *платно* (на улица), *скелет* (на машина), *чаша* (на язовир), *пръстен* (пешеходен), *шапка* 'заглавие с едър шрифт на няколко статии'. От професионалната реч професионализмите преминават в разговорната и получават широка употреба, например *чистачки* (на автомобил) от речта на шофьорите.

Термините имат своя характерна употреба само в научния стил. Употребени в художествения, официално-деловия и публицистичния стил те усилват терминологичната точност и придават на текста научен и научнопопулярен характер. Професионализмите се използват в художествената литература като изобразителни средства за характеристика на трудови колективи и тяхната производствена дейност.

5.4. Жаргонна и арготична лексика

Жаргонът (фр. jargon) е своеобразна устна разговорна реч, условен "език" на ограничена социална група (главно младежи), членовете на която имат общи интереси, навици, еднакви битови и професионални условия на живот и дейност.

Жаргонът, наричан още **групов говор** или **сленг** (англ. slang), се изгражда като езиково явление преди всичко с характерна лексика и фразеология, така наречените **жаргонизми**. Като примери за жаргонни думи и изрази може да служат *мангизи* 'пари', *тапа* 'глупак', *гадже, мадама, баданарка* 'момиче, изгора, любе', *купон, фиеста* 'забава', *филтър* 'цигара', *арабия* 'щедър', *оди бичи чушки* 'махай се', *голяма терца* 'симпатичен човек', *некролог* 'ученически бележник' и др.

Най-разпространен и най-добре проучен от груповите говори у нас е жаргонът на учениците и студентите, наричан още младежки жаргон, а в миналото и "тарикатски език". Възникването на жаргона е спонтанен процес. Разпространението му се обуславя от стремежа за групово обособяване на младежите и от желанието им да бъдат оригинални не само в маниерите, прическата и облеклото, но и в езика. Общите интереси, които свързват трайно младежите в училището, вузовете, казармата и на работните места в предприятията слагат отпечатък върху техния начин на мислене, оформят общо отношение и поведение към това, което ги заобикаля, а това се отразява по особен начин и в речта им.

Жаргонът има изключително устна проява и се изгражда и отделя от книжовния език главно със своята лексика. Тя се състои от стотина

думи, които заместват в речта на младежите най-обикновени общоизвестни названия: *барометър* 'нос', *морук, ятак* 'баща', *кофти* 'неприятно', *пиниз* 'внимание', *лафим* 'говоря, казвам', *стрелям* 'преписвам', *нередовен съм* 'нервиран съм'. Жаргонните думи имат ярко подчертан експресивен характер. Те са емоционално-оценъчни названия на това, което може да се назове с неутрални думи: *циври* 'плаче', *гукам* 'пея', *мармалад* 'гъста кал', *поркам, къркам* 'пия', *маце* 'момиче', *правя слабо месо* 'на диета съм'. Това е причина в жаргонния речник да се създават синонимни редове от думи, свързани с оценка на човека, на неговия вид, поведение, състояние, и названия на понятия, които имат особена емоционална значимост за групите: *забава – мравуняк, терен, хава, шуби-дуби, купон; бой – мариз, гювеч, меше, патаклама, кьотек* и др. За понятието "хубав" например се употребяват: *адски, готин, бесен, вкусен, пекан, законен, шикарен, диско, пънк, страхотен, страховит, шекерен, без гайле, бижу, абсолютен, тип-топ, файн, ценен, шикозен, ювелирен, зверски, луда работа, бомба, върха, супер, щур*. Експресивно-стилистичната окраска на жаргонните думи е подигравателна, шеговита и отрицателна.

Основна група в жаргонната лексика са общоупотребимите думи, които чрез метафорична употреба получават особени значения, например *ливада* 'глупав, зелен, недозрял човек', *манастир* 'затвор', *авиатор* 'човек без пари', *копито* 'крак'. Жаргонната лексика се попълва и чрез образуване и на нови думи по установени в езика словообразувателни модели: *цвайка, шутим, баровец, тежкар, кофтаджия, преписвация, царската, катилската, стойкаджия* 'горделивец', *готиняк* 'добряк, хубавец', *бачкер, бачкерин, бачкаджия, бачканейро, бачмен* 'работлив човек'. Предпочитат се и съкратени форми като *бъз* 'страх', *скиф* 'гледай', *пас съм, гот, таф съм*; *Майката му е не с бач(кане), а с лаф да коснеш кинти*. Стремежът към конкретност в изказването и желанието да се намери нова свежа дума и психологическа експресия, кара младежите да заемат и преосмислят чужди и диалектни думи в зависимост от случая: *перушан, чукундур, копеле, млатим, патъци, парса, аванта, гювеч* и др.

Речникът на жаргона се променя много бързо – едни жаргонизми остаряват, престават да се употребяват, заменяйки се с нови. Днес например за 'пари' се предпочитат *мъни, камъни, зографка* пред *мангизи, кинти, транци, фунти*; *пищов* 'подготвен лист за преписване' се сменя с *чаршаф*. Нови са *четкаджия* 'ласкател', *раздувач* 'човек, който преувеличава нещата', *тест* 'шега', *запорожка, декареве* 'лека кола'. Една от главните причини за разнообразието на жаргонната лексика е стремежът у младия човек да търси нови експресивни езикови средства, с помощта на които да смекчи или засили впечатлението от казаното, да наруши с известна претенция установения езиков стандарт,

да демонстрира пренебрежение към красивото празнословие.

Отделни жаргонни думи проникват в разговорната книжовна реч и получават широка употреба, например *бачкам, включвам* 'схващам бързо, разбирам', *пасувам, бъзикам, занасям се, изтепвам се, бутам* 'давам нещо без желание', *навивам* 'убеждавам', *чаткам, чактисвам* 'разбирам' и др.

Жаргонни думи възникват и в групи, отделени на професионална основа, вид дейност, общи интереси и склонности, например при моряци, шофьори, спортисти, ловджии, рибари и др.

Разновидност на жаргонната лексика е **арготичната лексика**. Аргото (фр. argot 'затворен', 'жаргон') е социална разновидност на речта, създадена изкуствено с цел да се направи изказването неразбрано за околните. Аргото е условен, конспиративен, таен "език" с ограничена употреба само в речта на декласирани елементи – крадци, разбойници, скитници, наркомани, членове на престъпни групи и секти. Терминът "арго" се използва у нас главно за тайния език на апашите (крадците), съществувал в миналото. В днешно време аргото се използва за опознаване на "своя" човек.

Аргото, така като и жаргонът, се изгражда изключително от лексика, в която думите се отличават с тясна професионална и социална насоченост и с конкретност при назоваване на тези понятия, които имат известно отношение към "професията". Така например вместо книжовната дума *кражба* в арготичната лексика има думи и словосъчетания като *вътрешна махала* – за кражба от вътрешен джоб, *външна махала* – за кражба от външен джоб, *добрак* – за кражба чрез разрязване на джоб, *петлярка* – за кражба с пет пръста, *текне кириз* – за кражба от чекмедже, *калаус* – за кражба с подправен ключ, *туфа* – за кражба чрез взлом, *караманьол* – за въоръжен грабеж и др. Речниковият състав на тайните говори се е набирал по начин, който е характерен за жаргона и професионалните говори: чрез заемане – *авер* 'приятел', чрез преносна употреба – *фараш* 'слугиня', *ребро* 'офицер', *мандра* 'много', *брада* 'лъжа', *закачалка* 'заложна къща', чрез образуване на нови думи – *гепач* 'крадец', *маризчия* 'стражар'.

Характерна особеност в развитието на тайния говор на крадците у нас е, че той се е превърнал в своеобразна основа за създаване на "тарикатския език на софийските ученици". Влелите се в жаргона арготични думи, на брой около двеста, загубват своя законспириран характер, разширяват употребата си и стават средство за експресия в речта на младежите.

Към аргото се отнасят и **тайните говори** на странстващи занаятчии в миналото като зидари, шивачи, калайджии, пътуващи музиканти (чалгаджии). Най-разпространен и проучен у нас е тайният език на дюлгерите (зидарите).

Жаргонните и арготичните думи са извън речниковия състав на книжовния език. Тяхната употреба не е нормирана и има неофициален характер. Те спадат към специалната лексика, която има ограничена устна употреба и характерна социална конотация.

6. ЛЕКСИКАТА СПОРЕД АКТИВНАТА И ПАСИВНАТА Й УПОТРЕБА

6.1. Активен и пасивен състав на речника

Речниковият състав непрекъснато се изменя и усъвършенства. Измененията са свързани непосредствено с разнообразната трудова дейност на човека, с икономическото, социалното и политическото развитие на обществото. С появата на нови предмети и явления възникват нови понятия, а заедно с тях и нови думи. С отмирането пък на други явления отпадат от употреба или променят своето значение думите, с които ги назоваваме.

Измененията на речниковия състав чрез появата на нови думи и отмиране на остарели думи оформят в речниковата система два исторически лексикални пласта: думи, които постоянно и активно се употребяват от всички, и остарели и нови думи, които нямат всеобща употреба. Първият пласт образува активния състав на речника, т.нар. актуална лексика, а вторият – пасивния речник.

Към **активния речник** се отнасят думите, които се употребяват свободно във всекидневната езикова практика, във всички сфери на живота, в различни стилове, както в устната, така и в писмената реч. Такива думи са например *вода, земя, работа, стол, бял, смел, весел, вървя, говоря, пиша, смея се, сега, днес, много, малко, десет, сто* и мн.др. Макар че тези думи са възникнали в далечното минало, те не се определят като стари, защото имат непрекъсната и устойчива употреба в речта на всички и висока словообразувателна активност.

Наред с думите, които имат общонародна употреба, към активния речник се отнасят и думи с характерна и ограничена сфера на използване само в книжните стилове (официално-деловия, научния, публицистичния), а така също и специалната професионална лексика, която има ограничена употреба, но с която се означават актуални понятия и явления, такива като *космос, валута, промишленост, търговия, атом, екология* и др. Активният речник е ядро на лексикалния състав, което от съвременна гледна точка определя лексикалната система на езика.

Към **пасивния речник** се отнасят думи, чиято употреба не е задължителна, които не се използват постоянно в обикновеното общуване, поради това, че се осъзнават като стари или нови и недостатъчно

известни. В съвременния български език например не се употребяват думи като *землеописание* 'география', *иже* 'който', *подхрана* 'подкрепа', *склеп* 'каменна гробница'. Макар че са ясни по строеж и семантика, думи като *слугар, лястовка, тихнина, марсоход, огнеструен* също не се използват в езиковата практика редовно и от всички.

Пасивният речник се оформя от остарели думи, а също и от нови думи, които в момента на появата им в езика нямат широко разпространение. Рядката им и индивидуална употреба е обусловена от това, че вместо тях в речта активно започват да се срещат други думи с близко или тъждествено значение, честата употреба на които не прави впечатление на остарели и нови думи. Активният и пасивният лексикален запас съществуват в езика едновременно, тъй като установяването на новите думи и отпадането от речниковия състав на остарелите думи е непрекъснат и продължителен процес.

Промените в лексиката се съпровождат и от семантични изменения – думите може да получат нови и да загубят стари значения. Възможни са и случаи, когато остаряла дума отново се активизира по употреба и се включва в активния речников запас. Най-често в такива случаи тя актуализира своето значение, например думата *кмет* 'в миналото – избран от населението управител на градска или селска община'. Днес *кмет* отново е въведена за всеобща употреба. Променя се съдържанието и на думи като *банкер, механа, сараф*. В миналото думата *смет* е била с тенденция да измести напълно *боклук* (тур.), днес се развива обратен процес – *смет* се употребява по-рядко и само в съчетанието *кошче за смет*.

Преминаването на една дума от активния в пасивния речник се извършва бавно и сложно. Най-напред тя излиза от активна употреба, в резултат на което престава да се използва и постепенно се забравя.

Активният и пасивният речников запас не бива да се отъждествяват с активния и пасивния запас от думи, който има всеки отделен човек и който зависи от неговата професия, вкус, образование, култура, интереси и социална среда. Естествено е например сложната терминологична система, характерна за физиката и математика, да не бъде известна на хората, които работят в селското стопанство. Жителите на града знаят само пасивно думите, отнасящи се до селския бит. Личният активен и пасивен запас от думи се определя от характерната професионална дейност, която извършват хората.

Отделянето на пасивен и активен речник има условен характер. То се обуславя от промените, които се извършват в живота. Всеки период от развитието на езика се характеризира с определено съотношение между активния и пасивния запас, който пък е в пряка зависимост от политическите, социалните и културните промени. Това, което е било в речника съвременно и необходимо за един период от време, може

да загуби за обществото своята актуалност и активност в друг период и да премине в периферията на речниковия състав.

6.2. Остарели думи

Като **остарели** се определят тези думи, които са преминали в пасивния речников запас поради рядката им употреба. По произход те са домашни думи – *всуе* (напразно), *присно* (постоянно), *двери* (врата), *позорище* (зрелище), *лоб* (чело), *битва, бран* (битка), *рат* (война), *всегда* (винаги), *стъгда* (площад, мегдан), *забвение* (забрава), *обител* (манастир), *стяг* (знаме), *рухо* (облекло), и заети от други езици – *виктория* (победа), *бокал* (чаша за вино), *психея* (душа), *кир* (господин), *ефория* (настоятелство на манастир, училище и под.), *депеша* (телеграма), *плакарда* (плакат), *митральоза* (картечница), *джепане* (бойни припаси) и др.

В лексиката на езика остарелите думи образуват система, чиито особеностите се определят от различната степен на остарялост на думите в съвременния език, от причините за остаряването им и от особеностите на тяхната употреба в речта. Степента на архаизация в една част от остарелите думи е значителна. Това ги прави малко известни и дори неразбрани за по-голямата част от говорещите. Към тях се отнасят думи, които напълно са изчезнали от съвременния речник и не е възможно корените им да се открият в производни думи, например *камо* (къде), *ланита* (буза), *тризна* (борба), *паче, най-паче* (повече), *ужина* (обяд), *убо* (защото). Друга част от остарелите думи имат ясна и разбираема семантична структура поради това, че от същия корен са образувани и други думи в езика, например *леп* (хубав, красив) – *великолепен, нелеп*; *десница – дясна ръка*; *тук* (мазнина) – *тучен*; *глаголя* (говоря) – *глагол*; *кончина – конец* (край); *люде* (хора) – *многолюден*; *стрелница* (бойна кула) – *стрелям*. Към тях трябва да се причислят и отделни думи с по-слаба степен на архаизация, които са били доскоро в активния речников запас и поради това все още известни на мнозина, например *аршин, аероплан, десятък, купец* (търговец), *божек* (просяк). Трета част от остарелите думи са запазени само във фразеологични съчетания като *мирови съдия*, *не струва пукната пара* (грош), *в лоното на природата* (лоно ‘гръд’), *плът от плътта* (плът ‘тяло’).

Остарели думи, вече отпаднали от употреба, се откриват и в диалектите – *нога, вепър* (мъжка дива свиня), *кошуля* (риза), и в топоними, хидроними и зооними – *Бяла Слатина* (*слатина* – мочурище), *Обеля*, Софийско (*обел* – бранище), *Осли зъб*, Тетевенско (*осел* – магаре), *Мелник* (*мел* – варовик).

Думите отпадат от активния речник, когато изчезнат предметите и

явленията, които са назовавали, и когато дума от активния речник стеснява своята употреба или се замества с нова дума, но без да са изчезнали нещата, които е назовавала. В зависимост от това остарелите думи се разделят на историзми и архаизми.

Думите, които не се употребяват активно поради това, че предметите, които са назовавали, са изчезнали от съвременния живот, са **историзми**. В семантично отношение историзмите са много разнообразни, защото остарелите значения и употребата на думите са свързани тясно с извънлингвистични причини – политически, социални, културни, битови. Историзми са например: названия на стари обществено-политически явления – *парик* (крепостен селянин), *болярин, драгоман* (водач на дружина работници или жетвари), *стражар, милиционер, кехая, дружина* (княжеска войска); названия на предмети и понятия от стария градски и селски бит – *кабриолет, карета, пъдарщина* (възнаграждение на пъдар), *баждарница* (някогашно помещение извън града, дето се събирал налог за внесени стоки); названия на части от старото и традиционно облекло: *аба, сая, джамадан, власеници* (дреха от козина), *далматинка* (наметало), *кафтан* (горна дълга дреха), названия на парични единици – *алтън, грош, наполеон, пендара, ермелик*; административни и военни названия – *щит* (въоръжение на древен воин), *таран* (старо оръжие за разрушаване на крепостни стени), *шлем* и др.

Думите стават историзми не само когато са означавали изчезнали предмети и явления от обществения живот в миналото, но и когато с думите се назовават вече неактуални понятия от икономическия и културния живот или временни явления, например *текезесе, пионер, септемврийче, завуч, петилетка*.

Историзмите са единствени названия на изчезнали от живота понятия и затова поначало нямат съответните синоними в книжовния език.

Думите, които са престанали да се употребяват активно, заменени в съвременния език със синоними, са **архаизми** (гр. archaíos 'стар, древен'). Архаизми са например *влъхва* (мъдрец), *касаба* (град), *пампор* (параход), *елей* (маслиново масло) и др. За разлика от историзмите архаизмите са престанали да се употребяват в езика не поради изчезване на техните референти, а поради вътрешни езикови причини – синонимните им съответствия са се оказали по-активни и предпочитани в речта. Докато историзмите поначало нямат синоними, архаизмите винаги може да бъдат заменени с неутрални стилистични съответствия. За разлика от историзмите, които са главно съществителни имена, свързани с названия на предмети и явления, архаизмите може да бъдат и други части на речта (глаголи, прилагателни, наречия).

Архаизмите са свързани с функционалните стилистични разновидности на езика и с исторически установените синонимни връзки и отношения между думите. Голяма част от архаизмите в съвременната

лексика например са думи, които се срещат в старите писмени паметници, но по-късно по различни причини думите са изчезнали от народната реч, например *чад* (дим), *мошне* (много, твърде), *източник* (извор), *алне* (сърничка), *окно* (прозорец), *преслап* (седловина).

В зависимост от това, какво в думата се осъзнава като остаряло, архаизмите се поделят на няколко групи. Най-типични са **лексикалните архаизми** – когато думата е остаряла изцяло, както по форма, така и по значение, например *пища* (храна), *новинар* (вестникар), *зодчия* (строител), *въпия* (викам с висок глас), *лампада* (светилник), *козни* (интриги), *кърчаг* (стомна).

Думи, които са остарели не по форма и не във всичките си значения, а само с едно определено значение, са **семантични архаизми.** Например думата *чар* 'обаяние, прелест' може да се употреби в съвременен текст със старото си значение 'магия'. Иван Вазов употребява *война* в значение на 'войска', а *държава* в значение на 'имот'. Архаизъм е употребата на *лято* в значение 'година', *реч* в значение 'дума, слово'. Думата *мир* има старинно и поетично значение 'свят, светски живот' – *Трябва да забравя греховния мир* (Ив. Вазов).

Като **лексикално-словообразувателни архаизми** се определят думите, които се отличават от съответните им съвременни варианти по суфикси и по-рядко по представки, форми, които са образувани с остарели словообразувателни елементи или по остарели словообразувателни модели: *възток, войскар* (войник), *наследие* (наследство), *правител* (управител), *приказвач* (разказвач), *скиталство* (скитничество).

Фонетичните архаизми са остарели думи, които имат неостарял вариант със същото значение, но обикновено с други звукове в корена или се изговарят с друго ударение: *чадо, безсоница, звон, лев (лъв), земля, человек, тма, фило̀соф, странѝца.*

Ако думата се употребява с остаряла граматична форма (падежно окончание или друга граматична особеност), е **морфологичен архаизъм:** *афиша* (афиш), *богу* (предаде богу дух), *лъжовний* (лъжовният), *майце си* (на майка си), *о бозе почивший.*

Историзмите и архаизмите се използват в художествената литература и в публицистиката като средство за пресъздаване на определена историческа епоха или със стилистически цели, за да придадат на речта тържественост и приповдигнатост. Употребата на историзми и архаизми в специалните научно-исторически текстове е лишена от особените си стилистични оттенъци, защото те спомагат точно да се характеризира описваната епоха.

6.3. Неологизми

Неологизмите (гр. néos 'нов' и lógos 'дума') са нови думи, които все още не са влезли в съвременния активен речников запас на езика, например *съидейник, дистрибутор, лобизъм, лидерство, вождизъм, енергоблок, дотирам, мафиот* и др. Неологизмите се появяват от необходимостта да се назоват нови предмети, понятия, качества или да се преименуват вече известни предмети и явления.

Думите се осъзнават като неологизми в речниковия състав на езика, докогато те запазват своето качество на нови думи. Ако понятията, които те назовават, са актуални и новите думи се свързват в системни, смислови и тематични отношения с други думи, те престават да бъдат неологизми, например *булдозер, вертолет, космонавт, найлон* имат общонародна употреба, докато някои нови думи, които се употребяваха до неотдавна като *рабфак, текезесар, завуч, политкомисар*, стават историзми. За неологизми трябва да се приемат новите за съвременния носител на езика думи, които не влизат в основния фонд на лексиката, и такива думи, чиито форми или техните нови значения са се появили отскоро. Всички думи, които се употребяват за пръв път в езика, може да се определят като неологизми. Ако думата съществува и се употребява повече от 20 години, тя едва ли би могла да бъде неологизам. Това е причина отделянето на неологизми в лексиката да е до известна степен условно. След като думата се употребява в речта, включва се в речниците и е необходима за номинация, тя изгубва своя характер на нова дума. Като се отчита обаче хронологичната рамка на понятието "книжовна лексика", естествено е по-голямата част от думите, появили се през последното десетилетие, да се определят като нови думи.

За нашето време следователно неологизми са: названия на научни направления като *астробиология, биокибернетика, бионика, роботика*; названия на нови машини и прибори като *мобифон, видеомагнетофон, бетоновоз, овцедойник, контейнеровоз*; названия на нови вещества и материи – *ямболен, полиестер, перлон, полиуретан*; на нови професии и специалности – *вирусолог, дизайнер, чейнчаджия*; на признаци – *аудиовизуален*; на действия – *прилунявам се, дъждувам, стопирам, микрофилмирам*. Голям е броят на неологизмите, които възникват в битовата лексика – *джапанка, миксер, грил, бързовар, ританки, минижуп, дънки, фритюрник, фрикадели, лукорезачка, чушкопек*, и в лексиката, свързана с развитието на културата и изкуството – *призьор, кинопанорама, рокмаратон, артброкер, попзвезда* и др. Заедно с новите думи в речниковия състав се появяват и нови терминологични словосъчетания и фразеологични изрази: *програмирано обучение, безкондукторно таксуване, шокова терапия, град на истината, тоталитарна машина, граждански мир, правен вакуум, монетарна*

политика, скок на цените, спретвам компромат, пера мръсни пари.

Неологизмите се образуват от наличните в езика словообразувателни средства и по съществуващите продуктивни деривационни модели или чрез заемане от други езици. Така например с наставките *-джия, -ар, -ач, -ец* постоянно се образуват нови думи за назоваване на лица: *таксиджия, будкаджия, рокаджия, тежкар, гадняр, безенесар, кришнар, пънкар, покупач (купувам), въздухар, скукар.* Бързо се създават неологизми със засти начални части като *видеотелефон, дискосъстав, суперченге, фоторазказ* и др.

По своя характер и начин на възникване неологизмите са два вида: езикови и авторски (индивидуални, стилистически, контекстуални, речеви). Към **езиковите** се отнасят неологизмите, възникнали заедно с нови понятия и предмети, например *аеробус* 'многоместен самолет', *марсоход, стъклопоставяне.* Езиковите неологизми влизат в пасивния речник, но се отбелязват и обясняват в речниците и терминологичните справочници. По аналогия на семантичните архаизми се отделят и семантични неологизми – тогава, когато известна дума развие ново значение, допълнително към старото, например *ракета* в значение 'кораб на подводни крила'; *зебра* 'пешеходна пътека'; *купон* 'младежка забава, веселие'. Нови значения са получили и *звезден, космически, орбита, звено, линия, фронт, дворец, знатен, морж* 'любител на зимно къпане'.

Авторските неологизми се създават в резултат на индивидуално творчество и с цел да се постигне по-голям стилистичен ефект: *крадибар* (крадец), *въздухар* 'празен, глупав човек', *четник* от *четкам* 'сервилнича, угоднича и любезнича пред силните', *безхаберие, безхаберен* 'безгрижен, безотговорен'. Сред индивидуалните неологизми трябва да се отделят т.нар. **оказионализми** (лат. occasionalis 'случаен') – нови и временни смислови единици, а не думи в пълния смисъл, които се използват само в условията на даден контекст, например *галадовка* 'гладна стачка', *социалдемокративея, стопарка* 'момиче, което пътува на стоп', *кметша* (кметица). Оказионализмите не притежават най-характерните особености на думата – да бъдат възпроизводими единици на езиковия стандарт. Те не се възприемат от останалите носители на езика и поради това не влизат в общоупотребимата лексика.

Към авторските неологизми се отнасят и думите, създадени от поети и писатели за придаване на образност на художествените текстове и с определени стилистични цели. Извън съответния контекст авторските неологизми загубват своята изразителност и дори може да бъдат неразбрани по своето значение, например: *нощ сребролунна, реки огнеструйни, нощ златозвездна, беломраморни зали* (Хр. Смирненски); *рушачи* (руша), *съгласба, живило, злостория, гостувка, слугар* (Хр. Радевски); *лястовка, кукувка* (кукувица), *бързак* (бърз човек), *вехтина, пъстрина* (Бл. Димитрова).

Неологизмите показват неизчерпаемите възможности на езика да се обогатява с нови думи. В общоупотребимата лексика са влезли например немалко неологизми като *връзка, околност, сегашен, сричка, чакалня, бъдност, надварване, писар*, създадени от Иван Богоров; *възглед, гледище, представа, заплаха, кланица, намеса, украса, усет, преднина, творба, книгопис, поява, обява, показалец, бележит, летовище*, създадени от Александър Т.-Балан. На Иван Вазов се приписва създаването на *излет, стремеж, летеж*; на Пенчо П. Славейков – *блян*, на Стоян Михайловски – *съдбовен*.

7. СТИЛИСТИЧНО РАЗСЛОЕНИЕ НА ЛЕКСИКАТА

7.1. Неутрални и емоционално-експресивни думи

Освен речникови и граматични значения думите имат и стилистични значения. **Стилистичното значение** е допълнително – особен смислов оттенък, който думата може да получи, за да изрази с него отношение, оценка, чувство или да направи речта образна и изразителна. Например думите *плача* и *ридая* имат еднакви лексикални, но различни стилистични значения: *ридая* се употребява рядко, не е общоупотребима дума и има допълнителни смислови оттенъци в значението си – 'плача жално и на глас, с хлипания и въздишки'.

Стилистичните значения на думите са много и разнообразни. Те изпъкват най-добре, когато думите се съпоставят в синонимния ред и извън контекста с думите, които само назовават нещата без стилистични оттенъци в значението си, например *юнак – герой, борец, витяз, богатир, юначага, бабаит, храбрец, воин, победител*.

Стилистичните значения позволяват да се отделят в лексикалния състав два пласта: думи с емоционално-експресивни оттенъци и думи с функционално-експресивна окраска.

Емоционално-експресивните думи имат в значението си конотация – допълнителни семантични или стилистични оттенъци, които се наслагват над основното значение, за да се изрази тържественост, непринуденост, фамилиарност, грубост, нежност, поетичност, възвишеност и т.н.

В зависимост от наличието или липсата на конотация се отделят **неутрална и емоционална лексика**. Думите, които се употребяват без особени стилистични оттенъци, образуват неутралната лексика. Такива са например *вода, река, улица, къща, гора, хляб, голям, малък, висок, спя, играя, дишам, вървя, тук, късно, напред* и мн.др. Към неутралната лексика се отнасят думи от всички части на речта с изключение на междуметията. Неутралните думи изпълняват само номинативна фун-

кция. Тя им осигурява възможност да се употребяват във всички стилове и в различни сфери на общуването, без да внасят в изказването емоционални оценки или особена изразителност. Неутралната лексика е ядро на всяко писмено и устно общуване, фон, на чиято основа се проявява цялото разнообразие от емоционално-експресивни оттенъци и особености на функционалните стилове.

На неутралните по значение думи се противопоставя емоционално-експресивната лексика. Към нея се отнасят думи и изрази с допълнителни оттенъци в значението, които позволяват говорещите да изразяват свое отношение, да изкажат мисълта си образно в зависимост от чувствата и представите за нежност, шеговитост, възвишеност и т.н. Емоционално-експресивните значения се осъзнават на основата на стилистично неутралните и неспециализираните по употреба думи, които се използват постоянно и във всички случаи.

Понятията емоционална и експресивна лексика не са тъждествени. С емоционалните думи се изразяват разнообразни вътрешни (субективни) и външни (обективни), отрицателни или положителни оттенъци. Стилистично снижени значения имат например вулгарните и жаргонните думи, а стилистично възвишени – поетичните думи и архаизмите. Експресивна е лексиката, която засилва изразителността на речта и увеличава въздействащата сила на казаното. Всичко, което прави речта по-ярка, по-впечатлителна и емоционална, е **експресия** (лат. expressio 'изразяване, изразителност'). Емоционалните думи са също експресивни.

Средствата, с които се придава експресия към значението на думата, са разнообразни: фонетични – *лев* (лъв), *раб* (роб); словообразувателни афикси и граматични морфеми – *двори* (дворове), *врази* (врагове), *дървеса* (дървета); словоредът и др. Емоционално-експресивните думи имат обикновено в морфемния си състав суфикси за субективна оценка – умалително-ласкателни или увеличителни, например *дете – детенце, кротък – кротичък, баба – бабичка, сестра – сестричка, зъбльо, господинчо, юначина, лудетина* и пр. Експресивност може да се създава и чрез композиция: *блюдолизец, развейпрах, хвалипръцко, боготворя*. Емоционално-експресивните оттенъци в значението може и да не бъдат формално изразени – когато стилистичното значение на думата понačало и винаги изразява отношение или когато това отношение, внесено с афикси, е семантично по-слабо прозрачно, например в думи като *покруса* (скръб), *аванта*, *левент*, *кандилкам се* (клатя се), *нагъвам* (ям), *масраф, харч* (разноски). Оценъчният компонент в значението има по-сложна смислова структура и в случаите, когато експресивно и образно се преосмисля неутралното лексикално значение чрез преносна употреба или промяна на стилистичната му принадлежност, например *Детето заплака* и *Заплакала е гората заради Индже войвода*. В такива случаи на преден план в значението изпъква признаковото съдържание и

оттенъкът не е толкова емоционален, а повече експресивен и оценъчен.

По своя характер емоционално-експресивните значения са два вида – положителни и отрицателни. В речниците те се определят с лексикографски бележки само в случаите, когато оттенъците са свойствени на думата и извън контекста: *кикимора, бабище, пинтия, граматикар, критикар, селяндур, писарушка, женоря, хлапетия* (презрително); *домъкна се, олея се, плямпам* (неодобрително); *измудрям* (иронично); *дядка, дережде* (шеговито); *двамка, ръчица* (ласкателно); *гълъбче, пиленце, мамичка, цветенце* (гальовно); *сурат* 'лице', *плюскам* 'ям', *пукна* 'умра' (грубо); *мискинин, келеш* (ругателно).

При определяне експресивно-стилистичните значения на думите трябва да се отчита и тяхната полисемия. Многозначните думи с едно свое значение може да бъдат неутрални, а с друго – експресивни, например думата *хляб* 'изпечено тесто от брашно за ядене' в изречението *Няма хляб за тебе тука* има образна употреба, също и *вода* в съчетанието *Има много вода в изказването му*; *мучи, блее, мърка*, когато се употребяват за животни, са неутрални (*кравата мучи, овцата блее*), употребени за лица, те са експресивни. Думи, които имат характерна употреба само в определен стил, обикновено са лишени от експресия и изразителност – в рамките на този стил те са неутрални. Пренесени в друг стил или в необичайна за тях употреба и ситуация, те стават стилистично и експресивно украсени.

Между неутралната и емоционално-експресивната лексика няма рязка граница. В зависимост от контекста и чрез преносна употреба всяка неутрална дума може да получи стилистични оттенъци. Семантичната подвижност на неутралната лексика, обобщеното ѝ и без експресия значение, което имат думите в нея, дава възможност чрез разширяване на значението им и в съчетание с други думи да отразяват най-разнообразни и нюансирани смислови оттенъци, да се отделя книжната от разговорната лексика.

Емоционално-експресивните думи се употребяват предимно в разговорната реч, в художествената литература и в публицистиката. В научни съчинения и в административно-деловия стил те не се срещат.

7.2. Общонародна, разговорна и книжна лексика

В зависимост от функциите, които езикът изпълнява – съобщение или въздействие, от съдържанието на това, което се разказва или пише, от целите, които се поставят при общуването, и от условията, при които то протича, говорещите избират езикови средства, за да осъществят най-добре намеренията си. Тази особеност в езиковата практика, установена с развитието и обогатяването на езика, дава възможност в лексиката му да се отделят съотнесени един към друг пластове от думи с

еднородна окраска, която напомня за определен стил на изказване.

Стилът е езикова подсистема, обществено осъзната и нормирана съвкупност от подбрани и вътрешно обединени езикови средства за обслужване на определена сфера и тип общуване, които придават на речта особена окраска – правят я разговорна, научна, официална, художествена и т.н. Езиковите стилове се определят като функционални, защото отговарят във всеки конкретен случай на особените задачи и условията на общуване, и едновременно с това изпълняват определена функция. Функционалните стилове се отделят с особености на всички езикови равнища. Определящи обаче са лексиката, фразеологията и синтактичният строеж на изказването.

Съвременният български книжовен език в своята устна и писмена форма се характеризира с развита система от функционални стилове: разговорен, официално-делови, публицистичен, научен и художествен. В тях се използва различна лексика. Думите, които имат типична и преобладаваща сфера на употреба, характеризираща по определен начин речта и чрез нея и участниците в общуването, е лексика със стилистична окраска.

Принадлежността на думите към определен стил тясно се свързва с техните допълнителни емоционално-експресивни оттенъци, с които се изразяват чувства и оценки на явленията от живота и природата. Докато обаче емоционално-експресивните оттенъци на думата са част от нейното значение, стилистичната окраска е компонент на самата дума. Тази зависимост прави конотативното (стилистичното) значение на думата двупланово: от една страна, то показва емоционално-експресивното съдържание на думата и образната ѝ употреба, а, от друга – сферата на разпространението ѝ, например *рат, бран* (тържествено, книжовно, архаично); *аскер* (шеговито, иронично, разговорно). В много случаи емоционално-експресивното значение спомага по-точно да се определи стилистичната принадлежност на думата. Например отрицателните и неодобрителните оценки в значението на *готованин, хрантутник, селяндур, мърморко, критикар* информират и за отнесеност на думите към разговорния стил на речта.

Основна част от лексиката са универсалните в стилистично отношение думи, употребявани неограничено във всички функционални стилове на книжовния език, в устната и писмената реч. Думите, които не са закрепени за определен стил, образуват **общостиловата лексика**. Към нея се отнасят названия на предмети от всекидневния бит, на качества, свойства и признаци на предмети, явления от природата, обикновени и привични действия и състояния като *маса, стол, дъжд, сняг, тесен, широк, силно, много, гледам, отварям, обличам* и т.н.

Характерна особеност но общостиловата лексика е многозначността

а, получавана чрез преносна употреба на думите и разширяване на значенията им с положителни и отрицателни оттенъци, но при специфични контекстови условия. Извън определения контекст общостиловите думи имат лексикализирани преносни значения, които отнасят думата към неутралната лексика.

Лексиката, която спомага да се изградят и разграничат отделните стилове, се подразделя на разговорна и книжна. При това деление се има предвид, че условията за устно и писмено общуване определят известно ориентировъчно разпределение на предметно-тематичните разреди между книжните и разговорните стилови сфери на съвременния български език. Например думите с умалителни и увеличителни суфикси са признак на разговорния стил. Думи със словообразувателен елемент *благо-*, *високо-* се използват предимно в книжните стилове – *благоденствие, благоразположение, благополучие, високопроизводителен, високомерие, високопоставен*. Термините се свързват с езика на науката, а думи като *агресия, диктатура, изборна кампания, криза, опозиция* – с публицистиката.

Основа на всички стилове е общостиловата лексика. На нейния фон се определят останалите стилистични пластове, които служат за други цели и изпълняват други функции в речевата практика. Разликите в стилистичната окраска е удобно да се проверяват със синоними, например *подкуп – рушвет, някога – нявга, сегиз-тогиз, понякога – от време на време, периодически, спорадично, рядко; идващ – бъдещ, грядущ*.

Разговорната лексика е характерна за всекидневното неофициално общуване и предимно за устната реч. Най-естествена сфера на нейната употреба е разговорният стил – непринудената беседа, диалогът, разговор в семейството и между познати. В тематично-предметно отношение разговорната лексика е битова, в нея има повече думи с конкретно значение, отколкото абстрактни. Като специализирано стилистично средство тя не е еднородна. Основна част от нея са думите с по-силна емоционална и оценъчна окраска, която повече или по-малко е стилистично снижена, но без да е груба, например *зарязвам, докарвам се, зубря, цапардосам, глезотия, язък* и др. Това обаче не означава, че разговорната лексика означава само отрицателни емоции. В нея има и много думи за положителни оценки: умалително-гальовни – *столче, душица, множко, късничко, гълъбче, млечице*; фамилиарни и насмешливи – *щурчо, глупчо, дърдорко*. Разговорният характер на такива думи се откроява на фона на общостиловата и неутралната лексика: *чедо – дете, добряк – добър човек, хлапак – момче, сега – тутакси, веднага*.

Освен думите, които не нарушават естетиката на речта, в състава на разговорната лексика има и думи с ярко изразен оттенък на грубост

и вулгарност: *дрънкам, плямпам, меля* 'говоря', *будала*. Думите с по-силна груба и ругателна окраска, която ги прави недопустими в речта на културните хора, се определят като **вулгаризми**. Те се използват за пряко или преносно назоваване на различни външни прояви на човека, на физически и психически състояния и действия и на морални качества: *бунак, копеле, мухльо, осра се, оля се, лайно, майна, пергиш, изтърсак, люспа, пезевенк* и др. По-голямата част от тези думи са специализирани за изразяване на отрицателно отношение с различна степен на сквернословие. Такива са и думите, означаващи лица според тяхната принадлежност към една или друга политическа или социална група, като *ченге, проститутка, реститутка, властитутка, курва, мафиот*.

В разговорната лексика лесно проникват думи от диалектите и от жаргоните: *бачкам, навивам, четкам* 'хваля', *мангизи, ментосвам, връзвам* 'лъжа' и др.

Думите в разговорната реч имат варианти (по отношение на изговора, ударението и граматичните форми). Една част от тях се среща често и в речта на много хора, друга част се намира на границата на книжовната норма или извън нея. Ненормираните форми на думи като *театро, чоколад, бацкам* 'целувам', *офицерин, пашапорт, електрика, хартишка* напомнят диалектни думи, но се отличават от тях по това, че имат по-скоро наддиалектно и социално обусловено разпространение.

Разговорната лексика се използва все по-често във вестникарски текстове и в художествената литература за придаване на непосредственост и емоционалност. Стилистично осмислени и обработени в художествената литература, те служат за речева характеристика на героите.

Към **книжната лексика** се отнасят думите, които се срещат предимно в официално-деловите документи, в публицистиката и художествената литература, като *симптом, ескалация, ерудиция, рецидив, удостоверявам, игнорирам, монопол* и др. Първична за употреба на книжната лексика е писмената форма. Възможно е обаче книжните думи да се възпроизвеждат и устно – в официални съобщения, доклади, лекции, дискусии и т.н. В предметно-тематично отношение книжната лексика е много разнообразна. Тя обединява думи, които имат особен стилистичен оттенък на книжност, думи, които се употребяват във всички книжни стилове и думи с тясна употреба само в определен стил и професионална сфера.

Основна част в книжната лексика са речниковите единици, които означават абстрактни понятия, обществено-политически и научни термини и думи с конотативно значение за официалност и тържественост,

които имат синоними в общоупотребимата и разговорната лексика, например *възтържествувам – победя, корекция – поправка, конфронтация – противопоставяне, мимоходом – случайно, абсурден – безсмислен, аргумент – доказателство.* Към книжната лексика се отнасят и лексеми, които се използват като единствени названия на съответните явления и понятия като *индукция, процедура, инкубатор, градация*; значителна част от черковнославянските думи – *поучение, изцеление, обладавам, сътворя, всесилен, мировъзрение*; екзотизмите и близките до тях варваризми.

Характерна семантична особеност на книжните думи с по-обща и широка употреба е тяхната многозначност. Те се използват като термини и като книжни думи с нетерминологично значение, получено в резултат на семантично изменение и преносна употреба, например *реакция, вещество, клас, множество, интегрален, старт, лагер, температура.*

От функционално-експресивна гледна точка, независимо от предметно-тематичната характеристика и семантика, книжната лексика се разделя в различни групи: с висока експресивна окраска – за изразяване на възвишеност, приповдигнатост, тържественост, и с отрицателна експресия – за ирония, сатира, критика. Особен разряд към високата лексика са т.нар. **поетизми (поетическа лексика)**. Те се употребяват в стихотворни произведения и в художествената проза, когато се описва красотата на природата, когато се изразяват високи човешки чувства и възторг от значителни деяния и постъпки. Поетически думи са например *висина, жребий, сладостен, нерадост, китен, упование, забвение, благослов, вестител, ваятел, повеля, синева, озарение, изнемога, глъб* (дълбочина), *вис* (височина), *блян, лазур, унес, пурпурен, демонски, горест, неземен* и др.

Според общоприетата употреба на думите в определен стил или преобладаващото им използване като стилообразуващи средства предимно или само в един стил в книжовната лексика се отделят официално-делова, публицистична и научна лексика.

Към **официално-деловата лексика** се отнасят характерните думи и изрази, които се използват в държавни документи – закони, постановления, устави, договори, спогодби, декларации, комюникета и др. Характерни нейни особености са: затвореност по отношение на лексикалните средства от други стилове, максимална еднозначност и семантична точност, наличие в някои подстилове на административно-деловата реч на т.нар. езикови клишета, стереотипи и шаблони (паспорти, бланки, дипломи, служебни бележки, молби), свързани с повтарящи се и унифицирани ситуации и действия: *местожителство, месторождение, поданство, гражданство, жителство, гореспоменатият, изходящ, входящ.* В различните сфери на разпространение и приложение

на официалния стил се използват още особени думи и обобщени названия на едно и също лице и явление: *гражданин, служител, почиващ, свидетел, покупател, клиент, пътник, абонат, обвиняем*; сложни съкратени названия на учреждения и организации; отглаголни съществителни – *улов, добив*; императивни форми, съставни глаголни съчетания и сложни предлози като *възлагам, връчвам, заповядвам, задължавам, нареждам*; *оказвам помощ, вземам под внимание, давам указания, привличам към отговорност*; *по линията на, на основание, с цел, по силата на, във връзка с, в случай че, в изпълнение на* и др.

В лексиката, присъща на дипломатическите документи, а така също използвана и при съответното устно общуване, има заети думи от международната правна терминология: *аташе, консул, дипломат, ратифицирам, преамбюл, резиденция, вербална нота, персона нон грата* и др.

Голяма роля за развитието и обогатяването на книжовния език има **вестникарско-публицистичната лексика**. Тя се използва в различни жанрове на публицистичния стил и нейният състав не е еднороден поради тематичното разнообразие на вестникарските публикации. Той се изгражда главно от голям брой обществено-политически термини и думи с отвлечено значение като *демокрация, свобода, диктатура, истина, коалиция, опозиция, борба, популизъм, компромис, автономия, пропаганда, единодушие, манипулация, прогрес, цивилизация, еволюция, утопия, деградация, благосъстояние* и мн.др.

От стилистична гледна точка публицистичната лексика се характеризира със съчетанието на две противоположни особености: от една страна, експресивност на изказването, резултат от активната позиция на автора и политическата заостреност в семантиката на думите, а, от друга, стандартност на езиковите средства, които се превръщат във вестникарски щампи. Експресивните стилистични средства може да имат приповдигнато конотативно значение – *девиз, почин, труженик, неотклонен, възхвала, вдъхновен, дерзание, дръзновение, възвишен*, или ярко отрицателни оттенъци – *безчинства, военщина, злодеяние, клика, мафия, марионетка, сборище, апологет, сепаратист*. И в двата случая обаче думите се използват както за съобщение и информация, така и за въздействие. В публицистичните текстове възникват и много лексикални и семантични неологизми с качествено-оценъчен характер: *тоталитарчик, номенклатурчик, рушветчилък, вождизъм, милионерство, ресторантьорство, либерализация, рушителство, презастраховчик, бесепар, седесар* и др. Богати възможности на нови номинации предоставят и сложните названия като *евровалута, офиспроблеми, топченге, чейнджборса, бизнесфорум, кредитополучател, рекламода-*

тел, мандатоносител.

Във вестникарско-публицистичния стил често се използват и думи от разговорната реч, които оживяват текстовете на различни публицистични жанрове, и разнообразна научна терминология. Това прави публицистичната лексика отворена система, макар че елементите от другите стилове имат индивидуална, а не задължителна употреба.

Научната лексика се изгражда от общонаучни и специални термини, характерни за различните отрасли на знанието, и думи с абстрактно значение като *структура, алгоритъм, функция, величина, категория, анализ, множество, система, умозаключение, прогресия* и др. Съществени различия се наблюдават, от една страна, в хуманитарните и обществено-политическите съчинения, и в природно-математическите и техническите, от друга. Думите, които се отнасят към научната лексика, се характеризират с еднозначност и липса на емоционални оттенъци в значенията си. В научните текстове не се използват думи от разговорната лексика, диалектите и жаргоните.

Принадлежността на думите към определен функционален стил се отбелязва в речниците със стилистични лексикографски бележки, например *заник* има народно-поетично значение, *бъднина* – поетично, *термостат* – специално, *зачатие, вездесъщ* – книжно, *опява* 'говоря' – разговорно, *главоного* – зоологически термин, *грехопадение* – църковно, остаряло значение и т.н. Лексикографските бележки спомагат правилно да се разбере сферата на използване на думата и предпазват от неправилната ѝ употреба.

Установените съотношения между общостиловата, разговорната и книжната лексика според еднородните им стилистични значения и стилообразуващата функция на думите е характерна черта на книжовния език. Лексикално-стилистичните различия го обогатяват и предоставят възможност на говорещите за избор, за да изразят точно и изразително мисълта си.

Нарушаване на установените норми за употреба на стилистично маркираната лексика се наблюдава в два случая – неосъзнатело, поради непознаване на стилистичната принадлежност на думите, и мотивирано и целесъобразно, със стремеж към експресия и разнообразие. Днес за книжовната езикова практика е характерна именно такава мотивирана стилистична неутрализация и смесване на стиловете. В публицистиката и в разговорната реч проникват професионални и научни названия, придавайки на текстовете строго научен и логичен характер, а думи от разговорната лексика, диалектите и жаргона, употребени в книжните стилове, привнасят непринуденост и естественост в речта, спомагат да се осмисли и оцени от повече хора значимостта на информацията.

8. ФРАЗЕОЛОГИЯ

8.1. Свободни и устойчиви словосъчетания

В речта думите се съединяват една с друга и образуват словосъчетания. Едни словосъчетания са **свободни**, а други **несвободни** или **устойчиви**. Словосъчетанието *отварям прозореца* е свободно, защото всяка дума в него запазва индивидуалното си лексикално значение, има самостоятелна синтактична функция в изречението и може свободно да се съчетава с други думи: *отварям вратата, отворих пакета, прозорецът е голям, прозорецът е отворен* и т.н. Свободните съчетания се създават в резултат от лични впечатления и възприятие на определени конкретни ситуации и не се запазват в паметта ни, защото винаги се образуват и изменят свободно според обстоятелствата.

Словосъчетанието *отварям си очите* със значение 'внимателен съм, проявявам голямо внимание' е устойчиво, защото номинативните значения на думите в него са променени и общият смисъл на цялото съчетание не е свързан със семантиката на всяка дума в него поотделно. То е построено по модела, по който е създадено и свободното, но лексикалната връзка между думите в устойчивото словосъчетание е постоянна и установена.

Устойчиво словосъчетание, образувано от две или повече думи, цялостно по значение и устойчиво по състав и структура, е **фразеологично съчетание**, **фразеологизъм** или **фразема**.

Фразеологичното словосъчетание има и някои други особености, които стават очевидни, когато то се съпоставя с думата и със свободното словосъчетание. Фразеологизмите не се създават непосредствено в процеса на общуването. Те се възпроизвеждат многократно и винаги като готови лексикално неделими речеви единици, така както и думата. В свободното словосъчетание думите се съотнасят към определена част на речта и синтактичната им служба в изречението е самостоятелна. Синтактичната функция на фразеологичното словосъчетание и съотнесеността му към част на речта се определя единно за всички негови компоненти (думи), а не за всеки поотделно. То има постоянен и устойчив лексикално-граматичен състав и словоред, образувано е винаги от едни и същи части, тясно свързани помежду си в едно цяло и разположени в строго определен ред, например от *кол и въже*; *ни в клин, ни в ръкав*. Съставът на по-голямата част от фразеологичните словосъчетания е непроницаем. Те се употребяват като цялостни езикови единици, вътре в строежа на които не е възможно да се вмъкват други компоненти. Словосъчетания с дублетен характер като *от цялата си душа* и *от цялото си сърце*, *намирам се на седмото небе* и *намирам*

се на деветото небе са напълно самостоятелни и отделно възпроизводими единици, подобно на думите синоними с една и съща непроизводна основа. В някои словосъчетания компонентите може да имат двояко разположение: *изгарям от срам – от срам изгарям, клатя си краката – краката си клатя*. Това обаче не означава, че в тях словоредът е неустановен. Той не е еднообразен, а само в две еднакво възможни форми.

Фразеологичните словосъчетания се отличават от думите по структурните си особености и по характера на граматичната особеност. Думата се състои от морфеми, които не се употребяват самостоятелно и които реално съществуват само в думата. Фразеологичното словосъчетание има разчленена структура, състои се от две или повече думи, всяко от които има свое ударение и граматична оформеност.

Функцията на фразеологичните словосъчетания е сходна с тази на думата. Те служат за назоваване на предмети, признаци, действия и състояния. В по-голямата част от устойчивите словосъчетания преобладава не номинативната, а експресивната и емоционалната функция, т.е. те придават на устната и писмената реч допълнителен експресивен характер.

Фразеологичните словосъчетания се изучават от **фразеологията** (гр. phrásis от phráseos 'израз'). С термина фразеология се назовава и целият фразеологичен състав на езика – всички лексикално неделими словосъчетания, които се употребяват в него.

8.2. Семантична характеристика на фразеологичните словосъчетания

Фразеологичните словосъчетания се отличават от свободните по обобщеното значение, което има цялото словосъчетание и което не съвпада с лексикалните значения на отделните му компоненти. Новото обобщено значение на устойчивото словосъчетание се определя като **фразеологично значение**. То се различава от лексикалното по това, че е преносно и обобщено значение, независимо от това дали е частично или напълно мотивирано от значенията на съставящите го компоненти. Например *махам с ръка* 'преставам да се грижа, интересувам за нещо или за някого' е преосмислено от свободното съчетание *махам с ръка* (за поздрав). Ако сравним словосъчетанията *през куп за грош* 'как да е, небрежно' и *обирай си крушите* 'отивай си, махай се', ще установим, че те са частично мотивирани от значенията на отделните думи. Фразеологичното значение и на *клатя си краката* 'безделнича' е също само отчасти мотивирано от образната употреба на думите в него. Зависимост може да се установи и при съчетанието *развалям пари* 'разменям едри банкноти срещу дребни'. Фразеологичното значение

обаче на *отворено писмо* 'пощенска картичка без плик' и 'писмо до някого, публикувано в печата' с мотивирано от прякото значение на думата *писмо* и от фразеологично свързаното значение на *открит*, което се реализира само в даденото словосъчетание. В състава на фразеологичните единици думите не изгубват напълно своето лексикално значение, а само частично се десемантизират.

Фразеологичното значение се отличава от лексикалното по връзката му с означаваните предмети и явления. То е преносно, опосредствено и възниква на основата на първичните номинативни значения на думите и може етимологично да бъде обяснено с тях. Голяма част от фразеологичните словосъчетания са метафорично преосмислени или фразеологизирани свободни словосъчетания. Например асоциативните семантични връзки между фразеологичното *мирише на барут* 'изглежда, че наближава война' и еднотипното свободно словосъчетание може лесно да се възстанови, но семантиката на *няма го майстора* 'не бива, не съм съгласен, няма да стане' и *обирай си крушите* 'отивай си, махай се' остава неясна без етимологичен коментар, тъй като в съвременния език асоциацията им с първоначалните свободни словосъчетания е вече изчезнала и изгубена. Дори и такива устойчиви словосъчетания с номинативна функция като *бели кахъри* и *летяща чиния* не се съотнасят пряко с предметите, а опосредствено чрез съответните лексикални значения. Обобщеното и цялостното значение на фразеологичните единици осигурява възможност в много случаи те да бъдат еквивалентни на отделни думи: *дар слово* – красноречие, *като в аптека* – точно, *през куп за грош* – небрежно.

Фразеологичното значение е по-богато със смислови оттенъци и има по-сложен характер. То се отличава със засилване на признака и действието в сравнение със значението на сходните по семантика думи, например *важна клечка – големец, на пост и молитва – гладувам, увира ми главата – поумнявам*. Фразеологичните словосъчетания се създават не за да се назовават пряко нещата, а за непосредствената им оценка, да изразят чувствата на говорещия и стремежа му за образна мисъл. От ясната вътрешна форма, която позволява да се разбере образността, произтичат и емоционално-експресивните оттенъци на значението на словосъчетанието и интензивната характеристика на явленията.

При фразеологичните словосъчетания се наблюдават същите семантични категории, които са свойствени и на думите. Подобно на думите, и те може да бъдат еднозначни и многозначни. **Еднозначни** са например *хвърлям котва, минавам метър, ахилесова пета, вавилонско стълпотворение* и мн.др. По две и повече значения имат: *бия си главата* – 1. Мъча се да разбера, да проумея, да разреша нещо. 2. Съжалявам много за нещо, случило се по моя вина; горчиво се кая, разкайвам се

за нещо; *изправям се на крака* – 1. Излекувам се. 2. Израствам. 3. Укрепвам; *виря глава* – 1. Държа се надменно, големея се, надувам се. 2. Проявявам непокорство, бунтувам се. Всички значения на фразеологичната единица са равностойни и не се делят на основни и производни, защото значенията са обусловени от контекста. Той и интонацията са единствените фактори за реализацията им в речта. Съществена роля за развитието на многозначността при устойчивите словосъчетания играе семантичната им структура. Ако тя не е мотивирана от ясни връзки, появата на новите значение е значително затруднена. По-рядко полисемия възниква и при максимално семантично мотивираните словосъчетания. Еднозначни са винаги словосъчетанията от типа *парлив въпрос, относително тегло, по наклонена плоскост*.

Когато семантичната връзка между фразеологичните словосъчетания е напълно изгубена, възниква **омонимия**, например *вдигам ръка* 'давам знак, че искам да говоря' – *вдигам ръка* (срещу някого) 'посягам да ударя, да бия' – *вдигам ръка* (от някого, от нещо) 'отчайвам се'; *протягам ръка* 'прося милостиня' – *протягам ръка* 'помагам'; *превивам гръб* 'покорявам се, угоднича пред някого' – *превивам гръб* 'работя тежка, непосилна работа'.

Семантично близките или тъждествените словосъчетания, които по различен начин назовават един и същ предмет, негови качества и действия, са **синоними**, например *върви по гайдата* (на някого), *играе по свирката* (на някого) 'изпълнявам безропотно желанията и заповедите на някого'; *смъкна маската си, разкри картите си*. Фразеологичните синоними се отличават с допълнителни оттенъци в значението, които им позволяват да се разграничават един от друг, например значението 'усърдно се трудя' обединява няколко фразеологизми в синонимен ред: *запретвам ръкави* 'много се старая', *не подвивам крак* 'трудя се непрекъснато и без умора', *с пот на чело* 'особено интензивно и с всички сили работя', *плюя си на ръцете*. Наличие на оттенъци в обобщената семантика на словосъчетанието позволява то да изпълнява смислоразличителна функция.

Фразеологичните синоними могат да изпълняват експресивно-стилистични функции – да бъдат общостилови, неутрални, книжни, разговорни, диалектни, жаргонни, например: *давам заден ход* – отмятам се от думите си; *между чук и наковалня – между два огъня – между Сцила и Харибда*; да бъдат идеографски, стилистични и контекстуални (оказионални), например: *липсва ми едната дъска, хлопа ми дъската, не съм с всичкия си, малко съм тра-ла-ла, развила ми се е бурмата, нередовен съм, ексик ми е нещо* 'луд съм, ненормален съм, объркан съм'. Като контекстуални синоними понякога се използват фразеологизми, които в езиков план семантично не се сближават, например: *Той*

беше идеалист до мозъка на костите си || до последна капка кръв. Подобна синонимизация в авторската реч засилва експресивно характеристиките.

Противоположни по значение, но съотносителни по основен семантичен признак словосъчетания са **фразеологичните антоними**: *на един хвърлей* 'много близо' – *зад девет планини, през девет морета* 'много далече'; *имам широка ръка* 'щедър, разточителен съм' – *цепя косъма на две* 'голям скъперник съм'. Фразеологичните антоними възникват най-често чрез замяна на един от компонентите (семантична или служебна дума) с друг, противоположен по значение, чрез включване или изключване на отрицание: *влизам в строя – излизам от строя; с леко сърце – със свито сърце; идва ми на ум – излиза ми от ума – не ми идва на ум.*

Много по-рядко сред фразеологичните единици може да се открият и пароними: *не зная сметка на парите си* 'не умея да пестя' – *не зная сметката на парите си* 'много съм богат'.

8.3. Класификация на фразеологичните словосъчетания

Според степента на лексикалната и структурната им неделимост и граматичната им свързаност фразеологичните словосъчетания се поделят на: фразеологични сраствания, фразеологични единства и фразеологични съчетания.

Фразеологичното срастване е лексикално и семантично неделимо и неразложимо словосъчетание с обобщено цялостно значение, което не се определя от значението на съставящите го думи, например *излезе ми от ума; ни в клин, ни в ръкав; излизам от кожата си; сърбят ме ръцете; на бос крак; Содом и Гомор* 'суматоха, шум'. Фразеологичните сраствания се определят и като **идиоми** (фр. idiome от гр. idioma 'особен израз').

Фразеологичното срастване възниква чрез пренасяне значението на отделни думи, които са загубили своята мотивираност в словосъчетанието и са станали неясни. По този начин връзката между преките и преносните значения на думите в словосъчетанието се загубва и цялото срастване получава обобщено и условно значение. Това е причината от съвременно гледище семантиката на фразеологичното срастване да не е мотивирана. Неговата образност може да се разбере по етимологичен път и като се знае преносното значение на целия израз и вътрешното му образно съдържание, което усилва експресията.

За фразеологичните сраствания са характерни още следните особености: в по-голямата си част те имат строго установен словоред, който не може да се промени, т.е. те са синтактично неразложими и в техния състав не се вмъкват други части. Някои думи, граматични форми и

синтактични връзки във фразеологичното срастване са необясними от съвременните езикови норми и се възприемат като архаизми. Те поддържат лексикалната неделимост и семантичното единство на срастването, например *пея осанна, козел отпущения, о бозе почивши, златен телец* 'богатство, злато, пари', *ради бога*. В много случаи фразеологичните сраствания са еквивалентни на отделни думи: *слагам ръка на сърцето си – чистосърдечно*; *през куп за грош – набързо*; *през пръсти – небрежно*.

Устойчиви словосъчетания, образувани чрез преносна употреба на техния общ смисъл, са **фразеологични единства.** Такива са например: *държа камък в пазвата си, мята гръм и мълнии, тракат ми зъбите, седи ми на главата, чешат си езиците, мели му устата, гледай си масата, събирай си такъмите (парцалите), стягам (свивам) юздите на някого* и др. Общото значение на фразеологичното единство може частично да бъде мотивирано от преносната семантика на отделните елементи, които съставят образното ядро на целия израз, например *пускам прах в очите, пет пари не давам*. Голяма част от фразеологичните единства се съотнасят със съществуващи свободни съчетания, което спомага да се разберат процесите на метафоричната морфологизация: *махам с ръка, стоя със скръстени ръце, галя го по главата, изсмуквам си от пръстите, плувам срещу течението*. Компонентният състав, граматичните форми и синтактичните връзки, също както и при фразеологичните сраствания, са строго установени, но ясни за носителите на езика.

Устойчиво словосъчетания, в което една от думите може да се употреби само в съчетание с една или няколко думи, е **фразеологично съчетание**: *скоропостижна смърт, обръщам внимание, давам клетва, мъртво пиян, гробно мълчание, правя впечатление* и др. Общото значение на фразеологичното съчетание е мотивирано от семантиката на съставящите го компоненти, които се отделят ясно с фразеологично ограничената си употреба или тясното си лексикално значение, свързано с някакъв предмет: *вран кон, навъсвам вежди, щекотлив въпрос*. Това е причината фразеологичните съчетания да се възприемат като устойчиви и да се възпроизвеждат непроменени в речта. Значението например на *заклет* 'който е обвързан с клетва, дал е обещание' се реализира с фразеологично значение само в съчетанията *заклет враг, заклет ерген*. Наред с думите, които имат свободни значения и може да се съчетават с редица други думи, в състава на фразеологичните единства се срещат и думи с несвободни, фразеологично свързани значения, например *горя от нетърпение* (от радост, от мъка, от страст, от желание). Думите с несвободни значения са основна и постоянна част на фразеологичното съчетание, а думите със свободни значения – непостоянна.

Характерна особеност на фразеологичните съчетания е смисловата им разчлененост – значението им е сбор от значението на отделните думи. То обаче не е буквално, а преносно, разширено и абстрактно.

Възможността да се заменя основната част на съчетанието, която има фразеологично значение, със синоним, и да се променя словоредът на думите създава варианти и синоними на съчетанията: *давам клетва – клетва давам, полагам клетва; скоропостижна смърт – внезапна смърт*. Граматичните форми и синтактичните връзки във фразеологичните съчетания съответстват на нормите в съвременния книжовен език, но въпреки това те остават устойчиви и се възпроизвеждат по традиция в един и същ вид, изпълнявайки в изречението съответните за тях семантични и граматични функции.

Като отделни и самостоятелни групи устойчиви словосъчетания се отделят фразеологичните изрази и фразеологичните съставни названия.

Фразеологичните изрази, наричани още устойчиви фрази, са устойчиви по своя състав и употреба възпроизводими и семантично членими словосъчетания, например *Който много знае, бързо остарява; Апетитът идва с яденето; Няма мърдане от тука; Стой, та гледай; Всяка жаба да си знае гьола; от тъмно до тъмно; станалото – станало*. Общото значение на фразеологичните изрази може да се мотивира от свободните номинативни значения на думите, които влизат в израза: *това ми е по сърце* 'харесва ми'; *влизам в положението* (на някого) 'съчувствам'.

За разлика от фразеологичните единства и сраствания, които се включват в състава на изречението като отделни негови части, фразеологичните изрази са самостоятелни отделни изказвания, с форма на просто или на сложно изречение, които може да се използват и отделно в общуването, например: *Който се бои от врабци, просо не сее*. Смисълът на фразеологичните изрази е резултат от ясната вътрешна форма на съставящи думи, която ги прави образни и изразителни.

Структурно-семантичното своеобразие на фразеологичните изрази е резултат от сливането на първоначалното конкретно значение на израза с неговото вторично, по-отвлечено и обобщено смислово съдържание, например *На бодлива крава, бог рога не дава* 'няма възможност да получава нещо този, който злоупотребява с него'. По характера на връзките между думите, които ги изграждат, фразеологичните изрази не се отличават от свободните словосъчетания. От тях те се отличават главно по това, че не се образуват в речта всеки път отново, а се възпроизвеждат като готови единици с постоянен състав и значение.

Фразеологичните изрази са от два типа: изрази с **комуникативна** и с изрази **номинативна функция**. С комуникативен характер са предикативните словосъчетания с функция на изречение. Те винаги са цели изказвания, изразяват някакво съждение от афористичен тип или мо-

рално-стични названия, взети от художествената литература и фолклора. Към тях обикновено се отнасят и цитати, станали крилати изрази, пословици и поговорки, които са придобили преносно-метафоричен смисъл: *Който се учи, той ще сполучи; От трън, та на глог; Барабар Петко с мъжете; От стара коза яре; Парен каша духа; Гладна мечка хоро не играе; Два остри камъка брашно не мелят; Каквото сабя покаже* (Хр. Ботев); *Тежката е царската корона* (В. Друмев); *Мили родни картинки* (Ел. Пелин); *Аз знам, че нищо не знам* (Сократ); *Всичко тече, всичко се променя* (Хераклит).

С номинативен характер са съставните устойчиви термини като *висше учебно заведение, нулев цикъл* 'начало на някаква дейност', *борба за демокрация, център на тежестта, наклонена плоскост, точка на замръзване* и др.

Устойчивите съставни названия не са образни и изразителни, а максимално точни наименования на характерните за предметите и явленията особености, определени на понятийно-логическа основа. Характерна структурно-семантична особеност на фразеологичните термини е да уточняват понятието, изразено със съществително име, например *атомна (слънчева, електрическа) енергия*. Възможно е в поредки случаи за основа на специализацията да послужи и образно свободно съчетание, превърнало се в термин, например *момина сълза, попово прасе, плачеща върба, попова лъжичка, морско свинче.*

По степента на усвоеност и характер на употреба устойчивите съставни названия са от два вида: **общоупотребими** – *абсолютна нула, кислородна вода, темп на работа, земна кора*, и **специални (професионални)** от областта на науката, техниката, промишлеността, селското стопанство, икономиката, военното дело, културата и спорта – *лимфни възли, щитовидна жлеза, трасиращ куршум, артилерийски огън, кръгова отбрана, бягане с препятствия* и мн.др. За разлика от фразеологичните единици, които се образуват в резултат на преносно преобразуване на свободни словосъчетания, устойчивите съставни названия се получават в резултат на специализация на значенията в свободното словосъчетание, например *търговска мрежа, управителен съвет, атмосферно налягане, земно притегляне, фуражна база.*

8.4. Произход и възникване на фразеологичните словосъчетания

Най-често фразеологичните словосъчетания възникват в резултат на метафорично преосмисляне на свободни словосъчетания, когато те започват да се употребяват преносно и обобщено – *засуквам ръкави, плюя си на ръцете, хвърлям къч, мътя водата.* Фразеологизми възникват и от свободни словосъчетания, които изразяват актуални за

определено време понятия или чрез преносна употреба на съставни термини, например *студена война, потребителска кошница, режим на икономии, димна завеса, държа ръка на пулса, лакмусова хартия.* Някои фразеологични словосъчетания се появяват и направо по аналогия на образци на установени в езиковата практика модели – *плюя си на ръцете, плюя си на петите, сърбят ме ръцете – сърби ме задникът, на вересия* (говоря) – *на вятъра.* Моделираните фразеологични словосъчетания се появяват отначало като авторски и невинаги се налагат за обща употреба, например *през плет съм слушал* (Ив. Вазов) вместо *през плет съм видял*; *ушите им са на четири* (Ст. Загорчинов) вместо *очите им са на четири*; *товар ми падна от съвестта* (Д. Димов) вместо *товар ми падна от гърба.*

По произход фразеологичните словосъчетания, както и думите, може да се поделят най-общо на домашни и заети. В групата на домашните има наследени от древността – от праславянската езикова общност, които се срещат и в други славянски езици: *парен каша духа*; *водя за носа, хвърлям на вятъра*; *скърцам със зъби*; *с единия крак в гроба*; *бяла врана; лея вода* (дърдоря); *изгаря до основи.* От старобългарски в книжовния език са проникнали чрез руски и черковнославянски фразеологични единици като *во време оно*; *глас в пустиня*; *грях на младостта*; *светая светих*; *хляб насъщен*; *който има уши, да слуша*; *по образ и подобие*; *плът и кръв*; *не прави от себе си кумир* и мн.др. По-голяма част от домашните фразеологични словосъчетания са възникнали в българския език по-късно, например *през куп за грош, аз съм Марко Тотев, шапка на тояга, гол като кол.*

За заети се приемат устойчивите словосъчетания, които са влезли в българския език като готови възпроизводими словосъчетания, създадени в други езици. Заетите фразеологизми се употребяват чрез превод и без превод – в този вид, в който са създадени или известни в езика източник. Чрез превод българската фразеология се е обогатила с много книжни фразеологични изрази от руски език: *социална застраховка, режим на икономии, зона за отдих, на даден етап, на обществени начала, провеждам беседа, пускам в експлоатация, герой на нашето време, бяло петно, текущи дела* и др.

Фразеологичните словосъчетания без превод не са много на брой. В писмената реч те се предават с латинската азбука или транслитерирани с кирилица: лат. honoris causa, *хонорис кауза* (за заслуги, за почит); tabula rasa, *табула раза* (нещо чисто, пусто, първично), лат. O tempora, o mores! (Цицерон), *О, времена, о, нрави*; фр. à la guerre comme à la guerre, на война като на война; фр. idée fixe, *идея фикс* (неотклонна мисъл); итал. finita la commedia, *комедията свърши*; лат. post scriptum, *пост скриптум* (после писано).

Към заетите словосъчетания се отнасят и **фразеологичните калки.**

Те се появяват като буквални преводи на чужди словосъчетания, пословици и поговорки. Например *имам зъб* (на някого) с буквална калка на фр. avoir une dent contre: avoir – *имам*, dent – *зъб*, contre – *против*; *борба за съществуване* (англ. struggle for life: struggle – *борба*, for – *за*, life – *съществуване*). Калки са още: *от птичи поглед, времето е пари, буря в чаша вода, апетитът идва с яденето.* Дословният превод на чуждото словосъчетание може да бъде абсолютно точен, дума по дума, и приблизителен. При точните калки се възпроизвежда пълно лексикално-граматичният състав на чуждия фразеологизъм, например фр. arrière pensee – *задна мисъл*. Неточните калки са преводи, в които при превода се променят отделни лексикално-граматични компоненти в словосъчетанието, например фр. chemine de fer – *железница*. В български език има и **полукалки**. В тях единият компонент на словосъчетанието е без превод, а другият с превод, например *приемам резолюция* (фр. prendre une resolution); *смесвам картите* (фр. brouiller les cartes); *жълта преса* (англ. yellow press).

Въпросът за възникването и произхода на устойчивите словосъчетания има и друг аспект – в каква сфера първоначално те са станали фразеологизми, независимо от това какъв е техният произход.

Една част от фразеологичните словосъчетания водят началото си от разговорно-битовата реч, например *дърпам чергата към себе си, намирам се в небрано лозе, пускам муха* (някому), *в кърпа вързано, удрям на камък, правя сметка без кръчмаря, вдигам се от леглото* (оздравявам), *връщам китката* (развалям годежа). Друга част от фразеологизмите са във връзка с фолклора и народните вярвания. Те водят началото си от приказки и анекдоти: *мечешка услуга, изплетох си кошницата, мина ми котка път, болен здрав носи, посмали, Манго.* Голям е броят на фразеологичните единици, свързани с отделни професии. Това са обикновено словосъчетания с пряко и преносно значение, които извън тясната им употреба придобиват по-общо значение и се превръщат в устойчиви: *на час по лъжичка* (първоначално способ за приемане на лекарство); *излизам от игра*; *ва-банк*; *давам тон*; *под сурдинка*; *играя главна роля*; *излизам на сцената*; *движа се без компас*; *влача на буксир*; *пускам котва*; *играя с открити карти*; *на ента степен*; *залагам на една карта* и др.

За международни по своя характер и употреба се смятат фразеологичните единици, които водят началото си от антични легенди, предания, исторически факти и др. като *ябълката на раздора, дамоклев меч, авгиеви обори, ахилесова пета*; от религиозни митове и изрази от Библията като *вавилонско стълпотворение, ерихонска тръба, измивам си ръцете, удари дванадесетият час, зъб за зъб, око за око*; от исторически събития: *вартоломеева нощ* (масово избиване на невинни хора, масово кръвопролитие); *кръстоносен поход* (масова и организи-

рана кампания, акция срещу нещо), *източен въпрос* (събитие или случка, за които безсмислено, напразно се вдига шум, какъвто не заслужават); *откривам Америка.*

Фразеологични единици се получават и чрез фразеологизация на заглавия и изрази от художествени произведения чрез метафоризация и обобщение: *на попрището жизнено в средата* (Данте); *да бъдеш или да не бъдеш* (Шекспир); *мамино детенце* (Л. Каравелов); *изгубена Станка* (И. Р. Блъсков); *орел, рак и щука* (П. Р. Славейков).

8.5. Експресивно-стилистични особености на фразеологичните словосъчетания

Във фразеологичната система на книжовния език може да се отделят две големи групи фразеологични словосъчетания – характерни за разговорната реч и за писмените книжовни стилове.

Една сравнително неголяма част от фразеологичните словосъчетания може да бъде отделена като **общостилова**, т.е. неутрална в стилистично отношение, употребявана във всички стилове на книжовния език, например *вземам си бележка, имам предвид, вземам страна, на пръв поглед, давам гласа си, черно на бяло* и др.

На фона на общостиловата фразеология, която изпълнява главно номинативна функция в различните стилове, се отделят **разговорната и книжната фразеология**. Отделянето им е до известна степен условно, защото то не разкрива напълно стилистичните свойства на словосъчетанията, тяхната експресия и оценъчните им значения в речта.

Основна част в българската фразеология заемат разговорните фразеологични единици, които се употребяват в устната реч и битовото общуване. Те имат ярко изразена образност и снижени оценъчни значения, например *пъхам си носа; вадя душата* (на някого); *бърка ми в кесията; въртя опашка; отвори ми се парашута* и др. Към разговорната фразеология се отнасят и изрази с фолклорен произход като *сърбам попарата; пека се на огън; още слънце не го е видяло.* Ярка емоционалност и експресивност имат фразеологичните съчетания **каламбури**: *девета дупка на кавала; петото колело на колата; морето му е до коляно; от пусто в празно; не врат, а шия; снася ми петела; кога върба грозде роди; тънка като каца* (за жена – много дебела). Разговорните фразеологизми трудно се различават от диалектните, например *отели ми се волът; хваща дикиш; скроявам му кюляф; до ще Великден; чукам клинци* (много ми е студено, тракат ми зъбите от студ); *ходя като сватя без дарове.* За диалектни се смятат само тези фразеологични съчетания, които имат в състава си диалектна дума или форма и диалектни фонетични особености: *мижи да те лажем; баща нема, деда сака; ако беше, чеше; ще ми хване опинците.* В

разговорната реч се употребяват широко и клиширани изрази и речеви щампи, на които също е присъща експресия. Особено място сред тях заемат т.нар. формули на речевия етикет: *Дал бог добро! На добър час! Господ здраве да ти дава! Всичко хубаво; ако не греша; почакайте секунда; абсолютно вярно; едва ли е така.* С ярка образност и груба експресия се характеризират и жаргонните фразеологични единици: *баба ти госпожица ли е; вдигам стойка под котлона; затваряй си плювалника; отваряй си зъркалите; турям параф; прави ме труп; минавам го метър.*

Разговорните фразеологични словосъчетания се използват в публицистиката и в художествената литература с определени стилистични цели: да характеризират отрицателни страни от живота, да придадат на повествованието снижена и груба тоналност, да определят особености в речта на героите.

Книжната фразеология се използва в публицистичния, научния, административния и художествения стил. Към нея се отнасят изрази и съставни названия като *работна сила, реална заплата, очна ставка*; названия с научно-терминологичен характер като *опорна точка, верижна реакция*; изрази с литературно-публицистичен характер като *материално благосъстояние, лъч светлина, рог на изобилието, мирова скръб, въздушен замък, палмата на първенството, от тази страна на барикадата.* Към книжната фразеология се отнасят цитати от произведения на български и чуждестранни писатели, изрази от античната литература и църковните книги.

По своите емоционално-експресивни значения някои книжни фразеологични словосъчетания се характеризират с по-силна приповдигнатост, тържественост и поетичност: *пея алилуя; дете на съдбата; есента на живота; вечно жилище; слагам оръжие.* Използвани в друг контекст, такива словосъчетания стават средство за хумор и ирония. В книжната фразеология влизат и изрази от **международната фразеология**: *алфата и омегата (на нещо); лея крокодилски сълзи; пия брудершафт; разделяй и владей; ябълката на раздора; пирова победа.*

Основна сфера на употреба за книжната фразеология е писмената реч. В нея най-ярко се отделят публицистичните и поетическите фразеологизми като например: *да изложа в общи черти; следва да подчертаем; под определен ъгъл на виждане; сондирам почвата; задкулисни разговори; на живот и смърт; загина със смъртта на храбрите; суета сует и всяческая суета; удари часът.*

Функционално-стилистичните фразеологични пластове се намират в непрекъснато взаимодействие. Разговорните фразеологични словосъчетания се употребяват често в публицистичния стил. Преминаването на книжните и разговорните фразеологични единици към неутралния пласт също е жив и активен процес. Поради емоционално-експресивната

изразителност, която внасят в изказването, отношението и оценката, която придават към назованите от тях явления, фразеологичните словосъчетания се използват като синонимни средства във всички стилове на езика.

9. ЛЕКСИКОГРАФИЯ

9.1. Енциклопедични и лингвистични речници

Лексикографията (гр. lexikós и gràphó 'пиша', т.е. описание на речник) е наука, която се занимава с теорията и практиката за съставяне на различни типове речници, със систематизацията и описанието на лексиката в тях. С термина лексикография се означава и самото описание на лексикалния материал и съвкупността на съществуващите речници в езика.

Речниците се делят на две групи – енциклопедични и лингвистични (филологически).

Енциклопедичните речници са научно-справочни издания. В тях се обясняват предмети, явления и понятия от природата и обществото, назовани с думи; съобщават се сведения от различни области на науката и техниката, дават се справки за известни хора – учени, писатели, държавни и обществени дейци, за забележителни произведения на изкуството и техните автори, разказва се за важни исторически събития (войни, революции), за градове и страни. Сведения от такъв характер има в общите енциклопедични речници, каквато е например *Кратка българска енциклопедия* в 5 тома.

В енциклопедичните речници не се отразява цялата лексика на езика, а само част от нея. Те включват главно съществителни собствени и нарицателни имена. По-пълни сведения за някои отделни области на знанието се съдържат в специалните енциклопедични речници, които включват и обясняват пълно термини от различни научни дисциплини, сфери на промишленото производство, културата и изкуството, например *Речник по кибернетика, Речник на рекламните термини, Кратка литературна енциклопедия, Търговски енциклопедичен речник* и др.

В **лингвистичните речници** се обяснява смисловата страна на думите – тълкуват се техните значения, описват се граматичните им признаци, определят се правописът, изговорът, произходът и съчетаемостта им с други думи. В лингвистичните речници думите само опосредствено се свързват с реалиите, обозначени с тях. В зависимост от това, за кого са предназначени и каква потребност удовлетворяват, лингвистичните речници са много разнообразни. Има например академични речници, в които информацията за думите е най-пълна. Речник, в който е събрана цялата лексика на езика, се нарича **тезаурус** (гр. thesaurós 'съкровищница, хранилище'). Съставят се и учебни речници, предназначени да овладяване на езика и за правилната употреба на думите, и речници за широка

употреба, т.нар. справочници. У нас се издават главно учебни правописни речници.

Лингвистичните или филологическите речници са от два типа: преводни и едноезични. В **преводните речници** думите от родния език се обясняват с думи от друг език и обратно. Преводните речници може да бъдат двуезични и многоезични. Те се използват при изучаване на чужд език. На много хора са добре известни двуезичните речници, предназначени за усвояване на чужди езици и за превеждане на текстове от един език на друг, например *Българско-руски речник, Руско-български речник, Българско-гръцки речник, Гръцко-български речник* и др. Сред двуезичните речници има и отраслови – за определена област на науката, техниката и производството, например *Българско-руско-френско-немско-италиански автомобилен речник.*

В **едноезичните речници** думите се тълкуват и обясняват с думи от родния език или се разяснява част от лексикалния състав от определено гледище.

Речниковото богатство на език може да се усвои и използва само ако е събрано в речници. Те са голяма ценност не само за езикознанието, но и за цялото общество, защото са призвани да удовлетворят потребностите му от най-разнообразна информация за думите.

9.2. Типове лингвистични речници

Най-разпространеният тип лингвистични речници са **тълковните**. В тях се характеризира съвременната лексикална система на езика, обясняват се значенията на думите и техните граматични свойства, експресивно-стилистичните им значения, произношението, правописът, а понякога и произходът им. Тълковните речници включват в обяснителния материал и фразеологични словосъчетания. По-голямата част от тълковните речници са **нормативни** – определят правилата и законите, установени в българския книжовен език.

Освен речниците, в които се тълкуват значенията на думите в книжовния език, има и **диалектни речници**. В тях се представят думите, които се употребяват само в един диалект, в група диалекти или във всички български диалекти. Съставят се речници, които характеризират целия речников състав на определен диалект, и диференциални – само на диалектните названия, които се различават от книжовните. В българската диалектна лексикография има много и разнообразни диалектни речници, например: *Към ботевградската лексика, Принос към речника на софийския говор, Лексиката на банатския говор, Родопски речник, Речник на самоковския градски говор* и мн.др. Създаването на диалектни речници има голямо културно и историческо значение. Те установяват речниковото богатство на териториалните говори, което под влияние на книжовния език е обречено на изчезване. Много диалектни думи отразяват по-старо състояние на езика, архаични семан-

тични и словообразувателни връзки, които в книжовната лексика вече не съществуват.

Близко до диалектните речници са **ономастичните речници**. В тях се описват собствените имена: антропоними – лични имена, и топоними – географски названия. Такива са например *Речник на личните и фамилни имена у българите* от Ст. Илчев, *Местните названия в Ломско, Топонимията в Първомайска околия* от Ив. Дуриданов, *Местните названия в Габровско* от К. Ковачев и др.

По своя характер тълковни са и **речниците на чуждите думи**. В тях се обяснява значението само на тези думи, които поради своята тясна употреба се съзнават като чужди. За тях се дават сведения за граматичните им особености, от кой език е заета думата и нейното значение в езика източник, справки за изговора и мястото на ударението ѝ. Най-известни речници от този тип са *Речник на чуждите думи* от Ст. Младенов, *Енциклопедичен речник на чуждите думи* от Г. Бакалов, *Речник на чуждите думи* от Ал. Милев, Й. Братков, Б. Николов, *Речник на чуждите думи*, издаден от БАН.

Сред тълковните речници особено място заемат **фразеологичните**. Те обясняват значението на устойчивите словосъчетания, определят стилистичните им особености и етимологията им. Основен речник, съставен за българската фразеология, е *Фразеологичен речник на българския език* от К. Ничева, С. Спасова, Кр. Чолакова. Той съдържа 13 000 фразеологични единици от художествената литература, устната реч, фолклора и диалектите.

Друг вид лингвистични речници са **аспектните**. Те разкриват различни системни връзки и отношения в лексиката. Сред аспектните речници важно място заемат **синонимните**. Те са предназначени да представят синонимните групи и редове в речниковата система, да посочат смисловите и стилистичните различия между синонимите и условията за тяхната взаимна замяна в различен контекст. Една речникова статия в синонимния речник съдържа основната дума, в качеството ѝ на заглавие, и доминантен синоним, и всички думи, които са близки до нея по значение. Съвременната българска лексикография разполага с *Български синонимен речник* от Л. Нанов и *Синонимен речник на съвременния български книжовен език* от М. Димитрова и А. Спасова.

За българския език все още не е съставен речник на омонимите, който да показва словообразувателните, етимологичните и граматичните връзки между тях. В *Речник на антонимите* от Ем. Пернишка и Ст. Василева са представени системните връзки на думите с противоположни значения (и понятия), а в *Речник на близкозвучащите думи (паронимите) в българския език* от Ст. Василева – най-често срещаните случаи на подмяна на сходни във фонетично отношение думи.

Към аспектните речници се отнасят и различните **справочно-лингвистични речници**. В зависимост от целите на речника и начина, по който се обяснява езиковият материал, те се делят на правоговорни,

правописни, словообразувателни, исторически, етимологични и др.

В правоговорния речник се характеризира произносителната страна на думите: дават се сведения за правилния им изговор и ударение, за правилното образуване на формите, отбелязват се особености на произношението им, правят се бележки за избягване на разпространени грешки. Правоговорният речник има строго нормативна насоченост. У нас е издаден *Правоговорен речник на българския език* от П. Пашов и Хр. Първев.

В правописните речници се сочи правилното написване на думите. Обикновено в тях се подбират такива думи и форми, чрез които се представят известни трудности в правописно и правоговорно отношение. В уводната част на речниците са изложени най-важните за езиковата култура въпроси: правопис и изговор на променливо *я*, правила за писане на главна буква, за слято, разделно и полуразделно писане, за употреба на пунктуационни знаци и много други уточнения и допълнения. По-важни правописни речници у нас са: *Правописен речник на българския книжовен език*, съставен от Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков и Ст. Стойков, и *Правописен речник на съвременния български книжовен език*, съставен от сътрудници на Института за български език при БАН.

В словообразувателните речници се дават списъци на морфемите, показва се словообразувателната структура на думите и тяхната членимост, установява се начинът, по който те са образувани чрез прибавяне към основите на разнообразни суфикси и представки.

Задачата на **историческите** и **етимологичните речници** е да разяснят произхода и историята на отделни думи в езика. Историческите речници се съставят въз основа на писмени паметници от определена епоха и съдържат справки за изговора, значенията и граматическите особености на думите в миналото, как те са възникнали като езикови единици, изменението и развитието на значенията и словообразувателния им строеж. Историческите речници дават възможност да се представи лексикалната система на езика в историческото минало. В българската лексикография този тип речници са представени с речници на старобългарския език.

Етимолигичните речници съдържат информация за произхода на думите и за техните първоначални значения. В речниковата статия на етимологичните речници се изяснява произходът на домашни думи, като се посочват съответствията им в сродни и стари писмени езици, генетичната им връзка с други думи, обясняват се историческите звукови редувания и семантичният развой. Първият български речник от този тип е *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* от Ст. Младенов. Сега в Института за български език при БАН се съставя многотомен *Български етимологичен речник*.

Към справочните речници се отнася и *Речник на съкращенията в българския език* от Л. Крумова и М. Чоролеева. В него са разшифровани буквените съкращение и сложните съкратени думи, а също така и

графичните съкращения, употребявани при писане.

Нов тип речници в съвременната лексикография са честотните, обратните и валентните речници. Те имат тясно помощен, научен и приложен характер. В **честотните речници** е показана честотата на употреба на думата в различни функционални стилове на книжовния език. Честотните речници определят какви думи от езика влизат в активния речников състав и кои от тях най-често се употребяват в писмената реч. Те се съставят на основата на статистически изследвания на достатъчно количество най-разнообразни текстове.

В обратните речници думите са разположени в азбучен ред, но не по първата буква, а според последната. По този начин на едно място са събрани всички думи, завършващи на еднакви букви, което дава възможност да се видят еднаквите окончания, суфикси и крайните звукове на корена. За българския език е съставен *Обратен речник на съвременния български език* в Института за български език на БАН.

9.3. Български тълковни речници

Най-стари сред лингвистичните речници са тълковните. В тях най-пълно е отразено речниковото богатство на езика и многозначността на думите. Тълковните речници се съставят върху основата на употребените думи в художествената литература, публицистиката, научния и периодичен печат, устната разговорна реч и върху материал от историята на езика. Основните различия между тълковните речници на българския език са в обема на словника, който може да обхване цялата лексика или определена част, в разположението на думите и в тълкуването им, в характера на илюстративния материал, системата от лексикографски и граматични бележки. Разположението на думите в българските тълковни речници е азбучно, а не гнездово, когато се обединяват в една речникова статия всички родствени и еднокоренни думи.

При тълкуване на значенията в речниците се използват различни дефиниции: описателни, които дават описание на най-съществените признаци на понятието, например *вена* ж. Кръвоносен съд, който води кръвта към сърцето (лат.); синонимни, когато значението на думата се тълкува със синоними, например *база – основа, функция – служба, спектакъл – представление*; изброяване на подкласове чрез указване на родовото понятие, изразено с дума с по-широк смисъл и видовите му особености: *масловка* – вид гъба, която се среща в иглолистни гори; структурно-описателни, когато се изяснява значението на думата в отношение към нейната словообразувателна основа: *селянин* – жител на село, *снимам* – правя снимка; граматични, когато се изяснява значението в отношение към словообразувателна и граматична производяща основа на думата: *белота* – отвлечено съществително от *бял*;

спиране – отглаголно съществително от спирам; *листче* – умалително от лист.

При тълкуване на многозначните думи, когато значението не е напълно обособено, а става въпрос за смислова отсянка, се използва дефиниция, която посочва при какви условия се употребява думата и как се реализира разширеното ѝ значение, например *гълъбче* (гальовно). За изразяване на нежно отношение (обикновено при обръщение) към дете, любима приятел и под.; *падам* ... 2. За дъжд, сняг и под. – вали; 3. прен. За нощ, вечер – наставам. Когато се обясняват и тълкуват многозначните думи, първо се дава прякото конкретно значение, а след това производните, например: *блясък* м. 1. Силно блестене при отражение на слънчева и друга светлина. 2. прен. Великолепие, разкош, богатство, пищност. Нелексикализираните преносни значения не се отбелязват в тълковните речници.

Важно изискване при съставянето на тълковните речници е да се дават по-важните устойчиви словосъчетания и лексикографски бележки за квалифициране на думите с оглед на установената им нормативна употреба, историческа съотнесеност, степен на стилистическа сниженост и принадлежност към определен функционален стил: *стъклен багаж* – жени и деца (при пътуване, екскурзия); *вятър – правя вятър* (някому) – лаская; *ручам* – (диал.), *гадже* (жарг.), *корекция* (книж.), *минувам* (остар.), *селяндур* (пренебр.), *плюскам* (грубо), *планувам* (рядко) и пр. Лексиката на съвременния български език е представена в няколко тълковни речника.

Първият цялостен тълковен речник на българския език е *Словарь болгарского языка по памятникам народной словестности и произведениям новейшей печати*, от Александър Лвович Дювернуа. Речникът е издаден в Москва през 1885–1889 година в 2 тома. Съдържа около 20 000 думи. В него е представена лексикалната система на българския език по време на оформянето на новобългарския книжовен език. Словникът на речника е извлечен главно от сборниците за народни песни, приказки, пословици и в по-ограничен размер от оригинални и преводни произведения и от публицистиката до и след Освобождението. Речникът е преводно-тълковен – думите се тълкуват на руски език с описателни енциклопедични дефиниции.

Едно от най-големите постижения на българската лексикография след Освобождението е речникът на Найден Геров – *Речник на блъгарский язик* ..., издаден в Пловдив през 1895-1904 г. Речникът съдържа 78 620 думи, 15 000 пословици, поговорки, гатанки, 26 400 израза, 4936 откъса от народни песни, 4100 фразеологични съчтания. Той е изработен въз основа на материали, събирани от народните говори и от народното творчество. Целта на автора е била да представи лексикалното многообразие на народната реч, без да включва в речника утвърдени термини и книжовни думи. Ролята и значението на Героввия речник

за българската лексикография са огромни. Включеният в него материал е ценен както за науката, така и за обогатяване на книжовния ни език.

Български тълковен речни с оглед на народните говори от С. Аргиров, Ст. Младенов, А. Т.-Балан и Б. Цонев е замислен като тълковен речник на книжовния език, който да съчетава в себе си общоупотребимата народна лексика, включена в речника на Н. Геров, и книжовната лексика от речника на Дювернуа. Замисълът на авторите обаче остава неосъществен. От речника се издава само първият том.

Български тълковен речник от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров обхваща около 50 000 думи. По своя характер речникът е наръчен справочник, пригоден за масово използване. Словникът му няма напълно нормативен характер. Освен думите от книжовния език в него са включени редки думи, употребявани в творчеството на български писатели, диалектизми, архаизми, неологизми, които са характеризирани и отделени чрез стилистични бележки. Преработен и допълнен с 10 000 думи и изрази, речникът е преиздаден през 1994 г.

Речник на съвременния български книжовен език, в 3 тома, изработен и издаден от Института за български език на БАН, съдържа 63 567 речникови статии. Макар че не изчерпва цялото словно богатство на българския език, речникът отразява състоянието на лексиката и бързите промени в нея след Втората световна война. Той е изграден върху нормативния принцип – семантичната структура на думите е представена с оглед на установените книжовни норми.

От 1977 година започва издаването на нов тълковен речник на българския език в 15 тома. От речника досега са излезли 7 тома. Характеризира се с детайлно и всестранно описание на словоупотребите.

В *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, от Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова, са включени и изтълкувани над 11 000 разговорни и народни думи, архаизми, историзми, административни, военни и занаятчийски термини от миналото, местни имена и остарели значения на думите.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин, Л., К. Попов, М. Иванов. Съвременен български език. Учебник за I курс на учителските институти (Лексикология). С., 1953.

Бояджиев, Т. Българска лексикология. С., 1986.

Вътов, В. Фонетика и лексикология на българския език. В. Търново, 1993.

Георгиев, Ст. Българска семасиология. В. Търново, 1993.

Георгиев, Ст., Р. Русинов. Учебник по лексикология на българския език. В. Търново, 1979.

Ничева, К. Българска фразеология. С., 1983.

Първев, Хр. Помагало по българска лексикология. С., 1979.

3.СЛОВООБРАЗУВАНЕ

1. Предмет и задачи на словообразуването

Словообразуването е дял от езикознанието, в който се изучава словообразувателната система на езика: значимите елементи в състава на езика, правилата, по които производните думи се мотивират от произвеждащите, словообразувателните начини, и моделите, които активно участват за попълване речниковия състав с нови думи.

В зависимост от морфемния им състав всички думи в езика се разделят на две групи: непроизводни (първични, немотивирани) думи, които не са образувани от други, и производни (мотивирани), звуковата и семантичните особености на които са мотивирани от други произвеждащи думи. Обект за изучаване от словообразуването са само производните думи.

Съвременните словообразувателни теории и методи за словообразувателен анализ включват в словообразуването три взаимосвързани части: **морфемика** – учение за формалните и семантичните свойства и функционирането на видовете морфеми в състава на лексемите; **учение за словообразувателната структура и класификация** на типовете производни думи, образувани от различни части на речта; **деривация** (лат. derivatio 'отклонение') – начините, по които се образуват производни думи от съществуващите в езика основи.

Словообразуването е тясно свързано с лексикологията и морфологията. То заема важно място между тях. Връзката между словообразуването и лексикологията се обуславя от номинативната и комуникативната функция на производната дума. Когато една дума се появи в езика, тя влиза в речниковия му състав и се изучава както от лексикологията, така и от словообразуването. За разлика от лексикологията, която изучава индивидуалното значение на думите и употребата им, словообразуването определя техния състав и структура, моделите, по които се образуват, словообразувателните гнезда, в които се групират, и тяхното отношение към езиковата номинация. В словообразуването

думите не се изучават сами за себе си, а като единици на езика, чрез които се опознава словообразувателната система, развитието на нейните правила и норми.

Словообразуването се свързва по традиция с морфологичната структура на думата и с граматиката. В българския език новите думи и граматичните им форми се образуват с помощта на морфеми. Както в словообразуването, така и в морфологията се изучава функцията им: в морфологията – как с тях се образуват граматични форми на една и съща дума, а в словообразуването, как възникват от морфемите нови думи. Формите са обект на морфологията, а производните думи – на словообразуването. Необходимо е обаче да се подчертае, че словообразуването и морфологичният анализ са съотносими и свързани помежду си, тъй като нерядко една и съща морфема се употребява едновременно и като морфологично, и като словообразувателно средство, т.е. тя изменя и формата, и лексикалното значение на думата. Някои словообразувателни морфеми имат и граматични значения, според които думите се групират в граматични разреди и класове, изменят се и се свързват в словосъчетания. В съществителните имена *съпруга, управа, наслада* окончанието *-а* например е средство за образуването им, като едновременно с това посочва и граматичния им род. Всяка наставка се отнася към определена част на речта и изисква съответното окончание: суфикс *-ств-* например изисква окончание *-о* за среден род (*тържество*), а *-ниц-* – окончание за женски род (*сладкарница*). Наставките *-ен, -ов, -ск-* отнасят образуваните с тях думи към прилагателните имена (*дървен, дъбов, градски*). Някои граматични морфеми като *-л, -н, -ащ* придобиват и словообразувателна функция (*цъфнал, наказан, вярващ*). Едни и същи представки се използват едновременно като словообразувателни и формообразуващи елементи, например *летя – излетя, пиша – напиша*. Словообразуването е свързано и със синтаксиса – сложни и сложни съкратени думи се образуват и на основата на словосъчетания.

Тесните връзки на словообразуването с другите дялове от науката за езика не означава, че то се разтваря в тях. То има ясно очертан свой обект на изследване и това е словообразувателната система на езика, в която основна езикова единица е словообразувателният тип.

Тъй като системата на словообразувателните средства и структурата на производните думи се променят, необходимо е да се различават историческо и съвременно словообразуване. **Историческото словообразуване** е свързано с етимологията. То изучава формалните и смисловите изменения в структурата на думите през различни периоди от развитието на езика. Задачата на **съвременното словообразуване** е да установи законите, по които се създават думите в книжовния език. Историческото словообразуване изяснява с какви средства е образувана производната

дума, а съвременното – с какви средства е изразено словообразувателното значение в нея. От историческо гледище например думата *пътник* е образувана от основа *пътен-* с наставка *-ик*, а от съвременно тя има наставка *-ник* за назоваване на лица като *хубостник, кръстник, защитник*. Съвременното словообразуване се опира на съществуващите отношения между родствените думи, описва и изучава структурата им, обусловена от съвременните мотивационни връзки с други еднокоренни думи.

Образуването на думите е една от най-занимливите области от науката за езика, чието изучаване показва най-ясно богатствата на нашата реч и ни разкрива пътищата на човешката мисъл. Словообразуването спомага да се разкрият сложни езикови явления, да се овладее по-бързо граматичният строеж на езика, да се разбере структурата и значението на производната дума, да се изведат закономерности в развитието на езика и да се изработят умения за самостоятелно наблюдение и анализ на езиковите факти, да се усвоят по-бързо и по-трайно правописът и правоговорът на думите.

2. Видове морфеми

Морфемата е най-малката значима част на думите. Тя се отделя в морфологичната им структура чрез сравнение с други думи, които съдържат подобна значима част. Морфеми са само такива части от думата, които имат свое лексикално и/или граматично значение и понататък са неделими.

Важни за общата характеристика на морфемата са още два нейни признака. Тя е краен значим елемент в езика, който се извлича от паметта ни и се възпроизвежда при необходимите условия като готова цялостна единица. За разлика обаче от думата, която се възпроизвежда свободно, морфемата не съществува самостоятелно. Тя се осъзнава и употребява само в състава на думата и в съчетание с други морфеми. Важно характерно свойство на морфемата е и нейната повторяемост. Поголяма част от морфемите се употребяват с едно и също значение в редица думи и форми.

Наличието на една или друга морфема в структурата на думата се открива, като се съпоставят няколко сродни думи. При родствените думи *вълна, вълнен* например лесно се отделя в морфемния им състав коренната морфема *вълн-*. При съпоставяне на еднотипни в структурно отношение думи като *вълн-а, вод-а, стен-а* се открива еднаквата морфема *-а*, която е окончание за женски род единствено число на съществителните имена.

Независимо от голямото им разнообразие от форми и значения, морфемите имат признаци, които ги правят еднородни единици. Въз

основа на тези признаци те могат да се обединяват и разпределят по типове, като се отчитат тяхната функция, характерът на значението и мястото им в думата.

Според характера на изразяваното значение морфемите, които се отделят в българската дума, се поделят на две големи групи, противопоставени една на друга: **коренни и афиксални** (служебни) морфеми, **афикси** (лат. affixus 'прикрепен'). Към коренните морфеми се отнася само коренът на думата. Той е основен носител на лексикалното ѝ значение. Афиксалните морфеми са представките, наставките, съединителните гласни, окончанието и определителният член. Те се използват с допълнителни служебни словообразувателни и формообразуващи значения, които се наслагват над семантиката на коренните морфеми, за да ги модифицират и конкретизират в някакво отношение, например: *пиша – напиша, опиша, разпиша, допиша, впиша, изпиша; писател, писач, писец, писмо* и пр. Коренът е задължителна част на думата. Няма думи без корен. Той е нейният смислов и структурно организиращ център. Афиксалните морфеми се присъединяват към корена, нанизват се към него в определена последователност, например в *пред-град-и-е*. Коренните морфеми се срещат най-често в съчетание с афикси, но в българския език има и коренни думи без афикси, например *стол, мост, дом, нож, бял, тук* и др.

По своята функция афиксите са словообразувателни и формообразувателни. Афиксите, които уточняват значението на корена и се използват за образуване на нови думи, са **словообразувателни или деривационни**. Те имат лексикално значение, което изразяват в най-общ вид. Например наставката *-ист* в *шахматист* означава лице според характера на неговата дейност и може да се присъедини не само към корен *шах*, но и към други корени: *трактор-ист, медал-ист, журнал-ист*. Словообразувателните афикси се запазват във всички форми на думата, например *бор-ец, бор-ец-ът, бор-ц-и*.

Морфемите, които показват отношение между думите, са **формообразуващи** или **релационни афикси** (лат. relatio 'отношение'). Те не изменят лексикалното значение на думата, служат за изразяване само на граматични значения, т.е. с тяхна помощ не се образуват нови думи, а само различни граматични форми на една и съща дума. Релационните афикси изразяват граматични категории. Със система от едни и същи релационни морфеми например се образуват формите за род и число на прилагателните имена: *бял, бял-а, бял-о, бел-и; голям, голям-а, голям-о, голем-и*. Ако две словоформи се различават само по релационните морфеми, те са словоформи на една и съща дума, ако се различават по деривационните морфеми, те са различни думи.

Афиксите се отличават един от друг и по мястото си в думата: в началото пред корена е представката, след корена – наставката. В края

на думата се отделя окончанието и членната морфема. Обикновено морфемите следват една след друга и имат линейно разположение, например *съ-страд-а-ни-е*.

Афиксалните морфеми може да бъдат материално изразени, когато имат съответна звукова реализация и буквени означения, и нулеви. Формите *коне, пръсти, столове* имат окончания за множествено число *-е, -и, -ове*. **Нулевите морфеми** нямат звуков израз и обозначение. Те се осъзнават в структурата на думата в сравнение с материално изразените суфикси и окончания. В съществителното име *град* например се отделя нулево окончание за мъжки род според съотнесеност на формата с друга форма, в която афиксите са материално изразени: *град – град-ове, град-ът, град-а*. Нулевите морфеми изразяват значение, което не може да се свърже с основата, а само с окончанието.

По участието им в образуването на нови думи и граматични форми и по своята способност да се възпроизвеждат афиксите се делят на продуктивни и непродуктивни.

Продуктивни са афиксите, които участват активно в съвременното словообразуване и формообразуване. Те се повтарят в морфемния състав на големи групи думи и се отделят в тях без усилие. В миналото продуктивните афикси са били използвани по-широко за образуване на думи и форми, а се използват често и сега активно в деривационните процеси. За образуване на названия на лица от мъжки пол в българския език се наброяват повече от 20 различни наставки, но най-продуктивни от тях са: *-ар* (*железничар*), *-тел* (*деятел, учител, носител*), *-ец* (*дърводелец, летец, стрелец*), *-ач* (*водач, носач, орач*). Продуктивни при прилагателните имена са наставките: *-ен* (*грешен, злобен, тъжен*), *-ов* (*групов, курсов, ябълков*), *-ск-* (*бащински, братски, вузовски*); при глаголите – наставките: *-ува-* (*враждува, стачкува, слугува*), *-ира-* (*авансира, ваксинира, анкетира*); при наречията – наставките *-о, -и* (*горещо, дискретно, студено, детски, творчески, човешки*). Характерна особеност на продуктивните афикси е многообразието и широтата на връзките им с произвеждащите ги основи, което дава възможност да се образуват много думи и форми.

Към непродуктивните се отнасят всички уникални и рядко срещащи се афикси, които са престанали да участват в образуването на нови думи и форми, и такива, които са били използвани твърде ограничено в миналото. Непродуктивни са например наставките *-тай* (*ратай, глашатай, ходатай*), *-ел* (*гибел*), *-ун* (*медун*), *-ур* (*мехур, сладур, кичур*), *-ух* (*кожух, търбух*), *-ул* (*цървул*), *-им* (*побратим*), *-и* (*вълчи, овчи, пачи*) и др. Някои афикси са загубили своята активност и днес се възприемат като част от корена, не като самостоятелни морфеми, например *мир, дар* (срв. *дам*), *пир* (срв. *пия*), *добър*.

Продуктивните и непродуктивните афикси не се отделят помежду

си със строги граници. С развитието на езика продуктивни наставки и окончания стават продуктивни и обратно – някои непродуктивни преминават към непродуктивните. Освен това продуктивност афиксите имат не сами за себе си като неразложими единици, а моделите, които те изграждат. Непродуктивните афикси се отделят в думите и може да се възпроизвеждат, но моделите, които те образуват, не са продуктивни и не служат като образец за създаване на нови думи и форми. Фактически не афиксите, а словообразувателните модели трябва да се определят като продуктивни и непродуктивни.

Афиксите не са еднакви и по способността си да се съчетават и възпроизвеждат. Едни от тях се повтарят редовно и постоянно в състава на значително количество думи и форми, които образуват продуктивни модели и парадигми. Други афикси не се срещат редовно и не са характерни за езика и за словообразувателните типове. Окончанието за 1. лице единствено число сегашно време например се среща редовно при глаголите от трето спрежение (*обичам, гледам, викам*). Същото окончание има нередовна употреба при глаголите от първо спрежение (само в *дам, ям*). Редовно е окончанието *-ове* за множествено число, защото всички заети едносрични съществителни от мъжки род го получават – *хитове, рингове, планове, танкове*. Редовни афикси са наставките *-ост, -ник, -к(а), -ова(м)* и др., представките *без-, през-, от-, из-* и др., защото с тях се образуват често думи от един и същ словообразувателен ред.

Нередовните афикси се срещат спорадично (най-често единично) и само в състава на ограничено число непроизводни и производни от тях думи и форми, които не образуват закономерни и самостоятелни редове. Извън конкретните думи нередовните афикси са неразбрани, не образуват възпроизводим тип словообразуване и словоизменение. Към нередовните афикси се отнасят всички уникални части на думата, които не се срещат в други словообразувателно оформени производни и чужди думи, например морфемата *-ов* в *любов*, *-ел* в *козел*, *-уз* във *франц-уз-ин*, *-арад* в *маск-арад*, *-икат* в *дубл-икат*, *-илия* във *флот-илия*, *-исмент* в *аплод-исмент* (срв. *аплод-ирам*). Думите с уникални морфеми се възприемат като производни, защото имат непроизводна основа, която се осъзнава като мотивираща и свързана с повтарящия се корен. Той осигурява смисловата им определеност и членимост, свързвайки ги с производящата основа. Думите с редки елементи се отделят от производните само по нестандартната за тях афиксална производност. Отделянето и изучаването на уникалните части е оправдано поради това, че някои от тях се активизират и превръщат в редовни и активни морфеми. Например морфемата *-друм* в думата *хиподрум* е послужила като основа за образуване на *космодрум, колодрум*; морфемата *-иад-а* влиза в състава на *олимпиада, универсиада,*

спартакиада, шопениада. Понятията продуктивни, редовни и нередовни морфеми са разнопланови, но съотносителни. Ако редовният афикс активно участва за образуване на нови думи, той е продуктивен. Всички нередовни афикси са едновременно и непродуктивни.

Словообразувателните морфеми се поделят и според функциите им в думата. В езика преобладават афиксите, които нямат друга функция освен словообразувателна, например *хладил-ник, пре-мина-вам, студент-ка, върба-лак, аптек-ар* и др. В словообразувателната система на езика има и специални наставки, с които не се образуват нови названия, а се изразяват само допълнителни субективни отношения и емоционално-експресивни оценки за лица, предмети и техни признаци. За умалителни, гальовни и ласкателни значения например се използват наставките: *-ец – медец, хлебец; -к(а) – дрешка, крушка; -чиц(а) – солчица, кръвчица; -е – орле, петле, краче; -енц(е) – котенце, зайченце; -ле – носле, вратле, книжле; -ичк(а) – коричка, -це – крилце, писъмце; -че – клонче, конче; -ич(ъ)к – кротичък, тъничък, сладичък; -иц(е) – млечице, личице; -ка – гледкам, гушкам, тичкам.* Неодобрително отношение и увеличително значение се изразява с думи, образувани с наставките: *-льо* (*лъжльо, плачльо*); *-ко* (*дебеланко, забраванко*); *-ищ(е)* *детище, бабище, крачище; -от* (*лъготи, цапоти*).

Експресивно-стилистичните свойства на афиксите ярко се открояват, когато се сравняват с неутралните произвеждащи ги основи: *градина – градинка, вода – водичка, стол – столче, нос – носле, носленце.* Думите, образувани с афикси за изразяване на субективни оценки, се отличават и по сфера на употреба. Широко се използват те в разговорната реч и с художествени цели в литературата и публицистиката.

3. Морфемен състав на производната дума

Всички морфеми, които се отделят в структурата на думата, образуват нейния морфемен състав. Според него думите се делят на изменяеми и неизменяеми. Изменяемите думи се състоят от основа и окончание. Неизменяемите са само основи (корени).

Основата е тази част от думата, която остава, след като отдели окончанието и формообразуващата наставка. Основата се разпада на корен и афикси.

Коренът или коренната морфема е централната, неделимата и задължителната част в морфемния състав на думата. Самото название “корен” подчертава, че именно с тази морфема тя започва своя словообразувателен път. За да се отдели коренът на думата, трябва да се съпоставят поне две родствени думи в българския език. Общата им част е коренът, например в *млад, младост, младеж, младежки* коренът

е *млад-*; в *село, селски, селянин, селячество* коренът е *сел-*. При съпоставянето на еднокоренните думи трябва да се обръща внимание и на смисловата страна на думите, тъй като има корени омоними, които са еднакви по звуков състав, но различни по значение, например *вод-а* и *вод-ач, вълн-а* и *вълн-а̀, ви-е (вълк)* и *ви-е (венец)*.

Коренът на думата не се разчленява на по-малки значещи части. Той определя лексикалното значение на думата, което се запазва във всички родствени еднокоренни думи. На основата на общото лексикално значение на коренната морфема в словообразувателната система на езика се образуват гнезда от родствени (сродни) думи, например образуваните от корен *рък-/ръч-* се събират в едно словообразувателно гнездо: *ръка, ръчка, ръчен, подръчен, ръкойка, ръкавица, ръкав, ръководя, ръководител, ръководство, ръкоделие, ръкопис, ръкописен* и др. То се определя от изходна дума, която е непроизводна. Другите думи са производни от нея. Производните думи и произвеждащата образуват двойки в словообразувателното гнездо, които са подредени на принципа на йерархията и последователното подчинение на една производна дума на друга, например *ръка – ръкав, ръка – ръчен – подръчен, ръководя – ръководител, ръководя – ръководство* и т.н. В словообразувателното гнездо коренът определя само най-общо значението на сродните думи. За изразяване на по-конкретни или нови и видоизменени понятия се използват афикси, с които се образуват нови думи и техни форми. Коренът *бял* например изразява най-общо понятие за определен цвят. От този корен се образуват конкретни думи от различни части на речта и различни словоформи, в които общото значение на корена се запазва или конкретизира: *бял, белота, белее се, бялна се, белезникав*. Границите на словообразувателното гнездо са подвижни. То може да се допълва с нови производни думи. Ако обаче смисловата връзка между думите, влизащи в него, се загуби, се образуват различни словообразувателни гнезда, например *пека* (*пекар, печен*) и *печат (печатница, отпечатам, печатар*) от съвременна гледна точка вече не са сродни, защото семантиката на втората дума не е мотивирана от значението на първата.

Лексикалното значение в непроизводните думи като *вода, дом, тук, небе, поле, четири, пет, жив* и др. се ограничава с корена. Ето защо той се определя като непроизводна основа за разлика от производната, която има в своя състав винаги словообразувателен афикс. В думи като *зъб, нос, кон* коренната морфема само формално съвпада със самостоятелната дума, тъй като думите са оформени с нулево окончание за род.

Коренът на думата често изменя своя звуков и буквен състав, когато към него се прибавят други морфеми и в резултат на исторически и съвременни редувания. Двойките от думи като *троха – трошица, вълк*

– *вълчица, ръка – ръчица* са безспорно родствени или еднокоренни думи, защото смисловата връзка между тях е прозрачна и доловима, а промените в корена са закономерни и чести. В българския език има случаи, в които се откриват по-сложни и по-значителни изменения в звуковия състав на корените, например *кът – къща, водя – вожд, кой – чий, тека – изток, мътя – метеж, врат – вретено – въртя, врата – кръговрат, завия – завой, извадя – извод.* Старата родствена връзка между тях може да се установи само с помощта на етимологичен анализ. Не се възприемат като еднокоренни и думите, в които е нарушена смисловата връзка и редуванията в тях имат исторически характер, например *бял* и *бельо, горя – жар, кося – чесах, крия – край.*

Корените може да бъдат свободни и свързани. **Свободни** са тези корени, които се употребяват в езика свободно както в съчетание с представки и наставки, така и без тях и дори без окончания. Такива корени сами за себе си са основи на думите и съответно също се определят като свободни и свързани. Свободен е например корен *зем-/земл-* в *зем-я, земл-янка, о-земл-явам, за-зем-явам.* Съединен с наставки например корен *млад-* образува отделни самостоятелни думи: *млад – младост, младеж.* **Свързани** са корените, които в съвременния език се употребяват в структурата на думата само и винаги в съчетание със словообразувателни афикси или други корени. Например в думите *надяна (наденеш), раздяна (разденеш)* се отделя корен *-дя-/-де-*, който в чист вид не се среща. Свързан е и корен *вой- (война, военен, воювам, войска).* Сред свързаните корени има и такива, които са слабо изразени. Когато се отделят представката и наставката в *об-у-вам*, ще се открие, че коренът е само *-у-*; в *птица, птичка* коренът е *пт-*. Думите със свързан корен се членят на морфеми само ако в думата се отделят ясно афикси, чието словообразувателно значение е известно от други думи и ако афиксите присъстват в семантиката на съотносими думи със свързан корен. Значението на коренните морфеми в думи със свързан корен се отделя не само за себе си, а винаги във връзка със словообразувателното значение на афикса. Много свързани корени се появяват в заетата лексика. С наставките *-изъм, -ист, -ически* се образуват нови думи главно с чужди коренни морфеми: *оптим-ист, оптим-изъм, тур-изъм, тур-ист, тур-ист-ически, фатал-ист, фатал-ен.* Свързани корени има и в *агит-ирам, агит-ация, агит-ка, дикт-увам, дикт-овка.*

Морфемата, която се намира след корена или друга морфема и служи за образуване на нови думи и граматични форми на една и съща дума, е **наставка** или **суфикс** (лат. suffixus 'прикрепен'). В изменяемите думи наставките се намират пред формално изразено или нулево окончание, например *тиш-ин-а, дърв-ен, бронх-ит, каз-ва-м*, а в

неизменяемите в абсолютния край на думата или пред друг суфикс: *близ-к-о, брат-ск-и, слад-ич-к-о*. Една дума може да има и повече наставки, които се наслагват към корена в определена последователност и служат на свой ред като самостоятелни словообразувателни средства или като съставна част при комплексното словообразуване заедно с представки и в сложните думи, например *книж-ар-ниц-а, лак-ир-ов-к-а, про-да-вач-к-а, риб-о-лов-ств-о*.

За разлика от представките суфиксите са закрепени за определена част на речта и една и съща наставка не се използва за образуване на думи от различни части на речта. Със строго определени наставки се образуват съществителни и прилагателни имена, глаголи и наречия.

В зависимост от произхода и структурата им суфиксите са прости и съставни. Простите се употребяват като неразложими и цялостни морфеми не само по значение, но и по строеж. Прости са суфиксите *-ат, -тел, -изъм, -ов* и др. Съставните суфикси са възникнали чрез обединяването на две наставки. Ясно се осъзнават като съставни суфиксите *-ов-ник (къщ-овник), -тел-ен (отмъсти-телен, внима-телен)* и др.

Наставките, както и коренните морфеми, изменят звуковата си структура и се употребяват в различни варианти или влияят за промяната на предходната съгласна. Варианти са например наставките *-овен/-евен – книжовен, душевен; -ост/-ест – младост, свежест; -оств(о)/-еств(о) – робство, множество*. Вариантните суфикси имат едно и също словообразувателно и граматично значение и винаги формална близост – еднакви звукови елементи, например *-л-/-ал(о)/-ил(о) – гребло, острило, облегало*. Вариантите на един и същ суфикс само в редки случаи се срещат при еднакви условия на употреба. По-често разновидностите се прибавят към различни основи, т.е. намират се в допълнителна дистрибуция, имат различни словообразувателни връзки или стилистична окраска. Вариант *-джий(а)* например се съчетава с основи на гласен звук или на сонорна съгласна *(боза-джия, скандалджия)*, а вариант *-чий(а)* – с основи на шумова съгласна *(занаятчия)*; наставка *-алн(я)* се прибавя към основите на глаголи от първо и трето спрежение *(заним-алня, съблек-алня)*, а наставка *-илн(я)* – към основи на глаголи от второ спрежение *(суш-илня)*.

По-голяма част от наставките са изконни, възникнали на основа на съществуващи в езика елементи или са наследени от стар общославянски езиков източник. Такива са наставките *-ец (борец, здравец), -ба (борба, делба), -да (правда, кривда), -ство (братство), -ов (гроздов, групов), -ин (бащин, мамин)*. Наставките на някои наречия са стари падежни окончания: *гърб-ом, ден-ем, нощ-ем* – за творителен падеж; *гор-е, дол-у, зим-е, утр-е* – за местен падеж; *довечер-а, отстран-и, снощ-и* – за родителен падеж.

Наред с домашните наставки в българския език се употребяват и заети. Те проникват в езика отделно и заедно със заетите думи. Към заетите се отнасят наставките *-ант (стипендиант, диверсант), -ент (студент, асистент), -аж (монтаж), -ат (депут-ат), -ер/-иер (касиер), -ик (критик), -ист (тракторист, специалист), -ор (ревизор)* и др. Заетите наставки в състава на думата се отделят, когато наред със заетата дума има и родствени думи с непроизводна основа, например *блок-ада – блок-ирам, поет – поет-еса, елемент – елемент-ар-ен, финал – финал-ист – финал-изир-ам*. Някои заети наставки запазват своя чужд оттенък, съчетават се само с корени на чужди или единични думи или се употребяват съвсем рядко в словообразуването, например *ком-ик, ком-еди-я, нерв – нерв-оз-ен*. Други заети суфикси не само ясно се отделят в състава на думата, но стават активни словообразувателни средства и започват да се присъединяват към домашни основи, създавайки нови думи. Продуктивни са например заетите суфикси *-изъм (поетизъм, турцизъм), -ист (значкист, тракторист, българист)*. Суфикс *-изира* се използва за побългаряване на чужди глаголни основи – *канализира, тероризира, ароматизира*. Заетите прилагателни имена се включват в българската граматична и словообразувателна система с помощта на наставки, които са свойствени и на българските прилагателни имена, например *модал-ен, социал-ен, стабил-ен, бронз-ов, глобал-ен, сериоз-ен*.

От суфиксните варианти, които са морфеми с едно и също значение и родствени по произход, трябва да се отличават синонимните наставки. Те са съвършено самостоятелни морфеми, близки или тъждествени по значение, но без да има задължителна формална близост между тях. Синонимни са наставките *-ец* и *-льо* (*лъжец, лъжльо*), *-ест* и *-ен* (*зърнест, зърнен*), *-а* и *-ние (забава, забавление, управа, управление)*, *-ен* и *-ески (граматичен, граматически)*. Синонимни са и суфиксите *-н(я), -ищ(е), -ник*, с които се образуват имена за място – *спал-ня, огн-ище, крав-ар-ник*. Синонимните суфикси се различават помежду си по словообразувателните връзки с основите, с които се свързват. В някои случаи обаче синонимните наставки се прибавят към една и съща произвеждаща основа, например *преводчик – преводач, фехтовчик – фехтовач, сортировчик – сортировач*.

При суфиксите често се среща и омонимия. Омонимните суфикси звучат и се пишат еднакво, но имат различни, несвързани едно с друго значения. Например суфикс *-ин(а)* за образуване на имена за място или пространство *(градина, долина)* е омонимичен на наставката *-ин(а)* с увеличително значение *(юначина)*. Суфикс *-ник* за лица *(отговорник, наследник)* е омонимичен на суфикс *-ник* за номинация на места, помещения *(багажник, пепелник)*. С омонимичния суфикс *-к(а)* се образуват названия на предмети *(свир-ка)*, на отвлечени действия

(почив-ка), на гальовни и ласкателни имена *(дреш-ка)* и на лица от женски пол *(лекар-ка)*.

Афикс, който стои пред корена и служи за образуване на нови думи, е **представка** или **префикс** (фр. prefixe от лат. prae- 'пред' и fixus 'прикрепен'). Представките се намират непосредствено пред корена или пред друга представки: *без-действие, раз-про-странение, не-до-чувам, из-по-чупвам, из-по-на-падаме*. Препозитивното положение, което заема представката спрямо непроизводната основа, ѝ осигурява по-голяма самостоятелност като значеща част в думата. Докато суфиксите заедно с окончанието са елементи, които образуват думата, представките се употребяват сами за себе си. За разлика от наставките те не се присъединяват към основата, а винаги към цяла дума. С тях се образуват думи само от същата част на речта, към която се отнася и произвеждащата дума. Продуктивните модели за образуване на имена и наречия с представки са по-малко на брой и еднообразни. По-активно представките се използват в глаголното словообразуване. Но и при глаголите не всички представки са активни и не всички глаголи са еднакво способни да се съчетават с представки. Такава способност имат глаголите, които се осъзнават като отделни думи, чиято непроизводна основа е също глаголна.

В зависимост от службата им в думата представките са словообразувателни и формообразувателни. Най-често префиксите служат за образуване на нови думи с различни лексикално значение. С представката *без-* например се образуват имена, които означават липса на това, което се назовава в произвеждащото съществително *(пощада – безпощада, действие – бездействие)*; с представката *съ-* съществителни имена, означаващи лица и предмети, които се намират във взаимна връзка с посоченото в произвеждащата дума лице *(съавтор, съученик, състудент)*; с *пре-* се означава по-силна степен на признака, назован с прилагателното без представка *(любезен – прелюбезен, доволен – предоволен)*, а по-слаба степен на признака с *въз- (кисел – възкисел)*.

Формообразуващите представки се използват за образуване на форми от една и съща дума. С граматична функция те се употребяват, когато образуват видови двойки на глаголи, за да изразят свършен вид, например *чертая – начертая, шия – ушия*. В глаголната система широко се използват представките едновременно със словообразуваща и формообразуваща функция, т.е. като синкретични морфеми. Например в глаголите *препиша, пресея, преправя* представката *пре-* означава действие, което се изпълнява отново и по друг начин. Това е нейното словообразувателно значение. Едновременно с това тя изразява и граматичното значение свършен вид. Като словообразувателни морфеми представките се използват самостоятелно – при префиксния начин на словообразуване, и заедно със суфикси при префиксно-суфиксния: *воля*

– неволя, роднина – прароднина, действие – противодействие, атака – контраатака, но и *съ-имен-ник, под-нож-ие, без-работ-ица.*

Характерна черта на представките е семантичната им самостоятелност в структурата на думата. Техните значения са по-определени и стандартни, отколкото значенията на суфиксите и не се разтварят в общата семантика, а обратно – отделят се в думата достатъчно ясно и се използват по-свободно от суфиксите, запазвайки не само семантичната, но и формалната си цялост. В това отношение особено показателни са глаголните представки. Префиксните глаголи не означават нов тип действие, а същото действие, както и произвеждащите ги глаголи – те само конкретизират, уточняват това действие във времето и пространството и в количествено отношение, например *гоня – изгоня, подгоня, разгоня, догоня.*

По произход и структура представките са прости – *в-, с-, за-, пре-, из-, без-, на-* и др. и много рядко съставни, възникнали чрез преразлагане на представка и произвеждаща дума, която съдържа представка. Съставни са само *недо-* и *обез-*: *недобросъвестен, недоразбирам, недооценявам, обезсилвам, обезсмъртявам, обезболявам.*

Присъединявайки се към корена, представките не предизвикват формални промени в коренните морфеми. Самите представки също не се влияят от произвеждащата основа, освен в случаите, когато промените им зависят от действащи в езика фонетични закономерности като редукция на гласни и асимилация на съгласни, която е свързана с характера на началния звук на корена: *без-/бес- (безкористен, бездействие), под-/пот- (подкрепя, подредя), раз-/рас- (разхвърля, разруша), с-/з- (свие, сгъва), от-/од- (отлепи, отживее си)* и т.н. По-особени са вариантите на предлозите *в-/въ- (вкара, въвлече), о-/об- (огледа, огрее, обвърже, обхване).* Представката *съ-* с неизпадаща гласна се среща само при имена (*съучастие*), а *съ-/с-* при глаголи *(смаже, сътвори).*

По своя произход представките са изконни и засти. Изконните са по произход предлози и частици, превърнали се в морфеми. Преките значения на много от представките са също съотносителни с пространствените и времениите значения на предлозите. Родството на представките и предлозите се проявява и в тавтологичното повторение, когато префиксни глаголи се употребяват с имена: *в-лизам в стаята, из-веждам хляба из пещта, от-рязвам от хляба.* От частиците *не* и *ни* са получени представките *не-, ни-*: *не-нужен, ни-къде.* Представки се образуват и от пълнозначни думи, например представката *свръх-*, съотнесена с латинския по произход предлог *ултра- (свръхзвук, ултразвук).*

Застите представки са: *а-, анти-, архи-, контра-, екс-, де-, ре-, суб-, супер-, вице-, транс-, екстра-* и др. – *аритмия, аморален,*

антивоенен, контраудар, ексшампион, демобилизация, реконструкция, субсистема, суперзвезда, вицепрезидент, трансокеански, екстралингвистичен. Чуждите представки варират рядко. Представката *де-* например се употребява с глаголи, които започват със съгласна *(демобилизирам, демонстрирам)*, а *дез-* – пред гласна: *дезорганизирам, дезинформирам.*

Както при суфиксите, така и при префиксите се срещат синонимни морфеми, които имат едно и също лексикално или граматично значение, например в случаи като *по-ливам – за-ливам, по-летя – за-играя* (начало на действие), *не-нормален – а-нормален* (липса на признака, посочен в произвеждащото прилагателно).

В състава на сложните думи се отделят особен вид служебни словообразувателни морфеми – **съединителни гласни о/е**. Те се определят още и като **интерфикси** (лат. inter 'между', буквално 'прикрепен между'). Със съединителни гласни се образуват сложни думи от две непроизводни основи, например *вод-о-пад, кръв-о-обращение, син-е-ок, огн-е-борец.* В морфемния състав на думата съединителните гласни нямат граматично значение. Те изпълняват структурна и съединителна функция, като обединяват значенията на мотивиращите думи в едно цялостно сложно значение. В отделни случаи съединителните гласни се появяват и по чисто технически и фонетични причини, за да се отстрани струпването на съгласни между основите на две думи, например *техн-о-снаб*, но и *промстройпроект.*

При образуването на сложните думи съединителните гласни неутрализират граматичните значения на първата дума и с това осигуряват възможност да се съединят в една дума две различни в граматично отношение думи. Принадлежността на сложната дума към определена част на речта се оформя въз основа на нейния втори компонент, например *жизн-е-радостен* (съществително и прилагателно име), *бог-о-хулствам* (съществително име и глагол).

Съединителните гласни *о/е* се употребяват най-често като варианти – фонетично обусловени според характера на съгласната пред тях: след стари меки и шушкави съгласни и след [ц] се използва *-е- (зем-е-делец, птиц-е-завод, друж-е-любен, кон-е-завод)*, а след твърда съгласна *-о- (гроздо-о-бер, рус-о-кос, риб-о-лов, рък-о-писен).* Тези исторически оправдани правила за употреба на съединителните гласни не се спазват последователно в словообразуването (срв. *слънч-о-глед, кръв-о-жаден, чест-о-любив*). Съединителната гласна *-о-* се употребява сравнително по-често, отколкото *-е-*.

Със съединителните гласни о/е се образуват сложни думи без суфикси и съвместно със суфикси: *овц-е-въд, черн-о-бял*, но и *пеш-е-ходец, въгл-е-копач, мор-е-плавател.* В някои типове сложни думи, образувани със съединителна гласна, има и паралелни форми без съединителна

гласна, например *фрезмашина, тенискорт, Великден, Ботевград.*

От сложните думи със съединителна гласна трябва да се отличават думите, в които на границата между основите се срещат гласни, които са елементи от формата на първата дума. Липсва съединителна морфема например в *киноочерк, кинозала, радиоапаратура.* Съединителната гласна в сложните думи не трябва да се определя и да се отделя механично там, където тя липсва. Например в случаи като *високоуважаван, труднодостъпен, слабоизучен, горепоменат* и др. гласните [о] и [е] не са съединителни, а суфикси в наречията *високо, слабо, горе.*

В българския език има и други морфеми, които по своето поведение и роля са тъждествени на съединителните гласни, например в *тр-и-десет, пет-и-летка, дв-у-смислица, дв-у-годишен.* Съединителните гласни в тези примери са по произход стари падежни окончания и нямат признаци на флексия. В *лапн-и-шаран, скуб-и-свекърва* гласната [и] е наставка за повелително наклонение.

Окончанието или **флексията** (лат. flexio 'сгъване, преход') е най-употребяваната разновидност на формообразуващите морфеми. То стои в края на думата след коренната морфема или суфикса и пред определителния член, ако думата е членувана. Окончанието не влиза в основата на думата. С него се образуват граматични форми само от изменяеми думи, изразяват се отношения и връзки на една словоформа към друга в словосъчетания и изречения: *нов-а книг-а, нов-и книг-и, книг-а-та е на мас-а-та.* Наречията, служебните думи и междуметията нямат окончания.

В състава на думата окончанията се отделят и осъзнават ясно и точно, защото са унифицирани, еднотипни и влизат в система от парадигми. За да се отдели окончанието в думата, тя трябва да се измени или спрегне. За отделните части на речта съставът и значенията на окончанията са различни. В заети думи като *кафе, купе, меню, шосе, метро, радио* и др. крайните гласни например не са окончания. В някои случаи обаче те се осъзнават като окончания, тъй като при суфиксацията и образуването на граматични форми гласната отпада, например *ради-о – рад-ист, деп-о – деп-а, инкас-о – инкас-а.*

По своята функция окончанието рязко се противопоставя на всички други видове морфеми. С него не се образуват нови думи, а само граматични форми на една и съща дума. Важна особеност на окончанията е, че те са носители едновременно на няколко граматични значения. В отделни словообразувателни типове окончанието се използва едновременно като словообразуваща и формообразуваща морфема. Например в думи като *кум – кум-а, съпруг – съпруг-а, Валентин – Валентин-а, Петър – Петр-а* окончанието *-а* има граматично значение – изразява женски род, но едновременно с това и лице от женски пол, т.е. има и словообразувателно значение, което в българ-

ския език в други случаи се предава с наставката *-ка* (срв. *учител – учител-ка, агроном – агроном-ка*).

В състава на граматичните форми окончанията, които не са словообразувателни елементи, може да бъдат формално изразени и нулеви. Материално изразените окончания съществуват в езика като фонеми и фонемни съчетания от гласни и съгласни, например *град-ове, къщ-а, смел-а, дам-а, пиш-ем, вика-ме, пише-те, седна-хме*. Нулевото окончание не е изразено материално. То се открива на фона на окончанията, които имат звуков израз и от сравнението с други граматични форми на думата. Когато се сравняват например формите *писал-а, писал-о, писал-и*, които има окончания *-а, -о, -и*, се отделя нулевото окончание в *писал*, което посочва, че формата е за мъжки род единствено число. По този начин се определя и нулевото окончание в *град, гост, дървен, черен* и т.н. Нулевите окончания са трансформация на някогашни материално изразени окончания. Например в *град* нулевото окончание е на мястото на окончанието *-ъ* (*градъ*), в *гост* на – мястото на *-ь* (*гость*) след изпадане на слабите ерове в краесловието.

Окончанията рядко имат варианти. Слабо е развита и синонимията при окончанията. Ограниченията в състава и слабата им вариативност обаче се компенсира с широка омонимия.

В словоформите на имена и някои местоимения се отделя още една граматична морфема – **определителен член** или **членна морфема**. Определителният член заема последна позиция в думата, след флексията, за да изрази граматичното значение "определеност", например *клас – клас-а, клас-ът, класове-те; жен-а – жена-та, жени-те; дете – дете-то, деца-та, наши-те деца*. С прибавяне на членната морфема към основата не се образуват нови думи, а само се променя по граматичен път формата на дадена дума, придава ѝ се ново допълнително граматично значение.

Като значеща част на думата членната морфема е елемент на формообразуването.

4. Непроизводна и производна основа

Основата е онази част от думата, която остава, след като се отстранят окончанието (ако има такова) и определителният член. Представките и наставките, независимо от това дали са словообразуващи или формообразуващи, влизат в състава на основата. Основата изразява лексикалното значение на думите. Тя е общият, задължителен и неизменяем по значение и строеж елемент от морфологичната им структура, към който се присъединяват словообразувателни морфеми, когато се създават нови производни думи.

За да се определи основата на една дума, трябва да се образуват

от нея граматични форми. Общата част, която остава, без да се измени, е основата. Основата на *село* е *сел-*, на *селски* е *селск-*, на *селячество* съответно *селячеств-*. В думите *вода, воден, подводен* коренът е *вод-*, а основите са *вод-, воден-, подводен-*. При отделяне на основата трябва да се отчитат всички морфологични изменения, които настават на границата между основата и словообразувателните афикси и флексията. Основата например на *радостен, радостна, радостни* е *радостен-/радостн-*. При глаголните форми освен словообразувателна основа се отделят обикновено две основи за образуване на граматични форми – сегашна и минала: *пиш-а, пис-ах, чете-ш, чет-ох*. Формалните варианти на основата не нарушават нейното тъждество.

Понятието "основа" е свързано със словообразуването. От основата на изходна дума се създават нови лексикални значения с помощта на словообразувателни средства. В състава на основата може да няма афикси, т.е. тя може да се състои само от корен. В думата *гост* например корен и основа съвпадат по звуков състав. Съществителното име *гост* обаче е нещо различно от корена *гост-* и основата *гост-*. Коренната морфема и основата не са граматично оформени. Те нямат граматични значения, докато думата *гост* е съществително име от мъжки род с форма за единствено число. Особеното в случая е, че в *гост* флексията е нулева, т.е. без формални показатели за род и число. В производящата основа може да има един корен и различен брой морфеми, непосредствено свързани една с друга. В *гостувам* основата е *гост-ува-*, в *преписвам* – *пре-пис-ва-*, в *гостенка* – *гост-ен-к-*. Повече от една коренна морфема имат основите на всички сложни думи, например *машин-о-пис-к(а), вод-о-пад-, бетон-о-бърк-ач-к(а)*. Неизменяемите думи, които нямат граматични форми, са чисти основи, например *олово, днес, там, мълком, за, на, да*.

Изменяемите думи, които имат граматични форми, се състоят от две части: основа и окончания. Основата в изменяемите думи се противопоставя на флексията като променлив елемент, с който се изразява граматично значение, например *дърв-о, дърв-а, чет-а, чет-еш*. Когато думата е с нулева флексия или няма граматични форми, основата е равна на думата.

Според морфологичния състав на основите всички думи се делят на две групи: думи с непроизводна основа и думи с производна основа или непроизводни и производни думи.

Ако основата се състои само от една морфема, тя е **непроизводна основа** или **корен**, който е носител на основното лексикално значение на родствените думи. Самото название "непроизводна" показва, че основата не е образувана от някаква друга родствена дума. Думите *нив-а, рос-а, вод-а, неб-е, мор-е, пиш-а, пет, мен-е* имат непроизводна основа, защото в структурно отношение тя е неделима, цялостна и не

може да се разчленява на отделни морфеми. Към непроизводната основа се присъединяват различни словообразувателни афикси, в резултат на което се появяват думи с производна основа, например *мъгл-а – мъгл-ив, рос-а – рос-ен, мор-е – мор-ски, мъж – мъж-еств-о, въз-мъж-ея*. Непроизводните основи на някои думи запазват следи от минало деление на морфеми, макар че са неделими от гледище на съвременното езиково възприятие. Например в *петел* в съпоставка с *пея* се отделя наставка *-тел*, в *улица* (срв. *улей*) – наставка *-иц(а)*, в *любов* – наставка *-ов* (срв. *любя*).

В българския език има известен брой думи, които имат първичен характер. Те не са образувани от други думи и в съзнанието на говорещите езика не се мотивират от някоя друга дума или словосъчетание, които да се употребяват едновременно с тях. Непроизводни са много от най-употребяваните думи *земя, дом, хляб, плод, сила, машина, човек, слаб, нов, бял, лежа, пиша, аз, мой*, простите предлози и съюзи. Основите на такива думи са непроизводни, защото звуковият и морфемният им състав не е обусловен от лексикалното значение, което им е присъщо.

Основа, която е образувана от друга основа и от съвременно гледище се дели на словообразувателни морфеми, е **производна основа**. В нейния състав задължително трябва да има корен и поне един словообразувателен афикс, който да изразява отношението ѝ към основата, от която е образувана. Основата например на *предградие* е производна. Тя е съставена от три морфеми: представка *пре-*, корен *град* и суфикс *-и(е)*.

Една от най-важните особености на производната основа е зависимостта ѝ от непроизводната основа. Всяка производна основа предполага винаги наличие на непроизводна, към която тя семантично и граматично се съотнася. Основите например на *козел, запея, печален, пешком* са производни, защото се делят на значими части и поради това, че наред с тях има аналогични думи с непроизводна основа: *коза, пея, печал, пеш*. Основата на *сътрудничка* е производна, защото е мотивирана по значение и се съотнася с родствената дума *сътрудник*. Тази връзка е отразена в морфемния състав на думата, формален показател на която е словообразувателният суфикс *-к(а)*. По производната основа лесно се досещаме какво означават много нови думи. Ако по някаква причина от езика изчезне съответната непроизводна основа или тя престане да се съотнася с определена производна и да се дели на морфеми, основата загубва производния си характер и преминава към непроизводните. Думата *прелест* например има непроизводна основа, защото вече не се съотнася с изчезналата от речника на езика дума *лесть*, от която е образувана. В думата *обръч* не се отделят морфемите *об-рък-/ръч-* и затова тя също е непроизводна.

Непроизводните основи, към които се съотнасят производните,

съществуват в езика в две разновидности: като отделни думи и като свързани морфеми, които се съчетават винаги с афикси и други основи. Основата например на *младеж* е производна. Тя се съотнася с непроизводната основа *млад-*, която се употребява като отделна самостоятелна дума без суфикс и представка. Основата е производна и когато тя се съотнася поне с още една производна дума със свързана коренна морфема. В глагола *заема* не се отделя основа *-ема-* и корен *-ем-*, защото се употребяват винаги заедно с представка. Образуваните глаголи от основата – *поема, наема, приема*, обаче са производни основи, защото глаголите се съотнасят един към друг по морфемен състав и взаимно се мотивират. По същата причина и *обуя, изуя* имат производни основи, в които свързаният корен *-у-* се употребява винаги с представка: *об-у-я и из-у-я*. Думата *славянин* е също производна, защото коренът *слав–* я свързва със *слав-ист, слав-ян-ство*. Производна е и думата *малина*, макар че вече не се съотнася с прилагателното *мал-* (срв. *мал-ка*), защото в нея се отделя ясно суфикс *-ина* в съпоставка с *къпина, маслина*. Думите *слън-ц-е, сър-ц-е* също са производни, когато се сравняват със *слън-чице, сърцебиене, сърчице*. Производните основи на глаголите *вегетирам, инсталирам, окупирам* не се съотнасят с думи, употребявани самостоятелно (*вегет-, инстал-, окуп-*), а с производните основи на съществителни, които се делят на морфеми: *вегет-ация, инстал-ация, окуп-атор*.

Броят на производните думи в езика в сравнение с непроизводните, е много по-голям. От една производна основа може да се образува цяло гнездо от еднокоренни производни думи, например *вод-а – воден, воденица, безводен, водица, воденичар, водовъртеж, вододел, водопой* и пр. Словообразуването изучава непосредствено само производните думи, а също така и тяхната взаимна мотивираност от непроизводните дотолкова, доколкото те съществуват като произвеждащи по отношение на други производни думи.

Различията между непроизводните и производните основи не се изчерпва само с техните морфологични и словообразувателни свойства. Непроизводните и производните основи се различават и по лексикалното значение, което изразяват. Непроизводните основи са немотивирани, условни названия на явления, предмети, действия и признаци от гледище на съвременните семантични и словообразувателни връзки между думите. Значението на непроизводната основа е заложено в самата нея. То не може да се обясни с помощта на основа на по-проста по структура и значение еднокоренна дума. Не може да се определи например защо *ден* и *нощ* са свързани със съответното понятие, тъй като думите имат условен характер. Отговор на този въпрос може да се получи само от специалните етимологични изследвания и чрез анализ на сравнително-исторически данни.

Значението на производните основи е до известна степен осмислено и мотивирано. То се изгражда от значението на отделните морфеми, които влизат в основата. Значенията на *учител, силен, игра* са мотивирани от *уча, сила, играя*, на *сънувам* от съществителното *сън* и наставка *-ува*. Значението на *машинописка* се свързва със словосъчетанието *пиша на машина*, на *крайбрежен – с край брега* и наставка *-ен*, на *синеок* с коренните думи *сини очи*. По този начин цялостното значение на производната дума е съвкупност от значенията на съставящите я части и означава предмет чрез установяване на връзка и отношение с друга дума, а непроизводната основа – непосредствено, условно и немотивирано. Производната дума *моряк* в сравнение с *море* се осмисля например като 'човек, който по работа и специалност е свързан с морето', на *синева* в сравнение със *син* като 'небесна синина; лазур'. Трябва обаче да се отбележи, че и мотивираността на думите с производна основа също има ограничен и относителен характер. По морфемите, които ги образуват, невинаги може напълно да се разкрие смисловото съдържание на производните думи, например *дневник* 'книга за вписване на извършеното през деня; бележник' и *белова* 'написан на чисто окончателен вариант на тема, съчинение' имат производни основи, но са абсолютно условни обозначения както непроизводните *ден* и *бял*.

Значението и морфемният състав на производната основа предполагат, че съществува наред с нея и друга по-проста по структура и значение **произвеждаща основа**. Произвеждаща или още мотивираща, образуваща, е основата, от която непосредствено, по определен начин и със словообразувателни средства е образувана или се осъзнава като образувана производна дума. Една дума е производна само когато в езика има съответната по значение и форма произвеждаща основа. Произвеждащата основа например на *смелост* е *смел*, на *посрещач – посрещам*, на *покрив – покривам*. Когато думата няма произвеждаща основа, тя трябва да се определи като непроизводна. Трудно е например да се обясни от кои думи са образувани прилагателното *важен* и съществителното *забава*. За да се определи правилно начинът, по който е образувана производната дума, трябва да се отчита връзката ѝ с произвеждащата основа, и съотношенията на основите в родствените думи, т.е. семантичните компоненти, които се внасят от произвеждащата основа и словообразувателните морфеми.

Произвеждащата основа не е особена разновидност на основите. Разновидностите са само две – непроизводна и производна основа. Терминът "произвеждаща основа" посочва единствено словообразувателната роля на основата, а не морфологичните ѝ свойства. Произвеждащата основа е общата част на производните и произвеждащите думи, изграждаща ядрото на производната дума, обуславяща нейната семан-

тика. По своята структура произвеждащата основа може да бъде непроизводна и производна, да се дели на морфеми – на корен и на корен и афикси, или да бъде нечленима. Произвеждащата основа на *скорост* е непроизводната основа *скор-*. Производната дума *учител* е произвеждаща по отношение на *учителски*, а тя на свой ред на *учителствам*. Произвеждащата основа на *рибар* е непроизводната основа *риб-а*, а на *рибарски* произвеждаща основа е *рибар*.

За да се разграничат ясно и правилно производната и произвеждащата основа при мотивировката на деривационните двойки, е необходимо да се знаят някои признаци и съотношения между основите в словообразувателната система на езика.

Произвеждащата основа поначало е по-проста по значение и форма, отколкото нейната съответна производна, например *кристал – кристал-изирам, фраза – пери-фраз-ирам*. Ако се съпоставят произвеждащата основа *горд* и производното съществително *гордост*, не е трудно да се забележи, че то е мотивирано от прилагателното: *горд* има две морфеми (корен и нулево окончание), а *гордост* – три (корен, суфикс и нулево окончание). Посоката на производност отчетливо се определя в зависимост от нарастване на морфологичната сложност: *студентка* и *учителка* са образувани от *студент* и *учител* с наставка *-к(а)*, *гъркиня* от *грък* с наставка *-ин(я)*, тъй като названията на лица от женски пол обикновено системно и постоянно са производни от названията на лица от мъжки пол. В двойката *бял – белее* производната *белее* е формално усложнена чрез словообразувателен суфикс, а значението и 'изглежда, показва се бял' е по-сложно от семантиката на произвеждащата дума *бял* и се мотивира от нея. Производната дума се характеризира и с по-голяма семантична спосност в сравнение с произвеждащата, например значението на *уплътня* 'правя плътен' е по-усложнено в сравнение с *плътен*. При деривационните двойки *отвори – отвор, прочета – прочит, разкажа – разказ* посоката на мотивираност се определя не само от формалните, но и въз основа на семантичните показатели – произвеждащият глагол е по-усложнен в словообразувателно отношение в сравнение със съответното съществително име, образувано без суфикс. В словообразувателните двойки *сол – соли, кълн – кълни* мотивирани са глаголите, оформени чрез суфиксация.

В съотносителните двойки глагол – съществително име, назоваващо действие от типа на *бия – бой, гния – гной, евакуирам – евакуация, командировам – командировка, агитирам – агитация*, производно е съществителното име, а произвеждащ е глаголът. Основата на думата *нощувка* означава действие и затова тя е в най-близка връзка с *нощувам*, а не със съществителното *нощ*. Еднопосочна е връзката и между деривационно свързаните думи *носи – носител, посреща – посрещач*. При съотносителните двойки прилагателно име – съществително име,

означаващо признак, произвеждащата основа е прилагателното, тъй като значението "признак" е характерно за прилагателните като част на речта, а не за съществителните, например *бял – белота, способен – способност, широк – шир*. Основата на *звучност* има значение на отвлечено качество и затова семантично се съотнася не със *звук*, а с качественото прилагателно *звучен*. Ако двойките са изградени от прилагателно име и глагол, който изразява придобиване или придаване на признак, например *пъстър – пъстрее, бял – белее*, словообразувателно мотивирани са глаголите, тъй като означаването на качество е характерно за прилагателните имена.

Произвеждащата основа е обикновено неутрална в стилистично отношение. Когато към нея се съотнася стилистично оцветена основа или абревиатура, независимо от морфемния им състав, те са производни: *сняг – снежец, лъжица – лъжичка, старец – старче, Елена – Лена, гаден (човек) – гадняр, Никола – Кольо, физическа култура – физкултура, специалист – спец, професионалист – професионал, психично болен – психар*. Сложните думи имат две произвеждащи основи: *седем години – седемгодишен, устойчив на топлина – топлоустойчив, задържам сняг – снегозадържане*.

Обикновено производните думи имат само една произвеждаща основа. В българското словообразуване обаче има случаи, когато една дума с производна основа може да се мотивира едновременно от няколко произвеждащи, което дава възможност за двояко членение на производните. Например *преподготовка* може да се мотивира като образувана както от *подготовка*, така и от *преподготвям*, *крадльо* от *крадлив* и *крада*, *защитник* от *защита* и *защитя*, *самообслужване* от *самообслужвам* и *самообслужване*. С двояка мотивираност са някои прилагателни на *-ен*: *работен* от *работа* и *работя*, *неграмотен* от *неграмотност* и *грамотност* (с представка *не-*), *мъчен* от *мъка* и *мъча*, *тревожен* от *тревóга* и *тревожа*.

5. Словообразувателно значение. Словообразувателен тип

Освен лексикално и граматично значение производните думи имат и **словообразувателно значение**. То е обобщеното значение на редица производни думи, изразено с едни и същи словообразувателни морфеми, които ги отличават от произвеждащите думи. Словообразувателното значение например на думите *писател, учител, читател, говорител* е 'лице, извършващо действие, назовано с произвеждащия глагол', изразено с агентивната наставка *-тел*, т.е. *читател* е 'лице, което чете', *писател* е 'лице, което пише' и т.н. Словообразувателното значение на

косач, чистач, играч, раздавач е 'лице, характеризирано според дейност, свързано с професия или постоянно занятие', на съществителните *двигател, нагревател, предавател, изтребител*, образувани от глаголни основи с неагентивен суфикс *-тел*, е 'предмет, с чиято помощ се извършва действие, обозначено от произвеждащия глагол'. Прилагателните, образувани с наставка *-ист – зърнист, златист, скалист, сребрист,* имат словообразувателно значение 'признак, характеризиран чрез притежаване на това, което е посочено от мотивиращото име' (*зърно, злато, скала, сребро*). С глаголите, образувани с представка *ре-*, се изразява словообразувателното значение 'извършва повторно действието, означено от мотивиращия глагол': *конструира – реконструира, организира – реорганизира, имунизира – реимунизира.*

Словообразувателното значение заема междинно положение между лексикалното и граматичното. То е част от лексикалното значение – изразява семантичните връзки и отношения на производните думи с произвеждащите основи. За разлика обаче от лексикалното значение то не е индивидуално значение на конкретната дума. Присъщо е на цяла редица от думи, в които е изразено специално, но с общо словообразувателно средство (представка или наставка). За разлика от граматичното словообразувателното значение не е свойствено на всички думи от определена част на речта, а само на отделни повече или по-малко на брой думи от определен граматичен клас.

Словообразувателните значения на производните думи са много и разнообразни, но по своя характер може да се обобщят в три вида категории. Едни словообразувателни значения характеризират предмет или признак чрез пряко или опосредствено отношение към друг предмет, действие или признак или друга понятийна категория, като производната дума може да се отнася както към същата част на речта като произвеждащата, така и към друга част на речта, например *мечта – мечтател, бъчва – бъчвар, монтаж – монтажист, стар – старец, мустак – мустакат, хубав – хубавец*. В тези случаи изходното съдържание на понятието се променя съществено като словообразувателното значение на производната дума го включва в друг понятиен клас, в чиято рамка се определя чрез даден признак. Такова словообразувателно значение се определя като **мутационно**.

Друг вид словообразувателно значение е **модификационното**. То добавя само допълнителни семантични оттенъци към значението на мотивиращата дума и към съдържанието на дадено понятие. Производните думи с модификационно значение се обособяват в няколко групи. 1. Съществителни имена за номинация на лица от женски пол според тяхната професия, занимания и възгледи, изпълняващи същата функция, както и лицата от мъжки пол в произвеждащата основа. В българския език това модификационно значение се предава със суфик-

сите *-к(а), -ин(я), -кин(я), -иц(а): лекар – лекарка, лъжец – лъжкиня, чужденец – чужденка, роб – робиня, певец – певица.* 2. Съществителни със събирателно значение: *корен – кореняк, трън – трънак, дворянин – дворянство, грам – грамаж, нива – нивя.* 3. Съществителни и глаголи със субективна оценка за изразяване на умален и увеличен размер и степен на признака, неодобрителност, и пренебрежение: *сняг – снежец, ножица – ножичка, мравка – мравчица, сол – солчица, нива – нивичка, писма – писъмце, куче – кученце, петел – петле, старец – старче, юнак – юначага, гледам – гледкам, лъже – лъготи, бърка – бърника.* 4. Прилагателни имена за посочване на по-слаба или по-висока степен на изразявания признак: *син – синичък, зелен – въззелен, груб – грубоват, добър – предобър.* 5. Префиксни глаголи, които посочват начало на действие, означено в мотивиращия глагол: *вали – завали, грее – загрее, играе – поиграе, спи – заспи.*

Словообразувателното значение, което променя граматичната семантика на мотивиращата дума, е **транспозиционно словообразувателно значение**. Чрез него еднаквото съдържание на произвеждащата и производната дума се съотнася към различни части на речта, като съдържанието на една понятийна категория се възприема в границите на друга. Например когато от глаголи се образуват съществителни за означаване на опредметени процеси: *плаче – плач, зове – зов.* Чрез транспозиция от прилагателни имена се образуват съществителни имена за означаване на абстрактни качества и признаци: произвеждащите думи *хубав, смел, лесен, бял, топъл, син* са прилагателни имена, а производните *хубост, смелост, леснина, белота, топлота, синева* са съществителни имена.

Най-абстрактно е словообразувателното значение на съединителните гласни. Те посочват връзката на основите в състава на сложната производна дума: *ярк-о-жълт, западн-о-европейски.*

Основна единица за класификация в словообразувателната система на езика е **словообразувателният тип**. Той е схемата или структурно-семантичният образец, по който се построяват и обединяват всички производни думи. В един словообразувателен тип производните думи се обединяват на основата на общо словообразувателно значение, изразено с еднакъв афикс. Той отличава производната дума от произвеждащата, определя принадлежността на произвеждащата дума към една от частите на речта и начина на словообразуване. Към един и същ словообразувателен тип се отнасят например съществителните имена *правдивост, слабост, кротост*, тъй като те са образувани от качествените прилагателни имена *правдив, слаб, кротък* и означават отвлечен признак, който у всички производни е изразен със суфикс *-ост*. Думите *образование, възпитание, знание, управление, внимание* и др. са от един и същ словообразувателен тип, защото всички са съществителни имена,

всички са образувани от глаголни основи с помощта на наставката *-ний(е), -ений(е)* и имат значение 'действие или резултат от действие'. Един словообразувателен тип образуват глаголите с наставка *-н-*, съчетана с наставка *-а*, за означаване на еднократно действие, назовано от произвеждащата глаголна основа: *скачам – скокна, свиря – свирна, викам – викна, сядам – седна, хлопам – хлопна*. Всички думи в словообразувателния тип трябва да са от една и съща част на речта.

Производните думи, които имат произвеждащи основи от различни части на речта, не образуват един словообразувателен тип. Съществителните имена например *съседка, свирка, доставка, книжка*, макар че съдържат в морфологичния си състав суфикс *-к(а)*, се отнасят към различни словообразувателни типове. В един словообразувателен тип се обединяват *съседка, шивачка, касиерка*, образувани от съществителните имена за лица от мъжки пол *съсед, шивач, касиер*. Във втори словообразувателен тип се обособяват съществителните имена като *свирка, грейка, лейка* и др., образувани от глаголи за означаване на предмет, предназначен за извършване на определено действие. Трети словообразувателен тип имена като *доставка, поправка, отливка, покривка* са от префигирани глаголни основи за означаване на отвлечени действия или предмети, характеризирани като резултат от действието на мотивиращия глагол. Четвърти словообразувателен тип са *книжка, крушка, дрешка, чашка* с модификационно значение, образувани от съществителните имена *книга, круша, дреха, чаша*. От различни словообразувателни типове са и *заместник, наследник, престъпник, мерник, разсадник, хладилник*, тъй като имат различни словообразувателни значения: първите означават лица, а вторите предмет според предназначението му да извършва посоченото от мотивиращия глагол действие. Когато признаците, въз основа на които се обособяват типове, се конкретизират и допълват с нови белези, които са свързани със семантиката и структурата на производните или с особености на произвеждащите думи, се отделят подтипове. Например в словообразувателния тип на съществителните, образувани с наставка *-ец*, се отделят два подтипа: *врабец, жребец, скорец* – за назоваване на животни, и *здравец, киселец* – за названия на растения.

Словообразувателната система на българския език е представена от много и разнообразни типове и подтипове. Те се различават помежду си по семантичните и формалните съотношения между произвеждащите и производните думи, по степента на продуктивност и способност да служат като образци при словообразуването.

Всички словообразувателни типове се подразделят на продуктивни и непродуктивни. **Продуктивни** са словообразувателните типове, по чийто образец в съвременния език продължават да се образуват нови думи. Редът на думите в продуктивните типове остава открит и може

постоянно да се попълва. Пример за продуктивен тип е моделът на съществителните с отвлечено значение, образувани с наставка *-ост* *(радост, яркост, същност)*; наречията, образувани с наставки *-о* и *-и* (*горещо, дискретно, студено, детски, майсторски, човешки*); глаголите, образувани с наставките *-ира-* и *-изира-* (*сигнализирам, финализирам, тренирам, анкетирам, проектирам, инспектирам*). Словообразувателните типове, по образец на които в съвременния език не се образуват нови думи, са **непродуктивни**. Пример за непродуктивни типове са съществителните имена с отвлечено значение, образувани с наставките *-еж, -б(а) – дележ, грабеж, градеж, коситба, делитба, сеитба*. Редът на думите, които влизат в непродуктивните типове, обикновено е закрит.

Характеристиката на словообразувателните типове по отношение на продуктивността им е по-сложна, защото тя се свързва и мотивира както от езикови, така и от извънезикови фактори – социалната потребност в даден период от едно или друго название и сферата, в която се употребява. Като продуктивен тип в езика на научната и техническата литература може да се определят например названията с наставка *-атор* (*механизатор, оператор, провокатор, асимилатор* и др.). Само в разговорната реч е продуктивен типа с *-ня* (*врътня, свирня, съсипня*). Съществителните имена със значение отвлечен признак като *вис* (височина), *глъб* (глъбина), *низ* (низина) са продуктивни в стихотворната реч. В другите стилове по този модел не се образуват производни думи. Не са продуктивни и словообразувателните модели с *-ит* (*дяволит, честит*), с наставка *-н* (*оран, копан, дан*), с наставка *-ан (забраван, повлекан)*. Наставката *-лив/-ив* със значение 'склонен към действие, посочено от мотивиращия глагол' и *-ин* за принадлежност по родство са характерни за разговорната реч – *бодлив, приказлив, чуплив, лелин, майчин*. Възможно е от два словообразувателни типа – външно сходни, единият да е продуктивен, а другият да не е. Например особено продуктивен е словообразувателният модел с *-ач* за назоваване на лица в разговорната реч (*играч, посрещач, пушач*), но моделът за назоваване на предмети, с които се осъществява действието, е непродуктивен – *бръснач, влекач, мигач*. Наставката *-л-* (*-ало, -ило*) е продуктивна, когато оформя словообразувателния тип на съществителни имена от среден род (*духало, крило, седло, лепило, острило*), и непродуктивна, когато се оформят съществителни имена от женски род – *метла, пила, стрела, тесла*. Употребата на наставка *-ец* за образуване на названия за лица от глаголни основи е ограничена (*боец, певец*), но при сложните съществителни тя е продуктивна – *знаменосец, шегобиец, машинописец*, също и при образуването на нарицателни имена за лица от съществителни имена – *тракиец, холандец, китаец, гвардеец*.

Продуктивността на различните словообразувателни типове в езика

се мени. Това, което е било непродуктивно в един период, става продуктивно в друг. Наставката *-тел* за назоваване на предмети например не е била продуктивна в миналото. С развитието на техниката и внедряването ѝ в живота с *-тел* започват да се образуват много нови думи и термини като *заглушител, усилвател, пречиствател, нагревател* и др. Продуктивните в миналото суфикси като *-от(а), -ин(а) – добрата, широта, добрина, сушина, мазнина*, днес почти не се използват като продуктивни. Активно обаче се използва суфикс *-джий(а) – бетонджия, таксиджия, кафеджия, далавераджия, сметкаджия* и др. Понякога словообразувателен тип може да е продуктивен, но по него не се образуват нови думи, когато няма необходимост от тях или няма мотивиращи основи.

6. Промени в основите при словообразуването

При деривацията произвеждащата основа и афиксите в някои случаи променят своя фонемен и морфологичен състав в структурата на производните думи. Глаголите *венчая, скучая, обещая* например са образувани от съществителните *венец, скука, обет* с промяна на основите. Произвеждащите думи, които завършват на *-ма*, се включват в производните думи, образувани с наставка *-ик(а)*, с нарастване на основата: *тема – тематика, система – систематика*. Към произвеждащите основи, които завършват на съгласна, се прибавя суфиксът *-ищ(е)*, а към основите, завършващи на гласна, суфикс *-лищ(е)*: *игрище, летище*, но *жилище, читалище*. Промените в произвеждащите основи и в наставките се налагат поради взаимното приспособяване на крайните и началните морфеми, на звуковите съчетания и за да се избегне неблагозвучно повтаряне на еднакви срички.

По своя характер измененията на морфемната граница при словообразуването са няколко вида: редуване на фонеми, съкращаване (скъсяване) на произвеждащата основа, наслагване и присъединяване на части от морфеми и промени в мястото на ударението.

Най-разпространената промяна при словообразуването е **редуването на фонеми** като последица от действието на съвременни и исторически фонетични закономерности. Когато произвеждащата основа завършва на задноезични съгласни [к, г, х], много често при деривацията се наблюдава редуването им с предпалаталните [ч, ж, ш] пред наставките: *-ин(а) – дълбок – дълбочина, дълъг – дължина, тих – тишина; -ец – сняг – снежец, лук – лучец, прах – прашец; -ен – мъка – мъчен, окръг – окръжен, снага – снажен, прах – прашен; -е – език – езиче, ковчег – ковчеже, вълк – вълче; -и – мъка – мъчи, белег – бележи, грях – греши* и др. При основи, завършващи на [ц], деривацията се съпровожда с редуване [ц – ч]: *ножица – ножички,*

столица – столичанин, въдица – въдичар, творец – творчество, слънце – слънчасам. Съгласните [с, з] се редуват с [ж, ш] в *пиша – писмо, изкуся – изкушение, възразя – възражение, порежа – порязаница*, а съгласната [д] с [ж] в *крада – кражба, дам (дадох) – дажба, трудя се – труженик.* При образуване на глаголи се редуват [т, д] и [ск, зг] с [шт, жд]: *пратя – пращам, усетя – усещам, видя – виждам, лъскам – лъщя, глозгам – глождя.*

Отражение на стари степенувания в коренната гласна се откриват в *избера – избирам, съборя – събарям, извирам – извор, спра – спирам, въртя – вретено, извра – извирам* и др. Промяна на произвеждащата основа има и в *бия – боец*. Деривати, образувани от съществителни със съчетания от сонорна и шумова съгласна пред окончанието, получават епентетично -ъ- пред сонорната съгласна: *брашно – брашънце, масло – масълце, писмо – писъмце.* С променена основа участват в деривацията прилагателните със суфикс *-ен* след гласна: *достоен – достойнство, нехаен – нехайство, таен – тайнство.*

Редуване на твърда и мека съгласна се среща пред суфиксите: *-ак – беден – бедняк, особен – особняк, весел – веселяк; -аса – жаба – жабясам, кръв – кръвясам, брада – брадясам; -а- – кал – калям, стрела – стрелям, вечер – вечерям.* От съществителните *кон* и *огън*, които са завършвали на палатални съгласни, се образуват *коняр, огняр* (но *пчелар, млекар*). Редуване на палатална с непалатална съгласна се наблюдава при образуване на съществителни от глаголи: *боря се – борба, моля – молба, творя – творба.* Характерни редувания има и в думи, образувани от чужди основи, например *хаос – хаотичен, синтаксис – синтактичен, публика – публицист, дискутирам – дискусия, претендирам – претенция.*

Формалните изменения, които настават на морфемните граници и в структурата на производните думи, се определят като **морфонологични изменения**. Те служат като допълнителни разграничителни средства при образуването на думи и словоформи.

При свързването ѝ с афикси произвеждащата основа може да се опрости чрез **съкращаване** на крайната морфема – окончание или наставка. Отстранява се например окончанието в произвеждащите съществителни от женски и среден род, когато наставките се свързват само с основи, които завършват на съгласна: *върба – върбов – върбалак, смола – смолист, тиква – тиквеник, жила – жилав, хрема – хремав, мрежа – мрежест, къпина – къпинак, блато – блатист, зеле – зелник, слово – словник, седло – седловина, дърво – дръвце, влакно – влакнест, мляко – млечице.* Произвеждащите съществителни с наставка *-джия* се свързват със суфикс *-к(а)* след отстраняването на окончанието *-а: двойка – двойкаджия.* Съществителните на *-изъм* се образуват с отстраняване на окончанието при съществителните от

женски род и с редуване [к – ц]: *класика – класицизъм, мистика – мистицизъм, практика – практицизъм.* Глаголите от 3 спрежение с наставка *-а-, -ва(м)* участват в деривацията със съкратена основа без *-а-: зидам – зидар, покривам – покрив.* Произвеждащи прилагателни се съкращават чрез елизия на гласна [е] от суфикс *-ен* и на епентетичното [ъ]: *грешен – грешник, немирен – немирник, мъдър – мъдрец, подъл – подлец, хитър – хитрец.* Съкращават се наставките *-(е)н* и *-(ъ)р* пред наставка *-и-*: *тъмен – тъмни, мокър – мокри, капризен – капризничи.* Със съкратена основа на гласните [е] или [ъ] пред последната съгласна са: *възел – възлов, отрасъл – отраслов, котел – котловина, шифър – шифровам.*

Произвеждащата основа може да се съкрати и чрез отстраняване на наставката. По-голямата част от съществителните имена, които имат мотивиращи основи на прилагателни имена, оформени със суфиксите *-ен* и *-ък*, се образуват от съкратена произвеждаща основа: *сладък – сладост, близък – близост, низък – низост, охолен – охолство, доволен – доволство, коварен – коварство.* Съкращават се наставките *-ец* и *-ин* от основите при образуване на названия за лица от женски пол: *борец – боркиня, плувец – плувкиня, чужденец – чужденка, певец – певица, хубавец – хубавица, българин – българка, врачанин – врачанка, гражданин – гражданка.* Също и при образуване на прилагателни: *българин – български, земеделец – земеделски.* Някои произвеждащи прилагателни имена се съкращават чрез отстраняване на суфиксите *-ав* и *-лив: рошав – рошльо, сънлив – сънльо.* Със съкратена основа са образувани прилагателните с наставка *-ат: опашка – опашат, косъм – космат*; съществителни с наставка *-ор: диктатор – диктатура, професор – професура.* Отстранява се суфикс *-ен* от произвеждащата основа при образуване на съществителни с наставка *-ий(е): безсънен – безсъние.* Оформените със суфикс *-ен* произвеждащи прилагателни се включват в деривацията едновременно със съкратена основа и с редуване на твърда и мека съгласна: *горен – горняк, южен – южняк, пресен – пресняк.* На границата на две основи се съкращават еднаквите срички: *знаме-но-носец – знаменосец.*

Друг вид промяна, която се среща при словообразуването, е **наслагване** на една морфема или на част от нея върху друга морфема на границата между произвеждащата основа и наставката. Наслагване има например при съчетаването на наставката *-ства(м)* с произвеждащи основи, които завършват на *-ст* и *-ств-*: *власт + ствам – властвам, чувство – чувствам, пиянство – пиянствам.* Когато суфикс *-ск(и)* се свързва с основи, завършващи на [с, з, ж, ч, ш], съгласната [с] от суфикса се наслагва на крайната съгласна от основата, променя я или се слива с нея: *Бургас + ски – бургаски, Витоша – витошки, Ловеч – ловешки, Чехия – чешки, Разлог – разложки.*

Особен вид промяна е **разширяването** на произвеждащата основа с афикс. Разширени са основите на *рам-ен-ен (рамо), сестр-ин-ски (сестра), драм-атич-ен (драма), пе-в-ец (пея).* Вмъкнатите афикси на границата между коренната морфема и суфикса се определят като **интерфикси**. В морфологичната структура на думата те изпълняват съединителна функция и се разглеждат като част от разширената наставка. С разширени наставки са оформени също така и прилагателните *мъхнат (мъх), пернат (перо), шумнат (шума).*

Мястото на ударението в производните думи се определя спрямо ударението в произвеждащата основа и зависи до голяма степен от акцентната характеристика на наставката и словообразувателния тип. В зависимост от това наставките в български език се обединяват в три групи:

1. Наставки, които не променят мястото на ударението в произвеждащата дума: *кош – кòшер, зъб – зъ̀бер, прав – прàвда, млад – млàдост, свеж – свѐжест, сѐме – сѐменце.*

2. Наставки, които привличат ударението върху себе си в производната дума, независимо от мястото му в произвеждащата основа. Такива са например наставките: *-ач – вòдя – водàч, чѝстя – чистàч; -ар – струг – стругàр, рѝба – рибàр; -еж – вървя̀ – вървѐж, валѝ – валѐж, грàбя – грабѐж; -ачк(а) – пръскам – пръскàчка, спѝрам – спирàчка; -ик – ỳмен – умнѝк, смѐшен – смешнѝк, глàден – гладнѝк; -ец – плỳвам – плувѐц, стрѐлям – стрелѐц; -ок – висòк, шир – широ̀к; -ив – бъбрѝв, лютѝв* и др.

3. Наставки, които привличат ударението върху предсуфиксната сричка: *стрàдам – страдàлец, покàжа – показàлец, ỳча – учѝтел, нòся – носѝтел, пъстър – пъстърва, свѐкър – свекърва, бỳдя – будѝлник, свѐтя – светѝлник.*

Наред с тези ясни и опростени случаи при словообразуването се създават и по-сложни акцентни отношения между произвеждащата и производната основа. Една малка част от продуктивните наставки не определят еднозначно̀ мястото на ударението в производните думи. Двояко ударение допускат например наставките *-ств(о) – божествò,* но *мнòжество; -ив(о) – горѝво,* но *четивò; -ищ(е) – пàсище,* но *игрѝще; -че – брàтче,* но *гласчѐ; -ба – борбà,* но *дрỳжба* и др. Мястото на ударението в производните думи, образувани с една и съща наставка, която не определя еднозначно акцентните отношения, може да бъде мотивирано в определени случаи от структурните особености на произвеждащата основа, т.е. дали тя е консонантна или вокална, дали е едносрична или многосрична, дали е именна или глаголна и от наличието в нейния състав на други словообразувателни морфеми с различни способности да привличат ударението.

Случаите, когато ударението се мести върху представката, в кни-

жовния език са ограничени главно при безсуфиксните отглаголни съществителни имена от мъжки род, например *отливам – òтлив, разливам – ра̀злив, припявам – пры̀пев, напъвам – на̀пън, набирам – на̀бор, намеквам – на̀мек*. Преместването на ударението върху представката се използва като спомагателно средство при словообразуването.

7. Исторически изменения в морфемния състав на думите

Основен и организиращ словообразувателен елемент е основата – непроизводна и производна. С развитието на езика начините за нейното образуване и морфемният ѝ състав в отделни случаи се изменят. Някои морфеми променят своята роля в състава на основата, а отделни думи загубват връзка с произвеждащата основа, от която са образувани, и започват да се съотнасят не с произвеждащата основа като цяло, а само с част от нея. В такива случаи морфемната структура на думата не съвпада с нейния действителен произход и трябва да се обяснява исторически с процесите на опростяване, преразлагане и усложняване на основата, с декорелацията на морфемите и взаимното им проникване една в друга.

Опростяването е изменение в словообразувателния строеж на думата, при което производната основа се превръща в непроизводна, нечленима на корен и афикси. В съвременния език например думата *вкус* вече не се възприема като производна, защото в словообразувателната ѝ структура не се отделя представка *в-* (стб. ВЪ-КОУСИТИ). Не се възприема в първоначалния си морфемен състав и думата *внимание*, образувана с предлог *в-* (стб. ВЪ(Н)-) от глагола *имам*. В резултат на опростяването някои суфикси стават непродуктивни или напълно изчезват. В основите например на непроизводните прилагателни *добър* и *стар* не се отделя суфикс *-р*.

Опростяването може да бъде пълно и непълно. Пълно е, когато основата престава да се дели на морфеми, превръща се в непроизводна и се възприема като коренна морфема. Например думата *орел* се осъзнава като изконна и коренна, макар че е образувана със суфикс *-ел* (както *козел* от *коза*) и несъществуващата в езика самостоятелна основа *ор-*. При непълното опростяване основата загубва някогашната си способност да се дели на морфеми, но в различна степен думата запазва следи от своята предишна производност, макар че от съвременно гледище не е ясно как се свързва значението на отделящите се морфеми в семантиката на думата; например в *зна-к (зная), пир (пи-я), дар (да-м, да-вам), въз-дух (дух-ам), не-дел-я (дело), кор-ито (кора), нуж-ен (нужда)*.

Опростяване има и в богат (стб. БОГЪ 'богатство'), *закон* (стб. КОНЬ 'начало, предел, граница'), *намек* (стб. МЕКАТИ 'мисля, разбирам'), *басня* (глагол бая и наставка -СНЬ) и др.

Опростяване в морфемната структура на основата настава, когато от езика изчезне произвеждащата дума и когато се промени лексикалното значение на основата, която по-рано е била произвеждаща и производна, в резултат на което се загубва предишната смислова връзка на думата и тя от мотивирано название става немотивирано. Между *възпитавам* (стб. ВЪС-ПИТАТИ 'отхранвам, отглеждам') и *питая* 'храня, лелея' липсва семантична съотнесеност, тъй като двете думи са различни по значение (срв. *препитавам се* 'прехранвам се'). Основата на *позор* чрез опростяване е станала непроизводна, тъй като думата е загубила семантичните и словообразувателните си връзки с думата *зорък*, от основата на която е била образувана (срв. *съ-зра, зр-ение, про-зор-ец*). В основата на *запад* морфемата *за-* не се осъзнава като представка и основата е станала непроизводна. Старата семантична съотнесеност между *столица* и *стол* днес липсва, тъй като тези думи са различни по значение и основите им само исторически се съотнасят помежду си като произвеждаща и производна. Основата на *прелестен* е непроизводна, защото от речника на езика е изчезнала съответната произвеждаща основа *-лест* в сродни думи. Основата на *невен* 'градинско цвете с жълтооранжеви цветове' етимологически може да се изведе от отрицателната форма на глагола *вяна, вена* 'вехна', а на *обръч* от корена *рък-/ръч-* (*ръка, ръчен*).

За превръщането на производната основа в непроизводна спомагат и различните фонетични изменения. Например в *облак* е изчезнал звукът [в] (срв. *об-влак, влека*). Причините, които предизвикват опростяване на основите, се преплитат и да действат едновременно. Липсата на съотносителност например между *звук* и *звън, едър* и *ядро, венец* и *вия, пъстър* и *пиша* е резултат не само на семантично отдалечаване между думите, но и на фонетичните изменения в основите.

В словообразувателната система опростяването спомага езикът да се обогатява с нови коренни думи и непроизводни основи, които са загубили мотивацията си, и с нови гнезда от родствени думи.

Преразлагането е преместване на морфемната граница вътре в думата чрез преминаване на един или няколко звука от състава на една морфема в състава на друга морфема. Глаголите *обуя, изуя* са образувани от корен *-у-* с представките *об-* и *из-*. В резултат от преместване на границата между представката и корена възниква друг вариант на коренната морфема *-бу-* в *съ-бу-я*. Преразлагането се среща най-често на границата между произвеждащата основа, наставката и окончанието, между основата и представката и между две коренни морфеми. При преразлагането думата продължава да бъде производна, но в нейния

състав се отделят други морфеми и тя започва да се дели по друг начин, а не както първоначално. Основата например на съществителното *бодрост* се дели на две морфеми – *бодр-ост*, макар че от историческо гледище в корена на думата има наставка *-р*. В основите на *готовност, общност, същност* от гледище на съвременните словообразувателни връзки се отделя разширеният суфикс *-ност*, тъй като прилагателните, от които са образувани думите, не се употребяват в съвременния език. Суфикс *-ност* е производен на *-ост*. Той е съчетание от суфикс *-н-*, отделен от основите на прилагателните имена и прибавен към суфикс *-ост*. Наставката *-ик* в *болник (болен), годеник (годен), гладник (гладен)* се разширява и в резултат на преразлагане се превръща във втора наставка *-ник*, която се използва за образуване на съществителни непосредствено от глаголни основи (*скитам се – скитник*), и от основи на съществителни имена (*връст* 'възраст' – *връстник, право – правник*). При преразлагането един словообразувателен елемент се поглъща от друг и става част от произвеждащата основа или от корена, както е например във *в-ътре*.

Чрез морфемно преразлагане (декомпозиция) се образуват най-често нови суфикси и по-рядко представки и езикът се обогатява с нови продуктивни словообразувателни морфеми. От намиращите се един до друг суфикси чрез преразлагане са образувани: *-ов-ищ(е) – чудовище, летовище; -ул-к(а) – гъдулка, цигулка; -тел-ен – изчислителен, напоителен, строителен; -ин-к(а) – прашинка, животинка, песъчинка; -ичк(а)/-иц-(а) + -к(а) – горичка, нивичка; -ен-ц(е) – знаменце, краченце, момченце*. Суфикс *-ний-*, *-ений-* се появява въз основа на страдателните причастия на *-н-* (*-ен*) и суфикс за абстрактни съществителни на *-ий*: *дарение, решение, указание*. Наставката *-щин(а)* е получена чрез преразлагане на *-ски(и)* в произвеждащи относителни прилагателни, към които е прибавен суфиксът *-ин(а)*, като съчетанието *-ски* преминава в *-щи-*: *дяволски – дяволщина, еснафщина, лакейщина*. От *любов-ен, черков-ен* чрез декомпозиция се появява новата наставка *-овен* във *вековен, грижовен*; от наречията *днес, лятос, нощес* е получена наставка *-шен* в *днешен, лятошен, сегашен*. От сливането на две представки са получени: *о-без- (о-без-мислям, о-без-верявам, о-без-воднявам); не-до- (недоизпълнен, недонаправен); не-без- (небезизвестен)*.

Основна причина за преразлагането е загубване на съответната произвеждаща основа, която обаче се запазва в други родствени думи. Например глаголът *обезсиля (обезсилям, обезсилвам)* се дели на *обез-сил-я* и се възприема като суфиксално-префиксално словообразуване от съществителното *сила*. Фактически строежът на думата е следствие на преразлагане, което е станало в резултат на изчезналия глагол *без-силя*. Причина за преразлагане, както и при опростяването, може да бъде и

аналогията – уподобяване една на друга на граматично родствени думи. Слабо продуктивни типове по аналогия се уподобяват на продуктивни, като загубват производния си характери и предишната си членимост на морфеми. Думата *отворя* е образувана от корен *вор-/вар- (отварям)* посредством представка *от-*. Аналогията между *отворя* и *творя* променя основата на *отворя* и тя се осмисля като образувана с предлог *о- (о-творя)*. В резултат на преразлагането възникват новите самостоятелни основи на *за-творя, при-творя, раз-творя*.

Превръщането на първоначално непроизводна основа в производна и членима на морфеми е **усложняване** на основата. Усложняването е промяна, противоположна на опростяването. При опростяването две морфеми се сливат в една, а при усложняването една морфема започва да се дели на две морфеми. Най-често то се среща в заети думи с непроизводна основа, които под влияние на сродни производни думи и чрез обратна мотивираност започват да се делят на морфеми, между които се установяват семантични и словообразувателни съотношения. Заетото например от немски език съществително *агитация* отначало е било с непроизводна основа. Когато наред с него почват да се употребяват еднокоренните думи *агитирам, агитатор*, основата му се усложнява и започва да се дели на непроизводна основа *агит-* и наставка *-аци-я*, съответно и родствените думи: *агит-ирам, агит-атор*. Френската дума гравюра се осъзнава в българския език като дума с непроизводна основа. Когато започват да се употребяват наред с нея и думите *гравирам, гравьор* и думата *гравюра* започва да се осъзнава като производна дума, в която се отделят корен и афикси – *грав-юр-а*. Най-често причина за усложняването е аналогията. По аналогия на *анархист – анархичен* и гръцката дума *анархия* започва да се дели на корен *анарх-* и наставка *-ий(а)*.

Процесите на опростяване, преразлагане и усложняване може да се определят като външни, тъй като те се отразяват непосредствено на морфемния състав на думите. Когато се изменя характерът или значението на морфемите и съотношението им в думата, промяната е вътрешна и се определя като **декорелация**. При декорелацията броят на морфемите в думите се запазва, но между тях се установява съвършено друга връзка. Със суфикс *-им* например първоначално са се образували сегашните деятелни причастия. Днес той е наставка, с която се образуват прилагателни имена – *любим, търпим, поносим*. Подобна промяна в значението им се наблюдава и в други суфикси, с които се образуват причастия: *гор-ещ, служ-ащ, начев-ащ, зря-л, овехтя-л, скъса-н, скара-н, пукна-т, позна-т*. Чрез декорелация *ловец* и *любов* започват да се осъзнават като глаголни основи (*ловя, любя*), макар че исторически *ловец* е от основата на съществителното име *лов* (сравнете *риболов*), а *любов* е от основата на прилагателното *люб-* 'мил, любим'.

Декорелацията е превърнала суфикс *-ес-* от основата на косвените падежи в показател за множествено число: *чудо – чуд-ес-а (чуд-есен)*, също и *небе – неб-ес-а (неб-есен)*; граматичните форми – в словообразувателни при наречията: *есен-ес, нощ-ес, сутр-ин* са форми за винителен падеж, *бег-ом, гърб-ом, ден-ем, кръг-ом* – за творителен падеж, *дол-у, гор-е, зим-е, утр-е* – за местен падеж.

8. Начини на словообразуване. Морфологично словообразуване

При описване на словообразувателната система наред със словообразувателния тип се използва и класификационната единица способ или **начин на словообразуване**. Той обединява различните словообразувателни типове, отделя класове от производни думи, противопоставени по характера на средствата, с които се образуват, определя по какви правила и закономерности от морфемите възникват нови думи, кои фактори влияят за установяването и употребата им. В зависимост от типовете словообразувателни средства и тяхната комбинация се различават два основни начина на словообразуване – морфологичен (морфемен) и неморфологичен (неморфемен).

Начин на словообразуване, при който се използват единици на морфологията – представки, наставки, съединителни гласни и основи, е **морфологичен словообразувателен начин**. Посредством него възникват производни думи чрез закономерното присъединяване на различни афикси към произвеждащата основа и непосредствено към корена, или чрез обединяване на основи в сложна дума. В резултат на морфологичното словообразуване се създават нови във фонетично, семантично и морфологично отношение думи по аналогия, т.е. по образец на вече съществуващи в езика типове и модели. В неморфологичното словообразуване афиксите не участват. Като словообразувателни средства се използват словоредът на думите в мотивиращото словосъчетание, промените в граматичната парадигма и в мястото на ударението. При **неморфологичното словообразуване** думите не възникват по модели, а чрез преобразуване на готови словосъчетания без изменения на звуковия им състав. Същността на този словообразувателен начин е в преосмисляне и нова употреба на вече създадени думи, в образуване на омонимични думи от една и съща част на речта или от различни части на речта.

Между двата основни словообразувателни начина и техните подтипове и разновидности няма резки граници. Начините взаимно проникват в езиковото развитие, преплитат се и съществуват в много случаи паралелно.

Морфологичният начин на словообразуване е основен, най-богат и продуктивен за обогатяване на съвременния български език с нова лексика. Той обхваща афиксацията и композицията. За образуване на производни думи и изразяване на словообразувателни значения при афиксацията се използват съществуващите в езика морфеми, които се съчетават по различен начин в нови комбинации и по определени образци. При композицията се обединяват две и повече основи на произвеждащи думи в една сложна дума. Афиксите, носители на словообразувателното значение, с които се образуват нови думи, се определят като **форманти**. Те се състоят от един или няколко афикса. В зависимост от характера на формантите и начина, по който те се присъединяват към основите, в афиксацията се отделят: префиксен, суфиксен, префиксно-суфиксен и безсуфиксен начин на словообразуване.

Префиксният начин или **префиксацията** е образуване на производни думи с помощта на представки, които се присъединяват непосредствено към цялата произвеждаща дума, а не към нейната основа. С представки се образуват думи, лексикалното значение на които е различно от това на произвеждащата дума, но в рамките на една и съща част на речта. Например от съществителни имена се образуват пак съществителни: *автор – съавтор, вид – подвид, вкус – привкус, радост – нерадост*; от прилагателни имена само прилагателни: *сърдечен – безсърдечен, народен – международен, научен – антинаучен*; от глаголи – глаголи: *мисля – размисля, следвам – преследвам, летя – полетя*; от наречия – наречия: *винаги – завинаги, разумно – неразумно, любезно – прелюбезно.*

Представките не са закрепени за определена част на речта както суфиксите. Една и съща представка може да се използва за образуване на думи от различни граматични класове, например *съизмервам, събрат, съгражданин; предприемам, предговор; демобилизирам, демонтаж.*

Словообразувателното значение на думите, образувани посредством представки, не се изменя изцяло, макар че с тях се създават думи с различно лексикално значение, от това, което е било в произвеждащата основа. Префиксният глагол *избягам* например означава същото действие, както и *бягам*. Представката уточнява само посоката на движението. Глаголите *зашумя, завикам, задвижа* означават същото действие, както и глаголите *шумя, викам, движа*. Представката *за-* добавя към тяхното значение указание за начало на действието. С представката *в-*, прибавена към произвеждащия глагол, се образуват други глаголи със значение 'вмъквам се в нещо, прониквам вътре в нещо в резултат на действие, назовано в произвеждащата основа', например *лея – влея, мъкна – вмъкна.*

Префиксацията е характерна предимно за прилагателните и глаго-

лите, които назовават действия и признаци, за които е особено важно да се определят посоката на действието, времето на протичането му, мярката и степента на признака. В по-ограничена степен представките се използват за образуване на думи от други части на речта – съществителни и наречия.

За системата на глаголното словообразуване в българския език са характерни повече от 20 словообразувателни типа, образувани с представки: *въз-родя, о-чистя, за-викам, из-гоня, на-трупам, над-строя, о-владея, по-играя, под-редя* и т.н. С малки изключения (при представките *пре-, про-, раз-*) глаголните представки съответстват и по значение на употребяваните предлози в български език. Представките характеризират действието откъм начин и време. Употребяват се и с преносни значения. С представката *при-* например се образуват глаголи със следните словообразувателни значения: приближавам нещо до определено място или предмет – *придвижа, прилепя*; начало на действие – *пригърмя, приспа ми се*; довежда до резултат – *приготвя, призова*; подновява действието на производящия глагол за постигане на допълнителен резултат – *пригради, припечели*; по-слаба интензивност – *присяда, пригладнее ми*. Глаголните наставки изпълняват едновременно две функции – словообразувателна и формообразувателна, и променят вида на глагола, като едновременно с това съпътстват свобообразуването. Префиксните глаголи се отличават и по значение от производящия глагол, защото представката е носител на нов семантичен признак в производните глаголи.

Префиксните прилагателни имена се образуват от качествени и относителни прилагателни: *добър – предобър, зелен – въззелен, морален – аморален, светски – околосветски, градски – междуградски, операционен – следоперационен, хуманен – антихуманен*. По-голяма част от префиксните прилагателни имена са мотивирани както от прилагателни имена, които са производящи спрямо непрефигираното прилагателно име, така и от преносно употребени предложни съчетания, например *сърце > сърдечен > без-сърдечен, без сърце > безсърдечен; вода > воден > безводен, без вода > безводен; под вода > подводен; изход > изходен, без-изходен, без изход > безизходен; съвестен > без-съвестен, без съвест > безсъвестен.*

Префиксалният начин не е типичен за съществителните имена, макар че и при тях се срещат думи, образувани с представки, като: *група – подгрупа, клас – подклас, полковник – подполковник, родина – прародина, дядо – прадядо*. В сравнение с префиксните глаголи, прилагателните и съществителните имена, образувани чрез суфиксация, броят на префиксните съществителни е незначителен. В префиксните съществителни имена представките внасят допълнителни указания за мярка и степен – *подсистема, подраздел, свръхусилие*; за време –

предистория, предпремиера; липса или противоположност на това, което е назовано в произвеждащото съществително име – *бездействие, безотговорност, немощ, антирасизъм, противодействие*; по-високо качество – *супербензин, суперзвезда*. Характерна за съществителните имена е представката *съ-*, която означава съвместимост, взаимна връзка с посочения от произвеждащата дума предмет и лица: *съредактор, събрат, съученик, съквартирант, съдействие, сънародник* и др. Освен с домашни наставки, които се свързват семантично със съответните предлози, префиксните съществителни се свързват семантично и със съответните предлози, префиксните съществителни се оформят и със застите префикси *анти-, архи-, вице-, де- (дез-), контра-, ре-, суб-, ултра-*, навлезли в българския език под влиянието на чужди образци, например *антимир, вицепрезидент, редеривация, субтропик, експампион, контраатака, дезорганизация* и др.

Съществителни имена като *износ, изход, препис, вход* са образувани непосредствено от префиксни глаголи.

Суфиксният начин или **суфиксацията** е най-продуктивният словообразувателен начин. Посредством него се образуват производни думи с наставки, които се прибавят към корени или основи на изходни думи. В някои модели наставките се присъединяват към основи, от които е отстранен крайният суфикс или част от него. Произвеждащата основа често се подлага и на промени, които изменят звуковия и буквения състав на производната дума.

Суфиксацията е по-сложен начин от префиксацията. Чрез него се образуват както думи от същата част на речта, към която се отнася изходната дума, например *студент – студентка*, така и думи от различни части на речта: *зъб – зъбен, вчера – вчерашен, онзи ден – онзиденшен*. Суфиксално оформените деривати се различават от произвеждащата дума и с нови граматични значения и с други граматични форми в границите на същата част на речта, например *град, градове*, но *градче – градчета*. В едни случаи образуваните посредством суфиксация думи се отличават от изходните само по оттенъци в значението, например *стол – столче, червен – червеникав*, а в други случаи те назовават нещо съвсем друго в сравнение с изходната дума, например *земя, земляк, землянка, землячество*. Някои глаголни суфикси са показатели само на граматични значения и рядко изменят лексикалното значение на основата, например наставките *-н(а)* и *-ва: бода – бодна, викам – викна, кажа – казвам, извикам – извиквам*. За разлика от представките наставките имат и класификационна функция. Всеки суфикс е закрепен за една част на речта и отнася произведените с него думи към определен словообразувателен тип. Например съществителните, образувани с наставка *-тел*, се отнасят към мъжки род (*говоря – говорител*), а съществителните, образувани от прилагателни с нас-

тавка *-ост*, към женски род (*слаб – слабост*). Заетите суфикси като *-ит (плеврит), -ент (асистент), -ант (музикант), -аж (персонаж)* и др. влизат предимно в състава на чужди думи, но понякога се съчетават и с български основи, например *нов, новатор*.

Чрез суфиксация се образуват: съществителни имена от съществителни (*вестник – вестникар, гвардия – гвардеец, род – родина*); съществителни имена от глаголи (*творя – творец, бунтувам – бунтовник*); съществителни имена от прилагателни имена (*син – синева, грешен – грешник*); съществителни имена от числителни (*един – единица, две – двойка*); прилагателни имена от съществителни (*сърце – сърцат, сребро – сребрист, море – морски*); прилагателни от глаголи (*съскам – съскав, бъбря – бъбрив, напоя – напоителен*); прилагателни имена от наречия и числителни (*вчера – вчерашен, днес – днешен, шест – шесторен, две – двоен*); глаголи от съществителни (*учител – учителствам, обед – обядвам*); глаголи от прилагателни имена (*бял – белее, важен – важнича, стар – старея*); глаголи от глаголи (*гледам – гледкам, бори се – боричка се*); глаголи от междуметия (*ахка, киха, охка, тупна*); наречия от прилагателни, съществителни имена, глаголи и от други наречия (*творчески, човешки, здравата, умната, бегом, нощем, лежешком, множко, кротичко, здравичката*).

Префиксно-суфиксният начин или **конфиксацията** е образуване на думи посредством едновременно присъединяване на префикс и суфикс към произвеждащата основа. Например с представка *на-* и суфикс *-ник* от именни основи се образуват съществителни имена със словообразувателно значение ‘предмет, намиращ се на повърхността на това, което е назовано с произвеждащата дума’: *на-конеч-ник, на-уш-ник, на-гръд-ник*. С помощта на представката *не-* и суфикс *-ен* са образувани прилагателните имена *нещастен, невинен*. При префиксно-суфиксния начин словообразувателният формант е функционално единство от представка и наставка. При някои словообразувателни типове конфиксацията си взаимодейства и с безсуфиксното словообразуване.

С префиксно-суфиксния начин се образуват производни думи както от същата част на речта, например *пръст – напръстник*, така и от други части на речта, например *зараза – обеззаразя, котва – закотвя*. Конфиксацията обединява значителен брой словообразувателни типове в системата на съществителните, прилагателните имена и глаголите. При образуване на префиксно-суфиксните съществителни имена особена активност имат суфиксите *-ий(е), -ник* и *-ниц(а)*. От представките най-активни са *без-, съ-, под-* и *на-*: *безветрие, безволие, безсрамие, съвременник, събеседник, наръчник, безизходица, подлистник* и др.

По-голямата част от префиксно-суфиксните прилагателни са мотивирани от съществителни имена и са оформени с наставка *-ен*, например *без-дом-ен, без-душ-ен, без-мотор-ен*. От глаголни основи се образуват

прилагателни имена с наставките *-им*, *-ем* и *-ен*: *безразсъден, безупречен, невредим, непоколебим, неузнаваем* и др.

Префиксно-суфиксните глаголи са мотивирани от съществителни и прилагателни имена и са образувани с форманти от представките *из-, на-, о-, от-, по-, под-, у-, за-, из-* и наставките *-и-, -ее-: из-вин-и, на-зъб-и, о-земл-и, по-добр-и, под-млад-и, у-дълж-и, за-копч-ее, из-бледн-ее, о-здрав-ее* и др.

При някои типове префиксно-суфиксният начин си взаимодейства с безсуфиксното словообразуване, например *брадат – безбрад*. Префиксно-суфиксни деривати възникват и от съчетания на предлог (преобразуван в представка), основи на съществителни и прилагателни имена и суфикс, например *без работа – безработица, без пари – безпаричен, между планети – междупланетен*.

Разновидност на суфиксния начин на словообразуване е **безсуфиксното словообразуване** или **нулевата суфиксация**. Нарича се така, защото произвеждащата основа, без да се добавя към нея афикс, става основа на производна дума. Например съществителните *проход, преход, износ* не са префиксни, не са образувани чрез присъединяване на съответните представки към корена, а чрез отстраняване от префиксния глагол на наставката и тематичната гласна: *проходя – проход, принасям – принос, заливам – залив, преписвам – препис*. Единственото средство за изразяване на деривационни отношения при този тип съществителни с промяната на граматичните признаци на произвеждащата дума и включването ѝ в парадигмата на друга част на речта.

Най-активно нулева суфиксация се използва при образуването на съществителни имена от мъжки род от префиксни глаголи като *подход, прелом, преразход, състав, отказ, покрив, отвор, откуп, разрив, прилив, припев, излет, престой, запас, преглед* и др., които са доста на брой. Те се създават свободно и по аналогия според необходимостта им и когато съответният глагол в езика липсва. Трансформацията на някои глаголни основи в именни се извършва и с пренос на ударението: *ломя̀ – прѐлом, преразхо̀двам – прѐразход, залѝвам – за̀лив*. Малко на брой съществителни имена като *зов, лов, ход, пуск* са образувани от глаголи без представка, а други като *бой (бия), вой (вия), ток, теч (тека)* с исторически обусловени редувания в коренната морфема. Значително по-малко и непродуктивни са съществителните имена с нулева суфиксация, образувани от прилагателни, например *висок – вис, широк – шир*.

Когато производната дума се образува с формант, който не съдържа суфикс, а само формообразуващ афикс, нулевата суфиксация се определя като **морфологична конверсия** (лат. conversio 'изменение'). Като пример за конверсия може да се посочат думите *съпруг – съпруга*, свързани помежду си с отношения на производност, но различаващи се по

формообразуващите си парадигми: *съпруг* (м.р.), *съпрузи – съпруга* (ж.р.), *съпруги*. Обикновено разликата в значенията на съществителните имена за лица от женски пол се изразяват със словообразувателен афикс (сравнете *учител – учителка, плувец – плувкиня*). В *съпруга* това значение е изразено само с окончанието *-а*. Понякога конверсия има и при думи, които спадат към различни части на речта, например съществителните *мирис, основа* и глаголите *мириша, основа,* прилагателното *син (синя)* и глагола *синя (синиш)*.

Чрез конверсия са образувани съществителните имена от префиксни глаголи с окончание *-а*: *забравя – забрава, наградя – награда, разглася – разгласа, направя – направа*. Някои от безсуфиксните съществителни имена от женски род имат конкретно значение или назовават предмет като резултат от действие, например *извара, заплата, ограда, подлога, преграда*. Без словообразувателен суфикс, но с исторически редувания в основата и с окончание *-и* във формите за мъжки род единствено число се образуват от съществителни имена, означаващи животни, притежателни относителни прилагателни, например *коза – кози, козя, риба – рибя, вълк – вълчи, овца – овчи, птица – птичи*. С окончание *-и* във формата за мъжки род се образуват и редните числителни: *пет – пети, осем – осми, десет – десети, единадесет – единадесети, двадесет – двадесети*.

Композиционният словообразувателен начин или **композицията** е образуване на думи чрез съединяване на две и повече основи на пълнозначни думи в една сложна производна дума. Например прилагателното *научно-технически* съдържа две мотивиращи основи *научен* и *технически*. В български език сложните думи, които включват в състава си повече от два корена, са малко на брой и се срещат предимно в терминологията – *въглеводород, авто-моточасти, биомикробиологичен*. Като словообразувателни средства в сложните думи се използват установеният ред на произвеждащите основи, съединителната гласна и наличието на едно главно ударение, пренесено обикновено на главния компонент: *първ-о-ѝзточник* (не *източник първи*). Мотивиращите основи в сложните думи се свързват по два начина – посредством съединителна морфема (интерфикс) или без съединителна морфема. От коренните морфеми на *грозде* и *бера* и съединителната морфема *-о-* се образува сложната дума *гроздобер*, а от *син* и *око* със съединителната гласна *-е-* – *синеок*. От числителното *пет*, съществителното *месец* и наставка *-ен* е образувано без съединителна гласна прилагателното име *петмесечен*.

Произвеждащите основи играят различна роля в състава на сложната дума за семантичната ѝ мотивировка. Едната от произвеждащите основи обикновено е носител на основното значение. Тя е опорна дума, стои на второ място в композитума и оформя категориалното му значение

– принадлежността му към определена част на речта, а също така рода, числото, определеността. Другата дума уточнява, допълва и конкретизира значението на опорната дума. Например сложното прилагателно *яркочервен* означава същото качество 'червен', но с променен белег, посочен от първия компонент *ярко-*.

Според начина, по който са образувани, сложните думи са от три типа: сложни думи, оформени чрез композиция – *нос-о-гълтка, книг-о-издател, север-о-изток*; композиционно-суфиксни сложни думи, които са резултат от съчетаване на две производни основи и едновременно прибавяне на наставка, например *деноно щ-ие, триножник, знаменос-ец*; сложни думи, образувани чрез суфиксация, например *благороден – благородник, скотовъд – скотовъдство, самооблагам – самооблага-не, самокритика – самокритич-ен, водопровод – водопровод-ен*. Рядко композицията може да се съчетава и с префиксация в случаи като *о-плод-о-творя, у-мир-о-творя*.

Като словообразувателен начин композицията е най-продуктивна при образуване на сложни съществителни и прилагателни имена.

Според характера на произвеждащата основа сложните съществителни имена са от два типа: със съединителна връзка между основите, когато началният компонент се намира в равноправно отношение с основния, и с подчинителна връзка, когато едната основа зависи от другата. Сложните съществителни имена със съединителни отношения между основите означават едно понятие, в което се обединяват равностойните значения на основите: *железобетон, северозапад*. Към тази група се отнасят и сложните съществителни имена със и без съединителна гласна от типа на *коларо-железар, зидаро-мазач, пренос-превоз, плод-зеленчук*. При сложните имена, в които едната основа зависи от другата, опорният компонент, непроизводно или суфиксно съществително име, означава родово понятие, което се стеснява чрез допълнителното значение, внесено от първата основа. Съществителните *комбинат* и *режисьор* например означават родово понятие, а сложните думи *месокомбинат* и *кинорежисьор* – по-тясно по обем видово понятие. Особена активност проявяват някои произвеждащи основи, които заемат първо място в сложните думи и внасят допълнителни уточняващи признаци в семантиката им като *радио-, кино-, диско-* и др. – *радиовръзка, радиолюбител, кинолюбител, кинотворба, дискомаратон*. Лексикалната система активно се попълва и със сложни названия с подчинително отношение между компонентите като *заместник-директор, кандидат-студент, помощник-треньор, кафе-сладкарница, храм-паметник, ракета-носител, гост-диригент* и др.

Композиционно-суфиксните сложни съществителни имена съдържат две коренни морфеми, но семантично и словообразувателно се съотнасят със сложна произвеждаща дума, към чиято основа е прибавен

суфикс, например *високомерие, денонощие, пешеходец, средношколец, ръководител, първокласник* и др. Композицията може да се съчетава и с нулева суфиксация: *бързопис, луноход, вертолет.* Със същата структура са и сложните съществителни имена, чиято втора съставка е свързана произвеждаща основа, която не се среща в еднокоренни думи, например *изкуствовед, лесовъд, екскурзовод, краевед, историограф* и др.

В зависимост от характера на семантичната връзка между основите и при сложните прилагателни имена се отделят две групи: със съчинителна и с подчинителна връзка между основите. Сложните прилагателни имена със съчинителна връзка означават едно понятие, което съдържа едновременно признаците, посочени от двете мотивиращи основи. Сложните прилагателни имена от този тип са със съединителна морфема, когато първият компонент няма самостоятелност на отделна дума, а често е и със съкратена основа, например *учебно-възпитателен, българо-полски, телеграфо-пощенски*, и без съединителна гласна от типа *син-зелен, млад-зелен, немил-недраг.* Основната произвеждаща дума на прилагателните имена с подчинителна връзка между основите е на второ място. Тя се употребява като самостойна дума и внася главния семантичен компонент. Подчинената основа, която може да бъде съществително и прилагателно име или наречие, е на първо място и с допълнително значение: *водонепроницаем, боеспособен, шумозаглушител, бледозелен, високопланински, общоградски, самодоволен, многогласен.* Към този тип спадат и прилагателните, мотивирани от сложни названия (*Стара планина – старопланински, Черно море – черноморски*) и прилагателни, чиято основа съдържа наставка *-им* или причастие: *леснозапалим, мъчнопроходим, металорежещ, снегозадържащ.*

При сложно-суфиксните прилагателни имена най-често се използват наставките *-ен, -ив, -ски: белодробен, многодетен, едностранчив, словоохотлив, старовремски.* С голяма продуктивност са и произвеждащи основи като *-виден, -образен, -любив: кълбовиден, кръгообразен, трудолюбив, миролюбив.*

Сложните прилагателни имена с нулева суфиксация са образувани от произвеждащи думи с подчинителна връзка и са свързани със съединителна гласна. Втората основа, която обикновено е съществително име, се включва в дериватите само с коренната си морфема, например *босоног, тесногръд, кривокрак, белобрад, бледолик, двукрил, чипонос, дебелоглав* и др.

Образуваните чрез композиция глаголи са малко на брой. Те имат като основен компонент самостоятелно употребяван глагол. Втората основа, която обикновено е именна и стои на първо място, внася допълнително значение в семантиката на сложния глагол – уточнява

действието откъм неговото обстоятелство или посочва субекта на глаголното действие, например *бракосъчетавам, водоснабдявам, видоизменям, благопожелавам, ръкопляскам, ръкомахам, умопомрачавам се, миропомазвам, главозамайвам се, електроснабдявам*. Продуктивни при сложните глаголи са типовете с числителното *полу-* и местоименната дума *само-*: *полузакривам, полуотварям, полуизсъхна, самозабравям се* и др. Само няколко глагола, мотивирани от словосъчетания с подчинителна връзка между компонентите, са образувани по композиционно-суфиксния начин със съединителна морфема и суфикс *-и-*: *благовести, благослови, благоволи, злослови, празнослови.*

В български език има известен брой и сложни наречия като *горе-долу, кажи-речи, лека-полека, криво-ляво, тук-там, иди-дойди, насам-натам, от памтивека* (застинало словосъчетание).

Чрез композиция от удвояване или повторение на един и същ корен, основа или цяла дума, т.е. чрез **редубликация** (лат. reduplicatio, duplex 'двоен') се образуват сложни думи за означаване на по-висока степен на това, което се изразява от съответната произвеждаща дума, например *тихо-тихо, много-много, клан-недоклан.*

В съвременния български език композицията е продуктивен словообразувателен начин, с помощта на който се образуват много думи и термини, главно съществителни и прилагателни, необходими за по-пълното и по-точно назоваване на нови предмети и понятия в науката, техниката, производството и обществената дейност. В сложните думи се съчетават краткостта със семантичната натовареност на основите, ярко се проявява и тенденцията към икономия на езиковите средства и усилия.

9. Неморфологични начини на словообразуване

В словообразувателната система на българския език се отделят три неморфологични начина на словообразуване: семантичен, лексикално-синтактичен и морфологично-синтактичен.

Семантичният начин на словообразуване е свързан с многозначността. В резултат на семантични промени различните значения на една многозначна дума се обособяват като отделни значения на самостоятелни думи омоними. Промените в семантиката, които довеждат до отделянето на нови лексикални единици чрез разпадане на многозначността на вече съществуващи в езика думи, са от два вида. Възможно е едно от значенията в семантичната структура на произвеждащата дума да се откъсне от изходното значение и с течение на времето да се обособи в отделна дума с ново смислово значение. По този начин са възникнали омонимите *месец*$_1$ 'луна' и *месец*$_2$ 'една дванадесета част от годината'. Двете значения на думата *мир* дотолкова се отдалечават

едно от друго, че започват след време да се осъзнават като две различни думи: *мир*$_1$ 'спокойствие, тишина; сговор, съгласие, разбирателство' и *мир*$_2$ 'свят, светски живот'.

Омоними възникват и когато към вече съществуваща дума в резултат на ситуативно преосмисляне или сближаване, метафоризация и терминологизация се закрепи за думата ново значение, което не е свързано като производно с присъщото ѝ по-рано лексикално значение. Така са възникнали като самостоятелни думи *богородичка*$_1$ умал. от *Богородица* – *богородичка*$_2$ диал. 'калинка-малинка' – *богородичка*$_3$ 'вид градинско цвете, което цъфти през късна есен; астра'; купон$_1$ 'отрязък от ценни книжа' – *купон*$_2$ жарг. 'младежко увеселение, забава'; *рак*$_1$ 'водно животно' – *рак*$_2$ 'тежко заболяване'; *кръст*$_1$ 'фигура от пресечени под прав ъгъл черти' – *кръст*$_2$ 'християнски знак' – *кръст*$_3$ 'част от тялото'; *участък*$_1$ 'област, сфера, отрасъл от някаква обществена дейност' – *участък*$_2$ 'полицейско управление'.

Образуваните посредством семантичния начин думи не са нови по състав. Те, както и изходните думи, принадлежат към една и съща част на речта и имат едни и същи граматични свойства и морфемен строеж. Наред с това производните думи може да бъдат и нови по своя морфологичен състав в сравнение с думите, на основата на които са се появили: *лопатка*$_1$ умал. от лопата и *лопатка*$_2$ 'плешка'; *тиквичка*$_1$ умал. от тиква и *тиквичка*$_2$ 'вид тънка издължена като краставица тиква за готвене'; *чашка*$_1$ умал. от чаша и *чашка*$_2$ 'външна зелена обвивка, външен кръг от листчета на растителен цвят'.

Нови думи се образуват и на основата на устойчиви словосъчетания, т.нар. **универбиране** – когато в резултат на продължителна употреба в свързаната реч граматично зависимата дума се изпусне и значението ѝ изцяло се съсредоточи върху опорната дума. Словосъчетанието в тези случаи е промеждутъчно звено при формирането на новото значение, например *изкуствен спътник – спътник, вавилонско стълпотворение – стълпотворение* 'безредие, бъркотия'; *печатен орган – орган* (на партия).

Появата на нови значения в семантичната структура на произвеждащата дума протича постепенно – отначало като преносна употреба, след това тя се преосмисля като преносно значение и се откъсва от изходната дума, например *зайче* умал. от заек и *зайче* 'слънчево петно'.

Образуване на нови думи чрез срастване в една на две и повече думи от състава на свободно или устойчиво словосъчетание е **лексикално-синтактично словообразуване** или **срастване**. От словосъчетанието *вечно зелен* например е образувано прилагателното *вечнозелен* със значение 'чиито листа запазват зеления си цвят и не отпадат през зимата' (антоним на *листопаден*) – *вечнозелена растителност*. Чрез срастване се образуват главно прилагателни имена, омоними на словосъчетания,

които са съставени от прилагателни или причастия и уточняващо наречие, например *бързо разтворим – бързоразтворимо* (кафе), *слабо изучен – слабоизучен* (проблем), *високо развит – високоразвита* (икономика), *трудно проходим – труднопроходима* (местност), *гореизложен, долуподписан, тежкоранен, висшестоящ* и др.

Лексикално-синтактичното словообразуване може да се разглежда и като разновидност на композицията. Отличава се от нея главно по това, че новите думи съответстват напълно на морфемния състав на словосъчетанието, от което са образувани. Словообразувателното значение на срастването е обединяващо и не е равно винаги на сумата на отделните думи от произвеждащото словосъчетание. В срастването думите загубват своята семантична, фонетична и граматична самостоятелност. Тази негова особеност подпомага терминологизацията му в случаи като *дълбокоуважаем* (само при официално обръщение към лица), *скъпоструващ* (само за стоки), *силнодействащ* (само за лекарства).

За да стане словосъчетанието постоянна самостоятелна дума, трябва да има точно установен лексикален състав, да се употребява често, редът на думите в него да е точно установен и да не се променя. От синонимните словосъчетания срастването се отличава и по това, че се изговаря с едно главно ударение, най-често на втората част: *дългосвѝреща плоча, лекодостъ̀пна планина.*

Чрез срастване са образувани: названия на градове и празници като *Ботевград, Ивайловград, Великден, Ивановден, видовден*; сложните съществителни от типа на *скубисвекърва, лапнишаран, развейпрах, кърпикожух* 'есенно мораво цвете, подобно на минзухар'; сложните числителни *четиридесет* (четири по десет), *петдесет, осемдесет.* Срастването рядко се съчетава и със суфиксация: *не ми пука – непукизъм, все знае – всезнайко.* В *сбогом* е запазено старото падежно окончание *-ом (с бог-ом).* Освен при прилагателни и съществителни срастването е продуктивно и при сливането на предлози със съществителни имена, наречия и други предлози: *вместо (в-място), намясто, нагоре, помежду, оттатък, откъм, надолу, извън, откъде* и др.

Словообразувателен начин, при който една дума или словоформа в резултат на граматични изменения и семантично преосмисляне преминава от една част на речта в друга, е **морфологично-синтактично словообразуване**. То се определя и като синтактична конверсия и лексикално-граматично словообразуване, защото сигнал за образуване на новите думи е промяната в синтактичната служба и съчетаемостта на произвеждащата дума. Например от прилагателните имена при определени синтактични условия и без външни изменения възникват съществителни имена: *детска стая – детска, безработен човек – безработен, телешко месо – телешко, слабително лекарство – слаби-*

телно, завеждащ отдел – завеждащ, ранен в бой – ранен. Семантичните промени при прехода на думата от една част на речта в друга се съпровожда естествено и с изменения на граматичните признаци на произвеждащата дума. Прилагателното *болен* (човек) например се отличава от омонимното съществително в изречението *Болният оздравя* по това, че не е определение, не означава признак, а самото лице. Освен промяната в значението прилагателното *болен*, употребено самостоятелно, изменя граматичните си свойства и приема признаците на новата част на речта. Чрез морфологично-синтактичното словообразуване не се създават нови по звуков и словообразувателен състав лексикални единици. За разлика от семантичното при морфологично-синтактичното словообразуване не се изменя само семантиката, но и граматичните признаци на изходната дума. Като преминава в друг граматичен клас, новата дума става неин непълен омоним – *трудещи се* (хора) – *трудещите се, ранен* (в бой) – *раненият оздравя.*

Чрез морфологично-синтактичното словообразуване се образуват най-често съществителни имена, мотивирани по форма и значение от прилагателни и причастия, т.нар. **субстантивация** (лат. nomen substantivum 'съществително име'), например *дебел, ляв, десен, изоставащ, униформен, учен* (голям учен), *командващ, закъсняващ, пострадавш, командирован, евакуиран, арестуван* и др. Съществителните имена, получени чрез субстантивация, запазват само отчасти парадигмите на прилагателните имена и причастията. Субстантивираните имена от мъжки род например назовават лица по признак и действие, посочен от мотивиращата дума: *обвиняем, класен* (ръководител), *арестуван.* Съществителните имена от женски род означават лице или помещение според действието и лицето, за което са предназначени – *операционна, превързочна, манипулационна, приемна, класна* (ръководителка). Съществителните от среден род имат обобщено значение 'носител на признак, назован с произвеждащо прилагателно или глагол', означават ястия, лекарства и др. – *светло, близко, далечно, старо, ново, бъдеще, напредничаво, отиващо си, идващото, външно, вътрешно, сънотворно, класно* (упражнение). Субстантивираните съществителни, които се употребяват само в множествено число, означават различни парични плащания: *премиални, командировъчни, квартирни.* При елиптичната субстантивация производните съществителни имена се съотнасят по значение със словосъчетание от прилагателно и съществително име, а по форма – само със съответното прилагателно име, което се субстантивира и запазва родовата характеристика на съкратеното съществително, например *задочно следване – задочно, вечерно обучение – вечерно, лабораторна работа – лабораторна, свободния университет – Свободния, Първата световна война – Първата световна.*

Възможни са и други трансформация на една част на речта в друга,

например преминаване на причастия в прилагателни имена, т.нар. **адективация** (лат. adectivum 'прилагателно име'): *любим* (човек), *начинаещ* (студент), *изходящ, входящ* (дневник), *необработваема* (земя), *отживели* (възгледи), *изискан* (вкус), *блестящи* (способности), *утъпкан* (път), *сгъваем* (нож), *любима* (книга) и др.

Преходът на съществителни, прилагателни, числителни имена и глаголи в наречия е **адвербиализация** (лат. adverbum 'наречие'), например *даром* (дар), *мигом* (миг), *днес* (ден), *есенес* (есен), *довечера, горе, зиме, нощем, тихо, бавно, скръбно, фактически, болезнено; първо, второ, трето, първом, двойно, петорно; тичешком, лежешком, шегувайки се, ходейки* и др. При тези случаи граматичните и словообразувателните афикси (*-ом, -ес, -а, -е, -и* и др.) се превръщат в суфикси.

Морфологично-синтактично словообразуване е и **прономинализацията** (лат. pronomem 'местоимение') – когато прилагателни имена и числителното *един* се употребяват като местоимения, например *един ден – някой*, при известни условия – *някакви*, в дадения случай – *този*.

Служебните думи, които се образуват от самостойни части на речта при трансформацията започват да показват отношения между предмети и признаци или отвлечени условни, причинни, временни и други граматични значения. Например наречията *преди, отсам, оттатък, отзад* и др., когато се свържат със съществителни имена, стават предлози: *преди войната, оттатък улицата, отсам реката*. Когато отделни граматични форми на самостойни думи се превръщат в служебни думи, те се лексикализират, например формата за звателен падеж от *господ* чрез лексикализация става междуметие – *Господи!*, също *Мале!* (от *майка*).

Морфологично-синтактичното словообразуване обединява различни по своя характер деривации от синхронното и диахронното словообразуване. В съвременния език най-продуктивна за попълване на речника с нови думи е субстантивацията. Възникването на служебни думи от самостойни е резултат на историческо развитие на формите и днес не създава продуктивни словообразувателни типове.

Своеобразни и специфични разновидности на начините за словообразуване са още абревиацията или сложно съкратеният начин на словообразуване и калкирането.

Абревиацията (лат. abbrevio 'съкращаване') е образуване на нови думи, чрез обединяване на съкратени основи от устойчиви словосъчетания. Получените по този начин съкращения като *ООН, БАН, БДЖ* са **абревиатури** (итал. abreviatura). Абревиацията е характерна само за съществителните имена. Особеното при този начин на словообразуване е, че абревиатурите се употребяват наред със сложните номинативни названия, които запазват своето място в лексикалната система и се

предпочитат в определени езикови ситуации като техни стилистични синоними. Абревиатурите се осъзнават като съкращения дотогава, докато в езика съществуват словосъчетанията, от които са образувани.

По своята структура абревиатурите са инициални и групови. **Инициалните абревиатури** се образуват от началните букви или звукове на всяка дума от словосъчетанието и в зависимост от изговора на съкращенията са буквени и звукови (фонемни). **Буквените съкращения** са изградени от първите букви на думите в словосъчетанието и се изговарят по названията на отделните букви в съчетание с гласна, например *БНБ* (бѐнебѐ), *ТПК* (тѐпекà) *НДК* (ѐндекà) *СДС* (сѐдесѐ), *БСП* (бѐсепѐ). Буквени съкращения се образуват и когато гласният звук като компонент от инициалната абревиатура не е между съгласни звукове, а пред или след тях: *БТА* (бѐтѐà), *СУ* (сѐỳ), *ВЕЦ, БГА "Балкан", ШЗО* Школа за запасни офицери.

Звуковите абревиатури се изграждат от началните звукове на думите, като обикновено не се вземат под внимание служебните думи, ако в словосъчетанието има такива, например *Български олимпийски комитет – БОК, Международна организация на журналистите – МОЖ, Министерство на образованието и науката – МОН, Централен институт за научна и техническа информация – ЦИНТИ, Институт за специализация и усъвършенстване на лекарите – ИСУЛ, САЩ, вуз, педвуз, завуч.* При някои инициални абревиатури се съчетават буквеното със звуковото съкращение. Те са смесени или буквено-фонемни съкращения, например *ЦСКА* (цѐсекà), *ООН* (ѐонѐ), *ВМЕИ* (вѐмей). Създаването на инициални абревиатури е непрекъснат процес. През последните десетилетия те получиха широко разпространение в българския език, особено в официалната и в деловата реч.

Груповите или **сричковите съкращения** се образуват от части и срички на думи в сложни названия. В зависимост от начина, по който думите от словосъчетанието се включват в абревиатурата, груповите съкращения са два вида: а) Съкращения, в които се включват само начални части на две или повече думи: *детмаг, инжстрой, учтехпром, селкооп, спортснаб, профком, микробус, мотопед* (мотоциклет + велосипед); б) съкращения, в които има и съкратена, и пълна основа, например *медсестра, пластмаса, агитпункт, пресцентър, елматериали, физкултура, автосервиз, редколегия, енергозахранване, зам.-декан* и др. Груповите или сричковите съкращения се използват при названия главно на организации, промишлени предприятия и учреждения.

Като образувани по безсуфиксния словообразувателен начин може да се разглеждат и съкращения на производящи основи по абревиатурен тип като *фото* (фотография), *за*м (заместник), *спец* (специалист), *беж* (бежов). От съкратените думи, възникнали в българския

език на основата на пълните им названия, трябва да се разграничават съкращения като *кило, метро, кино,* дошли у нас от западноевропейските езици.

Образуване на нови думи чрез буквално възпроизвеждане структурата на чуждата дума със съществуващите в езика словообразувателни средства е **калкиране**. Създадените по този начин думи са **калки**.

Калките са два вида: словообразувателни и семантични. **Словообразувателните калки** са думи, които по значение и начин на словообразуване съответстват напълно на чужда дума, чиято словообразувателна структура е предадена чрез морфемен превод с български корен и афикс, например *азбука* – гр. alphabetos, *малодушие* – гр. mikropsychia, *злословие* – гр. kakologia, *водопад* – нем. Wasserfall, *небостъргач* – англ. sky-skraper, *сънародник* – фр. compatriote. Калки от гръцки език са и някои собствени имена като *Божидар* (Теодор), *Камен* (Петър), *Кръстьо* (Ставри). Чрез руския език у нас са навлезли калки на гръцки, латински, на думи от западноевропейски езици като *насекомо, водород, бездарен, съсредоточен, свръхчовек* и др.

Семантичните калки са домашни думи, които под влияние на чужди думи са получили нови преносни значения. Например употребата на думата *въведение* в значение на ‘предисловие, увод’ е под влияние на френската дума introduction; *изтънчен* (изтънен), употребявана със значение ‘изискан’ е семантична калка на френската дума raffinè със същото значение.

По своя характер калкирането се съотнася с морфологичния и семантичния начин на словообразуване. Отличава се от тях по характера на деривацията – словообразувателната калка е пълно или частично копие от морфемния състав на чужд образец, а семантичната – на производно лексикално значение на чужд оригинал и затова те имат характер на заемки.

БИБЛИОГРАФИЯ

Мурдаров, Вл. Съвременни словообразувателни процеси. Очерк върху българското словообразуване. С., 1983.

Радева, В. Българското словообразуване. С., 1987.

Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991.

Стоянов, Ст. Словообразуването в българския език. С., 1977.

4. МОРФОЛОГИЯ

1. ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ В МОРФОЛОГИЯТА

1.1. Граматика

Граматиката е дял от езикознанието, който изучава думата като словоформа и като градивен елемент на словосъчетанието, изречението и текста.

Естествените езици се изучават на различни равнища. Фонетиката изучава начините за образуване на звуковете на човешката реч, както и акустичните им свойства, а фонологията изучава звука като средство за различаване на материалния облик на морфемите и думите, т.е. фонетиката и фонологията изследват материалния състав на думата и смислоразличителните свойства на звуковите типове. В лексикологията се изучава речникът на даден език, неговият речников състав и думата като речникова единица. Лексикалното значение представлява свързването на "значимо звукосъчетание" с понятията или представите. Обект на граматиката също е думата, но думата като носител на друг тип значения – граматичните, представящи, най-общо казано, отношенията, в които влизат понятията и представите в рамките на човешката реч.

Терминът **граматика** е от гръцки произход (grammatike) и се свързва с думата *gramma* 'буква', т.е граматиката означава нещо като "буквеница". По времето на създаването си терминът е отговарял на съдържанието на понятието, което е означавал, тъй като тогава граматиката е била преди всичко наука за правилно писане. С течение на времето съдържанието на понятието се е изменило, но терминът се е запазил. Термините имат условен характер и не бива да се подвеждаме от конкретното им значение.

В продължение на много години граматиката е имала предимно описателен и практически характер. Тя става същинска наука едва през 19. век с въвеждането на т.нар. сравнително-исторически метод и особено през 20. век с навлизането на структурните методи.

Наред с конкретното значение терминът граматика има и по-широко съдържание. В съвременната езикова практика той претендира да измести термина езикознание, т.е да се употребява вместо него. Конкретен пример за това са названията на редица синтетични трудове по езикознание, които са наречени граматики, въпреки че включват раздели по фонетика, лексикология, словообразуване, стилистика (сравнете академичната *Граматика на съвременния български книжовен език* в три тома: *Фонетика* – 1982, *Морфология* – 1983, *Синтаксис* – 1983), а в някои дори няма раздел за синтаксис (сравнете *Граматика на българския книжовен език* – 1964, от Ст. Стоянов, която включва раздели за фонетика и морфология). Още по-разпространена е тази употреба в ежедневната разговорна практика.

Началото на новобългарската граматична традиция се поставя през 1835 г., когато в Крагуевац са отпечатани *Болгарска граматика* на Неофит Рилски и *Славеноболгарское детеводство за малките деца. Част третая, содержащая и обучающая известия славеноболгарской граматики...* на Неофит Хилендарски-Бозвели. В следващите сто години излизат цяла редица граматики, предназначени за обучението в началните и средните училища, някои от които имат и сериозни научни достойнства. Ще споменем *Първичка българска граматика* (Букурещ, 1844) на Ив. Андреов (Богоров); *Писменица на славянский язик* (Белград, 1847) на Ив. Момчилов; *Grammatik der bulgarischen Sprache* (Wien, 1852) на братя А. и Д. Цанкови; *Основа на българска граматика* (Белград, 1858) на Й. Груев; *Българска граматика* (Букурещ, 1859) на Т. Хрулев; *Кратка и методическа българска граматика* (Цариград, 1860) на Г. Миркович; *Учебник за българский язик* (Болград, 1863) на С. Радулов; *Кратка българска граматика с упражнения* (Браила, 1864; 2. изд. – Виена, 1866, 3. изд. – 1869) на Д. Войников; *Граматика за новобългарския език* (Русчук, 1868; 2. изд. – Виена, 1873) на Ив. Момчилов; *Извод из българската граматика* (Русчук, 1870) на Н. Първанов; *Начална българска граматика* (Цариград, 1872) на Т. Шишков; *Ръководство за словосъчинение на българский язик* (Виена, 1875) на Т. Икономов; *Начална практическа граматика* (Пловдив, 1887) и *Синтаксис на българския език* (Пловдив, 1888) на Ат.Т. Илиев; *Българска граматика за долните класове на средни училища* (Кн. I – Пловдив, 1898; Кн. II – 1900) на Ал. Теодоров-Балан; *Българска граматика за I клас* (София, 1902), *Българска граматика за II клас* (Пловдив, 1902) и *Синтаксис на българския език за III клас* (Пловдив, 1905) на М. Иванов; *Българска граматика.* Дял I. За думите. Ч. I. Звукословие (София, 1930) на Ал. Теодоров-Балан.

Научният период на системното описание на българския език се поставя през 1936 г., когато в Пловдив е отпечатана *Кратка българска граматика* на преподавателя от Пловдивския учителски институт П. Калканджиев. Пред 1938 г. излиза второ преработено издание на този труд, като твърде скоро го последват *Граматика на българския език* (София, 1939) на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев; *Българска граматика* (София, 1939) на Н. Костов; *Нова българска граматика* (София, 1940) на Ал. Теодоров-Балан; *Българска граматика* (София, 1941) на Д. Попов; *Основна българска граматика* (София, 1944) на Л. Андрейчин. Както се вижда, този твърде кратък осемгодишен период дава богати плодове и неслучайно е наречен от Ал. Теодоров-Балан "жетварски", защото тогава българското синтетично езикознание жъне плодовете на натрупаното от науката в продължение на цял век. Стореното в изброените граматики и особено в *Основна българска граматика* оставя дълбок отпечатък върху развитието на науката за българския език през следващите десетилетия.

Фактът, че Л. Андрейчин е основен автор и ръководител на авторски колективи, подготвили почти всички школски, институтски и университетски учебници и помагала през 50-те и 60-те години, довежда до това, че неговите модели на описание добиват гражданственост и остават в съзнанието на българина едва ли не като единствената възможна истина за структурирането на морфологията на съвременния български език. Почти всеки грамотен българин или чужденец, изучаващ български език, знае, че нашият език има девет глаголни времена (идея на Ю. Трифонов още от началото на века), но не знае, че в историята на българското езикознание различни автори отбелязват три, седем, тринадесет, четиринадесет, осемнадесет, двадесет и две, че и повече времена. Подобни примери има и при други морфологични категории. Това, разбира се, в никакъв случай не омаловажава стойността на *Основна българска граматика*. Респектът от нея е толкова голям, че в следващите години учените по-скоро се стремят да разкрият логиката на нейните модели (например анализирането на отношенията в деветчленната темпорална система), отколкото да изграждат нови.

По-новите синтетични трудове също следват моделите на *Основна българска граматика*, като дори правят и някои отстъпления (например включването на преизказността към наклонението, докато у Л. Андрейчин тя е маркиран член на самостоятелна категория). Най-лошото обаче е, че те не отразяват (или пък отразяват в твърде малка степен) постиженията на съвременното българско езикознание. Сред по-новите български граматики ще отбележим: *Нова българска граматика за всякого* (в 4 части, С., 1954–1961) на Ал. Теодоров-Балан; *Българска граматика* (С., 1947) от Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов; *Съвременен български език* (С., ч. I – 1953, ч. II – 1957) от Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов; *Граматика на българския книжовен език* (С., 1964) на Ст. Стоянов; *Граматика на българския език* (С., 1977) от Л. Андрейчин, К. Попов, Ст. Стоянов; *Български език* (С., 1980) от К. Попов, Ст. Стоянов, М. Янакиев; *Граматика на съвременния български книжовен език* (издание на БАН, София, т. 1. – Фонетика – 1982, т. 2. – Морфология – 1983, т. 3. – Синтаксис – 1983); *Практическа българска граматика* (С., 1989, 2. изд. – 1994) на П. Пашов; *Българска морфология* (В. Търново, 1991) на Ст. Георгиев.

Към историята на нашето езикознание може да бъдат причислени и редица български граматики, написани от чужденци и издадени в чужбина. Автори на такива граматики са немецът Г. Вайганд, французинът Л. Больо, полякът Фр. Славски, чехът Я. Вагнер, руснаците В.Н. Шчепкин, Б.Ю. Норман, Ю.С. Маслов и др. Особено внимание сред тези синтетични трудове заслужава *Грамматика болгарского языка* (Москва, 1981) на Ю.С. Маслов, която притежава много достойнства и която с право може да се причисли към най-доброто, сторено в сферата на системното описание на езика ни.

1.2. Видове граматики

Според обекта на изследването и най-вече според прилагания научноизследователски метод съществуват три основни типа граматики:

а) **Описателната (синхронната) граматика** представя граматичния строеж на езика в определен момент от неговото развитие. Най-често този тип граматики имат за обект съвременното на авторите им състояние на езика – граматика на съвременния български език, граматика на съвременния руски език, граматика на съвременния френски език и т.н., които може да имат за свой обект и по-стари езикови състояния,

например граматика на старобългарския език, граматика на старогръцкия език, граматика на латинския език и др.

Във връзка с навлизането на нова методология в езикознанието напоследък се говори за падежна, генеративна (пораждаща), трансформационна, стратификационна, функционална (функционално-семантична) граматика и др. По същество те са описателни граматики.

Значителен е интересът към функционалното изследване на езика, към **функционалната** (или функционално-семантичната) **граматика.** Този факт не е случаен и трябва да се разглежда като закономерен етап в развитието на езикознанието (именно функционалният подход създаде фонологията като отделно направление в езикознанието). В наше време терминът "функционално" е добил твърде широко значение и се използва в най-различни случаи, като понякога замества (като престижен термин) дори и съществуващи вече означения за известни понятия. Разнопосочни са и схващанията за функционалната граматика в световната лингвистика. Обединяващ при нея е стремежът да се разкрият и обединят всички езикови средства, изразяващи дадено съдържание. Вариантът на функционалната граматика, заложен в трудовете на О. Йесперсен, И.И. Мешчаников, А.В. Бондарко и др., се опира на т.нар. функционално-семантично поле – система от разнородни езикови средства, способни да си взаимодействат за изпълнението на определени семантични функции. Функционално-семантичното поле има ядро и периферия. Обикновено ядро е дадена морфологична категория, а периферията представят всички останали езикови средства (лексикални, синтактични, акцентологични, морфологични средства в несобствена функция и други, наричани модификатори), изразяващи същата семантика. Функционалните описания на езика обикновено съчетават двата подхода – семасиологичния, т.е. следващ направлението от съдържание към форма. Функционалната граматика е приложима както при описанието на отделен език, така и при съпоставителните изследвания. Функционално-семантичните полета обикновено се назовават с абстрактно съществително име, производно от латинския термин на явлението, например модалност с ядро морфологичната категория наклонение, темпоралност – с ядро морфологичната категория време, персоналност – с ядро морфологичната категория лице, диатезност – с ядро морфологичната категория залог, квантитативност – с ядро морфологичната категория число и т.н.

б) **Историческата (диахронната) граматика** проследява развоя на даден език по метода на сравнението на отделните етапи от историческия му път. Такива са историческата граматика на българския език, историческата граматика на руския език, историческата граматика на френския език и т.н. Историческата граматика на българския език проучва и представя постепенните промени, които са ставали в грама-

тичния строеж на езика от времето на неговото обособяване като отделен славянски език след разпадането на южнославянския диалект до наши дни: редуциране на склонението чрез постепенното отпадане на падежните грамеми, отпадането на супина и инфинитива, граматикализиране на нови значения като определеност, резултативност, преизказност, умозаключителност и др.

в) **Сравнителната граматика** по същество е историческа граматика на група родствени езици. При нея се използва т.нар. сравнителноисторически метод, приложен за първи път в индоевропейското език-знание от немските учени Фр. Боп (1816) и Я. Грим (1820), а в славянското езикознание от словенеца Фр. Миклошич, автор на първата сравнителна граматика на славянските езици (1852–1875). По-точно с този тип граматика да се нарича сравнителноисторическа, но практиката, узаконяваща съкратените названия, се е наложила и тук. Съвсем естествено е (това показва и названието), че не може да има сравнителна граматика на един език, тя е винаги граматика на по-тясна или по-широка група езици, и то родствени, например сравнителна граматика на южнославянските езици, сравнителна граматика на славянските езици (на това равнище са сравнителната граматика на романските езици, сравнителната граматика на германските езици), сравнителна граматика на индоевропейските езици (на това равнище са сравнителната граматика на тюркските езици, сравнителната граматика на угро-финските езици) и т.н.

В най-ново време се заговори за съпоставителна, контрастивна, конфронтативна, компаративна, типологическа, сравнително-типологична граматика и др. В някои случаи термините назовават едно и също нещо, в други – различно. Трябва да се има предвид и това, че в много случаи сравнителноисторическият метод се допълва от съпоставителния и типологическия. Докато сравнителноисторическият метод разкрива езиковото минало, произхода и архитипа на сравняваните елементи, съпоставителният метод има за обект съвременното състояние на два или повече езика, а типологичният се стреми да разкрие подобия и разлики между неродствени езици чрез сравнение на функциите на елементите, които ги съставят. Веднага обаче трябва да се добави, че много от съпоставителните изследвания, въпреки че при тях съществува елементът на сравнение, принадлежат към описателната граматика, тъй като сравнителната граматика е в същността си историческа.

1.3. Морфологията като дял от граматиката

В тясното (и точното) си разбиране **граматиката** има два дяла – морфология и синтаксис. **Морфологията** е наука за думата като словоформа, т.е. за формите на думите и за граматичните значения, които се свързват с тях, за категориите, обединяващи сродните граматични

значения, за класовете думи (части на речта), обединени от общи лексико-граматични характеристики. Морфологията е естествено ядро на дисциплините, изучаващи езика, тя заема централно положение сред тях, доколкото по-ниското равнище (фонетиката) изучава градивните съставки на думата, а по-високото (синтаксисът) използва думата като градивен елемент на по-сложни структури като словосъчетанието, изречението и текста. Същевременно на равнището на морфологията езикът демонстрира най-висшата си проява на кодификация, свързвайки определена семантика с минимален материален елемент, какъвто е морфемата. Лесно може да се установи, че морфологията заема централно място и в съзнанието на грамотния човек, когато стане дума за граматика или езикознание – първите асоциации, които предизвикват тези думи, са за части на речта (съществително, прилагателно, глагол) или за техни категории (род, число, лице, време). Не е случаен и фактът, че във всички български граматики изложението по морфология е най-обемно.

Във всички свои прояви морфологията отчита два плана – план на съдържание и план на изразяване, т.е. явленията в морфологията (с някои изключения, стоящи на границата между морфологията и лексикологията) имат двустранна – съдържателно-формална същност, която е в съответствие с двустранната трактовка на езиковия знак и въобще на езика.

а) **Планът на съдържание** също включва два компонента – семантично съдържание и структурно съдържание.

Семантичното съдържание или **значението** е инвариантът на системата от диференциални признаци на явлението, т.е. общото, неизменното, което обединява явлението и присъства във всички негови разновидности. Например семантичното съдържание на категорията време се основава на 'отношението на действието към изказването'. Трите ѝ разновидности (граммеми) изразяват 'предходност на действието по отношение на изказването' (минало време), 'едновременност на действието с изказването' (сегашно време) и 'следходност на действието по отношение на изказването' (бъдеще време), но общото, което ги обединява, е, че и в трите случая става дума за 'отношения на действието към изказването', макар самите отношения да са различни. От друга страна, семантичното съдържание на грамемата бъдеще време се основава на 'следходността'. Тази следходност може да бъде по отношение на изказването (*Ще пише*), може да бъде по отношение на друго действие (*Щеше да пише*), може да бъде следходност на резултат от действие (*Ще е писал, Щеше да е писал*), но винаги е следходност. Тази обстойна илюстрация има за цел да изясни понятието **инвариантно значение** – неизменното, което присъства във всички разновидности на дадено явление, като по този начин ги обединява.

Структурното съдържание включва определени граматични функции, свързани с дадена граматична морфема. За пример може да послужи съдържанието в категорията род, което не може да се свърже с никаква семантика, а се основава на съгласувателните функции, изразявани от родовите морфеми. Понятия като мъжки, женски и среден род, които вероятно в миналото са имали опора във физиологичния пол, в съвремието нямат никакво семантично съдържание. Потвърждение за това е фактът, че едно и също нещо, например *книга* в славянските езици е от женски род, във френския език е от мъжки род – *le livre*, а в немския език е от среден род – *das Buch*. В ново време съществителните имена са ориентирани към един от трите рода съгласувателно, т.е. те се ориентират според формалните показатели на морфологичната категория род при прилагателните имена: *книгА* е от женски род, защото има същия завършек като *лошА*; *град* е от мъжки род, защото няма родова морфема като *лош*; *селО* е от среден род, защото има същия завършек като *лошО*. Може да посочим и "по-свеж" пример. През 19. век от френския език, в който няма среден род, приемаме думата *радиО*. Тя не се ориентира нито към мъжки, нито към женски род, а към среден род, защото там я води морфемата, на която завършва. Тя "се съгласува" с *лошО, селО, мястО* и т.н. Подобен е случаят и с думата *купЕ*, която се съгласува с *овчЕ, племЕ, стихотворениЕ*. Следователно приемаме съгласуването като тип граматично съдържание.

б) **Планът на изразяване** включва граматичните морфеми и техните комбинации (а в по-широк план – словоформите), изразяващи в структурата на езика дадено граматично значение. Планът на изразяване на категорията време например включва аористната морфема *А* в *писА*, морфемата *Щ* в *Ще пише* и липсата на темпорална граматична морфема в *пише*. Що се отнася до грамемата бъдеще време, нейният план на изразяване е морфемата *Щ*, а в по-широк план – всички словоформи, съдържащи начална морфема *Щ-* (в *ще, щях, щял*).

В науката съществува спор по въпроса за определящото положение на един от двата плана. Преобладават становищата, че определящ е планът на съдържание, като се визира разнообразието и липсата на вътрешно единство в плана на изразяване (например многобройните морфеми, изразяващи множественост – *-И, -Е, -ОВЕ, -А, -ЕТА, -ЕНА, -ЕСА* и др.). Нашето мнение е, че двата плана представляват неразривно единство, те са немислими един без друг, но що се отнася до морфологията, определящ трябва да бъде планът на изразяването – тя е наука за формите и оттам – за съдържанието, което носят.

Разнообразието в плана на изразяване не бива да смущава. В много случаи то се дължи на стари фонетични промени и е лесно обяснимо. Трябва да се има предвид, че на различните си равнища езикът има

различни движещи сили на развитие. Във фонетиката това е стремежът към по-лесно учленение, към взаимно приспособяване на звуковете, а в морфологията – кодирането на дадено съдържание в минимална езикова единица. Нерядко тези движещи сили се разминават. Ако обърнем внимание на изразяването на значението повелителност (повелително наклонение), ще установим, че при повечето глаголи от първо и второ спрежение показателите му се различават в единствено и множествено число: *пишИ, пишЕте*. Предполага се обаче, че праславянският език е имал единен формален показател – дифтонга *-oi-*. Когато започва отварянето на сричките, този низходящ дифтонг в средата на думите дава винаги ятов вокал (а оттам *-'А-* или *-Е-*), докато в края на думите (при специфична интонация) дава *-И* (при друга интонация отново дава ятов вокал). В по-ново време обаче морфологията "се справя с това положение" поне отчасти. Например при глаголите от трето спрежение, които са нови за българския език, изразителят на повелителност е хомогенен: *гледаЙ, гледаЙте*. Същевременно има и случаи, при които фонетичните промени унифицират морфологичните показатели. Такъв пример е сливането на *И* и *ЪI* в българския език, което прави крассловното *И* доминиращ изразител на множествено число.

Абсолютизирането на плана на съдържание е изиграло лоши шеги на езикознанието. Не е тайна, че почти всички нови граматики на езиците са създадени подражателно, т.е. прилагали са се моделите на изучените и описани вече езици (най-вече класическите – латински и старогръцки) – включвали са се категории, каквито на практика не съществуват (във всички български граматики до 1944 г. присъства категория падеж, въпреки че в нашия език няма падежи), а на специфични за дадения език явления се е търсело на всяка цена място в познати от класическите езици категории (преизказността в българския език е била включвана или в категорията време, или в категорията наклонение, като се е пренебрегвала концепцията за самостоятелен категориален характер на явлението). Ето защо в съвремието редица учени се стремят "да погледнат на даден език като марсианци" (К. Чвани), т.е. като хора с неманипулирано от класическите граматики съзнание. Това може да стане именно като се даде предимство на формите, на плана на изразяване. Ако съпоставим изказванията *Петър пише писмо* и *Петър пишеЛ писмо*, ще установим, че те се различават само по морфемата *Л* в *пишеЛ*, че тази морфема носи значението 'вторична информация за действието', и след това с други механизми ще търсим мястото на това граматично значение в системата от морфологични категории на българския глагол. Или ако сравним словоформите *студент* и *студентИ*, ще установим, че те се различават по морфемата *-И* в *студентИ*, която означава множественост (разделно множество). Противопоставе-

на на немножествеността, сигнализирана от *студент*, тя представя морфологичната категория число.

1.4. Морфема. Видове морфеми

Морфема е най-малката съставяща на думата, неразложима на други значещи елементи двупланова единица на езика, която има материален експонент и съответстващо му съдържание (семантично или структурно). Според някои учени морфемата е само единица на плана на изразяване (в голяма степен те може да имат основания), на която съответства единица от плана на съдържание, определена като **семема**.

Ако анализираме думата *заминавахме*, ще установим, че тя се състои от следните значещи части: *за-мин-ава-х-м-е*. Не е трудно да стигнем до извода, че морфемата *МИН* носи основното лексикално значение на тази дума, а морфемата *ЗА* променя това лексикално значение и на практика създава нова дума. Ако заменим морфемата *АВА* с морфемата *Е*, също ще получим нова дума (*заминехме*), която е много близка до изходната по лексикалното си значение, но вече принадлежи към друг формален клас (*заминехме* е от първо спрежение, докато *заминавахме* – от трето). Още по-интересни са наблюденията в края на думата. При съпоставката на *заминаваХме* със *заминаваме* може да открием значението на морфемата *Х*, при съпоставката на *заминавамЕ* със *заминавам* – семантиката на морфемата *Е*, а при съпоставката на *заминаваМ* със *заминава* и семантиката на морфемата *М*. В последните три случая думата не променя лексикалното и лексикално-граматичното (запазва се видът на глагола) си значение, а се променят други нейни характеристики, които именно са обект на граматиката и морфологията.

Традиционното българско езикознание дели морфемите на корен, представка, наставка, окончание и съединителна морфема. Към тях се добавя и определителният член като представител на самостоятелен клас морфеми.

Коренът (ядрената морфема) е главната морфема в думата. Тя носи основното ѝ лексикално значение.

Представката (префиксът) е морфема, която стои пред корена или пред друга представка, например *ПРИ-рода, ЗА-минавахме, РАЗ-говаря, РАЗ-ПРО-странявам*.

Наставката (суфиксът) е морфема, която стои след корена или след други наставки, например *вод-ЕН, град-СК-и, пис-А-Л*. За наставките също се приема, че са елементи на словообразуването.

Съединителните морфеми (за българския език това са морфемите *О* и *Е*) изпълняват структурна роля в сложни думи, съединявайки двата корена, например *вод-О-скок, рък-О-пис, зем-Е-делие*.

Окончанието (флексията) е морфема, която стои в края на думата (оттук идва славянският термин) и изразява граматични значения, например *добр-А, овчар-И, гледа-М.* За нея няма спор, че е елемент на формообразуването.

Членната морфема стои в края на имена и самостоятелно употребени причастия (причастия, които не са в състава на аналитични словоформи) и изразява граматичното значение определеност, например *добри-ЯТ* [добрий-ЪТ], *жена-ТА, слушащо-ТО.* Членната морфема също е елемент на формообразуването. Тя по нищо не се отличава от т.нар. окончание. Обособяването ѝ се дължи на възприетата в българското езикознание постановка, че окончанието в думата не може да бъде повече от едно, като се изхожда от значението на самия термин. Този факт води и до други аномалии, например *-ХМЕ* се определя като единно окончание, като единни окончания се отбелязват *-Л, -ЛА, -ЛО, -ЛИ* и др.

Представената класификация на морфемите е уязвима и в други пунктове, особено що се отнася до делението им на словообразувателни и формообразувателни. Оказва се, че цяла редица наставки са носители на граматични значения. Например в словоформата *напис-а-л-а* наставката *А* означава предходност (минало време), наставката *Л* – преизказност, а окончанието *А* – женски род. И в трите случая обаче става дума за граматични значения, за формообразуване. Съществуват и предпоставени на корена морфеми, които са носители на граматични значения, например морфемите за степенуване – по-добър, най-добър. Ако се върнем на определителния член, ще установим, че той всъщност се състои от две морфеми. Действителният изразител на определеността е морфемата *Т*, а след нея заемат позиция родовите или числовите морфеми, което очевидно е плод на ниската степен на синтетизация при изразяването на определеност. Следователно що се отнася до морфологията, описаната класификация на морфемите не ни е необходима и ще прибегнем до по-опростена и по-неуязвима. Ще делим морфемите само на два типа – лексикални и граматични.

а) **Лексикалните морфеми** носят основното речниково значение на думата или пък служат за образуване на нови думи, на нови лексеми. Тук спадат традиционно наричаните корен, словообразувателните представки и наставки, съединителните морфеми. Лексикалните морфеми са обект на лексикологията като дял от езикознанието.

б) **Граматичните морфеми** служат за образуване на словоформите на дадена дума, те са носители на граматикализираните значения в езика и на формалните показатели на тези значения. Именно граматичните морфеми са обект на изучаване в морфологията като дял от граматиката и езикознанието.

1.5. Основа

Основата (гр. thema) е съвкупността от лексикалните морфеми на дадена дума. На практика тя се получава, след като се отстранят граматичните морфеми, ако ги има. Терминът тук е съвсем прозрачен – става дума за основа, от която се образуват формите на дадена дума, за формообразувателна основа.

В зависимост от броя на морфемите, които включват, основите са **едноморфемни** и **многоморфемни**. Например в думата *роб* и словоформите ѝ *робът, роби, робите*, основата *роб-* е едноморфемна и съвпада с т.нар. корен. В думата *робски* и словоформите ѝ *робска, робско, робски, робският, робската, робското, робските*, основата *робск-* е двуморфемна, тъй като освен корена *роб* съдържа и лексикалната морфема *-СК-*. В думата *поробител* и словоформите ѝ *поробителят, поробители, поробителите*, основата е четириморфемна, защото освен корена *роб* съдържа още лексикалните морфеми *ПО, И, ТЕЛ.*

В зависимост от главната дихотомия в морфологията – име~глагол, основите се делят на именни и глаголни.

а) **Именните формообразувателни основи** се свързват със съществителните, прилагателните и числителните имена. В миналото те са се делели на вокални и консонантни, но с оглед на опростяването на именното формообразуване в съвременния български език това деление вече е ирелевантно.

б) **Глаголните формообразувателни основи** в съвременния български език са сегашна, аористна и имперфектна.

Сегашната основа се получава след отстраняване на граматичните морфеми за лице и число във формите на максимално немаркираното (необременено с други граматични значения) сегашно време, например *пише-ш, пише-те, гледа-м, гледа-ме*. От нея се образуват формите за лице и число в немаркираното сегашно време (*пиша, пишеш, пише, пишем, пишете, пишат*), както и за повелително наклонение (*пиши, пишете*).

Аористната (миналата, старата инфинитивна) **основа** се получава след отстраняване на граматичните морфеми във формите на аорист (минало свършено време), например *писа-х, писа-хме, писа-хте, писа-ха*. Тази основа съвпада със съкратения инфинитив, от нея се образуват формите за аорист (*писах, писа, писа, писахме, писахте, писаха*), миналото свършено деятелно причастие (*писал*) и миналото страдателно причастие (*писан*).

Имперфектната (миналата несвършена) **основа** се получава след отстраняването на граматичните морфеми във формите за имперфект (минало несвършено време), например *четя-х, чете-ше, четя-хме, пише-х, говоре-хме*. От нея се образуват формите на имперфекта

(*пишех, пишеше, пишеше, пишехме, пишехте, пишеха*), миналото несвършено деятелно причастие (*пишел*), сегашното деятелно причастие (*пишещ*) и деепричастието (*пишейки*). Имперфектната основа е разновидност на сегашната. По своята темпорална характеристика имперфектът е сегашно време, но сегашно време в миналото, сегашно време на зависимия таксис.

Изключителната продуктивност на българското глаголно формообразуване през последните векове поставя в наше време сериозни проблеми и при анализа на глаголните форми. Така и предложената класификация на основите може да бъде уязвима, доколкото в съвременния български език и т.нар. основни наставки (тематичните гласни на основата) са носители на граматични значения – аористната за предходност, а имперфектната за относителност. Същевременно съчетанията на тези морфеми с актуализиращите (образуващите причастия) морфеми са носители на други граматични значения – аористната морфема + *Л, Н, Т* сигнализира резултативност, имперфектната + *Л* – умозаключителност. В този смисъл би могло да се говори за регресивно изместване на границата между лексикални и граматични морфеми в глаголната словоформа.

Форматив се нарича граматичната морфема или сборът от граматичните морфеми в синтетичната словоформа. Словоформата се състои от основа и форматив. Словоформите на думата *робски* са формативите в нейните словоформи *-И, -А, -О, -И, -ИЯТ, -АТА, -ОТО, -ИТЕ.*

1.6. Словоформи. Видове словоформи

Словоформите са разновидностите (формите) на дадена дума, които се обединяват от общо лексикално значение, а се различават по граматичните си значения и по техните формални показатели. Например словоформите на думата *роб* са *роб, роби, робът, робите*. В лексикално отношение те не се различават, но по отношение на граматичните си значения първата е неопределена, единствена; втората – неопределена, множествена; третата – определена, единствена; четвъртата – определена, множествена.

Главно за нуждите на практиката една от словоформите се приема за **основна**. Тя е представена в речниците, както и в граматиките, когато се описват значенията на дадената дума. Най-правилно би било за основна словоформа да служи максимално немаркираната, т.е. тази форма, която е немаркиран член във всички морфологични категории, присъщи на съответната част на речта, тази словоформа, при която няма морфемно изразени граматични значения. В горния пример основна е словоформата *роб*, тъй като в нея няма граматични морфеми. Такъв е случаят и с прилагателното име *зелен* – основна словоформа сред

зелен, зелена, зелено, зелени, зеленият, зелената, зеленото, зелените. Това естествено правило обаче не е прокарано последователно в българското езикознание, що се отнася до представителната словоформа на глаголите. Там е избрана словоформата за първо лице, единствено число, сегашно време, изявително наклонение, деятелен залог, непреизказна, неотрицателна, нерезултативна, неотносителна, например *пиша, говоря, гледам*, въпреки че би било логично да се предпочете формата за немаркираното трето лице – *пише, говори, гледа*. За езиците, които са запазили неопределената си форма – инфинитива, този проблем не съществува, тъй като именно инфинитивът се приема за основна глаголна словоформа.

Сборът от всички възможни словоформи на дадена дума се нарича парадигма (гр. paradeigma 'пример', 'образец', 'модел'). Представеният по-горе набор от форми на съществителното име *роб* и на прилагателното име *зелен* са парадигми на тези думи. И тъй като думите, спадащи към определена част на речта, имат еднакви или съвсем сходни парадигми, може да се говори за парадигма на тази част на речта, например парадигма на съществителното име, парадигма на прилагателното име и т.н.

Словоформите в съвременния български език са два типа – синтетични и аналитични.

а) **Синтетичната (простата) форма** представлява единна езикова и акцентна (а в писания език и графична) цялост, която именно се дели на основа и форматив и в която граматичните значения се изразяват в рамките на форматива. Такива словоформи са *пиша, писах, пишехме, пиши, зелена, робът, робите.*

б) **Аналитичната (сложната, описателната) форма** е идиоматично съединение на спомагателна и пълнозначна дума, функциониращо в качеството на граматична форма на пълнозначната дума. За съвременния български език тя представлява съчетание от синтетична глаголна форма (включително причастие) на пълнозначната дума със спомагателни глаголи и частици. Например словоформата *ще пише* е съчетание на частица и лична синтетична глаголна форма; *писал съм* – на причастие и спомагателен глагол; *ще съм писал* – на частица, спомагателен глагол и причастие; *щял съм да пиша* – на причастие от спомагателен глагол, друг спомагателен глагол, частица и лична синтетична глаголна форма; *по-добър* – на частица и синтетична именна форма; *нека пишел* – на частица и причастие и т.н.

В аналитичните словоформи граматичните морфеми се разполагат както в синтетичната съставка на пълнозначната дума, така и в спомагателните глаголи, а частиците сами изпълняват функциите на граматични морфеми. Например в словоформата *ще пишеш* морфемата *Щ-* от частицата *ще* е носител на значението следходност (бъдеще време), а морфемата *-Ш* от синтетичната форма *пишеш* – на значението

слушащ (второ лице); в словоформата *щял да пише* причастието от спомагателен глагол *щял* представлява съчетание от три граматични морфеми: *Щ-* – за следходност, *-'А/Е-* – за относителност, *-Л* – за преизказност; а липсата на граматична морфема в *гледа* (сравнено с *глѐдаМ* и *гледаШ*) сигнализира лицето, за което се говори (трето лице).

Нерядко в по-сложните аналитични форми се наблюдава тавтология на изразяването на дадено значение, например в словоформата *щелИ смЕ билИ да гледамЕ* значението множественост е изразено четири пъти, а значението първо лице – два пъти (чрез морфемата *М* в *сМе* – и *гледаМе*). Езикът обикновено не търпи излишества и може да се предполага, че в бъдеще ще ограничи хиперхарактеристиките. Ако обърнем внимание на формите *нямал съм да пиша, нямала съм да пиша, нямало съм да пиша, нямал си да пишеш, нямала си да пишеш, нямал да пише, нямала да пише, нямало да пише, нямали сме да пишем, нямали сте да пишете, нямали да пишат* и ги съпоставим с наложилите се вече форми *нямало да пиша, нямало да пишеш, нямало да пише, нямало да пишем, нямало да пишете, нямало да пишат*, ще видим, че тази езикова икономия вече е осъществена.

в) В езикознанието се говори още и за т.нар. **суплетивни форми**, т.е. форми, образувани от различни корени. Става дума за числов (*аз – ние*), лицев (*аз – ти – той*), падежен (*аз – мене*) суплетивизъм. От съвременно гледище обаче понятието суплетивна форма е неприемливо. Във всички тези случаи става дума за лексикално-граматични категории.

Различните части на речта имат различен брой словоформи. В съвременния български език най-бедно откъм граматични форми е съществителното име, а най-богат е глаголът, който притежава около 1500 словоформи. Именно поради това **класификацията на глаголните словоформи** е по-детайлна.

Определени и неопределени форми. Под **неопределена глаголна форма** се разбира т.нар. инфинитив, който не е носител на никакви граматични значения. В съвременния български език инфинитивът е отпаднал. Съхранил се е само **съкратеният инфинитив**, наречен така, защото на практика представлява аористна основа – от стария инфинитив е съкратено окончанието *ТИ*. Тази неопределена форма има крайно ограничена употреба:

– в съставни сказуеми, образувани чрез глаголите *мога, смея* и др., най-често в отрицателна форма, например *не мога игра, не мога пя, не смея направи*;

– в отрицателни повелителни форми, образувани с *недей*, например *недей игра, недей пя, недей писа*.

Всички останали глаголни форми са **определени**.

Определените глаголни форми се делят на лични и нелични (финитни и нефинитни).

Неличните глаголни форми не могат да се изменят по лице. Това са причастията (*пишещ, писал, пишел, писан*) и деепричастието (*пишейки*).

Всички останали форми са **лични**.

Личните глаголни форми се делят на **синтетични и аналитични.**

1.7. Граматично значение

Граматичното значение е вид осъзнато и изразено в структурата на езика отношение. Пътят към познанието винаги минава през сравняването, съпоставянето, отнасянето. В този смисъл всяко значение е обобщен вид на някакво отношение, а не обект или признак на обекта. Не всяко значение обаче е граматично. Вярно е, че всяко значение има езиков израз, но граматично е само това, което е изразено в структурата на езика чрез специализирана граматична морфема или съчетание от граматични морфеми в рамките на словоформата – синтетична или аналитична. Изразяването на дадено значение в структурата на езика ще наричаме **граматикализиране**. Например в българския език е граматикализирано значението 'говорещ' (лицето, което говори), тъй като се носи от специализираната граматична морфема *М* в *гледаМ, гледаМе*. Същото може да се каже за значението 'множественост' в словоформата *овчарИ*, носено от морфемата *И*; за значението 'следходност' в *Ще пише*, носено от морфемата *Щ-*, и т.н. Понякога граматичното значение не се сигнализира от морфема, а от липсата на съответна морфема. Например във формите *гледаМ, гледаШ, гледа* значението 'говорещ' се носи от морфемата *М*, значението 'слушащ' (лицето, на което се говори) – от морфемата *Ш*, а значението 'лицето, за което се говори' е означено от липсата на персонална (за лице) морфема, от т.нар. нулева морфема. Това обаче става само при противопоставяне в рамките на парадигмата на дадена категория (в горния случай – категорията лице), където с нулева морфема (с липсата на съответна граматична морфема) може да се означи само един член на категорията (в случая – трето лице), нейният немаркиран член.

Не всички значения в даден език са граматични. Например значенията 'зелено', 'червено', 'жълто' в рамките на по-общото понятие 'цвят' не са граматични значения, а се изразяват лексикално, т.е. чрез отделни думи. Цветовете щяха да бъдат граматични значения, ако например думата *риза* имаше словоформи *ризаЗ, ризаЧ, ризаЖ* и под., където морфемите *З, Ч, Ж* биха изразявали съответно 'зелено', 'червено', 'жълто', т.е. *ризаЗ* е зелена риза, *ризаЧ* – червена риза и т.н. Граматичните значения са малко на брой, при това често са различни за отделните езици. Именно това е най-съществената разлика между езиците – в граматичната им структура. Ако твърдим, че съвременният бъл-

гарски език се отличава много съществено от останалите съвременни славянски езици, то не е защото показва големи различия в лексикалния си състав или заради фонетичните си особености (такива различия съществуват и между останалите славянски езици), а заради това, че е граматикализирал много нови значения като определеност, преизказност, умозаключителност и т.н. и в същото време е загубил други граматични значения, каквито са падежните значения.

Още от дефиницията е ясно, че понятието граматично значение се възприема като двупланово единство на съдържание и форма, въпреки че терминът насочва само към съдържанието. От друга страна, планът на изразяването насочва към морфемата, която също се определя като двупланова единица. На практика като че ли става дума за две названия на едно и също нещо. При граматичното значение се набляга на съдържанието, т.е. на обобщения вид отношение, което се свързва с определени морфеми, а при морфемата – на определени минимални звукови единици, които могат да се свържат с дадено съдържание; в първия случай се акцентува на плана на съдържание, който се фиксира от определен план на изразяване, а във втория – на даден план на изразяване, който се определя от някакво съдържание. Не бива да се пропуска и важното обстоятелство, че граматичното значение може да се изразява както от една морфема, така и от съчетания на морфеми. Например аористната морфема *А* в *писАх, писА* означава предходност, а съчетанието *АЛ* в *писАЛ е* – резултативност; морфемата *Е* в *говорЕх, говорЕше* изразява относителност (отнасяне към минало действие, към минал момент), а съчетанието *ЕЛ* в *говорЕЛ е* – умозаключителност (установяване на действие от говорещия по пътя на умозаключението, обобщението или предположението), като и в двете аналитични словоформи (*писал е, говорел е*) не е без значение и наличието на форма на спомагателния глагол *съм*.

1.8. Граматична категория

С понятието **граматична категория** се назовават едновременно явления като глагол, наклонение на глагола, повелително наклонение, първо спрежение, преходност на глагола, вид на глагола, предикативност. Наред с това е пределно ясно, че става дума за различни неща. Например наклонението е една от категориите на глагола и не може да се отъждествява със самия глагол. Повелителното наклонение е член на категорията наклонение и следователно е видово понятие по отношение на родовото понятие наклонение. Същевременно видът на глагола е друг тип категория, при която се противопоставят два вида глаголи, а не форми на един и същ глагол, както е при наклонението. При всички изброени дотук явления се наблюдава единство на план на

съдържание и план на изразяване, а при явления като първо спрежение и преходност на глагола това единство е нарушено. И накрая, докато всичко, изброено дотук, се отнася към морфологията, предикативността е термин от синтаксиса.

Ще се постараем да се разграничим от посочената многозначност и да назоваваме всяко отделно явление със собствен термин. На първо място, ще се ограничим да наричаме категории само тези явления, при които се наблюдава обединяване на видови понятия в родово понятие. При един от разгледаните по-горе примери родовото понятие 'цвят' обединява еднородните видови понятия 'зелено', 'червено', 'жълто' и т.н. Следователно категорията е 'цвят', а отделните цветове са нейните членове. Разбира се, това е най-обща или, както е прието да се нарича, **понятийна категория**. Граматичните категории са малка част от общите понятийни категории и се свързват с обединяването на граматични величини. И тъй като граматичните величини принадлежат на един от двата дяла на граматиката – морфологията или синтаксиса, то и граматичните категории биват морфологични или синтактични.

Граматичната категория като понятие, предназначено да обхване най-общите инвариантни признаци както на морфологичните, така и на синтактичните категории, предполага наличието на системи от противопоставени една на друга граматични величини (редове граматични форми, типове синтактични конструкции, комбинации на синтактични средства и др.под.) с еднородно съдържание. От дефиницията се разбира, че граматичната категория има двустранна същност – тя притежава план на съдържание и план на изразяване. Сред изброените по-горе явления граматични категории са само наклонението и предикативността, като наклонението на глагола е морфологична, а предикативността – синтактична категория. Останалите изброени явления получават други названия.

1.9. Морфологична категория

Морфологичната категория представлява система от противопоставени един на друг редове словоформи с еднородно съдържание. Най-често противопоставянето е само в рамките на определена част на речта (време, наклонение, залог при глагола; степенуване при прилагателните имена), в други случаи обхваща няколко части на речта (род при прилагателни, числителни и местоимения; определеност при всички имена), а може да обхване като цяло изменяемите части на речта (число; с известни уговорки и род). За да има морфологична категория, дадената дума трябва да притежава форми за тази категория, които от своя страна изразяват еднородните подредни граматични значения. Например българският език притежава морфологична категория лице на глагола, тъй

като глаголът има форми за лице – *гледам, гледаш, гледа*. Същевременно не притежава категория падеж, защото няма падежни форми. При прилагателните имена категорията род е морфологична категория, тъй като прилагателното има форми за род – *зелен, зелена, зелено*. Съществителното име обаче няма родови форми, например *град* няма форми за женски и среден род, *жена* – за мъжки и среден, а *село* – за мъжки и женски. Следователно родът при съществителните имена не е морфологична категория, а някаква друга категория.

В дефиницията за морфологична категория се споменават редове словоформи. Всяка дума има определен брой словоформи, зависещ от броя на морфологичните категории, които притежава, и от броя на членовете на тези категории. Например съществителното име притежава само две морфологични категории – число и положение (така се нарича категорията, която изразява противопоставянето определеност~неопределеност), като и двете са двучленни. От това следва, че то има четири словоформи (2 x 2) – *роб, роби, робът (роба), робите* (изолирана е звателната форма *робе*). Прилагателното име е по-богато на словоформи, особено ако е качествено: *лош, лоша, лошо, лоши, по-лош, по-лоша, по-лошо, по-лоши, най-лош, най-лоша, най-лошо, най-лоши, лошият, лошата, лошото, лошите, по-лошият, по-лошата, по-лошото, по-лошите, най-лошият, най-лошата, най-лошото, най-лошите* (категориите са четири – число, положение, род и степенуване; от тях първите две са двучленни, а следващите две – тричленни; общо формите са 24 вместо очакваните 36 = 2 x 2 x 3 x 3, тъй като в маркираното множествено число родовите различия се неутрализират). Трябва да се има предвид, че всяка една от словоформите участва във всички морфологични категории на съответната част на речта. Благодарение на това се прави морфологичен разбор – например за *по-лошото* отбелязваме, че е прилагателно име от среден род, единствено число, определено, в сравнителна степен, т.е. изброяват се по едно от значенията на всяка морфологична категория, която е присъща на прилагателното име.

Всички словоформи на думата участват във всички нейни морфологични категории, но за нуждите на отделните категории те "се престрояват" в различни редове, представящи членовете на тези категории. Например представяйки морфологичната категория число, словоформите на думата *роб* ще образуват следните вертикални редове:

Морфологична категория **число**

единствено число	множествено число
роб	*роби*
робът (роба)	*робите*

Представяйки морфологичната категория положение, същите словоформи ще образуват следните вертикални редове:

Морфологична категория **положение**

неопределеност	определеност
роб	*робът (роба)*
роби	*робите*

При прилагателното име лош четирите категории се представят от следните вертикални редове:

Морфологична категория **род**

мъжки род	женски род	среден род
лош	*лошА*	*лошО*
по-лош	*по-лошА*	*по-лошО*
най-лош	*най-лошА*	*най-лошО*
лошият (лошия)	*лошАта*	*лошОто*
по-лошият (по-лошия)	*по-лошАта*	*по-лошОто*
най-лошият (най-лошия)	*най-лошАта*	*най-лошОто*
лоши		
по-лоши		
най-лоши	(общи форми за трите рода)	
лошите		
по-лошите		
най-лошите		

Морфологична категория **степенуване**

положителна	сравнителна	превъзходна
лош	*ПО-лош*	*НАЙ-лош*
лоша	*ПО-лоша*	*НАЙ-лоша*
лошо	*ПО-лошо*	*НАЙ-лошо*
лошият	*ПО-лошият*	*НАЙ-лошият*
(лошия)	*(ПО-лошия)*	*(НАЙ-лошия)*
лошата	*ПО-лошата*	*НАЙ-лошата*
лошото	*ПО-лошото*	*НАЙ-лошото*
лоши	*ПО-лоши*	*НАЙ-лоши*
лошите	*ПО-лошите*	*НАЙ-лошите*

Морфологична категория **число**

единствено число	множествено число
лош	*лошИ*
лоша	
лошо	
по-лош	*по-лошИ*
по-лоша	
по-лошо	
най-лош	*най-лошИ*
най-лоша	
най-лошо	
лошият (лошия)	*лошИте*
лошата	
лошото	
по-лошият (по-лошия)	*по-лошИте*
по-лошата	
по-лошото	
най-лошият (най-лошия)	*най-лошИте*
най-лошата	
най-лошото	

Морфологична категория **положение**

неопределеност	определеност
лош	*лошияТ (лошия)*
лоша	*лошаТа*
лошо	*лошоТо*
по-лош	*по-лошияТ (по-лошия)*
по-лоша	*по-лошаТа*
по-лошо	*по-лошоТо*
най-лош	*най-лошияТ (най-лошия)*
най-лоша	*най-лошаТа*
най-лошо	*най-лошоТо*
лоши	*лошиТе*
по-лоши	*по-лоши*Те
най-лоши	*най-лошиТе*

В чстирите парадигми участват едни и същи 24 словоформи, т.е. това е една и съща парадигма, организирана по четирите възможни начина. Всеки вертикален ред словоформи се обединява от общ формален показател (*А* за женски род, *О* за среден род, липса на родова морфема – мъжки род; *ПО-* за сравнителна степен, *НАЙ-* за превъзходна степен, липса на степенуваща морфема – положителна степен; *И* за множествено число, липса на числова морфема – единствено число; *Т* за определеност, липса на определителна морфема – неопределеност) и от общо граматично значение (това, което стои над вертикалния ред словоформи). От друга страна, словоформите, разположени на един хоризонтален ред, са обединени от всички възможни значения с изключение на едно – това, което ги разграничава и противопоставя в рамките на разглежданата категория. Например в категорията род *по-лош, по-лоша* и *по-лошо* са обединени от значенията единствено число, неопределеност и сравнителна степен, а се противопоставят по значенията мъжки, женски и среден род; в категорията число *по-лошият* и *по-лошите* се обединяват от значенията мъжки род, определеност и сравнителна степен, а се противопоставят по значенията единствено число и множествено число.

Тези по-обширни илюстрации са дадени за онагледяване на понятието редове словоформи, както и на понятието морфологична категория. Същевременно целта е да се докаже, че една изолирана словоформа не може да представи нито една морфологична категория, тъй като притежава по едно от значенията на всички морфологични категории, характерни за тази част на речта. На практика тя участва във всички категории. Членовете на морфологичните категории може да се представят само от редове словоформи.

1.10. Грамема

Грамемата е член на морфологичната категория, един от противопоставените помежду си редове словоформи с еднородно съдържание. Всички вертикални редове словоформи в горните илюстрации са грамеми: в категорията род грамемите са мъжки род, женски род и среден род; в категорията число грамемите са единствено число и множествено число; в категорията положение грамемите са определеност и неопределеност; в категорията време грамемите са сегашно време, минало време и бъдеще време; в категорията лице – първо лице, второ лице и трето лице, и т.н.

Както морфологичната категория, така и грамемата е двупланово явление – тя представлява неразривно единство между план на съдържание и план на изразяване. В плана на съдържание грамемата представя инвариант на система от диференциални характеристики, например планът на съдържание на грамемата бъдеще време с семантичната характеристика 'следходност', която е инвариантна по отношение на семантичните характеристики 'следходност на действие по отношение на изказването' (в *Ще пише*), 'следходност на резултат от действие по отношение на изказването' (в *Ще е писал*), 'следходност на действие по отношение на минало действие' (в *Щеше да пише*), 'следходност на резултат от действие по отношение на минало действие' (в *Щеше да е писал*) и т.н. В плана на изразяването (като ред форми) грамемата се характеризира с определен формален показател (морфема или съчетание на морфеми) или с комплекс от формални показатели на даденото значение, проявяващи се в словоформите. Формалният показател на грамемата бъдеще време е морфемата *Щ-* в изброените по-горе типове форми (и в много други, разбира се, например *Щял да пише, Ще е писан, Щял да бъде писан* и т.н.), а планът на изразяване се представя от реда словоформи, съдържащ (и обединен от) морфемата *Щ-*. При някои по-общи категории, каквато е числото, планът на изразяване на грамемата множествено число се представя вече чрез комплекс от формални показатели, например *И, Е, А, ОВЕ* и др., съответно в *лошИ, женИ, мъжЕ, гледамЕ, селА, местА, градОВЕ, мостОВЕ*. Конкретни примери за грамемите (редовете словоформи) в различните морфологични категории на съществителното име и на прилагателното име посочихме по-горе.

За съществуването на морфологичната категория са необходими най-малко две грамеми, противопоставени помежду си: "Там, където няма поне две грамеми, подчинени на обща граматична категория, последната престава да съществува" (Ив. Дуриданов). И това е съвсем естествено. Ако например изчезнат формите за множествено число (*овчарИ, робИ*), ще изчезне не само грамемата множественост, но и цялата

категория число, защото *овчар* и *роб* няма на какво да се противопоставят, за да изразят по граматичен път количествена разлика. Или друг пример. Докато в българския език все още са се употребявали падежни форми като ***От Вазова до Славейкова*** или *Старци се молят **богу** горещо*, би могло да се говори за категория падеж при съществителните имена. След като формите *Вазова, Славейкова, богу* отпадат и остават само *Вазов, Славейков, бог*, т.е. именителните форми, изчезват не само граммемите винителен падеж и дателен падеж, а и цялата категория падеж.

1.11. Типове морфологични категории

Морфологичните категории са най-малко двучленни, но може да бъдат и многочленни. За разграничаването им ще се използва последователно т.нар. **принцип на А.И. Смирницки**: в нито една словоформа не могат да се съчетават две граммеми на една и съща морфологична категория. Следователно всяка словоформа притежава само по едно от граматичните значения на морфологичните категории, характерни за дадената част на речта. Например щом словоформата *по-лош* е за сравнителна степен, тя не може да бъде за положителна или за превъзходна степен; щом формата *гледаш* е за второ лице, тя не е за първо или за трето лице. На пръв поглед това изглежда твърде елементарно, но както ще видим, при богатите на морфологични категории части на речта нещата се усложняват.

Логично следствие от цитираното по-горе принципно положение е, че ако в дадена словоформа установим определен брой системно изразени граматични значения, те задължително принадлежат на различни морфологични категории. Например щом словоформата *бих бил награден* е от първо лице, единствено число, условно наклонение, страдателен залог и т.н., то изброените значения задължително спадат към различни морфологични категории, съответно лице, число, наклонение, залог. Словоформата *нека научел* е за трето лице, единствено число, деятелен залог, повелително наклонение, но и преизказна (непреизказната е *нека научи*). В някои български граматики обаче ще намерим и повелително, и преизказно наклонение, докато приложеният принцип показва, че повелителността и преизказността не може да бъдат членове на една и съща категория, на категорията наклонение. Подобен е случаят със словоформата *ядвал*, в която се съчетават граматичните значения условност и преизказност.

Следствие от последния принцип е, че невъзможността за съчетаване на две граматични значения в една словоформа е основание (разбира се, само едно от основанията) или, по-скоро, възможност за обединяване на тези значения в една морфологична категория. Ако се върнем към

горните примери, ще видим, че условна повелителна форма няма, следователно няма пречки условността и повелителността да принадлежат към една и съща морфологична категория, докато за преизказността там няма място. Или да вземем словоформата за бъдеще предварително време – *ще е писал*, която е едновременно и следходна, и резултативна, а същевременно се посочва като представител на една от деветте грамеми на категорията време. Прилаганего на принципа на А.И. Смирницки показва, че щом се съчетават в една словоформа, следходността и резултативността принадлежат на различни морфологични категории, съответно време и вид на действието. Следователно *ще съм писал* е бъдеще време, но в рамките на маркирания член на друга морфологична категория (категорията вид на действието), както *ще съм писан* е бъдеще време в рамките на маркираната грамема на категорията залог – страдателен залог. Само последователното прилагане на принципа на А.И. Смирницки може да доведе до еднотипно разграничаване на морфологичните категории на даден език. За съжаление въпреки очевидната му логика, той не е спазван в описателните граматики на българския език.

Двучленните морфологични категории имат един маркиран член (отбелязан със специфична граматична морфема или съчетание на граматични морфеми) и един немаркиран член (отбелязан с липса на съответната граматична морфема, с т.нар. нулева морфема). Например в категорията число маркираният член е множествено число – *овчарИ, робИ*, което е отбелязано от морфемата *И*, докато единственото число – *овчар, роб*, е немаркирано – в словоформата няма морфема, която да показва единственост или множественост.

Приема се, че съществуват **многочленни морфологични категории** тогава, когато грамемите, включени в тях, имат общо основание за сравнение, което всъщност е семантичното съдържание на цялата категория. Те могат да имат само един немаркиран член и два или повече маркирани членове при условие, че маркираните членове като цяло могат да се противопоставят на немаркирания член. Например категорията наклонение в съвременния български език е четиричленна. Тя включва четири грамеми – изявително, повелително, условно и умозаключително наклонение, обединени от семантиката 'отношение на говорещото лице към действието или резултата от действието'. Това отношение може да бъде два вида – субективно и несубективно (обективно). Несубективно отношение изразяват само формите на изявителното наклонение, които са немаркирани с модална (за наклонение) граматична морфема (както се вижда НЕсубективността съответства на НЕмаркираността). Останалите три грамеми са обединени от значението 'субективно отношение на говорещото лице към действието или резултата от действието', което отношение има своите граматикализи-

рани разновидности – повелителност, условност и умозаключителност. Съвременно тези три значения са несъчетаеми в една словоформа. В плана на изразяване противопоставянето е по наличие~липса на модална морфема. Многочленни категории са също така лицето, времето, степенуването, родът и т.н.

1.12. Морфологични опозиции

Отношенията между членовете на морфологичните категории представяме чрез т.нар. **морфологични опозиции**. Приема се, че "едно от най-големите постижения на съвременното езикознание е създаването на теорията за опозициите, според която структурата на езика се схваща като единство от разнородни, взаимно свързани системи (по-точно субсистеми), в които определящо значение с оглед на функциите на езика имат различните опозиции на еднородни елементи" (Ив. Дуриданов). Теорията за опозициите е създадена от Н.С. Трубецкой с оглед на фонологията, а по-късно Р.О. Якобсон я прилага и в морфологията.

Опозицията като термин и като явление не е нищо сложно. Тя означава противопоставянията на различията в рамките на общото. Опозиция е например отношението между мъжки, женски и среден род в рамките на категорията род; между единствено и множествено число в рамките на категорията число и т.н. Тези отношения невинаги са еднотипни, затова и опозициите са различни. Например отношението между мъжки и женски род е неравностойно, тъй като се противопоставят немаркирано и маркирано значение: *лош~лошА*, а отношението между женски и среден род е между два маркирани члена: *лошА ~лошО*.

При описанието на морфологичните категории се говори само за формално-семантични опозиции, т.е. за семантични противопоставяния, които са изразени в структурата на езика с граматични морфеми. Например множественост~немножественост е морфологична опозиция, тъй като споменатото семантично противопоставяне намира опора и в плана на изразяване: *овчарИ~овчар*.

Основен тип опозиции в морфологията са т.нар. **привативни опозиции**, при които наблюдаваме маркиран и немаркиран член. Обикновено те се означават със символиката А ~ не-А, т.е. единият член притежава характеристиката *А*, а другият член, най-общо казано, не я притежава. Например членът (редът форми) *овчарИ, овчарИте* притежава характеристиката множественост, докато членът *овчар, овчарят* не я притежава. Този тип опозиции е характерен за всички двучленни морфологични категории в съвременния български език, такъв е характерът и на основните формално-семантични противопоставяния в многочленните категории.

Новото, което влага Р.О. Якобсон в теорията на Н.С. Трубецкой,

е отчитането на две значения на немаркирания член – **главно** (специфично) и **общо** (обобщено) значение или, по-точно, отчитането на възможността на немаркирания член, от една страна, да изразява противоположното значение на значението на маркирания член, а от друга, имплицитно да изразява значението на самия маркиран член.

Маркираният член на привативната опозиция е носител на дадена граматична характеристика (например множественост в категорията число, пасивност в категорията залог, субективност в категорията наклонение), която е изразена, маркирана в структурата на езика чрез граматична морфема (например *И* в *овчарИ, лошИ* – при множествеността; *Н* или *Т* от миналото страдателно причастие в *писаН е, биТ е* – при пасивността), съчетание от морфеми (например *'АЛ/ЕЛ* в *пишЕЛ е* – при умозаключителното наклонение) или комплекс от граматични морфеми при някои общи или многочленни категории. (Субективността в категорията наклонение, която обединява повелителното, условното и умозаключителното наклонение, е маркирана чрез комплекса от граматични морфеми и съчетания на морфеми, които изразяват семантиката на отделните наклонения: *И, Е, Й* – за повелителното; *би-* – за условното; *'АЛ/ЕЛ* – за умозаключителното; множествеността от общата за всички части на речта категория число е маркирана чрез комплекса от морфемите *И, Е, ОВЕ, ЕВЕ, А, ЕТА, ЕНА, ЕСА, ИЩА, ОВЦИ, ЕВЦИ.*) Ще назоваваме маркираните членове винаги с положителен термин, както сторихме по-горе – множественост, пасивност, субективност.

Общото (или обобщеното) значение на **немаркирания член** на привативната опозиция не дава информация за наличие или липса на положителната характеристика на маркирания член, а при определени условия може да изразява имплицитно характеристиката на маркирания член. Общото значение на немаркирания член ще назоваваме винаги с отрицателен термин, образуван от предпоставената морфема *не-* и термина на маркирания член в категорията. Ако се върнем на горните примери, това ще бъдат съответно термините немножественост за категорията число, непасивност за категорията залог, несубективност за категорията наклонение. Общото значение на немаркирания член е системно обусловеното значение, то е същинското немаркирано значение, при което има пълно съответствие между плана на изразяване (липса на морфемата – формален показател на маркирания член) и плана на съдържание (липса на данни за наличие или липса на съдържателната характеристика на маркирания член). Именно формалната и семантичната немаркираност, необремененост, дава възможност в общото си значение немаркираният член да изразява и значението на маркирания член.

Може да се посочи един елементарен неезиков пример. Има три

близначета от мъжки пол. За да ги различим, поставяме на едното червена шапка, на другото – зелена, а третото оставяме без шапка. Получаваме модел на тричленна категория с два маркирани (в случая – "шапкосани") и един немаркиран (без шапка) член. Двата маркирани члена са обединени от значението "шапкосани" и като цяло се противопоставят на "нешапкосаното" (гологлавото) близначе, а помежду си се различават като "червено" и "зелено". Фактът, че гологлавото близначе разполага с гола глава, му дава възможност да нахлупи или червена, или зелена шапка и да се представи за едно от другите две близначета. Сега да се върнем към езика и да си послужим с познатия пример от категорията време, в която също има два маркирани члена – минало време (*писА*) и бъдеще време (*Ще пише*), и един немаркиран член – сегашно време (*пише*). Двата маркирани члена са обединени от значението 'разновременност', а общото значение на немаркирания член е 'неразновременност' – в семантичен план той показва липса на данни за разновременност или едновременност, а във формален план – липса на морфема за време. И наистина, сегашно време (*пише*) може безпрепятствено да се употребява вместо минало и вместо бъдеще време: *През 15. век турците* ***завладяват*** *Балканския полуостров; Утре* ***заминавам*** *за София.*

Може да се посочи и друг пример. Известно е, че нормално се употребяват съчетанията *доктор Николов* и *доктор Николова*, но рядко някой би казал *докторката Николов*. Не е трудно да се установи, че тази употреба се отнася до категорията род, която има два маркирани члена (женски род – *лошА*, и среден род – *лошО*) и един немаркиран член (мъжки род – *лош*). В случая наблюдаваме отношения между маркирания женски род и немаркирания мъжки род, който нормално може да се употреби и вместо маркирания женски род. Теорията за опозициите дава възможност на езикознанието да каже не само "това е така", но и да се произнесе "защо е така".

Възможността на немаркирания член на привативната опозиция в общото си значение да се употребява във функциите на маркирания член (или маркираните членове при многочленните категории) се нарича **неутрализация**. Терминът е свързан с неутрализирането, със заличаването на противопоставянията (на опозициите) в категорията, при което единият от членовете (немаркираният) поема функциите на цялата категория. Например сегашното време освен собствените си функции може да поеме и функциите на бъдеще и на минало време. Неутрализацията е нормално явление и не носи особен стилистичен ефект.

Главното (или специфичното) значение на немаркирания член на привативната опозиция сигнализира точно противоположното значение на значението на маркирания член. То е ядрото на общото значение и вероятно поради това е наречено главно. Така в категорията число,

при маркиран член множественост и общо значение на немаркирания член немножественост, главното значение на немаркирания член е единственост; в категорията залог, при маркиран член пасивност и общо значение на немаркирания член непасивност, главното значение на немаркирания член е активност; в категорията наклонение, при значение на обединението на маркираните членове субективност и общо значение на немаркирания член несубективност, главното значение на немаркирания член е обективност; в категорията време, при значение на обединението на маркираните членове разновременност и общо значение на немаркирания член неразновременност, главното значение на немаркирания член е едновременност. Най-добре е главното значение да се назовава с положителен термин (единственост, активност, обективност, едновременност), подобно на значението на маркирания член. Това също не е случайно. Главното значение има само план на съдържание, то няма морфемен израз. Следователно само в плана на съдържание главното значение на немаркирания член е маркирано значение, опозицията между него и значението на маркирания член (подчертаваме – само семантична опозиция) е от друг тип – еквиполентна.

Еквиполентните опозиции изразяват равнозначни, равностойни отношения. Символично те може да се означат като А~В, А~В~С и т.н., т.е. ако единият член притежава съдържателната характеристика А, другият притежава характеристиката В, третият – С, и т.н. Въпреки че консумират най-много езиков материал (използват се морфеми за всички членове), а може би и точно заради това, еквиполентните опозиции са най-елементарните, към които езикът е прибягнал. За илюстрация на еквиполентните отношения ще използваме примера с близначетата. Вероятно първото, което би ни хрумнало за различаването им, би било да им наложим три различни шапки, т.е. всяко от тях да си има собствена шапка – например жълта, червена и зелена. По-късно обаче ще стигнем до извода, че "можем да направим икономия" и да ги различаваме с две шапки, като оставим едното без шапка. Като знаем, че икономията е една от движещите сили в езиковото развитие, не можем да се учудим, че и езикът е постъпил така. Ако обърнем внимание на тричленната категория лице на глагола и сравним изразяването ѝ в старобългарския и в съвременния български език, ще установим, че в първия случай изразяването е еквиполентно (**ПИШѪ, ПИШЄШИ, ПИШЄТЪ** – всяко лице има собствен формален показател), а във втория вече една от "шапките" е изхвърлена и има формално немаркиран член – трето лице (**ПИШѪ, ПИШЄШ, ПИШЄ**). Разбира се, формалното немаркиране винаги е семантично обусловено. В случая, докато първо и второ лице са наистина лица (задължителни участници в комуникативния акт), третото лице може да е лице, но може и да не е лице, може да участва, но може и да не участва в комуникативния акт. Подобни примери може да се

дадат и с други морфологични категории.

В съвременния български език еквиполентните опозиции представят отношенията между маркираните членове на многочленните категории. Такива са опозициите между повелителното, условното и умозаключителното наклонение, между първо и второ лице, между минало и бъдеще време и т.н. В плана на съдържание опозицията между маркиран член и главното значение на немаркирания член също е еквиполентна. Такива опозиции са субективност~обективност в категорията наклонение, разновременност~едновременност в категорията време, множественост~единственост в категорията число и т.н.

Употребата на един маркиран член във функциите на друг маркиран член или на главното значение на немаркирания член в една и съща морфологична категория е **транспозиция**. Транспозициите не са толкова чести и естествени явления и обикновено имат силен стилистичен ефект. Да се върнем на словосъчетанието *докторката Николов*. Произнесено, то носи допълнителен смислов ефект (например че въпросният доктор Николов има женско поведение, женски маниери или нещо подобно), който се дължи на употребата на маркирания женски род вместо главното значение на немаркирания мъжки род. В случая с близначетата бихме могли да си представим едното с две шапки – нещо възможно, но общо взето неестествено, предизвикващо внимание. В рамките на морфологичната категория време транспозиции имаме в следните случаи: *Скоро тука, че те* ***пребих***! (миналото време *пребих* е употребено вместо бъдеще – *ще те пребия*, като се има предвид, че и миналото, и бъдещето време са маркирани членове в категорията); *Бай Петко ли? Какъв човек беше.* ***Ще отвори*** *рано,* ***ще подреди*** *масичките,* ***ще премете*** *наоколо,* ***ще ти сервира*** *кафенцето с вода...*(формите за бъдеще време са употребени вместо минало време, отразяват минали събития).

Някои учени отричат еквиполентните опозиции и предлагат отношенията в езика да се представят само чрез двучленни привативни опозиции. Вторият начин на описание наистина е приложен в някои изследвания, но едва ли представлява вярно отражение на езиковата действителност. По всяка вероятност първоначално езиците са маркирали отношенията еквиполентно, а по-късно са освободили немаркирани членове в категориите, т.е. преминали са от координационни към субординационни отношения, което е характерно и за развоя на синтактичните отношения. По-важен обаче е фактът, че в съвременните езици и, по-точно, в съвременния български език наблюдаваме и двата типа опозиции. Що се отнася до твърденията, че еквиполентните отношения не са опозиции, а само различия, то те нямат никакво значение. Важното е, че такива отношения съществуват.

В традиционните описателни български граматики всички немарки-

рани грамеми (с изключение на неопределеност) са назовани с главните си значения, т.е. интуитивно българските граматици са имали предвид еквиполентни отношения и не са отчитали общото значение на немаркираните членове на категориите. Такива названия са например единствено число (то същевременно е и немножествено), сегашно време (неразновременно), изявително наклонение (несубективно), деятелен залог (непасивен, нестрадателен), пряко изказване (непреизказване), утвърдителност (неотрицателност), акционност (нерезултативност), абсолютност (неотносителност) и т.н.

В нашето изложение ще се отчитат и двата типа опозиции: привативните опозиции са характерни за всички двучленни морфологични категории в съвременния български език, те представят и основните противопоставяния в многочленните категории; еквиполентните опозиции характеризират отношенията между маркираните членове на многочленните морфологични категории.

Възможни са и трети тип опозиции – **йерархични или градуални опозиции**. При тях се наблюдава градация, йерархия на един и същ признак в различните членове на категорията. Отношенията в такава категория биха могли да се означат символично като 0~А~2А, А~2А~3А. Като йерархична обикновено се представя опозицията в категорията степенуване (*лош~по-лош~най-лош*). Ако обаче все пак в сферата на семантичното съдържание може да се допусне подобна йерархия, то в плана на изразяване трудно би могло да се открие такова нещо (би следвало членовете на категорията да са *лош~по-лош~по-по-лош*, за да наблюдаваме йерархия на едни и същи изразни средства). Пък и в плана съдържание отношенията едва ли са йерархични, тъй като *най-лошият* може да бъде и *сред лошите*, без да е необходимо предварително да се излъчват *по-лошите*. Всъщност отношенията и в тази категория може да се представят чрез привативна опозиция между обединението на маркираните членове и немаркирания член и еквиполентна опозиция между двата маркирани члена.

По-сполучлив изглежда примерът с отношенията между т.нар. непреизказни, преизказни и усилени преизказни форми, където допълнителната морфема *Л* сигнализира преизказност, например *пише – пишеЛ – биЛ пишеЛ*, т.е. 0 *Л* – 1 *Л* – 2 *Л*; или *щеше да е писаЛ – щяЛ да е писаЛ – щяЛ биЛ да е писаЛ*, т.е. 1 *Л* – 2 *Л* – 3 *Л*. Тук по-скоро става дума за наслагване на две категории, отколкото за отношения в рамките на една и съща категория.

Приемаме, че в рамките на една морфологична категория в съвременния български език йерархични опозиции не съществуват. Чрез тях може да се представят само междукатегориални отношения.

1.13. Лексикално-граматични категории и разреди

Лексикално-граматична категория е тази, при която дадени граматични значения се изразяват от морфеми на равнището на лексемата, т.е. дадена граматична характеристика е присъща на цялата дума в различните ѝ граматични форми. Някои учени наричат тези категории **класификационни морфологични категории.**

При изясняване на понятието морфологична категория беше подчертано, че задължителното условие за нейното съществуване е наличието на граматични форми на думата, наличието на словоформи, изразяващи отделните значения в категорията. При лексикално-граматичната категория няма словоформи и именно по това тя се отличава от морфологичната. Тази разлика се установява при сравняване на категорията род при прилагателните и при съществителните имена. Прилагателното име притежава словоформи за род (*лош* – *лошА* – *лошО*), следователно то притежава и морфологична категория род. Съществителното име не притежава родови словоформи (*град* няма форми за женски и среден род, както и *жена* – за мъжки и среден). Тук цялата субстантивна лексика (всички съществителни имена) е разпределена в три групи лексеми, които наричаме мъжки род (*град, работник, мъж*), женски род (*поляна, градина, жена*) и среден род (*село, поле, дете*). По принцип (макар и с много изключения) тези групи лексеми са формирани по подобие на граммемите от морфологичната категория род при прилагателните имена: лексемите, нямащи специална родова морфема, се причисляват към мъжки род (*град* съвпада формално с *лош*); лексемите, окончаващи на *А*, се причисляват към женски род (*женА* съвпада формално с *лошА*); лексемите, окончаващи на *О* или *Е*, се причисляват към среден род (*селО* съвпада формално с *лошО*, *полЕ* съвпада формално с *овчЕ*). Лексикално-граматична е категорията лице при местоименията, доколкото от съвременно гледище *аз, ти* и *той* са отделни лексеми в българския език, а не словоформи на една и съща дума. Същото се отнася за *мой*, *твой*, *негов*; *наш*, *ваш*, *техен* и т.н. Според традиционното схващане в българското езикознание лексикално-граматична категория е и видът на глагола. При нея разглеждаме глаголи (т.е. отделни думи) от свършен и от несвършен вид, а не глаголни форми от свършен и несвършен вид.

Планът на съдържание на лексикално-граматичните категории е сходен с този на морфологичните категории. Нещо повече, обикновено при една част на речта определена категория е морфологична, а при друга – лексикално-граматична. Такова е положението с категорията род, която при прилагателни, числителни, местоимения и причастия е морфологична, а при съществителните имена е лексикално-граматична, както и с категорията лице, която при глагола е морфологична, а при

местоименията – лексикално-граматична. Както показват изследванията на някои учени, по всяка вероятност и зад лексикално-граматичната категория вид на глагола се крие морфологична категория, основаваща се на опозицията итеративност~неитеративност. Интересен е случаят с категорията число на притежателните местоимения, където при изразяването на броя на притежателите категорията е лексикално-граматична (*мой – наш, твой – ваш* и т.н.), а при изразяването на броя на притежаваните явления категорията е морфологична (*мой – моИ, твой – твоИ, наш – нашИ* и т.н.).

Следователно лексикално-граматичните категории се различават от морфологичните предимно в плана на изразяването, но все пак те имат план на изразяване за разлика от други явления, за които ще стане дума по-долу.

Лексикално-граматични (лексикално-морфологични) разреди се наричат граматически значими и групировки думи в рамките на дадена част на речта, които имат обща семантична характеристика и се обособяват именно на тази основа, но най-често нямат общ формален показател, не се опират на редове словоформи. Това са явления като лични и нелични съществителни имена, качествени и относителни прилагателни имена, преходни и непреходни глаголи и др. Да вземем за пример съществителните *летец* и *конец*. Първото от тях е лично, т.е. назовава лице, а второто е нелично, назовава нелице. Тази семантика обаче е заложена в самото лексикално значение на думата и не се носи от специална словообразувателна или словоизменителна морфема. Думите са сходни по формалния си завършек. Целта е да се покаже, че в случая формата не е определяща. Същевременно семантиката, която обединява *летец, моряк, писател*, т.е. личните съществителни имена, не е само лексикална, тя може да има някакви граматични прояви. Например при мъжките лични имена се избягват бройните форми (*двадесет писатели*, но *двадесет стола*); качествените и относителните прилагателни имена се отличават по това, че първите притежават морфологичната категория степенуване (с някои изключения); преходните и непреходните глаголи пък се противопоставят по синтактичните си характеристики – преходните могат да имат пряко допълнение, а непреходните не могат, и т.н.

Някои учени отбелязват степени на граматикализация. В тази светлина лексико-граматичните разреди показват най-ниска степен на граматикализация, лексикално-граматичните категории – по-висока, а морфологичните категории – най-висша степен на граматикализация.

Формални класове (формални разреди) се наричат явления, при които група лексеми са обединени и противопоставени на други групи лексеми от ясно изразени формални белези, срещу които не може да се открие никакво семантично съдържание. Типичен пример за формал-

ни класове са I, II и III спрежение на глаголите в съвременния български език, типовете склонения в старобългарския език (*а*-основи, *о*-основи и т.н.). Така при част от българските глаголи сегашната основа завършва на *-Е-* (*чете, пише, кълве*), при други на *-И-* (*говори, мисли, строи*), а при трети на *-А-* (*гледа, съобщава, стреля*). Според този формален белег ги делим на глаголи от първо, от второ и от трето спрежение. Същевременно срещу *Е*, *И*, *А* не може да се открие никакво семантично съдържание, което да обединява съответните групи глаголи.

С немалки основания някои учени отнасят към формалните класове противопоставянията в категорията род, доколкото на родовите морфеми също не съответства семантично съдържание – никой не може да каже какво значи мъжки род в съвременните езици. Тук въпросът се решава компромисно, като за съдържанието се приемат две разновидности – семантично и структурно.

1.14. Части на речта

Части на речта са основните групи, на които се дели речникът на езика, обединени от категориално лексикално значение, съпровождащо конкретното лексикално значение на отделната дума, общи морфологични категории, синтактични функции и словообразувателни типове. Например съществителните имена се обединяват от семантиката 'именуване на явленията от сферата на човешкото познание', от морфологичните категории число и положение (определеност~неопределеност) и лексикално-граматичната категория род, от способността им да изпълняват в изречението функциите на подлог, допълнение, обстоятелствено пояснение и т.н.

Броят на частите на речта винаги е бил спорен, но все пак от 1940 г. (*Нова българска граматика* на Ал. Теодоров-Балан) насам в българските граматики фигурират десет части на речта: съществително име, прилагателно име, числително име, местоимение, глагол, наречие, предлог, съюз, частица и междуметие. Такава е класификацията на частите на речта и в граматиките на повечето европейски езици.

Терминът части на речта има латински произход (partes orationis) и значението му не съвпада със съдържанието, което означава. На практика той се отнася за групи думи, групи лексеми, класове думи, а не за части на свързана реч. Ако се има предвид дихотомията език – реч, терминът по-скоро означава частите на езика. Както и в други случаи обаче, ще се съобразим с традицията и ще използваме термина, който е добил гражданственост не само в българската, но и в европейската лингвистика.

Според морфологичните си признаци частите на речта биват изменяеми и неизменяеми. **Изменяемите части на речта** имат словоформи

за присъщите им морфологични категории. Такива са съществителното име, прилагателното име, числителното име, местоимението и глаголът. **Неизменяемите части на речта** нямат словоформи, съответно и морфологични категории. Такива са наречието, предлогът, съюзът, частицата и междуметието. Известно изключение правят наречията, част от които (образуваните от качествени прилагателни) могат да се степенуват – *добре, по-добре, най-добре*.

Според синтактическата си значимост частите на речта биват самостойни и служебни. **Самостойните** могат да бъдат членове (части) на изречението. Такива са съществителното име, прилагателното име, числителното име, местоимението, глаголът, наречието и междуметието. Спорен е въпросът за междуметието, което някои учени поставят в независимо положение от самостойните и служебните части на речта, наричат го "странична дума" и т.н. Техните съображения имат основания, тъй като междуметието рядко е част на изречението в точния смисъл на думата. Ако обаче все пак трябва да му се намери място в разглежданото синтактично противопоставяне, то е при самостойните части на речта.

Несамостойните или **служебните думи** не са части на изречението, а изпълняват морфологични или синтактични функции – изразяват различни отношения, съединяват или подчиняват части на изречението. Такива са предлогът, частицата и съюзът.

В последно време някои автори обособяват и други части на речта на основата на наречия, прилагателни имена и причастия (предикатив, детерминатив и др.). В някои български изследвания се говори за модификатори (лексикални средства за изразяване на граматични значения), които имат общо със споменатите детерминативи и също биха могли да се обособят като отделна част на речта. Открит остава и въпросът с числителните имена, които може да се разпределят между прилагателните и съществителните имена. С особена сила това се отнася до редните числителни, които в морфологичната си характеристика по нищо не се отличават от относителните прилагателни имена. На този етап обаче, с оглед целите на това изложение, ще се придържаме към традиционните десет части на речта.

Представената дотук класификация на частите на речта отразява постановките на съществуващите системни описания на съвременния български език. Ако се обърнем към някои по-нови граматики на славянските езици, ще открием и по-прецизни класификации, които (с някои наши допълнения) се състоят в следното:

Основните части на речта са съществителното име, прилагателното име, глаголът и наречието. Централно място сред тях заема съществителното име, което назовава явленията от сферата на човешкото познание. Прилагателното име и глаголът означават съответно статични

и динамични признаци на явленията, назовани със съществителни имена, а наречията означават признаци на признаците, като понякога се свързват и директно със съществителното име. Всичко това може да се представи чрез схемата:

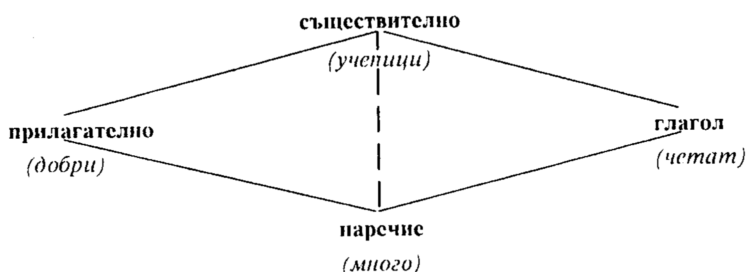

Неосновните части на речта се делят на три групи:

– надстроечни, които са най-близки до основните – числително име и местоимение;

– несамостойни (служебни): предлог, съюз и частица;

– специфични: междуметие.

Според казаното по-горе за граматичните категории може да се разграничи и посочи точното място на всяко от изброените там понятия: глаголът е част на речта, видът на глагола – лексикално-граматична категория, наклонението – морфологична категория на глагола, повелителното наклонение – грамема от морфологичната категория наклонение, първо спрежение – формален клас на глагола, преходността – лексико-граматичен разред на глагола, предикативността – синтактична категория.

2. ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА МОРФОЛОГИЧНАТА СИСТЕМА НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

2.1. Тенденции към аналитизъм

Когато говорим за характерни особености на морфологичната система на съвременния български език, имаме предвид това, което се откроява при съпоставката му със старобългарския език, от една страна, със съвременните славянски езици, от друга, и с някои от най-разпространените индоевропейски езици, от трета. На този фон българският език наистина е "характерен" и неслучайно го определят като "класически и екзотичен". Класически, защото е пряк наследник на първия

писмен език на славяните – старобългарския, и екзотичен, защото в сравнение с останалите славянски езици е претърпял голямо развитие и рязко се е откроил от тях главно с особеностите си в морфологичната система.

Обикновено се твърди, че съвременният български език е аналитичен, а другите славянски езици (включително и старобългарският) са синтетични, или че българският език е предимно аналитичен, а останалите – предимно синтетични. Понятията синтетизъм и аналитизъм са свързани с начините за изразяване на граматичните значения – със синтетични или с аналитични форми. В съвременния български език граматичното изразяване използва и едните, и другите, но като че ли преобладават аналитичните словоформи (новите проучвания показват почти равновесие между синтетичното и аналитичното изразяване). На практика обаче квалифицирането на определен език като синтетичен или аналитичен се е свързвало едва ли не само с изразяването на падежните значения, т.е. с наличието или липсата на категория падеж в дадения език. В този смисъл съвременният български език не притежава падежи и следователно е аналитичен, а останалите славянски езици, които притежават морфологична категория падеж, са синтетични.

Всъщност трудно може да се приеме постановката, че останалите славянски езици са синтетични, тъй като и те в повечето морфологични категории използват аналитични форми, а при падежното изразяване в много случаи съчетават синтетични и аналитични изразни средства. Както показват някои нови изследвания, тенденцията към аналитизъм е характерна за почти всички съвременни езици. В българския език обаче тази тенденция е особено силна и именно това е неговата най-характерна морфологична особеност. Разбира се, проявите на аналитизъм не бива да се отъждествяват единствено с липсата на категорията падеж, те са присъщи в не по-малка степен и на глаголната система.

По-важните прояви на тенденцията към аналитизъм в морфологията на съвременния български език са следните:

а) **Отпадане на морфологичната категория падеж при имената.** Праславянският език, от който са произлезли съвременните славянски езици, е имал седемчленна морфологична категория падеж: именителен (номинатив), родителен (генетив), дателен (датив), винителен (акузатив), звателен (вокатив), местен (локал) и творителен (инструментал). Седемчленна е била категорията и в старобългарския език, такава или шестчленна (за сметка на звателния падеж) е тя и в останалите славянски езици.

Изчезването на дадена морфологична категория означава отпадането на маркираните ѝ словоформи и поемането на всички значения от немаркираната форма в различни съчетания. Точно това е станало с категорията падеж при имената в българския език – изчезнали са всички

маркирани падежни форми, като е останала само немаркираната именителна форма (от историческа гледна точка това е била винителната форма, но тя формално се е била изравнила с именителната). Във всички останали славянски езици обаче падежните граммеми са се запазили и на техния фон българският език се оказва "характерен".

Да разгледаме следните примери:

Руски	Чешки	Български
Книга ученикА.	*Kniha (těho) žakA.*	*Книга на ученик.*
Он сказал ученикУ.	*Řekl žakOVI.*	*Каза на ученика.*
Он пишет карандашОМ.	*Pise tužkOU.*	*Пише с молив.*
Он стал ученикОМ.	*Stál se žakEM.*	*Стана студент.*

В първите три случая на морфемното синтетично изразяване съответно на родителен, дателен и творителен падеж в руския и чешкия език отговаря аналитично изразяване (предлог и основна форма на съществителното име) в българския език. В четвъртия случай става дума за т.нар. творителен предикативен падеж (съществителното е именна част на съставно именно сказуемо). Въпреки че неговото изразяване в българския език не е чрез предложно съчетание, пак е осъществено чрез основната, немаркираната форма на съществителното име.

Категорията падеж е неутрализирана напълно при прилагателните и при числителните имена. Споменаването на падежни остатъци при съществителните в езика на писатели от по-стари поколения и във фолклора като *От **Ивана Вазова** до **Пенча Славейкова*** или *Старци се молят **богу** горещо* няма нищо общо със съвременното състояние на езика ни. Единствените същински остатъци са звателните форми при някои лични съществителни имена – *Иване, мъжо, Станке, жено*, но тяхната употреба, от една страна, е силно ограничена (няма ги в множествено число, в среден род единствено число и при неличните съществителни от мъжки и женски род в единствено число), а от друга – непрекъснато се стеснява особено при женските лични съществителни. Например рядко ще чуем звателната форма *Марийо!* За съвременния носител на езика ни тя вече звучи грубовато и като че ли звателната морфема (в случая *О*) добива друго значение. Вместо нея се налага именителната форма *Мария!* (звателните функции се поемат от интонацията).

Всички останали съвременни славянски езици са запазили категорията падеж. Само в някои от тях е отпаднала звателната форма (например в руски, белоруски, украински, словашки, словенски).

б) **Редуциране на категорията падеж при местоименията.** Живи падежни форми са съхранени само при местоименията. В пълна степен това се отнася до въпросителните местоимения и образуваните от тях относителни, неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения, при които наблюдаваме само три падежни граммеми: именителен

падеж *кой, който, някой, никой, всякой*; винителен падеж – *кого, когото, някого, никого, всякого*; дателен падеж – *кому, комуто, някому, никому, всякому*. Това наистина са словоформи, доколкото при тях са запазени характерните славянски падежни морфеми *-го, -му*. И тук обаче падежите са само три, докато в останалите славянски езици са шест (при местоименията няма звателен падеж). При това дателната форма е нещо като архаизъм и много често се заменя от съчетанието *на кого*, че даже и от на кой, а винителната – с именителната: *С кой говориш?* вместо изискваното от книжовната норма *С кого говориш?* Следователно тук тенденцията към аналитизъм не е само факт от историята на езика, тя може да се наблюдава в живия език – немаркираната именителна форма започва да измества в употребата винителната и дателната. Книжовната норма само забавя естественото развитие на езика. Разбира се, тази констатация не трябва да се възприема като призив за несъобразяване с нормите. Използваме случая да отбележим, че нормите са нещо изкуствено, но те са закон и като всеки друг закон трябва да се спазват. Законът (в случая книжовните норми – правоговорни и правописни) е вид насилие над нещо (в случая над естествения език), но насилие, целящо да осигури необходимия на всички ред (еднакво произношение и писане, за да се осигури добра комуникация). Тенденцията към неутрализация на падежите обаче е очевидна, като при това не нарушава комуникацията.

При личните местоимения падежните отношения се изразяват чрез суплетивни форми, което вече насочва категорията към лексикално-граматичните. Там грамемите също са три, а отстъплението на маркираните също е очевидно. Стабилни позиции пазят кратките падежни форми (*ме, те, го, я, ни, ви, ги, ми, ти, му, ѝ, им*), но от съвременна гледна точка те са по-скоро частици с граматична функция, отколкото пълноценни падежни форми. По този път на разсъждение някои учени приемат, че за морфологична категория падеж при личните местоимения не може да се говори. Тук също са налице примери от живия език за действащата тенденция към аналитизъм. Става дума за разговорни изрази като *аз ми се спи* (вместо книжовното *на мене ми се спи*, рус. *мне спится*), при които немаркираният именителен падеж измества дателния.

При показателните и притежателните местоимения отношенията в категорията падеж са неутрализирани напълно.

в) **Аналитично изразяване на старите неопределени форми инфинитив и супин.** Старобългарският език и всички съвременни славянски езици имат неопределени глаголни форми, които не носят никакви граматични значения и за разлика от максимално немаркираните форми не участват самостоятелно в никакви морфологични категории (могат да бъдат само съставка на аналитична форма). Типичната неопределена

форма е инфинитивът, който в споменатите езици се приема и за основна форма на глагола. Супинът е разновидност на инфинитива и се употребява след глаголи за движение. Запазен е само в словенския и в долнолужишкия език. Старобългарският инфинитив е окончавал на *-ТИ*, а супинът на *-ТЪ*. В съвременния български език и инфинитивът, и супинът са отпаднали и функциите им изпълняват аналитични конструкции от *да* + лична глаголна форма, например:

Руски	Чешки	Български
Я хочу писать.	*Chci psát.*	*Искам да пиша.*
Они могли говорить.	*Mohli mluvit.*	*Можеха да говорят.*

г) **Аналитично изразяване на степените за сравнение.** Сравнителната и превъзходната степен (граммеми в категорията степенуване при прилагателните имена и произлезлите от тях наречия) в съвременния български език се изразяват чрез предпоставени частици-морфеми, които имат собствено ударение: *пò-лòш, нàй-лòш*. За характерна особеност се приема преди всичко аналитичното образуване на формите за сравнителна степен, тъй като в старобългарския език и в повечето съвременни славянски езици те са синтетични.

д) **Аналитични форми за бъдеще време** както от свършени, така и от несвършени глаголи. В старобългарския език и в съвременните северни славянски езици има два типа форми за бъдеще време: аналитични – от несвършените глаголи, и синтетични – от свършените глаголи (формите за сегашно време, т.е. немаркираните темпорални форми, на свършените глаголи изразяват следходност), например: руски – *буду писать* и *напишу*, чешки – *budu psát* и *napíšu*, словашки – *budem pisat'* и *napišem*, полски – *będę pisal* и *napiszę*. В съвременния български език всички форми за бъдеще време са аналитични и се образуват от частицата *ще* + немаркираната темпорална форма за сегашно време – *ще пиша, ще напиша*.

е) **Нови типове аналитични форми.** В ново време българският език е изградил цяла поредица от типове аналитични глаголни форми, повечето от които не са съществували в старобългарския език и не са присъщи на съвременните славянски езици. С малки изключения тези форми са аналитични и като количество значително повишават процента на аналитичните форми в рамките на общия брой граматични форми, възможни за съвременния носител на езика ни. Такива типове форми са (илюстрациите са в трето лице, единствено число): *щеше да пише, щеше да е писал, пишел е, бил е писал, щял е да пише, щял е да е писал, бил писал, бил пишел, щял бил да пише, щял бил да е писал, нека пише, нека пишел, бъдеше писан, биваше писан, биде писан, ще е писан, щеше да е писан, бъдел писан, бивал писан, щял да е писан, щял е да е писан, щял бил да е писан, нека бъдел писан*

и мн. др. Очевидно е, че тези типове са възникнали във връзка с граматикализирането (или новия тип граматикализиране) на значения като относителност, резултативност, умозаключителност, преизказност, следходност, свидетелственост, повелителност и комбинирането им със (наслагването им върху) съществувалите вече граматични значения.

2.2. Прояви на синтетизъм

Тук е необходимо да се отбележи, че съвременният български език е съхранил почти всички старобългарски синтетични форми. Такива са формите за изразяване на лице – *гледаМ, гледаШ, гледа; число – гледам – гледамЕ, овчар – овчарИ, лош – лошИ, четящ – четящИ, наш – нашИ, който – коИто*; род – *лош – лошА – лошО, наш – нашА – нашЕ, един – еднА – еднО*; повелително наклонение – *пишИ – пишЕте, гледаЙ – гледаЙте*; минало време (аорист) – *писАх, писА, писА, писАхме, писАхте, писАха*; относителност (или зависим таксис от категорията таксис) – *пишЕх, пишЕше, пишЕше, пишЕхме, пишЕхте, пишЕха*; винителен и дателен падеж при някои местоимения – *кой – коГО – коМУ*; звателен падеж при някои лични съществителни имена – *морякО, отчЕ, учителЮ [учител'У], женО, момЕ, ИванЕ, СтанкЕ, ПенО*; свидетелственост, носена от морфемата *Х/Ш – писаХ, пишеХ, пишеШе, бяХ, щяХте*; формалните показатели на причастията – *пишеЩ, писаЛ, пишеЛ, писаН, биТ*.

Въпреки подчертано силната тенденция към аналитизъм, за която вече стана дума, в съвременния български език можем да установим и обратната тенденция към синтетизъм, която макар и много по-слаба, има своите прояви:

– образувани са синтетични форми за изразяване на определеност чрез свързването на постпозитивното показателно местоимение с всички форми на имената и самостоятелно употребените причастия: *овчаряТ, овчариТе; лошияТ, лошаТа, лошоТо, лошиТе; по-лошияТ, по-лошиТе; гледащияТ, гледащиТе; заспалияТ, заспалиТе; първияТ, първаТа, първоТо, първиТе; нашияТ, вашите* и т.н.;

– най-често употребяваните преизказни форми – за трето лице в сегашно и минало време по същество са синтетични: *Петър* ***пишел*** *писмо; Петър* ***написал*** *писмо*;

– новата форма за условно наклонение също е синтетична: *ядвам, ядвах, обрисвам, обрисвах*;

– граматичното значение комплексна итеративност в рамките на лексикално-граматичната категория вид на глагола също се свързва със синтетично изразяване: *написВАм, прочитАм*.

2.3. Граматикализация на нови значения

Друга група характерни морфологични особености на съвременния български език са свързани с граматикализация на нови значения:

а) Граматикализирано е значението **определеност** при имената, т.е. конкретност в индивидуален, количествен и родов аспект. Изразява се чрез т.нар. членувани форми, в които присъства морфемата *Т*: *градъТ, жѐнаТа, детеТо; лошияТ, лошаТа, лошоТо, лошиТе; първияТ, петТе, моятТ, моиТе, посинелиТе*. Противопоставени на неопределените (нечленуваните) форми, те изграждат морфологичната категория **положение**, която не е присъща на останалите славянски езици.

б) Граматикализирано е значението **преизказност** при глагола, т.е. вторично изказване за действието. Изразява се чрез т.нар. преизказни форми, които се характеризират с +1 морфема *Л* в сравнение със съответната непреизказна форма и с липса на сегашна форма на спомагателния глагол съм в трето лице: *пишеЛ, писаЛ, биЛ писал, ЩяЛ да пише, щяЛ да е писал* и др. Противопоставени на непреизказните форми, те изграждат морфологичната категория **вид на изказването**, която също не присъства в нито един от останалите славянски езици.

в) Граматикализирано е значението **резултативност** при глагола, т.е. сигнализирането на резултат от действие, а не на самото действие. Изразява се чрез резултативните форми, които се характеризират от т.нар. актуализирана аористна морфема, от съчетанието на аористната морфема с актуализиращите (образуващите причастия) морфеми *Л, Н, Т*: *писАЛ е, беше писАЛ, ще е писАЛ, щеше да е писАл, писАН е, беше писАН, бИТ е, ще бъде разпънАТ* и т.н. Противопоставени на нерезултативните форми, те изграждат морфологичната категория **вид на действието**, която не съществува в останалите славянски езици.

г) Граматикализирано е значението **относителност** при глагола, т.е. отнасяне на действие или резултат от действие към минало действие, към минал ориентационен момент. Изразява се чрез относителните глаголни форми, в които присъства имперфектната морфема *'А/Е/А*: *пишЕше, бЕше писал, щЕше да пише, щЕше да е писал, щЯл* [шт'Ал] *е да пише, щЯл* [шт'Ал] *да пише* и т.н. Противопоставени на неотносителните форми, те изграждат морфологичната категория таксис (термин на Р.О. Якобсон), която има изолирани прояви само в лужишките езици и в сърбохърватски.

Забележка: Досега в нашето езикознание не се е отчитал самостоятелният характер на категориите **таксис** и **вид на действието**; те заедно с **времето** са включвани в една обща категория. Това е причината, поради която времето се е представяло като твърде сложна категория в българския език.

д) Граматикализирано е значението **умозаключителност**, т.е. уста-

новяване на действие от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Изразява се чрез умозаключителните (конклузивните) форми, които се характеризират от т.нар. актуализирана имперфектна морфема, от съчетанието на имперфектната морфема с актуализиращата морфема *Л*: *пишЕЛ е, щЯЛ [шт'АЛ] е да пише, щЯЛ [шт'АЛ] е да е писал, бИЛ е писал* и т.н. Редът умозаключителни форми е едно от наклоненията на българския глагол – **умозаключителното наклонение (конклузив)**, неприсъщо на останалите славянски езици.

е) Граматикализирано е значението **свидетелственост**, носено от морфемата *Х/Ш*: *писаХ, пишеХ, пишеШе, щяХ да пиша, щеШе да пише, щяХ да съм писан, бидоХ писан, бъдеХ писан* и т.н.

2.4. Други характерни особености

а) **Разпространяване на формалния показател за множественост ОВЕ/ЕВЕ**. В старобългарския език формантът *ОВЕ*, сигнализиращ множественост, се е използвал крайно ограничено. В съвременния български език той е обхванал по-голямата част от едносричните съществителни имена от мъжки род: *градОВЕ, родОВЕ, планОВЕ, синОВЕ, плодОВЕ, класОВЕ, дворОВЕ, броЕВЕ* и т.н., както и изолирани двусрични съществителни имена от мъжки род: *вятър – ветрОВЕ, огън – огньОВЕ, център – центрОВЕ*. Тази особеност е характерна за всички южни славянски езици. В северните славянски езици формантът *-OV-* сигнализира дателен или местен падеж, например чешки – *panovi, o panovi;* словашки – *mužovi, o ucitel'ovi;* полски – *profesorowi, o panowi*.

б) **Разпространяване на формалния показател за първо лице М**. В старобългарския език само няколко глагола са притежавали формален показател за първо лице *М* в единствено число, сегашно време. В съвременния български език тази морфема се е наложила при всички глаголи от трето спрежение (по същество нови глаголи), които вече са повече от две трети от съвременната ни глаголна лексика. При това у тези глаголи морфемата *М* се генерализира като формален показател само за първо лице както в единствено, така и в множествено число: *гледаМ – гледаМе, стреляМ – стреляМе*. В старобългарския език, както и при съвременните глаголи от първо и второ спрежение, формалните показатели за лице и число са едни и същи, налице е т.нар. кумулация (натрупване) на граматични значения в една и съща формална единица, например *Ъ* в [*пишЪ*] означава едновременно първо лице, единствено число; *Ш* в *пишеШ* – второ лице, единствено число; *М* в *пишеМ* – първо лице, множествено число и т.н. При глаголите от съвременното трето спрежение двете категории започват да разграничават формалните си показатели, например в *гледаМЕ М* означава първо

лице (както и в *гледаМ*), а *Е* – множествено число. Разгледаната тенденция е много по-силна в някои от диалектите, където обхваща и глаголите от първо и второ спрежение. Тя съществува и в други славянски езици – в словашкия език се е наложила изцяло, в чешкия и в полския език в първо лице множествено число формалните показатели за лице и число са разграничени, съответно *М-Е, М-И*, например чешки – *píšeM-E*, полски – *piszeM-Y*.

в) **Генерализиране на формалния показател за императивност** (повелително наклонение) *й* при новите глаголи от трето спрежение, както и при глаголите от първо и второ спрежение с коренов гласен преди тематичния: *гледаЙ, гледаЙте, стреляЙ, стреляЙте, пиЙ, пиЙте, обуЙ, обуЙте, напоЙ, напоЙте*. При останалите глаголи от първо и второ спрежение императивните формални показатели се различават в единствено и в множествено число – *пишИ, пишЕте, работИ, работЕте*.

г) **Нови форми на притежателното местоимение за трето лице** – *негов, негова, негово, негови; техен, тяхна, тяхно, техни*. Тези форми не са съществували в старобългарския език.

д) **Съхраняване на старобългарските грамеми аорист и имперфект**. В съвременния български език са запазени (с малки формални изменения) и имат активна употреба старите форми за аорист (*писах, писа, писа, писахме, писахте, писаха*), които изпълняват функциите на единствено минало време (единствената деятелна грамема в съвременния български език, изразяваща предходност), и старите форми за имперфект (*пишех, пишеше, пишеше, пишехме, пишехте, пишеха*), изразяващи едновременност на действие с минало действие, с минал ориентационен момент. При това и двата типа форми се образуват както от свършени, така и от несвършени глаголи. Тази особеност на съвременния български език има успоредици в сърбохърватския език и в лужишките езици, където обаче аорист се образува само от свършени, а имперфект – само от несвършени глаголи.

е) **Поява на бройна форма при неличните съществителни имена от мъжки род** – *два стола, няколко стола*, в резултат на преосмисляне на старите форми за двойствено число, които са отпаднали (запазени са само в словенски, горнолужишки и долнолужишки).

ж) **Отпадане на старобългарските сегашни причастия** – деятелно и страдателно, както и на **миналото деятелно причастие** (т.нар. първо) и поява на ново **сегашно деятелно причастие** на *-Щ* – *пишеЩ, говореЩ, гледаЩ, стреляЩ*, под влияние на руски и черковнославянски.

з) **Поява на деепричастие на** *-ЙКИ* – *пишеЙКИ, говореЙКИ, гледаЙКИ, стреляЙКИ*, под влияние на западните български говори.

и) **Употреба на кратките дателни форми на личните местоимения** – *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*, **като кратки притежателни местоимения**,

например *книгата ми, книгата му, книгата ни* и т.н. Този тип употреба не се среща в останалите славянски езици с изключение на сърбохърватския.

3. ЧАСТИ НА РЕЧТА – ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

3.1. Съществително име

Съществителното име е част на речта, с която се назовават (именуват) явленията от сферата на човешкото познание. В много граматики и лингвистични справочници съществителното име се дефинира като понятие за предмет или предметност. Тази характеристика е неточна, защото не предметността или "предмет в общ смисъл" е инвариантното категориално лексикално значение на съществителното име. Трудно е да се приемат за предмет явления като *радост, височина, вълнение* и др.под. Ето защо предпочитаме да се върнем към дефиницията на някои по-стари автори, към която се присъедини напоследък и академичната *Морфология* от 1983 г. В тази дефиниция се набляга на номинативната (именуващата, назоваващата) функция на съществителното име, на способността му да назовава всичко – лица, животни, растения, предмети, абстрактни величини, признаци, действия, състояния и т.н., на способността му да назовава понятия. Във философската литература често се отбелязва, че думата означава понятие, но по-точно погледнато, понятия се означават само чрез съществителни имена.

Да вземем за пример прилагателните имена, които се свързват с признаци, с качества на явленията – *широк, висок, храбър, смел* и т.н. Когато искаме да именуваме тези качества или признаци, задължително използваме съществителни имена – *широчина, височина, храброст, смелост*. Същото се получава и когато искаме да именуваме действия: вместо *бягам, скачам, ритам, мисля*, употребяваме *бягане, скачане, ритане, мислене*. Така стоят нещата и с останалите части на речта. За да изразят понятие, те трябва да се субстантивират, да поемат функциите на съществително име.

Друг начин да се разграничи дадена част на речта от останалите, е да се изброят нейните категории. В този смисъл съществителното име притежава морфологичните категории **число и положение**, остатъци от категорията **падеж** (звателни форми) и лексикално-граматичната категория **род**. Нито една друга част на речта не притежава същия набор от категории.

Латинският термин за съществително име е substantivum. От него произлиза терминът субстантивация (субстантивиране) – превръщане

в съществително, поемане функциите на съществително име от друга част на речта.

Със съществителните имена се назовават всички явления, които ни заобикалят, а те може да бъдат:

а) Понятия за **материални обекти**, заемащи място в пространството:

– лица – *баща, майка, работник, учител, летец, Иван, Ставри*;

– животни – *котка, кон, лъв, ястреб, паламуд, муха, таралеж, Белчо, Сивушка*;

– растения – *пшеница, овес, топола, кокиче, дъб, мак*;

– метали и минерали – *злато, сребро, олово, цинк, гранит, мрамор*;

– вещества – *захар, вода, мляко, масло, цимент, боя*;

– части на тялото – *ръка, крак, нос, ухо, слезка, сърце, десница, копито, лапа*;

– вещи – *лъжица, маса, молив, риза, пушка, цигулка, вретено, наметало*;

– машини и механизми – *автомобил, трактор, влак, динамо, предавател, телевизор, компютър, "Рено", "Шкода", "Беларус"*;

– места за живот и дейност – *град, село, къща, дом, обор, площадка, пазар, игрище, болница, пералня, магазин, завод*;

– географски обекти – *планина, езеро, залив, море, звезда, дефиле, Ком, Дунав, Бургас* и др.

б) Понятия за **абстрактни явления:**

– природни явления – *вятър, дъжд, мъгла, гръмотевица, ураган, затъмнение, здрач*;

– време – *час, минута, секунда, ден, нощ, полунощ, месец, седмица, година, век*;

– обществени и политически явления – *война, мир, митинг, революция, фашизъм, демокрация, исихазъм, мач, конгрес, лектория, събрание, заседание*;

– нравствени и волеви прояви – *мъка, тревога, грижа, ужас, морал, детинщина, мисъл*;

– институции – *президентство, парламент, министерство, инспекция, инстанция, лекторат, университет, академия* и др.

в) Понятия за **качества и признаци**: *смелост, бодрост, дълбочина, височина, постоянство, нехайство, упорство, доброта* и др.

г) Понятия за **действия и състояния**: *бягане, скачане, игра, разсъмване, градеж, движение, учение, мислене* и др.

Лексикално-граматичните разреди при съществителните имена може да се представят чрез следните противопоставяния: лични и нелични съществителни, нарицателни и собствени съществителни, броими (делими) и неброими (неделими) съществителни. Подобно на морфологичните категории тези лексико-граматични разреди обхващат една и съща субстантивна лексика, която "преструяват" в зависимост от на-

личието или липсата на даден семантичен признак, като в повечето случаи всяко съществително име носи по една от характеристиките на въпросното противопоставяне. Например *ливада* е нелично, нарицателно, броимо; *летец* е лично, нарицателно, броимо; *Марица* е нелично, собствено, неброимо и т.н.

Според това, дали назовават лица, или назовават нелица, съществителните имена биват лични и нелични.

а) **Личните съществителни имена** назовават лица или, както е присто в школските граматики, одушевени явления: *ученик, студент, летец, жена, сестра, баща, слугиня, дядо, вуйчо, министър, Иван, Славка, Мария, Захари, Кольо, Даме, Странджата, Караджата.*

В рамките на личните съществителни имена има частични прояви противопоставянето на **мъжколични** и **немъжколични съществителни** (в някои славянски езици като полски, словашки и лужишки то е прокарано тотално). Доколкото към немъжколичните съществителни може да се причислят и всички нелични съществителни, противопоставянето би могло да се изведе и на по-високо равнище, но тъй като за българския език то е изолирано явление, ще остане като семантична разновидност на личните съществителни имена. Такива прояви на мъжколичните съществителни имена са:

– възможността да се свързват с т.нар. мъжколични числителни бройни имена: *петима студенти, четирима офицери, двама летци* и т.н.; но не е възможно *петима камъни, двама жени*;

– необразуването на бройни форми: предпочита се *няколко летци*, а не *няколко летеца*, *петдесет инженери*, а не *петдесет инженера* и т.н.;

– свързването с винителни и дателни падежни форми на въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения – *летецът, когото виждам...*, но не е възможно *камъкът, когото виждам.*

б) **Неличните съществителни имена** назовават понятия за животни, неодушевени обекти и непредметни понятия: *кон, камила, магаре, стол, дъска, врата, завеса, маса, лампа, часовник, автомобил, Дунав, Марица, Ком, Странджа, Рила, лято, зима, бодрост, мислене, надежда, студентство, ориз* и т.н.

Според това, дали назовават група еднородни явления (в това число и отделното явление), или са названия на единични лица или други явления, съществителните имена се делят на нарицателни и собствени.

а) **Нарицателните съществителни имена** назовават група еднородни явления и същевременно конкретното явление. Именно нарицателните съществителни са названия на понятията. Може да се нарекат още **общи съществителни имена**: *стол, маса, дърво, клон, лисица, змия, писател, летец, художник, овчар, мисъл, събрание, радост, смелост, скачане,*

писане, движение.

б) **Собствените съществителни имена** назовават отделни лица, животни, обекти или абстрактни явления. Те не се свързват с понятие, а принадлежат на единични явления, поради което може да се нарекат **частни съществителни имена.** Те биват:

– повторяеми – имена на лица (*Стоян, Злати, Мария, Светла, Митко, Панайотов, Селимски, Андрейчин*), животни (*Белчо, Сивушка, Шаро, Марко*), фабрики, заводи, предприятия, институции и др. (*фабрика "Слънце", завод "Светлина", читалище "Пробуда", кино "Тракия", ресторант "Гемията", училище "Иван Вазов"*);

– неповторяеми – най-често географски названия (*България, Дунав, Ком, Бургас, Странджа, Азия, Венера, Оборище*) и прозвища (*Странджата, Боримечката, Караджата, Моканина*).

в) Наблюдават се случаи, в които нарицателните съществителни имена преминават в собствени и обратно:

– преминаване на съществителни нарицателни в съществителни собствени: *вяра – Вяра, иглика – Иглика, надежда – Надежда, радост – Радост, искра – Искра, дума* – вестник *"Дума", континент* – вестник *"Континент", панорама* – телевизионно предаване *"Панорама", светлина* – завод *"Светлина", тютюн* – роман *"Тютюн"* и др.;

– преминаване на съществителни собствени в съществителни нарицателни – това са предимно случаи, в които дадени явления са наречени на името на откривателя си и по този начин се назовава група явления, понятие за явлението, а не единичен обект: *Сандвич – сандвич, Ват* (Дж. Уат) – *ват, Волт* (Ал. Волта) – *волт, Рентген – рентген, Ампер* (А.М. Ампер) – *ампер, Ом – ом, Кулон* (Ш. Кулон) – *кулон, Гоблен – гоблен* и др.

Според отношението си към морфологичната категория число съществителните имена биват броими (делими) и неброими (неделими).

а) **Броимите (делимите) съществителни имена** притежават морфологична категория число, т.е. могат да имат форми за множествено число, които сигнализират разделно множество. Тук спада огромната част от субстантивната лексика: *стол – столове, маса – маси, жена – жени, село – села, стихотворение – стихотворения, Иван – Ивановци, Стоян – Стояновци, Мария – Марии* и т.н.

б) **Неброимите (неделимите) съществителни имена** по принцип нямат форми за множествено число. Тук спадат следните групи съществителни:

– съществителни събирателни – назовават множества от еднородни явления, възприемани като неделима цялост: *студентство, учителство, селячество, гражданство, чиновничество, даскаля, гражданя, книжа, къщя, метраж, грамаж* и др.

Забележка: Друга група събирателни съществителни имена (т.нар. непроизводни) като *ято, стадо, рота* може да имат множествени форми, съответно *ята, стада, роти,* и спадат към броимите съществителни. Подобно е положението и с някои производни: *дъбак – дъбаци, върбалак – върбалаци, ракитак – ракитаци, лещак – лещаци, гъсталак – гъсталаци* и др.;

– съществителни за двуединни предмети: *очила, клещи, гащи, везни, щипци, плещи*;

– съществителни, означаващи маси: *ориз, трици, грис, захар, вар, цимент, сол, макарони, въздух*;

– съществителни, назоваващи химични елементи: *сребро, никел, арсен, олово, алуминий*;

– съществителни собствени за географски обекти: *Дунав, Байкал, Европа, Венера, Бургас*;

– съществителни собствени за прозвища: *Боримечката, Караджата, Моканина, Странджата*;

– значителен брой абстрактни съществителни: *омраза, гняв, здраве, обич, бодрост, смелост, умора, любов, мирис, социализъм, юношество* и др.

Неброимите съществителни имена се делят на две формални групи:

а) **Singularia tantum**, т.е. имащи форма само за единствено число. Тук спадат споменатите вече групи: част от съществителните събирателни (*студентство, учителство*); част от съществителните, означаващи абстрактни понятия, немислими като множества (*здраве, любов, идеализъм*); имена на химични елементи (*водород, кислород, сребро*); имена на някои вещества, мислими като маси (*ориз, грис, захар*); собствени имена на географски обекти (*Бургас, Ком, Янтра*); собствени имена за прозвища (*Боримечката, Странджата, Караджата*).

б) **Pluralia tantum**, т.е. имащи форма само за множествено число. Тук спадат следните семантични групи: съществителни за двуединни предмети (*очила, везни, обуща*); част от съществителните, именуващи маси (*трици, въглища, макарони*); част от собствените съществителни имена за географски обекти, планински вериги и масиви, употребявани почти винаги членувани (*Алпите, Пиренеите, Родопите, Хималаите, Апенините, Андите*); някои названия на селища (*Драгалевци, Бусманци, Брусарци*), изолирани имена на народни обичаи и обреди (*повратки, поклади, заговезни, засевки*).

3.2. Прилагателно име

Прилагателното име е част на речта, с която се означават (но не се назовават) статични признаци, белези, качества или свойства на явленията, назовани със съществителни имена. Прилагателното е дума, която не означава отделно понятие, а винаги едно общо понятие със

съществителното име, което пояснява. При това то винаги стеснява обема на понятието, превръща го от родово във видово: *жълто знаме, червено знаме, зелено знаме, синьо знаме* са видови понятия по отношение на родовото понятие знаме; *български език, руски език, френски език, немски език* са видови понятия по отношение на родовото понятие *език*.

Прилагателните имена обикновено се употребяват заедно със съществителни имена, откъдето идва и терминът за назоваването им – имена, които "се прилагат" към други имена.

Латинският термин за прилагателно име е adjectivum.

Прилагателното име е част на речта, която се характеризира от морфологичните категории **число, род, положение** и **степенуване** (само при качествените прилагателни).

Под признаци, качества, свойства, белези на явленията се разбира:

– форма: *кръгъл, четвъртит, овален, цилиндричен, пирамидален, продълговат, кълбовиден, пръчковиден*;

– време: *годишен, днешен, вчерашен, зимен, летен, майски, вековен, лански*;

– цвят: *червен, зелен, жълт, жълтеникав, кафяв, син, черен, бял, белезникав, жълтозелен*;

– физически белези: *твърд, здрав, мек, корав, гъвкав, крехък, чуплив, устойчив*;

– физиологични състояния: *болен, здрав, гладен, жаден, сънлив, бодър, жив, мъртъв*;

– душевни характеристики: *добър, лош, смел, страхлив, див, щедър, храбър, горд, зъл, подъл, честен, жесток, кротък, мил*;

– интелектуални характеристики: *умен, глупав, находчив, комбинативен, мъдър, съобразителен, разсъдлив*;

– двигателни характеристики: *бърз, бавен, муден, туткав, флегматичен, скоростен, стремителен, активен, пасивен*;

– сетивни възприятия: *сладък, горчив, кисел, солен, тръпчив, лют, топъл, студен, хладен, горещ, сух, мокър, влажен, гладък, грапав, остър, тъп, тих, шумен, звучен, пронизителен, миризлив, вонящ, ароматен*;

– произход: *стъклен, железен, метален, леден, книжен, конски, овчи, свински, винен, гроздов, сливов, керамичен*;

– принадлежност: *български, руски, френски, бащин, майчин, лъвски, лъвов, златарски, овчарски*;

– място: *бургаски, кюстендилски, селски, градски, горски, средногорски, крайморски*;

– пространствени отношения: *горен, долен, ляв, десен, външен, вътрешен, страничен, периферен, допирен*;

– поредност: *последен, последователен, предишен, следходен,*

предходен;

– предназначение: *аптечен, вагонен, жетварски, лекарски, ученически, студентски, обувен*;

– общи отношения: *зависим, подобен, обратен, противоположен, аналогичен, подвластен, същ, друг*; и др.

Основните лексико-граматични разреди при прилагателните имена са качествени и относителни прилагателни, като в рамките на относителните може да се обособят и по-малки групи.

Качествените прилагателни имена означават първични, естествени и постоянни характерни белези на явленията, които не зависят от отношенията им с други явления. Те изразяват качествените характеристики непосредствено чрез своята лексикална основа. Такива прилагателни имена са: *бял, зелен, червен, прав, голям, широк, сух, сладък, кисел, тънък, бос, сляп, добър, лош, храбър, смел* и т.н. В повечето случаи са непроизводни думи, но може да бъдат и производни, например *тъжен* (от *тъга*), *страхлив* (от *страх*) и др.

Най-важните лексико-граматични особености на качествените прилагателни имена са:

а) В огромното си мнозинство те могат да се степенуват, например *добър – по-добър – най-добър; лош – по-лош – най-лош; малък – по-малък, най-малък* и т.н. Не е възможно да се степенуват качествените прилагателни, означаващи цветове – *бял, червен, зелен, жълт, син* и т.н., както и някои други, например *бос, кух, сляп, жив*.

б) От тях може да се образуват други прилагателни, които изразяват оттенъци на качеството, сигнализирано от основното прилагателно, например *добър – добричък, мил – миличък, тесен – тесничък, зелен – зеленикав, син – синкав, груб – грубоват, тънък – тънкуляв, дебел – въздебел, черен – възчерен, мил – премил, добър – предобър* и т.н.

в) От тях може да се образуват наречия на *-О, -Е*, например *силен – силно* (удря силно), *хубав – хубаво, смел – смело, добър – добре, зъл – зле, бърз – бърже* и т.н.

г) От тях може да се образуват съществителни имена чрез различни лексикални морфеми, например *смел – смелост; бодър – бодрост; храбър – храброст, храбрец; хубав – хубавец; дълбок – дълбочина; висок – височина; широк – широчина; червен – червенина; зелен – зеленина; син – синина, синева; остър – острота; добър – доброта; весел – веселие* и т.н.

д) Голяма част от тях могат да образуват антонимни двойки, например *добър – лош, смел – страхлив, висок – нисък, широк – тесен, дебел – тънък, силен – слаб, мокър – сух, гъст – рядък, прав – крив, дълъг – къс, остър – тъп* и пр.

Относителните прилагателни имена означават признаци, белези и свойства на явленията, които произтичат от връзките им с други

явления. Става дума за отношения между явления, означени с имена, откъдето произлиза и терминът за назоваването им – относителни. Тези отношения може да бъдат доста разнообразни. Например *дървен стол = стол от дърво, железен лост = лост от желязо, горски ягоди = ягоди от гората, полски цветя = цветя от полето, български език = език на българите, превозно средство = средство за превоз, сестрин син = син на сестра, кюстендилски сливи = сливи от Кюстендил* и т.н.

Най-съществените лексико-граматични особености на относителните прилагателни имена са:

а) Винаги са производни думи, докато огромната част от качествените са непроизводни. Образуват се най-често от съществителни имена чрез лексикални морфеми, например *лято – летен, зима – зимен, дърво – дървен, гора – горски, село – селски, лекар – лекарски, мисъл – мисловен, дъжд – дъждовен* и др.

б) Не се степенуват, тъй като изразяваното отношение не може да има степени – то или съществува, или не съществува, например *дървеният стол* не може да бъде *по-дървен* или *най-дървен*.

в) Всички прилагателни имена може да бъдат съгласувани определения в изречението, но само относителните се заместват от несъгласувани определения, образувани от предлог + съществително име, от което произлиза относителното прилагателно, например *копринена риза = риза от коприна, зимна вечер = вечер през зимата* (вж. и всички примери по-горе). Съвсем малка част от тях не могат да намерят предложно съчетание като сполучлив еквивалент, например *пролетни надежди*.

г) При преносна употреба относителните прилагателни имена могат да преминават в качествени, например *дървен стол* (относително), но *дървена глава* (качествено, би могло даже да се степенува – *Твоята глава е по-дървена от моята*); *желязна ограда*, но *железен характер; змийска отрова*, но *змийски характер* и т.н.

В рамките на относителните прилагателни имена може да се обособят две самостоятелни групи: притежателни прилагателни имена и поредни количествени прилагателни имена.

а) **Притежателните прилагателни имена** сигнализират признака 'лична принадлежност'. Обикновено те са образувани с лексикалните морфеми *-ОВ* и *-ИН*, например *братов, вуйчов, чичов, Петров, Иванов, Кольов, бащин, лелин, мамин, Неделкин, Иванкин* и др.

б) **Поредните количествени прилагателни имена** (т.нар. редни числителни имена) по традиция ще разгледаме в раздела за числителните имена. Същинското им място обаче е тук, тъй като те не се различават от относителните прилагателни имена по никакви граматични характеристики.

В съвременния български език към прилагателните имена се причисляват и някои стари причастия:

а) Старото сегашно страдателно причастие, образувано с морфемата *-М*, например *любим, търпим, нетърпим, поносим, непоносим, видим, невидим, уловим, неуловим, разбираем, неразбираем* и пр. Има обаче специалисти, които констатират, че това причастие отново проявява продуктивност и се възстановява в съвременния български език.

б) Старите сегашни деятелни причастия горещ, вонещ, същ, могъщ. Разбира се, от функционална гледна точка към прилагателните имена могат да се причислят и всички съвременни сегашни деятелни причастия. И тук обаче ще се съобразим с традицията и ще ги разгледаме при глагола.

в) Старите минали деятелни причастия – *бивш, печеливш, потърпевш*.

г) Има учени, които отнасят към прилагателните имена и някои минали свършени деятелни причастия на *Л* и минали страдателни причастия на *Н, Т* като *гнил, грохнал, заспал, загледан, наранен* и т.н. Тук те се разглеждат при глагола, тъй като могат да бъдат пълноценни съставки на лични аналитични глаголни форми: *грохнал е, би грохнал, ще бъде грохнал, беше заспал, беше наранен, би бил наранен* и т.н.

3.3. Числително име

Числителното име е част на речта, с която се назовават числата и числовите признаци. Обикновено в граматиките и лингвистичните справочници числителното име се свързва с понятие за количество, за брой и ред, за численост. Това е вярно, но не е съвсем точно, защото количествени характеристики се отбелязват и с други части на речта: съществителни събирателни – *студентство, рота, ято*; прилагателни имена за размери и количество – *малък, голям, многоброен*; местоимения – *колко, няколко, колцина, николко*; наречия – *малко, много, повече*; че даже и глаголи – *удвоявам, утроявам, повтарям, потретвам*. За да прецизираме дефинирането на числителното име, трябва да прокараме разлика между число, числително име и цифра. В този смисъл **числото** е "понятие за количество, величина, посредством което се брои и смята" (*Речник на съвременния български книжовен език.* Т. 3. С., 1959, с. 623). Следователно **числото** е понятие предимно от сферата на математиката. Числителното име вече е название на числото, като по традиция тук прибавяме и числовите признаци (на практика т.нар. редни числителни имена по нищо не се различават от относителните прилагателни имена). Именно числителното име, думата–числително име, е обект на езикознанието и в частност на граматиката. **Цифрата** е писмен

белег на числата и подобно на буквата е обект на ортографията (графиката и правописа).

От друга страна, числителното име е изкуствено обособена част на речта, като са отчетени преди всичко лексикалните, а не морфологичните ѝ особености. Това се потвърждава от обстоятелството, че морфологичните особености на числителното име са твърде разнообразни. По принцип бройните числителни имена са съществителни, например в ***три** по **три** прави **девет*** или ***три** и **две** прави **пет*** (типични съществителни са *милион* и *милиард* – те са от мъжки род и имат форми за множествено число), или пък именно те проявяват самостоятелност като част на речта, например ***десет** коня, **четири** стола, **петдесет** студенти* (съществителното име е съгласувано с числителното, с изразеното количество). Редните числителни имена, например ***първи** ден, **втора** смяна, **трето** дете*, са прилагателни имена. И тук обаче ще се съобразим с традицията и ще разгледаме числителното име самостоятелно.

Числителното име притежава морфологичните категории **род** (без бройните с някои изключения), **число** (без бройните с някои изключения) и **положение** (определеност~неопределеност).

По състав числителните имена са прости, сложни и съставни.

а) **Простите числителни имена** съдържат една коренна морфема, те са прости думи: *един, пет, седем, десет, сто, хиляда; **първи, втори, пети,** десети, стотен* и т.н.

б) **Сложните числителни имена** съдържат повече от една коренна морфема, те са сложни думи, представящи единна морфологична и акцентна цялост: *единадесет, седемнадесет, двеста, триста, петстотин; единадесети, дванадесети, четиридесети* и т.н.

в) **Съставните числителни имена** са синтактични съединения от две или повече числителни имена, назоваващи едно число: *двадесет и един, двеста осемдесет и четири, хиляда седемстотин осемдесет и две; тридесет и втори, сто двадесет и пети* и т.н.

Основната дихотомия при числителните имена е числителни бройни – числителни редни. Наред с тези две основни групи могат да се обособят и други: дробни числителни, числителни за приблизителност, събирателни числителни (или съществителни, произлезли от числителни), мъжколични числителни, умалително-гальовни числителни, прилагателни имена от числителни, наречия от числителни.

Бройните числителни имена са същинските числителни имена, поради което някои учени ги наричат **основни**. Именно те са названията на числата от десетичната бройна система. Назовават абстрактно названието на числото, като в такъв случай имат функциите на отвлечено съществително (*едно, две, три, седем*), или пък сигнализират числов признак на явленията, определящ точния им брой (***един** човек, **две***

*жени, **три** момчета*).

В граматично отношение бройните числителни имена се различават от прилагателните имена (респ. и от редните числителни имена) по липсата (с някои малки изключения) на морфологичните категории род и число. Всъщност това е най-сериозният морфологичен аргумент за обособяването на числителното име като самостоятелна част на речта. Изключение правят само числителните *един, една, едно, едни; два, две; милион, милиони; милиард, милиарди*. Твърде възможно е тази особеност на *един* да се дължи на факта, че това числително име често се употребява във функциите на неопределително местоимение и на неопределителен член, например ***Един** човек отвори вратата, **Една** писателка никога не би казала такова нещо.*

Основните числителни бройни са *един, два, три, четири, пет, шест, седем, осем, девет, десет, сто, хиляда, милион, милиард*. От тях чрез различни комбинации, суфиксални средства и синтактични свързвания се образуват останалите, включително и редните числителни. От съвременно гледище основните числителни бройни са непроизводни. Всички останали са производни.

При числителните от 11 до 19 е характерен типът *единадесет, дванадесет, тринадесет*... и т.н., т.е. става дума за аритметичното действие събиране, като числителното от по-ниския клас (единици) се поставя пред числителното от по-високия клас (десетици). Двете части на думата са съединени с предлога *на*, т.е. към *десет* се наслагват последователно *един, два, три, четири* и т.н.

Пак чрез събиране се образуват всички съставни числителни (21, 22, 23..., 31, 32, 33..., 101, 102, 103..., 111, 112, 113..., 121, 122, 123..., 201, 202, 203..., 211, 212, 213..., 1721, 1722, 1723... и т.н.), като числителното от по-високия клас заема място пред числителното от по-ниския клас (милиони – хиляди – стотици – десетици – единици), а последното синтетично числително се съединява от съюза *и*, който в говоримия език означава събиране (+): *двадесет и едно, двадесет и две, тридесет и три, четиридесет и седем, сто и единадесет, сто двадесет и едно, хиляда седемстотин тридесет и пет*. Тук наблюдаваме синтактични съединения на две или повече числителни имена, които назовават едно число.

Числителните от класовете десетици (20, 30, 40...), стотици (200, 300, 400...), хиляди (2000, 3000, 4000...), милиони, милиарди и т.н. също се образуват от различни комбинации на основните числителни, но чрез аритметичното действие умножение, като числителното от по-ниския клас (във функциите на множител) се поставя пред числителното от по-високия клас (във функциите на множимо). Числителните от класовете десетици и стотици са сложни, при тях съответно 10 и 100 се умножават последователно с числата от 2 до 9: *двадесет, тридесет, четириде-*

сет..., двеста, триста, четиристотин, петстотин... Числителните от класовете хиляди, милиони, милиарди и т.н. са съставни, при тях съответно 1000 и 1 000 000 се умножават последователно с всички числа от 2 до 999: *две хиляди, три хиляди, четири хиляди, единадесет хиляди, двадесет и една хиляди, триста и двадесет хиляди, триста двадесет и пет хиляди; два милиона, три милиона, четиридесет милиона, сто двадесет и четири милиона, осемстотин седемдесет и три милиона* и т.н. Както се вижда, когато множителят е съставно числително, то се подчинява на правилата на собственото си образуване.

Имената на числата 400, 500, 600, 700, 800, 900 имат втора съставна част *стотин*, която е остатък от стара форма за родителен падеж множествено число: *четиристотин, петстотин* и т.н.

Редните числителни имена означават числов признак за поредност. Те не се отличават от относителните прилагателни имена по граматичните си особености – притежават морфологичните категории род, число и положение, в изречението най-често са съгласувани определения: ***първи** ред, **втора** седмица, **пета** колона, **двадесет и пети** ден.*

Образуват се от бройните числителни имена чрез морфемите *-И*: *пет – петИ, десет – десети*, или *-ТИ:* само при *три – треТИ*. При съставните числителни се преобразува само последната съставка: *сто двадесет и петИ*. Редните числителни първи и втори са образувани суплетивно.

Редните числителни от класа стотици се образуват чрез морфемите *-Т- + ЕН/И*, като имат два типа форми: *стотен и стотни, двестотен и двустотни, деветстотен и деветстотни*. Редните числителни от класовете хиляди, милиони, милиарди се образуват чрез морфемата *-ЕН: хилядЕН, милионЕН, милиардЕН, двехилядЕН, петмилионЕН, десетмилиардЕН*. Интересното тук е, че производните числителни редни, означаващи повече хиляди, милиони, милиарди, които като бройни числителни са съставни, преминават в сложни: *пет хиляди – петхиляден, седем милиона – седеммилионен, осем милиарда – осеммилиарден*.

Дробните числителни имена назовават дробни числа, които от своя страна означават размера на част от общото или подразделения на единицата. Те са разновидност на бройните числителни и винаги са съставни: *една трета, две четвърти, три осми*.

Дробните числителни имена се образуват от числително бройно, което назовава числителя, и числително редно в множествено число, което назовава знаменателя на дробта: *пет шести, две трети, седем осми, шест десети*. Изключение правят дробните числителни с числител единица, при които знаменателят е редно числително в женски род единствено число: *една втора, една трета, една шеста*. Това се дължи на изпускането на съществителното част, т.е. *една трета*

означава ‘една трета част от цялото’. Този тип дробни числителни имат и паралелни форми – *половина (половинка), третина (третинка), четвъртина (четвъртинка), осмина (осминка), десетина (десетинка), стотина (стотинка).* От съвременно гледище те са съществителни имена и е логично да се разглеждат в раздела за съществително име.

Мъжколичните числителни са разновидност на бройните числителни имена. Характеризират се от морфемата *-(И)МА*: *трима, четирима, петима, шестима, седмима (седмина), осмима (осмина), деветима, десетима.* Те се свързват само с личните съществителни имена от мъжки род, които по принцип са в множествено число (а не в бройна форма): ***петима*** *летци,* ***шестима*** *студенти.* Тенденцията е в тези случаи бройната форма да се избягва. Тя се държи стабилно само в съчетанието с двама: ***двама*** *сина,* ***двама*** *работника*, но и ***двама*** *работници.* Мъжколичните числителни може да поясняват и съществително име, означаващо разделно множество от лица, от които поне едно е от мъжки пол, например *В залата бяха* ***четирима*** *–* ***двама*** *мъже и две жени.*

Съществуват още два типа мъжколични числителни бройни – образувани с морфемите *-ИЦА* и *-МИНА*: *двоица, троица; двамина, тримина, седмина, десетмина.* Повечето от тях имат ограничена употреба.

Числителните бройни за приблизителност се образуват по два начина:

а) Чрез безсъюзно свързване на две числителни (правописно се свързват с дефис): *две-три, три-четири, четири-пет, седем-осем, пет-десет, петнадесет-двадесет, петдесет-сто, деветдесет-сто* и т.н. Обикновено се свързват две следващи едно след друго числителни или закръглени към *пет, десет, сто* и т.н. Едва ли някой ще каже *пет-седем, три-осем* или *четири-осемнадесет.*

б) Чрез морфемата *-ИНА* за числата от класа десетици и от 11 до 19, например *десетина, двадесетина, петнадесетина, стотина.*

Умалително-гальовни числителни се образуват от бройните числителни *един, два, три, четири*, мъжколичните *двама, трима, четирима*, и от някои числителни редни – *първи, втори, трети, пети*, с различни умалителни морфеми, например *едничък, едничка, едничко, еднички, двамка, двечки, двенки, двамца, трички, тринки, тримка, тримца, четиримка, четирки; първичък, първичка, първичко, първички, второчък, третичък, четвъртичък, петичък* и т.н. Употребяват се предимно в детския език или в езика на детските писатели.

Съществителни имена, производни от числителни, са *единица, двойка, тройка, четворка, петорка, петица, шесторка, шестица, седморка, седмица; десеторка, десетица, десетка, десетачка, единадесеторка, единадесетица, стотица, стотарка* и т.н. Някои автори

ги наричат **събирателни**, като прибавят към тях и мъжколичните числителни бройни имена.

Прилагателните имена, производни от числителни, са два типа:

а) Образувани с *-ОЕН, -ОЙН, -ОРН, -ОРЕН*, например *двоен, двойна, двойно, двойни, троен, четворен, петорен, десеторен, десеторно.*

б) Образувани с *-КРАТЕН*, например *еднократен, двукратен, трикратен, четирикратен* и др. или пък с *-ОЯК*, например *двояк, трояк.* Някои учени наричат този тип прилагателни **умножителни числителни имена**.

Сложни прилагателни имена с първа съставна част числително име са например *двугодишен, двумоторен, трисричен, четириетажен, петстаен, шестоъгълен* и т.н.

Наречия от числителни имена са *веднъж, дваж, триж, еднократно, трикратно, двойно, тройно, първо, второ, трето* и т.н.

3.4. Местоимение

Местоимението е част на речта, с която се заместват имена (съществителни, прилагателни, числителни), включително и когато се пита за тях. То не назовава понятията, а само насочва към тях, като замества имената, с които са наречени. От особено значение е неговата стилистична роля, тъй като прави речта по-кратка и стегната, чрез него се избягва повторението на едни и същи думи. Латинският термин за местоимение е pronomen.

По значение местоименията биват:

а) Лични: *аз, ти, той, ние, вие, те.*

б) Притежателни: *мой, твой, негов, неин, наш, ваш, техен.*

в) Възвратни: *себе си, се, си, свой.*

г) Показателни: *този, тоя, онзи, оня, такъв, онакъв, инакъв, толкав, толчав, толкова.*

д) Въпросителни: *кой, що, какъв, колък, колкав, колчав, чий, колко, колцина.*

е) Относителни: *който, щото, какъвто, чийто, колкото.*

ж) Неопределителни: *някой, някакъв, нечий, няколко, неколцина, нещо; еди-кой, еди-какъв, еди-чий, еди-колко, еди-що; кой-годе, какъв-годе, чий-годе, колко-годе, що-годе; кой да е, какъв да е, чий да е, колко да е, що да е.*

з) Отрицателни: *никой, никакъв, ничий, николко, нищо.*

и) Обобщителни: *всякой, всеки, всичко, всякакъв, всичкият.*

С оглед на граматичните си особености местоименията са твърде разнородна група думи. Това насочва някои учени да ги делят на местоимения съществителни, местоимения прилагателни, местоимения числителни и местоимения наречия, като всяка група носи характерните

морфологични категории на съответната част на речта. Именно поради това морфологичните особености ще бъдат отбелязани при представянето на всеки един от типовете местоимения по значение.

Местоименията наречия (формално тук попадат и местоименията числителни), които присъстват в повечето семантични типове, са неизменяеми, т.е. не притежават никакви морфологични категории: *що, колко, колцина, щото, колкото, нещо, няколко, нищо, николко, всичко, колко-годе, що-годе, еди-колко, еди-що, колкото и да е, що да е.*

Друг принцип за класификация на местоименията е според характера на категорията род – дали е лексикално-граматична, или е морфологична. В такъв аспект те се делят на безродови (местоимения съществителни) и родови (местоимения прилагателни).

а) **Безродови** са личните местоимения за първо и второ лице (*аз, ти, ние, вие*) и възвратното лично местоимение (*себе си, се, си*). Категорията род при тях е лексикално-граматична, подобно на съществителните имена, но за разлика от тях безродовите местоимения не могат да бъдат пояснявани от граматично определение. Граммата множественост се изразява чрез суплетивни форми, което съответства на по-особената ѝ семантика. Например *ние* не означава каквото и да е разделно множество, а точно определено: *аз* и *ти*; *аз, ти* и *той; аз* и *вие*. Падежните форми на безродовите местоимения също са суплетивни (*аз – мене, ти – тебе, той – него* и т.н.). Характерна особеност тук са и кратките падежни форми (*ме, те, го, я, ни, ви, ги, ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*), при това в ново време дателните форми (*ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*) са добили функциите и на кратки притежателни местоимения.

б) **Родови** са останалите местоимения с изключение на местоименията наречия. При тях категорията род е морфологична, каквато е и при прилагателните имена, множествените форми са синтетични и са образувани от единствените чрез специфична граматична морфема (*мой – моИ, кой – коИ, какъв – каквИ, който – коИто, никой – никоИ*), присъщи са им и останалите морфологични категории, характерни за прилагателните имена. Някои от родовите местоимения имат форми за именителен, винителен и дателен падеж.

В последно време някои автори включват към местоименията и т.нар. **местоименни наречия** – *тука, тук, там, сега, тогава, така, тъй, инак, иначе, къде, кога, как, където, когато, както, някъде, някога, някак, никъде, никога, никак, всякъде, всякога, всякак* и др. По принцип приемаме това за правилно, тъй като изброените наречия са образувани от местоименни корени, а и функциите им дават основания да бъдат причислени към местоименията наречия. На този етап обаче ще се съобразим с традицията и ще ги представим в раздела за наречията.

3.4.1. Лични местоимения

Личните местоимения са думи, които заместват названия на явления, означени със съществително име, субстантивирана част на речта или словосъчетание, доминирано от съществително име. Те притежават лексикално-граматичните категории лице, число и падеж, а лексемата за трето лице той, произлязла от показателно, т.е. от родово местоимение, притежава и морфологичната категория род (вж. таблицата).

Личните местоимения са най-разклонената прономинална група. Освен лексемите и формите, чрез които се изразяват горепосочените категории, за тях са характерни дълги и кратки форми (*мене – ме, ми; тебе – те, ти; него – го; нему – му; нея – я; ней – ѝ; нас – ни; вас – ви; тях – ги; нам – ни; вам – ви; тям – им*), безпредложна и предложна употреба (*нему – на него, ней – на нея, нам – на нас, вам – на вас, тям – на тях*). За съвременния носител на езика ни по-естествени са предложните съчетания.

В разговорната и в мерената реч се употребяват и съкратени форми на някои лични местоимения, например *мен* вместо *мене, теб* вместо *тебе*, *ний* вместо *ние*, *вий* вместо *вие*. Според Ст. Стоянов в изискана книжовна реч те не се толерират.

Личните местоимения в съвременния български език са:

ЧИСЛО	ЛИЦЕ		ПАДЕЖ			
	РОД	именителен	винителен		дателен	
			пълна форма	кратка форма	пълна форма	кратка форма
единствено число	1.	*аз*	*мене (мен)*	*ме*	*(мене, мен)*	*ми*
	2.	*ти*	*тебе (теб)*	*те*	*(тебе, теб)*	*ти*
	3. м.р.	*той*	*него*	*го*	*(нему)*	*му*
	ж.р.	*тя*	*нея*	*я*	*(ней)*	*ѝ*
	ср.р.	*то*	*него*	*го*	*(нему)*	*му*
множ. число	1.	*ние (ний)*	*нас*	*ни*	*(нам)*	*ни*
	2.	*вие*	*(вий)*	*вас*	*ви*	*(вам) ви*
	3.	*те*	*тях*	*ги*	*(тям)*	*им*

3.4.2. Притежателни местоимения

Притежателните местоимения са думи, които заместват имена или словосъчетания, изразяващи принадлежност. Имената, които се заместват от притежателните местоимения, най-често са притежателни прилагателни, а словосъчетанията – предлог + съществително име, например ***Петровата** нива – **неговата** нива (нивата **му**), **Недината** внучка – **нейната** внучка (внучката **ѝ**), общежитията **на студентите** – **техните** общежития (общежитията **им**)*. Притежателните

местоимения за първо и второ лице заместват лични местоимения, например *Книгата, която **ми** принадлежи (която принадлежи **на мене**) – книгата **ми**.*

По произход притежателните местоимения са свързани с личните, но спадат към родовите местоимения и притежават морфологични категории, характерни за прилагателните имена – число, род, положение. С личните местоимения ги свързват общите корени (*мене – мой, ти – твой, ние – наш, вие – ваш, тях – техен* и др.), както и наличието на кратки форми (*ми, ти, му, й, ни, ви, им*), които всъщност са преосмислени дателни форми на самите лични местоимения. Кратките форми са една от балканските черти на съвременния български език (срещат се още в гръцки, румънски и сърбохърватски) и една от характерните му особености на фона на останалите славянски езици.

Притежателните местоимения в съвременния български език са:

ПРИТЕЖАТЕЛ				ПРИТЕЖАВАНО				
ЧЛЕН	ЧИСЛО	ЛИЦЕ	РОД	ПЪЛНИ ФОРМИ				КРАТКИ ФОРМИ
				единствено число			множествено число	
				м. р.	ж. р.	ср. р.		
неопределени форми	единствено	1.		*мой*	*моя*	*мое*	*мои*	*ми*
		2.		*твой*	*твоя*	*твое*	*твои*	*ти*
		3.	м.	*негов*	*негова*	*негово*	*негови*	*му*
			ж.	*нейн*	*нейна*	*нейно*	*нейни*	*й*
			ср.	*негов*	*негова*	*негово*	*негови*	*му*
	множествено	1.		*наш*	*наша*	*наше*	*наши*	*ни*
		2.		*ваш*	*ваша*	*ваше*	*ваши*	*ви*
		3.		*техен*	*тяхна*	*тяхно*	*техни*	*им*
определени форми	единствено	1.		*моят*	*моята*	*моето*	*моите*	
		2.		*твоят*	*твоята*	*твоето*	*твоите*	
		3.	м.	*неговият*	*неговата*	*неговото*	*неговите*	
			ж.	*нейният*	*нейната*	*нейното*	*нейните*	
			ср.	*неговият*	*неговата*	*неговото*	*неговите*	
	множествено	1.		*нашият*	*нашата*	*нашето*	*нашите*	
		2.		*вашият*	*вашата*	*вашето*	*вашите*	
		3.		*техният*	*тяхната*	*тяхното*	*техните*	

3.4.3. Възвратни местоимения

Възвратните местоимения са два типа – възвратни лични местоимения и възвратни притежателни местоимения.

а) **Възвратните лични местоимения** са думи, които заместват лични местоимения в косвени падежи. Спадат към безродовите местоимения,

притежават само категория падеж без форми за именителен падеж, имат пълни и кратки форми:

винителен падеж *себе си* *се*

дателен падеж *на себе си* *си*

б) **Възвратните притежателни местоимения** са думи, които заместват обикновените притежателни местоимения, когато притежателят е подлог в изречението. Спадат към родовите местоимения и по граматичните си характеристики с нищо не се отличават от останалите притежателни местоимения – характеризират се от морфологичните категории число, род и положение; имат пълни и кратки форми, като кратката форма е неизменяема, тя е преосмислена форма на възвратното лично местоимение.

Възвратните притежателни местоимения в съвременния български език са:

ПОЛОЖЕНИЕ (ЧЛЕН)	ПЪЛНИ ФОРМИ				КРАТКА ФОРМА
	единствено число			множествено число	
	м. р.	ж. р.	ср. р.		
неопределено	*свой*	*своя*	*свое*	*свои*	
определено	*своя(т)*	*своята*	*своето*	*своите*	
					си

3.4.4. Показателни местоимения

Показателните местоимения са думи, които посочват различни явления или техни признаци. Принадлежат към родовите местоимения, притежават морфологичните категории число и род, но не се членуват. Изключение прави показателното местоимение за количествена характеристика *толкова*, което е неизменяемо. Повечето от показателните местоимения могат да се противопоставят по близост~отдалеченост на посочваното явление: *този – онзи, тоя – оня такъв – онакъв.*

По значение показателните местоимения биват:

а) За посочване на явления, означени със съществителни имена:

– близки: *този, тоз, тоя*;

– далечни – *онзи, оня.*

б) За посочване на качества и признаци, означавани с прилагателни имена: *такъв, онакъв, толкав, толчав.*

в) За посочване на количествени характеристики, означавани с числителни имена или други думи, изразяващи количество: *толкова.*

Показателните местоимения в съвременния български език са:

ЗНАЧЕНИЕ	единствено число			множествено число
	мъжки род	женски род	среден род	
за близки явления, означавани със съществителни имена	*този* *(тоз)* *тоя*	*тази* *(таз)* *тая*	*това* *туй*	*тези* *(тез)* *тия*
за далечни явления, означавани със съществителни имена	*онзи* *оня*	*онази* *(оназ)* *оная*	*онова* *онуй*	*онези* *(онез)* *ония*
за признаци, означавани с прилагателни имена	*такъв* *онакъв* *инакъв* *толкав* *толчав*	*такава* *онакава* *инаква* *толкава* *толчава*	*такова* *онакова* *инакво* *толкаво* *толчаво*	*такива* *онакива* *инакви* *толкави* *толчави*
за количествени характеристики	*толкова*			

3.4.5. Въпросителни местоимения

Въпросителните местоимения са думи, които заместват названия на неизвестни явления, когато се пита за тях. Произхождат от стар местоименен корен, съдържащ съгласния *К-/Ч-*. Принадлежат към родовите местоимения и притежават морфологичните категории число, род и падеж (само местоимението кой, употребено за лица), но не се членуват. Местоименията *колко, що* и *колцина* са неизменяеми.

По значение въпросителните местоимения биват:

а) За явления, означавани със съществителни имена или местоимения: *кой, какво, що*;

– някои от този тип местоимения се употребяват като съществителни: за лица – *кой, кого, кому* (на кого); за нелица – *какво, що*; например ***Кой** е направил това?, **На кого** говориш?, **Кого** виждам?, **Какво** е това?*;

– други се употребяват като прилагателни: *кой, коя, кое, кои,* например ***Кои** писатели изучавате?, **Кой** път води за селото?*

б) За признаци, означавани с прилагателни имена: *какъв, колкав, колчав.*

в) За признаци, означавани с притежателни прилагателни или местоимения: *чий.*

г) За признаци, означавани с числителни имена или други думи, изразяващи количество: *колко, колцина* (за лица).

Забележка: Тази класификация е валидна още за относителните, неопределителните, отрицателните и обобщителните местоимения, които се образуват от въпросителните.

Въпросителните местоимения в съвременния български език са:

ЗНАЧЕНИЕ		единствено число			множествено число
		м. р. падеж	ж. р.	ср. р.	
за явления, означавани със съществителни имена или местоимения	лица	И. *кой* В. *кого* Д. *кому*	*коя*	*кое*	*кои*
	нелица	*кой* *какво* *що*	*коя*	*кое*	*кои*
за признаци, означавани с прилагателни имена		*какъв* *колкав* *колчав*	*каква* *колкава* *колчава*	*какво* *колкаво* *колчаво*	*какви* *колкави* *колчави*
за притежание		*чий*	*чия*	*чие*	*чии*
за количествени характеристики		*колцина* *колко*			

3.4.6. Относителни местоимения

Относителните местоимения са думи, които свързват подчинени изречения с главно изречение, като същевременно могат да заместват имена или местоимения, употребени в него.

Относителните местоимения в съвременния български език са:

ЗНАЧЕНИЕ		единствено число			множествено число
		м. р. падеж	ж. р.	ср. р.	
за явления, означавани със съществителни имена или местоимения	лица	И. *който* В. *когото* Д. *комуто*	*която*	*което*	*които*
	нелица	*който* *каквото* *щото*	*която*	*което*	*които*
за признаци, означавани с прилагателни имена		*какъвто*	каквато	каквото	каквито
за притежание		*чийто*	*чиято*	*чието*	*чиито*
за количествени характеристики		*колкото*			

Относителните местоимения се образуват от въпросителните местоимения чрез постпозитивната лексикална морфема *-ТО*: *кой – койТО, какъв – какъвТО, чий – чийТО, колко – колкоТО*. Принадлежат към родовите местоимения и притежават повечето разновидности и всички морфологични категории на въпросителните местоимения.

Специфична съгласувателна особеност на местоименията *който* и *чийто* е, че първото се съгласува с предходно съществително име, а

второто – със следходно: ***Жената, която*** *стоеше на прага, влезе;* ***Жената, чийто*** *брат познавах, влезе.*

3.4.7. Неопределителни местоимения

Неопределителните местоимения са думи, които заместват названия на неопределени, неуточнени, неконкретизирани явления. Образуват се от въпросителните местоимения чрез препозитивната лексикална морфема *НЯ-/НЕ-: кой – някой, какъв – някакъв, чий – нечий* и т.н. Неопределителните местоимения от този тип принадлежат към родовите местоимения и притежават повечето разновидности и морфологични особености на въпросителните местоимения.

Неопределителните местоимения от посочения тип в съвременния български език са:

ЗНАЧЕНИЕ		единствено число			множествено число
		м. р. падеж	ж. р.	ср. р.	
за явления, означавани със съществителни имена или местоимения	лица	И. *някой* В. *някого* Д. *някому*	*някоя*	*някое*	*някои*
	нелица	*някой* *нещо*	*някоя*	*някое*	*някои*
за признаци, означавани с прилагателни имена		*някакъв*	*някаква*	*някакво*	*някакви*
за притежание		*нечий*	*нечия*	*нечие*	*нечии*
за количествени характеристики		*неколцина* *няколко*			

Неопределителни местоимения се образуват и с други частици-морфеми като *еди-, -годе, -да е*. Такива местоимения са:

еди-кой, еди-кого, еди-кому, еди-коя, еди-кое, еди-кои;
еди-какъв, еди-каква, еди-какво, еди-какви;
еди-чий, еди-чия, еди-чие, еди-чии;
еди-колко;
еди-що;
кой-годе, кого-годе, кому-годе, коя-годе, кое-годе, кои-годе;
какъв-годе, каква-годе, какво-годе, какви-годе;
чий-годе, чия-годе, чие-годе, чии-годе;
колко-годе;
що-годе;
кой да е, кого да е, кому да е, коя да е, кое да е, кои да е;
какъв да е, каква да е, какво да е, какви да е;

чий да е, чия да е, чие да е, чии да е;

колко да е;

що да е.

С частиците-морфеми *(и) да е* неопределителни местоимения се образуват и от някои относителни местоимения, например:

който (и) да е, когото (и) да е, комуто (и) да е, която (и) да е, което (и) да е, които (и) да е;

какъвто (и) да е, каквато (и) да е, каквото (и) да е, каквито (и) да е;

чийто (и) да е, чиято (и) да е, чието (и) да е, чиито (и) да е;

колкото (и) да е.

Неопределеността се засилва чрез включването в състава на местоимението на частицата си, например: *някой си, някакъв си, нечий си, еди-кой си, еди-какъв си, еди-що си* и т.н.

Във функциите на неопределително местоимение може да се употребява и числителното бройно *един, една, едно, едни.*

3.4.8. Отрицателни местоимения

Отрицателните местоимения са думи, които заместват чрез отрицание названията на явленията. Образуват се от въпросителните местоимения чрез препозитивната лексикална морфема *НИ-*, например *кой – никой, какъв – никакъв, чий – ничий* и т.н. Принадлежат към родовите местоимения и притежават повечето разновидности и всички морфологични особености на въпросителните местоимения.

Отрицателните местоимения в съвременния български език са:

ЗНАЧЕНИЕ		единствено число			множествено число
		м. р. падеж	ж. р.	ср. р.	
за явления, означавани със съществителни имена или местоимения	лица	И. *никой* В. *никого* Д. *никому*	*никоя*	*никое*	*никои*
	нелица	*никой* *нищо*	*никоя*	*никое*	*никои*
за признаци, означавани с прилагателни имена		*никакъв*	*никаква*	*никакво*	*никакви*
за притежание		*ничий*	*ничия*	*ничие*	*ничии*
за количествени характеристики		*николко*			

3.4.9. Обобщителни местоимения

Обобщителните местоимения са думи, които заместват в обобщен смисъл названията на явленията. Образуват се от въпросителните местоимения чрез препозитивната лексикална морфема *ВСЯ-/ВСЕ-*, например *кой – всякой, всеки; какъв – всякакъв* и т.н. Принадлежат към родовите местоимения и притежават повечето разновидности (няма обобщителни местоимения за притежание) и морфологични особености на въпросителните (и другите, произлезли от тях) местоимения. Местоименията *всякой* и *всеки* са напълно равностойни по значение, като в езиковата практика се налага всеки. Местоимението за количествени характеристики *всичкият* се употребява винаги членувано в единствено число.

Обобщителните местоимения в съвременния български език са:

ЗНАЧЕНИЕ		единствено число			множествено число
		м. р. падеж	ж. р.	ср. р.	
за явления, означавани със съществителни имена или местоимения	лица	И. *всеки* В. *всекиго* Д. *всекиму*	*всяка*	*всяко*	*всеки*
		И. *всякой* В. *всякого* Д. *всякому*	*всякоя*	*всякое*	*всякои*
	нелица	*всеки* *всякой* *всичко*	*всяка* *всякоя*	*всяко* *всякое*	*всеки* *всякои*
за признаци, означавани с прилагателни имена		*всякакъв*	*всякаква*	*всякакво*	*всякакви*
за количествени характеристики		*всичкия(т)*	*всичката*	*всичкото*	*всичките* *всички*

3.5. Глагол

Глаголът е част на речта, която означава (но не именува) действия или състояния като динамични признаци на явленията, назовани със съществителни имена.

Действия и състояния може да се означават както от глаголи, така и от съществителни имена: *скачам – скачане, мисля – мислене, пиша – писане, спя – спане* и т.н. Разликата е в това, че съществителното име назовава, именува понятието за конкретното действие или състояние, докато глаголът не притежава това качество, той не назовава понятие. Следователно глаголът представя една от характеристиките, един от признаците на явленията, назовани със съществителни имена:

човекът ***пише****, книгата* ***лежи****, камъкът* ***е паднал*** и т.н. Същевременно признаци на явленията, назовани със съществителни имена, означават и прилагателните имена. Разликата между тях и глагола пък е в това, че глаголът изразява действен (динамичен) признак, проявяващ се във времето, докато прилагателното име – статичен признак. Дори и самостоятелно употребените глаголно-именни форми – причастията, които по функции напълно са се изравнили с прилагателните имена, се отличават ярко от тях по характера на признака, който означават: при причастията той е динамичен (***бягащ*** *човек,* ***паднал*** *сняг,* ***ранена*** *жена*), а при прилагателните имена – статичен (***босо*** *дете,* ***жълто*** *цвете,* ***железен*** *прът*).

Латинският термин за глагол е verbum.

Глаголът е най-развитата част на речта в съвременния български език. Той притежава морфологичните категории **число, род** (при формите, образувани с причастия), **лице, време, вид на действието, таксис, наклонение, вид на изказването**; **залог, статус**, а самостоятелно употребените причастия може и да се членуват; лексикално-граматичната категория **вид на глагола**; редица лексико-граматични разреди и формални класове. Българският глагол има огромен брой словоформи, свързани със значенията, които е граматикализирал. Разкриването на тези значения, на взаимните им отношения и оттам – организирането им в морфологични категории, го прави изключително интересен обект за изследване от български и чуждестранни учени.

Основните **лексико-граматични разреди при глагола** се представят чрез следните противопоставяния: лични и безлични глаголи; преходни и непреходни глаголи; глаголи, означаващи действие, и глаголи, означаващи състояние; пълнозначни и спомагателни глаголи.

Според отношението си към морфологичната категория лице глаголите в съвременния български език биват лични и безлични.

а) **Личните глаголи** притежават морфологичната категория лице, имат персонални форми, които изразяват различни отношения на глаголния субект (глаголното лице) към изказването: *пиша, пишеш, пише; гледам, гледаш, гледа* и т.н. Тук принадлежи основната част от глаголната лексика.

б) **Безличните глаголи** не притежават морфологичната категория лице, т.е. те се представят от немаркираната персонална форма за трето лице. Това са ограничен брой глаголи, които обхващат следните семантични области:

– някои физически и психически състояния – *втриса ме, олеква ми, спи ми се, яде ми се, горчи ми, досмешава ме* и др.;

– някои природни явления – *съмва се, свечерява се, мръква се, гърми се, святка се, роси, вали* и др.;

– някои обобщени изрази за наличие, отсъствие, възможност,

необходимост и т.н. – *има, няма, изглежда, трябва, стига* и др.

Според някои лексико-синтактични особености глаголите се делят на преходни и непреходни.

а) **Преходните глаголи** изразяват действия, можещи да засегнат пряко дадени обекти, което в синтактичен план означава, че те могат да имат пряко допълнение: *пиша писмо, строя къща, виждам полицай, срещам го, рисувам я* и т.н. Преходността може да бъде реализирана, което означава, че в конкретното изречение, чието сказуемо е глаголът, има пряко допълнение (*Петър пише писмо*), но може да бъде и нереализирана, т.е. в конкретното изречение да няма пряко допълнение (*Петър пише четливо*). Трябва обаче да се има предвид, че за определяне на глагола като преходен или непреходен същественото не е дали в изречението има пряко допълнение, а това, дали може да има пряко допълнение. Към преходните глаголи може да се зададат въпросите *кого* (за лица), *какво, що* (за нелица), например *разстрелвам (кого?), пиша (какво?, що?)*.

Терминът преходност се свързва с прехождането на действието върху даден обект. Този тип глаголи се наричат още **транзитивни**.

б) **Непреходните глаголи** изразяват действия, които не може да засегнат пряко дадени обекти, т.е. в синтактичен план не могат да имат пряко допълнение: *вървя, пътувам, лежа, спя, седя* и т.н. Най-често непреходните глаголи се отнасят до:

– движение или положение в пространството, например *вървя, ходя, плувам, пътувам, седя, лежа, вися* и т.н.;

– физическо или душевно състояние, например *мълча, спя, боледувам, отслабвам, страдам, треперя* и др.

в) **Глаголи с нестабилна съчетаемост**, т.е. глаголи, които могат да се проявяват и като преходни, и като непреходни. В повечето случаи това са изконно непреходни глаголи, които с времето добиват и употреба като преходни. Този процес е в съгласие с тенденцията към икономия, тъй като в новата си употреба глаголите "икономисват" предлозите, например *минахме през последното препятствие* и *минахме последното препятствие*. Подобен е случаят и с глаголите, които добиват т.нар. вътрешно допълнение, представляващо съществително име, от което е образуван глаголът, например *ден – денувам, нощ – нощувам, сън – сънувам, студ – студувам, път – пътувам* и пр.

Според някои особености на лексикалното си значение глаголите биват за действие и за състояние.

а) Част от глаголите изразяват **действие** в тесен, в конкретен смисъл, например *бия, кова, шия, ходя, вървя, чупя, стрелям, скачам* и пр.

б) Друга част от глаголите изразяват по-скоро **състояние**, например *спя, лежа, боледувам, търпя, вехна, очаквам* и пр.

в) И тук границата между двата типа глаголи не е прокарана

категорично, например *гледам, мисля, мечтая* и пр.

Според функционалните си особености глаголите са пълнозначни и спомагателни.

а) Огромната част от глаголите са **пълнозначни**. Това е нормалният тип глаголи, които имат пълна парадигма от форми, изразяващи различните граматични значения на представяната от тях лексема. Такива са *рисувам, пиша, пея, говоря, мисля, живея, уча* и мн.др. В част от словоформите на пълнозначните глаголи участват спомагателни глаголи, например *гледал съм, бях написал, ще бъда прочел, щеше да кажеш, биват разделени, биде предаден* и пр.

б) **Спомагателните глаголи** са загубили лексикалното си значение и служат за образуване на аналитични словоформи. Такива глаголи в съвременния български език са *съм, бъда, бивам, ща*. Първите три са тясно свързани, тъй като *бъда* е свършеният по вид вариант на *съм*, а *бивам* е итеративният вариант (вторичният несвършен вид) на *бъда*. В рамките на аналитичните словоформи спомагателните глаголи са основните носители на граматичните значения. Например в *съм писал* всички граматични значения (без резултативност и непасивност) се носят от наличието или липсата на граматични морфеми в *съм* – първо лице, немножественост, неразновременност, несубективност, неотносителност, непреизказност, несвидетелственост, неотрицателност; в *бях писал* – първо лице, немножественост, неразновременност, несубективност, относителност, непреизказност, свидетелственост, неотрицателност. В някои случаи спомагателният глагол е съставен изцяло от граматични морфеми, например *щях* в *щях да пиша* се състои от *Щ-*, означаваща следходност, *-'А-*, означаваща относителност, и *-Х*, означаваща свидетелственост; *щял* в *щял да пише* се състои от споменатите *Щ-* и *-'А-* и от *-Л*, изразяваща преизказност. От някои спомагателни глаголи са се образували граматични частици-морфеми, например *ще* от *ща* (*ще ходя, ще съм ходил* и пр.).

Глаголът *съм* може да бъде и пълнозначен, когато се употребява екзистенциално, т.е. когато изразява съществуване, наличие, например *тук е, в добра форма* ***съм*** и под.

Основните противопоставяния на **формални класове** при глагола са обикновени (невъзвратни) и възвратни глаголи; глаголи от първо, от второ и от трето спрежение. Става дума за формални противопоставяния на групи лексеми, обединени от общ формален показател, срещу който не се крие никакво семантично съдържание или пък са налице различни семантични нюанси, на които трудно може да се намери инвариант.

Според липсата или наличието в лексемата на възвратно-местоименните частици *се, си* глаголите биват обикновени и възвратни.

а) **Обикновените (невъзвратните) глаголи** не съдържат възвратно-

местоименните частици *се, си*. Такива са *пиша, чета, лежа, рисувам, мисля, работя* и мн.др.

б) **Възвратните глаголи** съдържат възвратно-местоименната частица *се* или *си*. Такива са *боя се, усмихвам се, смея се, гордея се, трудя се, развиделява се, страхувам се, намирам се, ръкувам се, мия се, мисля си, ходя си, купувам си* и т.н. От казаното дотук става ясно, че приемаме *се* и *си* за лексикални, а не за граматични морфеми, т.е. *мия* и *мия се* са два различни глагола, две различни лексеми, а не форми на един и същ глагол. Трябва да се има предвид и това, че редица глаголи имат само възвратен вид: *боя се, гордея се, трудя се, усмихвам се, страхувам се.*

Въпросът за квалифицирането на противопоставянето възвратни~невъзвратни глаголи като формални класове не може да се смята за окончателно решен. Ако се открие инвариантно съдържание на възвратните глаголи, противопоставянето може да стои в основата на лексикално-граматична категория, а ако *се* и *си* се приемат за граматични частици-морфеми при наличието на инвариантно съдържание, същото противопоставяне може да изгражда и морфологична категория. В такъв случай глаголите от типа на *боя се, усмихвам се* и т.н. ще трябва да се определят като дефективни по отношение на опозицията възвратност~невъзвратност. На този етап обаче смятаме за най-мотивирано характеризирането на обикновените и възвратните глаголи като формални класове.

Концепцията, че възвратните глаголи (или възвратните форми на глагола) са граматично средство за изразяване на страдателен, възвратно-среден, засебен, възвратен или какъвто и да е залог според нас е неприемлива. С тези глаголи наистина може да се изразяват залогови отношения, но това е обект на функционалната граматика, а не на морфологията, т.е. възвратните глаголи изразяват залогови значения само в периферията на функционално-семантичното поле на диатезността (залоговостта), което е изразяване по лексикален, а не по граматичен път. Граматически маркиран изразител на залогови отношения в съвременния български език са само страдателнопричастните форми на глагола: *четен съм, бях четен, ще бъда четен, щял съм да съм четен* и пр.

Според завършека на сегашната си основа глаголите в съвременния български език се делят на три формални класа, наречени **спрежения** – първо, второ и трето. Противопоставянето на тези формални класове е ясно изразено в структурата на езика, но срещу него не може да се открие никаква обединяваща семантика.

а) **Глаголите от първо спрежение** имат завършек на сегашната основа морфемата *-Е: четЕ, пишЕ, живеЕ, растЕ, плетЕ* и пр.

б) **Глаголите от второ спрежение** имат завършек на сегашната основа

морфемата *-И: говорИ, работИ, строИ,67мислИ, въртИ* и пр.

Забележка: При глаголите от първо и второ спрежение в първо лице единствено число и трето лице множествено число на немаркираното сегашно време основната наставка се е сляла със следващата граматична морфема за лице и число (*пиша, пишат; говоря, говорят*, поради което показателят на спрежението се открива в останалите форми: *пишЕш, пишЕ, пишЕм, пишЕте; говорИш, говорИ, говорИм, говорИте.*

в) **Глаголите от трето спрежение** имат завършек на сегашната основа морфемата *-А: гледА, разказвА, излитА, стреля* [стрел'А], *хвърля* [хвърл'А]. Тук основата се открива във всички форми на немаркираното с други граматични значения сегашно време: *гледАм, гледАш, гледА, гледАме, гледАте, гледАт; стрелям* [стрел'Ам], *стреляш* [стрел'Аш], *стреля* [стрел'А], *стреляме* [стрел'Аме], *стреляте* [стрел'Ате], *стрелят* [стрел'Ат].

Според завършека на аористната основа съществува още по-детайлна класификация на българските глаголи: глаголите от първо спрежение се обособяват в 7 разреда, глаголите от второ спрежение – в 3, а глаголите от трето спрежение – в 2 разреда. (За подробности вж. *Граматика на съвременния български книжовен език.* Т. 2., 1983, 304-314.)

Глаголните словоформи се делят на лични и нелични. Неличните (инфинитните) форми са особен тип глаголни словоформи. От една страна, те имат самостоятелна употреба, която по нищо не се отличава от употребата на прилагателните имена, а от друга, подобно на спомагателните глаголи, те са съставни части на личните аналитични глаголни форми, без да са представители на определена морфологична категория. Именно поради това ще ги разгледаме тук – при лексикално-граматичните особености на глагола.

3.5.1. Нелични глаголни форми

Нелични глаголни форми са причастията и деепричастието. Причастията са глаголно-именни форми. За тях са характерни морфологични особености както на глагола, така и на прилагателните имена. Като глагола притежават морфологичните категории **време** (сегашни и минали), **залог** (деятелни и страдателни) и лексикално-граматичната категория *вид на глагола* (свършени и несвършени), а като прилагателните имена – **род, число** и **положение** (самостоятелно употребени, те може да се членуват). Деепричастието е по същество глаголно наречие, макар че притежава някои характеристики на категорията **таксис** – винаги изразява едновременност с друго действие. По тази си семантична особеност то се изравнява със сегашното деятелно причастие, но за разлика от него е неизменяемо.

Причастията в съвременния български език са сегашно деятелно

(*четящ, пишещ, говорещ, гледащ, стрелящ*), минало свършено деятелно (*чел, писал, говорил, гледал, стрелял*), минало несвършено деятелно (*четял, пишел, говорел, гледал, стрелял*), минало страдателно (*четен, писан, говорен, гледан, стрелян*).

Сегашното деятелно причастие се образува от имперфектната основа на глаголи от несвършен вид + морфемата *-Щ*, например *четя-х – четяЩ, лежа-х – лежаЩ, говоре-х – говореЩ, гледа-х – гледаЩ, стреля-х – стреляЩ*. То има само именна употреба, т.е. притежава само атрибутивни функции, които по нищо не се отличават от функциите на относителните прилагателни имена – притежава морфологичните категории род (*четящ, четяща, четящо*), число (*четящ – четящи*) и положение (*четящ – четящият*), в изречението е съгласувано определение (***четящ** човек*), може да се субстантивира (***Правостоящите** да запазят спокойствие!*).

В семантичен план самостоятелно употребеното сегашно деятелно причастие означава активен действен признак, винаги едновременен с действието, изразявано от глагола-сказуемо в изречението (*Виждам **летящия** влак; Видях **летящия** влак; Ще видя **летящия** влак*; – "летенето" винаги е едновременно с "виждането"; при това влакът е активен – сам той "лети").

Миналото свършено деятелно причастие се образува от аористната основа на глаголи от двата вида (свършени и несвършени) + морфемата *-Л*, например *писа-х – писаЛ, говори-х – говориЛ, гледа-х – гледаЛ, стреля-х – стреляЛ, написа-х – написаЛ, нарисува-х – нарисуваЛ*. При глаголи, чиято аористна форма за първо лице единствено число завършва на *-ох*, морфемата *-Л* се свързва направо с корена, като между него и *Л* се вмята *Ъ*, например *донес-ох – донес-Ъ-Л, рек-ох – рек-Ъ-Л*. Това се дължи на факта, че съвременният български език не допуска в изгласна позиция съчетанието гласен + шумов съгласен + сонорен съгласен – в такава ситуация между шумовия и сонорния винаги се вмята *Ъ* (в други славянски езици такъв закон не съществува, сравнете например в чешки – *přinesl, řekl* и пр.). Ако коренът завършва на *Т* или *Д*, при свързването си с морфемата *Л* те отпадат, например *чет-ох – чеЛ, плет-ох – плеЛ, довед-ох – довеЛ*. Това пък се дължи на стара фонетична особеност, валидна за източните (в това число и съвременните южни) славянски езици, според която те са опростили съчетанията *ТЛ* и *ДЛ* в *Л* (в западните славянски езици това опростяване не настъпва, срв. например в чешки – *pletl, vedl* и пр.).

Забележка: Причастия като *дал, ял* и пр. са произлезли от аористните форми *дад-ох, яд-ох*, а не от основните форми *дам, ям*.

Миналото свършено деятелно причастие има както именна, така и глаголна употреба. Когато е употребено самостоятелно, то споделя особеностите на относителното прилагателно име – притежава морфо-

логичните категории род (*паднал, паднала, паднало*), число (*паднал, паднали*), положение (*паднала, падналата*), в изречението е съгласувано определение (***паднал** лист*), може да се субстантивира (***Влезлите** да мълчат!*). Особено е продуктивно при образуването на аналитични глаголни форми, като в тези случаи носи граматичните значения непасивност и резултативност (резултативността е маркирана от съчетанието на аористната морфема с морфемата *Л*): *писал съм, бях писал, ще съм (бъда) писал, бил съм писал, щял съм да съм (бъда) писал, щял съм бил да съм (бъда) писал, бих писал* и пр.

В семантичен план самостоятелно употребеното минало свършено деятелно причастие означава активен действен признак, винаги предходен на действието, изразявано от глагола-сказуемо в изречението (*Видях **падналия** лист; Виждам **падналия** лист; Ще видя **падналия** лист*) – "падането" на листа винаги предхожда "виждането", а от друга страна, листът винаги е активен, понеже е паднал сам.

Миналото несвършено деятелно причастие се образува от имперфектната основа на глаголи от двата вида (свършени и несвършени) + морфемата *Л*, например *четя-х – четяЛ, пише-х – пишеЛ, говоре-х – говореЛ, гледа-ше – гледаЛ, стреля-ше – стрелял, напише-х – напишеЛ, нарисува-ше – нарисуваЛ*. Трябва да се има предвид, че при глаголите от трето спрежение (и отделни глаголи от второ спрежение) аористната и имперфектната основа съвпадат. Това означава, че свършените и несвършените минали деятелни причастия също съвпадат: *гледал, стрелял, вървял, търпял* и пр.

Миналото несвършено деятелно причастие няма самостоятелна употреба, а оттам и семантично съдържание. Използва се в състава на преизказните и умозаключителните форми, които изразяват темпоралните значения едновременност и следходност. Всички тези форми са и относителни (това причастие съдържа имперфектна морфема, която изразява относителност; съчетанието ѝ с морфемата *Л* означава умозаключителност, а наличието на допълнителна морфема *Л* – преизказност; липсата на темпорална морфема изразява едновременност): *пишел съм, пишел е, пишел, бил съм пишел, бил пишел, ще пишел* (= *щял да пише*). Във формите за следходност (за бъдещи времена) участват миналите несвършени деятелни причастия *щял* и *нямало*, изразяващи съответно утвърдителна и отрицателна следходност: *щял е да пише, щял да пише, щял е да е (бъде) писал, щял да е (бъде) писал, щял бил да е писал, нямало да пише, нямало да е писал*. Миналото свършено и миналото несвършено деятелно причастие на спомагателния глагол съм също съвпадат – *бил*, следователно имперфектно причастие присъства и в умозаключителните форми за плусквамперфект – *бил е писал, бил е писан*. Миналото несвършено деятелно причастие от глагола *бъда* е *бъдел*.

В състава на представените типове аналитични глаголни словоформи миналото несвършено деятелно причастие може да изразява род (*пишел, пишела, пишело*) и число (*пишел, пишели*).

Миналото страдателно причастие се образува от аористната основа на преходни глаголи от двата вида (свършени и несвършени) + морфемите *Н* или *Т* (морфемата *Н* е много по-продуктивна), например *писа-х – писаН, гледа-х – гледаН, написа-х – написаН, би-х – биТ, изтри-х – изтриТ* и т.н. Глаголите, чиято аористна основа за първо лице единствено число завършва на *-ох*, вмятат между корена и морфемата *Н* или *Т* гласния *Е*: *чет-ох – чет-Е-Н, донес-ох – донес-Е-Н, изплет-ох – изплет-Е-Н* (аористната основа на този тип глаголи във второ и трето лице единствено число завършва на *Е*, така че ако тя се приеме за изходна, и те се подчиняват на общото правило – *чете – четеН, изплете – изплетеН*). Глаголите от второ спрежение, които имат аористни форми на *-их*, променят гласния *И* с *Е*: *куп-их – купЕН, постро-их – построЕН, събор-их – съборЕН*.

Миналото страдателно причастие има както именна, така и глаголна употреба. Когато е употребено самостоятелно, то споделя особеностите на относително прилагателно име – притежава морфологичните категории род (*скъсан, скъсана, скъсано*), число (*скъсан, скъсани*) и положение (*скъсана, скъсаната*), в изречението е съгласувано определение (***скъсан** лист*), може да се субстантивира (***Изпитаните** да напуснат!*).

Чрез миналото страдателно причастие се образуват всички форми за страдателен залог, тъй като значението пасивност се носи от морфемите *Н* или *Т*. Същевременно тези морфеми са и актуализиращи и свързването им с аористната морфема (основа) сигнализира значението резултативност: *четен съм, четен бях, ще съм (бъда) четен, щях да съм (бъда) четен, бъди четен, бивам четен, бивах четен, бъдех четен, бил съм четен, щял съм да съм (бъда) четен, щял съм бил да съм (бъда) четен* и т.н.

В семантичен план самостоятелно употребеното минало страдателно причастие означава пасивен действен признак, предходен (в повечето случаи) на действието, изразявано от глагола-сказуемо в изречението: *Виждам **скъсания** лист; Видях **скъсания** лист; Ще видя **скъсания** лист* ("скъсването" на листа предхожда "виждането", а от друга страна, листът е пасивен – някой друг го е скъсал). Доколкото обаче в съвременния български език сегашното страдателно причастие е отпаднало (темпоралното противопоставяне в рамките на страдателните причастия се е заличило), неговите функции се поемат от единственото страдателно причастие – миналото, което, образувано от несвършени глаголи, може да изразява и едновременност: *Гледам (гледах, ще гледам) **носената** от вълните лодка.*

В съвременния български език има остатъци от **сегашно страдателно**

причастие, което е било присъщо на старобългарския език. То се характеризира от морфемата *-М* и се възприема като прилагателно име: *любиМ, видиМ, невидиМ, управляеМ, неуправляеМ, преносиМ* и т.н. Според наблюденията на някои учени в най-ново време продуктивността на тези форми се увеличава.

Деепричастието се образува от имперфектната основа на глаголи от несвършен вид + форманта *-ЙКИ*, например *чете-ше – четеЙКИ, леже-ше – лежеЙКИ, говоре-ше – говореЙКИ, гледа-ше – гледаЙКИ, стреля-ше – стреляЙКИ* и пр.

Деепричастието е свързано по произхода си с глагола, но няма нито именна, нито глаголна употреба. То е глаголно наречие, неизменяемо по форма, в изречението е обстоятелствено пояснение. Както вече бе отбелязано, то произлиза само от несвършени глаголи. Същевременно в състава му има имперфектна морфема, означаваща относителност, която го свързва с категорията **таксис** – отношение на действие към действие. И тъй като то не съдържа темпорална (за време) морфема, това отношение сигнализира липса на данни за разновременност или едновременност. Деепричастието не служи за образуване на аналитични глаголни форми.

В семантичен план деепричастието изразява действена обстоятелствена (за начин) характеристика, едновременна (случаите на изразяване на разновременност са изключения) с действието, изразявано от глагола-сказуемо в изречението: ***Мислейки**, влизам в стаята*; ***Мислейки**, влязох в стаята; **Мислейки**, ще вляза в стаята*. По темпоралната си характеристика деепричастието съвпада със сегашното деятелно причастие и това заедно с еднаквата им видова ограниченост (образуват се само от несвършени глаголи) обуславя възможността взаимно да се заменят, например ***Мислещ**, влизам в стаята*.

3.6. Наречие

Наречието е неизменяема част на речта, която означава признак на друг признак (К. Попов). Вече беше уточнено, че съществителните имена назовават всички явления, прилагателните имена означават (но не назовават) статални признаци, а глаголите – действени признаци на явленията, назовани със съществителни имена. Наречието означава (но не назовава) признаци на тези признаци. То най-често се свързва с глагола, като го характеризира по отношение на различни обстоятелства (*чете **бързо**, движи се **напред**, **там** говорят, **утре** пристигат*). На тази връзка се основава и терминът за назоваването му (на-реч-ие 'приглаголие', лат. adverbium, фр. adverbe). Наречието често се свързва с прилагателни имена (***много** красиви, **необичайно** висока*) и с други наречия (*говореше **твърде** високо*), а значително по-рядко със същес-

твителни имена. В тези случаи съществителното име обикновено означава действие или качество (*движение* ***напред***, *изглеждаше* ***съвсем*** *дете*), така че и тук се проявява основната функция на наречието да означава признак на признака. В изречението наречията са обстоятелствени пояснения или несъгласувани определения. Част от тях имат предикативни функции (някои учени отделят този тип наречия в самостоятелна част на речта – предикатив), а друга част представляват лексикални изразители на граматични значения. Наречията от последния тип, както и голяма група от частиците, наричаме **модификатори**. Във функционално-семантичната граматика те са основни изразни средства на перифериите на функционално-семантичните полета (обединяващи неграматични средства за изразяване на дадено граматично значение), чиито ядра (центрове) са морфологичните категории. Някои от местоименните наречия (*където, кога, как, където, когато, както* и др.) изпълняват функциите на съюзни думи в сложно изречение.

Наречията са **неизменяеми думи**, т.е. не притежават словоформи за изразяване на граматични значения. Изключение правят наречията, образувани от качествени прилагателни, които привидно могат да се степенуват (*добре, по-добре, най-добре; строго, по-строго, най-строго*). Този факт не нарушава характеристиката им като неизменяеми думи, тъй като в случая те са адвербиализирани форми на прилагателни имена, т.е. *по-строго* е наречие, образувано от формата за сравнителна степен на прилагателното име *строг*.

Някои наречия имат словообразувателни разновидности (*бързо – бърже, надолу – надоле, тука – тук* и др.), но и в този случай не може да става дума за словоформи.

По състав наречията биват прости, сложни и съставни:

а) **Простите наречия** са прости думи от словообразувателно гледище: *вън, вътре, лете, зиме, долу, кога, как* и пр.

б) **Сложните наречия** са сложни думи, т.е. те имат две коренни морфеми – *скоропостижно, многостранно, разнообразно*, или са образувани от предлози и прости наречия – *отдолу, нагоре, докога* и пр.

в) **Съставните наречия** са образувани от две или повече думи, но имат едно лексикално значение, например *лека-полека, горе-долу, надвенатри, сега засега, по шампионски, по братски, по матроски, по своему* и пр.

С оглед на произхода си наречията също се делят на няколко групи:

а) **Наречията от прилагателни** имена са най-голямата и най-продуктивната група. Характеризират се от завършеци *-О, -Е, -И, -ОМ, -ОМУ, -АТА*:

– най-многобройна група сред тях са наречията на *-О*, образувани от форми за среден род на прилагателни имена: *силно, страшно, хубаво, глухо, радостно, искрено, временно, седмично, странно* и пр.;

– наречията на *-И* са образувани най-често от прилагателни имена на *-СКИ*: *майсторски, юнашки, кавалерски, по братски, по шампионски* и пр.; останалите са изключения: *вълчи* и пр.;

– наречията на *-Е* са малко на брой и представляват стари форми на прилагателни имена (вероятно субстантивирани) за местен падеж: *добре, зле, твърде, наяве, сетне, насаме* и пр.;

– наречията на *-АТА* са по произход членувани форми на прилагателни имена за женски род: *слепешката, лудешката, здравата, бързата, старешката* и пр.;

– наречията на *-ОМ* имат старо окончание за творителен падеж: *тихом, слепешком, скришом, скритом* и пр.;

– наречията на *-ОМУ* с предлог *по* са съставни – предложни съчетания от стар дателен падеж: *по обикновеному, по военному, по провинциалному*; образуват се и от притежателни местоимения: *по нашему, по вашему, по моему, по твоему, по своему* и пр.

б) **Наречията от съществителни** имена са неголяма група и представляват стари вкаменели падежни форми:

– за родителен падеж: *довечера, отръки, вчера, снощи* и пр.;

– за винителен падеж: *днес, нощес, зимъс, лятос, сутрин, вечер, вред* и пр.;

– за местен падеж: *зиме, лете, утре, горе, долу, вкъщи, пролети, есени* и пр.;

– за творителен падеж: *денем, нощем, редом, гърбом, ребром, силом* и пр.

в) **Наречията от числителни** имена произлизат от числителни редни или други думи, образувани от числителни имена, например *първо, второ, трето, двойно, тройно, четворно, десеторно, веднъж, дваж, изведнъж* и пр. Остатък от стара творителна падежна форма е наречието *първом*.

г) **Наречията от глаголи** се свързват със стари сегашни деятелни причастия:

– наречия на *-ЕШКОМ*: *тичешком, плачешком, лежешком, стоешком, влачешком, вървешком* и пр.;

– наречия на *-ЕШКАТА*: *тичешката, плачешката, стоешката, лежешката* и пр.;

– тук е точното място и на деепричастията: *пеейки, вървейки, мислейки, гледайки* и пр.

д) Наречията от местоимения или **местоименните наречия** са особена група. Както по произхода си, така и по функциите си те са много близки до местоименията и редица учени ги разглеждат като тяхна подгрупа. Основният мотив за това е, че са думи-заместители и указатели. От друга страна обаче, те са неизменяеми думи и според синтактичните си функции са типични наречия.

Основните местоименни наречия са следните:

	За място	За време	За начин
показателни	*тука (тук) там*	*сега, тогава*	*така, тъй иnак, иначе*
въпросителни	*къде, где, де*	*кога*	*как*
относителни	*където, гдето, дето*	*когато*	*както*
неопределителни	*някъде, негде, нейде*	*някога, нявга*	*някак*
отрицателни	*никъде, нигде, нийде*	*никога, нивга*	*никак*
обобщителни	*всякъде*	*всякога*	*всякак*

Както се вижда, образуването на относителните, неопределителните, отрицателните и обобщителните местоименни наречия от въпросителните напълно съвпада с образуването на съответните местоимения.

Според характера на признака, който изразяват, наречията са:

а) Квалификативни: *хубаво, смело, добре* и пр.

б) Квантитативни: *много, малко, колко* и пр.

в) Пространствени: *горе, долу, там, насам* и пр.

г) Темпорални: *денем, нощем, зиме, лете, вечер* и пр.

д) Каузативни: *защото.*

е) Модални: *вероятно, наистина, може би, действително* и пр.

По значение наречията са:

а) За начин: *бързо, бавно, сладко, добре, зле, юнашки, майсторски, така, иначе, как, както, някак, никак, всякак* и пр.

б) За време: *днес, нощес, снощи, утре, вчера, довечера, привечер, навреме, кога, сега, тогава, когато, някога, никога, всякога* и пр.

в) За място: *долу, горе, надолу, нагоре, напред, назад, наоколо, отляво, вредом, дома, къде, где, тука, там, където, гдето, някъде, никъде, всякъде* и пр.

г) За количество и степен: *много, малко, често, кратко, доста, още, даже, веднъж, двойно, двукратно* и пр.

д) За причина и цел: *защо, затова, затуй, щото, защото, понеже, за нещо, за нищо, за какво да е* и пр.

е) За логическо уточняване и модални отношения: *може би, наистина, действително, очевидно, сигурно, навярно, като че ли, сякаш, санким, чунким, прочее, следователно, главно, включително, допълнително, обикновено, предимно, относно, съобразно, сравнително* и др. Голяма част от този тип наречия са модални модификатори, които заедно с цяла група частици изграждат периферията на функционално-семантичното поле на модалността (с ядро – морфологичната категория наклонение).

Забележка: Има основания да се обособи отделна група думи, наречени модификатори, но в нея трябва да влязат не само т.нар. модални думи, а и всички частици, наречия и местоимения (а и различни словосъчетания), които изразяват по лексикален

път граматични значения, например темпорални (*сега, вчера, утре, преди това*), определителни (*този, тази, това, онези, един, една, едно, едни, някой*), преизказни (*кай, каже, казват, според него, по думите на*), модални (*може би, вероятно, очевидно, сигурно, май, уж*) и др.

ж) Предикативните наречия се обособяват въз основа на синтактична характеристика. Те се свързват с абстрактни глаголи като *съм, бъда, стана, ставам* и са семантичен компонент на съставното именно сказуемо: *трудно е, беше мъчно, ще бъде жалко, стана тъмно* и т.н. Някои специалисти обединяват този тип наречия със съществителни и прилагателни имена, изпълняващи същите функции, в отделна част на речта, наречена предикатив или неглаголен предикатив.

3.7. Предлог

Предлогът е неизменяема служебна дума, която означава отношения между явления, изразени с пълнозначни части на речта, например:

– съществително име и съществително име: *хляб* ***за*** *децата, мисли* ***за*** *родината, книга* ***на*** *студента, поглед* ***към*** *света, удар* ***с*** *ръка*;

– глагол и съществително име: *мисля* ***за*** *Никола, пиша* ***с*** *молив, вървя* ***край*** *реката, идвам* ***от*** *града, влизам* ***в*** *селото*;

– съществително име и местоимение: *писмо* ***за*** *тебе, поздрави* ***от*** *него, колата* ***на*** *нашите, радост* ***за*** *всички, къща* ***на*** *никого*;

– съществително име и числително име: *порция* ***за*** *четирима, деление* ***на*** *три, десет* ***от*** *летците*;

– съществително име и прилагателно име: *нагорещяване* ***до*** *червено, победа* ***на*** *белите, силен* ***по*** *дух, слаб* ***без*** *причина, страхлив* ***по*** *рождение*;

– съществително име и наречие: *вестник* ***от*** *днес, храна* ***за*** *утре, пътища* ***за*** *никъде*;

– глагол и местоимение: *говоря* ***за*** *него, мисля* ***за*** *себе си, седя* ***до*** *нея, искам* ***от*** *всички, отивам* ***без*** *тебе*;

– глагол и наречие: *пътувам* ***за*** *някъде, работих* ***до*** *вчера, мисля* ***за*** *утре*;

– глагол и числително име: *броя* ***до*** *десет, мисля* ***за*** *двамата, излизат* ***по*** *двама, седнах* ***до*** *четвъртия*;

– числително име и прилагателно име: *двама* ***от*** *сините, отличен* ***на*** *първия, първи* ***сред*** *най-смелите, силен* ***за*** *петима*;

– числително име и местоимение: *двама* ***от*** *вас, десет* ***за*** *него, един* ***за*** *всички, някой* ***от*** *двамата*;

– числително име и наречие: *първи за утре, много за двама*;

– числително име и числително име: *десет* ***без*** *пет, четири* ***по*** *седем, трима* ***от*** *десетте*;

– прилагателно име и местоимение: *сигурен* ***в*** *себе си, добър* ***за***

*нас, силен **като** него*;

– прилагателно име и наречие: *по-силен **от** вчера, сладко **от** вчера, най-добър **за** днес*;

– прилагателно име и прилагателно име: *сини **сред** червени, сини **срещу** червени, смели **до** страхливи*;

– местоимение и наречие: *добре **за** него, никога **без** тебе*;

– местоимение и местоимение: *аз **с** тебе, аз **с** него, аз **след** него, **от** мене **до** тебе*;

– наречие и наречие: *днес **за** утре, **от** вчера **до** днес* и т.н.

Както се вижда от приведените примери, предлозите свързват всички пълнозначни части на речта, но преди всичко те изразяват отношения на съществителното име и на други части на речта във функциите на съществително име. Ето защо може да се каже, че предлозите изразяват отношения между явления, означени с имена, което пък съвпада със семантичното съдържание на морфологичната категория падеж. Следователно предлогът е служебна част на речта, която изпълнява предимно морфологични функции, докато съюзът изпълнява предимно синтактични функции.

Терминът предлог (от лат. praepositio) означава дума, стояща пред друга дума, към която се отнася. Предлозите нямат собствено ударение и образуват една акцентна цялост заедно със следващата дума: *на‿земя̀та, пред‿една̀ широка врата* и т.н.

Предлозите, които се употребяват в съвременния български език, са: *без, в (във), вместо, всред, въз, връз, върху, въпреки, до, за, зад, заради, из, извън, иззад, измежду, изпод, като, край, кръз, към, между, на, над, накрай, наместо, наспроти, насред, низ, о, около, освен, от, отвъд, откъм, относно, отсам, оттам, оттатък, по, под, подир, покрай, помежду, поради, посред, посредством, пред, при против, пряко, с (със), свръх, след, според, спроти, спрямо, сред, срещу, у, чрез.*

По състав предлозите биват прости и сложни.

а) **Простите (първичните) предлози** се състоят от една морфема. Те принадлежат към най-старите пластове на лексиката и поради това много от тях са общи за всички славянски езици, а някои имат паралели и в редица индоевропейски езици. Такива предлози са *без, въз, до, за, зад, из, към, на, над, о, от, пред, при, след, сред, у, чрез.*

б) **Сложните (производните) предлози** са образувани от свързването на прости предлози с други предлози, с наречия или имена, например:

– предлог и предлог: *всред* (в + сред), *помежду* (по + между), *поради* (по + ради), *покрай* (по + край);

– предлог и име: *вместо* (*в* + място), *около* (о + коло), *според* (с + по + ред), *свръх* (с + връх);

– предлог и наречие: *извън* (из + вън), *въпреки* (в(ъ) + преки).

Функциите на предлози могат да изпълняват съчетания от две или повече думи, които най-често са устойчиви словосъчетания и имат смислово единство. Наричат се **предложни изрази**. Такива изрази са: *за до, за към, за около, за под, за пред, за през, с оглед на, по отношение на, по повод на, въз основа на, предвид на, подобно на, независимо от, вследствие на* и др.

Класификацията на предлозите по значение създава сериозни затруднения, тъй като в съвременните езици, и особено в езици с преобладаващ аналитичен тип като българския, повечето предлози са полифункционални. Най-точната класификация би могла да се осъществи по модела на категорията падеж, т.е. да се разграничат предлози с винително, предлози с дателно, предлози с родително, предлози с локативно (местно) и предлози с творително отношение. Като имаме предвид обаче целите на това изложение, както и факта, че българинът няма езиково съзнание за падежни отношения, ще прибегнем до отбелязването на някои най-общи семантични сфери, в които се проявява употребата на предлозите. При това трябва да се има предвид, че първоначално всички предлози са имали пространствено значение, като по-късно развиват други функции.

а) **Отношение за място** се изразява с предлози като *в, върху, до, зад, из, между, на, над, под, пред, през, при, след, у* и др., например *Всички негови вещи бяха* ***в*** *къщата.*

б) **Отношение за време** се изразява с предлози като *в, до, на, от, по, преди, през, след, сред* и др., например *Продължиха да пият* ***до*** *сутринта.*

в) **Отношение за начин** се изразява с предлози като *без, освен, от, по, с, чрез* и др., например *Той постигна успехите си* ***чрез*** *лукавство и* ***без*** *много труд.*

г) **Отношение за причина** се изразява с предлози като *за, от, по, поради* и др., например *Работата бе прекратена* ***поради*** *лошото време.*

д) **Отношение за цел** се изразява с предлози като *до, за, заради, към* и др., например *Днес се спекулира с борбата* ***за*** *оцеляване.*

е) **Отношение за средство, оръдие на действието** се изразява с предлози като *с (със), на, чрез, посредством* и др., например *Разбиха камъка* ***с*** *чук.*

ж) **Отношение за основание, мнение, съответствие, съобразност** се изразява с предлози като *според, по* и др., например ***Според*** *възможностите си той ще търси решение.*

з) **Отношение за означаване предмета на мисълта** се изразява с предлози като *за, по, например* и др., например *Говореше се* ***за*** *работа.*

и) **Отношение за притежание** се изразява най-често с предлога *на*, например *Косата* ***на*** *жената бе вързана с кърпа.*

к) **Отношение за произход, част от цяло** се изразява най-често с предлога *от*, например *Поръчах си салата от пресни домати.*

л) **Отношение за количество** се изразява най-често с предлозите на, с и др., например *Беше на двадесет години.*

м) **Отношение за надминаване на предел** се изразява чрез предлога *свръх*, например *Това се оказа **свръх** възможностите му.*

3.8. Съюз

Съюзът е неизменяема служебна дума, която свързва еднородни части на просто изречение и прости изречения в състава на сложно изречение. Докато предлогът е служебна дума с морфологични функции, функциите на съюза са синтактични.

Терминът съюз е ясен, означава свързване, обединяване, и отговаря на функциите на този клас думи. Съответният латински термин е coniunctio. Същинските съюзи нямат собствено ударение и образуват акцентна цялост със следващата ги дума, т.е. и те като предлозите са проклитики: *момичетата и момчетата; не сега, а веднага.*

Най-често употребяваните същински съюзи в съвременния български език са *а, ако, ала, ама, ами, да, дето, и, или, като, ни, нито, но, па, пък, та, то, ту, хем, че, я.* Наред с тях съществуват и сложни съюзи, образувани от съчетаванeто на две или повече лексикални единици. Функциите на съюзи изпълняват много често и т.нар. съюзни думи – местоимения и наречия.

По състав **същинските съюзи** са:

а) **Прости съюзи**, които се състоят само от една лексикална единица. Такива са изброените по-горе съюзи.

б) **Сложните съюзи** включват повече от една дума и представляват следните съчетания:

– предлог и съюз: *без да, за да, като да, освен да, преди да, въпреки че, като че, като че ли, освен че, освен като, след като* и др.;

– наречие и съюз: *затова че, така че, само че* и др.;

– съюз и съюз: *а пък, ако и да, и да, нито – нито, или – или, макар че, макар да, ами че* и др.

Съюзните думи са местоимения и местоименни наречия, които пазят основните си синтактични функции и едновременно с това изпълняват и функциите на съюзи – служат за връзка между простите изречения в състава на сложно изречение.

а) **Местоименията-съюзни думи** са въпросителните и относителните местоимения: *кой, коя, кое, кои, кого, кому, какъв, каква, какво, какви, чий, чия, чие, чии, колко; който, която, което, които, когото,*

комуто, какъвто, каквато, каквото, каквито, чийто, чиято, чието, чиито, колкото. Що се отнася до относителните местоимения, тяхната основна функция е именно на съюзни думи.

б) **Наречията-съюзни думи** са въпросителните и относителните местоименни наречия: *къде, докъде, откъде, кога, докога, откога, как; където, докъдето, откъдето, когато, откогато, докогато, както, откакто* и др.

Според синтактичните си функции съюзите биват съчинителни и подчинителни.

а) **Съчинителните съюзи** изразяват отношение на равнoредност (съчинение, координация, паратаксис) между еднородни части на просто изречение или между прости изречения в рамките на сложно изречение. От своя страна те се делят на:

– съединителни съчинителни съюзи: *и, па, та, че, и – и, ни – ни (нито – нито), както – така и, не само – но и, колкото – толкова и, и – както и, така също* и др.;

*Иван **и** Петър са студенти; Те учат в университета **и** живеят в студентските общежития; Беше уморен много, **та** не искаше да излиза; **И** времето беше хубаво, **и** условията бяха добри*;

– разделителни (съотносителни) съчинителни съюзи: *или, или – или, а – а, било – било, ни – ни (нито – нито), ли – или, ли – ли, дали – или, било че – било че, ту – ту, я – я, ха – ха, бре – бре* и др.;

*Ще отидем при децата **или** ще си стоим вкъщи; **Или** трябва да се откажеш от всичко, **или** да се захванеш сериозно за работа; **Ту** повее вятър, **ту** заромоли...; **Я** спечели, **я** не спечели; **Хем** сърби, **хем** боли*;

– противопоставителни (съпоставителни) съчинителни съюзи: *а, ала, ами, но, пък, а пък, но пък, обаче, нито пък, само, само че, не само – но и, не само – ами и, не само – а и, не че – а, не – но и, не стига че – но и, не стига че – а и* и др.;

*Той разбра истината, **но** не направи нищо; Мъжете отидоха в кръчмата, **а** жените се отдадоха на сладки приказки; Той положи много усилия, **обаче** не можа да пристигне навреме.*

В някои по-прецизни класификации се обособяват още две групи съчинителни съюзи:

– заключителни съчинителни съюзи: *и тъй, и така, следователно, ето защо, затова, тогава, прочее, тъй че, така че* и др.;

*Нещата се изясниха напълно, **следователно** оставането не беше необходимо; Всичко това изглеждаше невъзможно, **така че** нямаше за какво да се мисли*;

– пояснителни съчинителни съюзи: *тоест, сиреч, а именно* и др.;

В залата вече нямаше никого, ***тоест*** *налагаше се да тръгват.*

б) **Подчинителните съюзи** изразяват отношение на неравнoредност (подчинение, субординация, хипотаксис) в сложно изречение. Според вида на подчиненото изречение, което въвеждат, те биват:

– определителни съюзи са най-често относителните местоимения *който, какъвто, чийто*; въпросителните местоимения и частици *кой, какъв, чий, дали, ли*; относителните местоименни наречия *където, дето, когато*; въпросителните местоименни наречия *кога, къде, защо*; същинските съюзи *че, да* и др.;

Селото, ***което*** *се виждаше в далечината, се наричаше Стамово; Обсъждаше се въпросът,* ***кои*** *да отпаднат от списъка; Глождеше го мисълта,* ***дали*** *да се върне;*

– допълнителни съюзи са *че, да*, въпросителните местоимения, местоименни наречия и частици *кой, какъв, чий, кога, къде, как, защо, дали, ли* и др.;

Той разбра, ***че*** *изход няма; Поискаха* ***да*** *им сервират в стаята; Никой не можа да открие* ***кой*** *е затворил вратата*;

– обстоятелствените съюзи биват за място – *където, гдето, дето, откъдето, докъдето, закъдето* и др.; за време – *като след като, докато, щом, щом като, преди да, откак, откакто, докле, дорде, когато, докогато, откогато* и др.; за начин и сравнение – *без да, като, като че, като че ли, като да, сякаш, сякаш че, както* и др.; за количество и степен – *колкото, доколкото, отколкото, колкото да, нежели* и др.; за причина – *защото, че, тъй като, понеже, дето, задето, затова че, по причина че* и др.; за цел – *за да, да, та да, само и само да, дано, дано да* и др.; за условие – *ако, ако ли, да, стига да, ли, в случай че, при условие че* и др.; за отстъпка – *макар че, макар (и) да, ако и да, и да, при всичко че, при все че, въпреки че, независимо от това че, дори и да, даже и да* и др.; за последица – *че, та, така че, тъй че* и др.;

Всички се разположиха, ***където*** *им бе заповядано;* ***Щом*** *влязох в стадиона, веднага попаднах в прегръдките на приятелите си;* ***Без да*** *иска, той се отпусна; Петър работеше,* ***колкото*** *можеше; Тя се измъчваше,* ***понеже*** *не можеше да помогне; Напрегнаха се,* ***за да*** *довършат работата;* ***Ако*** *успеем, ще дойдем;* ***Макар че*** *беше болен, Никола се вдигна от леглото, облече се и излезе; Повечето от отборите се отказаха,* ***така че*** *състезанието няма да се състои*;

– съюзи, въвеждащи подложни изречения, са относителното местоимение в именителен падеж *който* и още *ако, да, дали, доколко, защо, как, какъвто, като, като да, кога, когато, колко, че* и др.;

Който *не работи, не трябва да яде; Добре ще е,* ***ако*** *спечелим; Струва ми се,* ***че*** *нещата вървят добре*;

– съюзи, въвеждащи сказуемноопределителни изречения са *без да, да, дето, как, като, какво, като че, като че ли, който, че* и др.;

Аз го виждам ***да*** *осъществява амбициите на родителите си; Именно ти си,* ***който*** *ни пречиш.*

3.9. Частица

Частицата е неизменяема служебна дума, която модифицира значението на отделни думи и на цялото изречение. Наред с това частиците служат за образуване на думи и граматични форми. В сравнение с другите две служебни думи – предлозите и съюзите, частиците стоят по-близо до предлозите, тъй като функциите им са предимно морфологични. Докато обаче предлозите изразяват преди всичко отношения на имената, тоест т.нар. падежни отношения, частиците сигнализират най-вече отношения в сферата на модалността, възприемана в най-широк смисъл. От друга страна, частиците показват близост с някои лексикални морфеми, доколкото влияят върху реалното значение на самостоятелната дума в изречението. Има и случаи, в които трудно може да се прокара разлика между частици и наречия – когато и едните, и другите изпълняват функциите на модификатори, т.е. на лексикални средства в периферийна граматична функция.

Терминът за назоваване на тази част на речта е превод на латинското particula.

Много от частиците са твърде стари лексикални единици в езика ни и произходът им е неясен. Други са образувани в по-ново време. Например формообразуващата частица *ще* е образувана от третоличната форма за сегашно време на старобългарския глагол chotěti – choštetъ; условната частица *би* (*може би*) е от старата условна форма *ву* на *bychъ*; възвратните частици *се, си* са възвратни местоимения; словообразувателната частица *-годе (кой-годе, какъв-годе, що-годе)* се свързва с глагола *годя*, с прилагателното *годен* и съществителното *угода*; частицата *дали* е образувана от свързването на *да* и *ли*; частицата *де* може да се открие в *недей*; частицата *даже* е от *да* и *же*; частицата *аха* е от *а* и *ха*; частицата *дано* – от *да* и *но* и т.н.

В зависимост от лексико-граматичните си функции частиците биват модифициращи, словообразуващи и формообразуващи.

Модифициращите частици изразяват смислови отсенки на отделни думи, изрази и изречения или променят семантико-синтактичното съдържание на изказването. Те биват:

– потвърдителни: *а-а, да, ами, аха, зер, я, нейсе, нали, санким, ще*;

– отрицателни: *не, ни, нито, недей*;

– въпросителни: *ли, дали, нали, нима, а, е, мигар, белким, негли, зер* и др.;

– емоционално експресивни: *а, а-а, ами, де, де гиди, ба, леле, море, ха, хай, ми, ти, му* и др.;

– показателни: *ето, ей, е, на, хе, хей* и др.;

– за обръщение: *бе, бре, брей, бей, ма, мари, ей, де* и др.;

– за усилване: *а, ха, даже, и, дори и, пък, чак* и др.;

– повелителни: *да, нека, нека да, хайде, я, дано* и др.;

– преизказни: *кай, каже*;

– конклузивни (умозаключителни и предположителни): *май, едва ли, надали, уж, божем, може, може би* и др.;

– дубитативни (изразяващи съмнение и недоверие): *уж, надали, едва ли* и др.

Словообразуващи частици са *се, си, -годе, еди-, -и да е*. Със *се* и *си* се образуват възвратни глаголи, а с *-годе, еди-, -и да е* се образуват неопределителни местоимения от въпросителни. С частицата *си* се засилва т.нар. неопределеност на неопределителните местоимения.

Формообразуващи частици са *да, нека, нека да, ще, недей, недейте, по-, най-*. С частиците *да, нека, нека да* се образуват аналитични форми за повелително наклонение, с частиците *недей, недейте* – отрицателни повелителни форми, с частицата *ще* – форми за бъдеще време, а с частиците *по-* и *най-* – форми за сравнителна и превъзходна степен на качествените прилагателни имена. Наричаме ги частици – граматични морфеми или частици-морфеми.

3.10. Междуметие

Междуметието е изолирана неизменяема част на речта, чрез която се дава звуков израз на чувства и емоции или се наподобяват шумове от живата и неживата природа. Междуметието не притежава никакви морфологични категории. В изречението е изолирана дума или експресивно сказуемо, а често е и самостоятелно изречение с рудиментарна структура. Междуметията задължително са лексеми, т.е. към тях не се причисляват т.нар. параезикови средства. От друга страна, те не назовават понятия, което е присъщо единствено на съществителните имена. Често притежават специфична интонация.

Терминът междуметие означава дума, която се вмята между другите думи в изречението. Съответният латински термин е interiectiones.

Според произхода им междуметията са два типа:

а) **Първичните междуметия** са едни от най-старите елементи в езика и поради това са твърде сходни за различните езици. Те са същинските междуметия и биват едносрични и двусрични:

– едносричните междуметия се състоят от един гласен, който може да бъде удължен: *о, е, а, оо, ее, аа*; от гласен и съгласен звук, като гласният може да бъде удължен: *ох, ой, их, ех, ей, ай, ба, ах, уф, ух, фуу, фю, ха*; от два съгласни и един гласен звук, който може да бъде удължен: *хей, хъм, пфу, пфю, Бьох, вай, бей, тюх, хоп, боц, бух, бам, бум, туп, цап*; някои междуметия от този тип може да се повтарят: *пис-пис, кьл-кьл-кьл, бум-бум, чук-чук*; от повече съгласни и един гласен звук: *пляс, пляс-пляс, тряс, грух, грух-грух*; от един или няколко съгласни, някой от които може да бъде удължен: *ш-ш-ш, хм, тц* и др.

– двусричните междуметия най-често се състоят от два гласни и един съгласен звук: *уха, уху, ура, охо, иху, аха, ехе*; от два гласни и два съгласни: *леле, гиди, ехей, аман*; от два гласни и повече съгласни: *браво, варда* и т.н.

б) **Производните междуметия** са други части на речта, които се употребяват във функциите на междуметия. Такива са: *мале, майко, мамичко, боже, божке, боже господи, господи, огън, ужас, марш, вън, долу, позор, стой* и др.

Според функциите, които изпълняват, междуметията биват:

а) **Възклицателните междуметия** са най-голямата група. Те изразяват радост, възторг, учудване, изненада, уплаха, тъга, скръб, съжаление, болка, страх, одобрение, упрек, възмущение, злорадство и т.н. Такива са: *ох, ех, их, ух, а, тц-тц-тц, о, ура, брей, леле, аман, браво* и др.

б) **Подбудителните междуметия** изразяват призив, подкана, предупреждение, заповед и др. Такива са: *ало, ехей, хей, ей, варда, дий, тпру, стига, огън, марш, вън, мльк* и др.

в) **Звукоподражателните междуметия** наподобяват гласове на животни и птици, както и шумове от неживата природа. Такива са: *ам, бау, мяу, муу, га-га, кукуригу, кудкудяк, грух, чик-чирик, трак, цап, бух, пляс, бум* и др.

За съвременния български език е характерно образуването на нови думи от междуметия – предимно глаголи и съществителни имена.

а) Глаголи, образувани от междуметия, са: *ах – ахкам, пляс – пляскам, пуф – пуфкам, ох – охкам, кудкудяк – кудкудякам, боц – боцкам, грух – грухтя, тц-тц-тц – цъкам, мяу – мяуча, бръм – бръмча* и мн.др.

б) Съществителни имена, образувани от междуметия, са: *тряс – трясък, пляс – плясък, грох – грохот, боцкане, грухтене, пляскане, цъкане, мяучене* и мн.др.

4. МОРФОЛОГИЧНИ КАТЕГОРИИ

4.1. Структура и класификация

Въпросът за броя, структурата и класификацията на морфологичните категории в съвременния български език е бил винаги актуален и винаги е предизвиквал спорове. Тук нещата ще бъдат редуцирани до най-важното и ще намерят място в началото на разделите за повечето от морфологичните категории.

Всъщност най-съществените различия в становищата се отнасят до организацията на отделните морфологични категории, което пък се свързва с различната методика или пък с липсата на методика за тази организация. Що се отнася до граматикализираните значения в съвременния български език, тук различията са минимални. Като имаме предвид приносите на редица учени, както и някои наши разработки, ще отбележим следните маркирани граматични значения: множественост, женски род, среден род, говорещ (първо лице), слушащ (второ лице), предходност (минало време), следходност (бъдеще време), резултативност, относителност (зависим таксис), повелителност, условност, умозаключителност, преизказност, пасивност (страдателен залог), отрицателност, свидетелственост, итеративност (с някои уговорки), определеност, сравнителност, превъзходност, винителен падеж, дателен падеж, звателен падеж. Чрез отчитането на обединяващата семантика (обединяваща еднородни граматични значения) и на немаркираните значения, както и чрез последователното прилагане на принципа на А.И. Смирницки, можем да предложим следната организация на морфологичните категории в съвременния български език:

а) Значението множественост, противопоставено на немножествеността (с главно значение единственост), изгражда морфологичната категория **число**.

б) Структурното съдържание на женски род и среден род, обединени като формално маркирани родове и противопоставени като цяло на немаркирания мъжки род, изграждат морфологичната категория **род**.

в) Значенията говорещ и слушащ, обединени като формално маркирани и от значението комуникатор и противопоставени като цяло на немаркираното значение некомуникатор (трето лице), изграждат морфологичната категория **лице**.

г) Значенията предходност и следходност, обединени като формално маркирани и от значението разновременност и противопоставени като цяло на немаркираната неразновременност (с главно значение едновременност), изграждат морфологичната категория **време**.

д) Значението резултативност, противопоставено на немаркираното

значение нерезултативност (с главно значение акционност), изгражда морфологичната категория **вид на действието**.

е) Значението относителност (зависим таксис), противопоставено на немаркираното значение неотносителност (с главно значение абсолютност), изгражда морфологичната категория **таксис**.

ж) Значенията повелителност, условност и умозаключителност, обединени като формално маркирани и от значението субективност и противопоставени като цяло на немаркираната несубективност (с главно значение обективност), изграждат морфологичната категория **наклонение**.

з) Значението преизказност, противопоставено на немаркираното значение непреизказност (с главно значение прякоизказност), изгражда морфологичната категория **вид на изказването**.

и) Значението пасивност, противопоставено на немаркираното значение непасивност (с главно значение активност), изгражда морфологичната категория **залог**.

к) Значението отрицателност, противопоставено на немаркираното значение неотрицателност (с главно значение утвърдителност), изгражда морфологичната категория **статус**.

л) Значението определеност, противопоставено на немаркираното значение неопределеност, изгражда морфологичната категория **положение**.

м) Значенията сравнителност и превъзходност, обединени като формално маркирани и от значението съпоставителност и противопоставени като цяло на немаркираното значение несъпоставителност (с главно значение положителна степен), изграждат морфологичната категория **степенуване**.

н) Значенията винителен, дателен и звателен падеж, обединени като формално маркирани и като косвени падежи и противопоставени като цяло на немаркирания именителен падеж, изграждат морфологичната категория **падеж**.

о) Значението итеративност, противопоставено на немаркираното значение неитеративност, би могло да изгражда морфологична категория в рамките на по-общата лексикално-граматична категория **вид на глагола**.

п) Значението свидетелственост, противопоставено на немаркираното значение несвидетелственост, може да изгради самостоятелна морфологична категория **очевидност**. На този етап обаче въпросната категория ще остане встрани от настоящото изложение, без това да наруши представянето на цялостната глаголна парадигма.

Интересен е въпросът, доколко изброените морфологични категории обхващат отделните части на речта. На пръв поглед морфологичните

категории число, род и положение обхващат всички изменяеми части на речта – съществителни имена, прилагателни имена, числителни имена, местоимения и глаголи (доколкото към глагола причисляваме и причастията). Категорията лице е характерна за глаголите и местоименията, а категорията степенуване – за прилагателните и наречията. Морфологичната категория статус е глаголна категория, но отрицание може да се изрази и при останалите части на речта (*приятел – неприятел, приятен – неприятен, приятно – неприятно, кой – никой, кога – никога, един – неедин*). Останалите морфологични категории очевидно са само глаголни.

Става ясно обаче, че многообхватността на някои категории е привидна. Например категорията лице засяга само някои местоимения – личните и свързаните с тях по произход притежателни местоимения. Наред с това от съвременно гледище при местоименията не може да се говори за персонални словоформи, тъй като суплетивните форми (*аз – ти – той, мой – твой – негов*) на практика са отделни лексеми. Следователно лицето е само глаголна категория, докато при местоименията тя е лексикално-граматична.

Категорията степенуване обхваща малка част от наречията, които по произход са прилагателни имена и най-вероятно е да са адвербиализирани както в положителна, така и в сравнителна, и в превъзходна степен. В този смисъл степенуването е само именна морфологична категория. Именна е и морфологичната категория положение, тъй като тя се разпростира само върху малка част от глаголните форми – причастията, и то когато са употребени като имена. Вярно е, че категорията статус се изразява при всички изменяеми части на речта, но е вярно и това, че при имената и наречията отрицанието е изразено лексикално или словообразувателно и може да се отнесе към периферийните средства на статуса. Като морфологична категория статусът съществува само при глагола.

Всичко това дава основания да разпределим морфологичните категории в три групи:

а) **Общи морфологични категории** – число и род.

б) **Глаголни морфологични категории** – лице, време, вид на действието, таксис, наклонение, вид на изказването, залог, статус (евентуално и очевидност).

в) **Именни морфологични категории** – положение, степенуване и падеж.

4.2. Общи морфологични категории

4.2.1. Морфологична категория число

Числото е най-безспорната обща морфологична категория. Тя обхваща всички изменяеми части на речта: съществителни имена (*роб – робИ*), прилагателни имена (*зелен – зеленИ*), числителни имена (*един – еднИ, пръв – първИ*), местоимения (*мой – моИ, кой – коИ*) и глаголи (*гледам – гледамЕ, чел съм – челИ смЕ*). И въпреки това тя е категория преди всичко на съществителните имена, доколкото съществителното име е главната сред основните части на речта и доколкото именно явленията, означавани със съществителни имена, могат да се броят и измерват.

В старобългарския език категорията число е била тричленна – единствено, двойствено и множествено число. Изграждала се е върху опозицията разделност~неразделност (с главно значение на немаркирания член единственост), а в рамките на маркираната разделност еквиполентно са се противопоставяли множественост и двойственост. По-късно двойственото число е отпаднало и категорията е останала двучленна.

Семантичното съдържание на понятийната категория количественост (квантитативност) се основава на способността на явленията, означени с имена, и на глаголните лица да се броят и измерват. Що се отнася до морфологичната категория число, то нейното семантично съдържание се свързва предимно с броя на явленията и, по-точно, с тяхното разделно множество или единственост, единичност. В основата на категорията стои привативната формално-семантична опозиция множественост~немножественост с главно значение на немаркирания член – единственост. Маркиран член както във формално, така и в семантично отношение (със значението разделно множество) е множествеността. Отношенията в категорията може да се представят чрез следната схема:

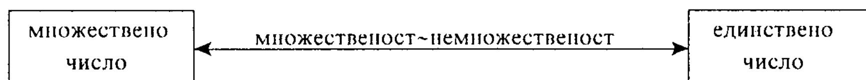

В рамките на категорията се противопоставят две граммеми с еднородно съдържание:

а) Граммемата **множествено число** сигнализира разделно множество на явленията, означени с имена, и на глаголните лица. На няколко пъти бе споменато за разделно множество. Става дума за това, че в съвременния български език не е граматикализирано всяко множество, а само

такова, което може да се възприеме като сбор от много единици, а не като компактна маса. Достатъчно е да сравним множествата, означавани със съществителните имена *студентство* и *студенти*, за да установим, че само във втория случай то е означено с форма за множествено число.

б) В общото си значение грамемата **единствено число** (общото значение на тази грамема се нарича **немножественост**) сигнализира липса на данни за разделно множество или единственост на явленията, означени с имена, или на глаголните лица, а в главното си значение (именно главното значение се нарича единственост) – единственост (единичност) на споменатите явления.

Формалните показатели на маркираното значение множественост са доста разнообразни, но това се дължи на обстоятелството, че категорията е обща (обхваща разнородни части на речта), както и на редица фонетични промени, настъпили в краесловието.

а) Основният формален показател на множествеността в съвременния български език е морфемата *-И*, която стои в края на словоформата, но преди членната морфема и някои словообразуващи частици. Той обхваща:

– всички прилагателни имена: *бял – белИ, смел – смелИ, готов – готовИ, бодър – бодрИ* (изключение правят само някои неизменяеми прилагателни имена, заети от турския език – *сербез, пешкин, ербап* и др.);

– всички числителни имена, различаващи число: *един – едлИ, първИ, шестИ* и пр.;

– всички местоимения, които имат същински словоформи (т.е. словоформи, които не са суплетивни): *мой – моИ, твой – твоИ, негов – неговИ, наш – нашИ, свой – своИ, такъв – такИва, кой – коИ, чий – чиИ, какъв – каквИ, който – коИто, какъвто – каквИто, някой – някоИ, никой – никоИ, всякой – всякоИ*;

– всички съществителни имена от женски род: *жена – женИ, картина – картинИ, рокля – роклИ, слугиня – слугинИ, радост – радостИ, вест – вестИ* и т.н.;

– преобладаващата част на съществителните имена от мъжки род: *овчар – овчарИ, моряк – моряцИ, лекар – лекарИ, танц – танцИ, самолет – самолетИ* и пр.;

– всички самостоятелно употребени причастия: *четящ – четящИ, говорещ – говорещИ, паднал – падналИ, напуснал – напусналИ, ранен – раненИ, ударен – ударенИ*;

– всички спрегаеми глаголни словоформи, образувани с причастия: *челИ сме, бяхме челИ, ще сме челИ, пишелИ, говорелИ, ще бъдат прочетенИ, прочетенИ са* и пр.;

– някои съществителни имена от среден род: *око – очИ, ухо – ушИ, животно – животнИ, насекомо – насекомИ, сказуемо –*

сказуемИ и пр.

б) На второ място по фреквентност стои формалният показател *-Е*, който обхваща:

– почти всички синтетични глаголни форми: *гледам – гледамЕ, гледах – гледахмЕ, четях – четяхмЕ, съм – смЕ, чети – чететЕ* и пр.;

– отделни съществителни имена от мъжки род: *мъж – мъжЕ, кон – конЕ, цар – царЕ, княз – князЕ, крал – кралЕ*;

– отделни съществителни имена от женски род: *ръка – ръцЕ, нога – нозЕ, овца – овцЕ (но и овцИ), свиня – свинЕ (но и свинИ)*;

– някои местоимения: *той – тЕ, този – тЕзи, онзи – онЕзи*;

– някои съществителни имена от среден род, които имат паралелни форми на *-А*: *коляно – коленЕ (и коленА), рамо – раменЕ (и раменА), крило – крилЕ (и крилА)*.

в) Формалният показател *-ОВЕ* обхваща преобладаващата част на едносричните съществителни имена от мъжки род: *род – родОВЕ, стол – столОВЕ, град – градОВЕ, цвят – цветОВЕ*; както и няколко двусрични: *вятър – ветрОВЕ, огън – огньОВЕ, център – центрОВЕ*.

г) Негова разновидност е формалният показател *-ЕВЕ*, който обхваща едносрични съществителни имена от мъжки род, завършващи в единствено число на *-Й*: *брой – броЕВЕ, бой – боЕВЕ, строй – строЕВЕ* и др.

д) Формалният показател *-А* обхваща:

– част от съществителните имена от среден род: *село – селА, вино – винА, кино – кинА, известие – известиЯ* [известийА], *стихотворение – стихотворениЯ* [стихотворенийА], *море – морЯ* [мор'А], *но и морЕТА* и пр.;

– отделни съществителни имена от мъжки род: *рог – рогА, крак – кракА, брат – братЯ* [брат'А] и др.

е) Формалният показател *-ЕТА* обхваща част от съществителните имена от среден род: *врабче – врабчЕТА, дърво -дървЕТА,теле – телЕТА, момче – момчЕТА, столче – столчЕТА, братче – братчЕТА* и пр.

ж) Формалният показател *-ЕНА* обхваща друга част на съществителните имена от среден род: *име – имЕНА, племе – племЕНА, семе – семЕНА, време – времЕНА* и пр.

з) Формалният показател *-ЕСА* обхваща някои съществителни имена от среден род: *чудо – чудЕСА, слово – словЕСА* (и *словА*), *дърво – дървЕСА* и пр.

и) Формалният показател *-ИЩА* обхваща част от едносричните съществителни имена от мъжки род, някои от които имат и паралелни форми: *край – краИЩА, път – пътИЩА, сън – сънИЩА, двор – дворИЩА (и дворОВЕ), гьол – гьолИЩА (и гьолОВЕ)* и пр.

к) Формалният показател *-ОВЦИ (-ЕВЦИ)* обхваща част от личните съществителни имена от мъжки род: *дядо – дядОВЦИ, чичо – чичОВЦИ, глупчо – глупчОВЦИ, Стоян – СтоянОВЦИ, Никола – НиколОВЦИ, Жельо – ЖелЕВЦИ* и т.н.

В огромната си част формите за единствено число (в рамките на немаркирания мъжки род) са немаркирани. Само някои от тях притежават специфични морфеми, които приемаме за показатели на род.

Бройна форма за множествено число притежават съществителните имена от мъжки род, завършващи на съгласен звук, като в езиковата практика тя се налага предимно при неличните имена. Има формален показател *-А* и се употребява след числителни бройни (*два, три, четири, пет* и т.н.) и наречия за количество (*колко, няколко, толкова*), например *четири столА, дванадесет чинА, колко столА, няколко редА, толкова столА* и т.н.

4.2.2. Морфологична категория род

Както подчертава И.П. Мучник, "категорията род се отнася към числото на най-универсалните категории..., тъй като сферата на функционирането ѝ обхваща трите най-главни части на речта: съществителното име, прилагателното име (в това число прилагателните-числителни и прилагателните-местоимения) и глагола. Чрез родовите форми се постига единството и структурната свързаност на тези три разреда думи, които толкова рязко се различават по лексико-граматичните си особености." Много са опитите да се изясни произходът и семантиката на тази интересна категория. Така или иначе никой не отрича поне началната връзка между физиологическия пол и граматичния род. Характерен пример в това отношение е съществителното име *земя*, което подобно на *майка* е от женски род във всички познати езици, притежаващи тази категория. Така в рамките на родовостта са се противопоставяли мъжки на женски род, съответстващи на осъзнатите физиологически полове. Наличието обаче на явления, нямащи отношение към физиологическия пол, поражда и отрицанието на родовостта чрез т.нар. среден род. В семантичен план противопоставянето е било родовост~неродовост (субектен род ~ среден род), като в рамките на родовостта еквиполентно са се противопоставяли мъжки и женски род. Този тип отношения може да се представят по следния начин:

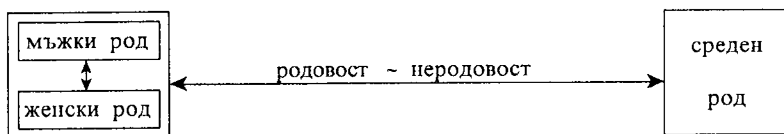

По-късно обаче морфологичната категория род се отдалечава от понятийната категория физиологически пол, за да се стигне до пълното ѝ разграничаване от нея. Доказателство за това може да бъдат наименованията на едно и също явление, които са от различни родове в различните езици. Например съществителното име *книга* е от женски род в българския език, наименованието на същото явление във френския език е от мъжки род – *un livre*, а в немския език е от среден род – *das Buch*. Оттук нататък за разпределението на субстантивната лексика в три групи (три рода) започва да влияе предимно формалният критерий, реализиран последователно при прилагателните имена. Точно при тях езикът изгражда единна формална система, която застава в основата на родовото противопоставяне, т.е. съществителните имена, които нямат специално родово окончание, се ориентират към мъжки род (*елен* формално съвпада със *зелен* и се отнася към мъжки род), тези, които имат завършек *-А*, попадат в женски род (*стенА* формално съвпада със *зеленА* и се отнася към женски род; *стена* на френски е съществително име от мъжки род – *le mur*), а тези, които имат завършек *-О* или *-Е*, попадат в среден род (*селО* формално съвпада със *зеленО* и се отнася към среден род; съответното френско съществително име – *le village* – е от мъжки род, а руското *деревня* и чешкото *vesnice* – от женски род). Друг пример може да се даде с навлизащите в езика ни думи от чужди езици: в края на 19. или началото на 20. век от френския език възприемаме думата *радио* (фр. la radio – женски род), която формално съвпада със *зеленО* и се отнася към среден, а не към женски род; думата *компютър* няма специално родово окончание и попада в мъжки род и т.н.

Следователно в съвременния български език (вероятно и във всички съвременни езици, притежаващи род) категорията род няма семантично съдържание. Именно поради това много специалисти са склонни да я характеризират като противопоставяне на формални класове. Доколкото обаче приехме концепцията, че съдържанието може да бъде както семантично, така и структурно, категорията род дава типичен пример за структурно съдържание, което включва определени граматични функции, свързани с дадена граматична морфема. В конкретния случай функциите са съгласувателни.

Категорията род не е еднотипна при съществителните имена и при останалите изменяеми части на речта. Съществителните имена нямат родови словоформи и следователно при тях не може да се говори за морфологична категория. В този смисъл общата морфологична категория род обхваща прилагателните имена, числителните (редни) имена, местоименията и глаголните форми, съдържащи причастия, а при съществителните имена категорията е лексикално-граматична.

Структурното съдържание на морфологичната категория род се

основава на способността на явленията, означени с имена, и на част от глаголните словоформи да се съгласуват помежду си в рамките на три групи, наречени родове. Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

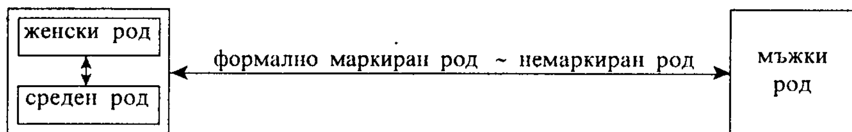

В рамките на категорията се противопоставят три грамеми с еднородно структурно съдържание:

а) Грамемата **мъжки род** обединява словоформи, които нямат специфичен родов завършек (тук отнасяме и завършващите на *-Й*) или имат завършек *-И*. В семантичен план те се обединяват от стилистичното преосмисляне в същества от мъжки пол.

б) Грамемата **женски род** обединява словоформи, които имат завършек *-А*. В семантичен план те са обединени от стилистичното преосмисляне в същества от женски пол.

в) Грамемата **среден род** обединява словоформи, които имат родов завършек *-О*, рядко *-Е*. В семантичен план те са обединени от значенията неактивност и неодушевеност, т.е. от невъзможността да бъдат стилистично преосмислени в същества от мъжки или от женски пол.

Формални показатели за мъжки род са:

а) по-голямата част от мъжкородовите словоформи са немаркирани (тук причисляваме и завършващите на *-Й*):

– прилагателни имена: *весел, по-весел, най-весел, строг, добър, смел, зелен, железен, продуктивен* и пр.;

– числителни имена: *един*;

– местоимения: *той; мой, твой, свой, негов, неин, наш, ваш, техен; такъв, онакъв, инакъв, толкав, толчав; кой, какъв, чий, колкав, колчав; който, какъвто, чийто; някой, някакъв, нечий, еди-кой, еди-какъв, еди-чий, кой-годе, какъв-годе, чий-годе, кой да е, какъв да е, чий да е; никой, никакъв, ничий; всякой, всякакъв*;

– самостоятелно употребени причастия: *четящ, говорещ, гледащ, стрелящ, писал, написал, писан, написан* и т.н.;

– спрегаеми глаголни форми: *писал съм, писал си, писал е; беше писал, ще е писал, щеше да е писал; би писал, пишел е, бил е писал, щял е да пише, щял е да е писал; пишел, писал, бил писал, щял да пише, щял да е писал; нека пишел, бил пишел, щял бил да пише, щял бил да е писал; писан е, беше писан, ще е писан, щеше да е писан, бъди писан, нека бъде писан, би бил писан, бил е писан, щял е да е писан, бил писан, щял да е писан, нека бъдел писан, щял*

бил да е писан;

б) Част от мъжкородовите словоформи имат формален показател *-И*:

– прилагателни имена: *долнИ, горнИ, селскИ, българскИ, юнашкИ, моряшкИ, кокошИ, пачИ, вълчИ, козИ* и т.н.;

– числителни имена: *първИ, вторИ, третИ, петИ, десетИ* и т.н.;

– местоимения: *всекИ*.

в) Всички членувани мъжкородови словоформи с изключение на тези, завършващи на *-Й*, имат формален показател *-ИЙ-*, който стои пред членната морфема:

– прилагателни имена: *веселият* [веселИЙът], *по-веселият* [по-веселИЙът], *най-веселият* [най-веселИЙът], *веселия* [веселИЙъ], *строгият* [строгИЙът], *строгия* [строгИЙъ] и т.н.;

– числителни имена: *единият* [единИЙът], *единия* [единИЙъ], *първият* [първИЙът], *първия* [първИЙъ], *вторият* [вторИЙът], *третият* [третИЙът], *петият* [петИЙът], *десетият* [десетИЙът] и т.н.;

– местоимения: *неговият* [неговИЙът], *неговия* [неговИЙъ], *нейният* [нейнИЙът], *нашият* [нашИЙът], *вашият* [вашИЙът], *техният* [технИЙът], *толкавия* [толкавИЙъ], *толчавия* [толчавИЙъ], *всичкият* [всичкИЙът], *всичкия* [всичкИЙъ];

– самостоятелно употребени причастия: *четящият* [чет'аштИЙът], *четящия* [чет'аштИЙъ], *говорещият* [говорештИЙът], *гледащият* [гледаштИЙът], *стрелящият* [стрел'аштИЙът], *писалият* [писалИЙът], *написалият* [написалИЙът], *писаният* [писанИЙът], *написаният* [написанИЙът].

Формален показател за женски род е морфемата *-А*, която стои в края на словоформата, но преди членната морфема (*зеленА – зеленАта*) и някои словообразуващи морфеми (*такАва, тАзи*, [койАто]), замества формалния показател за мъжки род *-И* при словоформите, които го притежават (*селскИ – селскА – селскАта*), и се замества от формалните показатели за среден род (*зеленА – зеленО*) и за множествено число (*зеленА – зеленИ, зеленАта – зеленИте*):

– прилагателни имена: *веселА, по-веселА, най-веселА, строгА, добрА, смелА, зеленА, желязнА, продуктивнА, долнА, горнА, селскА, българскА, юнашкА, моряшкА, синя* [син'А], *синята* [син'Ата], *веселАта, по-веселАта, най-веселАта* и т.н.;

– числителни имена: *еднА, еднАта, първА, първАта, вторА, вторАта, третА, третАта, петА, петАта, десетА, десетАта* и т.н.;

– местоимения: *тя* [т'А], *моя* [мойА], *моята* [мойАта], *твоя* [твойА], *твоята* [твойАта], *неговА, неговАта, нейнА, нейнАта, нашА, нашАта, вашА, вашАта, тяхнА, тяхнАта, такАва, онакАва, толкавА, толчавА, коя* [койА], *каквА, чия* [чийА], *колкавА, колчавА, която* [койАто],

каквАто, чиято [чийАто], *някоя* [н'акойА], *някаквА, нечия* [нечийА], *еди-коя* [еди-койА], *еди-каквА, еди-чия* [еди-чийА], *коя-годе* [койА-годе], *каквА-годе, чия-годе* [чийА-годе], *коя да е* [койА да е], *каквА да е, чия да е* [чийА да е], *никоя* [никойА], *никаквА, ничия* [ничийА], *всякоя* [вс'акойА], *всякА, всякаквА, всичкАта*;

– самостоятелно употребени причастия: *четящА, четящАта, говорещА, говорещАта, гледащА, гледащАта, стрелящА, стрелящАта, писалА, писалАта, написалА, написалАта, писанА, писанАта, написанА, написанАта*;

– спрегаеми глаголни словоформи: *писалА съм, писалА си, писалА е, беше писалА, ще е писалА, щеше да е писалА, би писалА, пишелА е, билА е писалА, щялА е да пише, щялА е да е писалА, пишелА, писалА, билА писалА, щялА да пише, щялА да е писалА, нека пишелА, билА пишелА, щялА билА да пише, щялА билА да е писалА, писанА е, беше писанА, ще е писанА, щеше да е писанА, бъди писанА, нека бъде писанА, би билА писанА, билА е писанА, щялА е да е писанА, билА писанА, щялА да е писанА, нека бъделА писанА, щялА билА да е писанА*.

Формални показатели за среден род са:

а) Основният формален показател за среден род е морфемата *-О*, която стои в края на словоформата, но преди членната морфема (*зеленО – зеленОто*) и някои словообразуващи морфеми (*такОва, тОва*), замества формалния показател за женски род *-А* (*селскА – селскО, селскАта – селскОто*) и за мъжки род *-И*, ако словоформата го притежава (*селскИ – селскО*), и се замества от формалния показател за множествено число *-И* (*зеленО – зеленИ, зеленОто – зеленИте*):

– прилагателни имена: *веселО, по-веселО, най-веселО, строгО, смелО, добрО, зеленО, желязнО, продуктивнО, долнО, горнО, селскО, българскО, юнашкО, моряшкО, синьО, синьОто, веселОто, по-веселОто, най-веселОто, строгОто* и т.н.;

– числителни имена: *еднО, еднОто, първО, първОто, вторО, вторОто, третО, третОто, петО, петОто, десетО, десетОто* и т.н.;

– местоимения: *тО, неговО, неговОто, нейнО, нейнОто, тяхнО, тяхнОто, такОва, онакОва, толкавО, толчавО, каквО, колкавО, колчавО, каквОто, еди-каквО, каквО-годе, каквО да е, някаквО, никаквО, всякО, всякаквО, всичкОто*;

– самостоятелно употребени причастия: *четящО, четящОто, говорещО, говорещОто, гледащО, гледащОто, стрелящО, стрелящОто, писалО, писалОто, написалО, написалОто, писанО, писанОто, написанО, написанОто* и т.н.;

– спрегаеми глаголни форми: *писалО съм, писалО си, писалО е, беше писалО, ще е писалО, щеше да е писалО, би писалО, пишелО*

е, билО е писалО, щялО е да пише, щялО е да е писалО, пишелО, писалО, билО писалО, щялО да пише, щялО да е писалО, нека пишелО, билО пишелО, щялО билО да пише, щялО билО да е писалО, писанО е, беше писанО, ще е писанО, щеше да е писанО, бъди писанО, нека бъде писанО, би билО писанО, билО е писанО, щялО е да е писанО, билО писанО, щялО да е писанО, нека бъделО писанО, щялО билО да е писанО.

б) Другият формален показател за среден род е морфемата *-Е*, която заема същите позиции като морфемата *-О*, но фреквентността ѝ е значително по-ниска:

– прилагателни имена: *кравЕ, козЕ, овчЕ, вражЕ, висшЕ, бившЕ, кокошЕ, кравЕто, козЕто, овчЕто, вражЕто, висшЕто* и т.н.;

– местоимения: *моЕ, моЕто, твоЕ, твоЕто, своЕ, своЕто, нашЕ, нашЕто, вашЕ, вашЕто, коЕ, чиЕ, коЕто, чиЕто, някоЕ, нечиЕ, еди-коЕ, еди-чиЕ, коЕ-годе, чиЕ-годе, коЕ да е, чиЕ да е, никоЕ, ничиЕ, всякоЕ*;

– изолирани сегашни деятелни причастия, които са субстантивирани: *бъдещЕ, настоящЕ* и др., или се употребяват в определени словосъчетания, например ***бъдеще** време* (но ***бъдещо** споразумение*).

Някои уточнения:

а) Приведени са примери само с тези словоформи, които показват родови различия.

б) В рамките на маркираното множествено число при прилагателните имена, числителните имена, местоименията, самостоятелно употребените причастия и спрегаемите глаголни форми с причастия родовите различия са неутрализирани – трите рода имат обща форма за множествено число. Такава неутрализация на опозиции (снемане на опозиции) в рамките на маркиран член на друга категория (в случая в рамките на маркирания член на категорията число – множествено число) ще срещнем и по-нататък. Явлението се обяснява чрез принципа на компенсацията, парадигматичната неутрализация и съкратителната реорганизация (Г. Герджиков). Най-просто казано, при съчетаването на значенията на две категории (много често те са повече от две), в рамките на маркирана част на втората (на следващата) категория се заличават противопоставянията в първата, т.е. в случая част от парадигмата на категорията род се натоварва със значението множественост и именно в тази част родовите различия се заличават, има само една форма за множествено число, еднаква за трите рода (*весел овчар, веселА овчарка, веселО овчарче, но веселИ овчари, веселИ овчарки, веселИ овчарчета*). Родовите различия се проявяват само в рамките на немаркираното единствено число.

4.3. Глаголни морфологични категории

4.3.1. Дефиниране на глаголните морфологични категории

В съществуващите граматики и терминологични справочници се дават определения, от които трудно може да се установи, че става дума за сродни явления, каквито са глаголните морфологични категории. Например в *Основна българска граматика* на Л. Андрейчин (1944) на практика липсват дефиниции на отделните морфологични категории – характеристиката им е описателна и, съвсем естествено, разнородна. В граматиката на Ст. Стоянов (1964) категорията време е дефинирана като положение на глаголното действие във времето по отношение на момента на говоренето, категорията наклонение – като становище (позиция) на говорещото лице към изказаното действие, категорията лице е представена описателно, а категорията залог – като отношение на глаголния субект към глаголното действие. Следователно тук се споменават следните понятия: глаголно действие, изказано действие, глаголен субект (при категорията лице – глаголно лице), говорещо лице, момент на говоренето, отношение, положение, позиция, становище. В най-популярния у нас речник на лингвистичните термини на О.С. Ахманова, категорията време се представя като съотнасяща действието с момента на говоренето, категорията залог – като отношение между субекта и обекта на действието, категорията лице – като отношение на действието (процеса) и неговия субект към говорещото лице, а категорията наклонение – като отношение на съдържанието на изказването към действителността. И тук въведените понятия не са малко: действие, момент на говоренето, субект на действието, обект на действието, говорещо лице, съдържание на изказването, действителност. Положителното е, че всички категории са дефинирани хомогенно – като вид отношение. Аналогични дефиниции срещаме и в *Грамматика русского языка* (Москва, 1953). При това в посочените трудове (с изключение на граматиката на Л. Андрейчин, където срещаме категорията начин на изказване) не е дефинирана категорията вид на изказването (за русистите тя е сравнително непозната, а Ст. Стоянов приема грамемата преизказност за член на категорията наклонение), да не говорим за категориите вид на действието, таксис и статус.

В по-ново време глаголните морфологични категории са дефинирани и от В. Станков (1981), без това да е основна цел на изследването му. Според него граматичната категория лице изразява отношението на глаголното лице към участниците в говорния акт; категорията време изразява отношението на действието към момента на говоренето (пряко

или чрез друг допълнителен ориентационен момент, предходен или следходен на момента на говоренето). Същевременно се мотивира деветчленна категория време, включваща и категориите вид на действието и таксис; категорията наклонение изразява отношението на говорещото лице към изказаното от него действие; а категорията залог – отношението на глаголното лице към действието. Въпреки че В. Станков не говори за преизказно наклонение и до голяма степен мотивира разграничаването на преизказността от модалните грамеми, т.нар. от него "преизказна модалност" е включена в раздела за наклонението. Същността на преизказването е изяснена в духа на писаното от Е.И. Дьомина (1959). Подобна характеристика на разглежданите категории дава в най-ново време и П. Пашов (1994). Пак в ново време Ст. Георгиев (1991) дефинира категорията лице като показваща вършителя или получателя на действието, като отношение и зависимост между говорещия и деятеля; категорията залог – като отношение между действието и глаголното (граматичното) лице; категорията време свързва с протичането на действието, с представянето му като процес или резултат; категорията наклонение – като отношение на говорещото лице към действието. За него преизказността също е грамема от категорията наклонение, а за останалите споменавани тук категории не става дума.

Солиден опит за класификация на глаголните категории прави Р.О. Якобсон (1972). Той също приема отношението като характерен белег на значението и борави със следните понятия: съобщаван факт, факт на съобщаването, участници в съобщавания факт и участници във факта на съобщаването. В хода на изложението обаче той въвежда още понятието посочван източник на сведения за съобщавания факт, за да характеризира категорията засвидетелстваност (така е наречена от него категорията преизказност~непреизказност, т.е. вид на изказването), и още един път понятието действие, за да характеризира категорията относителност~неотносителност, наречена от него таксис. Споменава се и за категория статус.

Тук ще използваме четирите основни понятия, въведени от Р.О. Якобсон. Понятието посочван източник на сведения за съобщавания факт ще се окаже излишно. Възприеманите понятия обаче ще бъдат видоизменени и съобразени с утвърдената в българското езикознание терминология.

И така, под действие трябва да се разбира още състояние, събитие, съобщаван факт, който може да се изрази и чрез обстоятелствен израз при отношението му с друго действие.

Изказване за действието е самият говорен акт, говоренето, фактът на съобщаването (по Р.О. Якобсон). Тук се включва и т.нар. момент на говоренето.

Глаголният субект (глаголното лице) е вършителят на действието,

главният участник в съобщавания факт, граматическият субект на действието.

Говорещото лице е авторът на изказването, говорещият, пишещият, задължителният участник във факта на съобщаването.

Тези четири понятия, влизайки в отношения две по две помежду си, може да дадат дефинициите на пет от глаголните морфологични категории (лице, време, залог, наклонение и вид на изказването), които ще бъдат представени чрез вертикалната част на модела (вж. схемата). За дефинирането на останалите три категории (вид на действието, таксис и статус) се въвеждат още три понятия:

Съществува и друго съпътстващо действие, което влиза в отношения с основното действие.

Резултатът от действието назовава характерната особеност на българския глагол да изразява със специфични форми не самото действие, а готовия резултат от него.

Под реалност ще разбираме основното съдържание на това понятие, действителност.

Тези три понятия влизат поотделно в отношения с основното понятие действие и са представени в хоризонталната част на модела:

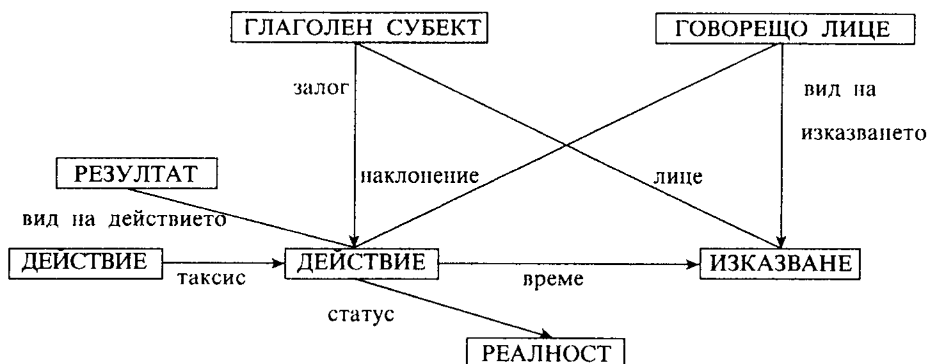

По този начин, въз основа на единни критерии, категорията **време** се дефинира като отношение на действието към изказването, категорията **залог** – като отношение на глаголния субект към действието, категорията **наклонение** – като отношение на говорещото лице към действието, категорията **лице** – като отношение на глаголния субект към изказването, а категорията **вид на изказването** – като отношение на говорещото лице към изказването. И на втори план: категорията **вид на действието** – като отношение на действие и резултат от действие (в един и същ ориентационен момент), категорията **таксис** – като отношение на действие към действие, а категорията **статус** – като отношение на действието към реалността.

Както се вижда, повечето дефиниции съвпадат със съвременното

тълкуване на плана на съдържание на категориите. В сравнение с формулировките на Р.О. Якобсон различно са дефинирани категориите наклонение, вид на изказването, лице и в известна степен статус. У него липсва дефиниция за категорията вид на действието.

Категорията наклонение у Р.О. Якобсон е дефинирана като отношение между съобщавания факт заедно с участващите в него и участниците във факта на съобщаването. В съгласие с уточнените от нас понятия предпочитаме традиционната за българското езикознание дефиниция, която обаче свързваме със субективното или обективното (изявителното) отношение на говорещото лице към действието. Категорично се разграничаваме от авторите, които акцентуват на отношението на действието към действителността, т.е. на неговата реалност или ирелност. Според нас този тип отношение не влиза в съдържателния обем на понятието наклонение, а характеризира друга морфологична категория на глагола.

Не е приемлива и дефиницията за категорията **засвидетелстваност** (в нашето изложение – **вид на изказването**), при която Р.О. Якобсон използва три факта – факт на съобщаването, съобщаван факт и предаван факт на съобщаването. Според нас тук нещата са по-прости – говорещото лице или изказва, или преизказва, т.е. съществуват два вида отношение на говорещото лице към изказването – пряко изказване (непреизказване) и преизказване.

Не сме склонни да приемем и дефиницията за категорията лице като отношения между участниците в съобщавания факт и участниците във факта на съобщаването (в случая концепцията на Р.О. Якобсон игнорира т.нар. трето лице; подобна дефиниция предлага и В. Станков – вж. по-горе). Нека се върнем към традиционната описателна характеристика на категорията, която можем да намерим например в граматиката на Ст. Стоянов (1964) и в чиято убедителност не е възможно да се съмняваме: "Граматическата категория лице на глагола се основава на обстоятелството, дали глаголното лице (глаголният субект) е лицето, което говори, дали е лицето, на което се говори, към което се обръща авторът на изказването, или е лицето, за което се говори" (същото описание на отделните граммеми може да се намери и у В. Станков; както и в академичната Морфология, 1983). По същество дефиницията е вярна, но не е синтетична – последователно се описва съдържанието на трите персонални граммеми (по същия начин бихме дефинирали категорията време, ако кажем, че тя се основава на обстоятелството, дали действието предхожда изказването, дали съвпада с него, или е следходно по отношение на него). Следователно нещата трябва да се синтезират, да се изясни за какви еднородни отношения става дума (при категорията време всички са съгласни, че става дума за отношения на действието към изказването или момента на говоренето). Ето защо ще разгледаме

още веднъж характеристиката на трите лица:

първо лице:	глаголният субект	говори (изказва);
второ лице:	(на) глаголния субект	(се) говори (изказва);
трето лице: (за)	глаголния субект (се)	говори (изказва).

И в трите случая в отношения влизат глаголният субект (глаголното лице) и говоренето, т.е. изказването.

Дефиницията на категорията **залог** е традиционна. Тя присъства почти във всички български (а и чужди) граматики. Тук приемаме, че отношението на глаголния субект към действието може да бъде два вида: активно (непасивно) и пасивно.

Семантичното съдържание на морфологичната категория **време** се основава на отношението на действието към изказването, което може да бъде три вида: предходност, едновременност и следходност. Като се има предвид, че т.нар момент на говоренето съвпада с изказването, дефиницията също е традиционна.

Дефинициите, представени в "хоризонталната" част на модела, са по принцип нетрадиционни, тъй като такива категории не присъстват в граматиките на класическите езици. Става дума за категориите таксис и статус, които се споменават у Р.О. Якобсон (втората и у Х. Арънсън, но със съвсем различно съдържание), и вид на действието, която за пръв път е разработена от П. Пашов (1965), а дефинирана в наше изложение (вж. Ив. Куцаров, 1994).

4.3.2. Морфологична категория лице

Лицето е една от морфологичните категории, на които е обръщано най-малко внимание в историята на българското езикознание, въпреки че присъства във всички системни описания на нашия език. Има дори специалисти, които изразяват съмнения, свързани с нейната стабилност, но що се отнася до немаркираните сегашно време, изявително наклонение, деятелен залог, единствено число, непреизказност и т.н., фактите красноречиво говорят за присъствието ѝ. Вярно е, че в рамките на маркираните грамеми на редица от отбелязаните категории тя не се проявява формално, но в повечето случаи комбинаториката на останалите граматични морфеми дава достатъчно аргументи за сигнализиране на персоналността.

Семантичното съдържание на морфологичната категория лице се основава на отношението на глаголния субект (глаголното лице) към изказването: глаголният субект говори, на глаголния субект се говори, за глаголния субект се говори. Изгражда се върху формално-семантичната привативна опозиция комуникатор~некомуникатор (формулировката е на Г. Герджиков), тоест участник в комуникативния акт~неучастник в комуникативния акт, според която маркираните първо и второ

лице се противопоставят на немаркираното трето лице. Вече в рамките на маркираното значение комуникатор еквиполентно се противопоставят говорещ на слушащ. Отношенията в тричленната категория може да се представят по следния начин:

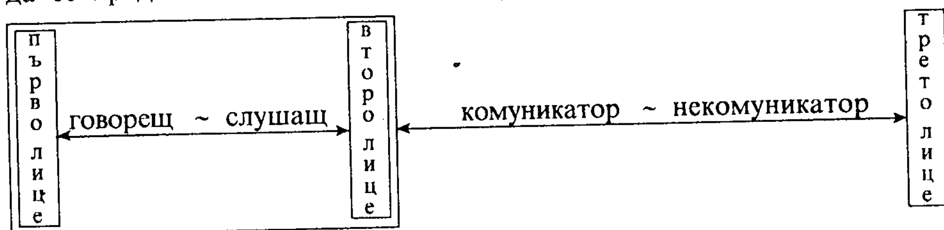

Подчертаваме, че става дума за тричленна категория с два равностойно маркирани члена (първо и второ лице) и един немаркиран член (трето лице). Характеризирането на противопоставянето като привативно (говорещ~неговорещ у Г. Герджиков) влиза в противоречие с формалната маркировка на първо и второ лице, която е равностойна.

В рамките на категорията се противопоставят три грамеми с еднородно съдържание:

а) Грамемите първо и второ лице са обединени от значението **комуникатор**, т.е. участник в комуникативния акт:

– грамемата **първо лице** сигнализира лицето, което говори, автора на изказването, тъждество между глаголното лице и говорещото лице (в единствено число);

– грамемата **второ лице** сигнализира лицето, на което се говори, събеседника на говорещото лице, получателя на информацията от изказването.

б) В общото си значение (некомуникатор) грамемата **трето лице** сигнализира липса на данни за участие или неучастие в комуникативния акт, а в главното си значение – лицето, за което се говори.

Формални показатели на категорията са:

а) Формалните показатели на **първо лице** в рамките на немаркираните членове на останалите морфологични категории – немножественост (единствено число), неразновременност (сегашно време), нерезултативност (акционност), неотносителност (независим таксис), несубективност (изявително наклонение), непреизказност (пряко изказване), непасивност (деятелен залог), неотрицателност (утвърдителен статус), са:

– при глаголите от първо и второ спрежение – краесловната морфема *-Ъ*;

– при глаголите от трето спрежение – краесловната морфема *-М* (тази морфема присъства и във формите за множественост, като заема място пред формалния показател за множествено число: *гледаМ – гледаМе*).

б) Формален показател на **второ лице** е краесловната морфема *-Ш*.

в) Формите за **трето лице** са немаркирани.

Формите за лице се образуват от сегашната основа на глаголите + посочените по-горе формални показатели:

а) При глаголите от първо и второ спрежение:

1. *пиша* [пишЪ]	*говоря* [говор'Ъ]	*бъда* [бъдЪ]
2. *пишеШ*	*говориШ*	*бъдеШ*
3. *пише*	*говори*	*бъде*
1. *пишеМ*	*говориМ*	*бъдеМ*
2. *пишеТЕ*	*говориТЕ*	*бъдеТЕ*
3. *пишат* [пишЪТ]	*говорят* [говор'ЪТ]	*бъдат* [бъдЪТ]

При тези глаголи в първо лице единствено число формалният показател се слива с тематичния гласен на основата. В множествено число формалните показатели сигнализират едновременно лице и число, например *-М* означава първо лице в множествено число, *-ТЕ* – второ лице в множествено число, *-ЪТ* – трето лице в множествено число.

б) При глаголите от трето спрежение:

1. *гледаМ*	*съМ*	*биваМ*
2. *гледаШ*	*си*	*биваШ*
3. *гледа*	*е*	*бива*
1. *гледаМе*	*сМе*	*биваМ*
2. *гледаТЕ*	*сТЕ*	*биваТЕ*
3. *гледаТ*	*са* [сЪ]	*биваТ*

в) В аналитичните глаголни словоформи, образувани с причастия, лицето се сигнализира от персоналните морфеми в спомагателните глаголи:

1. *писал съМ (бъда)* [бъдЪ]	*биваМ назован*
2. *писал си (бъдеШ)*	*биваШ назован*
3. *писал е (бъде)*	*бива назован*
1. *писали сМе (бъдеМ)*	*биваМе назовани*
2. *писали сТЕ (бъдеТЕ)*	*биваТЕ назовани*
3. *писали са* [сЪ] *(бъдат)* [бъдЪТ]	*биваТ назовани*

г) Във формите от аористно-имперфектен тип, съдържащи свидетелската морфема *-Х-*/*-Ш-*, в единствено число формално лицето не се изразява: *четох – чете – чете; четях – четеше – четеше; бъдех четен – бъдеше четен – бъдеше четен; бидох четен – биде четен – биде четен* и т.н.

д) Във формите, образувани със спомагателния глагол *ща, щеш...*, персоналните значения се носят от спрегаемата глаголна форма или спомагателния глагол съм: *щях да чета [четЪ], щеше да четеШ, щеше да чете; щях да съМ чел, щеше да СИ чел, щеше да е чел.*

Примери за първо лице: *Не, **не мога да загубя** желание **да спасявам** кожата ти.* (Д. Димов) ***Ще** я **видим** ли, чичо*? (Й. Йовков) *Защо **ще***

***се плаша**, ефенди, **не се уплаших**. Стар **съм** аз, от какво **ще се боя**. **Боя се** от господя и от него **чакам** смъртта си.* (Й. Йовков) *Няколко дни по-късно ние **намерихме** Сарандовица в хана...* (Й. Йовков)

Примери за второ лице: *Ти **можеш** да ни направиш една услуга.* (Д. Димов) ***Чуваш** ли – тихо думаше Манол, **чуваш** ли воя на Белчо, на Вълчан, на Мичо?* (А. Дончев) ***Ще я видите**, чедо, **ще я видите** – високо заговори той.* (Й. Йовков) ***Не се опирай** и **не го опявай** без патрахил!* (Ив. Вазов) *Вие **изпълнихте** достойно своя дълг по бойните полета.* (Л. Стоянов)

Примери за трето лице: *Борис **почувства** отново тръпките на хладния ужас.* (Д. Димов) *Слънцето **бе слязло** още по-ниско и Пенко едвам усещаше топлата му милувка по голото си мокро тяло.* (Д. Талев) *И жените **си отдъхнаха, разшаваха се, ободриха се** и **заотстъпваха** към вратата.* (Г. Караславов)

Забележка: Както вече отбелязахме, лицето при местоименията е лексикално-граматична категория и ще бъде разгледано отделно.

4.3.3. Морфологична категория време

В съвременното ни езикознание се приема, че българският език притежава категория време, в която се включват девет граммеми, девет глаголни времена: **сегашно** (*пише*), **минало свършено** (*писа*), **минало несвършено** (*пишеше*), **минало неопределено** (*писал е*), **минало предварително** (*беше писал*), **бъдеще** (*ще пише*), **бъдеще в миналото** (*щеше да пише*), **бъдеще предварително** (*ще е писал*), **бъдеще предварително в миналото** (*щеше да е писал*). Тази система е фиксирана за първи път у Ю. Трифонов, където освен посочените граммеми фигурира и **бъдеще неопределено време** (*писа ще*), впоследствие изоставено поради практически нулевата му фреквентност в съвременния книжовен език. Деветчленната система е утвърдена и наложена в българското езикознание и в обучението по български език от Л. Андрейчин.

Едновременно със създаването на деветчленната система започва и нейното осмисляне, разкриването на отношенията в нея, и по този начин – мотивиране на нейното единство. Л. Андрейчин разделя времената на абсолютни и относителни, на времена "с просто хронологическо отношение" и "със сложно хронологическо отношение". Абсолютните времена са сегашно (*пише*), минало свършено (*писа*) и бъдеще (*ще пише*). Останалите шест са относителни, като се правят някои уговорки във връзка с миналото неопределено време (*писал е*) – набляга се на неговата резултативност, отбелязва се и близостта му в това отношение с т.нар. предварителни времена. Системата от три абсолютни и шест относителни времена се приема по принцип от редица автори и до наши дни. Както ще стане ясно от следващото изложение, в групата

на абсолютните времена са тези, които са едновременно и нерезултативни, и неотносителни (в съвременното значение на тези термини – Г. Герджиков и др.). При това относителността се схваща като отнасяне на действието към друг ориентационен момент, различен от момента на изказването, а резултативността (изразяване на резултат от действие чрез формите, съдържащи минало свършено деятелно причастие) въобще не се отчита или пък се изяснява като особен вид относителност (Ю.С. Маслов).

Стоян Стоянов също пише за три основни времена и за времена с двойна ориентация, но категорично отнася миналото неопределено време (*писал е*) към времената с проста ориентация. У В. Станков вече присъстват четири времена с проста ориентация (т.е. абсолютни времена) и пет със сложна ориентация. И двамата отбелязват резултативното значение на формите от типа *писал е*, но това се оказва частично решение.

През 1965 г. П. Пашов пръв категорично разграничава резултативни и нерезултативни (у него – акционни) времена и по този начин открива опозицията резултативност~нерезултативност. Вярно е, че преди него Ю.С. Маслов определя "актуалността на последствията "като характерен признак на перфектните времена – минало неопределено, минало предварително и бъдеще предварително (той отрича съвременното съществуване на бъдеще предварително време в миналото поради крайно ниската му фреквентност), но у него той се възприема "като видов признак в широк смисъл", като особен вид относителност. Докато обаче Ю.С. Маслов все още мотивира относителността на резултативните форми, у П. Пашов са представени два реда форми, противопоставени именно по значението резултативност~нерезултативност.

Изчерпателна картина на отношенията в т.нар. деветчленна темпорална система представя Г. Герджиков (1973). Той приема опозицията резултативност~нерезултативност и формира същинската опозиция относителност~неотносителност, която противопоставя времената, ориентирани към миналия момент, на времената, ориентирани към момента на говоренето. Като добавя и приеманата от всички темпорална опозиция предходност~едновременност~следходност (у Г. Герджиков предходност~непредходност и в рамките на непредходността – следходност~неследходност; в нашето изложение – разновременност~неразновременност, и в рамките на разновременността – предходност~следходност) авторът точно определя трите опозиции, изграждащи т.нар. деветчленна темпорална система, и предлага триизмерен стереометричен модел, който нагледно представя отношенията в нея. В по-ново време (1982, 1984) той вече споменава "хиперкатегория" време, която се състои от три "синкатегории" – базисно време, нешифтърно време и надстроечно време.

Ето трите опозиции, за които стана дума, както са представени у Г. Герджиков, с някои наши уточнения, свързани с наименованието им и с формалните показатели:

резултативност~нерезултативност (акционност)

писАЛ е – *пише*	
беше писАЛ	– *пишеше*
ще е писАЛ	– *ще пише*
щеше да е писАЛ	– *щеше да пише*
0	– *писа*

относителност~неотносителност (абсолютност)

пишЕше – *пише*	
бЕше писал	– *писал е*
щЕше да пише	– *ще пише*
щЕше да е писал	– *ще е писал*
0	– *писа*

разновременност~неразновременност

(предходност~следходност)		(едновременност)
писА	– *Ще пише*	– *пише*
	– *Щеше да пише*	– *пишеше*
	– *Ще е писал*	– *писал е*
	– *Щеше да е писал*	– *беше писал*

Ето и модела на Г. Герджиков (1973):

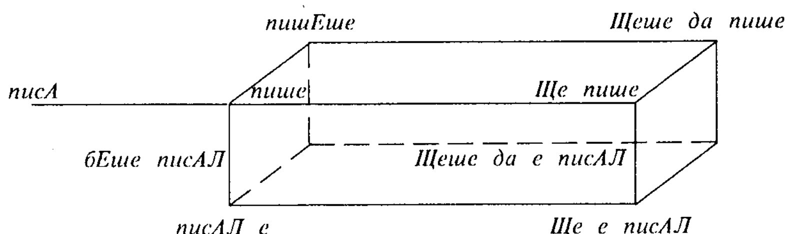

Вляво, извън паралелепипеда, но на оста на същинското време е редът форми от типа *писА*, изразяващи предходност, единственото минало време в съвременния български език, маркирано от неактуализираната аористна морфема (в случая – *-А*). Дясната стена обхваща формите, маркирани със значението следходност (бъдещите времена), носено от морфемата *Щ-*. Лявата стена обхваща формите, изразяващи неразновременност (в главното си значение – едновременност; сегашните времена). Долната стена обхваща формите, маркирани със значението резултативност, носено от актуализираната аористна морфема (в случая – *-АЛ*). Противопоставя ѝ се горната стена, обхващаща нерезултативните (акционните) форми, които не притежават актуализирана

аористна морфема. Задната стена обхваща формите, маркирани със значението относителност, носено от неактуализираната имперфектна морфема (-'*А*-, -*Е*-). Противопоставя ѝ се предната стена, обхващаща неотносителните (абсолютните) форми, които не притежават неактуализирана имперфектна морфема.

От анализа на отношенията в т.нар. деветчленна темпорална система става ясно, че тя се изгражда върху четири граматикализирани значения – предходност, следходност, резултативност и относителност, и чрез три напълно независими опозиции. От тези четири значения само две са темпорални – предходност и следходност. Само тези две значения са пряко свързани със семантиката 'отношение на действието към изказването'. Останалите две значения – резултативност и относителност, не са темпорални в точния смисъл на думата, не са свързани пряко със споменатата семантика. От друга страна, те са характерни за цели редове форми с еднородно съдържание и единен формален показател, които се противопоставят пропорционално на други редове форми без този формален показател, т.е. отговарят на условията за формиране на морфологична категория. И накрая, както значенията резултативност и относителност помежду си (*бЯх писАЛ, щЯх да съм писАЛ*), така и всяко от тях поотделно и маркираните темпорални значения (предходност и следходност) са съвместими в рамките на една и съща словоформа (*Щях да пиша, бидОх писАН, Щях да съм писАЛ*).

Ако приложим принципа на А.И. Смирницки, следва да се съгласим, че от една страна, резултативността и относителността не може да бъдат членове на една и съща морфологична категория, а от друга, не е възможно да бъдат включвани в една категория и със значенията предходност и следходност. Същевременно значенията предходност и следходност не само че изразяват отношения на действието към изказването, но са и несъвместими в една и съща словоформа, което пък означава, че може да бъдат представители на една и съща морфологична категория. Следователно имаме всички основания да разложим т.нар. деветчленна темпорална система на три самостоятелни морфологични категории, които ще наричаме **време, вид на действието** и **таксис**.

Странен ли е фактът, че се е стигнало до изграждането на сложна деветчленна категория време? Очевидно – не! "Раздуването" на категорията време с други, нетемпорални значения е твърде характерно за българското езикознание в миналото, пък и в наши дни. Достатъчно е да припомним, че в тази категория са били включвани и преизказни, и страдателни форми, че отделни граматици са "откривали" над 100 времена в българския език, че и в ново време някои автори настояват за включването на умозаключителните форми (конклузивните форми, формите от типа *пишел е*) в категорията време на глагола. Изводът, който ще направим, е, че българският език не притежава сложна

категория време или пък много глаголни времена, а цяла редица граматикализирани значения, а оттам и много глаголни морфологични категории.

Семантичното съдържание на същинската морфологична категория време се основава на отношението на действието към изказването. Това отношение може да бъде три вида – предходност, едновременност и следходност. Оттук и трите времена на българския глагол – минало (*писА*), сегашно (*пише*) и бъдеще (*Ще пише*). Категорията е тричленна – с два маркирани и един немаркиран член. Общото основание за сравнение и обединение на двата маркирани члена (предходност и следходност) е значението разновременност. Основната формално-семантична опозиция в категорията е разновременност~неразновременност (с главно значение на немаркирания член – едновременност), според която миналото и бъдещето време като цяло се противопоставят на немаркираното сегашно време. Вече в рамките на разновременността еквиполентно се противопоставят предходност и следходност. Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

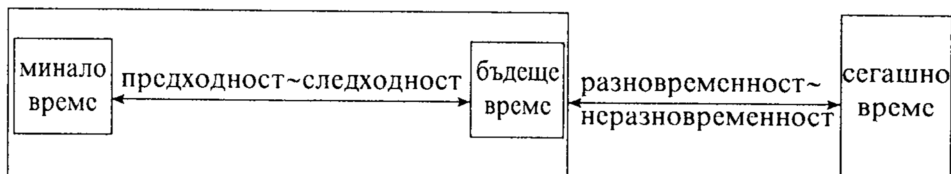

В рамките на категорията се противопоставят три грамеми с еднородно съдържание:

а) Грамемите минало време и бъдеще време са обединени от значението **разновременност** на действието по отношение на изказването:

– грамемата **минало време** изразява предходност на действие по отношение на изказването;

– грамемата **бъдеще време** изразява следходност на действие по отношение на изказването.

б) В общото си значение (**неразновременност**) грамемата **сегашно време** изразява липса на данни за разновременност или едновременност на действие с изказването, а в главното си значение – едновременност на действие с изказването. На общото значение на сегашно време се основава способността му да изразява предходност (*През 14. век турците **завладяват** всички български земи*), следходност (*Утре **заминавам** за София*), общовалидни факти (*Водата **замръзва** при нула градуса*), както и употребата му в пословици и поговорки (*Дървото **се вие**, докато е младо*).

Формални показатели на категорията са:

а) Формален показател на **минало време** (на предходността) е

неактуализираната (несвързаната в причастие) аористна морфема (тематичният гласен на аористната основа).

б) Формален показател на **бъдеще време** (на следходността) е морфемата *Щ-* (в *ще, щях, щеше, щял, щели* и т.н.).

в) Формите за **сегашно време** са немаркирани, в състава им няма темпорална морфема.

Темпоралните форми имат следните особености:

а) Формите за **минало време (аорист, минало свършено време)** се образуват от аористната основа, чийто тематичен гласен е формален показател на предходността, + свидетелската морфема *-Х-/-Ш-* и морфемите за лице и число.

Забележка: При именуване на грамемите отбелязваме като основен предлагания от нас термин, а в скоби – международното название и след него – традиционно използваното название в българската практика от последните 50 години. Например погоре грамемата предходност е наречена минало време, защото това е единственото минало време в българския език, ненатоварено с други граматични значения освен за лице и число. В скоби най-напред отбелязваме международния термин аорист, а след него използвания в българските граматики термин минало свършено време. Ако предлаганият от нас термин съвпада с термина, използван в практиката, не го повтаряме в скобите.

	1. *писАх*		1. *писАхме*
ед. ч	2. *писА*	мн. ч.	2. *писАхте*
	3. *писА*		3. *писАха*

При глаголите от трето спрежение аористната и имперфектната основа съвпадат:

1. *гледАх*	1. *гледАхме*
2. *гледА*	2. *гледАхте*
3. *гледА*	3. *гледАха*

1. *стрелях* [стрел'Ах]	1. *стреляхме* [стрел'Ахме]
2. *стреля* [стрел'А]	2. *стреляхте* [стрел'Ахте]
3. *стреля* [стрел'А]	3. *стреляха* [стрел'Аха]

Формите на спомагателния глагол *съм* за минало време съвпадат с формите на относително сегашно време (имперфект, минало несвършено време):

1. *бях*	1. *бяхме*
2. *беше (бе)*	2. *бяхте*
3. *беше (бе)*	3. *бяха*

Съществува и специфична форма за минало време на спомагателния глагол *бъда*, която се използва при образуването на аналитични словоформи за страдателно минало време (страдателен аорист): *бидох писан, биде писан* и т.н.

1. *бидОх*	1. *бидОхме*
2. *бидЕ*	2. *бидОхте*
3. *бидЕ*	3. *бидОха*

Много късно баба Пинтовка ***се свести, погледна*** *плахо-учудена,*

*като след тежък сън, **попипа** лицето си, **разшава се**, но **не стана**.* (Г. Караславов) *Той **потърси** чисти чорапи и **не намери**.* (Л. Стоянов) ***Тръгнахме** да се приберем.* (Й. Йовков)

б) Формите за **сегашно време (презенс)** са темпорално немаркирани. Образуват се от сегашната основа + морфемите за лице и число:

1. *пиша* [пишъ]	1. *пишем*
2. *пишеш*	2. *пишете*
3. *пише*	3. *пишат* [пишът]
1. *говоря* [говор'ъ]	1. *говорим*
2. *говориш*	2. *говорите*
3. *говори*	3. *говорят* [говор'ът]
1. *гледам*	1. *гледаме*
2. *гледаш*	2. *гледате*
3. *гледа*	3. *гледат*

***Минават** дни и седмици. Другите ловци **пукат** всяка минута, **пълнят** висулките, а аз **бия** път напразно.* (И. Петров) *Хюсеин Ходжа често **идва** при баща ми, който му **тълкува** тъмни страни от корана.* (Л. Стоянов) *Татко, ние пък **си имаме** две елхи.* (Д. Цончев)

Забележка: Тъй като съвременният български глагол не притежава неопределена представителна форма (инфинитив), формата за първо лице в единствено число на максимално немаркираното сегашно време се приема за основна форма на глагола.

в) Формите за **бъдеще време (футурум)** се образуват от формите на немаркираното сегашно време и неизменяемата частица *ще*, която съдържа формалния показател на следходността – морфемата *Щ-*:

1. *Ще пиша*	1. *Ще пишем*
2. *Ще пишеш*	2. *Ще пишете*
3. *Ще пише*	3. *Ще пишат*
1. *Ще гледам*	1. *Ще гледаме*
2. *Ще гледаш*	2. *Ще гледате*
3. *Ще гледа*	3. *Ще гледат*

Формите на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* са равностойни по темпорално значение:

1. *Ще съм (бъда)*	1. *Ще сме (бъдем)*
2. *Ще си (бъдеш)*	2. *Ще сте (бъдете)*
3. *Ще е (бъде)*	3. *Ще са (бъдат)*

***Ще** им **свиря**, **ще** им **пея**, **ще** им **нося** смях и радост.* (Елин Пелин) *Да, скоро **ще почнем** да им търсим жени и тогава **ще заприличаме** съвсем на гърците.* (Д. Димов) ***Ще ходите** боси – после **ще накарате** неверниците да оближат кръвта от трънете по краката ви.* (А. Дончев) *Гроздан очакваше, че Гина Пинтова и Киневица **ще се явят** в общинското управление и **ще искат** дърва.* (Г. Караславов)

4.3.4. Морфологична категория вид на действието

Това е втората категория (след същинското време), която отделяме от т.нар. деветчленна категория време. Противопоставянето между резултативни и нерезултативни форми бе доказано за пръв път в цялостния си изявителен непреизказен нестрадателен вариант от П. Пашов (1965). Той пръв разграничи същинско действие и резултат от действие и пръв спомена за "граматическа категория резултативност", подсказвайки самостоятелния категориален характер на явлението. Опозицията резултативност~нерезултативност изглежда така:

писАЛ е	– *пише*
ще е писАЛ	– *ще пише*
беше писАЛ	– *пишеше*
щеше да е писАЛ	– *щеше да пише*
бил писАЛ	– *пишел*
щял да е писАЛ	– *щял да пише*

Формите от дясната колона показват самото действие, а формите от лявата колона показват готов резултат от действие (с главни букви е отбелязан формалният показател на резултативността), актуален в същия момент, в който протича действието, изразявано чрез формите от дясната колона.

Първата група форми (отделена чрез хоризонтална линия) е натоварена само със значения от категорията време (илюстрациите са в рамките на немаркираните трето лице и единствено число), втората – и със значения от категорията таксис, а третата – и със значения от категорията вид на изказването. Противопоставянето може да бъде продължено в рамките на цялата глаголна парадигма. "Чистото", необременено от други граматични значения (т.е. обхващащо само немаркираните членове на останалите морфологични категории) противопоставяне е *писАЛ е~пише*. Както се вижда, налице са два вертикални реда словоформи, противопоставени помежду си само по едно значение, които съгласно възприетите постановки изграждат самостоятелна морфологична категория – категорията вид на действието.

Семантичното съдържание на морфологичната категория вид на действието се основава на отношение между действие и резултат от действие в един и същ ориентационен момент. Гради се върху формално-семантичната привативна опозиция резултативност~нерезултативност (с главно значение на немаркирания член – акционност). Категорията е двучленна – с един маркиран и един немаркиран член. Както в семантично (със значението резултативност), така и във формално отношение маркиран член е резултативността, означаваща актуализиране на действието в най-близкия следващ във времето ориентационен

момент. Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

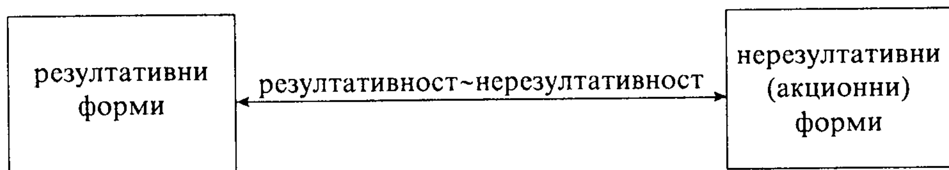

При тази категория става дума за отношение между действие и резултат от действие в един и същ ориентационен момент. Актуализационните моменти са четири (всъщност резултативните моменти – Г. Герджиков) – сегашен, минал, бъдещ и бъдещ спрямо минал. Само в този смисъл може да се говори за четири ориентационни момента (Л. Андрейчин, П. Пашов, В. Станков и др. приемат четири ориентационни момента за категорията време); многото ориентационни моменти не са характерни за категорията време, а за категорията вид на действието.

В рамките на категорията се противопоставят две граммеми с еднородно съдържание:

а) Грамемата **резултативност** изразява резултат от действие, актуализиране на действието в най-близкия следващ във времето ориентационен момент.

б) В общото си значение грамемата **нерезултативност** изразява липса на данни за действие или резултат от действие, а в главното си значение (**акционност**) сигнализира за действие.

Формални показатели на категорията са:

а) Формален показател на **резултативните форми** (на резултативността) е актуализираната аористна морфема (неактуализирана, същата морфема изразява предходност), т.е. аористната морфема, свързана в минало свършено деятелно причастие или минало страдателно причастие (преди всичко от свършени глаголи) чрез актуализиращите морфеми *-Л, -Н, -Т* (*писАЛ е, говорИЛ е, обУЛ е, прочетЕН е, разбИТ е* и т.н.). В случая наблюдаваме изразяване на граматично значение чрез съчетание от две граматични морфеми).

б) **Нерезултативните форми** (нерезултативността, **акционните форми**) са немаркирани. Това са всички спрегаеми глаголни словоформи, в които липсва актуализирана аористна морфема.

След разглеждане на семантиката и формалните показатели на резултативността още по-категорично става ясно, че **вид на действието** и **време** са различни морфологични категории. Първата изразява отношенията действие ~ резултат, а втората отношенията действие ~ изказване. Различни са и формалните им показатели, които при това може да се съчетават в една словоформа, например *Ще съм писАЛ*.

Резултативните форми имат следните особености:

Необходимо е да се уточни, че в този раздел няма да бъдат представени всички резултативни форми, а само тези, които се обхващат от разгледаните дотук категории – число, род, лице и време.

За сферата на нерезултативността е валидна темпоралната опозиция разновременност~неразновременност (в рамките на разновременността – предходност~следходност). Този тип форми вече бяха разгледани (става дума за немаркираните с други значения минало, сегашно и бъдеще време). В рамките на маркираната резултативност обаче темпоралната опозиция се редуцира и става двучленна: следходност~неследходност (с главно значение на немаркирания член – едновременност). Следователно основните резултативни времена ще бъдат само две – сегашно и бъдеще:

а) Формите на **резултативно сегашно време (перфект, минало неопределено време)** се образуват от миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол (което съдържа актуализирана аористна морфема) и формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм* (в редки случаи – *бъда*):

1. *писАЛ съм*	1. *писАЛи сме*
2. *писАЛ си*	2. *писАЛи сте*
3. *писАЛ е*	3. *писАЛи са*

1. *говорИЛ съм*	1. *говорИЛи сме*
2. *говорИЛ си*	2. *говорИЛи сте*
3. *говорИЛ е*	3. *говорИЛ и са*

1. *гледАЛ съм*	1. *гледАЛи сме*
2. *гледАЛ си*	2. *гледАЛи сте*
3. *гледАЛ е*	3. *гледАЛи са*

Формите на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* за резултативно сегашно време са:

1. *бИЛ съм*	1. *бИЛи сме*
2. *бИЛ си*	2. *бИЛи сте*
3. *бИЛ е*	3. *бИЛи са*

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват липса на данни за разновременност или едновременност на резултат от действие с изказването, а в главното си значение – едновременност на резултат от действие с изказването. Резултативността се носи от актуализираната аористна морфема, едновременността е немаркирана.

***Работил съм**, а **не съм стоял** по кръчмите като тебе.* (Й. Йовков) *Аз **съм врял** и **кипял** в тия работи, та ги разбирам.* (Ал. Константинов) *Явно говореха, че той **е прехвърлил** четиридесетте.* (Елин Пелин)

Забележка: Оттук до края на изложението за глаголните морфологични категории всички типове глаголни словоформи ще бъдат представени като времена, например

резултативно сегашно време, относително сегашно време, относително резултативно сегашно време, страдателно сегашно време и т.н., въпреки че самите типове са в същата степен залози, наклонения и пр.

б) Формите на **резултативно бъдеще време (футурум екзактум, бъдеще предварително време)** се образуват от миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол и формите за бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда*:

1. *Ще съм (бъда) писАЛ*	1. *Ще сме (бъдем) писАЛи*
2. *Ще си (бъдеш) писАЛ*	2. *Ще сте (бъдете) писАЛи*
3. *Ще е (бъде) писАЛ*	3. *Ще са (бъдат) писАЛи*
1. *Ще съм (бъда) говорИЛ*	1. *Ще сме (бъдем) говорИЛи*
2. *Ще си (бъдеш) говорИЛ*	2. *Ще сте (бъдете) говорИЛи*
3. *Ще е (бъде) говорИЛ*	3. *Ще са (бъдат) говорИЛи*
1. *Ще съм (бъда) гледАЛ*	1. *Ще сме (бъдем) гледАЛи*
2. *Ще си (бъдеш) гледАЛ*	2. *Ще сте (бъдете) гледАЛи*
3. *Ще е (бъде) гледАЛ*	3. *Ще са (бъдат) гледАЛи*

Формите на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* за резултативно бъдеще време са:

1. *Ще съм бИЛ*	1. *Ще сме бИЛи*
2. *Ще си бИЛ*	2. *Ще сте бИЛи*
3. *Ще е бИЛ*	3. *Ще са бИЛи*

Формите от този тип изразяват следходност на резултат от действие по отношение на изказването. Носител на значението следходност (бъдеще време) е морфемата *Щ-*, а на резултативността – актуализираната аористна морфема.

*А щом пристигнем, дядо Кольо **ще е наточил** винцето, **ще е нарязал** мезето, **ще е наклал** огъня...* (Д. Попов) *Тя вече **ще е почувствала** братската целувка – тогаз, в Пирина – по-инак.* (А. Страшимиров) *Неговите войски **ще са отпочинали** вече, когато ромеите **ще пристигнат**... уморени.* (А. Гуляшки) ***Ще бъдеш порасъл** достатъчно.* (Д. Попов)

4.3.5. Морфологична категория таксис

Това е третата (след времето и вида на действието) морфологична категория, която по традиция се включва в деветчленната категория време. Терминът **таксис** е въведен от Р.О. Якобсон за именуване на категорията, изразяваща отношенията между две действия, между две събития: "Таксисът характеризира съобщавания факт по отношение на друг съобщаван факт и независимо от факта на съобщаването." При това, както посочва и Й. Пенчев, за него тя е морфологична категория, подобно на лицето, числото, времето, наклонението, вида на изказването

и т.н. Отбелязано е още, че относителните времена са една от разновидностите на таксиса. За съжаление Р.О. Якобсон не търси опора на твърденията си в българския език, който по наше мнение е развил таксис на равнището на морфологията. Явлението се схваща като функционално-семантично поле, срещу което по принцип не възразяваме, тъй като планът на съдържание на всяка морфологична категория може да има и по-широка езикова сфера на изразяване, или като относителност в широк смисъл, включваща и относителните, и резултативните форми, т.е. относителност в смисъл на концепцията на Л. Андрейчин. Нашето мнение е, че относителните глаголни форми са зависим таксис и че именно те представят граматикализираното таксисно значение. При това приемаме относителността в смисъла, който влага в това понятие Г. Герджиков. Както вече изяснихме, в спрежението на българския глагол съществува противопоставяне между относителни (отнесени към минал ориентационен момент, към минало време – аорист) и неотносителни (неотнесени към минал ориентационен момент, респ. минало време) глаголни форми, част от което изглежда така:

пишЕше	– *пише*
щЕше да пише	– *ще пише*
бЕше писал	– *писал е*
щЕше да е писал	– *ще е писал*
бЕше писан	– *писан е*
щЕше да е писан	– *ще е писан* и т.н.

Формите от лявата колона сигнализират действия (или резултати от действия), ориентирани към минал момент (или към миналото време – *писА*), а формите от дясната колона в главното си значение изразяват ориентация към изказването. Лявата колона форми притежава и единен формален показател (отбелязан с главни букви), който липсва при формите от дясната колона.

Първата група форми (отделени с хоризонтална линия) е натоварена само със значения от категорията време (илюстрациите са в рамките на немаркираните трето лице и единствено число), втората и със значения от категорията вид на действието (и четирите форми са резултативни), третата и със значения от категорията залог (и четирите форми са страдателни). Противопоставянето може да бъде продължено в рамките на цялата глаголна парадигма. "Чистото", необременено от други граматични значения противопоставяне е *пишЕше~пише*. Както се вижда, налице са два вертикални реда словоформи с еднородно съдържание, противопоставени помежду си само по едно значение, които съгласно възприетите в това изложение постановки изграждат самостоятелна морфологична категория – категорията таксис.

Семантичното съдържание на морфологичната категория таксис се

основава на отношенията на действие към действие, т.е. на отношенията на действията или резултатите от действия, ориентирани към миналия ориентационен момент (минало време или друг сигнализатор), към действията, неориентирани към миналия ориентационен момент. Гради се върху формално-семантичната привативна опозиция относителност~неотносителност (с главно значение на немаркирания член – абсолютност). Категорията е двучленна – с един маркиран и един немаркиран член. Маркираният член както в семантично (със значението относителност), така и във формално отношение е относителността. Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

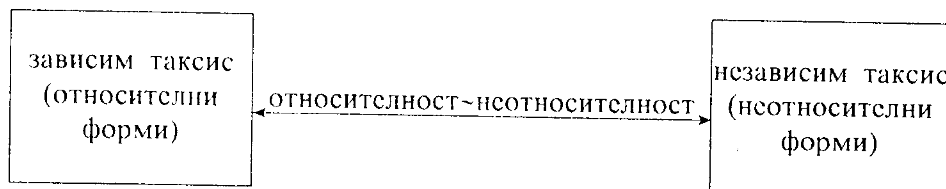

В рамките на категорията се противопоставят две грамеми с еднородно съдържание:

а) Грамемата **зависим таксис** или **относителност** изразява действия (или резултати от действия), ориентирани към единственото минало време в българския език (аорист) или към друг негов сигнализатор (фактически сигнализатор на миналия ориентационен момент).

б) В общото си значение грамемата **независим таксис** или **неотносителност** изразява действия (или резултати от действия), при които липсват данни за отнасяне към някакъв ориентационен момент, а в главното си значение (**абсолютност**) – действия (или резултати от действия), ориентирани към изказването (момента на говоренето).

Формални показатели на категорията са:

а) Формални показатели на **относителните форми** (на зависимия таксис) е неактуализираната (несвързаната в причастие) имперфектна морфема (тематичният гласен на миналата несвършена основа) – -*'А*-, -*Е*-, -*А*- (в зависимост от спрежението на глагола и от фонетичните промени – *четЯх* [чет'Ах], *четЕше*, *щЯх* [шт'Ах] *да чета*, *пишЕх*, *гледАше* и т.н.). Тя присъства и в преизказните (*четЯл* [чет'Ал], *щЯл* [шт'Ал] *да чете*), и в умозаключителните форми (*пишЕл е*, *щЯл* [шт'Ал] *е да пише*), наследник е на старата имперфектна морфема -*ě*/*а*-, която има паралели в редица индоевропейски езици, развили таксис на равнището на морфологията (срв. например с имперфектната морфема -*ai*- във френския език).

б) **Неотносителните форми** (формите на независимия таксис, абсолютните форми) са немаркирани. Това са всички глаголни словоформи, в които липсва имперфектна морфема.

След разглеждането на семантиката и формалните показатели на относителността (зависимия таксис) още по-категорично става ясно, че **таксис** и **време** са различни морфологични категории (доколкото може да бъдат независими категориите на една и съща част на речта). Таксисът изразява отношения на действия към действия, а времето – отношения на действия към изказването. Формален показател на относителността е имперфектната морфема, а на маркираните времена – аористната морфема и морфемата *Щ-*. При това както значенията, така и формалните показатели на маркираните членове на двете категории може да се съчетават в една и съща словоформа (например *Щях да чета* и под.).

Относителните форми (зависимият таксис) имат следните особености:

И тук ще направим уговорката, че няма да бъде представена цялостната парадигма на зависимия таксис, а само тази част от нея, която обхващат разгледаните вече категории – число, род, лице, време и вид на действието.

В рамките на независимия таксис и нерезултативността категорията време вече бе разгледана. Там тя има нормалната (максималната) си изява чрез опозицията разновременност~неразновременност (с главно значение на немаркирания член – едновременност) и с трите си грамеми – минало, сегашно и бъдеще време. В рамките на резултативността също бяха разгледани неотносителните резултативно сегашно и резултативно бъдеще време.

В рамките на зависимия таксис категорията време също изразява отношенията действие ~ изказване, но вече към изказване в минало време (аорист). И тук (както и в рамките на маркираната резултативност) темпоралната опозиция разновременност~неразновременност се редуцира в опозицията следходност~неследходност (с главно значение на немаркирания член – едновременност). В съвременния български език не съществува глаголна словоформа, която да съдържа едновременно неактуализирана аористна морфема и имперфектна морфема, т.е. да изразява едновременно предходност и относителност. Така зависимият таксис притежава само две темпорални степени – сегашно и бъдеще време.

а) Формите на **относително сегашно време (имперфект, минало несвършено време)** се образуват от имперфектната основа на глагола (която съдържа формалния показател на относителността) + свидетелската морфема *-Х-/-Ш-* и морфемите за лице и число:

1. *пишЕх*	1. *пишЕхме*
2. *пишЕше*	2. *пишЕхте*
3. *пишЕше*	3. *пишЕха*

1. *четЯх* [чет'Ах] — 1. *четЯхме* [чет'Ахме]
2. *четЕше* — 2. *четЯхте* [чет'Ахте]
3. *четЕше* — 3. *четЯха* [чет'Аха]

1. *говорЕх* — 1. *говорЕхме*
2. *говорЕше* — 2. *говорЕхте*
3. *говорЕше* — 3. *говорЕха*

Както вече отбелязахме, при глаголите от трето спрежение аористната и имперфектната основа (съответно и морфема) съвпадат:

1. *гледАх* — 1. *гледАхме*
2. *гледАше* — 2. *гледАхте*
3. *гледАше* — 3. *гледАха*

1. *стрелЯх* [стрел'Ах] — 1. *стрелЯхме* [стрел'Ахме]
2. *стрелЯше* [стрел'Аше] — 2. *стрелЯхте* [стрел'Ахте]
3. *стрелЯше* [стрел'Аше] — 3. *стрелЯха* [стрел'Аха]

Формите на спомагателния глагол *съм* съвпадат с формите на същия глагол за минало време:

1. *бЯх* [б'Ах] — 1. *бЯхме* [б'Ахме]
2. *бЕше* — 2. *бЯхте* [б'Ахте]
3. *бЕше* — 3. *бЯха* [б'Аха]

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *бъдЕх* — 1. *бъдЕхме*
2. *бъдЕше* — 2. *бъдЕхте*
3. *бъдЕше* — 3. *бъдЕха*

Форми на спомагателния глагол *бивам*:

1. *бивАх* — 1. *бивАхме*
2. *бивАше* — 2. *бивАхте*
3. *бивАше* — 3. *бивАха*

Форми на спомагателния глагол *ща*:

1. *щЯх* [шт'Ах] — 1. *щЯхме* [шт'Ахме]
2. *щЕше* — 2. *щЯхте* [шт'Ахте]
3. *щЕше* — 3. *щЯха* [шт'Аха]

Забележка: Формите на *бивам* и *ща* практически нямат самостоятелна употреба, но са важни градивни елементи на други глаголни словоформи.

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват липса на данни за разновременност или едновременност на действие с изказване в минало време (минал ориентационен момент), а в главното си значение – едновременност на действие с изказване в минало време (минал ориентационен момент). Носител на относителността е имперфектната морфема, а едновременността (неразновременността) е немаркирана.

Близо до тоя пост ***имаше*** *малък залив, който навътре в сушата* ***се обръщаше*** *на блато, обрасло с висока тръстика.* (Й. Йовков) *Накъсо – Костов* ***остарееше*** *и тази вечер той* ***се усещаше*** *по-отегчен, по-уморен и по-самотен от всеки друг път.* (Д. Димов) *Вагоните* ***се***

движеха като пияни, те се засилваха постепенно и това беше добре. (Г. Караславов) *Целех се спокойно и само на ония, които излитаха наблизо.* (И. Петров)

б) Формите на **относително бъдеще време (футурум претерити, бъдеще време в миналото)** се образуват от имперфектните форми на спомагателния глагол *ща*, частицата *да* и формите за немаркираното сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯх да пиша*	1. *ЩЯхме да пишем*
2. *ЩЕше да пишеш*	2. *ЩЯхте да пишете*
3. *ЩЕше да пише*	3. *ЩЯха да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *щЯх да съм (бъда)*	1. *щЯхме да сме (бъдем)*
2. *щЕше да си (бъдеш)*	2. *щЯхте да сте (бъдете)*
3. *щЕше да е (бъде)*	3. *щЯха да са (бъдат)*

Формите от този тип изразяват следходност на действие по отношение на изказване в минало време (минал ориентационен момент). Носител на относителността е имперфектната морфема, а на следходността – морфемата *Щ-*.

*Може би корабите **щяха да стоварят** там още войски.* (Д. Мантов) *Тя **щеше да умре** и **щеше да остави** в бедност добрата си внучка.* (Елин Пелин) *След някой друг месец, след година-две най-късно, това хубаво поле **щеше да се слее** със сивата селска мера.* (Г. Караславов) *Сред нощ, таман **щях да легна**, ето ти го – хоп – прескочи.* (Елин Пелин)

в) Формите на **относително резултативно сегашно време (плусквамперфект, минало предварително време)** се образуват от имперфектните форми на спомагателния глагол *съм* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бЯх писАЛ*	1. *бЯхме писАЛи*
2. *бЕше (бе) писАЛ*	2. *бЯхте писАЛи*
3. *бЕше (бе) писАЛ*	3. *бЯха писАЛи*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* от този тип са невъзможни (би следвало да бъдат *бях бил, беше бил* и т.н.), макар че изолирани примери може да се открият в художествената литература.

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват липса на данни за разновременност или едновременност на резултат от действие с изказване в минало време (минал ориентационен момент), а в главното си значение – едновременност на резултат от действие с изказване в минало време (минал ориентационен момент). Носител на относителността е имперфектната морфема, на резултативността – актуализираната аористна морфема, а едновременността (неразновременността) е немаркирана.

*Макар и да беше рано, те **бяха пили** нещо, Иван дори **беше свирил**, но той като не Киро **беше черпил**, а друг човек, когото **бяха***

изпратили, Иван беше смачкал гайдата си и я прибираше във вулията си. (Й. Йовков) *Кой му бе дал правото да налага за поведение на обществото онова...* (Д. Ценчев) *Там бяха донесли майка ми и баща ми, убити от разбойници.* (Елин Пелин)

г) Формите на **относително резултативно бъдеще време (футурум екзактум претерити, бъдеще предварително време в миналото)** се образуват от формите за относително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯх да съм (бъда) писАЛ*	1. *ЩЯхме да сме (бъдем) писАЛи*
2. *ЩЕше да си (бъдеш) писАЛ*	2. *ЩЯхте да сте (бъдете) писАЛи*
3. *ЩЕше да е (бъде) писАЛ*	3. *ЩЯха да са (бъдат) писАЛи*

Формите от този тип изразяват следходност на резултат от действие по отношение на изказване в минало време (минало действие, минал ориентационен момент). Носител на следходността е морфемата *Щ-*, на относителността – имперфектната морфема, а на резултативността – актуализираната аористна морфема.

И са пуснах да го хвана, а пък той махна с балтията въз мене и щеше да ме е съсякъл, ако не подрипнах настрана. (Н. Хайтов) *И щяха да са ме патирили на оня свят, ако не бяха хванали Адила.* (Н. Хайтов)

4.3.6. Морфологична категория наклонение

И категорията **наклонение** е обект на оживени дискусии в историята на българското езикознание. При това не става дума за нейното наличие или липса в езика ни, а за нейния състав. Въпреки че монографично изследване за тази категория все още липсва, в различни синтетични и монографични трудове освен традиционните изявително (индикатив), повелително (императив) и условно наклонение (кондиционал) се споменава още за неопределено (инфинитив), преизказно (ренаратив, имперцептив, коментатив), умозаключително или предположително (конклузив), подчинително наклонение (конюнктив) и др.

а) Вече приехме, че семантичното съдържание на категорията се основава на отношението на говорещото лице към действието и това е в съгласие с българската граматична традиция. Това отношение може да бъде два вида – субективно и несубективно (обективно). Най-общо казано, субективното отношение представя различни модални оценки за връзката между глаголния субект и действието (или резултата от действието), докато несубективното отношение не предполага такива оценки, в частност сигнализира неутрално отношение на говорещия към действието. Различаваме субективна и несубективна (обективна) модалност, а граматикализираните модални значения наричаме наклонения.

Противопоставяме се на разширяването на съдържателния обем на наклонението чрез включването в него на други (според нас несубективномодални) значения, каквито са например отношението на говорещия към изказването, свидетелската позиция и т.н. Това прави категорията по същество различна от същата категория в останалите езици. Правилни са изводите на Е.И. Дьомина, че в представяната от Ал. Теодоров-Балан и др. модална система липсва единен критерий за различаването на отделните наклонения. Вярно е, че броят на модалните грамеми може да бъде различен в различните езици, но наличието им (или липсата им) трябва да се установява въз основа на единен критерий, който ще позволи да се разглеждат понятията, предавани чрез формите на отделните наклонения, като проява на единна морфологична категория.

б) Нелогични са твърденията, че в българския език **изявителното наклонение** (индикативът) е "по-особено" в сравнение със същото наклонение в останалите езици. По принцип това може да бъде вярно, но няма никаква логика да се съпоставят немаркираните грамеми на една и съща категория в различните езици. На практика това би означавало да се съпоставят всички останали граматикализирани значения на дадената част на речта. Българското изявително наклонение наистина е много по-богато на форми в сравнение със същото наклонение например в останалите славянски езици, но не защото е "по-особено" като наклонение, а защото българският език притежава много повече глаголни морфологични категории. Всяка формално-семантична опозиция, установена в рамките на изявителното наклонение, принадлежи на друга морфологична категория.

в) Вярно е, че въпросите, свързани с императива и кондиционала в българския език, не са проучени достатъчно и трябва да бъдат обект на задълбочено изследване. И тук ще се съобразим с граматичната традиция, която не оспорва субективномодалния характер на тези две грамеми. Приемаме наличието на **повелително наклонение** (императив) с два типа форми: синтетични (*пиши, пишете*) и аналитични (*нека пише, да пише, нека да пише*); и **условно наклонение** (кондиционал) също с два типа форми: аналитични (*би писал*) и синтетични (*ядва, ядваше*).

г) **Неопределеното наклонение** (инфинитив), отбелязвано в някои по-стари граматики, отдавна не е обект на дискусии. Ясно е, че в съвременния български език инфинитивни форми няма, а изолираните техни остатъци (т.нар. съкратен инфинитив) не дават никакви основания за обособяване на модална грамема.

д) **Преизказността** (коментативът) не е грамема от категорията наклонение. Преди всичко при преизказването не става дума за отношение на говорещото лице към действието или пък за неговата реалност

и иреалност, а за отношение на говорещото лице към изказването, за различен вид изказване. С преизказни форми може да се предават както реални, така и иреални действия и това се подчертава от почти всички изследователи на явлението. Същественото при тези форми е, че се препредава изказването, преизказва се, "изказването се прави по чужди думи". Не е случаен фактът, че е възможно да се преизказват не само изявителни, но и повелителни и условни форми (а както ще видим, и умозаключителни). Това също се отбелязва от почти всички учени, дори и от тези, които отстояват концепцията за преизказно (или приказно) наклонение. А съгласно с възприетия принцип на А.И. Смирницки съчетаването на значенията повелителност и преизказност (*нека пишел*), от една страна, и на условност и преизказност (*ядВАЛ*), от друга, в рамките на една и съща словоформа категорично доказва, че тези значения (съотв. грамеми) не принадлежат към една и съща морфологична категория. И тъй като вече приехме, че императивът и кондиционалът са грамеми от категорията наклонение (освен че притежават субективномодална семантика, не е възможно да се съчетават в рамките на една и съща словоформа – условни повелителни форми няма), остава да потвърдим направения вече извод, че преизказността не може да бъде грамема от категорията наклонение.

е) За **подчинително наклонение** (конюнктив) като за отделна модална грамема се пише още от Възраждането, та и до наши дни (историята на въпроса до средата на 20. век може да се проследи у Хр. Първев). При това становищата на изследователите се различават както по отношение на плана на съдържание, така и по отношение на плана на изразяване. В ново време идеята е отстоявана от Ю.С. Маслов, но е разкритикувана доста убедително от К. Попов, А. Минчева и др. През 1991 г. излезе и българска граматика от български автор (С. Георгиев), в която конюнктивът заема място в категорията наклонение наред с изявителното, повелителното, условното и преизказното наклонение. И въпреки всичко това нямаме основания да не се съгласим с обобщението, което прави Р. Ницолова, че "основен аргумент срещу съществуването на специално наклонение конюнктив в българския език са както липсата на специални форми за това наклонение, така и невъзможността да се сметне *да* като знак за конюнктив поради полифункционалността му и наличието на редица синонимни с него съюзи и частици, срв. *да – че, макар да – макар че, да – ако, да – нека*" (Р. Ницолова). Така че поне на този етап няма да разглеждаме т.нар. конюнктив като отделно наклонение в съвременния български език. Що се отнася до съчетанията от *да* (*нека, нека да*) и индикатив, те ще бъдат представени в рамките на повелителното наклонение, както е сторено в почти всички български граматики.

ж) Единно е мнението, че в съвременния български език съществува

ред форми с еднородно съдържание, наричан от нас **конклузив** (терминът е на Е.И. Дьомина), т.е. ред **умозаключителни и предположителни форми**. Споровете се свеждат до семантичното съдържание на тези форми и до мястото им в системата от морфологични категории на българския глагол. При това не се оспорва еднородността на съдържанието. Най-често се говори за форми от типа *пишел е, писал е, бил е писал, щял е да пише, щял е да е писал*; като се оспорва реалната употреба на формите от типа *щял е да е писал*, а по отношение на формите от типа *писал е*, напълно съвпадащи с изявителния перфект (или резултативно сегашно време), се изказват противоречиви мнения, свързани с принадлежността или непринадлежността им към конклузивната парадигма. Във всички случаи изследователите са имали предвид тази част от конклузивния ред форми, която не е обременена с други граматични значения, каквито са например преизказността, страдателността, отрицателността и др.

В историята на българското езикознание тези форми са наричани перфектоподобни, перфектовидни, предположителни, умозаключителни, конклузивни, презумптивни, констативни, субективни, наративни, неутрални и др. В много от българските граматики (и преди всичко в найновите) те въобще не са отбелязани, а където са споменати, най-често се характеризират като разновидност на преизказните форми със запазен спомагателен глагол в трето лице (у Л. Андрейчин, 1938, те са самостоятелна категория – "основание за изказването") или пък като глаголни времена. Очевидно е, че най-спорният въпрос си остава за тяхната основна семантика като ред форми. Според нас нейната същност е актуализиране на действието от гледна точка на говорещото лице, т.е. към изказването или момента на говоренето. Тук не става дума за отношение на действието към изказването, за неговата предходност, едновременност или следходност, защото действията (включително и резултатите от действия), изразявани с конклузивни форми, винаги са предходни на изказването и би следвало да изравним значението на конклузива със значението на аориста (единствено аорист или минало време изразява предходност). Става дума за оценка и то субективна оценка на говорещото лице за действието или резултата от действието.

Да вземем за пример изречението *По това време Иван Вазов е пишел романа "Под игото"*. Независимо от контекста е ясно, че в случая се прави умозаключение, предположение или констатация от страна на говорещия (пишещия). Самото събитие, което се установява, е в миналото (но времето, както ще видим, не е минало) и представлява умозаключение или предположение въз основа на някакви налични факти, т.е. субективна оценка за събитието. И още един пример: *Долу на земята, както е щяла да се качва, стоеше Антица* (Й. Йовков). И тук наблюдаваме умозаключение на говорещия (пишещия) въз основа

на наличната ситуация (например разглеждане на фотографска снимка). Събитието е в миналото, а времето е бъдеще (налице е морфема *Щ-*). И в двата примера не може да става дума за преизказване, за препредаване на информация, тъй като в такъв случай например първото изречение би имало вида: *По това време Иван Вазов пишел романа "Под игото"* (липсва сегашната форма на *съм*), или изразено по друг начин: *Казаха ми, че по това време Иван Вазов пише* (или *пишел*) *романа "Под игото"*.

В този смисъл се солидаризираме с мнението на огромната част от изследователите, че конклузивното значение е субективномодално. В рамките на тази субективна оценка се наблюдават различни модални нюанси – умозаключение, предположение, обобщение, а самото умозаключение може да варира от несигурност до категорична увереност в реалността на събитието. Във всички случаи обаче чрез използването на конклузивни форми говорещият (пишещият) акцентува на субективното си отношение към действието. В противен случай той би избрал обективномодалните изявителни форми. Следователно актуализирането на действието от позицията на говорещото лице (а това означава актуализиране с оглед на изказването) е субективномодална оценка за действието, значение от сферата на модалността и в частност – на наклонението.

Веднага трябва да се направи паралел и с другия тип актуализиране – резултативното, носено от актуализираната чрез *-Л, -Н, -Т* аористна морфема. Това обаче е друг тип актуализиране – към най-близкия следващ във времето ориентационен момент, актуализиране от гледна точка на глаголното лице, а не на говорещото лице, както е при конклузива. И тъй като този тип отношения не засягат говорещото лице, значението резултативност не влиза в обема на понятието модалност.

Съгласни сме, че конклузивът представлява и наративна (повествователна) система, каквато наративна система е и зависимият таксис, относителните глаголни форми. Тази функция обаче не е конклузивна, тя е аористна. Аористът (миналото време) води повествованието в българския език – бил той изявителен (*писа*), конклузивен (*писал е*), преизказен изявителен (*писал*) или пък сегашно време в несобствена функция (в случая също аористна – сегашно историческо време). Много е възможно както конклузивът, така и зависимият таксис да са възникнали във връзка с повествователните планове. И в двата случая принадлежащият към друга парадигма аорист организира около себе си нов парадигматичен ред, като запазва мястото си и в старата парадигма.

Формален показател на конклузива е актуализираната чрез морфемата *Л* (свързаната в причастие) имперфектна морфема *-'А-/-Е-/-А-*, която пък (неактуализирана) е носител на значението относителност или зависим таксис. Характерна за умозаключителните (конклузивните) форми

е и последователната употреба на сегашната форма на спомагателния глагол *съм* във всички лица (по този формален белег те се различават от преизказните форми, които нямат сегашна форма на *съм* в трето лице). При това приемаме, че причастието *бил* може да представя и актуализирана имперфектна морфема (основа), тъй като актуализира формите от типа *бях, беше, беше...*, които са едновременно за аорист и имперфект. Единственото изключение в парадигмата е аористната конклузивна форма *писал е*, която принадлежи основно към резултативната парадигма и, както се оказва, участва и в конклузивната парадигма, където (според статистически наблюдения) е огромната част от употребата им (става дума за употребата на т.нар. минало неопределено време). Що се отнася до формалната страна, няма съмнение, че основното място на тези форми е в резултативната парадигма (те притежават актуализирана аористна морфема – *писАЛ е*). Обща черта с конклузивните форми е последователното наличие на сегашни форми на *съм* в състава им. То се обуславя от факта, че и в двата случая става дума за актуализиране на действието, но различен тип актуализиране: при конклузива винаги към момента на говорене, към изказването, а при резултатива – към най-близкия следващ във времето ориентационен момент. При формите от типа *писал е* тези два момента съвпадат (най-близкият следващ във времето ориентационен момент за формите от типа *писал е* е моментът на говорене, моментът на изказването), което е семантична предпоставка за участието им в двете парадигми.

И така, конклузивът е ред форми с единен формален показател, съответстващ на единно съдържание, което е субективномодално. И дотук имаме всички основания да търсим мястото му в категорията наклонение, чисто съдържание се базира именно на противопоставянето субективност~несубективност, на отношението на говорещото лице към действието. В потвърждение на казаното обаче е и съществениият факт, че конклузивното значение се съчетава (съвместява) в рамките на една словоформа с маркирани значения на категориите лице (*пишЕЛ съМ*), число (*пишЕЛИ са*), време (*ЩЯЛ е да пише*), вид на изказването (*биЛ пишЕЛ*), вид на действието (*бИЛ е писАЛ*), залог (*бИЛ е писаН*), статус (*НЕ е пишЕЛ*), род (*пишЕЛА е*), но не се съчетава с маркираните значения от категорията наклонение (повелително и условно наклонение) – никой никъде не е отбелязвал нито като ексцерпция, нито като теоретична постановка конклузивни повелителни или пък конклузивни условни форми. Прилагането на принципа на А.И. Смирницки показва не само това, че конклузивът не принадлежи към някоя от изброените по-горе категории, но и това, че той не изгражда самостоятелна опозиция (например конклузивност~неконклузивност), която да стои в основата на самостоятелна морфологична категория.

Не може да се приеме и тезата за участие на конклузива заедно с

преизказността в една и съща сложна категория, изграждана на йерархични отношения (категорията модус на изказването у Г. Герджиков) – с един немаркиран, два единично маркирани и един двойно маркиран член:

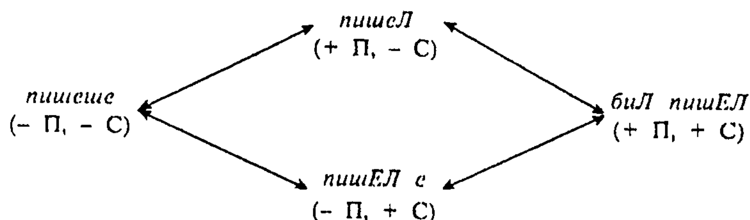

Забележка: П – преизказност, С – субективност, в конкретния случай – конклузивност.

Както се вижда, в тази категория преизказността (*пишел*) и конклузивността (*пишел е*) са единично маркирани в сравнение с немаркирания член (*пишеше*), от една страна, и с двойно маркирания (*бил пишел*), от друга. Същевременно става дума все за изказване. А е пределно ясно, че преизказността сигнализира вторично изказване, препредаване на съобщение, докато конклузивът – първично изказване, той не предава отново друго изказване. Само този факт е достатъчен, за да се разбере, че двете грамеми не могат да заемат равностойна степен в йерархията на изказванията. Наред с това двойно маркираният член съчетава преизказността и конклузива в една и съща словоформа (*бил пишел*), което съгласно възприетия принцип на А.И. Смирницки доказва, че тези две грамеми не може да принадлежат към една и съща морфологична категория. Да не говорим за това, че изобщо отхвърляме изграждането на такъв тип опозиции (йерархични), които по наше мнение не представят реалните отношения в една морфологична категория. Те биха могли да представят комбинация на две или повече категории (каквато е т.нар. деветчленна категория време) или пък части от две категории (какъвто е случаят с категорията модус на изказването у Г. Герджиков). За да докажем тезата си, ще дадем един прост пример, в който "ще си направим" такава "сложна категория, изградена на йерархични отношения", от морфологичните категории число и положение при съществителните имена:

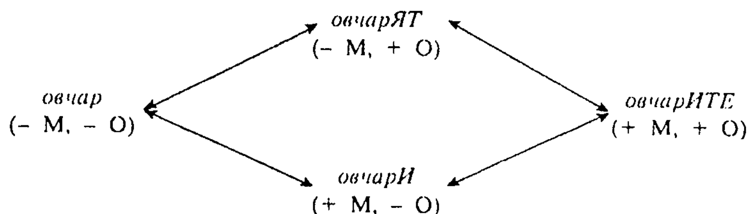

Забележка: М – множественост, О – определеност. Остава само да измислим име на новата категория.

Поради част от горепосочените причини не сме склонни да приемем и тезата на Ю.С. Маслов за едновременната принадлежност на преизказността и конклузива (заедно с индикатива, императива, кондиционала и конюнктива) към категорията наклонение – при конклузива наблюдаваме оценка за действието и същевременно първично изказване, а при преизказността липсва оценка за действието, но се изразява видът на изказването – вторично изказване.

Следователно несъчетаемостта с маркираните модални значения, от една страна, и ясно изразената субективномодална семантика, заложена в ред форми с единен формален показател, от друга, определят мястото на конклузива в морфологичната категория наклонение.

з) В заключение ще обобщим, че приемаме морфологична категория наклонение с четири грамеми: изявително, повелително, условно и умозаключително наклонение.

Семантичното съдържание на морфологичната категория наклонение се основава на отношението на говорещото лице към действието. Основната формално-семантична опозиция в категорията е субективност~несубективност (с главно значение на немаркирания член – обективност). В рамките на субективността еквиполентно се противопоставят значенията повелителност, условност и умозаключителност. Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

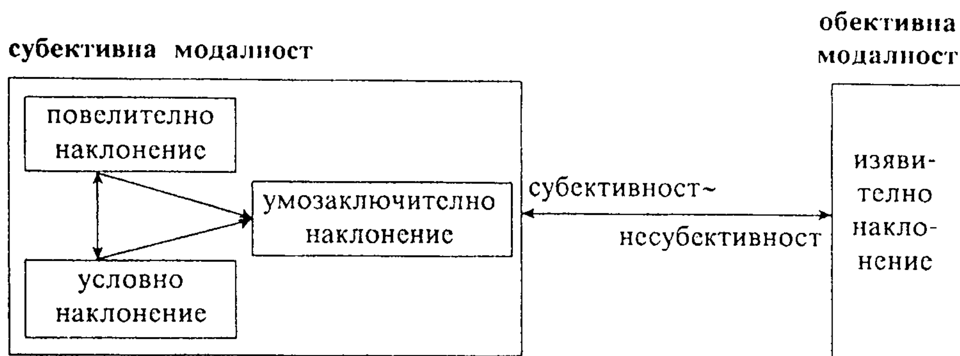

В рамките на категорията се противопоставят четири грамеми с еднородно съдържание:

а) Семантичното съдържание на трите маркирани грамеми (повелително, условно, умозаключително наклонение) се основава на субективното отношение на говорещото лице към действието:

– грамемата **повелително наклонение (императив)** изразява действие, което се извършва по волята (желанието) на говорещото лице;

– грамемата **условно наклонение (кондиционал)** изразява възможно при определени обстоятелства действие от гледна точка на говорещото лице;

– грамемата **умозаключително наклонение (конклузив)** изразява действие (или резултат от действие), което се установява от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението.

б) В общото си значение грамемата **изявително наклонение (индикатив)** изразява липса на данни за субективно или обективно отношение на говорещото лице към действието (или резултата от действието), а в главното си значение – обективно отношение на говорещото лице към действието (или резултата от действието).

Формалните показатели на категорията са:

а) Формални показатели на **повелителното наклонение**:

– за синтетичните форми: при глаголите от трето спрежение, както и при глаголите от първо и второ спрежение, чиято лексикална основа завършва на гласен – морфемата *-Й-* (например *гледаЙ, гледаЙте, стреляЙ, стреляЙте, пеЙ, пеЙте, обуЙ, обуЙте, строЙ, строЙте*); при останалите глаголи от първо и второ спрежение в единствено число – морфемата *-И*, а в множествено число – морфемата *-Е-* (например *пишИ, пишЕте, говорИ, говорЕте*); формалният показател заема мястото на тематичния гласен при глаголите от първо и второ спрежение и след тематичния гласен при глаголите от трето спрежение;

– за аналитичните форми: повелителните частици-морфеми *нека, да, нека да* (например ***нека** пише, **да** пише, **нека да** пише*).

б) Формални показатели на **условното наклонение**:

– за аналитичните форми: специфичната условна форма *бих, би, би, бихме, бихте, биха* (например ***бих** писал, **би** писал* и т.н.);

– за синтетичните форми: специфичната итеративна морфема *-А-, -ВА-* или пък удвоената морфема *-ВВ-* (например *прочитАм, ядВАм, пиВВам*).

в) Формален показател на **умозаключителното наклонение** е актуализираната чрез морфемата *-Л-* (свързана в причастие) имперфектна морфема (*-'А-/-Е-/-А-*), т.е. *-'АЛ-, -ЕЛ-, -АЛ-* (например *четЯЛ е, четЕЛи са, пишЕЛ е, пишЕЛи са, гледАЛ е, гледАЛи са*).

г) Формите на **изявителното наклонение** са немаркирани с модална морфема. Това са всички глаголни словоформи, които не съдържат описаните по-горе модални морфеми.

В своя непреизказен нестрадателен неотрицателен вид **модалните форми** различават:

а) По отношение на категорията време – пълна темпорална парадигма в изявително наклонение и в умозаключително наклонение. В условно и в повелително наклонение темпорални различия няма.

б) По отношение на категорията вид на действието умозаключител-

ното наклонение различава нерезултативни и резултативни форми, като в рамките на резултативността темпоралната опозиция е следходност~неследходност.

в) По отношение на категорията таксис изявителните форми и синтетичните условни форми различават относителност и неотносителност, а умозаключителните форми са само относителни.

Изявителни са всички глаголни **форми**, които не съдържат модална морфема. Такива са разгледаните дотук форми в рамките на категориите число, род, лице, време, вид на действието и таксис. Други изявителни форми ще бъдат представени при следващите категории – вид на изказването, залог и статус.

Формите на **повелителното наклонение** са два типа:

а) **Синтетичните форми за повелително наклонение** са само за второ лице. Те се образуват, като формалният показател *-Й-* (единен за единствено и множествено число) заема място след тематичния гласен на сегашната основа при глаголите от трето спрежение, а при глаголите от първо и второ спрежение, чиято лексикална основа завършва на гласен – след лексикалната основа:

гледаЙ	*гледаЙте*
стреляЙ	*стреляЙте*
обуЙ	*обуЙте*
строЙ	*строЙте*

От този тип са повелителните форми на спомагателния глагол *бивам*:

биваЙ	*биваЙте*

При останалите глаголи от първо и второ спрежение синтетични повелителни форми се образуват, като на мястото на тематичния гласен на сегашната основа се включи императивната морфема *-И* за единствено число и *-Е-* за множествено число:

пишИ	*пишЕте*
четИ	*четЕте*
говорИ	*говорЕте*
мислИ	*мислЕте*

Тук, от друга страна, може да се прибавят повелителните форми на спомагателния глагол *бъда* (*съм* не образува повелителни форми):

бъдИ	*бъдЕте*

Формите от този тип изразяват повелителност и второ лице, като различават единствено и множествено число. Темпорални различия не отбелязват, което означава, че може да се причислят към немаркираното сегашно време. Те са нерезултативни и неотносителни.

Чакай, спри** и пак ми **разправи**!* (Елин Пелин) *Там се чува: **не кради, не убивай! (Г. Стаматов) *Летете, буйни дни, летете кат насъне вий пред мене!* (К. Христов) ***Стани! Приеми** вдясно! – високо командува Варанов.* (Й. Йовков)

б) **Аналитичните форми за повелително наклонение** се образуват от повелителните частици-морфеми *нека, да, нека да* и формите за немаркираното сегашно време на спрегаемия глагол:

1. ***нека пиша***	1. ***нека пишем***
2. ***нека пишеш***	2. ***нека пишете***
3. ***нека пише***	3. ***нека пишат***

1. ***да пиша***	1. ***да пишем***
2. ***да пишеш***	2. ***да пишете***
3. ***да пише***	3. ***да пишат***

1. ***нека да пиша***	1. ***нека да пишем***
2. ***нека да пишеш***	2. ***нека да пишете***
3. ***нека да пише***	3. ***нека да пишат***

Форми на спомагателния глагол *съм*:

1. ***нека (да)*** *съм*	1. ***нека (да)*** *сме*
2. ***нека (да)*** *си*	2. ***нека (да)*** *сте*
3. ***нека (да)*** *е*	3. ***нека (да)*** *са*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. ***нека (да)*** *бъда*	1. ***нека (да)*** *бъдем*
2. ***нека (да)*** *бъдеш*	2. ***нека (да)*** *бъдете*
3. ***нека (да)*** *бъде*	3. ***нека (да)*** *бъдат*

Забележка: Представянето на формите на спомагателните глаголи е синтетично: под *нека (да) съм* следва да се разбира *нека съм, да съм* и *нека да съм* и т.н.

Формите от този тип изразяват повелителност, като разграничават лице и число. Темпорални различия не отбелязват, което означава, че може да се причислят към немаркираното сегашно време. Те са нерезултативни и неотносителни.

Нека *те* ***изпъди!*** (Елин Пелин) *Но* ***нека*** *ти спомен* ***да имаш*** *от мене!* (Ив. Вазов) ***Нека*** *и бог* ***да*** *ти* ***прости!*** (Й. Йовков) ***Да влезем*** *вкъщи, татко!* (Елин Пелин) ***Да тръгне*** *в дългата бразда, пък чуй му после песните!* (Н. Фурнаджиев)

Формите за **условно наклонение** също са два типа:

а) **Аналитичните форми за условно наклонение** се образуват от специфичната условна форма на спомагателния глагол *бъда* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. ***бих*** *писал*	1. ***бихме*** *писали*
2. ***би*** *писал*	2. ***бихте*** *писали*
3. ***би*** *писал*	3. ***биха*** *писали*

Форми на спомагателния глагол *съм*:

1. ***бих*** *бил*	1. ***бихме*** *били*
2. ***би*** *бил*	2. ***бихте*** *били*
3. ***би*** *бил*	3. ***биха*** *били*

Формите от този тип изразяват условност, като разграничават лице и число. Темпорални различия и относителност не отбелязват, което означава, че може да се причислят към немаркираното сегашно време

на независимия таксис.

Би уловил *неясната връзка между себе си и външния свят,* ***би почувствувал*** *лекия шок на оная загадъчна верига, която свързва хората помежду им...* (Св. Минков) *Те до един* ***биха ме удавили*** *в чаша вода.* (Г. Стаматов) *А все пак сега аз* ***бих дал*** *много нещо.* (Г. Стаматов) *И наистина бай Ганьо разлюти супата си до такава степен, щото един непривикнал човек* ***би се отровил.*** (А. Константинов)

б) **Синтетичните форми за условно наклонение** също са два типа в зависимост от опозицията относителност~неотносителност:

условно сегашно време

1. *ядВАм*	1. *ядВАме*
2. *ядВАш*	2. *ядВАте*
3. *ядВА*	3. *ядВАт*
1. *пиВВАм*	1. *пиВВАме*
2. *пиВВАш*	2. *пиВВАте*
3. *пиВВА*	3. *пиВВАт*
1. *направям* [направ'Ам]	1. *направяме* [направ'Аме]
2. *направяш* [направ'Аш]	2. *направяте* [направ'Ате]
3. *направя* [направ'А]	3. *направят* [направ'Ат]

Формите от този тип изразяват възможно от гледна точка на говорещото лице действие с оглед на изказването (главно значение) или пък без оглед на ориентационен момент (общо значение).

Може, може... ***земвам*** *те.* (Й. Йовков) *Главите ви* ***откъсвам*** *като на пилета.* (Л. Стоянов) *Иван Недялковият ще да я грабне,* ***отрязвам*** *си езика.* (Ив. Вазов) *Аз ядох, но* ***пийвам*** *едно вино, ако почерпите.* (Й. Йовков)

условно относително сегашно време

1. *ядВАх*	1. *ядВАхме*
2. *ядВАше*	2. *ядВАхте*
3. *ядВАше*	3. *ядВАха*
1. *пиВВАх*	1. *пиВВАхме*
2. *пиВВАше*	2. *пиВВАхте*
3. *пиВВАше*	3. *пиВВАха*
1. *направях* [направ'Ах]	1. *направяхме* [направ'Ахме]
2. *направяше* [направ'Аше]	2. *направяхте* [направ'Ахте]
3. *направяше* [направ'Аше]	3. *направяха* [направ'Аха]

Формите от този тип изразяват възможно от гледна точка на говорещото лице действие с оглед на изказване в минало време (минал ориентационен момент).

Да беше друга, ***изпъждах*** *я. Ако знаеше, насреща ѝ* ***не се стояваше.*** (Й. Йовков) *Да имах мощ,* ***обрисвах*** *ти калта...* (Ив. Вазов)

Формите на умозаключителното наклонение са само относителни, като включват и ориентира на относителността умозаключителното минало време (конклузивен аорист), което по принцип е неотносително. Същевременно те различават резултативност и нерезултативност и характерното за зависимия таксис темпорално противопоставяне следходност~неследходност. В рамките на нерезултативността обаче, поради включването на миналото време, темпоралната опозиция е в пълния си обем (предходност~едновременност~следходност).

Забележка: Тъй като всички (с изключение на конклузивния аорист, който основно принадлежи на друга парадигма) умозаключителни форми са относителни, в названията на отделните типове няма да повтаряме характеристиката относително.

а) Формите на **умозаключително сегашно време (конклузивен имперфект)** се образуват от миналото несвършено деятелно причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на спомагателния глагол съм:

1. *пишЕЛ съм*	1. *пишЕЛи сме*
2. *пишЕЛ си*	2. *пишЕЛи сте*
3. *пишЕЛ е*	3. *пишЕЛи са*

1. *четЯЛ съм* [чет'АЛ съм]	1. *четЕЛи сме*
2. *четЯЛ си* [чет'АЛ си]	2. *четЕЛи сте*
3. *четЯЛ е* [чет'АЛ е]	3. *четЕЛи са*

1. *гледАЛ съм*	1. *гледАЛи сме*
2. *гледАЛ си*	2. *гледАЛи сте*
3. *гледАЛ е*	3. *гледАЛи са*

Формите на спомагателния глагол *съм* съвпадат с формите му за умозаключително минало време, но тук *бил* функционира като минало несвършено деятелно причастие:

1. *бИЛ съм*	1. *бИЛи сме*
2. *бИЛ си*	2. *бИЛи сте*
3. *бИЛ е*	3. *бИЛи са*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *бъдЕЛ съм*	1. *бъдЕЛи сме*
2. *бъдЕЛ си*	2. *бъдЕЛи сте*
3. *бъдЕЛ е*	3. *бъдЕЛи са*

Форми на спомагателния глагол *бивам*:

1. *бивАЛ съм*	1. *бивАЛи сме*
2. *бивАЛ си*	2. *бивАЛи сте*
3. *бивАЛ е*	3. *бивАЛи са*

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват липса на данни за разновременност или едновременност на действие, установено от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението, с изказване в минало време (минал ориентационен момент), а в главното си значение – едновременност със същия момент. В състава на формите няма темпорална морфема.

Носител на умозаключителността и относителността е актуализираната имперфектна морфема.

*Едно време е **можело**, ама сега и паша няма...* (Г. Караславов) *И пак **е греело** слънцето.* (А. Дончев) *Нямах понятие, че Митко **е работел** за нас.* (Б. Райнов) *Оттук венецианците **са бранели** града.* (Д. Димов) *Свекърът ти крие оръжие против нас. **Готвел се е** и той да ни избива.* (П. Славински)

б) Формите на **умозаключително бъдеще време (конклузивен футурум претерити)** се образуват от миналото несвършено деятелно причастие на спомагателния глагол *ща*, формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм*, частицата *да* и формите за сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯЛ съм да пиша* [ШТ'АЛ съм да пишъ]	1. *ЩЕЛи сме да пишем*
2. *ЩЯЛ си да пишеш* [ШТ'АЛ си да пишеш]	2. *ЩЕЛи сте да пишете*
3. *ЩЯЛ е да пише* [ШТ'АЛ е да пише]	3. *ЩЕЛи са да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *ЩЯЛ съм да съм (бъда)*	1. *ЩЕЛи сме да сме (бъдем)*
2. *ЩЯЛ си да си (бъдеш)*	2. *ЩЕЛи сте да сте (бъдете)*
3. *ЩЯЛ е да е (бъде)*	3. *ЩЕЛи са да са (бъдат)*

Формите от този тип изразяват следходност на действие, установено от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението, по отношение на изказване в минало време (минал ориентационен момент). Носител на следходността е морфемата *Щ-*, а на умозаключителността и относителността – актуализираната имперфектна морфема, която се съдържа в причастието на спомагателния глагол *ща*.

*Там **са щели да правят** кладенец за поста...* (Й. Йовков) *Долу на земята, както **е щяла да се качва**, стоеше Антица.* (Й. Йовков) *Като си помисля с каква жена **съм щял да свържа** живота си.* (П. Славински) *Тодоров без друго **е щял да се обърне** към шефовете си.* (Б. Райнов) *В какви работи **са щели да го замесят**.* (Е. Станев)

Забележка: Тук са възможни и паралелни форми, които напълно съвпадат по значение с горелазгледаните. Образуват се от формите за бъдеще време на спомагателния глагол *съм* и миналото несвършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *Ще съм пишЕЛ*	1. *Ще сме пишЕЛи*
2. *Ще си пишЕЛ*	2. *Ще сте пишЕЛи*
3. *Ще е пишЕЛ*	3. *Ще са пишЕЛи*

Както се вижда, тук са налице същите формални показатели, но различно разположени – морфемата *Щ-* е в частицата *ще*, а актуализираната имперфектна морфема – в миналото несвършено деятелно причастие. Еднаквите формални показатели на двата типа форми обуславят и еднаквото им значение.

Твърде е възможно именно този тип форми (образувани и с минало свършено деятелно причастие – *ще е писал*), подсилени с частицата *да* (*ще да е пишел, ще да е писал*), да дават повод на някои учени да пишат за специален ред предположителни форми, образувани с *ще да*. Ние не сме склонни да приемем изграждането на такава

парадигма не само поради посочените причини. Дори и да се допуснат като изконни, този тип словосъчетания (*ще да пише, ще да е пишел, ще да е писал, ще да е бил пишел, ще да е бил писал* и пр.), то съчетанието *ще да* напълно се изравнява по значение със съчетанието *трябва да* и следва да се приеме за лексикален модификатор, а не за съставка на глаголна словоформа.

в) Формите на **умозаключително минало време (конклузивен аорист)** са по същество форми на резултативно сегашно време от изявително наклонение (изявителен перфект). Образуват се от миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм*:

1. *писал съм*	1. *писали сме*
2. *писал си*	2. *писали сте*
3. *писал е*	3. *писали са*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *бил съм*	1. *били сме*
2. *бил си*	2. *били сте*
3. *бил е*	3. *били са*

Формите от този тип изразяват предходно по отношение на изказването (момента на говоренето) действие, установено от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението.

*Защо се върна Нона? **Забравила е** нещо – казва като на себе си Кутмана.* (Й. Йовков) ***Умрял е** от пиянство и това е – побърза да каже Лидия.* (П. Славински) *Този човек **се е поддал** на уплаха от изтезания и **е говорил** това, което са му искали да каже.* (П. Славински) *Тя ни **е издала**! – произнесе червенокосата жена.* (Д. Димов) *Ба, кюпенци **са били**, слугинята се е пак **измамила**.* (Ив. Вазов)

г) Формите на **умозаключително резултативно сегашно време (конклузивен плусквамперфект)** се образуват от формите за умозаключително сегашно време на спомагателния глагол *съм* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бИЛ съм писАЛ*	1. *бИЛи сме писАЛи*
2. *бИЛ си писАЛ*	2. *бИЛи сте писАЛи*
3. *бИЛ е писАЛ*	3. *бИЛи са писАЛи*

Забележка: В тези форми причастието *бил* функционира като минало несвършено деятелно причастие. Форми на спомагателните глаголи *съм, бъда* и *бивам* няма поради невъзможността да се употреби два пъти причастието *бил* в рамките на една и съща словоформа (формите би следвало да бъдат *бил съм бил, бил си бил* и т.н.).

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват липса на данни за разновременност или едновременност на резултат от действие, установен от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението или предположението, с изказване в минало време (минал ориентационен момент), а в главното си значение – едновременност на същия тип резултат от действие с изказване в минало време (минал ориентационен момент). Темпорална морфема няма. Носител на значенията умозаключителност и относителност е актуализираната импер-

фектна морфема (в случая *-ИЛ* от *бил*), а на резултативността – актуализираната аористна морфема (в случая *-АЛ* от *писал*).

В Манастирската река пак е ***бил слязъл*** *някой клисурски комита.* (Ив. Вазов) ***Не са го били виждали*** *никога такъв* (А. Страшимиров) *Не знам кой е в случая фотографът, нито къде точно* ***се е бил заврял...*** (Б. Райнов) *Ако е съобщил след срещата, значи, той* ***се е бил вече разделил*** *с Любо.* (Б. Райнов) *И полегнах, час подремнах, съних зло проклето: уж* ***са били теб годили*** *за Радой съседа.* (П. Яворов) *Умът му* ***се е бил побъркал,*** *ако е направил това.* (Хр. Вакарелски)

д) Формите на **умозаключително резултативно бъдеще време (конклузивен футурум екзактум претерити)** се образуват от формите на умозаключително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯЛ съм да съм (бъда) писАЛ*	1. *ЩЕЛи сме да сме (бъдем) писАЛи*
2. *ЩЯЛ си да си (бъдеш) писАЛ*	2. *ЩЕЛи сте да сте (бъдете) писАЛи*
3. *ЩЯЛ е да е (бъде) писАЛ*	3. *ЩЕЛи са да са (бъдат) писАЛи*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *ЩЯЛ съм да съм бИЛ*	1. *ЩЕЛи сме да сме бИЛи*
2. *ЩЯЛ си да си бИЛ*	2. *ЩЕЛи сте да сте бИЛи*
3. *ЩЯЛ е да е бИЛ*	3. *ЩЕЛи са да са бИЛи*

Формите от този тип изразяват следходност на резултат от действие, установен от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението или предположението, по отношение на изказване в минало време (минал ориентационен момент). Носител на следходността е морфемата *Щ-*, на умозаключителността и относителността – актуализираната имперфектна морфема (в *щЯЛ*), а на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАЛ*).

Всички налични факти дават основание да се мисли, че още преди да бъде арестуван, той ***е щял да е напуснал*** *страната.* ***Щял е да е написал*** *съчинението си, ако не са го били прекъснали.*

4.3.7. Морфологична категория вид на изказването

Вид на изказването се нарича двучленната морфологична категория, чиято маркирана грамема е **преизказността**. Тук са направени някои обобщения, свързани с историята на въпроса за преизказването и, по-точно, с въпроса за мястото на преизказните форми в системата от морфологични категории на българския глагол. По този проблем се оформят главно три становища: за темпорален, за субективномодален и за самостоятелно категориален характер на явлението.

а) Характеризирането на преизказните форми като глаголни времена трудно може да се определи за някаква концепция. Отделни изследо-

ватели установяват различните преизказни форми, които съвсем естествено носят и темпорално значение, и ги включват в общата система на времената в българския език.

б) Концепцията за субективномодален характер на преизказването, т.е. за характеризирането му като едно от наклоненията на българския глагол, е поддържана преди всичко от Ал. Теодоров-Балан, но за неин родоначалник може да се смята Т. Шишков (1872), който пръв включва преизказните форми в подчинителното наклонение. По-късно Ал. Теодоров-Балан прави първата научна характеристика на преизказването, което определя като "косвена реч" или "косвено изказване". Според него преизказните форми са представители на отделно наклонение – съслагателно: "Понеже временните понятия си остават и в косвената реч все същите, а се променя само видът на мисълта (модусът) по отношение към говорещото лице, затуй и глаголните форми от едина и от другия вид на мисълта, както си отговарят в тях взаимно, ще бъдат на еднакви времена (това е абсолютно вярно – *И.К.*), но от различни наклонения – от изявително и от съслагателно" (1887). В по-късните свои работи той обособява "приказно спрежение", а в граматиката си от 1940 г., като разглежда "начините" (наклоненията – *И.К.*) на глагола, към трите основни начина (изявителен, повелителен и условен) добавя и "приказен, по който беседник изявява едно вършене не направо от себе си, но както да го приказва някой друг, сиреч приказно, а тоз някой може да бъде и сам беседникът". Ал.Теодоров-Балан защитава тази своя позиция и в редица други трудове, но в продължение на много години тя е възприета единствено от Ат. Илиев (1888). Едва много по-късно, когато Л. Андрейчин променя схващанията си, преизказното наклонение се появява във всички училищни и институтски граматики и добива гражданственост. В ново време идеята е възприета и от чуждестранни специалисти (особени заслуги за популяризирането на "преизказното наклонение" има Ю.С. Маслов). Без да са вземали специално отношение към тази проблематика, за преизказно наклонение (прието вече като реален езиков факт) споменават изтъкнати езиковеди като Ив. Леков, К. Мирчев, К. Попов, Хр. Първев, Ц. Младенов и мн.др. По традиция "преизказното наклонение" се приема и до днес от всички автори на школски граматики, въпреки че тази идея е имала изолирани привърженици сред изследователите на явлението.

в) Концепцията за самостоятелен категориален характер на явлението преизказност~непреизказност води началото си от изследванията на Ю. Трифонов, който обобщава натрупания опит на предшествениците си, анализира прецизно целия комплекс от перфектовидни форми и стига до заключението, че в българския език съществува специфична глаголна категория, която нарича възприетост~невъзприетост на действието: "най-добре е да се приеме покрай вида, наклонението и пр. още една

категория – възприетост и невъзприетост на действието (или изказване – пряко и косвено)". Тридесетина години след това концепцията на Ю. Трифонов е възприета от Л. Андрейчин (1938 и 1944), който нарича категорията начин на изказване. По-късно обаче той променя позициите си – през 1953 г. признава "приказното наклонение" на Ал. Теодоров-Балан, като го преименува в "преизказано", а още по-късно (1962) мотивира тази промяна в разбиранията си: "Явно е, че в нашия език изявителността (предаване на действието в реалното му осъществяване за разлика от условността и заповедността) се свързва и с още един признак – предаване на действието по лично възприемане или убеждение – чрез който формите на това наклонение се различават от формите на преизказаното наклонение – наклонението на посредственото възприемане по думите на друго лице." Оттук започва "разширяването"на съдържателния обем, а оттам и на дефиницията за категорията наклонение в българския език, която се появява във всички школски, институтски и научни граматики (Л. Андрейчин навсякъде е водещ автор). Тя, така да се каже, добива гражданственост, става известна и в чужбина, където (поне в началото) читателите я приемат като езиков факт.

Изминалите години показват, че за разколебаването на тази неправилна постановка са необходими големи усилия. Най-напред Е.И. Дьомина (1959), осъзнавайки, че в определението на Ал. Теодоров-Балан (а и в новите разбирания на Л. Андрейчин) липсва единен критерий за обособяването на модалните граммеми (това ясно се вижда в цитираното по-горе от Л. Андрейчин), както и заради факта, че могат да се преизказват не само изявителни, но и повелителни, и условни форми, лансира компромисната идея за "вторични наклонения", която е подкрепена от Св. Иванчев. Против концепцията за преизказно наклонение се обявяват Вл. Георгиев, Р.О. Якобсон, Й. Пенчев, В. Станков, Г. Герджиков и др., но така или иначе убедителното становище на Ю. Трифонов и "ранния" Л. Андрейчин все още не е възстановено в системните описания на българския език.

Идеята на Г. Герджиков, според която преизказността не е наклонение, но участва в четиричленна категория "модус на изказването" заедно с непреизказността, конклузива и преизказния конклузив, вече беше анализирана. Приемаме за правилно извеждането на преизказността от категорията наклонение, съгласни сме и със семантичната и формалната характеристика на отделните членове, но по принцип възразяваме срещу изграждането на такъв тип опозиции и категории, които според нас противоречи на езиковата действителност и възприетите в този труд основни положения.

г) Като имаме предвид и казаното по-горе, смятаме за доказано, че преизказните форми, противопоставени на непреизказните, изграждат самостоятелна морфологична категория, която наричаме вид на изказ-

ването. Някои автори като Л. Андрейчин, В. Станков и др. я наричат начин на изказване, термин, който също може да отрази отношенията в категорията. Ние обаче го избягваме, за да се разграничим от "начин" – превод на латинското модус, а оттам и от всички теории, приписващи на преизказването субективномодален характер и определящи го като наклонение. Категорията би могла да се нарича и изказване, както предлага Ю. Трифонов.

д) Формите, наричани "форми за по-силно преизказване" (Л. Андрейчин, Й. Пенчев и др.), "усилени преизказни форми" (Ст. Стоянов), "емфатични преизказни форми" (Е.И. Дьомина), "недоверчиви форми" (Г. Герджиков, Ал. Александров и др.) са разгледани по-нататък.

Семантичното съдържание на морфологичната категория вид на изказването се основава на отношението на говорещото лице към изказването. Съществуват два вида изказване за действието – преизказване и непреизказване (пряко изказване). Категорията се гради върху формално-семантичната привативна опозиция преизказност~непреизказност (с главно значение на немаркирания член – прякоизказност). Категорията е двучленна – с един маркиран (преизказността) и един немаркиран член. Отношенията в категорията могат да се представят по следния начин:

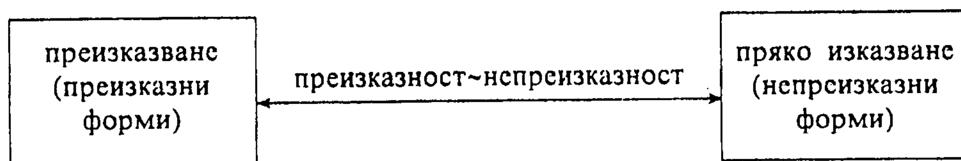

В рамките на категорията се противопоставят две граммеми с еднородно съдържание:

а) Граммемата **преизказност (коментатив)** изразява вторично изказване, изказване "по чужди думи", препредаване на изказване (преизказване е един от най-сполучливите термини в българското езикознание, предаващ съвсем точно съдържанието на понятието, което изразява).

б) В общото си значение граммемата непреизказност изразява липса на данни за пряко или вторично изказване, а в главното си значение – пряко изказване за действието.

Формални показатели на категорията са:

а) **Непреизказните форми** са немаркирани.

б) Формален показател на **преизказните форми** е допълнителната морфема *Л* (+ *Л*) в сравнение със съответната непреизказна форма, а в най-употребяваното, немаркираното трето лице – и отпадането на сегашната форма на спомагателния глагол *съм*.

Забележка: Всяка преизказна форма се отличава от съответстващата ѝ непреизказна форма (съвпадаща с нея по всички граматични значения с изключение на преизказ-

ността) по +*Л*, например:

пишеЛ	– *пишеше*	1 Л – 0 Л
щяЛ да е писАЛ	– *щеше да е писаЛ*	2 Л – 1 Л
щяЛ биЛ да е писаЛ	– *щяЛ е да е писаЛ*	3 Л – 2 Л

Сравнете още, че например в първия случай и двете форми *(пишеЛ и пишеше)* са за относително сегашно време (имперфект), трето лице, единствено число, нерезултативни, относителни, изявителни, деятелни, неотрицателни. Противопоставят се само по преизказност~непреизказност, а във формален план по наличие~липса на морфема *Л*.

Преизказните форми имат следните характерни особености:

а) По отношение на категорията таксис в рамките на непреизказността се разграничават относителни и неотносителни форми, част от които (всички дотук – в рамките на описаните морфологични категории) вече бяха разгледани. В рамките на преизказността опозицията относителност~неотносителност се снема по принципа на компенсацията (Г. Герджиков), т.е. формите, противопоставени по това значение, имат общи преизказни съответствия. Или ако вземем за пример описаните вече нестрадателни (деятелни) форми за трето лице в единствено число, противопоставени по относителност~неотносителност, ще получим следните преизказни форми:

пишЕше	– *пише*	→	*пишеЛ*
щЕше да пише	– *ще пише*	→	*щяЛ да пише*
бЕше писАЛ	– *писАЛ е*	→	*биЛ писАЛ*
щЕше да е писАЛ	– *ще е писАЛ*	→	*щяЛ да е писАЛ*
писваше	– *писва*	→	*писваЛ*

По отношение на строежа си обаче тези форми са по-скоро относителни, тъй като съдържат имперфектна морфема.

б) По отношение на категорията време в рамките на преизказността, поради снемане на опозицията относителност~неотносителност, формите не изразяват отношение действие~изказване, а темпоралните отношения са към нефиксиран в значението им ориентационен момент. Всяка форма може да функционира и като относителна, и като неотносителна (абсолютна).

в) По отношение на категорията вид на действието в рамките на нерезултативността е валидна основната темпорална опозиция разновременност~неразновременност (с главно значение – едновременност) и се различават три темпорални граммеми – преизказно минало, преизказно сегашно и преизказно бъдеще време. В рамките на резултативността при преизказването също се снема опозицията относителност~неотносителност, а темпоралната опозиция разновременност~неразновременност се редуцира в опозицията следходност~неследходност. Различават се две темпорални граммеми – преизказно резултативно сегашно време и преизказно резултативно бъдеще време.

г) По отношение на категорията наклонение са валидни всички

описани дотук закономерности, като се преизказват всички модални форми.

Изявителни (индикативни) преизказни форми (преизказни форми на изявителното наклонение) са:

а) Формите на **преизказно минало време (преизказен аорист)** се образуват от миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм*, които се изпускат в трето лице (единствено и множествено число):

1. *писаЛ съм*	1. *писаЛи сме*
2. *писаЛ си*	2. *писаЛи сте*
3. *писаЛ*	3. *писаЛи*

1. *говориЛ съм*	1. *говориЛи сме*
2. *говориЛ си*	2. *говориЛи сте*
3. *говориЛ*	3. *говориЛи*

1. *гледаЛ съм*	1. *гледаЛи сме*
2. *гледаЛ си*	2. *гледаЛи сте*
3. *гледаЛ*	3. *гледаЛи*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *биЛ съм*	1. *биЛи сме*
2. *биЛ си*	2. *биЛи сте*
3. *биЛ*	3. *биЛи*

Формите от този тип изразяват преизказване за действие, предходно на изказването (момента на говоренето). Носител на предходността е аористната морфема, а на преизказността – морфемата *Л* и липсата на сегашна форма на *съм* в трето лице. В непреизказната парадигма те съответстват на миналото време (*писа*).

*Султана Глаушица **завела** младата си снаха у Ташка Уткат*а. (Д. Талев) *На високата скала, която се вдава дълбоко в океана, те **забелязали** бял човек, **помислили**, че съм аз, и **тръгнали** към него.* (М. Марчевски) *Софийските студенти **се опитали** да изпочупят стъклата на легацията ни. Някакъв ученик **изобличил** класния си наставник в немското училище.* (Д. Димов)

Забележка: Формите на преизказното минало време се различават от формите на резултативното сегашно време (перфект) и формите на умозаключителното минало време (конклузивен аорист), които съвпадат помежду си (*писал е*), само по липсата на формата за сегашно време на спомагателния глагол *съм* в трето лице.

б) Формите на **преизказно сегашно време (преизказен имперфект)** се образуват от миналото несвършено деятелно причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм*, които се изпускат в трето лице (единствено и множествено число):

1. *пишеЛ съм*	1. *пишеЛи сме*
2. *пишеЛ си*	2. *пишеЛи сте*
3. *пишеЛ*	3. *пишеЛи*

1. *говореЛ съм*	1. *говореЛи сме*
2. *говореЛ си*	2. *говореЛи сте*
3. *говореЛ*	3. *говореЛи*

1. *гледаЛ съм*	1. *гледаЛи сме*
2. *гледаЛ си*	2. *гледаЛи сте*
3. *гледаЛ*	3. *гледаЛи*

Форми на спомагателния глагол *съм* (и в този случай причастието *бил* функционира като минало несвършено деятелно причастие):

1. *биЛ съм*	1. *биЛи сме*
2. *биЛ си*	2. *биЛи сте*
3. *биЛ*	3. *биЛи*

Забележка: Формите на спомагателния глагол *съм* за преизказно сегашно време съвпадат с формите на *съм* и *бъда* за преизказно минало време поради факта, че *бил* функционира и като минало несвършено, и като минало свършено деятелно причастие.

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *бъдеЛ съм*	1. *бъдеЛи сме*
2. *бъдеЛ си*	2. *бъдеЛи сте*
3. *бъдеЛ*	3. *бъдеЛи*

Форми на спомагателния глагол *бивам*:

1. *биваЛ съм*	1. *биваЛи сме*
2. *биваЛ си*	2. *биваЛи сте*
3. *биваЛ*	3. *биваЛи*

Забележка: При глаголите от трето спрежение (*гледам, бивам*) този тип форми съвпадат с формите на преизказно минало време поради съвпадението на свършеното и несвършеното минало деятелно причастие.

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват преизказване за действие, при което липсват данни за разновременност или едновременност с нефиксиран ориентационен момент, а в главното си значение – преизказване за действие, едновременно с изказване в нефиксиран ориентационен момент. Носители на преизказността са допълнителната морфема *Л* и липсата на сегашна форма на *съм* в трето лице. Темпорална морфема няма. В непреизказната парадигма тези форми съответстват на сегашно време (*пише*) и на относително сегашно време (*пишеше*).

Съветваха майка ѝ и баща ѝ да я венчаят за Рачка Лилов, бакърджийчето, което ***лудеело*** *за нея.* (Ив. Вазов) *Някоя от приятелките му сега* ***се готвела*** *да го посрещне на църковния праг с копелето му.* (Д. Талев) *Хайдутите* ***ходели*** *от къща на къща и* ***изкарвали*** *насила мъжете.* (Й. Йовков) ***Познавала*** *и други търговци, но не* ***искала*** *да се пъха из мръсните барове, по които някога се* ***намирала*** *добра стока.* (Д. Димов)

в) Формите на **преизказно бъдеще време (преизказен футурум претерити)** се образуват от миналото несвършено деятелно причастие на спомагателния глагол *ща* (*щял, щели*), формите за сегашно време

на спомагателния глагол *съм*, които се изпускат в трето лице, частицата *да* и формите за сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *ЩяЛ съм да пиша*	1. *ЩеЛи сме да пишем*
2. *ЩяЛ си да пишеш*	2. *ЩеЛи сте да пишете*
3. *ЩяЛ да пише*	3. *ЩеЛи да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *ЩяЛ съм да съм (бъда)*	1. *ЩеЛи сме да сме (бъдем)*
2. *ЩяЛ си да си (бъдеш)*	2. *ЩеЛи сте да сте (бъдете)*
3. *ЩяЛ да е (бъде)*	3. *ЩеЛи да са (бъдат)*

Формите от този тип изразяват преизказване за действие, следходно на изказване в нефиксиран ориентационен момент. Носител на следходността е морфемата *Щ*-, а на преизказността – допълнителната морфема *Л* и липсата на сегашна форма на спомагателния глагол *съм* в трето лице. В непреизказната парадигма тези форми съответстват на бъдеще време (*ще пише*) и на относително бъдеще време (*щеше да пише*).

Към това решение го подтикнаха и думите на Георгиев, че ***щял да му каже*** *защо го пита.* (Е. Станев) *Всички турски цигани били затворени и* ***щели да ги колят***. (Й. Йовков) *Казват, че и хляба им* ***щели да пекат*** *на фурна.* (Ст.Ц. Даскалов) *Един се кълнеше, че жена му* ***щяла да ражда***. (Д. Димов)

Забележка: Тук са възможни и паралелни форми, които напълно съвпадат по значение с горерaзгледаните, но имат много по-ниска фреквентност. Образуват се от частицата *ще*, формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм*, които се изпускат в трето лице, и миналото несвършено деятелно причастие на спрегаемия глагол. Налице са същите формални показатели, но морфемата *Щ*- е разположена в частицата *ще*, а *Л* – в миналото несвършено деятелно причастие. Еднаквите формални показатели на двата типа форми обуславят и еднаквото им значение.

1. *Ще съм пишеЛ*	1. *Ще сме пишеЛи*
2. *Ще си пишеЛ*	2. *Ще сте пишеЛи*
3. *Ще пишеЛ*	3. *Ще пишеЛи*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *Ще съм бъдеЛ*	1. *Ще сме бъдеЛи*
2. *Ще си бъдеЛ*	2. *Ще сте бъдеЛи*
3. *Ще бъдеЛ*	3. *Ще бъдеЛи*

Само така я пускала старата – ***ще дойдели*** *тази вечер да ни искат прошка.* (А. Страшимиров) *До обед беше на крака, а следобед ѝ хрумна,* ***ще изведела*** *детето на двора, да дишало.* (А. Страшимиров) *Та колко* ***ще им вземел*** *за защитата?* (Ст.Ц. Даскалов) *Ти ще го спасиш, казва, сега, инак...* ***ще изядял*** *и тебе, задето свършихте в касата.* (А. Страшимиров)

г) Формите на **преизказно резултативно сегашно време (преизказен плусквамперфект)** се образуват от преизказните форми за сегашно време на спомагателния глагол *съм* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *биЛ съм писАЛ*
2. *биЛ си писАЛ*
3. *биЛ писАЛ*

1. *биЛи сме писАЛи*
2. *биЛи сте писАЛи*
3. *биЛи писАЛи*

Забележка: В тези форми причастието бил също функционира като минало несвършено деятелно причастие. Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* няма поради невъзможността в рамките на една и съща форма да се използва повече от един път причастието *бил* (формите би следвало да бъдат *бил съм бил, бил си бил, бил бил* и т.н.).

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват липса на данни за темпорална ориентация на преизказване за резултат от действие, а в главното си значение – едновременност на същия тип преизказване с изказване в нефиксиран ориентационен момент. Носител на резултативността е актуализираната аористна морфема (в случая *-АЛ*), а на преизказността – допълнителната морфема *Л* и липсата на *е, са* в трето лице. Темпорална морфема няма. В непреизказната парадигма тези форми съответстват на резултативното сегашно време (*писал е*) и на относителното резултативно сегашно време (*беше писал*).

Аз предложих на бай Ганя една от книжките си, за да си съкрати времето с четене, но той любезно отклони предложението ми, защото ***бил чел*** *достатъчно на времето.* (А. Константинов) *Копралята минал късно посред нощ, една от кравите* ***била изостанала*** *някъде по горите, та я дирил до късно...* (Ст.Ц. Даскалов) *Канеамеа искала да му стане сахе, но аз* ***съм я бил подмамил*** *и тя се отказала от него.* (М. Марчевски) *Майка му* ***била заминала*** *за съседния град, където* ***бил преведен***. (Е. Станев)

д) Формите на **преизказно резултативно бъдеще време (преизказен футурум екзактум претерити)** се образуват от преизказните форми за бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩяЛ съм да съм (бъда) писАЛ*
2. *ЩяЛ си да си (бъдеш) писАЛ*
3. *ЩяЛ да е (бъде) писАЛ*

1. *ЩеЛи сме да сме (бъдем) писАЛи*
2. *ЩеЛи сте да сте (бъдете) писАЛи*
3. *ЩеЛи да са (бъдат) писАЛи*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *ЩяЛ съм да съм бИЛ*
2. *ЩяЛ си да си бИЛ*
3. *ЩяЛ да е бИЛ*

1. *ЩеЛи сме да сме бИЛи*
2. *ЩеЛи сте да сте бИЛи*
3. *ЩеЛи да са бИЛи*

Забележка: Тук причастието *бил* функционира като минало свършено деятелно причастие, защото е причастие на спрегаемия глагол.

Формите от този тип изразяват преизказване на резултат от действие, следходен на изказване в нефиксиран ориентационен момент. Носител на следходността е морфемата *Щ-*, на резултативността – актуализираната аористна морфема (в случая *-АЛ*), а на преизказността – допълнителната морфема *Л* (в причастието *щяЛ*) и липсата на *е, са* в трето лице. В непреизказната парадигма тези форми съответстват на резул-

тативното бъдеще време (*ще е писал*) и на относителното резултативно бъдеще време (*щеше да е писал*).

Дори да сме пристигнели два дни по-рано, продуктите пак ***щели да са се вмирисали.*** *Твърдеше, че ако не са го будили няколко пъти, отдавна* ***щял да се е наспал.*** *Ако не се била случвала тази история, той отдавна* ***щял да е завършил*** *образованието си. Въобще не съм съгласен, че още преди това* ***сме щели да сме се отрекли*** *от първоначалните си показания.*

Повелителни (императивни) преизказни форми (преизказни форми на повелителното наклонение) се образуват само от аналитичните повелителни форми. Синтетичните (*пиши, пишете*) не се преизказват.

Аналитичните повелителни преизказни форми се образуват от повелителните частици-морфеми *нека, да, нека да* и формите за сегашно преизказно време на спрегаемия глагол:

1. *нека съм пишеЛ*	1. *нека сме пишеЛи*
2. *нека си пишеЛ*	2. *нека сте пишеЛи*
3. *нека пишеЛ*	3. *нека пишеЛи*

1. *да съм пишеЛ*	1. *да сме пишеЛи*
2. *да си пишеЛ*	2. *да сте пишеЛи*
3. *да пишеЛ*	3. *да пишеЛи*

1. *нека да съм пишеЛ*	1. *нека да сме пишеЛи*
2. *нека да си пишеЛ*	2. *нека да сте пишеЛи*
3. *нека да пишеЛ*	3. *нека да пишеЛи*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *нека (да) съм бъдеЛ*	1. *нека (да) сме бъдеЛи*
2. *нека (да) си бъдеЛ*	2. *нека (да) сте бъдеЛи*
3. *нека (да) бъдеЛ*	3. *нека (да) бъдеЛи*

Формите от този тип изразяват преизказване за действие, което се извършва по волята (желанието) на говорещото лице. Носители на повелителността са частиците *нека, да, нека да*, а на преизказността – допълнителната морфема *-Л* и липсата на *е, са* в трето лице.

Нека научел *някой европейски език,* ***нека станел*** *културен и образован.* (Е. Станев) ***Да съм се приберяла*** *при децата! Не може тя да разбере, че деца аз вече нямам.* (Д. Димовски) ***И да съм закачел*** *ордените – въртеше Укьо глава...* (Г. Алексиев) ***Да сме си вземели*** *богати кумове, че да ни купят спалня.* (Св. Минков) ***Да лежал*** *на сянка и много-много* ***да не мърдал, да си живеел*** *в отделна стая.* (Г. Караславов)

Условни (кондиционални) преизказни форми (преизказни форми на условното наклонение) образуват само синтетичните условни форми. Аналитичните не се преизказват.

Условните преизказни форми се образуват от миналото несвършено деятелно причастие на непреизказната спрегаема условна форма и

формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм*, които се изпускат в трето лице:

1. *ядВАЛ съм*	1. *ядВАЛи сме*
2. *ядВАЛ си*	2. *ядВАЛи сте*
3. *ядВАЛ*	3. *ядВАЛи*
1. *пиВВАЛ съм*	1. *пиВВАЛи сме*
2. *пиВВАЛ си*	2. *пиВВАЛи сте*
3. *пиВВАЛ*	3. *пиВВАЛи*
1. *направЯЛ съм*	1. *направЯЛи сме*
2. *направЯЛ си*	2. *направЯЛи сте*
3. *направЯЛ*	3. *направЯЛи*

Формите от този тип изразяват преизказване за възможно при определени обстоятелства действие от гледна точка на говорещото лице. Носител на условността е итеративната морфема, а на преизказността – допълнителната морфема *Л* и липсата на *е*, *са* в трето лице. Таксисни отношения не се наблюдават поради снемане на опозицията относителност~неотносителност, т.е. например *ядвал* съответства едновременно на *ядва* и *ядваше*.

*Наистина, че днес, когато вече няма бесилка, Диарбекир и башибозушки ятаган относително ония, които са патриоти, когато е време за хвалба, ни един същински патриот не може да си отвори устата да каже своите заслуги пред днешните незвани патриоти, че те **направяли** това и онова.* (З. Стоянов) *Баба Кера казала, че да била на царя, **свързвала** на шия прищипнатата му дъщеря.* (В. Друмев) ***Пиввал** едно кафе, ако имало.* (Ал. Теодоров-Балан)

Умозаключителни (конклузивни) преизказни форми (преизказни форми на умозаключителното наклонение) са т.нар. "форми за по-силно преизказване" (Л. Андрейчин, Й. Пенчев и др.), "усилени преизказни форми" (Ст. Стоянов и др.), "емфатични преизказни форми" (Е.И. Дьомина и др.), "недоверчиви преизказни форми" (Г. Герджиков, Ал. Александров) и т.н.

Преди всичко в плана на изразяване тези форми са точни преизказни съответствия на непреизказните умозаключителни форми, отличават се от тях по допълнителната морфема *Л* и по липсата на *е*, *са* в трето лице, срв.:

пишЕЛ е	– *биЛ пишЕЛ*	(1 Л – 2 Л)
бИЛ е писАЛ	– не се преизказва	
щЯЛ е да пише	– *щЯЛ биЛ да пише*	(1 Л – 2 Л)
щЯЛ е да е писАЛ	– *щЯЛ биЛ да е писАЛ*	(2 Л – 3 Л)
(писаЛ е)	– *(биЛ писаЛ)*	(1 Л – 2 Л)

Формите от типа *бил е писал* не се преизказват поради невъзможността да се употреби два пъти причастието *бил* в рамките на една и съща словоформа, а в скоби е отбелязано умозаключителното минало

време, което участва в парадигмата "по съвместителство" (Г. Герджиков). В плана на изразяването и двете колони форми са умозаключителни – всички притежават актуализирана имперфектна морфема.

Някои автори (Г. Герджиков, 1984, Й. Пенчев, 1984) отделят специално внимание на механизма на образуването на тези форми, като ги извеждат едновременно и от умозаключителните, и от преизказните, т.е. например извеждат *пишел бил* и от *пишел е*, и от *пишел*. Задълбоченият анализ на разсъжденията им обаче показва категорично (вж. Ив. Куцаров, 1994, 173–176), че второто е невъзможно по чисто формални причини: *пишел* не може да се преизкаже, защото няма място за допълнителното *Л*, няма свободна съставка на словоформата, върху която да се приложи механизмът на преизказването, докато при *пишел е* всичко е ясно – преизказва се *е*: *бил пишел*. Следователно и в чисто формален план повторното ("по-силното") преизказване е невъзможно, както не е възможно повтарянето на което и да е друго значение ("по-силно" бъдеще време, "по-силен" страдателен залог и т.н.). Така наречените "форми за по-силно преизказване" може да бъдат само умозаключителни преизказни форми. И тъй като говорим за морфология и за морфологични категории, този факт (формалните доказателства) е най-същественият.

По-сложен изглежда въпросът за семантиката на формите от типа *бил пишел*, защото на пръв поглед конклузивното значение при тях се замъглява, както се замъгляват компонентите в семантиката на всички форми, натоварени с много граматични значения. Ще започнем с това, че ако трябва да преизкажем изказване в умозаключително наклонение, ще си послужим именно с формите от типа *бил пишел* (например *Той е щял да се качва в планината. – Той бил щял да се качва в планината.*). Следователно и в плана на съдържание преизказните умозаключителни форми са т.нар. "форми за по-силно преизказване".

Необходимо е обяснение на факта, че формата *бил пишел* може да се изведе чрез преизказване единствено от *пишел е*, а не от *пишел*, след като и двете форми са равностойно маркирани, макар и в рамките на различни морфологични категории (общи са значенията относително сегашно време, нерезултативност, трето лице, единствено число; *пишел* е преизказна, а *пишел е* – умозаключителна). Съществeното в случая е, че *пишел е* изразява първично изказване, макар и в умозаключително наклонение, и именно това първично изказване (по вида на изказването то не се отличава от формите на останалите наклонения, включително и на изявителното) може да се преизкаже. Същевременно *пишел* изразява вторично изказване и няма накъде повече да се преизказва, след като абсолютно всички са съгласни, че преизказването представлява вторично изказване. Въобще няма логика да се говори за "по-силно преизказване", да се разграничават степени на преизказване. В такъв

смисъл "по-силното преизказване" би трябвало да бъде "третично изказване" за действието. Такава норма в българския език обаче няма. Никой никого не може да убеди, че например *Той бил пишел писмо* означава трето предаване на изказването.

Вярно е, че голяма част от употребата на формите от типа *бил пишел* е съпроводено с израз на съмнение, недоверие, резервираност (т.нар. дубитативност). Според нас обаче, този вид употреба, дори и да обхваща значителна част от случаите, е вторична, употреба в несъщинска функция. Съчетаването на конклузивната и преизказната семантика създава добра основа при още едно съчетаване – с подходяща интонация, да се получи дубитативният нюанс.

Както вече бе отбелязано, при преизказването се снема опозицията относителност~неотносителност. При нерезултативните умозаключителни преизказни форми е валидна темпоралната опозиция следходност~неследходност (*Щял бил да пише* ~ *бил пишел*), но участващите "по съвместителство" в парадигмата форми от типа *бил писал* отбелязват и минала степен. При резултативните форми от този тип обаче темпорално противопоставяне няма, тъй като неследходните форми са невъзможни по отбелязани вече причини (би следвало да бъдат *бил бил писал*!). Следователно макар и по причини от формален характер, при резултативните преизказни умозаключителни форми се снема и опозицията следходност~неследходност, а чрез нея и всякакъв вид темпорално противопоставяне в този сектор на глаголната парадигма.

а) Формите на **преизказно умозаключително сегашно време** (**преизказен конклузивен имперфект**) се образуват от формите за преизказно сегашно време на спомагателния глагол *съм* и миналото несвършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *биЛ съм пишЕЛ*	1. *биЛи сме пишЕЛи*
2. *биЛ си пишЕЛ*	2. *биЛи сте пишЕЛи*
3. *биЛ пишЕЛ*	3. *биЛи пишЕЛи*

Забележка: Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* от този тип са невъзможни поради практическата несъвместимост на две причастия *бил* в рамките на една и съща словоформа.

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват липса на данни за разновременност или едновременност на преизказване за действие (в нефиксиран ориентационен момент), установено от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението, а в главното си значение – едновременност на същия тип действие с нефиксиран ориентационен момент. Носител на умозаключителността и относителността е актуализираната имперфектна морфема (*-ЕЛ* в *пишЕЛ*), на преизказността – допълнителната морфема *Л* (в *биЛ*) и липсата на *е*, *са* в трето лице, а темпорална и резултативна морфема липсват. В непреизказната парадигма тези форми съответстват

на умозаключителното сегашно време (*пишел е*).

***Пеел съм бил** и стихове нареждал...* (П.Р. Славейков) ***Искали сме били** да го убиваме.* (Й. Йовков) *Тоест казваха, че **си бил подготвял** нещо като вътрешни чети.* (Ст. Дичев) *Ама не ходели на воденицата му, **карал се бил** с всички.* (Й. Йовков) ***Знаел бил** да кове хубаво камъните и ситно брашно правел.* (Й. Йовков)

б) Формите на **преизказно умозаключително бъдеще време (преизказен конклузивен футурум претерити)** се образуват от миналото несвършено деятелно причастие на спомагателния глагол *ща* (*щял, щели*), формите за преизказно сегашно време на спомагателния глагол *съм*, частицата *да* и формите за сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯЛ съм биЛ да пиша*	1. *ЩЕЛи сме биЛи да пишем*
2. *ЩЯЛ си биЛ да пишеш*	2. *ЩЕЛи сте биЛи да пишете*
3. *ЩЯЛ биЛ да пише*	3. *ЩЕЛи биЛи да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *ЩЯЛ съм биЛ да съм (бъда)*	1. *ЩЕЛи сме биЛи да сме (бъдем)*
2. *ЩЯЛ си биЛ да си (бъдеш)*	2. *ЩЕЛи сте биЛи да сте (бъдете)*
3. *ЩЯЛ биЛ да е (бъде)*	3. *ЩЕЛи биЛи да са (бъдат)*

Формите от този тип изразяват преизказване за следходно по отношение на нефиксиран ориентационен момент действие, установено от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Носител на следходността е морфемата *Щ-*, на умозаключителността и относителността – актуализираната имперфектна морфема (в *щЯЛ*), а на преизказността – допълнителната морфема *Л* (в *биЛ*) и липсата на *е, са* в трето лице. Резултативна морфема липсва. В непреизказната парадигма тези форми съответстват на умозаключителното бъдеще време (*щял е да пише*).

***Щели били** да орат нивата, коя нива ще орат? Тяхна ли е нивата?* (Й. Йовков) ***Щял съм бил** да го убивам! Какво ще го убивам, казах му, че видях пчелите му при моите, меда ми крадат, туй му казах.* (Й. Йовков) ***Щели били** да чукат главите ни на камък.* (Й. Йовков) ***Щял бил** да жъне. Един клас няма да ти дам да ожънеш от нивата ми.* (А. Каралийчев)

Забележка: Тук са възможни и паралелни форми, които напълно съвпадат по значение с горераздгледаните, но имат значително по-ниска фреквентност. Образуват се от частицата *ще*, формите за преизказно сегашно време на спомагателния глагол *съм* и миналото несвършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *Ще съм биЛ пишЕЛ*	1. *Ще сме биЛи пишЕЛи*
2. *Ще си биЛ пишЕЛ*	2. *Ще сте биЛи пишЕЛи*
3. *Ще биЛ пишЕЛ*	3. *Ще биЛи пишЕЛи*

в) Форми за **преизказно умозаключително резултативно сегашно време (преизказен конклузивен плусквамперфект)** няма поради практическата невъзможност да се употреби два пъти причастието *бил* в рамките на една и съща словоформа.

г) Формите на **преизказно умозаключително резултативно бъдеще**

време (преизказен конклузивен футурум екзактум претерити) се образуват от формите на преизказното умозаключително време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯЛ съм биЛ да съм (бъда) писАЛ*
2. *ЩЯЛ си биЛ да си (бъдеш) писАЛ*
3. *ЩЯЛ биЛ да е (бъде) писАЛ*

1. *ЩЕЛи сме биЛи да сме (бъдем) писАЛи*
2. *ЩЕЛи сте биЛи да сте (бъдете) писАЛи*
3. *ЩЕЛи биЛи да са (бъдат) писАЛи*

Формите от този тип изразяват преизказване за следходен по отношение на нефиксиран ориентационен момент резултат от действие, установен от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Носител на следходността е морфемата *Щ-*, на умозаключителността и относителността – актуализираната имперфектна морфема (в *щЯЛ*), на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАЛ*), а на преизказността – допълнителната морфема *Л* (в *биЛ*) и липсата на *е*, *са* в трето лице. В непреизказната парадигма тези форми съответстват на умозаключителното резултативно бъдеще време (*щял е да е писал*).

Преди петелът да пропеел, той ***бил щял да се бъде отрекъл*** *трижди от него.* (цитирано по Л. Андрейчин) *И да сме били съзнавали да поставиме за своя новобългарски език азбучна система, както е предлагал тъкмо преди сто години В.Е. Априлов,* ***щели сме били да се бъдеме простили*** *отдавна с толкова си неразбории от днешния си правопис.* (Ал. Теодоров-Балан) *В същото време той* ***щял бил да е напреднал*** *значително.* (Д. Попов) *Какво да ти кажа!* ***Щели сме били да сме задрямали****, когато те щели да пристигнат и да излапат манджата.* ***Щели били да са пристигнали*** *вече, докато старите докретали.*

Забележка: Може би поради темпоралната си изолираност, а вероятно и поради други причини, за езиковото съзнание на говорещия български език са възможни и форми от този тип, образувани с минало несвършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *щял съм бил да съм пишел*	1. *щели сме били да сме пишели*
2. *щял си бил да си пишел*	2. *щели сте били да сте пишели*
3. *щял бил да е пишел*	3. *щели били да са пишели*

д) Формите на **преизказно умозаключително минало време (преизказен конклузивен аорист)** се образуват от формите за преизказно минало (съвпадащо със сегашно) време на спомагателния глагол *съм* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бил съм писал*	1. *били сме писали*
2. *бил си писал*	2. *били сте писали*
3. *бил писал*	3. *били писали*

По същество това са форми на преизказно резултативно сегашно време от изявително наклонение, които "по съвместителство" заемат място и в умозаключителната парадигма във функциите на минало време, т.е. изразяват преизказване за предходно на изказването (момента на говоренето) действие, установено от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението.

***Турил бил** някъде пари, а ги нямало. Той тъй си крие парите, после забравя, де ги е турил, и вика, че го **били обрали**.* (Й. Йовков) *Казват, че комунистите тъй го **били измислили**, та и те да дойдат малко на власт, а, Геньо?* (П. Славински) ***Видял бил**, че светка дуло зад гърба на Бурханларя.* (П. Славински) *От снощи се пусна слух, че Бойчо **не бил загинал**, че **бил избягал** в планината и там, наверно, се скита сега.* (Ив. Вазов)

Вероятно е направило впечатление, а и на няколко места бе отбелязано, че редица типове преизказни форми се различават от умозаключителните само по наличие~липса на сегашна форма на спомагателния глагол *съм* в трето лице, например преизказно сегашно време (*пишел*) и умозаключително сегашно време (*пишел е*); преизказно бъдеще време (*щял да пише*) и умозаключително бъдеще време (*щял е да пише*) и т.н. В първо и второ лице формите им са абсолютно еднакви: сегашно – *пишел съм*, *пишел си*; бъдеще – *щял съм да пиша, щял си да пишеш*. Става дума за всички типове преизказни изявителни и преизказни умозаключителни форми.

Този факт е забелязан от редица автори на граматики още през Възраждането и първите години след Освобождението, като някои определят преизказността за "третолична категория" (С. Радулов, Ив. Момчилов и др.), т.е като граматично значение, присъщо само на трето лице. И досега обаче явлението не намира задоволително обяснение, като не се изключва възможността в първо и второ лице категорията вид на изказването да си служи с умозаключителни форми.

В най-ново време някои учени (Г. Герджиков, К. Чвани) обясняват съвпадението с различни прояви на принципа на компенсацията. По същество това не може да не бъде вярно. Вярно е, че споменатите форми съвпадат, вярно е и това, че еднаквите форми са в рамките на маркираните значения на трета категория (лице – първо и второ лице), както и това, че не може да става дума за омонимия, т.е. за случайно съвпадение, тъй като за изразяването на двете значения в една или друга комбинация участва морфемата Л. Изводът на Г. Герджиков е, че на явлението, наричано компенсация, трябва да се гледа по-широко и да не се свежда единствено до парадигматическа неутрализация. Защото в българската глаголна система пряко противопоставяне между конклузив и преизказност няма. Следователно нямаме случай на снемане на опозиция. Най-общо казано, става дума за редуцирана парадигма в

рамките на маркираните граммеми на друга категория. А такива случаи вече посочихме на няколко места.

В исторически аспект явлението се обяснява с предположението, че в миналото са съществували "опосредствани форми", развили се на основата на перфекта, които са съчетавали значенията конклузив и преизказност или, по-точно, не са ги различавали (Г. Герджиков). В такъв случай е интересен въпросът за формалния им състав. Според Г. Герджиков те са съответствали на днешните умозаключителни форми, т.е. пазели са третоличната форма за сегашно време на глагола *съм*. Според наблюденията на Св. Иванчев обаче би трябвало да очакваме точно обратното. Той предполага първоначална поява на преизказните форми и "възстановяване" на перфектните форми, което би могло да се приеме и като поява на конклузивните форми. Възстановяването на спомагателния глагол в трето лице (именно в това се състои споменатото по-горе възстановяване на перфектните форми) е задължително заради актуализиращата операция, стояща в основата на конклузива.

4.3.7.1. *За така наречения адмиратив*

а) Става дума за глаголните форми в изрази като *Ама то валяло!*, *Та ти си бил голям дявол!* и под., с които се изразява изненада от току-що научен или установен факт. От формално гледище наблюдаваме употреба на преизказни форми, т.е. съгласни сме с изследователите, които виждат в случая използване на преизказни форми за изразяване на дадено значение. Именно поради това разглеждаме явлението при категорията вид на изказването, макар че същинското му място е другаде. Същевременно отхвърляме становищата, според които при адмиратива се използват перфектни (в тесния смисъл на това понятие – т.нар. минало неопределено време) или умозаключителни форми с изпуснат спомагателен глагол в трето лице, тъй като в това разбиране се нарушава принципът за единство между форма и съдържание в морфологията. Не сме склонни да приемем и обособяването на адмиратива в самостоятелна модална категория или граммема, тъй като за това нямаме почти никакви основания. Следователно приемаме очевидния факт, че формите са преизказни, но даваме пълно право и на изследователите, които отбелязват, че в значението им "няма и помен от преизказност" (Св. Иванчев). В същото време оценяваме решаващото значение на експресивното, емоционалното отношение към действието (Р. Ницолова и др.).

б) Въпросът за мястото на адмиратива сред семантичните категории на българския глагол може да се реши на равнището на функционално-семантичната граматика от типа, заложен в трудовете на О. Йесперсен, И.И. Мещанинов, А.В. Бондарко и др. Наблюдаваме типичен случай

на отбелязаното от А.В. Бондарко използване на членове на морфологични категории в несобствена (несъщинска) функция. Формите на грамемата преизказност, член на морфологичната категория вид на изказването, функционират в периферията на функционално-семантичното поле на модалността (с ядро – морфологичната категория наклонение) и в съчетание със специфичната интонация изразяват адмиративното значение. Щом не е изразен с граматични форми в същинска функция, адмиративът не може да бъде грамема нито на морфологичната категория наклонение (не може да се говори за адмиративно наклонение), нито на морфологичната категория вид на изказването (не може да се говори за адмиративно изказване наред с преизказване и пряко изказване, защото не съществува формална разлика между адмиратив и преизказни форми). Именно поради това той може да заеме място само в периферията на функционално-семантичното поле на модалността, изграждано с различни езикови средства – лексикални, синтактични, словообразувателни, акцентологични, граматични средства в несобствена функция, различни техни комбинации. Ако се опрем на изводите на Р. Ницолова (1984), е възможно да изградим и самостоятелно микрополе на емоционалността в рамките на субективната модалност, където да намери място и адмиративът. При това емоционалният ефект от току-що научен или установен факт може да се изрази и единствено чрез интонацията: *Ама то вали!*. Той обаче несъмнено се усилва чрез транспозиция на преизказните форми в сферата на непреизказността – *Ама то валяло!*. В този смисъл може да се говори и за степени на емоционалност.

в) Преизказните форми, които се използват за изразяване на адмиратив, са за сегашно време. Няма никакво изместване на темпоралното значение, както твърди М. Деянова, т.е. не може да се говори за транспозиция на минали форми в сферата на неминалото, а именно за транспозиция на преизказни форми в сферата на непреизказността.

От различните термини за назоваване на явлението (адмиратив – Г. Вайганд; инопинатив – Л. Андрейчин; ексcламатив – Св. Иванчев) избираме най-употребявания – адмиратив.

г) И накрая – за лексикалния състав на преизказните форми, които се използват като основа за изразяване на адмиратив. Базирайки се на значителен по обем материал от българската художествена литература, констатирахме, че 78% от тези случаи се падат на глагола *съм*, 11% на глагола *имам* и само 11% на всички останали глаголи. До подобни изводи стига в най-ново време и Зл. Генчева-Деклс.

*Та ти си **бил** жив!* (Ив. Вазов) *Господи, колко жалък **съм бил**!* (Е. Станев) *Страшна сила **били** това жените...* (Ст.Ц. Даскалов) *Виж каква **била** пустата му работа!* (Г. Караславов) *Брей, хептен магаре **бил** този човек!* (А. Константинов) *Гледай какво нещо **било** това*

науката! (А. Константинов) *Та у тоя човек* ***имало*** *благородство!* (Ив. Вазов) *Сърцето ми се отключи – и колко много радост и възторг* ***имало*** *в мен!* (Е. Станев) *Боже мой, какви низости* ***имало*** *на света!* (Ив. Вазов) *Ето какво* ***значело*** *да държиш властта в ръцете си!* (Г. Караславов) *Ама че работа* ***свършила*** *телицата!* (М. Марчевски) *Значи, ето за какво* ***бил дошъл*** *Макар!* (Г. Жечев)

4.3.7.2. За така наречения дубитатив

а) Ако се хвърли поглед върху историята на българската граматика от Възраждането до наши дни, ще се установи, че винаги е имало автори, приписващи на преизказните форми израз на съмнение или недоверие в представяното чрез тях действие. Това е една от причините, поради които е било обособено преизказното наклонение, и най-сериозният аргумент, с който се отстоява мястото на преизказността в сферата на модалността. Според нас изразяването на съмнение, недоверие, резервираност, т.е. **дубитативност**, не влиза в морфологичното значение на изявителните преизказни форми. Случаят е подобен на адмиратива – произнесени с дубитативна интонация, преизказните форми сигнализират резервираност към информацията за действието или към неговата реалност. Следователно и в тази ситуация наблюдаваме използване на членове на морфологични категории в несъщинска функция: преизказните форми от категорията вид на изказването функционират в периферията на функционалното-семантичното поле на модалността и в съчетание с друг периферен модификатор – специфичната интонация, изразяват дубитативното значение. При това определяща роля има интонацията. Тя и сама може да изрази дубитативното значение, например *Няма пари!* (с интонация на недоверие). В много случаи пък става дума за същинско преизказване, например в разговор между двама събеседници: I – *Петров няма пари.*; II – *Петров нямал пари!* (с дубитативна интонация). Ако II говорещ предаде информацията с нормална интонация, изказването ще бъде неутрално, т.е. обективно-модално.

б) По-особен е случаят с т.нар. форми за по-силно преизказване, които ние наричаме преизказни умозаключителни форми. За тях редица автори подчертават, че са морфологично средство за изразяване на дубитативност. Според застъпваната в това изложение позиция дубитативният нюанс при разглежданите форми или, по-точно, създаването на добри предпоставки за изразяване на дубитативния нюанс чрез специфичната интонация, се дължи на факта, че те са преизказни форми на субективномодално наклонение, т.е. при тях се натрупват значенията субективност на оценката за действието и преизказност. И от тази гледна точка обаче, носители на дубитативността са преди всичко интонацията

и допълнителните дубитативни лексикални модификатори (например *Уж бил пишел!*). Именно поради това Х. Арънсън правилно отчита, че дубитативно значение може да изразява всяка маркирана или немаркирана модална форма. Както частицата-модификатор, така и интонацията може да се свърже с определени словоформи, за да конкретизира или за да модифицира значението им. Нашият извод е, че преизказните умозаключителни форми от типа *бил пишел* са удобна основа за изразяване на дубитативно значение. И в този случай обаче те се използват в несъщинска функция.

в) В резултат на казаното дотук имаме основания да говорим за три степени на изразяване на дубитатив (а и на адмиратив). Първата се осъществява само от интонацията, т.е. от съчетаването на интонацията с непреизказни несубективномодални форми, например *Няма пари!* Втората степен се осъществява от съчетаването на интонацията с транспозиция на преизказни форми в сферата на непреизказността: *Нямал пари!*, а третата – от съчетаването на специфичната интонация с преизказни форми на субективномодални грамеми, най-често конклузив: *Нямал бил пари!*

*Болна **била**, лъже ме, чудя се как да я лекувам!* (Д. Талев) ***Удавило се*** *– вятър! – отвърна уверено друга.* (Г. Караславов) *Хайде!...И фирмите **се оплакали** на министъра, че не се върши нищо!* (Д. Димов) *Пет и нула **било** нула! Как ще е нула!* (Ст.Ц. Даскалов) *Международното положение го **било наложило**!* (Е. Станев) ***Нямало било*** *война! Вземи вестника и ще видиш: от два месеца американецът бие мексиканеца.* (Й. Йовков)

4.3.8. Морфологична категория залог

И около категорията залог са изниквали много спорове в историята на българското езикознание. Някои изследователи я разглеждат в морфологичен, други в синтактичен, трети в лексикален план, а някои специалисти въобще отричат наличието ѝ в славянските езици (В.В. Виноградов). Независимо от това няма българска граматика, в която залогът да не присъства. Преобладават синтактичните характеристики, а някои учени в годините преди Втората световна война пишат за глаголи (а не за форми) от деятелен и страдателен залог, т.е. квалифицират категорията за лексикално-граматична. Ако пък категорията се приеме за морфологична, няма единство по въпроса за броя на грамемите в нея. Единно е мнението за наличието на два залога – деятелен и страдателен, но освен тях се отбелязват още възвратен, взаимен, среден залог. В много трудове и граматики откриваме тричленна категория, като за трети залог (освен деятелния и страдателния) се посочва възвратно-среден, страдателно-безличен, взаимен, възвратен,

засебен и др. В синтетичните трудове (с много малки изключения) не може да се намери и парадигма на категорията.

Нашето мнение е, че в съвременния български език съществува именно морфологична категория залог и че тя е двучленна. В семантичен план това становище се основава на възприетата вече опозиция в категорията пасивност~непасивност (с главно значение на немаркирания член – активност), т.е. отношението на глаголния субект към действието може да бъде само два вида – пасивно и непасивно (активно) (такова мнение изказват Ст. Стоянов и др.). Оттук и двата залога – страдателен и деятелен.

По-съществени са обаче другите аргументи. Ние приемаме, че значението пасивност е граматикализирано в българския език и негов носител е съдържащата се в миналото страдателно причастие морфема *-Н* или *-Т*. Освен това според нас маркирано залогово отношение на равнището на морфологията изразяват само страдателнопричастните глаголни форми, т.е. тези аналитични глаголни словоформи, които имат в състава си минало страдателно причастие. Всички останали словоформи, несъдържащи морфема *-Н* или *-Т*, от гледна точка на морфологията са деятелни. Вярно е, че някакъв тип залогови отношения могат да се изразяват и с други средства и най-вече чрез възвратните глаголи (описание на такива средства вж. у Ив. Куцаров, 1985, 135–139), но както вече многократно беше отбелязано, мястото на подобни средства е в периферията на съответните функционално-семантични полета, в случая на диатезността (залоговостта). Не е случаен фактът, че вече характеризирахме противопоставянето между възвратни и невъзвратни глаголи като противопоставяне на формални класове, т.е. възприемаме ги като отделни лексеми.

Разбира се, в чисто формален план описанието на системата на българските глаголни форми може да се осъществи и ако се приеме наличието на трети залог. В такъв случай той би бил именно възвратен, както отбелязва Г. Герджиков. Не сме склонни обаче да приемем, че при тричленна организация на категорията възвратният залог е единично маркиран, а страдателният – двойно маркиран, по съображения, изказани неколкократно в този труд.

Семантичното съдържание на морфологичната категория залог се основава на отношението на глаголния субект (глаголното лице) към действието. Категорията е двучленна – с един маркиран и един немаркиран член. Маркиран както във формално, така и в семантично отношение е страдателният залог. Категорията се изгражда върху формално-семантичната привативна опозиция пасивност~непасивност (с главно значение на немаркирания член – активност). Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

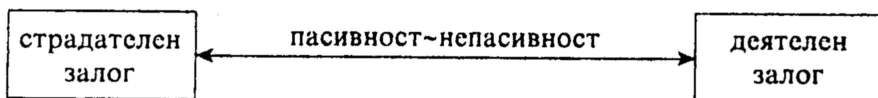

В рамките на категорията се противопоставят две грамеми с еднородно съдържание:

а) Грамемата **страдателен залог (пасивум)** изразява пасивно отношение на глаголния субект (глаголното лице) към действието.

б) В общото си значение грамемата **деятелен залог (активум)** изразява липса на данни за активно или пасивно отношение на глаголния субект (глаголното лице) към действието, а в главното си значение – активно отношение на глаголния субект (глаголното лице) към действието (именно това значение се нарича деятелен залог).

Формални показатели на категорията са:

а) Формален показател на **страдателните глаголни форми** (носител на значението пасивност) е морфемата *-Н* или *-Т* в миналото страдателно причастие (например *писаН е, обуТ е*).

б) **Деятелните** (нестрадателните) **форми** са немаркирани. Това са всички глаголни словоформи, които не съдържат в състава си страдателна морфема *-Н* или *-Т*. Всички словоформи в рамките на разгледаните дотук морфологични категории са деятелни.

Страдателните форми имат следните особености:

а) Страдателната парадигма е дефективна, тъй като страдателни форми се образуват само от преходни глаголи.

б) По отношение на категорията вид на действието в рамките на деятелния залог се различават нерезултативни и резултативни форми. В рамките на страдателния залог обаче опозицията резултативност~нерезултативност се снема в полза на резултативното значение, т.е. всички (с малки изключения) страдателни форми са и резултативни (това е подчертано още у П. Пашов, 1965), докато обратното не е вярно – само част от резултативните форми са страдателни. Противопоставянето между нестрадателните (деятелните) нерезултативни и резултативни форми (в трето лице, единствено число, с отчитане на категориите време, вид на действието, таксис, наклонение и вид на изказването) и общите им страдателни съответствия изглежда така:

нерезултативни	**резултативни**	**резултативни страдателни**
пише	– *писАЛ е*	*писАН е*
пишеше	– *беше писАЛ*	*беше писАН*
щеше да пише	– *щеше да е писАЛ*	*щеше да е писАН*
пишел е	– *бил е писАЛ*	*бил е писАН*
щял е да пише	– *щял е да е писАЛ*	*щял е да е писАН*
пишел	– *бил писАЛ*	*бил писАН*
щял да пише	– *щял да е писАЛ*	*щял да е писАН*
щял бил да пише	– *щял бил да е писАЛ*	*щял бил да е писАН*

И тук наблюдаваме редуцирана парадигма (страдателната) в рам-

ките на маркиран член на друга категория (резултативността от категорията вид на действието). Едновременно с това обаче се създават и други типове форми, които поемат функции на страдателни нерезултативни варианти: типовете *бива писан* като страдателен корелат на типа *пише*; *биваше писан* и *бъдеше писан* като страдателни корелати на типа *пишеше*; *биде писан* като страдателен корелат на типа *писа*.

Забележка: В горната парадигма не са включени типовете страдателни форми, които не влизат в опозиция с други форми по резултативност~нерезултативност (*бива писан, биваше писан, бъдеше писан, биде писан*).

в) По отношение на категорията време системата от страдателни форми, съответстваща пряко на нерезултативните глаголни форми, различава опозицията предходност~непредходност (*бидЕ писаН – бива писаН*). Системата от страдателни форми, съответстваща на нестрадателните форми, които се противопоставят по резултативност~нерезултативност, притежава темпоралната опозиция следходност~неследходност:

Ще е писаН	– *писаН е*
Щеше да е писаН	– *беше писаН*
Щял е да е писаН	– *бил е писаН*
Щял да е писаН	– *бил писаН*
Щял бил да е писаН	– *0*

г) В рамките на категорията таксис при относителните форми, корелиращи пряко със съответните нерезултативни форми, не съществуват темпорални различия, а противопоставяне по итеративност~неитеративност: *биВАше писаН – бъдЕше писаН*. Системата от относителни страдателни форми, съответстваща на нестрадателните форми, които се противопоставят по резултативност~нерезултативност, се характеризира от опозицията следходност~неследходност: *Щеше да е писаН – беше писаН* и т.н.

д) В рамките на категорията наклонение съществуват страдателни форми за всички маркирани наклонения, както и за немаркираното изявително наклонение. Повелителните са два типа: *бъдИ писаН*, съответстващ на нестрадателното *пишИ*, и *нека (да) бъде писаН*, съответстващ на нестрадателното *нека (да) пише*. Условните форми са от типа *би бил писаН*. Умозаключителните форми, които са относителни и при които е снета и опозицията резултативност~нерезултативност, са само два типа, противопоставени по следходност~ неследходност: *Щял е да е писаН – бил е писаН*.

е) В рамките на категорията вид на изказването е снета и опозицията относителност~неотносителност, поради което преизказната страдателна парадигма е вече значително редуцирана. При преизказните страдателни умозаключителни форми се редуцира и опозицията следходност~неследходност. В този сектор на страдателната парадигма съществува единствен тип форми – *щял бил да е писан*.

Непреизказни страдателни форми за изявително наклонение:

а) Формите на **страдателно минало време (пасивен аорист)** се образуват от специфичната аористна форми на спомагателния глагол *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бидОх писаН*	1. *бидОхме писаНи*
2. *бидЕ писаН*	2. *бидОхте писаНи*
3. *бидЕ писаН*	3. *бидОха писаНи*
1. *бидОх откъснаТ*	1. *бидОхме откъснаТи*
2. *бидЕ откъснаТ*	2. *бидОхте откъснаТи*
3. *бидЕ откъснаТ*	3. *бидОха откъснаТи*
1. *бидОх гледаН*	1. *бидОхме гледаНи*
2. *бидЕ гледаН*	2. *бидОхте гледаНи*
3. *бидЕ гледаН*	3. *бидОха гледаНи*

Формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към действие, предходно на изказването (момента на говоренето). Носител на предходността е неактуализираната аористна морфема (в *бидОх, бидЕ*), а на страдателността (пасивността) – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ, гледаН*).

А чрез смъртта на Исуса Христа ***бидохме изкупени.*** (Ф. Попова-Мутафова) *Обаче общият им председател и главен инициатор* ***биде назначен*** *старши стражар в околийския център...* (Елин Пелин) *Той* ***биде предаден...*** (Ив. Вазов)

б) Формите на **страдателно сегашно време (пасивен презенс)** се образуват от формите за сегашно време на спомагателния глагол *бивам* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бивам писаН*	1. *биваме писаНи*
2. *биваш писаН*	2. *бивате писаНи*
3. *бива писаН*	3. *биват писаНи*
1. *бивам откъснаТ*	1. *биваме откъснаТи*
2. *биваш откъснаТ*	2. *бивате откъснаТи*
3. *бива откъснаТ*	3. *биват откъснаТи*
1. *бивам гледаН*	1. *биваме гледаНи*
2. *биваш гледаН*	2. *бивате гледаНи*
3. *бива гледаН*	3. *биват гледаНи*

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към действие, при което липсват данни за разновременност или едновременност с изказването, а в главното си значение – пасивно отношение на глаголния субект към действие, едновременно с изказването. Носители на пасивността са морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ, гледаН*). Темпорална морфема няма.

Героинята ми ***бива отвлечена*** *насилствено от чорбаджийския син, когото тя ненавижда.* (А. Страшимиров) *Който ги престъпи,*

бива убиван веднага. (Елин Пелин) *Железните люде биват залавяни от местните, които дебнат в ракитаците с коси и мотики в ръце.* (Ф. Попова-Мутафова)

в) Формите на **страдателно резултативно сегашно време (пасивен перфект)** се образуват от миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм* (в редки случаи *бъда*):

1. *писАН съм*	1. *писАНи сме*
2. *писАН си*	2. *писАНи сте*
3. *писАН е*	3. *писАНи са*

1. *откъснАТ съм*	1. *откъснАТи сме*
2. *откъснАТ си*	2. *откъснАТи сте*
3. *откъснАТ е*	3. *откъснАТи са*

В общото си темпорално значение формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към резултат от действие, при който липсват данни за разновременност или едновременност с изказването, а в главното си значение – пасивно отношение на глаголния субект към резултат от действие, едновременен с изказването. Носители на пасивността са морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), а на резултативността – актуализираната аористна морфема (*-АН, -АТ*). Темпорална морфема няма. В деятелната парадигма тези форми съответстват на немаркираното сегашно време (*пише*) и на резултативното сегашно време (*писАЛ е*).

Говореше се, че е уволнен и прокурорът... (А. Страшимиров) *Не съм за рая аз сиромах човек...раят е направен за големците и за богатите.* (Елин Пелин) *Старите са недъгави, животът им е свършен, едно дете имат.* (Елин Пелин) *Атаката е отбита, но знаем ли какво мисли противникът?* (Л. Стоянов)

г) Формите на **страдателно резултативно бъдеще време (пасивен футурум екзактум)** се образуват от формите за бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *Ще съм (бъда) писАН*	1. *Ще сме (бъдем) писАНи*
2. *Ще си (бъдеш) писАН*	2. *Ще сте (бъдете) писАНи*
3. *Ще е (бъде) писАН*	3. *Ще са (бъдат) писАНи*

1. *Ще съм (бъда) откъснАТ*	1. *Ще сме (бъдем) откъснАТи*
2. *Ще си (бъдеш) откъснАТ*	2. *Ще сте (бъдете) откъснАТи*
3. *Ще е (бъде) откъснАТ*	3. *Ще са (бъдат) откъснАТи*

Формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към резултат от действие, следходен на изказването. Носител на следходността е морфемата *Щ-* (в *Ще*), на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), а на резултативността – актуализираната аористна морфема (*-АН, -АТ*). В деятелната парадигма тези форми

съответстват на бъдеще време (*Ще пише*) и на резултативно бъдеще време (*Ще е писАЛ*).

*Сега арестуваните в Солун **ще бъдат избесени**, ако не ги спаси Русия.* (А. Страшимиров) *Още малко и цялата ни войска **ще бъде обхваната** от заразата на ужаса.* (В. Мутафчиева) *Миг след грабежа **ще бъда разнищен**.* (Н. Вапцаров) *Един **ще бъде повален**, един **ще бъде победен** – и победеният си ти!* (Н. Вапцаров) *Ако песента ти ми хареса, ти **ще бъдеш спасен**.* (Елин Пелин) *Всички деца **ще са подбрани**.* (Елин Пелин)

д) Формите на **страдателно относително сегашно време (пасивен имперфект)** се образуват от имперфектните форми на спомагателния глагол *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бъдЕх писаН*	1. *бъдЕхме писаНи*
2. *бъдЕше писаН*	2. *бъдЕхте писаНи*
3. *бъдЕше писаН*	3. *бъдЕха писаНи*

1. *бъдЕх откъснаТ*	1. *бъдЕхме откъснаТи*
2. *бъдЕше откъснаТ*	2. *бъдЕхте откъснаТи*
3. *бъдЕше откъснаТ*	3. *бъдЕха откъснаТи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към действие, едновременно (в общото си темпорално значение – липса на данни за разновременно или едновременно) с изказване в минало време (минал ориентационен момент). Темпорална морфема няма. Носител на относителността е имперфектната морфема (в *бъдЕх*, *бъдЕхме*), а на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН*, *откъснаТ*). В деятелната парадигма тези форми съответстват пряко на относителното сегашно време (*пишеше*).

*Ако **бъдеше изключен** от гимназията, той непременно трябваше да започне някаква работа.* (П. Славински) *Зеленчуците щяха да се скапят, ако **не бъдеха прибрани** от полето...* (Б. Райнов) ***Ако бъдеше победен**, той щеше да се откаже от спорта.*

е) Формите на **страдателно итеративно относително сегашно време (пасивен итеративен имперфект)** се образуват от имперфектните форми на спомагателния глагол *бивам* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *биВАх писаН*	1. *биВАхме писаНи*
2. *биВАше писаН*	2. *биВАхте писаНи*
3. *биВАше писаН*	3. *биВАха писаНи*

1. *биВАх откъснаТ*	1. *биВАхме откъснаТи*
2. *биВАше откъснаТ*	2. *биВАхте откъснаТи*
3. *биВАше откъснаТ*	3. *биВАха откъснаТи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към итеративно действие, едновременно (в общото си значение – липса на данни за разновременно

или едновременно) с изказване в минало време (минал ориентационен момент). Темпорална морфема няма. Носител на итеративността и относителността е итеративната морфема *-ВА-* (в *биВАх*), а на пасивността – морфемата *Н* или *Т* (в *писаН*, *откъснаТ*).

В Нике, в Аркадиопол, навсякъде цялото население ***биваше изкарвано*** *пред градските порти на поправените и възстановени стени.* (Ф. Попова-Мутафова) *Всяка вечер кърпата* ***биваше изпирана****, за да изсъхне през нощта.* (Д. Попов)

ж) Формите за **страдателно относително резултативно сегашно време (пасивен плусквамперфект)** се образуват от формите за относително сегашно време на спомагателния глагол *съм* (съвпадащи с формите за минало време на този глагол) и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бЯх писАН*	1. *бЯхме писАНи*
2. *бЕше (бе) писАН*	2. *бЯхте писАНи*
3. *бЕше (бе) писАН*	3. *бЯха писАНи*

1. *бЯх откъснАТ*	1. *бЯхме откъснАТи*
2. *бЕше (бе) откъснАТ*	2. *бЯхте откъснАТи*
3. *бЕше (бе) откъснАТ*	3. *бЯха откъснАТи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към резултат от действие, едновременен (в общото си значение – липса на данни за разновременен или едновременен) с изказване в минало време (минал ориентационен момент). Темпорална морфема няма. Носител на относителността е имперфектната морфема (в *бЯх*, *бЕше*), на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАН*, *откъснАТ*), а на пасивността – морфемата *Н* или *Т* (в *писаН*, *откъснаТ*). В деятелната парадигма тези форми съответстват на относителното резултативно сегашно време (*бЕше писАЛ*), на относителното сегашно време от несвършени глаголи (*пишЕше*) и на миналото време (*писА*).

Аз ***бях подложен*** *на страшни наказания от дяволския съд.* (Елин Пелин) *Приставът* ***беше принуден*** *да излезе из пътя.* (Г. Стаматов) *Той* ***бе изяден*** *като нафора, след която сливите бяха великолепен десерт.* (Л. Стоянов) *Неравният под от калени плочки* ***беше изметен*** ***и полян*** *с вода.* (Елин Пелин) *Като че ли дълбоко в нейните основи* ***бе заровен*** *жив човек.* (Елин Пелин)

з) Формите на **страдателно относително резултативно бъдеще време (пасивен футурум екзактум претерити)** се образуват от формите за относително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯх да съм (бъда) писАН*	1. *ЩЯхме да сме (бъдем) писАНи*
2. *ЩЕше да си (бъдеш) писАН*	2. *ЩЯхте да сте (бъдете) писАНи*
3. *ЩЕше да е (бъде) писАН*	3. *ЩЯха да са (бъдат) писАНи*

1. *ЩЯх да съм (бъда) откъснАТ*	1. *ЩЯхме да сме (бъдем) откъснАТи*
2. *ЩЕше да си (бъдеш) откъснАТ*	2. *ЩЯхте да сте (бъдете) откъснАТи*
3. *ЩЕше да е (бъде) откъснАТ*	3. *ЩЯха да са (бъдат) откъснАТи*

Формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към резултат от действие, следходен на изказване в минало време (минал ориентационен момент). Носител на следходността е морфемата *Щ-* (в *Щях, Щеше*), на относителността – неактуализираната имперфектна морфема (в *щЯх, щЕше*), на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАН, откъснАТ*), а на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*). В деятелната парадигма тези форми съответстват на относителното бъдеще време (*ЩЕше да пише*) и на относителното резултативно бъдеще време (*ЩЕше да е (бъде) писАЛ*).

На уреченото място вчера обаче той насмал ***щеше да бъде изложен*** *на неприятно заплитане.* (А. Страшимиров) *Делото на Калояна* ***щеше да бъде продължено.*** (В. Мутафчиева) *По този начин аз облекчих и "Ветрената мелница", защото* ***щеше да бъде много претрупана*** *в това отношение.* (Елин Пелин)

Непреизказните страдателни форми за повелително наклонение (пасивен императив) са два типа:

а) **Страдателните повелителни форми**, съответстващи на синтетичното повелително наклонение (*пишИ, пишЕте*), се образуват от повелителните форми на спомагателния глагол *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

2. л. ед. ч.	*бъдИ писаН*	2. л. мн. ч.	*бъдЕте писаНи*
2. л. ед. ч.	*бъдИ откъснаТ*	2. л. мн. ч.	*бъдЕте откъснаТи*

Формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към действие, което се извършва по волята (желанието) на говорещото лице. Носители на повелителността са морфемите *-И, -Е-* (в *бъдИ, бъдЕте*), а на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*). Формите са само за второ лице, темпорална морфема няма.

Бъди благословена, *о жена!* (А. Страшимиров) ***Бъдете облечени*** *топло, защото нищо не се знае.* (П. Славински) ***Бъди благословен,*** *бай Цеко*! (Елин Пелин)

б) **Страдателните повелителни форми**, съответстващи на аналитичното повелително наклонение (*нека пише, да пише, нека да пише*), се образуват от аналитичните форми за повелително наклонение на спомагателните глаголи *бъда* или *съм* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *нека бъда (съм) писаН*	1. *нека бъдем (сме) писаНи*
2. *нека бъдеш (си) писаН*	2. *нека бъдете (сте) писаНи*
3. *нека бъде (е) писаН*	3. *нека бъдат (са) писаНи*

1. *да бъда (съм) писаН*	1. *да бъдем (сме) писаНи*
2. *да бъдеш (си) писаН*	2. *да бъдете (сте) писаНи*
3. *да бъде (е) писаН*	3. *да бъдат (са) писаНи*

1. ***нека да бъда*** *(съм) писаЛ*	1. ***нека да бъдем*** *(сме) писаЛи*
2. ***нека да бъдеш*** *(си) писаЛ*	2. ***нека да бъдете*** *(сте) писаЛи*
3. ***нека да бъде*** *(е) писаЛ*	3. ***нека да бъдат*** *(са) писаЛи*

1. ***нека (да)*** *бъда (съм) откъснаТ*	1. ***нека (да)*** *бъдем (сме) откъснаТи*
2. ***нека (да)*** *бъдеш (си) откъснаТ*	2. ***нека (да)*** *бъдете (сте) откъснаТи*
3. ***нека (да)*** *бъде (е) откъснаТ*	3. ***нека (да)*** *бъдат (са) откъснаТи*

В семантичен план формите от този тип не се различават от гореразгледаните. Носители на повелителността са повелителните частици *нека, да, нека да*, а на пасивността – морфемите *Л* или *Т* (в *писаЛ, откъснаТ*).

Нека бъде заставен *сега сарафинът да разкрие всичко*! (А. Страшимиров) ***Да бъде благословено*** *стократно и добри печалби да ти донесе!* (Елин Пелин) ***Проклет да е! Проклета да е*** *душата му*! (Елин Пелин) *Всеки* ***да бъде поставен*** *на мястото си!* (Елин Пелин)

Непреизказните страдателни форми за условно наклонение (**пасивен кондиционал**) се образуват от аналитичните условни форми на спомагателния глагол *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бих бил писаЛ*	1. *бихме били писаЛи*
2. *би бил писаЛ*	2. *бихте били писаЛи*
3. *би бил писаЛ*	3. *биха били писаЛи*

1. *бих бил откъснаТ*	1. *бихме били откъснаТи*
2. *би бил откъснаТ*	2. *бихте били откъснаТи*
3. *би бил откъснаТ*	3. *биха били откъснаТи*

Формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към възможно от гледна точка на говорещото лице действие. Носител на условността е специфичната условна форма на спомагателния глагол *бъда* (*бих, би*), а на пасивността – морфемите *Л* или *Т* (в *писаЛ, откъснаТ*).

Тя ***би била изложена*** *опасно пред турските власти в Македония.* (А. Страшимиров) *О, ако* ***биха били пренесени*** *на Земята!* (Елин Пелин) ***Призван би бил*** *да бъдеш водач на другите.* (Д. Попов) *Всъщност Андонов* ***би бил сломен****, ако не знаеше истинските причини за нещастието.* (Д. Попов)

Непреизказни страдателни форми за умозаключително наклонение (пасивен конклузив):

а) Формите на **страдателно умозаключително сегашно време** (относително и резултативно – пасивен конклузивен плусквамперфект) се образуват от формите за умозаключително сегашно време на спомагателния глагол *съм* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бИЛ съм писАЛ*	1. *бИЛи сме писАЛи*
2. *бИЛ си писАЛ*	2. *бИЛи сте писАЛи*
3. *бИЛ е писАЛ*	3. *бИЛи са писАЛи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към едновременен (в общото си значение – липса на данни за разновременен или едновременен) с изказване в минало време (минал ориентационен момент) резултат от действие, установен от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Темпорална морфема няма. Носители на пасивността са морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), на умозаключителността и относителността – актуализираната имперфектна морфема (в *бИЛ*), а на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАН, откъснАТ*). В деятелната парадигма тези форми съответстват на умозаключителното сегашно време (*пишЕЛ е*) и на умозаключителното резултативно сегашно време (*бИЛ е писАЛ*).

Ето че тази негова дъщеря ***е била замесена*** *в работи и с македонския въпрос.* (А. Страшимиров) *Всичко* ***е било писано*** *направо от него.* (К. Величков) *Навярно така е щяло да стане, така ми* ***е било съдено****...* (А. Страшимиров) *Хаджи Юмер ага, както разбрах, казва, че заптиетата* ***са били погнати*** *от вълците, кога водели конете, и са ударили да бягат...* (Ив. Вазов) *Човечеството винаги* ***е било изтребвано*** *в името на живота...* (Б. Райнов) *Не се знаело дали Рикардо е умрял от петнист тиф или* ***е бил застрелян*** *от червените.* (Д. Димов) *Африка* ***е била съединена*** *не само с Индия, но и с Америка.* (М. Марчевски)

б) Формите на **страдателно умозаключително бъдеще време** (относително и резултативно – **пасивен конклузивен футурум екзактум претерити**) се образуват от формите за умозаключително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯЛ съм да съм (бъда) писАН*	1. *ЩЕЛи сме да сме (бъдем) писАНи*
2. *ЩЯЛ си да си (бъдеш) писАН*	2. *ЩЕЛи сте да сте (бъдете) писАНи*
3. *ЩЯЛ е да е (бъде) писАН*	3. *ЩЕЛи са да са (бъдат) писАНи*

1. *ЩЯЛ съм да съм (бъда) откъснАТ*	1. *ЩЕЛи сме да сме (бъдем) откъснАТи*
2. *ЩЯЛ си да си (бъдеш) откъснАТ*	2. *ЩЕЛи сте да сте (бъдете) откъснАТи*
3. *ЩЯЛ е да е (бъде) откъснАТ*	3. *ЩЕЛи са да са (бъдат) откъснАТи*

Формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към следходен на изказване в минало време (минал ориентационен момент) резултат от действие, установен от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Носители на пасивността са морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), на умозаключителността и относителността – актуализираната имперфектна морфема (в *щЯЛ, щЕЛи*), на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАН, откъснАТ*), а на следходността – морфемата *Щ-* (в *Щял, Щели*). В деятелната парадигма тези форми съот-

ветстват на умозаключителното бъдеще време (*ЩЯЛ е да пише*) и на умозаключителното резултативно бъдеще време (*ЩЯЛ е да е (бъде) писАЛ*).

*Той споменава още за някаква буря – дали **не сме щели да бъдем нападнати** тука и уловени?* (Ив. Вазов) ***Щели са да бъдат избити**, ако не е била толкова тъмна нощта.* (Я. Иванчев) *И Прокоп внезапно разбира, че **е щяла да бъде целуната** за първи път.* (Я. Иванчев) *Още една стъпка и Дочо **е щял да бъде изправен** пред съда.* (Т. Влайков) *Спасил ги е осмият приморски полк, инак **щели са да бъдат пометени** всички.* (А. Страшимиров) *Иначе тя **е щяла да бъде изпълнена** порано.* (Б. Райнов)

в) Формите на **страдателно умозаключително итеративно сегашно време (пасивен конклузивен итеративен имперфект)** се образуват от формите за умозаключително сегашно време на спомагателния глагол *бивам* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *биВАЛ съм писаН*	1. *биВАЛи сме писаНи*
2. *биВАЛ си писаН*	2. *биВАЛи сте писаНи*
3. *биВАЛ е писаН*	3. *биВАЛи са писаНи*
1. *биВАЛ съм откъснаТ*	1. *биВАЛи сме откъснаТи*
2. *биВАЛ си откъснаТ*	2. *биВАЛи сте откъснаТи*
3. *биВАЛ е откъснаТ*	3. *биВАЛи са откъснаТи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват пасивно отношение на глаголния субект към едновременно (в общото си значение – липса на данни за разновременно или едновременно) с изказване в минало време (минал ориентационен момент) итеративно действие, установено от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Носители на пасивността са морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), на итеративността – итеративната морфема *-ВА-* (в *биВАл*), на умозаключителността и относителността – актуализираната имперфектна морфема (в *биВАЛ*). Темпорална морфема няма.

*Процедурата **е бивала осъществявана** само при подходящо време.* (М. Марчевски) *Затворникът **е бивал наказван** според цялата строгост на действащите закони.*

Преизказните страдателни форми за изявително наклонение (преизказен пасивен индикатив) имат следните особености:

а) Формите на **преизказно страдателно итеративно сегашно време (преизказен пасивен итеративен имперфект)** се образуват от формите за преизказно сегашно време на спомагателния глагол *бивам* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *биВАЛ съм писаН*	1. *биВАЛи сме писаНи*
2. *биВАЛ си писаН*	2. *биВАЛи сте писаНи*
3. *биВАЛ писаН*	3. *биВАЛи писаНи*

1. *биВАл съм откъснаТ*	1. *биВАЛи сме откъснаТи*
2. *биВАЛ си откъснаТ*	2. *биВАЛи сте откъснаТи*
3. *биВАЛ откъснаТ*	3. *биВАЛи откъснаТи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват преизказване за пасивно отношение на глаголния субект към итеративно действие, едновременно (в общото си значение – липса на данни за разновременно или едновременно) с изказване в минало време (минал или нефиксиран в значението им ориентационен момент). Носители на преизказността са допълнителната морфема *Л* (в *биваЛ*) и липсата на *е, са* в трето лице, на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), а на итеративността и относителността – морфемата *-ВА-* (в *биВАл, биВАли*). Темпорална морфема няма. В непреизказната страдателна парадигма тези форми съответстват на страдателното сегашно време (*биВА писаН*) и на страдателното итеративно относително сегашно време (*биВАше писаН*).

Живо обявеният за мъртъв ***бивал отвеждан*** *в пустинна хижа, откъдето той не смеел да излезе.* (А. Страшимиров) *Най-сполучливите материали* ***бивали помествани*** *на първа страница.* (В. Георгиев) *Всички заловени* ***бивали разпитвани*** *веднага.* (М. Марчевски)

б) Формите на **преизказно страдателно относително сегашно време** (**преизказен пасивен имперфект**) се образуват от формите за преизказно сегашно време на спомагателния глагол *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бъдЕЛ съм писаН*	1. *бъдЕЛи сме писаНи*
2. *бъдЕЛ си писаН*	2. *бъдЕЛи сте писаНи*
3. *бъдЕЛ писаН*	3. *бъдЕЛи писаНи*

1. *бъдЕЛ съм откъснаТ*	1. *бъдЕЛи сме откъснаТи*
2. *бъдЕЛ си откъснаТ*	2. *бъдЕЛи сте откъснаТи*
3. *бъдЕЛ откъснаТ*	3. *бъдЕЛи откъснаТи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват преизказване за пасивно отношение на глаголния субект към действие, едновременно (в общото си значение – липса на данни за разновременно или едновременно) с изказване в минало време (минал или нефиксиран в значението им ориентационен момент). Носители на преизказността са допълнителната морфема *Л* (в *бъдеЛ, бъдеЛи*) и липсата на *е, са* в трето лице, на пасивността – морфемата *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), а на относителността – имперфектната морфема (в *бъдЕл, бъдЕли*). Темпорална морфема няма. В непреизказната страдателна парадигма тези форми съответстват на страдателното относително сегашно време (*бъдЕше писаН*).

Ако градът ***бъдел нападнат****, защитниците си знаели работата.* (Д. Попов) *Ако* ***бъдел сдържан*** *и вежлив, вземали го на подбив.* (Д. Попов) *Нямало да се съпротивлява, ако* ***бъдел арестуван****.* (Г. Жечев)

в) Формите на **преизказно страдателно относително резултативно сегашно време (преизказен пасивен плусквамперфект)** се образуват от формите за преизказно сегашно време на спомагателния глагол *съм* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *бИЛ съм писАН*	1. *бИЛи сме писАНи*
2. *бИЛ си писАН*	2. *бИЛи сте писАНи*
3. *бИЛ писАН*	3. *бИЛи писАНи*
1. *бИЛ съм откъснАТ*	1. *бИЛи сме откъснАТи*
2. *бИЛ си откъснАТ*	2. *бИЛи сте откъснАТи*
3. *бИЛ откъснАТ*	3. *бИЛи откъснАТи*

В главното си темпорално значение формите от този тип изразяват преизказване за пасивно отношение на глаголния субект към резултат от действие, едновременен (в общото си значение – липса на данни за разновременен или едновременен) с изказване в минало време (минал или нефиксиран в значението ориентационен момент). Носители на преизказността са допълнителната морфема *Л* (в *биЛ, биЛи*) и липсата на *е, са* в трето лице, на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), на относителността – имперфектната морфема (в *бИл, бИли*), а на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАН, откъснАТ*). Темпорална морфема няма. В непреизказната страдателна парадигма тези форми съответстват на страдателното резултативно сегашно време (*писАН е*) и на страдателното относително резултативно сегашно време (*бЕше писАН*).

Приставът ***бил принуден*** *да излезе из пътя.* (Г. Стаматов) *С голяма бързина се пръсна и новината за събитията в Долни Дъбник, дето блокарите* ***били смъквани*** *от влаковете и* ***бити***. (Е. Станев) *Той* ***бил пренесен*** *в Европа за пръв път от Христофор Колумб, а след това* ***бил разпространен*** *в Азия и другаде.* (М. Марчевски) *Двама войници* ***били изнесени*** *назад като холерни.* (Л. Стоянов) *Аз знаех само, че* ***съм бил донесен*** *тук от някакъв непознат, който ме* ***бил намерил*** *пред вратата си.* (Б. Райнов) *Стойко каза, че детето* ***било ударено*** *в главата.* (Г. Караславов)

г) Формите на **преизказно страдателно относително резултативно бъдеще време (преизказен пасивен футурум екзактум претерити)** се образуват от формите за преизказно бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯЛ съм да съм (бъда) писАН*	1. *ЩЕЛи сме да сме (бъдем) писАНи*
2. *ЩЯЛ си да си (бъдеш) писАН*	2. *ЩЕЛи сте да сте (бъдете) писАНи*
3. *ЩЯЛ да е (бъде) писАН*	3. *ЩЕЛи да са (бъдат) писАНи*
1. *ЩЯЛ съм да съм (бъда) откъснАТ*	1. *ЩЕЛи сме да сме (бъдем) откъснАТи*
2. *ЩЯЛ си да си (бъдеш) откъснАТ*	2. *ЩЕЛи сте да сте (бъдете) откъснАТи*
3. *ЩЯЛ да е (бъде) откъснАТ*	3. *ЩЕЛи да са (бъдат) откъснАТи*

Формите от този тип изразяват преизказване за пасивно отношение на глаголния субект към резултат от действие, следходен на изказване в минало време (минал или нефиксиран ориентационен момент). Носители на преизказността са допълнителната морфема *Л* (в *щяЛ, щеЛи*) и липсата на *е, са* в трето лице, на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), на относителността – имперфектната морфема (в *щЯл, щЕли*), на резултативността – актуализираната аористна морфема (в *писАН, откъснАТ*), а на следходността – морфемата *Щ-* (в *Щял, Щели*). В непреизказната страдателна парадигма тези форми съответстват на страдателното резултативно бъдеще време (*Ще е (бъде) писАН*) и на страдателното относително резултативно бъдеще време (*ЩЕше да е (бъде) писАН*).

На тази железнична гара г-н Марикио ди Торе ***щял да бъде причакан*** *още тази нощ от човек, който го познавал.* (А. Страшимиров) *Казват, че съборът им* ***щял да бъде окървавен.*** (Е. Станев) *Нелегалните задигнали над два милиона лева, които* ***щели да бъдат употребени*** *за купуване на печатница и за издаване на анархистическа книжнина.* (Е. Станев)

Преизказните страдателни форми за повелително наклонение (преизказен пасивен императив) се образуват от повелителните частици-морфеми *нека, да* или *нека да*, преизказните форми за относително сегашно време на спомагателния глагол *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *нека съм бъдеЛ писаН*	1. *нека сме бъдеЛи писаНи*
2. *нека си бъдеЛ писаН*	2. *нека сте бъдеЛи писаНи*
3. *нека бъдеЛ писаН*	3. *нека бъдеЛи писаНи*
1. *да съм бъдеЛ писаН*	1. *да сме бъдеЛи писаНи*
2. *да си бъдеЛ писаН*	2. *да сте бъдеЛи писаНи*
3. *да бъдеЛ писаН*	3. *да бъдеЛи писаНи*
1. *нека да съм бъдеЛ писаН*	1. *нека да сме бъдеЛи писаНи*
2. *нека да си бъдеЛ писаН*	2. *нека да сте бъдеЛи писаНи*
3. *нека да бъдеЛ писаН*	3. *нека да бъдеЛи писаНи*
1. *нека (да) съм бъдеЛ откъснаТ*	1. *нека (да) сме бъдеЛи откъснатИ*
2. *нека (да) си бъдеЛ откъснаТ*	2. *нека (да) сте бъдеЛи откъснаТи*
3. *нека (да) бъдеЛ откъснаТ*	3. *нека (да) бъдеЛи откъснаТи*

Формите от този тип изразяват преизказване за пасивно отношение на глаголния субект към действие (или резултат от действие), което се извършва по волята (желанието) на говорещото лице. Носители на преизказността са допълнителната морфема *Л* (в *бъдеЛ, бъдеЛи*) и липсата на *е, са* в трето лице, на пасивността – морфемите *Н* или *Т* (в *писаН, откъснаТ*), на повелителността – повелителните частици-морфеми *нека, да, нека да*. В непреизказната страдателна парадигма

тези форми съответстват на повелителните форми от типа *нека (да) бъде писаН*, а във функционално отношение и на формите от типа *бъдИ писаН*.

*И през цялото време все това повтаряше – **нека бъдел трижди проклет**, нека пукнел дано! Забележките му нямаха край. **Да бъдело** всичко **написано** на чисто, **да бъдели заличени** поправките, **да бъдели изпратени** документите навреме.*

Преизказни страдателни форми за условно наклонение няма поради практическата невъзможност да се употреби два пъти причастието *бил* в рамките на една и съща словоформа.

Преизказните страдателни форми за умозаключително наклонение (преизказен пасивен конклузив) имат следните особености:

а) Неследходни (за сегашно време) преизказни страдателни умозаключителни форми няма поради практическата невъзможност да се употреби два пъти причастието *бил* в рамките на една и съща словоформа.

б) Формите на **преизказно страдателно относително резултативно умозаключително бъдеще време (преизказен пасивен конклузивен футурум екзактум претерити)** се образуват от формите за преизказно умозаключително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *ЩЯЛ съм биЛ да съм (бъда) писАН*
2. *ЩЯЛ си биЛ да си (бъдеш) писАН*
3. *ЩЯЛ биЛ да е (бъде) писАН*

1. *ЩЕЛи сме биЛи да сме (бъдем) писАНи*
2. *ЩЕЛи сте биЛи да сте (бъдете) писАНи*
3. *ЩЕЛи биЛи да са (бъдат) писАНи*

1. *ЩЯЛ съм биЛ да съм (бъда) откъснАТ*
2. *ЩЯЛ си биЛ да си (бъдеш) откъснАТ*
3. *ЩЯЛ биЛ да е (бъде) откъснАТ*

1. *ЩЕЛи сме биЛи да сме (бъдем) откъснАТи*
2. *ЩЕЛи сте биЛи да сте (бъдете) откъснАТи*
3. *ЩЕЛи биЛи да са (бъдат) откъснАТи*

Формите от този тип изразяват преизказване за пасивно отношение на глаголния субект към следходен на изказване в минало време (минал или нефиксиран ориентационен момент) резултат от действие, установен от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението и предположението. Това е най-сложният тип неотрицателни глаголни словоформи в съвременния български език както във формално, така и в семантично отношение. Тук се съчетават значенията преизказност, чийто носител са допълнителната морфема *Л* (в *биЛ, биЛи*) и липсата на *е, са* в трето лице; пасивност, с носител морфемите *Н* или *Т* (в *писаН,*

откъснаТ); относителност, с носител имперфектната морфема (в *щЯл, щЕли*); резултативност, с носител актуализираната аористна морфема (в *писАН, откъснАТ*); умозаключителност, с носител актуализираната имперфектна морфема (в *щЯЛ, щЕЛи*); следходност, с носител морфемата *Щ* (в *Щял, Щели*); както и значенията за лице и число, чиито носители са съответните морфеми, т.е. в първо и второ лице на множественото число се съчетават маркирани значения и формални показатели за всички (без категорията статус) морфологични категории на българския глагол. В непреизказната страдателна парадигма тези форми съответстват на страдателното умозаключително (относително и резултативно) бъдеще време (*ЩЯЛ е да е (бъде) писаН*).

Щял бил да бъде обезглавен! *Не му вярвайте!* ***Щял съм бил да съм опропастен***, *ако не бъдели взети мерки. Излизаше, че* ***щели били да бъдат нападнати*** *още преди пристигането на подкрепленията.*

Забележки:

а) В плана на изразяване типовете форми *бива писан, биваше писан, бъдеше писан, биде писан, бъди писан, нека бъде (е) писан, би бил писан, бивал писан, бъдел писан, нека (да) бъдел писан* също са резултативни, защото имат в състава си минало страдателно причастие, т.е. актуализирана аористна морфема. Не подчертаваме този момент в плана на съдържание, тъй като те се създават като страдателни корелати на нерезултативни форми.

б) Някои от типовете форми имат крайно ограничена (почти нулева) фреквентност. Този факт се обуславя от голямата им натовареност с граматични значения. А както е известно, много сложните неща се срещат много рядко. Същевременно всички тези форми са напълно приемливи за езиковото съзнание на говорещия български език.

4.3.9. Морфологична категория статус

Основанията за обособяване на глаголна морфологична категория статус са следните:

а) В почти всички български граматики от Възраждането до наши дни се пише за отрицателни форми на глагола, без да се посочва на коя категория принадлежат те. Противоречието е очевидно. От една страна, се отбелязват словоформи, а от друга, тези форми остават изолирани, не се отбелязва мястото им в спрежението. Разбира се, трябва да се добави, че значенията утвърдителност и отрицателност обикновено се отнасят към синтаксиса: според изразеното отношение към действителността изреченията биват утвърдителни и отрицателни (К. Попов и др.). Ние приемаме, че значението отрицателност е граматикализирано в българския език и неговото място е в категорията, която наричаме статус, използвайки отново термин на Р.О. Якобсон.

б) Според Б. Уорф и Р.О. Якобсон категорията статус определя логическата същност на събитието. Тя характеризира съобщавания факт сам за себе си, независимо от участниците в него и от факта на

съобщаването. (Р.О. Якобсон). Ако приведем нещата към традиционната българска терминология, ще трябва да кажем, че статусът характеризира действието само за себе си, независимо от говорещото лице, глаголното лице и изказването. Р.О. Якобсон посочва пример с нивхския език от групата на палеоазиатските езици, където в рамките на категорията статус се различават грамемите утвърдителен, предположителен, отрицателен, въпросителен и въпросително-отрицателен статус.

За статус пише и Х. Арънсън (1974). Според него тази граматична категория изразява оценката на говорещия за представяното събитие и включва две опозиции: потвърденост~непотвърденост в рамките на непреизказността и дубитативност~недубитативност в рамките на преизказността. Без да влизаме в подробности (такива вж. у Ив. Куцаров, 1993, 129–139), ще обобщим, че тези две опозиции нямат нищо общо с отрицателността. Първата е споменаваната вече опозиция относителност~неотносителност, а втората е т.нар. опозиция между усилени и обикновени преизказни форми, която в това изложение няма самостоятелен характер и представя отношенията между преизказните умозаключителни и преизказните изявителни форми, т.е. тя представя ограничен сектор от модалната опозиция субективност~несубективност.

На категорията статус пак по повод на споменаването ѝ от Р.О. Якобсон се спира твърде обстойно Г. Герджиков. Той не е съгласен, че статусът характеризира действието само за себе си, и отбелязва близостта на опозицията афирмативност~негативност (утвърдителност~отрицателност) до плана на съдържание на категорията наклонение. От друга страна, той констатира, че докато "при категорията наклонение въпросът за връзката между субекта и действието се поставя в относителен смисъл..., при опозицията афирмативност~негативност въпросът за реалността на връзката между субекта и действието се поставя в абсолютен смисъл". Именно поради това той нарича наклонението "относителен модус на действието", а категорията, представяна от опозицията афирмативност~негативност – "абсолютен модус на действието". И двете категории са в рамките на сложната категория (хиперкатегорията) модалност, в която влизат още модусите на изказване (удостоверителен, преизказен, умозаключителен, недоверчив) и вероятностният модус на изказване (става дума за т.нар. предположителни форми от типа *ще да пише, ще да е пишел, ще да е писал* и т.н.).

От съпоставката само на три становища се разбра, че няма единство по въпроса, какво точно изразява понятието статус на глагола. Всяко едно от явленията, наречени по този начин, има своята значимост и право на интерпретация. Нашата задача обаче е да се вземе отношение към статута и мястото на отрицателните глаголни форми в морфологичната система на съвременния български език, а оттам и към кате-

горията **статус** (по определението на Б. Уорф – Р.О. Якобсон) или "абсолютен модус на действието" (по определението на Г. Герджиков). Вече стана ясно, че предпочитаме термина статус, тъй като с посоченото съдържание той е най-популярен в световната лингвистика.

в) Първият въпрос, който трябва да разрешим, е дали имаме основания да говорим за отрицателни глаголни форми. И тъй като тези форми може да бъдат само аналитични, следва да изходим от постановката, че под аналитична форма обикновено се разбира идиоматично съединение на пълнозначна и спомагателна дума, функциониращо в качеството на граматична форма на пълнозначната дума (О.С. Ахманова, Д.Е. Розентал, М.А. Теленкова и др.). За руския език в такива случаи се има предвид съчетание на инфинитив или причастие с полуспомагателен или спомагателен глагол, а традиционното схващане за българските аналитични форми е, че представляват съчетания от причастия и лични синтетични глаголни форми със спомагателни глаголи и частици. Следователно имаме всички основания да приемем съчетанията от неударената (проклитичната, нямащата собствено ударение) частица *не* (която при това не е многозначна или полифункционална) и лична (синтетична или аналитична) глаголна форма за аналитични словоформи на българския глагол. Няма логика да смятаме например *да пише, нека пише, ще пише* и под. за аналитични форми, *а не пише* – за синтактично съединение. Критерият задължително трябва да бъде единен. За отрицателните форми има и още един аргумент – при бъдещите времена и при повелителното наклонение отрицанието се изразява все по-често от съчетания на спомагателен глагол и лична глаголна форма (или съкратен инфинитив): *няма да пише, нямаше да пише, няма да е писал, нямаше да е писал, недей писа* и т.н. При това тези форми имат много по-висока фреквентност в сравнение със съответните им форми, образувани с частицата *не*.

Налице е ред форми, обединени от значението отрицателност (изразено от единен формален показател – частицата-морфема *не*, съдържаща се и в спомагателните глаголи *няма* и *недей*), които се противопоставят на друг ред форми, неизразяващи отрицателност (при които липсва посоченият по-горе формален показател), а в главното си значение изразяващи утвърдителност. Следователно опозицията отрицателност~неотрицателност стои в основата на самостоятелна морфологична категория на българския (а вероятно и на славянския) глагол – категорията статус.

г) До известна степен остава открит въпросът за семантичното съдържание на категорията, доколкото мнозина свързват опозицията реалност~иреалност с категорията наклонение, а оттам намират много общо в инвариантната семантика на наклонението и статуса (например дефиницията за категорията наклонение на О.С. Ахманова гласи: "По-

нятийна категория, изразяваща отношението на говорещия към съдържанието на изказването и отношението на съдържанието на изказването към действителността"). Не е трудно да се установи, че в тези характеристики (Ю.С. Маслов например допуска евентуалното включване на отрицателните форми към наклонението) става дума за две неща, за два типа отношения, които според нас са различни. В първия случай имаме отношение на говорещия към съдържанието на изказването (според нас към действието), което може да бъде субективно или несубективно, а във втория – отношение на съдържанието на изказването (според нас действието) към действителността (т.е. към реалността).

Вече възразихме срещу разширяването на съдържателния обем на категорията наклонение с различни несубективномодални значения, каквото е и отрицателността. Наред с това опозицията, наречена реалност~иреалност, в никакъв случай не може да изрази точно отношенията в категорията наклонение, тъй като с положителен термин (реалност) се назовава немаркираният член на категорията (изявително наклонение). Следователно тази опозиция няма място в това изложение. Опозицията в категорията статус, както вече подчертахме, е отрицателност~неотрицателност. Понятието реалност може да се използва само в характеристиката на семантичното съдържание на категорията.

Семантичното съдържание на морфологичната категория статус се основава на отношението на действието (или резултата от действието) към реалността, т.е. (в съгласие с Р.О. Якобсон) то се характеризира само за себе си, независимо от говорещото лице, глаголното лице (глаголния субект) и изказването. Категорията е двучленна и се гради върху формално-семантичната привативна опозиция отрицателност~неотрицателност (с главно значение на немаркирания член – утвърдителност). Маркиран член както в семантично, така и във формално отношение е отрицателността. Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

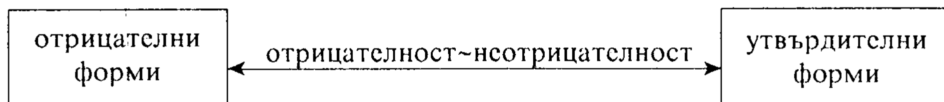

В рамките на категорията се противопоставят две грамеми с еднородно съдържание:

а) Грамемата **отрицателен статус** изразява отричане на действие или резултат от действие.

б) В общото си значение (неотрицателност) грамемата **утвърдителен статус** изразява липса на данни за отричане или утвърждаване на действие или резултат от действие, а в главното си значение (утвърдителност) изразява наличие на действие или резултат от действие.

Формални показатели на категорията са:

а) **Отрицателните форми** са маркирани от частицата-морфема *не*, която се съдържа и в спомагателните глаголи *няма* и *недей*.

б) **Утвърдителните (неотрицателните) форми** са немаркирани.

Отрицателните форми имат следните особености:

а) Утвърдителните (неотрицателните) форми са немаркирани. Такива бяха всички разгледани дотук словоформи в рамките на категориите число, род, лице, време, вид на действието, таксис, вид на изказването и залог.

б) В рамките на отрицателния статус ще получим пълната глаголна парадигма в отрицателния ѝ вариант, като в случаите, в които е възможно, ще представяме и двата типа форми – образувани с *не* и с *няма*.

в) Смятаме за излишно подробното описание на семантичното съдържание на типовете отрицателни форми. На практика то бе направено в изложението за утвърдителните (неотрицателните) форми (всички, разгледани дотук). Достатъчно е към него да се добави "отрицание за...", например при миналото време: "отрицание за действие, предходно на изказването".

г) По разбираеми причини илюстрации за употребата на отрицателните форми ще дадем общо в края на описанието на парадигмата.

Отрицателни непреизказни деятелни форми за изявително наклонение имат следните особености:

а) Формите на **отрицателно минало време (негативен аорист)** се образуват, като към формите за минало време се добави частицата *не*:

1. *не писах*	1. *не писахме*
2. *не писа*	2. *не писахте*
3. *не писа*	3. *не писаха*

Форми на спомагателния глагол *съм*:

1. *не бях*	1. *не бяхме*
2. *не бе (беше)*	2. *не бяхте*
3. *не бе (беше)*	3. *не бяха*

б) Формите на **отрицателно сегашно време (негативен презенс)** се образуват, като към формите за сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не пиша*	1. *не пишем*
2. *не пишеш*	2. *не пишете*
3. *не пише*	3. *не пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм (бъда)*	1. *не сме (бъдем)*
2. *не си (бъдеш)*	2. *не сте (бъдете)*
3. *не е (бъде)*	3. *не са (бъдат)*

Форми на спомагателния глагол *бивам*:

1. *не бивам*	1. *не биваме*
2. *не биваш*	2. *не бивате*
3. *не бива*	3. *не биват*

Забележка: На практика глаголът няма самостоятелна употреба, но е градивен елемент на други аналитични словоформи.

в) формите на **отрицателно бъдеще време (негативен футурум)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не ще пиша*	1. *не ще пишем*
2. *не ще пишеш*	2. *не ще пишете*
3. *не ще пише*	3. *не ще пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не ще съм (бъда)*	1. *не ще сме (бъдем)*
2. *не ще си (бъдеш)*	2. *не ще сте (бъдете)*
3. *не ще е (бъде)*	3. *не ще са (бъдат)*

– вторият тип се образува от неизменяемата глаголна форма *няма*, частицата *да* и формите за сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *няма да пиша*	1. *няма да пишем*
2. *няма да пишеш*	2. *няма да пишете*
3. *няма да пише*	3. *няма да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *няма да съм (бъда)*	1. *няма да сме (бъдем)*
2. *няма да си (бъдеш)*	2. *няма да сте (бъдете)*
3. *няма да е (бъде)*	3. *няма да са (бъдат)*

г) Формите на **отрицателно резултативно сегашно време (негативен перфект)** се образуват, като към формите за резултативно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм писал*	1. *не сме писали*
2. *не си писал*	2. *не сте писали*
3. *не е писал*	3. *не са писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм бил*	1. *не сме били*
2. *не си бил*	2. *не сте били*
3. *не е бил*	3. *не са били*

д) Формите на **отрицателно резултативно бъдеще време (негативен футурум екзактум)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за резултативно бъдеще време се прибави частицата *не:*

1. *не ще съм (бъда) писал*	1. *не ще сме (бъдем) писали*
2. *не ще си (бъдеш) писал*	2. *не ще сте (бъдете) писали*
3. *не ще е (бъде) писал*	3. *не ще са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не ще съм бил*	1. *не ще сме били*
2. *не ще си бил*	2. *не ще сте били*
3. *не ще е бил*	3. *не ще са били*

– вторият тип се образува от неизменяемото *няма*, частицата *да* и формите за резултативно сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *няма да съм (бъда) писал*	1. *няма да сме (бъдем) писали*
2. *няма да си (бъдеш) писал*	2. *няма да сте (бъдете) писали*
3. *няма да е (бъде) писал*	3. *няма да са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *няма да съм бил*	1. *няма да сме били*
2. *няма да си бил*	2. *няма да сте били*
3. *няма да е бил*	3. *няма да са били*

е) Формите на **отрицателно относително сегашно време (негативен имперфект)** се образуват, като към формите за относително сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не пишех*	1. *не пишехме*
2. *не пишеше*	2. *не пишехте*
3. *не пишеше*	3. *не пишеха*

Форми на спомагателния глагол *съм*:

1. *не бях*	1. *не бяхме*
2. *не беше (бе)*	2. *не бяхте*
3. *не беше (бе)*	3. *не бяха*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *не бъдех*	1. *не бъдехме*
2. *не бъдеше*	2. *не бъдехте*
3. *не бъдеше*	3. *не бъдеха*

Форми на спомагателния глагол *бивам*:

1. *не бивах*	1. *не бивахме*
2. *не биваше*	2. *не бивахте*
3. *не биваше*	3. *не биваха*

Форми на спомагателния глагол *ща*:

1. *не щях*	1. *не щяхме*
2. *не щеше*	2. *не щяхте*
3. *не щеше*	3. *не щяха*

Забележка: Формите на *бивам* и *ща* практически нямат самостоятелна употреба, но са градивни елементи на други аналитични словоформи.

ж) Формите на **отрицателно относително бъдеще време (негативен футурум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за относително бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не щях да пиша*	1. *не щяхме да пишем*
2. *не щеше да пишеш*	2. *не щяхте да пишете*
3. *не щеше да пише*	3. *не щяха да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не щях да съм (бъда)*	1. *не щяхме да сме (бъдем)*
2. *не щеше да си (бъдеш)*	2. *не щяхте да сте (бъдете)*
3. *не щеше да е (бъде)*	3. *не щяха да са (бъдат)*

– вторият тип се образува от неизменяемата имперфектна форма *нямаше* (която съдържа отрицателната и имперфектната морфема), частицата *да* и формите за немаркираното сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *нямаше да пиша*	1. *нямаше да пишем*
2. *нямаше да пишеш*	2. *нямаше да пишете*
3. *нямаше да пише*	3. *нямаше да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нямаше да съм (бъда)*	1. *нямаше да сме (бъдем)*
2. *нямаше да си (бъдеш)*	2. *нямаше да сте (бъдете)*
3. *нямаше да е (бъде)*	3. *нямаше да са (бъдат)*

з) Формите на **отрицателно относително резултативно сегашно време (негативен плусквамперфект)** се образуват, като към формите за относително резултативно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не бях писал*	1. *не бяхме писали*
2. *не беше (бе) писал*	2. *не бяхте писали*
3. *не беше (бе) писал*	3. *не бяха писали*

Забележка: Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда* от този тип са невъзможни.

и) Формите на **отрицателно относително резултативно бъдеще време (негативен футурум екзактум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за относително резултативно бъдеще време се прибави частицата не:

1. *не щях да съм (бъда) писал*	1. *не щяхме да сме (бъдем) писали*
2. *не щеше да си (бъдеш) писал*	2. *не щяхте да сте (бъдете) писали*
3. *не щеше да е (бъде) писал*	3. *не щяха да са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не щях да съм бил*	1. *не щяхме да сме били*
2. *не щеше да си бил*	2. *не щяхте да сте били*
3. *не щеше да е бил*	3. *не щяха да са били*

– вторият тип се образува от неизменяемата имперфектна форма нямаше, частицата *да* и формите за резултативно сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *нямаше да съм (бъда) писал*	1. *нямаше да сме (бъдем) писали*
2. *нямаше да си (бъдеш) писал*	2. *нямаше да сте (бъдете) писали*
3. *нямаше да е(бъде) писал*	3. *нямаше да са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нямаше да съм бил*	1. *нямаше да сме били*
2. *нямаше да си бил*	2. *нямаше да сте били*
3. *нямаше да е бил*	3. *нямаше да са били*

Отрицателните непреизказни деятелни форми за повелително наклонение имат следните особености:

а) Отрицателните форми за синтетичното повелително наклонение са три типа:

– първият тип се образува, като към съответните неотрицателни форми се прибави частицата *не*:

2. *не пиши*	2. *не пишете*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

2. *не бъди*	2. *не бъдете*

– вторият тип се образува от специфичната повелителна форма *недей*, *недейте* и съкратения инфинитив на спрегаемия глагол:

2. *недей писа*	2. *недейте писа*

– третият тип е разновидност на втория – съкратеният инфинитив е заменен от съчетание на частицата *да* и второличните форми за сегашно време на спрегаемия глагол:

2. *недей да пишеш*	2. *недейте да пишете*

б) Отрицателните форми за аналитичното повелително наклонение се образуват, като към съответните неотрицателни форми се прибави частицата *не*:

1. *нека не пиша*	1. *нека не пишем*
2. *нека не пишеш*	2. *нека не пишете*
3. *нека не пише*	3. *нека не пишат*

1. *да не пиша*	1. *да не пишем*
2. *да не пишеш*	2. *да не пишете*
3. *да не пише*	3. *да не пишат*

1. *нека да не пиша*	1. *нека да не пишем*
2. *нека да не пишеш*	2. *нека да не пишете*
3. *нека да не пише*	3. *нека да не пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нека (да) не съм (бъда)*	1. *нека (да) не сме (бъдем)*
2. *нека (да) не си (бъдеш)*	2. *нека (да) не сте (бъдете)*
3. *нека (да) не е (бъде)*	3. *нека (да) не са (бъдат)*

Отрицателните непреизказни деятелни форми за условно наклонение имат следните особености:

а) **Отрицателните форми за аналитичното условно наклонение** се образуват, като към аналитичните условни форми се прибави частицата *не*:

1. *не бих писал*	1. *не бихме писали*
2. *не би писал*	2. *не бихте писали*
3. *не би писал*	3. *не биха писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не бих бил*	1. *не бихме били*
2. *не би бил*	2. *не бихте били*
3. *не би бил*	3. *не биха били*

б) Отрицателните форми за синтетичното условно наклонение се образуват, като към съответните неотрицателни форми се прибави частицата *не*:

Отрицателно условно сегашно време (негативен кондиционален презенс)

1. *не ядвам*	1. *не ядваме*
2. *не ядваш*	2. *не ядвате*
3. *не ядва*	3. *не ядват*

Отрицателно условно относително сегашно време (негативен кондиционален имперфект)

1. *не ядвах*	1. *не ядвахме*
2. *не ядваше*	2. *не ядвахте*
3. *не ядваше*	3. *не ядваха*

Отрицателните непреизказни деятелни форми за умозаключително наклонение имат следните особености:

а) Формите на **отрицателно умозаключително сегашно време (негативен конклузивен имперфект)** се образуват, като към формите за умозаключително сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм пишел*	1. *не сме пишели*
2. *не си пишел*	2. *не сте пишели*
3. *не е пишел*	3. *не са пишели*

Форми на спомагателния глагол *съм*:

1. *не съм бил*	1. *не сме били*
2. *не си бил*	2. *не сте били*
3. *не е бил*	3. *не са били*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *не съм бъдел*	1. *не сме бъдели*
2. *не си бъдел*	2. *не сте бъдели*
3. *не е бъдел*	3. *не са бъдели*

Форми на спомагателния глагол *бивам*:

1. *не съм бивал*	1. *не сме бивали*
2. *не си бивал*	2. *не сте бивали*
3. *не е бивал*	3. *не са бивали*

б) Формите на **отрицателно умозаключително бъдеще време (негативен конклузивен футурум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за умозаключително бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм щял да пиша*	1. *не сме щели да пишем*
2. *не си щял да пишеш*	2. *не сте щели да пишете*
3. *не е щял да пише*	3. *не са щели да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм щял да съм (бъда)*	1. *не сме щели да сме (бъдем)*
2. *не си щял да си (бъдеш)*	2. *не сте щели да сте (бъдете)*
3. *не е щял да е (бъде)*	3. *не са щели да са (бъдат)*

– вторият тип се образува от неизменяемата причастна форма *нямало*, формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм*, частицата *да* и формите за немаркираното сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *нямало съм да пиша*	1. *нямало сме да пишем*
2. *нямало си да пишеш*	2. *нямало сте да пишете*
3. *нямало е да пише*	3. *нямало са да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нямало съм да съм (бъда)*	1. *нямало сме да сме (бъдем)*
2. *нямало си да си (бъдеш)*	2. *нямало сте да сте (бъдете)*
3. *нямало е да е (бъде)*	3. *нямало са да са (бъдат)*

в) Формите на **отрицателно умозаключително минало време (негативен конклузивен аорист)** се образуват, като към формите за умозаключително минало време се прибави частицата *не*:

1. *не съм писал* — 1. *не сме писали*
2. *не си писал* — 2. *не сте писали*
3. *не е писал* — 3. *не са писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм бил* — 1. *не сме били*
2. *не си бил* — 2. *не сте били*
3. *не е бил* — 3. *не са били*

г) Формите на **отрицателно умозаключително резултативно сегашно време (негативен конклузивен плусквамперфект)** се образуват, като към формите за умозаключително резултативно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил писал* — 1. *не сме били писали*
2. *не си бил писал* — 2. *не сте били писали*
3. *не е бил писал* — 3. *не са били писали*

д) Формите на **отрицателно умозаключително резултативно бъдеще време (негативен конклузивен футурум екзактум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за умозаключително резултативно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм щял да съм (бъда) писал* — 1. *не сме щели да сме (бъдем) писали*
2. *не си щял да се (бъдеш) писал* — 2. *не сте щели да сте (бъдете) писали*
3. *не е щял да е (бъде) писал* — 3. *не са щели да са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм щял да съм бил* — 1. *не сме щели да сме били*
2. *не си щял да си бил* — 2. *не сте щели да сте били*
3. *не е щял да е бил* — 3. *не са щели да са били*

– вторият тип се образува от формите за отрицателно умозаключително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *нямало съм да съм (бъда) писал* — 1. *нямало сме да сме (бъдем) писали*
2. *нямало си да си (бъдеш) писал* — 2. *нямало сте да сте (бъдете) писали*
3. *нямало е да е (бъде) писал* — 3. *нямало са да са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нямало да съм бил* — 1. *нямало да сме били*
2. *нямало да си бил* — 2. *нямало да сте били*
3. *нямало да е бил* — 3. *нямало да са били*

Отрицателните преизказни деятелни форми за изявително наклонение имат следните особености:

а) Формите на **отрицателно преизказно минало време (негативен преизказен аорист)** се образуват, като към формите за преизказно минало време се прибави частицата *не*:

1. *не съм писал* — 1. *не сме писали*
2. *не си писал* — 2. *не сте писали*
3. *не писал* — 3. *не писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм бил* — 1. *не сме били*
2. *не си бил* — 2. *не сте били*
3. *не бил* — 3. *не били*

б) Формите на **отрицателно преизказно сегашно време** (**негативен преизказен имперфект**) се образуват, като към формите за преизказно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм пишел*	1. *не сме пишели*
2. *не си пишел*	2. *не сте пишели*
3. *не пишел*	3. *не пишели*

Форми на спомагателния глагол *съм*:

1. *не съм бил*	1. *не сме били*
2. *не си бил*	2. *не сте били*
3. *не бил*	3. *не били*

Форми на спомагателния глагол *бъда*:

1. *не съм бъдел*	1. *не сме бъдели*
2. *не си бъдел*	2. *не сте бъдели*
3. *не бъдел*	3. *не бъдели*

Форми на спомагателния глагол *бивам*:

1. *не съм бивал*	1. *не сме бивали*
2. *не си бивал*	2. *не сте бивали*
3. *не бивал*	3. *не бивали*

в) Формите на **отрицателно преизказно бъдеще време** (**негативен преизказен футурум претерити**) са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за преизказно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм щял да пиша*	1. *не сме щели да пишем*
2. *не си щял да пишеш*	2. *не сте щели да пишете*
3. *не щял да пише*	3. *не щели да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм щял да съм (бъда)*	1. *не сме щели да сме (бъдем)*
2. *не си щял да си (бъдеш)*	2. *не сте щели да сте (бъдете)*
3. *не щял да е (бъде)*	3. *не щели да са (бъдат)*

– вторият тип се образува от неизменяемата причастна форма *нямало*, частицата *да* и формите за немаркираното сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *нямало да пиша*	1. *нямало да пишем*
2. *нямало да пишеш*	2. *нямало да пишете*
3. *нямало да пише*	3. *нямало да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нямало да съм (бъда)*	1. *нямало да сме (бъдем)*
2. *нямало да си (бъдеш)*	2. *нямало да сте (бъдете)*
3. *нямало да е (бъде)*	3. *нямало да са (бъдат)*

Забележка: Формите от втория тип, както и следващите преизказни форми, образувани с *нямало*, се отличават вече значително от умозаключителните форми – нямат сегашна форма на *съм* и в трите лица. При умозаключителните форми от същите типове формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм* се запазват, за да се фиксира актуализиращата операция.

г) Формите на **отрицателно преизказно резултативно сегашно време** (**негативен преизказен плусквамперфект**) се образуват, като към формите за преизказно резултативно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил писал*	1. *не сме били писали*
2. *не си бил писал*	2. *не сте били писали*
3. *не бил писал*	3. *не били писали*

д) Формите на **отрицателно преизказно резултативно бъдеще време (негативен преизказен футурум екзактум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за преизказно резултативно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм щял да съм (бъда) писал*	1. *не сме щели да сме (бъдем) писали*
2. *не си щял да си (бъдеш) писал*	2. *не сте щели да сте (бъдете) писали*
3. *не щял да е (бъде) писал*	3. *не щели да са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм щял да съм бил*	1. *не сме щели да сме били*
2. *не си щял да си бил*	2. *не сте щели да сте били*
3. *не щял да е бил*	3. *не щели да са били*

– вторият тип се образува от формите за отрицателно преизказно бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол:

1. *нямало да съм (бъда) писал*	1. *нямало да сме (бъдем) писали*
2. *нямало да си (бъдеш) писал*	2. *нямало да сте (бъдете) писали*
3. *нямало да е (бъде) писал*	3. *нямало да са (бъдат) писали*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нямало да съм бил*	1. *нямало да сме били*
2. *нямало да си бил*	2. *нямало да сте били*
3. *нямало да е бил*	3. *нямало да са били*

Отрицателни преизказни деятелни форми за повелително наклонение се образуват, като към съответните неотрицателни форми се прибави частицата *не*:

1. *нека (да) не съм пишел*	1. *нека (да) не сме пишели*
2. *нека(да) не си пишел*	2. *нека (да) не сте пишели*
3. *нека (да) не пишел*	3. *нека (да) не пишели*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нека (да) не съм бъдел*	1. *нека (да) не сме бъдели*
2. *нека (да) не си бъдел*	2. *нека (да) не сте бъдели*
3. *нека (да) не бъдел*	3. *нека (да) не бъдели*

Забележка: Представянето е обобщено – *нека (да) не съм пишел* означава *нека не съм пишел, да не съм пишел* и *нека да не съм пишел.*

Отрицателни преизказни деятелни форми за условно наклонение се образуват, като към съответните неотрицателни форми се прибави частицата *не*:

1. *не съм ядвал*	1. *не сме ядвали*
2. *не си ядвал*	2. *не сте ядвали*
3. *не ядвал*	3. *не ядвали*

Отрицателните преизказни деятелни форми за умозаключително наклонение имат следните особености:

а) Формите на **отрицателно преизказно умозаключително сегашно време (негативен преизказен конклузивен имперфект)** се образуват, като към формите за преизказно умозаключително сегашно време се

прибави частицата *не*:

1. *не съм бил пишел*	1. *не сме били пишели*
2. *не си бил пишел*	2. *не сте били пишели*
3. *не бил пишел*	3. *не били пишели*

б) Формите на **отрицателно преизказно умозаключително бъдеще време (негативен преизказен конклузивен футурум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за преизказно умозаключително бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил щял да пиша*	1. *не сме били щели да пишем*
2. *не си бил щял да пишеш*	2. *не сте били щели да пишете*
3. *не бил щял да пише*	3. *не били щели да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *не съм бил щял да съм (бъда)*	1. *не сме били щели да сме (бъдем)*
2. *не си бил щял да си (бъдеш)*	2. *не сте били щели да сте (бъдете)*
3. *не бил щял да е (бъде)*	3. *не били щели да са (бъдат)*

– вторият тип се образува от неизменяемите причастни форми *нямало било*, частицата *да* и формите за немаркираното сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *нямало било да пиша*	1. *нямало било да пишем*
2. *нямало било да пишеш*	2. *нямало било да пишете*
3. *нямало било да пише*	3. *нямало било да пишат*

Форми на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*:

1. *нямало било да съм (бъда)*	1. *нямало било да сме (бъдем)*
2. *нямало било да си (бъдеш)*	2. *нямало било да сте (бъдете)*
3. *нямало било да е (бъде)*	3. *нямало било да са (бъдат)*

в) Формите на **отрицателно преизказно умозаключително минало време (негативен преизказен конклузивен аорист)** се образуват, като към формите за преизказно умозаключително минало време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил писал*	1. *не сме били писали*
2. *не си бил писал*	2. *не сте били писали*
3. *не бил писал*	3. *не били писали*

г) Формите на **отрицателно преизказно умозаключително резултативно бъдеще време (негативен преизказен конклузивен футурум екзактум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за преизказно умозаключително резултативно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил щял да съм (бъда) писал*
2. *не си бил щял да си (бъдеш) писал*
3. *не бил щял да е (бъде) писал*

1. *не сме били щели да сме (бъдем) писали*
2. *не сте били щели да сте (бъдете) писали*
3. *не били щели да са (бъдат) писали*

– вторият тип се образува от неизменяемите причастни форми *нямало било*, частицата *да* и формите за резултативно сегашно време

на спрегаемия глагол:

1. *нямало било да съм (бъда) писал*	1. *нямало било да сме (бъдем) писали*
2. *нямало било да си (бъдеш) писал*	2. *нямало било да сте (бъдете) писали*
3. *нямало било да е (бъде) писал*	3. *нямало било да са (бъдат) писали*

Отрицателните непреизказни страдателни форми за изявително наклонение имат следните особености:

а) Формите на **отрицателно страдателно минало време (негативен пасивен аорист)** се образуват, като към формите за страдателно минало време се прибави частицата *не*:

1. *не бидох писан*	1. *не бидохме писани*
2. *не биде писан*	2. *не бидохте писани*
3. *не биде писан*	3. *не бидоха писани*

б) Формите на **отрицателно страдателно сегашно време (негативен пасивен презенс)** се образуват, като към формите за страдателно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не бивам писан*	1. *не биваме писани*
2. *не биваш писан*	2. *не бивате писани*
3. *не бива писан*	3. *не биват писани*

в) Формите на **отрицателно страдателно резултативно сегашно време (негативен пасивен перфект)** се образуват, като към формите за страдателно резултативно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм писан*	1. *не сме писани*
2. *не си писан*	2. *не сте писани*
3. *не е писан*	3. *не са писани*

г) Формите на **отрицателно страдателно резултативно бъдеще време (негативен пасивен футурум екзактум)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за страдателно резултативно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не ще съм (бъда) писан*	1. *не ще сме (бъдем) писани*
2. *не ще си (бъдеш) писан*	2. *не ще сте (бъдете) писани*
3. *не ще е (бъде) писан*	3. *не ще са (бъдат) писани*

– вторият тип се образува от неизменяемото *няма*, частицата *да* и формите за страдателно резултативно сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *няма да съм (бъда) писан*	1. *няма да сме (бъдем) писани*
2. *няма да си (бъдеш) писан*	2. *няма да сте (бъдете) писани*
3. *няма да е (бъде) писан*	3. *няма да са (бъдат) писани*

д) Формите на **отрицателно страдателно относително сегашно време (негативен пасивен имперфект)** се образуват, като към формите за страдателно относително сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не бъдех писан*	1. *не бъдехме писани*
2. *не бъдеше писан*	2. *не бъдехте писани*
3. *не бъдеше писан*	3. *не бъдеха писани*

е) Формите на **отрицателно страдателно итеративно относително сегашно време (негативен пасивен итеративен имперфект)** се образуват, като към формите за страдателно итеративно относително сегашно

време се прибави частицата *не*:

1. *не бивах писан*	1. *не бивахме писани*
2. *не биваше писан*	2. *не бивахте писани*
3. *не биваше писан*	3. *не биваха писани*

ж) Формите на **отрицателно страдателно относително резултативно сегашно време (негативен пасивен плусквамперфект)** се образуват, като към формите за страдателно относително резултативно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не бях писан*	1. *не бяхме писани*
2. *не беше (бе) писан*	2. *не бяхте писани*
3. *не беше (бе) писан*	3. *не бяха писани*

з) Формите на **отрицателно страдателно относително резултативно бъдеще време (негативен пасивен футурум екзактум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за страдателно относително резултативно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не щях да съм (бъда) писан*	1. *не щяхме да сме (бъдем) писани*
2. *не щеше да си (бъдеш) писан*	2. *не щяхте да сте (бъдете) писани*
3. *не щеше да е (бъде) писан*	3. *не щяха да са (бъдат) писани*

– вторият тип се образува от неизменяемата имперфектна форма *нямаше*, частицата да и формите за страдателно резултативно сегашно време на спрегаемия глагол:

1. *нямаше да съм (бъда) писан*	1. *нямаше да сме (бъдем) писани*
2. *нямаше да си (бъдеш) писан*	2. *нямаше да сте (бъдете) писани*
3. *нямаше да е (бъде) писан*	3. *нямаше да са (бъдат) писани*

Отрицателните непреизказни страдателни форми за повелително наклонение имат следните особености:

а) **Отрицателните страдателни повелителни форми**, съответстващи на страдателните форми от типа *бъди писан* и на синтетичното повелително наклонение от типа *пиши*, се образуват, като към повелителните форми от типа *бъди писан* се прибави частицата *не*:

2. *не бъди писан*	2. *не бъдете писани*

б) Отрицателните страдателни повелителни форми, съответстващи на аналитичните повелителни форми и на страдателните аналитични повелителни форми, се образуват, като към формите от типа *нека (да) е (бъде) писан* се прибави частицата *не*:

1. *нека (да) не бъда (съм) писан*	1. *нека (да) не бъдем (сме) писани*
2. *нека (да) не бъдеш (си) писан*	2. *нека (да) не бъдете (сте) писани*
3. *нека (да) не бъде (е) писан*	3. *нека (да) не бъдат (са) писани*

Забележка: Тук са обединени трите варианта: *нека не бъда писан, да не бъда писан* и *нека да не бъда писан*, както и още три варианта с глагола *съм* – *нека не съм писан* и т.н.

Отрицателни непреизказни страдателни форми за условно наклонение се образуват, като към страдателните форми за условно наклонение се прибави частицата *не*:

1. *не бих бил писан* — 1. *не бихме били писани*
2. *не би бил писан* — 2. *не бихте били писани*
3. *не би бил писан* — 3. *не биха били писани*

Отрицателните непреизказни страдателни форми за умозаключително наклонение имат следните особености:

а) Формите на **отрицателно страдателно умозаключително сегашно време** (относително и резултативно – **негативен пасивен конклузивен плусквамперфект**) се образуват, като към формите за страдателно умозаключително сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил писан* — 1. *не сме били писани*
2. *не си бил писан* — 2. *не сте били писани*
3. *не е бил писан* — 3. *не са били писани*

б) Формите на **отрицателно страдателно умозаключително бъдеще време** (относително и резултативно – **негативен пасивен конклузивен футурум екзактум претерити**) са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за страдателно умозаключително бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм щял да съм (бъда) писан* — 1. *не сме щели да сме (бъдем) писани*
2. *не си щял да си (бъдеш) писан* — 2. *не сте щели да сте (бъдете) писани*
3. *не е щял да е (бъде) писан* — 3. *не са щели да са (бъдат) писани*

– вторият тип се образува от формите за отрицателно умозаключително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *нямало съм да съм (бъда) писан* — 1. *нямало сме да сме (бъдем) писани*
2. *нямало си да си (бъдеш) писан* — 2. *нямало сте да сте (бъдете) писани*
3. *нямало е да е (бъде) писан* — 3. *нямало са да са (бъдат) писани*

в) Формите на **отрицателно страдателно умозаключително итеративно сегашно време** (**негативен пасивен конклузивен итеративен имперфект**) се образуват, като към формите за страдателно умозаключително итеративно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бивал писан* — 1. *не сме бивали писани*
2. *не си бивал писан* — 2. *не сте бивали писани*
3. *не е бивал писан* — 3. *не са бивали писани*

Отрицателните преизказни страдателни форми за изявително наклонение имат следните особености:

а) Формите на **отрицателно преизказно страдателно итеративно сегашно време** (**негативен преизказен пасивен итеративен презенс**) се образуват, като към формите за преизказно страдателно итеративно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бивал писан* — 1. *не сме бивали писани*
2. *не си бивал писан* — 2. *не сте бивали писани*
3. *не бивал писан* — 3. *не бивали писани*

б) Формите на **отрицателно преизказно страдателно относително сегашно време** (**негативен преизказен пасивен имперфект**) се образуват, като към формите за преизказно страдателно относително сегашно

време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бъдел писан*	1. *не сме бъдели писани*
2. *не си бъдел писан*	2. *не сте бъдели писани*
3. *не бъдел писан*	3. *не бъдели писани*

в) Формите на **отрицателно преизказно страдателно относително резултативно сегашно време (негативен преизказен пасивен плусквамперфект)** се образуват, като към формите за преизказно страдателно относително резултативно сегашно време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил писан*	1. *не сме били писани*
2. *не си бил писан*	2. *не сте били писани*
3. *не бил писан*	3. *не били писани*

г) Формите на **отрицателно преизказно страдателно относително резултативно бъдеще време (негативен преизказен пасивен футурум екзактум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за преизказно страдателно относително резултативно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм щял да съм (бъда) писан*	1. *не сме щели да сме (бъдем) писани*
2. *не си щял да си (бъдеш) писан*	2. *не сте щели да сте (бъдете) писани*
3. *не щял да е бъде писан*	3. *не щели да са (бъдат) писани*

– вторият тип се образува от формите за отрицателно преизказно бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *нямало да съм (бъда) писан*	1. *нямало да сме (бъдем) писани*
2. *нямало да си (бъдеш) писан*	2. *нямало да сте (бъдете) писани*
3. *нямало да е (бъде) писан*	3. *нямало да са (бъдат) писани*

Отрицателни преизказни страдателни форми за повелително наклонение се образуват, като към съответните неотрицателни форми се прибави частицата *не*:

1. *нека (да) не съм бъдел писан*	1. *нека (да) не сме бъдели писани*
2. *нека (да) не си бъдел писан*	2. *нека (да) не сте бъдели писани*
3. *нека (да) не бъдел писан*	3. *нека (да) не бъдели писани*

Забележка: Тук са обединени трите варианта: *нека не бъдел писан, да не бъдел писан* и *нека да не бъдел писан.*

Отрицателни преизказни страдателни форми за условно наклонение няма, тъй като не съществуват неотрицателни форми от този тип.

Отрицателните преизказни страдателни форми за умозаключително наклонение имат следните особености:

а) Отрицателни неследходни (за сегашно време) преизказни страдателни умозаключителни форми няма, тъй като не съществуват неотрицателни форми от този тип.

б) Формите на **отрицателно преизказно страдателно умозаключително относително резултативно бъдеще време (негативен преизказен пасивен конклузивен футурум екзактум претерити)** са два типа:

– първият тип се образува, като към формите за преизказно стра-

дателно умозаключително относително резултативно бъдеще време се прибави частицата *не*:

1. *не съм бил щял да съм (бъда) писан*	1. *не сме били щели да сме (бъдем) писани*
2. *не си бил щял да си (бъдеш) писан*	2. *не сте били щели де сте (бъдете) писани*
3. *не бил щял да е (бъде) писан*	3. *не били щели да са (бъдат) писани*

– вторият тип се образува от формите за отрицателно преизказно умозаключително бъдеще време на спомагателните глаголи *съм* или *бъда* и миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол:

1. *нямало било да съм (бъда) писан*	1. *нямало било да сме (бъдем) писани*
2. *нямало било да си (бъдеш) писан*	2. *нямало било да сте (бъдете) писани*
3. *нямало било да е (бъде) писан*	3. *нямало било да са (бъдат) писани*

Това вече е най-сложният тип форми в съвременния български език, при които се съчетават маркираните значения на всички общи и глаголни морфологични категории. В нито една от тях обаче не са съчетани всички маркирани значения. Най-натоварени са формите за първо и второ лице: говорещ (слушащ), следходност, резултативност, относителност, умозаключителност, пасивност, преизказност, отрицателност. В единствено число се проявяват родови различия, но числото е немаркирано; в множествено число родът е неутрализиран, но пък числото е маркирано.

Някои особености на отрицателните форми, образувани с *няма, нямаше, нямало*:

а) Формите от този тип винаги изразяват темпоралното значение следходност, т.е. те са само за бъдещите времена, въпреки че не притежават формалния показател на следходността – морфемата *Щ-*. Нейните функции поема основата *няма* в съчетание с *да*, т.е. *няма да, нямаше да, нямало да*.

б) Тематичният гласен на основата в *нямАше* и *нямАло* е имперфектна морфема, носеща значението относителност, т.е. всички глаголни словоформи, образувани с *нямаше* и *нямало*, са относителни – принадлежат на зависимия таксис.

в) Съчетанието на имперфектната морфема *-А-* с морфемата *Л* в *нямало*, свързано с формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм* във всички лица, носи значението умозаключителност, т.е. всички глаголни словоформи, съдържащи съставки *нямало съм* (*си, е, сме, сте, са*), са за умозаключително наклонение.

г) Морфемата *Л* в *нямаЛо* или пък в съчетанието *нямало биЛо*, заедно с липсата на форми за сегашно време на спомагателния глагол *съм* във всички лица, носят значението преизказност. Очевидно е, че това е нов тип преизказни форми, които се отличават от умозаключителните във всички лица.

д) Формите, образувани с *нямаше* и *нямало*, са по-съвършени от съответстващите им форми, образувани с *не* (че даже и от съответните им неотрицателни форми), поради това, че елиминират част от хипер-

изразяването на категориите число, род и лице. Например във формите *щяхмЕ да гледамЕ* и *не щяхмЕ да гледамЕ* множествеността е изразена по два пъти, докато във формата *нямаше да гледамЕ* изразяването е еднократно. Подобно е положението и при преизказване: *щяхмЕ да гледамЕ* и *не щяхмЕ да гледамЕ*, но *нямало да гледамЕ* (срв. *не смЕ щелИ да гледамЕ*, където множествеността е изразена три пъти). Такива съпоставки може да се направят и в рамките на категориите лице и род, тъй като *няма, нямаше, нямало* (подобно на частицата *ще*) са в сферата на немаркираните единствено число и трето лице, а *нямало* и в рамките на семантично немаркирания (за разлика от формално немаркирания) среден род – *няма и нямаше* не различават род.

с) Формите, образувани с *няма, нямаше, нямало*, имат много по-висока фреквентност в сравнение със съответстващите им форми, образувани с *не*. Вероятно това се дължи на отбелязаното тяхно съвършенство, както и на факта, че снемат двусмислието на съчетанията *не ще, не щях*, например *не щях да пиша* може да означава 'нямаше да пиша' и 'не исках да пиша'.

Толкова жени умори и ***не миряса****.* (В. Попов) ***Не можеш,*** *тетьо, седи си, гледай си здравето.* (Г. Караславов) *Пак* ***не ще изразя*** *със слово нейното изящество, нито въздействието ѝ върху душата.* (Е. Станев) *Той ще остане и* ***няма да избяга*** *никъде.* (В. Попов) *Странно бе само, че хората му още* ***не са прехвърлили*** *дуварите.* (Г. Стоев) *Когато бие звънецът, той* ***не ще е писал*** *нищо в тетрадката си.* (Чудомир) *Той* ***няма да е пристигнал****, когато вие ще бъдете в селото.* (П. Славински) *Когато* ***не коваше желязо****, боядисваше ритли и ги изправяше пред работилницата да съхнат.* (Й. Радичков) *Тая работа* ***не щеше да бъде*** *така...* (Елин Пелин) *Тогава* ***нямаше да има*** *свидетели на неумението му.* (Е. Станев) *Никакво забележително спречкване* ***не беше произлязло*** *още между войските на двете враждуващи страни.* (Ив. Вазов) *Разбира се, че* ***нямаше да са приключили****.* (П. Славински) *Там се чува:* ***не кради, не убивай!*** (Г. Стаматов) ***Недейте мисли,*** *че* ***не се интересувам*** *от общественост.* (Елин Пелин) ***Нека не ги обича****, и Минка* ***не ги обича*** *тия граждани, дето я мъчат...* (Чудомир) *Ако си видяла и чула, да мълчиш и* ***да не казваш*** *никому, че ще те хвърля във Влайкиния кладенец.* (Чудомир) *С прискърбие се виждам принуден да Ви пиша настоящото писмо, но* ***не бих могъл*** *да се откажа от постъпката си.* (К. Величков) *Не го ли* ***нахокаш, не направя*** *нищо вкъщи.* (Д. Попов) *И много гладен да беше,* ***не ядваше*** *в никакъв случай у Иванови.* (К. Величков) *Той* ***не е можел*** *да се подчинява единствено на своето въображение, когато е сядал да пише.* (К. Величков) *Той предполага, че* ***не сме щели да бъдем*** *готови.* (Б. Райнов) *Сигурно* ***не си го разсърдил****.* (Л. Стоянов) *Мисълта за поемата е съществувала вече, но* ***не е бил***

почнал *да я пише и при това* ***не е предполагал*** *да я почне веднага.* (К. Величков) *Той твърди, че* ***не сме щели да сме чели,*** *ако* ***не ни е бил приготвил*** *книгите.* (Д. Мантов) *Само забележка му направили. Нищо* ***не излязло,*** *с една дума.* (Ив. Вазов) *Мислехме, мислехме с дъщерята, пък станах, че отидох в града – питах, разпитвах, ама* ***не можело,*** *законът* ***не позволявал*** *такова прехвърляне.* (Чудомир) ***Не съм щял да работя*** *в завода, защото* ***не съм бил квалифициран.*** (В. Попов) *Грех било, господ* ***немало да им прости.*** (Д. Талев) *В селото той* ***не бил ходил.*** (В. Попов) *На практика* ***нямало да бъдат*** *завършили разследването си.* (Б. Райнов) ***Нека не скитал, нека не ходел*** *в кръчмите, само така щял да стане човек.* (М. Ягодов) *Да лежал на сянка и много-много* ***да не мърдал,*** *да си живеел в отделна стая.* (Г. Караславов) ***Не драсвал*** *и драскотина по стените, ако* ***не обвинявали*** *само него.* (М. Ягодов) ***Не съм бил можел да свържа*** *Черкювското поле със селото.* (А. Каралийчев) ***Нямало било да напише*** *никакви глупости!* ***Не*** *му* ***вярвай,*** *това е поредното му празнословие...* (П. Славински) *И казват, че никога през целия си живот цар Иваница* ***не бил изпитвал*** *по-велика радост.* (Ф. Попова-Мутафова) ***Нямало било да е завършил*** *гимназия дори до днес.* (Д. Попов) *Той* ***не биде осъден*** *на смърт, а на вечни окови...* (А. Страшимиров) *Който между нас* ***не умее*** *да говори отсечено,* ***не бива изслушван.*** (А. Страшимиров) *Лозята* ***не бяха обрани.*** (Г. Стаматов) *Дори да се изповядах при тия люде като пред господя,* ***не щях да бъда оправдан,*** *защото съдници* ***не могат*** *да съдят дявола в човека, а съдят човек.* (Е. Станев) *Ако* ***не беше дошел*** *в чифлика заради мене, той* ***нямаше да бъде убит.*** (Й. Йовков) *Е, такива глупости, моля ви се, и в Народното събрание* ***не са говорени...*** (Елин Пелин) *...че трябва да издържа несретата в благородните си стремежи и че – той* ***не ще бъде оставен.*** (А. Страшимиров) *Те никога* ***няма да бъдат победени.*** (Б. Райнов) *Вратата никога* ***не биваше затваряна.*** (М. Марчевски) ***Не бъди проклето,*** *детето ми!* (А. Каралийчев) *Па че и тука ни се делят пътищата:* ***не ни е било съдено*** *да бъдем на един ум!* (А. Страшимиров) *Даже в галериите на перникшата мина Мечев* ***не е бивал*** *тъй* ***обиждан.*** (А. Страшимиров) *Той споменава още за някаква буря – дали* ***не сме щели да бъдем нападнати*** *тука и уловени?* (Ив. Вазов) *Туземците* ***не бивали заблуждавани,*** *тъй като* ***нямало*** *никаква нужда.* (М. Марчевски) *Щял съм бил да бъда опропастен, ако* ***не бъдели взети*** *навреме мерки.* (Д. Попов) *Сам царят без малко* ***не бил пленен.*** (Ф. Попова-Мутафова)

Забележка: В общи линии илюстрациите следват последователността в изложението за отрицателните глаголни форми.

4.4. Именни морфологични категории

Именните морфологични категории в съвременния български език са три. При това само категорията **положение** (определеност~неопределеност) обхваща всички имена – съществителни, прилагателни, числителни, и голяма част от местоименията. Категория **степенуване** притежават само качествените прилагателни имена (в известен смисъл и произлезлите от тях наречия), а категорията **падеж** (и то в редуциран вид) – само някои местоимения, и що се отнася до звателните форми – малка част от съществителните имена.

4.4.1. Морфологична категория положение

Категорията **положение** (определеност~неопределеност) е една от безспорните категории за българските граматици – тя присъства във всички системни описания на българския език. На нея са посветени много изследвания на изтъкнати български езиковеди. В някои отношения нещата са изучени до прецизност, например механизмът на членуването, но редица същностни проблеми не са решени. В този смисъл изразяваме становище, че това е категорията, по отношение на която българистиката е длъжник. Става дума за следното:

а) Категорията е една от екзотичните прояви на съвременния български език, доколкото не е присъща на нито един от останалите славянски езици. В същото време тя присъства в най-задълбочено изучените европейски езици (английски, немски, френски, испански, италиански и др.) и би следвало резултатите от проучванията на западноевропейските учени да дадат някакво отражение върху проучванията в България, особено що се отнася до семантичния потенциал на цялата категория. От трета страна обаче, във формален план българската категория значително се отличава от същата (или подобната) категория в споменатите езици (има най-близки паралели със съответната категория в румънския език). Докато в западноевропейските езици формалното противопоставяне е еквиполентно (срв. например във френския език: *un livre – le livre*; и двата члена са маркирани съответно с *un* и *le*), в българския език противопоставянето е привативно: *книга* (няма морфема) – *книгаТА* (налице е определителна морфема, определителен член). Да не говорим за това, че изразяването на маркираното значение е в рамките на синтетична словоформа, т.е. налице е по-висока степен на граматикализация. Това показва, че съпоставителните изследвания между българския език и споменатите (разбира се, и други) западноевропейски езици могат да предоставят задоволителни резултати и за двете страни в съпоставката.

б) Не е открито инвариантното значение на т.нар. определителен член. Това значение се нарича определеност, но е известно, че включва три съставки, които трудно се обединяват семантично, въпреки че са изразени от един и същ формален показател (т.нар. индивидуална, количествена и родова определеност).

в) Не е установено главното значение на немаркирания член на категорията (разбира се, и наименованието му). За общото значение на немаркирания член проблеми няма. Щом сме приели, че маркираното значение се нарича определеност, общото значение ще бъде неопределеност. Остава открит въпросът, дали след установяване на инвариантната семантика на членната морфема, названието ще остане същото. От друга страна, е сигурно, че главното значение на немаркирания член ще бъде открито едва след установяването на споменатата инвариантна семантика.

г) Не е решен въпросът с т.нар. неопределителен член в българския език. Става дума за "неопределители" като *един, една, едно, едни, някой, някои* и др. Ако се приеме наличието на такъв член (той, разбира се, не може да бъде "неопределителен", щом има формално немаркирани неопределени форми от типа *книга* – трябва да му се търси друго название), категорията би станала тричленна (*книга, една книга, книгата*), тъй като не може да се пренебрегне формално немаркираният член, нито пък да се декларира тъждество между него и члена, маркиран с *един* или *някой*.

По наше мнение, на този етап от развитието на българския език не е логично да се приеме наличието на неопределителен член от типа *една книга*. Мястото му е в периферията на функционално-семантичното поле на категорията.

д) Категорията все още няма наименование, подобно на време, залог, наклонение, род, число, лице и под., т.е. наименование, което да обединява и двата члена на категорията. Използваното в практиката наименование определеност е неточно, тъй като (съгласно утвърдените термини) това е названието на маркирания член на категорията. Същото би било, ако наречем категорията число – множественост, категорията залог – страдателност, категорията статус – отрицателност и т.н. Доколкото това не се прави, не можем да приемем и наименованието определеност.

Да се назове категорията членуване, също е неточно, тъй като този термин означава механизма на формиране на маркирания член и пак не обхваща цялата категория.

Може би най-точно е названието определеност~неопределеност, но това пък е наименованието на формално-семантичната опозиция в категорията (съгласно утвърдените термини определеност и неопределеност). Да се използва такъв тип название, би било равностойно на

това да се нарече категорията число множественост~немножественост, категорията залог – пасивност~непасивност и т.н. Не че това е неправилно по принцип, но щом за останалите категории имаме обобщаващи названия, изискването за еднотипност налага да имаме такова название и за разглежданата категория. Може да се предполага, че когато се реши въпросът за инвариантната семантика, носена от членната морфема, по естествен път ще се реши и въпросът за наименованието на категорията и на нейните граммеми. За съжаление всичко, открито досега, не задоволява.

Единственият български учен (верен на чувството си за системна организация на явленията), който назовава тази категория, отчитайки както маркираното, така и немаркираното значение, е Ал. Теодоров-Балан. Той я нарича **положение** – определено и неопределено. Нямаме никакви претенции, че именно това е най-подходящото наименование на категорията, но щом веднъж вече е използвано (така постъпихме и при категориите таксис и статус) и щом не можем да предложим нещо по-добро (поради неизяснените семантични отношения в категорията), на този етап ще го приемем.

Семантичното съдържание на морфологичната категория положение се основава на отношението на явленията, означени с имена, към конкретността – индивидуална, количествена, обобщаваща. Категорията се изгражда върху формално-семантичната привативна опозиция определеност~неопределеност. Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

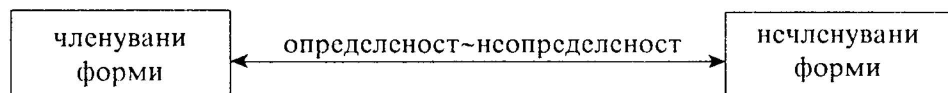

В рамките на категорията се противопоставят две граммеми с еднородно съдържание:

а) Граммемата **определеност** изразява конкретност на явленията, означени с имена. Тази конкретност може да бъде три типа:

– **индивидуална определеност**, например *На масата лежи книга. КнигаТА е на Иван*;

– **количествена цялостност**, например *Войници от ротата на Петров отидоха на кино. ВойнициТЕ от ротата на Петров отидоха на кино*;

– **генерична (родова) определеност**, например *Дървото е растение.*

б) Граммемата **неопределеност** изразява липса на данни за конкретност или неконкретност на явленията, означени с имена.

Формални показатели на категорията са:

а) Носители на маркираното значение **определеност** са морфемите:

– за единствено число в мъжки род: *-ЪТ, -Ъ, -ТА, -ТО*;
в женски род: *-ТА*;
в среден род: *-ТО*;

– за множествено число: *-ТЕ, -ТА* (в зависимост от гласния звук, на който завършва нечленуваната форма).

Маркерите на определеността заемат крайно място в именната словоформа, т.е. след родовите и числовите морфеми.

б) **Неопределените форми** са немаркирани.

Забележка: Според някои учени (например Ю.С. Маслов) формален показател на определеността е морфемата *-Т-*, а горепосочените морфеми представляват съчетания на определителната морфема с морфемите, изразяващи род и число. Концепцията наистина е убедителна, но смущават т.нар. кратки членувани форми от мъжки род, при които в резултат на фонетични промени като формален показател на определеността се е наложила морфемата *-Ъ*. Морфемата *Т* е отпаднала по принципа на икономията, тъй като информацията, носена от *-ЪТ* и *-Ъ*, е една и съща.

Определени (членувани) форми на съществителните имена:

а) За мъжки род: *столЪТ, стола* [столЪ], *столовеТЕ; водачЪТ, водача* [водачЪ], *водачиТЕ; другарят* [другар'ЪТ], *другаря* [другар'Ъ], *другариТЕ; денят* [ден'ЪТ], *деня* [ден'Ъ], *дниТЕ; боят* [бойЪТ], *боя* [бойЪ], *боевеТЕ*;

– съществителните имена от мъжки род, които в единствено число завършват на *-А*, получават членна морфема *-ТА*: *войводаТА, бащаТА, владикаТА, слугаТА* и пр.;

– съществителните имена от мъжки род, които в единствено число завършват на *-О* или *-Е*, получават членна морфема *-ТО*: *дядоТО, вуйчоТО, аташеТО* и пр.

Забележка: Последните два случая са още едно доказателство, че същинският носител на определеността е морфемата *-Т-*, а останалото е повторение на родови и числови морфеми.

б) За женски род: *женаТА, жениТЕ; водаТА, водиТЕ; костТА, костиТЕ; вечерТА, вечериТЕ.*

в) За среден род: *селоТО, селаТА; блатоТО, блатаТА; момчеТО, момчетаТА; училищеТО, училищаТА.*

Определени (членувани) форми на прилагателните имена: *веселият* [веселийЪТ], *веселия* [веселийЪ], *веселаТА, веселоТО, веселиТЕ, по-веселият* [по-веселийЪТ], *по-веселия* [по-веселийЪ], *по-веселаТА, по-веселоТО, по-веселиТЕ, най-веселият* [най-веселийЪТ], *най-веселия* [най-веселийЪ], *най-веселаТА, най-веселоТО, най-веселиТЕ*;

зеленият [зеленийЪТ], *зеления* [зеленийЪ], *зеленаТА, зеленоТО, зелениТЕ*;

селският [селскийЪТ], *селския* [селскийЪ], *селскаТА, селскоТО, селскиТЕ.*

Определени (членувани) форми на числителните имена:

а) Бройни числителни: *единият* [единийЪТ], *единия* [единийЪ],

еднаТА, едноТО, едниТЕ; дваТА, двеТЕ, триТЕ, четириТЕ, петТЕ, десетТЕ, дванадесетТЕ, двадесетТЕ, петдесетТЕ, стоТЕ.

б) Редни числителни: *първият* [първийЪТ], *първия* [първийЪ], *първаТА, първоТО, първиТЕ*;

дванадесетият [дванадесетийЪТ], *дванадесетия* [дванадесетийЪ], *дванадесетаТА, дванадесетоТО, дванадесетиТЕ*;

петдесетият [петдесетийЪТ], *петдесетия* [петдесетийЪ], *петдесетаТА, петдесетоТО, петдесетиТЕ*;

двадесет и третият [двадесет и третийЪТ], *двадесет и третия* [двадесет и третийЪ], *двадесет и третаТА, двадесет и третоТО, двадесет и третиТЕ.*

Определени (членувани) форми на местоименията:

а) Притежателни: *моят* [мойЪТ], *моя* [мойЪ], *мояТА, моеТО, моиТЕ*;

твоят [твойЪТ], *твоя* [твойЪ], *твояТА, твоеТО, твоиТЕ*;

неговият [неговийЪТ], *неговия* [неговийЪ], *неговаТА, неговоТО, неговиТЕ*;

нейният [нейнийЪТ], *нейния* [нейнийЪ], *нейнаТА, нейноТО, нейниТЕ*;

нашият [нашийЪТ], *нашия* [нашийЪ], *нашаТА, нашеТО, нашиТЕ*;

вашият [вашийЪТ], *вашия* [вашийЪ], *вашаТА, вашеТО, вашиТЕ*;

техният [технийЪТ], *техния* [технийЪ], *тяхнаТА, тяхноТО, техниТЕ.*

б) Възвратно-притежателни: *своя* [свойЪ], *своята, своеТО, своиТЕ.*

в) Показателни: *толкавият* [толкавийЪТ], *толкавия* [толкавийЪ], *толкаваТА, толкавоТО, толкавиТЕ.*

толчавият [толчавийЪТ], *толчавия* [толчавийЪ], *толчаваТА, толчавоТО, толчавиТЕ.*

г) Обобщителни: *всичкият* [всичкийЪТ], *всичкия* [всичкийЪ], *всичкаТА, всичкоТО, всичкиТЕ.*

Определени (членувани) форми на самостоятелно употребените причастия:

а) Сегашни деятелни причастия: *пишещият* [пишештийЪТ], *пишещия* [пишештийЪ], *пишещаТА, пишещоТО, пишещиТЕ.*

б) Минали свършени деятелни причастия: *писалият* [писалийЪТ], *писалия* [писалийЪ], *писалаТА, писалоТО, писалиТЕ.*

в) Минали страдателни причастия: *писаният* [писанийЪТ], *писания* [писанийЪ], *писанаТА, писаноТО, писаниТЕ.*

В чисто езиков аспект разлика между определените форми за мъжки род, членувани с *[-ЪТ]* (пълен член) и *[-Ъ]* (кратък член), няма. Става дума за правописно правило, което не намира опора в говорната езикова практика на нито един диалект. То не е и правоговорна норма. Самото правило гласи, че пълен член се пише в именителен падеж. Във всички останали случаи следва да се пише кратък (непълен) член. Доколкото

обаче говорещият български език (като роден) няма езиково съзнание за падежни отношения, правилото създава много сериозни затруднения. Налага се то да бъде обяснявано по твърде сложен начин, свързан със синтактичните особености на именителния падеж. За предпочитане е да се използват съществуващите падежни остатъци в съвременния български език, т.е. формата, предизвикваща съмнения, да се замества в текста с именителната местоименна форма *той* или косвената *го (него)*. Ако е възможна замяната с *той*, трябва да се напише пълен член, ако пък е логична замяната с *го*, членът е непълен (кратък). Например ако пред нас стои въпросът, как да напишем израза *Ето човекът!* или *Ето човека!*, ще установим, че правилно е второто, тъй като при споменатото заместване ще получим съвсем естественото изказване *Ето го!* за разлика от неестественото *Ето той!*

4.4.2. Морфологична категория степенуване

Категорията **степенуване** никога не е будила колебания относно наличието си в българския език и присъства във всички негови системни описания. Тя е присъща на всички славянски езици, както и на езиците от индоевропейското семейство, като, разбира се, средствата за изразяването ѝ са различни. И въпреки това (а може би именно поради това) тя не е била обект на обстойни изследвания (изключение правят проучванията на Ст. Буров).

а) Степенуването е типична именна категория. Изолираните случаи от говорната практика за степенуване на глаголи (*по обичам, най обичам* и под.) и на съществителни имена (*по юнак, най юнак*) не могат да разколебаят този факт. В същото време тя има крайно ограничен обхват – характерна е само за качествените прилагателни имена. Що се отнася до степенуването на наречията, произлезли от качествени прилагателни имена, вече се присъединихме към становището, че те представляват адвербиализирани форми на прилагателни имена за сравнителна и за превъзходна степен.

б) Широко разпространено е мнението, че категорията степенуване се изгражда върху тричленна йерархична опозиция. В този смисъл опозицията би следвало да бъде позитивност~ компаративност~суперлативност, а отношенията в категорията биха могли да се представят по следния начин:

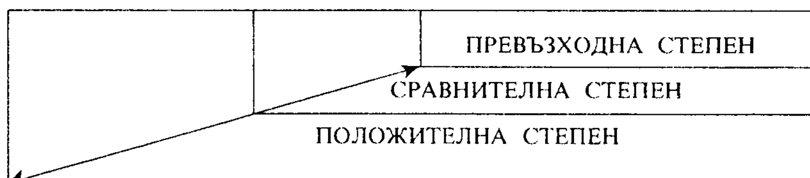

Вече категорично изразихме становището, че опозиции от този тип в съвременния български език не съществуват, включително и при категорията степенуване, където планът на съдържание, свързан именно с йерархия на един и същ признак, насочва към такава характеристика. Отношението между маркираните членове като цяло и немаркирания член характеризирахме с опозицията сравнителност~несравнителност, а отношението между маркираните членове помежду им като превъзходност~непревъзходност. Явно е, че трябва да се откажем от втората характеристика, тъй като тя назовава привативна опозиция, а отношенията между сравнителната и превъзходната степен (като между два маркирани члена) може да бъдат само еквиполентни. Първата опозиция ще преименуваме в съпоставителност~несъпоставителност.

Семантичното съдържание на морфологичната категория степенуване се основава на способността на качествените прилагателни имена да изразяват относителна разлика или превъзходство в признаците на определяните от тях явления (О.С. Ахманова и др.). Категорията е тричленна – с два маркирани и един немаркиран член. Основна формално-семантична опозиция в нея е съпоставителност~несъпоставителност (контрастивност~неконтрастивност), а вече в рамките на маркираната съпоставителност е валидна еквиполентната опозиция превъзходност~сравнителност (суперлативност~компаративност). Отношенията в категорията може да се представят по следния начин:

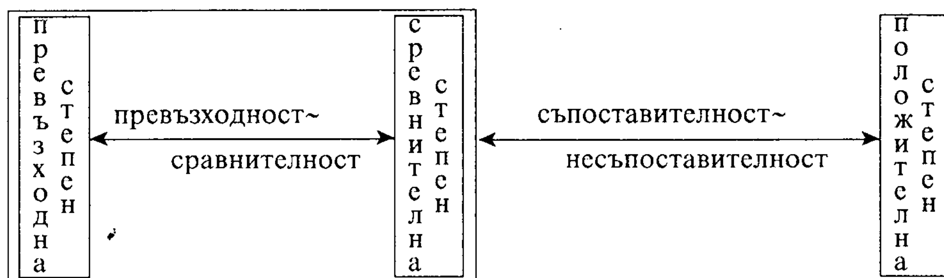

В рамките на категорията се противопоставят три грамеми с еднородно съдържание:

а) Грамемите сравнителна степен и превъзходна степен са обединени от значението **съпоставителност**, т.е. съпоставянето на признак, присъщ на две или повече явления или пък на едно и също явление, но в различно време:

– грамемата **сравнителна степен (компаратив)** изразява относителна степен на признак в съпоставка със същия признак у други явления (две или повече) или пък при същото явление, но в различно време;

– грамемата **превъзходна степен (суперлатив)** изразява висша степен на признак, присъщ на редица еднородни явления (повече от две) или

пък на едно и също явление, но в различно време.

б) В общото си значение (несъпоставителност) грамемата **положителна степен (позитив)** изразява липса на данни за съпоставителност или положителност на признак, а в главното си значение (положителност) – наличие на признак.

Формални показатели на категорията са:

а) Формите за **сравнителна степен** са маркирани с предпоставената частица-морфема *ПО-*.

б) Формите за **превъзходна степен** са маркирани с предпоставената частица-морфема *НАЙ-*.

в) **Положителните форми** са немаркирани.

Формите за **сравнителна степен** се образуват от всички положителни форми на качествените прилагателни имена, като към тях се предпостави частицата-морфема *ПО-*: *по-весел, по-весела, по-весело, по-весели; по-веселият, по-веселата, по-веселото, по-веселите.*

Формите за **превъзходна степен** се образуват от всички положителни форми на качествените прилагателни имена, като към тях се предпостави частицата-морфема *НАЙ-*: *най-весел, най-весела, най-весело, най-весели; най-веселият, най-веселата, най-веселото, най-веселите.*

4.4.3. Морфологична категория падеж

По начало падежът е твърде спорна категория: някои я определят като морфологична, други – като синтактична, трети – като морфологосинтактична, а има и такива, които въобще я отричат като единна категория, тъй като не могат да открият инвариантно значение при грамемите ѝ. Все пак голямото мнозинство изследователи не оспорват категориалния характер на падежа, който обикновено е дефиниран като граматична категория на имената, изразяваща отношението на означения с тях предмет към други предмети, признаци или процеси от действителността (О.С. Ахманова и др.).

Съвсем естествено е, че за определяне вида на категориалния характер на падежа решаващо е наличието на план на изразяване, присъщ на морфологична категория, т.е. на редове граматични форми. На няколко места в това изложение изразихме становището си за аналитичните словоформи и за това, че за аналитични словоформи може да се говори само при глагола (същата концепция се приема и за останалите славянски езици). Някои автори обаче приемат за аналитични словоформи съчетанията от предлог и име и застават на позицията, че в българския език съществува морфологична категория падеж при имената. От наша гледна точка тази концепция е неприемлива – съчетанието от предлог и име изразява отношения на равнището на синтаксиса и това се потвърждава от положението в предимно синте-

тични езици като руския, чешкия, полския и т.н. Следователно става дума за словосъчетания, а не за граматични форми, т.е. изразяването на падежни отношения при имената е синтактично. В този смисъл сме съгласни с Л. Андрейчин, който отбелязва, че в определенията на Ал. Теодоров-Балан за падежите в българския език личи съобразяване с два критерия – синтактичен и семантичен, но не и морфологичен.

Становището за липса на морфологична категория падеж в съвременния български език не може да бъде разколебано нито от сравнително живата употреба на звателни форми, нито от родително-винителните падежни остатъци, които отдавна са излезли от употреба и представляват интерес само като обект на историята на българския език. Именно тези остатъци обаче дават основания на Ст. Младенов (1979) да твърди, че са налице достатъчно форми, "щото бихме могли да съставим почти напълно някои стари образци в единствено число въз основа на днешния език". Подобно на Ал. Теодоров-Балан и той споменава за "аналитични форми, които се състоят от съответен предлог и именителен-винителен падеж като казус генералис" (пак там). В публикуваната през 1939 г. *Граматика на българския език*, съвместно дело на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, са отбелязани четири падежа (именителен, звателен, дателен, винителен), представено е и склонение на имена от мъжки и женски род. Тази концепция също е много уязвима. Прав е К. Мирчев (1954), когато твърди, че "основният въпрос на българската историческа граматика – разпадането на падежните форми и тяхното заместване с аналитични конструкции, е представен у Ст. Младенов доста неприемлива, във видимо противоречие с историческите и съвременните факти".

Що се отнася до местоименията, тук почти никой не оспорва наличието на падежни форми – главно при личните местоимения и още при въпросителните, относителните, неопределителните, отрицателните и обобщителните местоимения. Отбелязват се и падежни остатъци при някои други местоимения (*своего, тогова, тогози, томува*). Е.В. Чешко (1959) например изгражда своята "падежна теория" именно на основата на падежните форми при местоименията, като търси останалите средства за изразяване на същите граммеми при съществителните имена. При това за нея категорията е морфологична. Според застъпваните в този труд концепции категорията в представяния от Е.В. Чешко вид е функционално-семантична, а не морфологична.

Категорично становище срещу приемането на категория падеж изразява П. Пашов (1962). Според него "в съвременния български език падежи като редовни форми няма, и то при всички имена, включително местоименията, включително личните местоимения. С една дума казано в нашия днешен език липсва граматическа категория падеж. Налице са само остатъци от разрушената падежна система, отломъци, форми,

които наричаме падежни остатъци. Те не влизат в системата на езика, нямат редовна употреба и задължителност..." Ще трябва да се съгласим, че в почти всичко П. Пашов има право. В контекста на общия упадък на падежната система (дори и при местоименията) той обяснява запазването на грамемата винителен падеж при личните местоимения със суплетивизма – *той* и *него* се схващат като отделни думи. Форми от съвременно гледище се отбелязват при въпросителните (и производните от тях) местоимения – *кой, кого, кому, който, когото, комуто* и т.н., но общоизвестно е, че дателните форми (*кому, комуто, някому, никому, всѐкиму*) са в пълния смисъл на думата архаизми, а винителните форми (*кого, когото, някого, никого, всекиго*) се крепят до голяма степен на нормативната граматика. По-сложен е въпросът с енклитичните кратки форми на личните местоимения, но според П. Пашов "те са станали един вид служебни думи, нещо като частици, които "загатват" прякото и непрякото допълнение".

Както се вижда, специалистите изказват основателни съмнения за съществуването на морфологична категория падеж дори и при местоименията. Това ни дава достатъчно основания да подминем категорията в описанието на българския език, но и в този случай ще останем коректни към наличието на словоформи и ще ги представим в рамките на морфологична категория, като имаме предвид падежните форми при въпросителните (и производните от тях) местоимения и звателните форми при част от съществителните имена.

Семантичното съдържание на морфологичната категория падеж се основава на отношенията между явленията, означени с имена. Основното формално-семантично противопоставяне в категорията би могло да се нарече пряк падеж~косвен падеж. Обикновено под пряк падеж се разбира немаркираният именителен падеж, но в езици от преобладаващо аналитичен тип като българския за пряк падеж се приема и винителният, доколкото не изисква допълнителни средства за аналитично изразяване и се свързва със синтактичните функции на прякото допълнение. В този случай в рамките на прекия падеж съществуват вече субектно-обектни отношения в зависимост от отношението на явлението, означено с име, към действието (О.С. Ахманова). Субектността е признак на именителния падеж, а обектността – на винителния падеж.

Следователно отношенията в категорията падеж, доколкото тя съществува в съвременния български език, биха могли да се представят по следния начин:

а) При местоименията, притежаващи падежни форми:

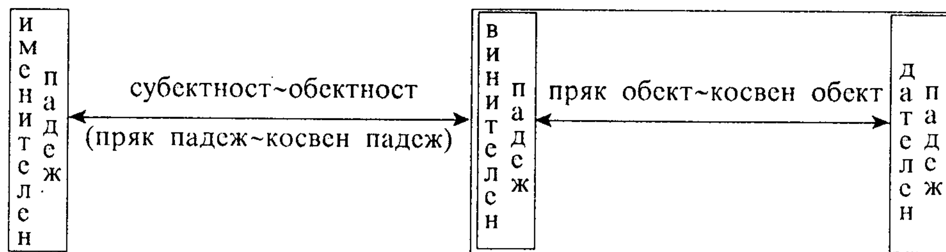

б) При съществителните имена:

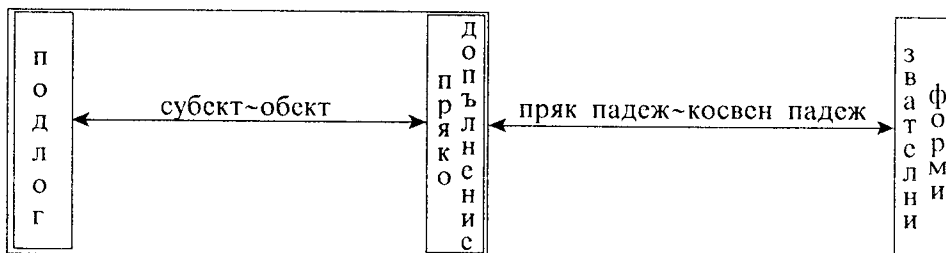

В рамките на категорията при въпросителните, относителните, неопределителните, отрицателните и обобщителните местоимения се противопоставят три грамеми с еднородно съдържание:

а) Грамемата **именителен падеж (номинатив)** изразява субектни функции на явленията, означени с местоимения.

б) Грамемата **винителен падеж (акузатив)** изразява пряк граматичен обект или различни обстоятелствени отношения (временни, пространствени, количествени и др.).

в) Грамемата **дателен падеж (датив)** изразява косвен граматичен обект или различни обстоятелствени отношения (временни, пространствени, количествени и др.).

В рамките на категорията при съществителните имена се противопоставят две грамеми с еднородно съдържание:

а) **Общата форма (казус генералис)** изразява липса на данни за падежни отношения. Употребена самостоятелно, на синтактично равнище носи едновременно значенията субектност и обектност.

б) **Звателната форма (вокатив)** изразява обръщение, призив (О.С. Ахманова).

Формални показатели на категорията са:

а) **Формите за именителен падеж** са немаркирани. Същото се отнася и за **общата форма (казус генералис)** на съществителните имена.

б) **Формите за винителен падеж** са маркирани с морфемата *-ГО*.

в) **Формите за дателен падеж** са маркирани с морфемата *-МУ*.

г) **Звателните форми** са маркирани с морфемите:

– за мъжки род: *-Е, -О, -У*;

– за женски род: *-О, -Е*.

Забележка: Всички падежни морфеми заемат крайна задна позиция в именната словоформа. Изключение правят формите на относителното местоимение, при което падежната морфема стои пред словообразуващата морфема *-ТО*.

Падежните форми при местоименията са:

а) Въпросителни местоимения:

Именителен падеж:	*кой*;
Винителен падеж:	*коГО*;
Дателен падеж:	*коМУ (на кого).*

б) Относителни местоимения:

Именителен падеж:	*който*;
Винителен падеж:	*коГОто*;
Дателен падеж:	*коМУто (на когото).*

в) Неопределителни местоимения:

Именителен падеж:	*някой, еди-кой, кой-годе, кой да е*;
Винителен падеж:	*някоГО, еди-коГО, коГО-годе, коГО да е*;
Дателен падеж:	*някоМУ (на някого), еди-коМУ (на еди-кого), коМУ-годе (на кого-годе), коМУ да е (на кого да е).*

г) Отрицателни местоимения:

Именителен падеж:	*никой*;
Винителен падеж:	*никоГО*;
Дателен падеж:	*никоМУ (на никого).*

д) Обобщителни местоимения:

Именителен падеж:	*всякой, всеки*;
Винителен падеж:	*всякоГО, всекиГО*;
Дателен падеж:	*всякоМУ (на всякого), всекиМУ (на всекиго).*

е) У някои автори от по-старите поколения е възможно да се открият и падежни форми на показателни местоимения:

Именителен падеж:	*този, онзи*;
Винителен падеж:	*тоГОзи (тоГОз, тоГОва), оноГОзи (оноГОва)*;
Дателен падеж:	*тоМУ (тоМУва), оноМУва.*

Забележка: Изброените местоименни форми са само за единствено число, мъжки род и са валидни само за лица.

Кой** не е внесъл още?* (Г. Караславов) ***Който** каже де е свърталището на разбойниците, ще бъде помилван.* (Л. Стоянов) *Минаха пет минути и четиридесет и три секунди! – съобщи* ***някой *с тържествена дикция на радиоговорител.* (И. Петров) ***Никой** не се сещаше да му помогне.* (И. Петров) *...**всякой** гледа само да бъде напред...* (Ив. Вазов) ***Всеки** с името си!* (Й. Йовков)

***Кого** срещаш?* (Д. Талев) *... избиваха, **когото** срещнат, а когато нямаше кого, поваляха жени и деца.* (Л. Стоянов) *Не намериха*

никого... (Ив. Вазов) *"Нова българска граматика за* ***всякого****"* (Ал. Теодоров-Балан) *Денем планината е отворена за* ***всекиго.*** (А. Дончев) *Нали е работата да омаскарим тогоз-****оногоз*** *– за туй нещо не се иска кой знае каква философия.* (А. Константинов)

Искате да купим тютюна на "Марица", а не питате ***кому*** *ще го продадем.* (Д. Димов) *Не ти,* ***комуто*** *се кланят калугери и попове и* ***комуто*** *свещи палят православните скотове.* (Хр. Ботев) *...но и се чувствувах виновен, че с моите въпроси губя* ***някому*** *времето.* (М. Семов) *Тук Адамов не позволяваше* ***никому*** *да се обади и дори ставаше опасен.* (Й. Йовков) ***И всекиму*** *добро струва, само, знайте, за парата...* (Хр. Ботев) *Чест* ***томува*** *що над рало гръб превива в жар и хлад...* (П.Р. Славейков) *Срам* ***тому,*** *що глупо тужи, лист прошепва, той немей!* (П.Р. Славейков) *А прочете ли молитвата, псетата се пущат свободно и тежко* ***томува,*** *когото срещнат и не познаят.* (А. Дончев)

Звателните форми на съществителните имена имат следните особености:

а) От мъжки род:

– *ИванЕ, СтоянЕ, ДимитрЕ, синЕ, братЕ, народЕ, дъбЕ, градЕ*;

– *работникО, юнакО, мъжО, сеячО, земеделецО, стрелецО, българинО, славянинО*;

– *учителю* [учител'У], *другарю* [другар'У], *ратаю* [ратайУ], *славею* [славейУ].

б) От женски род:

– *мамО, какО, бабО, горО, душО, земьО, планинО, ЕленО, СтоянО, ЗлатО*;

– *СтойкЕ, ЗлаткЕ, СтанкЕ, НонЕ, БонЕ, ЦонЕ, гълъбицЕ, гургулицЕ.*

в) Звателни форми нямат:

– съществителните имена от среден род;

– съществителните имена в множествено число;

– преобладаващата част от неличните съществителни имена от мъжки и женски род;

– личните собствени съществителни имена от мъжки род, окончаващи на *-ОЙ, -А, -О, -Е, -И*, например *Станой, Никола, Илия, Кольо, Минчо, Гоце, Даме, Георги, Евстати* и др.

Отче Евтиме, *защо мълчиш?* (Е. Станев) ***Страхиле, брате*** *мой!* ***Побратиме!*** (О. Василев) *Ставай,* ***разбойнико,*** *да те науча аз тебе как се краде чужда царевица.* (Г. Караславов) *С какво друго можеше да се утешиш, велики* ***пастирю?*** (Е. Станев) *Кажи,* ***войводо!*** (О. Василев) ***Земьо,*** *отвори се! Бе* ***стрино,*** *думам, аз какво съм крив, защо кълнеш?* (Е. Станев) *Мълчи,* ***глупачке!*** (О. Василев) ***Нанке-е-е!*** (А. Каралийчев) ***Ивано,*** *нещастна моя* ***жено,*** *опитай се да го*

забравиш. (О. Василев) ***Нийо!*** *– чу се по-близо гласът на чорбаджи Аврама.* (Д. Талев)

4.5. Лексикално-граматични категории

Това са категории, при които дадени граматични значения се изразяват на равнището на лексемата (включително и чрез граматични морфеми), т.е. дадена граматична характеристика се оказва присъща на цялата дума в различните ѝ граматични форми. Повечето от тези категории (а може би и всички) имат паралели сред морфологичните категории, т.е. при една част на речта категорията е морфологична, а при друга – лексикално-граматична. Планът на съдържание на тези две категории е един и същ, като се различават в плана на изразяване. Именно поради това изложението в този раздел ще бъде максимално стегнато и ще акцентуваме на формалната страна. Единствената лексикално-граматична категория, на която ще бъде отделено по-голямо място, е видът на глагола, тъй като неин аналог не бе представен сред морфологичните категории. Останалите са род при съществителните имена, лице – при личните и притежателните местоимения, число – при личните и притежателните местоимения, падеж – при личните местоимения.

4.5.1. Вид на глагола

Категорията **вид на глагола** е една от характерните особености на славянските езици и на българския език в това число. Тя е била и продължава да бъде обект на разностранни изследвания, проблематиката ѝ си остава все още загадъчна и спорна. Твърде спорен е например въпросът за категориалната характеристика на глаголния вид, който на практика се свежда до това, дали трябва да се приемат видови форми, или глаголи от свършен и от несвършен вид. В първия случай категорията ще бъде морфологична, а във втория – лексикално-граматична. Самият факт, че разглеждаме вида на глагола в раздела за лексикално-граматичните категории, вече показва нашето отношение към характеристиката му, но въпреки това ще направим кратък обзор на становищата на наши и чуждестранни българисти по въпроса за неговата същност.

а) По традиция в българската граматична литература се говори за глаголи от свършен и от несвършен вид. Без да се спираме на началните опити за изясняване и характеризиране на тази категория, ще посочим, че още в първата научна граматика на българския език – Кратка българска граматика (1936) на П. Калканджиев, е отбелязано: "По вид глаголите биват: начинателни, свършени и несвършени." Във второто

издание на същата граматика (1938) въпросите за вида на глагола са осветлени по-обстойно, но концепцията, на която спираме вниманието си, остава непроменена. Отпаднал е само начинателният вид. Такава е позицията и на Ст. Попвасилев: "По вид глаголите биват свършени и несвършени...". И все пак становището, че видът на глагола не е словоизменителна (т.е. морфологична) категория, е изяснено в пълнота за първи път от Н. Костов (1939): "По вид българският глагол не се мени, както се мени по време, лице, число и начин (наклонение – бележка *И.К*). По вид глаголите се поделят на два големи дяла. Глаголите *купувам* и *да купя* не са форми на една и съща дума, както не са форми на една и съща дума и съществителните *селянин* и *селяк*. Глаголът от единия вид с всичките си форми няма нищо общо в менитбата си с формите на съответния глагол от другия вид."

Такова е мнението и на съвременните български граматици. Според Ст. Стоянов (1964) "глаголният вид е самостойно граматическо значение, а не парадигматическо. Така, както всяко съществително има определен и постоянен род, всеки глагол има постоянно граматическо значение вид, което не се мени при образуването на различни форми, т.е. при спрягането му... Двойки глаголи като *напиша – написвам, прочета – прочитам, събера – събирам* и пр. имат различни основи и принадлежат към различни спрежения, т.е. имат отделни парадигми. Поради това в българската граматична и лексикографска литература те се разглеждат като отделни думи, като отделни лексеми". Подобна позиция заема и Л. Андрейчин. И той пише за глаголи от свършен и от несвършен вид или за двойки глаголи от свършен и от несвършен вид.

б) Противоположно е становището на Ю.С. Маслов. Като прави преглед на литературата по въпроса с ясно изразена насоченост, той стига до следния извод: "За нас е несъмнено, че ако се говори за форми от типа *сдуть – сдувать, описать – описывать, решить – решать* и под., те не трябва да се признават за нищо друго освен за форми на една и съща дума, различаващи се помежду си изключително по граматичното значение вид, но напълно съвпадащи по лексикално значение и по начин на действие." Като отбелязва, че в сравнение с останалите славянски езици българският език е изградил единна и пълна система на имперфективация, т.е. че от всеки свършен глагол може да се образува несвършен чрез наставките *-а-, -'а-, -ва-*, той определя видовото противопоставяне от посочения тип като морфологична категория. Първичните несвършени глаголи (например *пиша, чета, говоря* и под.) се разглеждат като отделни думи, необразуващи форми за свършен вид, т.е. видово дефективни.

Почти същата позиция се отстоява в академичната *Морфология на съвременния български език* (1983), където материалът за вида е писан

от К. Иванова. Подчертано е, че "За славянската функционално-семантична категория аспектуалност е характерно наличието на морфологично ядро, т.е. на морфологична категория, която изразява характера на действието по най-абстрактен, най-обобщен начин." Противопоставянето *напиша – написвам, разбия – разбивам, почна – почвам* и т.н. се разглежда като противопоставяне между видови форми на един и същ глагол. Такова виждане има и В. Станков (1980): "Смятаме, че в случая по-съществен е фактът, че между глаголите от типа *напиша – написвам* има само граматична, а не лексикална разлика. Поради това формалните съображения не трябва да бъдат пречка за представянето на такива глаголи като форми на една и съща дума."

в) Въпреки че концепцията на Ю.С. Маслов има своята научна логика и достойнства, не би могло да се окачестви като по-приемлива. Очертаната от него морфологична категория оставя настрана значителна част от глаголната лексика. Освен това той не може да намери представителна форма на глагола (а това не е случайно) и посочва двете, например *дам – давам, стана – ставам, напиша – написвам* и др. Повече от ясно е, че това положение не е нормално – глаголът *напиша-написвам* ще има по две форми за всички категории, няма да има представителна форма и т.н. Не сме съгласни и с В. Станков. За нас в морфологията определящи са именно формалните съображения. Що се отнася до някои противоречия в становищата на Л. Андрейчин и Ст. Стоянов, които правилно оценяват *напиша* и *написвам* като отделни лексеми, но наричат категорията граматическа (разбирай морфологична), се дължи на факта, че не прилагат единен критерий при определянето на морфологичните категории в българския език.

Следователно традиционната българска видова концепция е много по-солидно аргументирана и ще приемем, че *напиша* и *написвам*, въпреки почти абсолютното лексикално тъждество, са отделни глаголи в българския език и поради това не може да се говори за морфологична категория вид на глагола. Съгласно пристите в този труд основни положения категорията е лексикално-граматична. Това понятие подчертава категориалния характер на явлението, като, от една страна, го разграничава от разредите, формалните класове и частите на речта, а от друга, отбелязва разликата между него и морфологичната категория в плана на изразяване.

г) И все пак, доколкото подчертахме близостта между морфологичните и лексикално-граматичните категории, както и факта, че всички останали лексикално-граматични категории имат аналози сред морфологичните категории, естествено е да се зададе въпросът – има ли нещо граматикализирано при вида на глагола, и, ако има – какво е то?

До голяма степен възможен отговор на този въпрос може да даде теорията на Св. Иванчев (1971). Според него "на морфологичната

опозиция (разбирай формалната опозиция – *И.К.*) свършен вид~несвършен вид съответстват в семантичен план две основни семантични опозиции с ярко разграничено съдържание и употреба. На единственото значение на свършените форми при всички употреби (актуални и неактуални) – комплексност~непроцесност – съответстват две значения на несвършените форми: некомплексност~процесност и комплексност~непроцесност, разграничаващи се по своята употреба: първото (некомплексност~процесност) – предимно в актуален план, второто (комплексност~непроцесност) – изключително в неактуален план." Първата опозиция е характеризирана като лексикално-граматична, а втората – като чисто граматична (разбирай морфологична – *И.К.*). В първия случай свършен вид се противопоставя на несвършен вид II, а във втория – на несвършен вид I. Следователно приемайки несвършен вид I и несвършен вид II за омонимни форми (или лексеми), Св. Иванчев определя противопоставянето свършен вид~несвършен вид I като морфологично, т.е. *преписвам* в неактуален план е форма на глагола *препиша*, докато в актуален план е отделна лексема, изразяваща некомплексност.

За Св. Иванчев характерът на двете опозиции е различен. Лексикално-граматичната опозиция според него е еквиполентна, тъй като всеки от членовете притежава положителен лексико-граматичен признак: свършеният вид – комплексност, комплексен начин на действие, в повечето случаи резултативен, а несвършеният вид – процесност (според автора – некомплексност), некомплексен начин на действие, в повечето случаи еволютивен с насоченост към някакъв резултат. От друга страна, морфологичната опозиция е привативна – при съвършено еднакво значение на двата члена при противопоставянето (комплексен начин на действие, обикновено резултативен) несвършената форма е маркирана с признака неограничена повторителност или употреба в сегашно историческо време. Заключението на Св. Иванчев е, "че само при тези двойки ние имаме работа с две форми на един и същ глагол".

За т.нар. морфологична опозиция няма спор – тя е привативна и може да се нарече итеративност~неитеративност. Маркиран член както в семантично (със значението итеративност), така и във формално отношение (с морфемите *-а-*, *-'а-*, *-ва-*) е т.нар. несвършен вид I. Що се отнася до лексикално-граматичната опозиция, тя също е привативна и това ясно личи дори в изложението на Св. Иванчев, който нарича членовете на опозицията комплексност и НЕкомплексност. Маркираният член е свършеният вид (с това са съгласни почти всички специалисти), докато несвършеният притежава всички особености на немаркиран член. Разбира се, тук няма да търсим формално противопоставяне в същинския смисъл на думата, тъй като категорията е лексикално-граматична и значението може да се носи от цялата основа.

Следователно ако се приеме теорията на Св. Иванчев, граматикализиран не е видът на глагола (в общоприетото широко разбиране на този термин), а категорията, криеща се под противопоставянето итеративност~неитеративност и смятана обикновено за лексикална категория от начините на действие. На този етап обаче ще разгледаме тази категория в рамките на лексикално-граматичната категория.

Семантичното съдържание на лексикално-граматичната категория вид на глагола се основава на отношението на действието към неговия предел (независимо от говорещото лице, глаголното лице и изказването). Основно семантично противопоставяне в категорията е привативната опозиция цялостност~нецялостност с главно значение на немаркирания член – процесност. Маркиран член на опозицията (със значението цялостност, комплексност, компактност) са свършените глаголи, докато несвършените изразяват липса на данни за цялостност или процесност на действието. В рамките на свършения вид съществува противопоставянето итеративност~неитеративност, което по същество е морфологично, т.е. в актуален план препиша и преписвам са отделни лексеми, а в неактуален план (сегашно историческо време) преписвам е итеративна форма на глагола препиша.

Семантичните отношения в категорията може да се представят по следния начин:

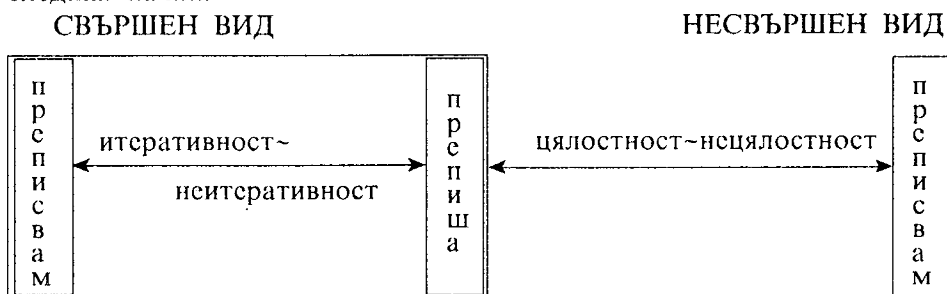

В рамките на категорията се противопоставят две групи лексеми с еднородно съдържание:

а) Групата лексеми **свършен вид** характеризира действието като цялостно, комплексно, компактно (независимо от говорещото лице, глаголното лице и изказването). В нейните рамки се противопоставят две грамеми с еднородно съдържание:

– грамемата **комплексна итеративност** изразява граматически повторително действие в плана на неактуалната употреба (употреба в сегашно историческо време);

– грамемата **комплексна неитеративност** изразява невъзможност за повторителна употреба.

б) В общото си значение групата лексеми **несвършен вид** изразява липса на данни за комплексно или процесно действие, а в главното си

значение изразява процесност.

Формални показатели на морфологичните отношения са:

а) **Итеративността** е маркирана с морфемите *-А-*, *-ВА-*, *-АВА-*.

б) **Неитеративните форми** са немаркирани.

Глаголите от несвършен вид имат следните особености:

а) В съвременния български език по-голямата част от първичните глаголи (от съвременно гледище – непроизводни) са от несвършен вид: *бия, грея, зрея, пиша, пия, плета, правя, спя, чета, ям* и пр.

б) Най-голяма е групата на т.нар. вторични несвършени глаголи, тъй като от всеки свършен глагол в съвременния български език може да се образува вторичен несвършен глагол чрез наставките *-а-*, *-ва-*, *-ава-*, *-ува-*:

– с наставка *-А-* са образувани глаголи като *прочитам, налитам, излитам, преплитам, простирам, намирам, довеждам, отсичам, развличам* и др.;

– с наставка *-'А-* са образувани глаголи като *отговарям, повтарям, разтварям, обикалям, поднасям* и др.;

– с наставка *-ВА-* са образувани глаголи като *преписвам, извиквам, избягвам, помирисвам, разказвам* и др. (тази наставка има най-широка употреба при образуването на вторични несвършени глаголи);

– с наставка *-АВА-* се образуват глаголи като *убеждавам, принуждавам, съкращавам, различавам, нарушавам, наближавам, потушавам* и др.;

– с наставка *-'АВА-* се образуват глаголи като *настоявам, преброявам, разлютявам, помирявам, принизявам, размишлявам* и др.;

– с наставка *-УВА-* са образувани само няколко глагола като *купувам, струвам* и др.

Глаголите от свършен вид имат следните особености:

а) **Първичните свършени глаголи** в съвременния български език според Л. Андрейчин (1980, с. 166) са около 50, а според Ю.С. Маслов (1963, с. 68) заедно с двувидовите те са 97. Такива глаголи са *главя, глобя, дам, даря, кажа, катуря, контузя, купя, лиша, платя, пратя, река, реша, скоча, туря* и др.

б) **Глаголи от свършен вид, образувани с представки.** В съвременния български книжовен език съществуват 18 представки, чрез които се образуват свършени глаголи (обикновено от първични несвършени глаголи). В тези случаи представките изпълняват две функции – словообразуваща и граматична (перфективираща):

– с представка *в- (въ-)*: *вдишам, вдълбая, вдялам, вкарам, вкова, вкопая, вкореня, вместя, впиша, впия, вредя, въвлека* и др.;

– с представка *въз-*: *възбудя, възвратя, възвия, възпея, възродя, възгордея се* и др.;

– с представка *до-*: *добъркам, доваря, довлека, договоря, додера,*

додялам, доживея, долетя, допиша и др.;

– с представка *за-*: *забавя, завлека, загрея, задавя, задуша, заззвъня, зазубря, закърпя, запиша* и др.;

– с представка *из-*: *избавя, избеля, избия, избързам, извия, изгоня, издавя, изкопая, изпея, изпиша, изпия* и др.;

– с представка *на-*: *набера, набия, набуча, навия, нагрея, налея, намажа, напиша, насоча* и др.;

– с представка *над-*: *надброя, надбягам, надвия, надгрея, наддумам, надмеря, надпиша* и др.;

– с представка *о- (об-)*: *обера, обеся, обиграя, обмисля, оборя, опиша, обслужа* и др.;

– с представка *от-*: *отбера, отбия, отвозя, откарам, отклоня, отлетя, отмия, отпиша, отпоря, отправя* и др.;

– с представка *по-*: *побера, побия, поблея, поближа, повозя, повися, поводя, погърмя, подържа, попиша* и др.;

– с представка *под-*: *подбера, подбия, подвея, подготвя, подлея, подлудея, подноcя, подпаля, подпиша* и др.;

– с представка *пре-*: *пребия, пребродя, преброя, пребягам, преваря, превия, преживея, прекарам, препиша* и др.;

– с представка *пред-*: *предвардя, предвещая, предвидя, предпазя, предпиша, предстоя* и др.;

– представка *при-*: *прибера, приготвя, призная, приискам, прилетя, примоля се, припека, припея, припиша* и др.;

– с представка *про-*: *пробия, проблея, прогния, прогоня, продълбая, прокълна, промълвя, пронижа, пропиша* и др.;

– с представка *раз-*: *разбия, разблея се, развеселя, развия, разгоня, раздера, раздробя, размажа, разпиша* и др.;

– с представка *с- (съ-)*: *сбера, събера, сверя, сготвя, сломя, смажа, смеля, сместя, спестя* и др.;

– с представка *у-*: *убия, убода, увардя, уваря, увещая, увия, угася, угрижа, уплаша се* и др.

в) Редица **свършени глаголи** са образувани **с няколко представки**, например *разпределя, донапиша, пренаредя, предначертая, преразпределя, поизнося, изпочупя, доизживея* и др.

г) Голяма група **свършени глаголи** в съвременния български език се употребяват **само с представки**, т.е. от съвременно гледище те не са производни от първични несвършени глаголи: *въведа, доведа, заведа, изведа, наведа, отведа, поведа, подведа, преведа, приведа, проведа, разведа, сведа; взема, наема, поема, приема, снема, отнема, възприема, предприема; вложа, възложа, доложа, заложа, изложа, наложа, обложа, положа, разложа, разположа, подложа, приложа, предложа, сложа; получа, случа, улуча, сполуча; вляза, възляза, изляза, навляза, произляза; внеса, донеса, изнеса, нанеса, отнеса,*

понеса, поднеса, пренеса, принеса, разнеса, снеса, унеса; възпра, допра, запра, опра, подпра, спра; простра, разпростра; затисна, натисна, оттисна, притисна, потисна, стисна и др.

д) **Свършени глаголи, образувани с наставки:**

– с наставка *-н-*: *бодна, викна, врътна, врясна, грейна, гръмна, драсна, жилна, звънна, зейна, кихна, легна, лепна, лизна, махна, мацна, мигна, плисна, пийна, падна, перна, пална, смукна, топна, чукна, шибна, ширна се* и др.;

– някои свършени глаголи се характеризират както от наставка *-н-*, така и от представка, например *сбъдна се, смогна, помогна* и др.;

Забележка: Редица глаголи притежават словообразуваща наставка *-н-*, но не са от свършен вид, например *бръсна, вехна, гасна, шепна* и др.;

– с наставки *-аса-*, *-'аса-*, *-иса-*, *-оса-*, *-диса-*: *сколасам, втасам, зеленясам, плесенясам, харесам, калесам, здрависам, варосам, боядисам, калайдисам* и др.

Според почти всички изследователи на аспектуалността (вида в широк смисъл) съществува и група на т.нар. **двувидови (биаспектни) глаголи**, т.е. глаголи, които в зависимост от контекста може да имат или свършено, или несвършено значение. Ето някои примери, давани от Л. Андрейчин и Ст. Стоянов:

***Ще** ти пиша веднага* (св. вид);

***Пиша** писмо на брат си* (несв. вид);

*Тук на хладилника искам **да пия** една чашка* (св. вид);

***Пия** вода от извора* (несв. вид);

*Отивам **да му благодаря*** (св. вид);

***Благодаря** ви, мили братя, за честта* (несв. вид);

*Какво **видя** там?* (св. вид);

*Погледът мрачен, умът **не види**...* (несв. вид).

За двувидови се приемат всички глаголи, образувани с наставка *-ира-*: *абонирам, адресирам, бомбардирам, абдикирам, телефонирам, телеграфирам, парфюмирам, саботирам, перфорирам, блокирам, карирам, катастрофирам* и др.

Както вече отбелязахме, в рамките на свършения вид може да се установи морфологично противопоставяне комплексна итеративност~комплексна неитеративност. Ето примери, в които глаголите от втория текст може да се приемат за итеративни форми на съответните свършени глаголи в първия текст:

а) *Влакът **пристигна** на централната софийска гара с голямо закъснение. Уморен, ядосан и измъчен от целодневното кандилкане на износените вагони, Касаветов **се опъна** с удоволствие в един поспретнат файтон и **се прибра** направо в хотела... Собственикът на хотела, стар познат и дори нещо като приятел, го **посрещна** с поклони и го **настани** с много добри пожелания и извинения...* (Г.

Караславов)

б) *Влакът* ***приcтига*** *на централната софийска гара с голямо закъснение. Уморен, ядосан и измъчен от целодневното кандилкане на износените вагони, Касаветов* ***се опъва*** *с удоволствие в един поспретнат файтон и* ***се прибира*** *направо в хотела... Собственикът на хотела, стар познат и дори нещо като приятел, го* ***посреща*** *с поклони и го* ***настанява*** *с много пожелания и извинения...*

Независимо от доброто овладяване на теорията, практическото разпознаване на вида на глагола създава затруднения и за целта се използват някои специфични особености на свършените глаголи – те нямат т.нар. самостойно сегашно време, не образуват сегашни деятелни причастия (не е възможно *напишещ*) и деепричастия (не е възможно *напишейки*), както и отрицателни форми за повелително наклонение (не е възможно *не напиши* или *недей написа*).

Допълнителната операция, за която ще стане дума, се прилага по принцип върху основната форма на глагола, за каквато е приета формата за първо лице, единствено число на максимално немаркираното сегашно време. Когато глаголът не е в немаркираното сегашно време, основната форма се открива най-леко, щом той се спрегне в бъдеще време и след това се отстрани частицата *ще*. Например в изречението *Петър* ***седна*** *на земята* словоформата *седна* е в минало време; спрегната в бъдеще време, тя е *ще седне*, а след отстраняването на *ще – седне*, 1 л. – *седна*. Тук вече трябва да установим вида на глагола: не е възможно *Аз* ***седна*** *на земята*, сегашно деятелно причастие *седнещ*, деепричастие *седнейки* или пък отрицателни повелителни форми *не седни, недей седна*. Следователно глаголът *седна* е от свършен вид.

4.5.2. Род на съществителните имена

Планът на съдържание на лексикално-граматичната категория род при съществителните имена (става дума за структурно съдържание) по нищо не се отличава от плана на съдържание на морфологичната категория род. Тук обаче не става дума за противопоставяне на грамеми, т.е. на редове словоформи, а на групи лексеми, "проявяващи способност да се съчетават с известни форми на съгласуваните с тях думи, което ги отличава от други съществителни имена, встъпващи в съчетания с други форми на същите съгласувани думи" (О.С. Ахманова). Основният принцип за разпределението на съществителните имена в трите рода е съгласуването с формалните показатели на морфологичната категория род. Този принцип обаче не е единствен, което пък определя значителното многообразие на формалните завършеци на съществителните имена от трите рода.

Към групата лексеми **мъжки род** принадлежат:

а) Повечето нелични съществителни имена, нямащи специално окончание: *стол, чин, часовник, вятър, урок, поглед, характер, вестник, панаир, Дунав, Ком* и др.

б) Наименованията на месеците (повечето от тях имат окончание *-И*, останалите нямат специално окончание): *януари, февруари, март, април, май, юни, юли, август, септември, октомври, ноември, декември.*

в) Лични съществителни имена (нарицателни и собствени), означаващи лица от мъжки пол:

– без специално окончание: *младеж, юнак, овчар, роб, социалист, герой, Иван, Петър, Димитър, Сотир* и др.;

– окончаващи на *-А*: *баща, слуга, войвода, владика, ага, паша, съдия, месия, Никола, Коста, Тома, Сава, Илия, Драгия* и др.;

– окончаващи на *-О: дядо, вуйчо, чичо, лигльо, лъжльо, глупчо, Кольо, Тано, Христо, Петко, Златко, Митко* и др.;

– окончаващи на *-Е*: *аташе, крупие, Коце, Станке, Даме* и др.;

– окончаващи на *-И: Георги, Добри, Захари, Ставри, Янаки, Слави, Злати, Евстати, Анани* и др.

Към групата лексеми **женски род** принадлежат:

а) Огромната част нелични съществителни имена, чиято обща форма окончава на *-А*: *планина, низина, долина, маса, река, мъгла, земя, филия, сергия, лисица, кобила, доброта, самота* и др.;

б) Нелични имена без специално окончание: *радост, кост, пепел, мисъл, добродетел* и др.

в) Лични съществителни имена (нарицателни и собствени), означаващи лица от женски пол:

– окончаващи на *-А*: *жена, майка, приятелка, мислителка, работничка, царица, слугиня, робиня, Ирина, Теменуга, Добринка, Станка, Спаска, Мария, Емилия, Таня, Ваня* и др.;

– окончаващи на *-Е*: *Ленче, Ванче, Миче* и др.;

– окончаващи на *-И*: *Нели, Фани, Пепи, Лили* и др.;

– без специално окончание: *Радост, Пролет, Долорес, Манон, Маргрет, Ивон, Любов, Ирен, Елизабет* и др.

Към групата лексеми **среден род** принадлежат:

а) Нелични съществителни имена:

– окончаващи на *-О*: *село, ухо, колело, мастило, червило, дърво, кино, хоро* и др.;

– окончаващи на *-Е*: *поле, море, стихотворение, състояние, небе, жребче, конче, куче* и др.;

– окончаващи на *-И*: *жури, такси, пони, реми, рали, хоби* и др.;

– окончаващи на *-У*: *бижу, кану, рандеву, меню, пардесю, ревю* и др.

б) Лични съществителни имена, окончаващи на *-Е (-че, -иче, -ле,*

-енце, -ченце, -ище): *дете, либе, момче, старче, момиче, сестриче, братле, момиченце, братленце, чудовище, женище* и др.

Малка група съществителни имена са от **общ (мъжко-женски) род.** Те окончават на *-А*, членуват се с *-ТА* и имат звателни форми на *-О*, *-Е*. Функционират в битово-разговорната реч и притежават понижено стилистично значение. Според Р. Русинов (1966) такива са думите: *арабия, бабаджанка, бабанка, балама, будала, бутниколиба, бъбрица, вариклечка, даскалушка, загоритенджера, craналия, лапнимуха, лудетина, маскара, мижитурка, невежа, писарушка, пияница, подлизурка, роднина, скръндза, фарфара, фога, хаймана, хайта, халетина, шушумига.*

4.5.3. Лице при местоименията

Личните и притежателните местоимения от съвременно гледище не притежават словоформи за лице, а персоналните значения се изразяват от самостоятелни думи, от т.нар. суплетивни форми.

Планът на съдържание на лексикално-граматичната категория лице при местоименията се основава на способността им да се съгласуват със словоформите на морфологичната категория лице при глагола, като формират три групи лексеми – за първо лице, за второ лице и за трето лице.

Групата лексеми **първо лице** включва:

а) При личните местоимения: *аз, мене (мен), ме, ми; ние, нас, нам, ни.*

б) При притежателните местоимения: *мой, моя, мое, мои, ми; моят, моя, моята, моето, моите; наш, наша, наше, наши, ни, нашият, нашия, нашата, нашето, нашите.*

Групата лексеми **второ лице** включва:

а) При личните местоимения: *ти, тебе (теб), те, ти; вие, вас, вам, ви.*

б) При притежателните местоимения: *твой, твоя, твое, твои, ти; твоят, твоя, твоята, твоето, твоите; ваш, ваша, ваше, ваши, ви; вашият, вашия, вашата, вашето, вашите.*

Групата лексеми **трето лице** включва:

а) При личните местоимения: *той, тя, то, него, го, нея, я, нему, му, ней, ѝ; те, тях, ги, тям, им.*

б) При притежателните местоимения: *негов, негова, негово, негови, му; неговият, неговия, неговата, неговото, неговите; неин, нейна, нейно, нейни, ѝ; нейният, нейния, нейната, нейното, нейните; техен, тяхна, тяхно, техни, им; техният, техния, тяхната, тяхното, техните.*

Забележка: Лексемите за първо, второ и трето лице са представени с всичките си словоформи за категориите род, число и падеж. Не са посочени само някои форми

за среден род, които напълно съвпадат с формите за мъжки род.

4.5.4. *Число при местоименията*

Личните и притежателните местоимения от съвременно гледище нямат и словоформи за число, а квантитативните значения се носят от отделни лексеми. Що се отнася до притежателните местоимения, при тях лексикално-граматично е само изразяването на броя на притежателите: *мой – наш, твой – ваш* и т.н. Когато се изразява броят на притежаваните явления, категорията число е морфологична: *мой – мои, твой – твои, наш – наши* и т.н.

Планът на съдържание на лексикално-граматичната категория число при местоименията съвпада с плана на съдържание на общата морфологична категория число, т.е. той се свързва с броя на явленията и, по-точно, с тяхното разделно множество или единичност. В такъв смисъл и тук се противопоставят две групи лексеми – за единствено и за множествено число.

Групата лексеми **единствено число** включва:

а) При личните местоимения: *аз, мене, ме, ми; ти, тебе, те, ти; той, него, го, нему, му; тя, нея, я, ней, ѝ; то, него, го, нему, му.*

б) При притежателните местоимения: *мой, моя, мое, мои, ми, моят, моя, моята, моето, моите; твой, твоя, твое, твои, ти, твоят, твоя, твоята, твоето, твоите; негов, негова, негово, негови, му, неговият, неговия, неговата, неговото, неговите; неин, нейна, нейно, нейни, ѝ, нейният, нейния, нейната, нейното, нейните.*

Пак подчертаваме, че в случая представяме лексеми (във всичките им словоформи), които изразяват единичност на притежателите.

Групата лексеми **множествено число** включва:

а) При личните местоимения: *ние, нас, ни, нам, ни, вие, вас, ви, вам, ви, те, тях, ги, тям, им.*

б) При притежателните местоимения: *наш, наша, наше, наши, ни, нашият, нашия, нашата, нашето, нашите; ваш, ваша, ваше, ваши, ви; вашият, вашия, вашата, вашето, вашите; техен, тяхна, тяхно, техни, им, техният, техния, тяхната, тяхното, техните.*

Забележка: Лексемите за единствено и за множествено число са представени с всичките им словоформи за категориите род, лице, падеж и положение.

4.5.5. *Падеж при личните местоимения*

Тук става дума само за личните местоимения, доколкото само при тях формите са суплетивни, т.е. от съвременно гледище те са отделни лексеми (П. Пашов).

Планът на съдържание на лексикално-граматичната категория падеж

при личните местоимения съвпада с плана на съдържание на съответната морфологична категория при имената. Противопоставят се три групи лексеми с еднородно съдържание – за именителен падеж, за винителен падеж и за дателен падеж.

Групата лексеми **именителен падеж** включва местоименията: *аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те.*

Групата лексеми **винителен падеж** включва местоименията: *мене (мен) ме; тебе (теб) те; него, го; нея, я; нас, ни; вас, ви; тях, ги.*

Групата лексеми **дателен падеж** включва местоименията: *мене, ми; тебе, ти; нему, му; ней, ѝ; нам, ни; вам, ви; тям, им.*

Забележка: Лексемите за именителен, винителен и дателен падеж са представени с всичките си разновидности за категориите лице, род и число.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александров, Ал. Класификацията на българските глаголни времена според модуса на изказването. – *Съпоставително езикознание, 4-5,* 1988, 94-103.

Андрейчин, Л. Основна българска граматика. С., 1944.

Андрейчин, Л. Българска граматика за VI клас. С., 1953.

Андрейчин, Л. Още по въпроса за преизказното наклонение. – *Български език, 1-2,* 1962, 91-99.

Аронсон, Г. Морфонология болгарского словоизменения. М., 1974.

Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.

Бондарко, А.В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, 1971.

Бондарко, А.В. Теория морфологических категорий. Ленинград, 1976.

Бунина, И.К. История глагольных времен в болгарском языке. Времена индикатива. М., 1970.

Буров, Ст. Степените за сравнение в съвременния български език. С., 1987.

Буров, Ст. Форми и значение на съществителното име. В. Търново, 1996.

Георгиев, Ст. Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи). С., 1983.

Георгиев, Ст. Българска морфология. В. Търново, 1991.

Герджиков, Г. Българските глаголни времена като система. – *Известия на ИБЕ, 22,* 1973, 125-150.

Герджиков, Г. Характерът на морфологичните опозиции и организацията на многочленните системи. – *Български език, 1,* 1974, 34-47.

Герджиков, Г. Отново за спорните въпроси на българската темпорална система. – *Език и литература, 4,* 1975, 61-71.

Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията "ангажираност на говорещия с изказването за действието"). – ГСУ, ФСФ, т. 69, 2, 1976, 5-68.

Герджиков, Г. За системно обусловените значения на граматическите категории. – *Славистични изследвания, 4,* 1978, 73-83.

Герджиков, Г. Преизказването на глаголното действие в българския език. С., 1984.

Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. С., 1983.

Грамматика русского языка (под ред. на В.В. Виноградов, Е.С. Истрина, С.Г. Бархударов). Т. 1. М., 1953.

Демина, Е.И. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. – *Вопросы грамматики болгарского литературного языка.* М., 1959, 313-378.

Деянова, М. Относно семантиката на две глаголни форми в българския език. – *Известия на ИБЕ, 26,* 1968, 597-600.

Дуриданов, Ив. Бележки по въпроса за разликата между граматическа категория и граматическо значение. – *Български език, 4,* 1955, 349-351.

Иванов, М. За спрежението в новобългарския език. – *СбНУНК, 10,* 1864, 462-471.

Иванчев, Св. Проблеми на аспектуалността в славянските езици. С., 1971.

Иванчев, Св. Приноси в българското и славянското езикознание. С., 1978.

Иванчев, Св. Миналите разказвателни системи в българския език. – *Български език, 1,* 1984, 27-32.

Иванчев, Св. Българският език – класически и екзотичен. С., 1988.

Илиев, Ат. Синтаксис на българския език. С., 1888.

Калканджиев, Н. Кратка българска граматика. Пловдив, 1936.

Калканджиев, Н. Българска граматика. Пловдив-София, 1938.

Костов, Н. Българска граматика. С., 1939.

Куцаров, Ив. Преизказването в българския език. С., 1984.

Куцаров, Ив. Очерк по функционално-семантична граматика на българския език. Пловдив (1985, 2. изд. 1989).

Куцаров, Ив. Проблеми на българската морфология. Пловдив, 1993.

Куцаров, Ив. Едно екзотично наклонение на българския глагол. С., 1994.

Леков, Ив. Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици. С., 1968.

Маслов, Ю.С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление) – *Вопросы грамматики болгарского литературного языка.* М., 1959, 157-312.

Маслов, Ю.С. Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке. Москва-Ленинград, 1963.

Маслов, Ю.С. Грамматика болгарского языка. М., 1981.

Минчева, А. Към проучването на да-изреченията в южнославянските езици. – *Български език, 2-3,* 1968, 195-202.

Мирчев, К. По въпроса за склонението в българския език. – *Български език, 1,* 1954, 61-64.

Младенов, Ст. История на българския език. С., 1979.

Младенов, Ст., Ст. Попвасилев. Граматика на българския език. С., 1939.

Молошная, Т.Н. Категория пересказывания болгарского глагола (обзор). – *Славянское славяноведение, 2,* 1989, 63-78.

Молошная, Т.Н. Синтаксические способы выражения косвенных наклонений в современных славянских языках. – Вяч. Вс. Иванов, Т.Н. Молошная, А.В. Головачева, Т.Н. Свешникова. Этюды по типологии грамматических категорий славянских языков. М., 1995, 60-150.

Молошная, Т.Н. Грамматические категории времени и таксиса в современных славянских языках. – Вяч.Вс.Иванов, Т.Н. Молошная, А.В. Головачева, Т.Н. Свешникова. Этюды по типологии грамматических категорий славянских языков. М., 1995, 151-172.

Мутафчиев, Р. Сегашно историческо време в съвременния български език. С., 1964.

Мучник, И.П. Грамматические категории имени и глагола в современном русском литературном языке. М., 1971.

Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. С., 1984.

Ницолова, Р. Българските местоимения. С., 1986.

Норман, Б.Ю. Теоретически основи на категорията залог в съвременния български и други славянски езици. – *Български език, 1,* 1968, 33-46.

Пашов, П. За "падежите" на местоименията в съвременния български език. – *Известия на ИБЕ, 8,* 1962, 385-400.

Пашов, П. Българските глаголни времена (за основните им значения и онагледяването им със схеми). – *Народна просвета, 3,* 1965, 52-63.

Пашов, П. Българският глагол. Ч. I. С., 1966.

Пашов, П. Помагало по българска морфология. Имена. С., 1978.

Пашов, П., Р. Ницолова. Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976.

Пашов, П. Практическа българска граматика. С. (2. допълнено издание), 1994.

Пенчев, Й. Към въпроса за времената в съвременния български език. – *Български език, 2,* 1967, 131-143.

Пенчев, Й. Строеж на българското изречение. С., 1984.

Пенчев, Й. Време, таксис, синтаксис. – *Български език, 6,* 1985, 523-528.

Пенчев, Й. Перфект и превръщане в перфект. – Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3., С., 1987, 468-474.

Петков, П. Към въпроса за състава на темпоралната парадигма в българския език. – *Съпоставително езикознание, 2,* 1987, 37-49.

Попов, К. По въпроса за българския конюнктив. – *Език и литература, 5,* 1963, 100-106.

Попов, К. По някои основни въпроси на българския книжовен език. С., 1974.

Първев, Хр. Морфологични особености на причастията в съвременния книжовен български език. – *Български език, 2,* 1969, 113-121.

Първев, Хр. Очерк по история на българската граматика. С., 1975.

Първев, Хр. Създатели и творци на българското езикознание. С., 1987.

Русинов, Р. Съществителни имена от общ граматичен род в съвременния български език. – *Език и литература, 3,* 1966, 77-86.

Русинов, Р. Към въпроса за изявителното наклонение в съвременния български език (минало несвършено неутрално време). – *Известия на ИБЕ, 16,* 1968, 601-608.

Смирницкий, А.И. Морфология английского языка. М., 1959.

Станков, В. Имперфектът в съвременния български книжовен език. С., 1966.

Станков, В. Българските глаголни времена. С., 1969.

Станков, В. Конкуренция на глаголните видове в съвременния български книжовен език. С., 1976.

Станков, В. Глаголният вид в съвременния български книжовен език. С., 1980.

Станков, В. Стилистични особености на българския глагол. С., 1981.
Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език. С., 1964.
Стоянов, Ст. Граматическата категория определеност в българския език. С., 1980.
Теодоров-Балан, Ал. Неуспех по български език в нашите училища. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, т. 21-22, 1887, 500-523.
Теодоров-Балан, Ал. Нова българска граматика. С., 1940.
Теодоров-Балан, Ал. Състояние на българската граматика. С., 1947.
Теодоров-Балан, Ал. Нова българска граматика за всякого. Дял I. За думите. Св. III. Глагол. С., 1958.
Трифонов, Ю. Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола съм в новобългарския език. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, т. 66, 3-4, 1905, 155-192.
Трифонов, Ю. Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, т. 69, 1-2, 1908, 1-40.
Трифонов, Ю. Съединение на бихъ с причастие на -лъ в новобългарския език. – *Сборник в чест на проф. Л.Милетич*, С., 1912, 356-379.
Уорф, Б.Л. Грамматические категории. – Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972, 44-60.
Чвани, К.В. Оппозиции [дейксис], [дистанция] и [дискретность] в морфологии болгарского и английского глаголов. – *Съпоставително езикознание, 6*, 1990, 5-13.
Чешко, Е.В. Падежи и предлоги в современном болгарском литературном языке. – Вопросы грамматики болгарского литературного языка. М., 1959, 5-99.
Шанова, З.К. Адмиратив в болгарском языке и способы его передачи на русский язык. – *Съпоставително езикознание, 6*, 1985, 5-9.
Шишков, Т. Начална българска граматика. Търново-Цариград, 1872.
Якобсон, Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. – Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972, 95-113.
Янакиев, М. Българските глаголни времена, с които се съобщава за минали събития, и начините за превеждане на руското "прошедшее время". – *Български език и литература, 2*, 1962, 3-10.
Янакиев, М. За граммемите, наричани в българската граматика "сегашно време" и "бъдеще време". – *Известия на ИБЕ, 8*, 1962, 419-432.
Янакиев, М. "Числото" в българската глаголна парадигма и морфемният му израз. – *Български език, 1-2*, 1976, 76-81.

Andrejczyn, L. Kategorie znaczeniowe koniugacji bulgarskiej. – Polska akademia umietnosci. *Prace komisji jezykowej*, N 26, Krakow, 1938.
Guentcheva, Zl. Temps et aspekt: l'exemple du bulgare contemporain. Paris, 1990.
Lindstedt, J. On the semantics of tense an aspect in bulgarien. Helsinki, 1985.
Walter, H. Temporale, aspektliche und modale Semantik des Verbum finitum in modernen Bulgarischen. Akademie – Verlag – DDR.
Превод: Х. Валтер. Личните глаголни форми в българския език. С., 1988.

5. СИНТАКСИС

ПРОСТО ИЗРЕЧЕНИЕ

1. Синтактични категории

1.1. Предикация

Синтаксисът е наука за свързването на единици от различни класове, при което се получават нови единици. Най-голямата единица, с която се занимава синтаксисът на езика, е изречението.

В едно изречение се намират свързани думи, но синтаксисът ги разглежда не като лексикални единици, а като представители на класове думи, известни под името "части на речта". От гледище на речта свързването засяга думите, а не абстрактните лексикално-граматични класове. Синтаксисът на езика представя думите като крайни (терминални) елементи, от които се състои една синтактична единица, но синтактичните отношения не зависят пряко от лексикалните им свойства. Ето защо следните две изречения например не се различават синтактично:

1. *Слънцето залезе*
2. *Луната изгря*

Казваме, че такива изречения са синтактично еднакви, защото имат еднаква синтактична структура. Задачата на синтактичния анализ е да представи структурата на което и да е изречение от даден език. Понеже ни интересува структурната репрезентация на изреченията, естествено се изправяме пред въпроса, що е изречение.

Много страни на изречението все още не са ни известни. Ето защо вместо дефиниция на изречението обикновено се дава дефиниция на понятието "предикация", а изречението се дефинира чрез предикацията: изречението е предикативно съдинение на лексикални единици от частите на речта.

Според науката логика **предикацията** е приписване на признак на предмет (носител на признака). Отношение между признак и предмет обаче откриваме в следните два израза:

3. *Заспалото дете*

4. *Детето е заспало*

Отношението е предикативно във второто изречение, защото с него извършваме приписване на признак.

От лингвистично гледище се приема, че предикацията е единство от три категории: лице, време и модалност. Тези категории в синтаксиса се разбират по-широко, отколкото в морфологията.

Категорията **лице** например играе роля и в безличните, и в безглаголните изречения от типа:

5. *Тук не се пуши.*

6. *Чудесно*

Достатъчно е да бъде езиково изразен предикатът (признакът), за да кажем, че е извършен предикативен акт – съединяване на признак с носител на този признак. Лингвистите разглеждат съдържанието на едно изречение като описание на някаква ситуация, така че безличните или безглаголните изречения също ни представят някаква ситуация, само че носителят на експлицитно назования признак не е явен – той може да се открие извън езиковата единица в самата ситуация.

Предикацията е мисловен процес на свързване, въпреки че единият от свързваните елементи може и да не бъде изразен езиково. "Изречението съобщава присъщо (предикативно) съчетание на две основни представи" (Ал. Т.-Балан, 1940), сравнете също: "Изречението е в основата си съобщение или израз на деен мисловен процес на свързване две представи – предмет (субект, същина) и някаква негова особеност или проява" (Л. Андрейчин, 1944, с. 421).

Категорията **време** е налице във всяко изречение, въпреки че също може да не е експлицитно изразена. Съдържанието на безглаголни изречения като

7. *Нощ. Тишина. И внезапен вик*

е локализирано във времето, както и при останалите изреченски типове. Темпоралните глаголни форми или други езикови изрази поставят в явен вид изразеното в съобщението събитие в някакъв отрязък от времето и по този начин го представят като реално, т.е. като изявителна модалност.

Категорията **модалност** също е изразена в такива изречения, защото говорещият е длъжен да покаже дали описваната ситуация е реална или не – точно както с времето той трябва да покаже кога е, или е била, или ще бъде реална описваната ситуация (според знанията си).

В изречението се изразяват, разбира се, и други езикови категории,

защото граматичните категории задължително се избират в една или друга форма от говорещия – например категорията определеност. Залогът е задължителен за глаголните изречения, но в синтаксиса се разглежда по-широко – като вид диатезно отношение. **Диатеза** е отношението между семантични роли и синтактични функции. От синтактична гледна точка залогът показва активна или пасивна субектна позиция, когато глаголът е преходен и семантичната роля на един от участниците (аргументи на глагола) е "деятел" или "експериентор". В изречения като *Товарът тежи два тона* субектът "товарът" не е нито деятел, нито експериентор и не може да има противопоставяне с пасивна позиция. Страдателният залог освобождава подложната позиция от ролята "деятел" или "експериентор" (например *Земетресението се усети от всички*). При някои непреходни глаголи семантичната роля на подлога също може да бъде отстранена с помощта на "пасивните" изразни средства, но тогава се отстранява цялата подложна позиция, например *Тук не се стъпва, но е стъпвано.* Въпреки това казваме, че подлогът е главна част на изречението.

От друга страна, в едно създадено вече (устно или писмено) изречение се съдържа много информация за описвания възможен свят, реален или предполагаем, и за индивидите, които го населяват. От съдържанието на изречението може да се съди и за психологическото състояние на говорещия, за неговите възгледи за света, за способността му да си служи добре с езиковите средства и т.н., но всичко това е извън задачите на синтаксиса, който трябва да представи възможните синтактични форми, от които говорещият може да избира. Ето защо сме длъжни да държим сметка за противопоставянето "език – реч", което в синтаксиса се представя като разлика между "изречение" и "изказване", т.е. между знанието за изреченските категории и използването на това знание в построяването на текстове. В синтаксиса на езика не може да става дума за изречението като елемент на текст.

Всяко изречено (или написано) съобщение е текст или част от текст, който се създава с помощта на езика. Използването на езика е вид дейност, при която се произвеждат изказвания с определена цел. Различават се пет вида изказвания според целта на речевата дейност: 1. Съобщителни, 2. Въпросителни, 3. Подбудителни, 4. Желателни, 5. Възклицателни. Те се отделят според това, какво цели говорещият (пишещият): да съобщи нещо, да търси информация, да подбуди към дейност и т.н.

Синтактичен разбор (анализ) на такива изказвания се прави с цел изследване на синтактичните свойства на българския език.

1.2. Структурна репрезентация на изречението

Ще използваме латински букви (началните букви на съответните латински думи) за означаване на частите на речта, към които принадлежат крайните елементи на изречението (словоформите): N – съществително име, A – прилагателно име, V – глагол, P – предлог, Adv – наречие, Conj – съюз, Pron – местоимение, Num – числително и пр. С S ще бележим категорията изречение. По-късно ще въведем и други означения.

Синтактичните категории са проекции на синтактичните свойства на думите. Непосредствената проекция на словоформата е нейното представяне като част на речта и се нарича нулева или главна, опорна проекция: X° (по-нататък за простота нулата няма да се изписва).

X с една черта и с две черти са по-нататъшни проекции. За по-голяма яснота в съвременните синтактични теории, които приемат словосъчетанията за синтактични обекти, проекциите се представят във вид на дърво, което има възли, представящи синтактични категории. Синтактичното дърво е удобно средство да се избегне използването на понятия от учението за частите на изречението, за които още не е ставало дума и които представят друг (функционален) аспект на елементите на словосъчетанията. Общият вид на такова дърво със съответните проекции е следният:

8.

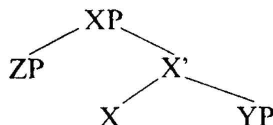

По-високият възел доминира (над) по-ниския в случай, че има път, т.е. насочен клон, от доминиращия към доминирания възел. Ако доминацията е непосредствена, т.е. ако два възела са свързани непосредствено с един клон, доминираният възел се нарича "дъщеря" на непосредствено доминиращия. Две дъщери са "сестри" помежду си. Например сестрите ZP и X' са дъщери на XP.

От гледище на учението за словосъчетанията синтактично дърво като (8) се нарича "конституентно" дърво, а граматиката – "конституентна" (граматика на съставките), защото се интерпретира езиково като отношение между синтактична категория и нейните съставни части. Казва се, че доминиращата категория се състои от доминираните възли или че те са нейни съставки (конституенти). С други думи дъщерите са съставки на надредната категория. Например в (8) ZP и X' са конституенти на XP, а X и YP са конституенти на X'. Така всяка доминираща категория съдържа съставките, които заедно могат да

засмат позицията, представена от тази категория.

Една ненулева категория (X' или X") може да се яви повече от един път в структурата на дадена група. Това свойство на езика се нарича **рекурсивност**, която формално се изразява в това, че ненулева категория може да доминира над себе си, т.е. да съдържа себе си като съставка.

Дървовидното представяне на структурата на синтактичните категории е еквивалентно на представянето със скоби. Всяка двойка скоби – лява и дясна, представя една доминираща категория, която ще записваме при едната скоба, например:

$[_S$ NP VP]

Да вземем изречението:

9. *Вятърът минава с едва уловимо свистене през грапавите клони на церовите дървета* (П. Станчева)

Ако към всяка словоформа се запише символът на съответната част на речта, се получава низ от символи без структура: N V P Adv A N... С такъв запис само е показано множеството от елементи, от които се състои изречението, т.е.:

S = {вятърът: N, минава: V, ..., дървета: N}

Очевидно е, че една част на речта сама по себе си още не е синтактична категория. Тя е синтактична категория само когато е в отношение с друга част от изречението.

1.3. Части на изречението

Едно от основните понятия, с които класическият синтаксис представя синтактичната структура, е понятието "част на изречението". (Синтаксисът е наука за частите на речта като части на изречението – Л. Андрейчин.)

Понятието **част на изречението** изразява отношението между главните части на словосъчетанията. В едно изречение има толкова опори, колкото категории XP, и от гледище на словосъчетанието няма разлика между A, N и т.н. – те са все опори на някакво XP. С понятието част на изречението се въвежда йерархия между главните части на словосъчетанията. Например A като именна част на сказуемо има по-висок ранг от A като непредикативно определение.

Частите на изречението се делят на **главни и второстепенни**. Главни са онези части, които са членове на предикативното отношение – подлог и сказуемо (предмет и признак). Останалите са второстепенни части.

Дефинирането на частите на изречението се основава на отношението на зависимост, което се приема от всички синтактични теории. В някои граматики обаче се добавят семантични характеристики като следните:

Подлог – независимо съществително, означаващо носителя на приз-

нака в предикативното отношение.

Сказуемо – главна, но зависима от подлога част, изразяваща признака на подложния предмет.

Допълнение – зависимо от сказуемото съществително, изразяващо предмет, засегнат пряко или непряко от действието на глагола.

Определение – зависима от съществително част, изразяваща признак.

Обстоятелствено пояснение – зависима от сказуемото адвербиална (наречие) или предложна част, изразяваща признак на признака, изразен със сказуемото.

Посочените и подобни на тях дефиниции имат редица недостатъци. Най-важното е, че те не помагат на синтактичния анализ и не могат да обхванат всички случаи. Когато например допълнението е зависимо от именно сказуемо, не може да се говори за "засягане" на предмет от действие. Определението пък също може да бъде признак на подложното съществително, както сказуемото, и е необходимо да се държи сметка за това, дали признакът е предикативен или не. Подлогът е дефиниран чрез предикативното отношение, така че би трябвало това отношение да може да се открива, без да се знае какво е подлог и сказуемо.

Частите на изречението се делят на **неразширени** и **разширени**. Неразширена част е синтактична позиция, заета от една лексикална единица, а разширената част се представя от група думи. Позициите се заемат от части на речта – сами или разширени със свои пояснения. Ето защо в някои случаи се получава синтактична многозначност, например:

10. *Той търси вестника от вчера*

Изречението има две тълкувания: а) изразът *от вчера* е определение (= вчерашния вестник) и допълнението е "разширено", б) същият предложен израз е обстоятелство (= още от вчера той търси вестника) и в такъв случай допълнението е "неразширено". Една от основните задачи на синтаксиса е да представи различните структури в едно синтактично многозначно изречение.

Разширените части на изречението са синтактичен факт, който дава основание изречението да се разглежда в два аспекта: учение за словосъчетанието (синтактичните групи) и учение за частите на изречението (функционалните позиции). Предикацията като главна категория на изречението се състои от три признака, които не се изразяват с лексикални единици. Ето защо се въвеждат други категории, които не се заемат от пълнозначни лексикални единици. Ясно е, че има разлика между предикативно и сказуемно отношение – отношението между позициите на подлога и сказуемото, засти с лексикални единици от съответни части на речта. От дефиницията се вижда, че сказуемното

отношение се установява в дадено словосъчетание – между съществително в подложна позиция и глагол или име като сказуемо.

1.4. Категориите ACR, TP И CP

В изразяването на морфологичните темпорални категории в български език винаги участва флексията – изменение на главния глагол (синтетична темпорална форма или форма за бъдеще време) или на първия спомагателен глагол (при сложните, аналитичните форми), или както на спомагателния, така и на главния глагол. Във форми като *щях да дойда* главният глагол се изменя само по лице и число, но не и по време, а във форми като *бях дошъл* той се изменя само по род и число (като прилагателно). Флективните признаци, с които се осъществява съгласуване между словоформи – например в подложна и сказуемна позиция, може да се отделят в синтактична категория, наречена "съгласувателна група": ACRP. В отделна синтактична позиция обаче трябва да се постави категорията време – "темпорална група": TP. Разделянето на двете категории е необходимо, защото някои спомагателни глаголи се изменят само по лице, но не и по време. Двете категории не доминират над лексикален материал, а изразяват предикативната връзка и затова се състоят от признаци, които се представят така:

С буквата *a* означихме лицето, което може да бъде първо, второ или трето, с *b* съответното число, а с *c* рода. Темпоралните признаци определят флективните форми: сегашно време (сег), аорист (минало) и имперфект (минало сегашно).

С категорията ACR няма да се борави по-нататък, защото служи само за съгласуването, но не може да представи всички случаи на съгласуване. Ще приемем двете категории по традиция като признаци на предикацията, т.е. като съставки на категорията "предикативна група" (PredP). Съществува мнение, че вместо за S трябва да се говори за "флективна група" – FlP, т.е. S = FlP. Тя се разклонява на Spec и Fl', а под него вече е главната част (опората) Fl°, носителка на съгласувателни и темпорални признаци:

$[_{\text{FlP}}$ [Spec $[_{\text{F'}}$ [Fl° VP]]]]

Тук обаче приемаме, че изречението е предикативно словосъчетание, т.е. S = PredP. Съгласуването и темпоралността са части на PredP,

които доминират над признаците [род, число, лице] и [сег / мин (сег)]. С други думи допускаме опората Pred° да доминира над признакови (нелексикални) категории (вж. 11, където е премахната категорията ACRP). Комплементизаторната позиция се различава от тях, защото може да се запълва с лексикален материал.

Там, където има темпорална флексия, не може да има и морфологично изразяване на модалност. Ето защо за индикатива няма морфологичен показател. Обратно, при избор на неиндикативна модалност темпоралните признаци не могат да определят темпорална флексия на следващия глаголен елемент. Тук ще имаме предвид предимно индикативни изречения.

Съществува още една категория, снабдена с признаци, но тя може да бъде запълвана лексикално – категорията CP, т.е. позиция на комплементизаторите. Към комплементизаторите в българския език се отнасят съюзните връзки *че* или *да*, *дали* и *дето*. Това са синтактични елементи, които се явяват главно в подчинени изречения. Тъй като съюз *че* не се явява, когато подчиненото изречение се въвежда с *к*-дума, т.е. въпросително или относително местоимение, позицията на комплементизаторите се бележи с признаци. При избор на признак [+k] не се въвежда съюз *че*, защото признакът означава, че в изречението има *к*-дума. Тъй като заедно с *к*-думата може да има и въпросителна частица *ли* в същото изречение, например *Кой ли*, ще въведем и признак за този вид въпросителност:

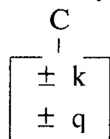

Ще представим най-общо разгледаните структурни позиции CP, PredP и TP, чиито опори не може да бъдат запълвани с пълнозначни думи, т.е. не са проекция на такива думи. В C° може да се въведе комплементизатор, а в Pred° и T° може да се яви глагол, но само чрез преместване от изходната му позиция под VP:

11.

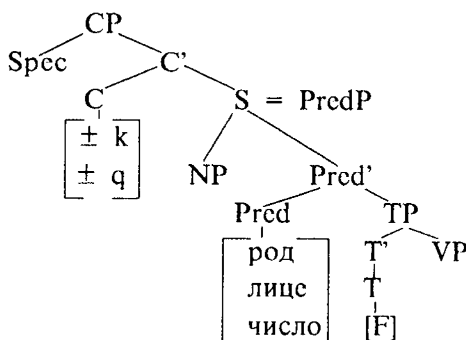

Предикацията е основен признак на изречението, но не е единствен. Втори съществен за дефиницията на изречението признак е изискването за **правилна граматична оформеност** (например осигурено съгласуване). Трети признак е съответната на намерението на говорещия и на съдържанието на изречението интонационна контура.

2. Учение за словосъчетанието (конституентна граматика)

Учението за словосъчетанието е сравнително нов дял на синтаксиса, а някои теоретици и сега го смятат за излишен. Според представителите на т.нар. граматика на зависимостите (или депендентна граматика) е достатъчно да се покажат отношенията на зависимост, така че няма да се говори и за разширени части на изречението. Все пак някои синтактични процеси засягат дадена група думи като цяло, а не само отделни думи.

Словосъчетание наричаме група думи, които могат да запълнят една синтактична позиция. Словосъчетанията се делят на **свободни и устойчиви (фразеологични)**. Устойчивите словосъчетания се разглеждат в лексикологията.

Свободните словосъчетания се построяват като отношения на зависимост между части на речта: една част е главна или опора, други са ѝ подчинени (зависими от опората). Такива групи се наричат **подчинителни словосъчетания**. При отношение на независима еднородност връзката между думите е съчинителна. Група думи, свързани съчинително, се наричат **еднородни части** на изречението, а не словосъчетание.

Името на едно словосъчетание се определя от главната му част. В българския език главни части могат да бъдат: N, A, V, Adv, P. Словосъчетанията ще бележим със символа XP, където X е името на опората, т.е. една от посочените пет части на речта, например NP, VP и т.н. Общият вид на структурата на едно словосъчетание беше даден по-горе – в (8).

От гледище на словосъчетанието сказуемното отношение също се основава на вид словосъчетание, защото е отношение между думи, представители на части на речта.

Свободните словосъчетания биват **прости** и **сложни**. Простите се състоят от две думи (представители на части на речта). Сложните имат повече от две думи. В сложните се установяват два типа отношения между подчинените части:

Отношение на съподчинение – когато две или повече подчинени части към една опора са независими една от друга, например:

12. *Малка нощна музика*

Между подчинените прилагателни *малка* и *нощна* няма отношение на зависимост.

Отношение на последователно подчинение – когато една подчинена част е главна за следващата, например:

13. *Слухът за пристигането на музикантите*

В такива случаи едно словосъчетание е вградено в друго. Първата предложна група пояснява опората на цялото словосъчетание *слухът*, но втората (*на музикантите*) няма отношение към *слухът*, а към *пристигането*. Така една подчинена част е главна за друга.

За установяване на синтактичната връзка между два елемента се използват отдавна известни тестове.

а) Най-разпространеният тест за установяване на това, дали става въпрос за словосъчетание, или само за съседни думи, между които няма връзка, е замяната на дума или група думи с една местоименна дума – въпросително или лично местоимение, например:

14. а. *[Един уморен студент] излезе*
   б. *[Кой] излезе – [Той] излезе*

Възможността едно словосъчетание (оградeното със скоби в 14.а) да се замени с една дума (*кой* или *той*) показва също така, че словосъчетанието и местоименията заемат една и съща синтактична позиция (в случая подлог), така че трите изречения (14) имат една и съща субектно-предикатна структура. Същото се наблюдава и при други позиции, например:

15. *Той обича [българския синтаксис], а тя [го] мрази.*

И тук едно словосъчетание е заменено с лично местоимение, но позицията "допълнение" остава една и съща.

б) Словоредното разместване също показва, че е налице едно словосъчетание, например:

16. *[Всички студенти] дойдоха – Дойдоха [всички студенти]*
   **Всички дойдоха студенти*

(Със звезда отбелязваме неправилните изрази.)

Словоредното разместване показва също така, че предложните групи образуват отделни словосъчетания – с главна част предлог, например:

17. *Ще говоря [с него] – [С него] ще говоря*

За да покаже структурата на едно словосъчетание, всяка синтактична теория е длъжна да покаже отношението на зависимост. Това значи, че трябва да умеем да различаваме главната от подчинената част.

Главна част или **опора** е онази част, която може сама да заеме дадената синтактична позиция.

в) За да намерим главната част, трябва да превърнем разширената част на изречението в неразширена, ако сме успели, разбира се, да разпознаем разширената част с помощта на споменатите вече тестове,

например:

18. *[Тревожният глас на камбаната] замлъкна*
[Гласът] замлъкна

От дадената дефиниция за главна част следва, че само по отношение на главните части можем да говорим за **елипса**, т.е. за изпускане на изреченски части, сравнете:

19. **Тревожният [_] на камбаната замлъкна*

Изпускането на дадена част трябва да бъде възстановимо на основата на близкия контекст. Липсата на подчинена част може да не е елипса, а случай на неразширена част.

Съществуват два вида подчинени части: задължителни – ако се изискват от главната част, и незадължителни, факултативни.

В следното изречение например е налице предикация, но изречението се възприема като неправилно построено:

20. **Той счупи*

Изречението е неправилно, защото не е запълнена позицията на допълнението, от която се нуждае даденият глагол.

Разпознаването на главната част се осигурява и от формата на синтактичната връзка в словосъчетанието.

2.1. Форми на свързване

Формата на свързване между главната и подчинената част на словосъчетанието се определя от главната част. Известно е обаче, че частите на речта са изменяеми и неизменяеми (предлози, наречия, частици и пр.). Способността на една лексема да се изменя е нейно морфологично свойство, защото става дума за една или друга словоформа. Според тази способност за изменение формите на свързване се разделят на морфологично изразени и синтактично изразени.

А. **Съгласуване**. Подчинената част се съгласува с главната, когато словоформата в главна позиция изисква от подчинената си част да се яви като словоформа със същите признаци като главната част. Съгласувателните признаци в български език са лице, число и род. Така главната и подчинената част имат общи признаци, т.е. споделят едни и същи признаци, но признаците на подчинената част са зависими, сравнете:

21. *Изсъхнало дърво – Изсъхнал клон*
Детето е будно – Котката е будна

Съгласуване има и между сказуемното определение и подлога или допълнението, към които то се отнася:

21а. ***Имам го** някъде записан телефона му*
***Имам ги** някъде записани телефона и адреса му*

Б. **Управление** (падежно управление). Главната част управлява падежно

зависимата, защото изисква тя да се яви в определена падежна форма, сравнете:

22. *Достраша ме – Дожаля ми*

Някои синтактични позиции допускат единствен падеж. Прякото допълнение например е винаги във винителен падеж, но в историческия развой на езика дадена лексикална единица може да промени падежните си изисквания. Сега не казваме *благодаря те*, а *благодаря ти*.

В. **Прилагане**. Прилагането е чисто синтактична форма на свързване, защото не налага морфологична промяна на подчинената част, сравнете:

23. *Чете книга – Чете книги*

Разликата в числото на съществителното не зависи от глагола.

Неизменяемите части на речта очевидно могат да се съединяват с опората само чрез прилагане:

24. *Говори бавно*

Г. **Предложното свързване** се основава на разбирането, че предлогът е формална връзка между главната и подчинената част. Наистина предложният израз е винаги подчинена част. Все пак в изрази като

25. *Говори за него*

местоименното съществително *него* не зависи от глагола, а само от предлога, защото предлогът изисква непряката падежна форма на местоимението. Само предлогът зависи от глагола и в този смисъл изборът на предлога е разновидност на падежното управление на глагола. Някои глаголи дори допускат съвсем малък брой предлози, които може да се дадат със списък, например: *състои се – в* или *от*, според значението на глагола.

Предложната група се явява не само при глаголи. Много често тя е подчинена на съществително име – [N PP], например:

26. *Клоните [на дървото] – Клоните [му]*

Словосъчетанието е сложно. Състои се от групата *на + дървото* и групата *клоните + [на + дървото]*. Заместването с притежателното местоимение *му* показва, че редицата [p N], т.е. *на дървото* е отделно словосъчетание.

Както беше казано, посочването на категориалната принадлежност на думите към дадена част на речта в рамките на една синтактична група (словосъчетание) не дава информация за главната част. Да вземем редицата: A N. Тук нищо не показва коя е главната част – тя може да бъде или A, или N, т.е.

[A NP] или [AP N], където нулевите проекции A и N са опори, например:

27. *Той е [висок един метър] – [Висок човек]*

Разликата се вижда по-ясно, когато прилагателното е глаголно, т.е. причастие:

28. а. *[[Чакащият автобуса] човек]*

б. *[чакащият човек]*

В първия пример (28.а) словосъчетанието е сложно. Словосъчетанието AP, т.е. *чакащият автобуса* е подчинено на съществителното *човек*, но вътре в AP съществителното *автобуса* е подчинено на прилагателното *чакащият*, т.е. между *автобуса* и *човек* няма синтактична връзка. От друга страна, и двете части на AP са членувани, а две членни морфеми в едно NP са специален случай.

Изискването за дадена морфологична форма на една дума не означава винаги, че тази дума е подчинена. В съчетания с бройни числителни или с наречията *колко* и *няколко* съществителните от мъжки род, когато не означават "човек", приемат специална бройна множествена форма, както е известно: *Три стола, Няколко стола – *Три столове, *Няколко столове.* От това не следва, че съществителното е подчинено. В такива случаи синтаксисът определя морфологичната форма.

Ако една форма се изисква от позицията, която заема дадена дума, формата се нарича **структурна** – например структурен падеж, структурна форма за мн.ч. Бройната форма например се налага от това, че съществителното е в позиция, съседна на квантификатор.

2.2. Видове словосъчетания

Според категориалната принадлежност на главната част различаваме следните видове словосъчетания:

1. Словосъчетания с главна част съществително име – NP. 2. С главна част прилагателно – AP, 3. С главна част глагол – VP, 4. С предлог – PP, 5. С главна част наречие – AdvP.

Посочените пет части на речта се наричат **главни категории**. В българския език възможните разширения в простите словосъчетания са представени сбито в следната таблица, в която със знак "+" са означени случаите, където съчетаването е възможно. Отвесно в колона са главните части, а в хоризонтален ред са подчинените:

29.

	N	A	V	P	Adv
N	+	+	+	+	+
A	+	–	–	+	+
V	+	–	–	+	+
P	+	–	–	+	+
Adv	–	–	–	+	+

Единственият случай, когато глаголът е подчинен на едно съществително, е сказуемното словосъчетание, защото тогава глаголът се съгласува с името, така че се установява подчинително отношение (N V). Неличните глаголни форми тук не се разглеждат като глаголи, а като прилагателни (причастията, които не са в позицията на сказу-

емото), наречия (деепричастията) и съществителни (отглаголните съществителни на *-не*).

Към всички главни части на речта могат да се явят като разширения подчинени изречения, например:

30. *Разказва [за [каквото иска*

В този пример предлогът се държи фонетично като клитика, така че се клитизира към следващото местоимение (*каквото*) и влиза в състава на подчиненото изречение, но на фонетично равнище.

Според таблицата (29) не може да има глаголно словосъчетание с подчинено прилагателно име. Изразът:

31. *Влязоха уморени*

следователно не е словосъчетание, въпреки съвпадането на съгласувателните признаци; защото множественото число на прилагателното не се изисква от глагола. Както глаголът, така и прилагателното споделят признаците си (мн.ч.) с друга част – в случая с неизказания подлог (*те влязоха уморени*).

В изрази като (31) подчинената част *уморени* пояснява подлога, но не образува с него словосъчетание.

Такива прилагателни или съществителни, които поясняват съществително – подлог или допълнение, без да образуват с тях словосъчетание, но им се приписват като техен признак, се наричат **сказуемни определения**.

Отбелязано беше, че две думи не образуват словосъчетание, ако не могат заедно да заемат една синтактична позиция, т.е. част на изречението. Ето защо редицата *Те ... уморени* не е словосъчетание. Според теорията обаче в такива изрази се съдържа скрита предикативност и затова се наричат "малки изречения", т.е.:

32. *[$_{MS}$Те уморени],*

където "мS" означава "малко изречение".

2.3. Категориите X°, X', X'' (= XP)

Всяко просто словосъчетание се състои от две части: главна и подчинена. Главната част, опората е винаги от тип X-нулево, а подчинената е винаги от тип XP. От същия тип е обаче и цялото словосъчетание, сравнете:

$[_{XP}$ X YP]

Категорията XP има следните свойства:

А. Тя е словосъчетание с главна част X.

Б. XP е последната проекция на думата като представител на дадената част на речта. Така XP показва горната граница на проектирането, а това значи, че може да доминира и само над главната част, ако не е разширена, т.е. XP би могло да има само една съставка – X.

В. XP е синтактична категория, защото представя позицията, заста поне от опората X. Ако към опората X има пояснение, то е друга категория от тип YP (максимална проекция), представена от една дума или от словосъчетание.

Конституентът X' може да бъде дъщеря на XP, но има други свойства. Нека сравним едно просто и едно сложно словосъчетание:

33.

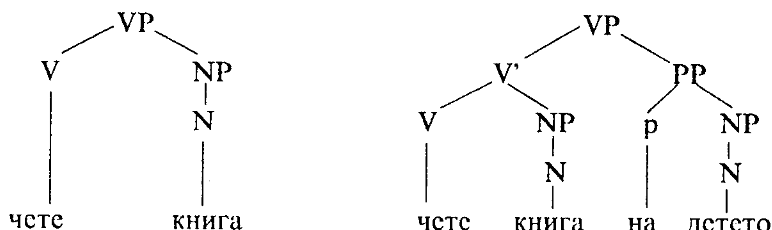

И двата случая представят глаголно словосъчетание VP с една главна част V. В сложното съчетание обаче VP не доминира непосредствено над V, а над друга съставка – V'. С други думи по пътя от опората V към последната проекция има една междинна проекция – V'. Като сравним VP на простото словосъчетание с V' на сложното, виждаме, че те не се различават, т.е. [чете книга] (или *даде играчка* – в 34) е просто словосъчетание и в двата случая. Това значи, че V' е всъщност VP, което не е последна проекция, защото има още едно разширение – с PP. Ето защо не можем да представим V' като VP. От това следва, че V' не може да има статуса на VP. Така категорията X' означава, че словосъчетанието, което тя представя, няма собствена синтактична функция, т.е. X' не може да бъде синтактична позиция – в дадения пример V' е само част от VP, така че само VP е сказуемна група, но V' не е сказуемна група.

Признаците на опората са признаци на цялата категория XP. В (33) VP е сказуемна група, защото опората V е сказуемо.

Тъй като в едно изречение дадена категория XP може да се яви повече от един път, бихме могли да припишем на всяка категория името на синтактичната ѝ функция (част на изречението), например PP: непряко допълнение, т.е. синтактичната функция непряко допълнение е изразена с предложна група.

Позицията на NP като лява сестра на X', когато и двете категории се доминират непосредствено от XP, обикновено се нарича позиция на **спецификатора**, т.е.:

[$_{XP}$ NP X']

Тя може да се яви повече от един път в дадена конструкция. Ако обаче не се запълва с лексикален материал, няма нужда от нея.

Повече от веднъж може да се яви и категорията XP. Следното сложно словосъчетание има две предложни групи: *Даде играчка на*

детето в градината – и структурата:

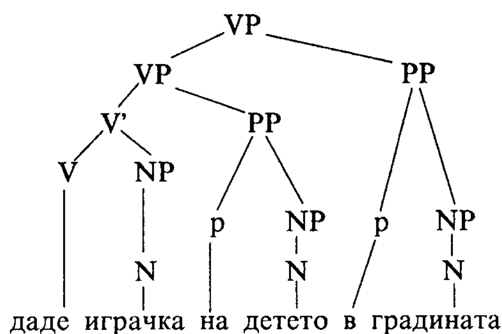

34. [VP [VP [V' *Даде играчка] на детето] в градината*]

Тук първата предложна група (PP = *на детето*) е сестра на V' в рамките на вътрешното VP, а втората (PP = *в градината*) е сестра на вътрешното VP, доминирани от външното (най-високото) VP. Така по-високото PP (крайното – *в градината*) като обстоятелствено пояснение е пояснение на предишното словосъчетание (*даде играчка на детето*), а не пряко на глаголната опора.

Това отношение засяга и други категории, както се вижда от следния пример:

35. *[VP [V' Гледа телевизия] с очила]*

Тъй като PP *с очила* е сестра на V', имаме право да тълкуваме функцията на PP като непряко допълнение. Очевидно е, че *гледа телевизия с очила* не е равно по смисъл с *гледа с очила* (не само телевизия), така че и тук предложният израз *с очила* пояснява предишната междинна група V' *гледа телевизия*.

Двойно изразената категория (VP над VP или V' над V') се нарича **двусегментна категория**. Тя е една категория (не две) и като цяло доминира над съставките си. Ето защо ако един синтактичен израз се доминира само от единия сегмент (горния), се казва, че той не се доминира от двусегментната категория, а само се съдържа в нея. В (34) например обстоятелството *в градината* само се съдържа във VP, за разлика от PP *на детето*. С други думи PP *на детето* е същинска съставка на VP, защото се доминира от двата ѝ сегмента, а PP *в градината* само е присъединена, адюнктирана към VP.

Учението за словосъчетанието (конституентната граматика), което показва само как се изразяват частите на изречението, не може да представи винаги функционалните разлики.

От друга страна, както беше вече посочено, някои изрази са синтактично многозначни, например:

36. *Разказва за случката в градината*

Вторият предложен израз *в градината* може да се тълкува като

пояснение в NP, т.е. пояснение на *случката*. Възможно е обаче същият предложен израз да бъде обстоятелство, т.е. разказването за случката е станало в градината. Следните структури показват тази разлика:

37.

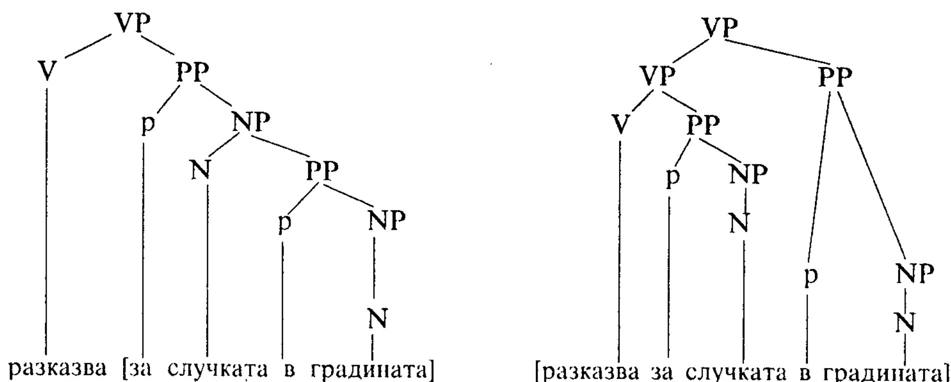

Тук и по-нататък приемаме, че PP, което е сестра на VP (както във втория случай), е обстоятелствено пояснение, а PP, което е сестра на V или V' (непоследни проекции – както в първата структура), е непряко допълнение; сравнете също [$_{VP}$ [$_{VP}$ отиде] [$_{PP}$ в градината]].

3. Словосъчетания с главна част съществително име (NP)

Едно съществително име – местоименно или не, може да бъде опора на пояснение, изразено с всяка друга главна част на речта от споменатите пет. От това гледище израз като *Влакът спря* (NV) е словосъчетание с главна част съществително и с форма на свързване съгласуване: глаголната част на съчетанието N V (в случая *спря*) споделя признаците лице и число на съществителното. Очевидно е, че функциите подлог и сказуемо, които имат двете страни на такова съчетание, не зависят от дадените морфологични признаци за лице и число – 3. лице единствено число.

Всички пояснения на съществително с неглаголна част на речта имат функцията **определение**. Поясненията на определенията също са определения. (По-нататък с кръгли скоби ще отбелязваме, че дадената част може да липсва.)

3.1. Синтактично поведение на членната морфема в българския език

Опорното съществително на NP винаги носи признаците на категорията определеност, която се изразява лексикално или граматически. Показателното местоимение *този* обикновено не се явява едновременно с членувано име, но има случаи, когато то свободно влиза в NP с прилагателни, например:

38. *През [всичките тези години], [Целият този шум], [Тази синята кърпа]*

**Тази книгата, *Една тази книга*

Категорията определеност играе роля и в синтаксиса, защото от нея зависят някои синтактични форми. Кратките местоименни притежателни форми не може да се явят като несъгласувани определения, ако определяемото не е маркирано с признак за определеност. Тяхната употреба зависи именно от признака [+def], а не от самата членна морфема. Роднинските имена като *брат, баща* и др. не се употребяват с член в единствено число, когато се следват от притежателната клитика, а това значи, че са маркирани с определеност, която експлицитно се изразява в множествено число:

39. *Брат му – Братята му*

От друга страна, има конструкции с двойно членуване, които поставят въпроса, колко са NP-тата – едно или две:

40. *Книгите всичките изгоряха, В земята черната, Пейните приятели горките*

Членуването може да бъде и факултативно – при местоимението *всички*, но в ед.ч. то е задължително:

41. *Всички(те) книги – Всичкият хляб, Всичкото сирене*

Невъзможността нечленувано прилагателно да предхожда членувано съществително или прилагателно е също синтактичен, а не морфологичен факт, сравнете:

42. **Хубава книгата, *Хубава новата книга*

Членната морфема е представител на категорията **детерминатор**, която е маркирана с признак за определеност. Членните форманти в българския език имат следната речникова спецификация:

43. -ът: Det [+def]

Един: Det [-def, +specif]

нула: Det [-def, -specif]

Според избора на съответните признаци ще имаме следната репрезентация (с фигурни скоби се показва невъзможност за съвместна поява, т.е. "или-или"):

44. 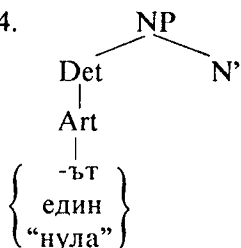

или

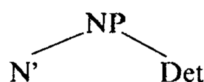

Признаците на категорията Det са признаци на цялото NP и в този смисъл тя има статус на главна част, опора на NP. От друга страна обаче, ненулевите членни форманти се съгласуват със съществителното – *-ът, -та, -то, -те – един, една, едно, едни*, така че са зависими от него. В дървовидното представяне (44) не сме задали съгласувателна категория (ACR), така че няма механизъм да се провери дали съвпадат признаците за род и число при членната морфема и при съществителното. Съгласувателна категория обаче не е и нужна, защото от морфологията (или речника) вече знаем при кои части на речта признаците за лице, число и род са синтактични, т.е. съгласувателни. Ще смятаме, че при всички форми на съгласуване се ръководим от обща инструкция да се провери съгласуването.

Зависимостта на членната морфема е морфологична или фонетична: формата *-та* в едни случаи се съгласува фонетично – тя се добавя към всяко прилагателно или съществително, което завършва на *-а*, независимо от рода и числото, например *жената, бащата, децата, журитата*. От друга страна, тя се съединява с всяка форма от ж.р., например *есента, пролетта* (независимо от фонетичния изглас на думата). Подобно е положението и с форманта *-то*: *той* се съединява с форми, завършващи на *-о*, независимо от рода им, например *селото, дядото, запалянкото*. Иначе се съобразява с рода им: *аташето, журито, кенгуруто, детето*.

Определителната членна морфема в български език има характер на клитика, която задължително се инкорпорира, т.е. влиза в морфемния състав на думата, по следното правило:

45. ***Определителният член се съединява с първата категория от тип X под N', като се премества в позиция на нейна сестра.***

Например (със знак t, коиндексиран с преместения елемент, се означава опразнената след преместването позиция, сравнете с 44):

46. 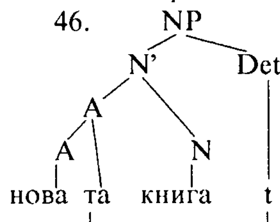

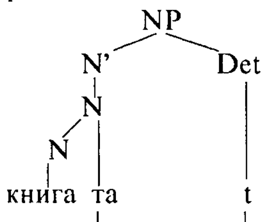

С други думи членът трябва да се съедини с първото прилагателно, или ако няма прилагателно, със съществителното, сравнете:

47. *Увлекателната нова книга – Книгата*

Ако говорим за ред на словоформите в NP, същото изискване може да се представи така: членуваната словоформа стои на първо място в NP. Членуването при еднородни части има някои особености.

3.2. Видове групи с главна част съществително име (NP)

За вътрешния строеж на групата NP вече знаем, че всяка категория от тип XP може да бъде неразширена и разширена и че това не влияе на нейното функциониране като част на изречението. Може да има разширени или неразширени подлози, допълнения и т.н. Ето защо се абстрахираме от функцията на NP и разглеждаме само възможните разширения на тази група.

Една категория XP може да бъде основна или производна. В пример (46) е показана една производна структура в резултат на преместване вътре в NP, което личи от сравнението ѝ със структура (44). За по-голяма яснота обаче, няма да вземаме под внимание винаги позицията на спецификатора Det (сестра на N'), т.е. ще разглеждаме всяка членувана словоформа като част на речта със завършен процес на инкорпориране на членната морфема (показан в 46).

3.2.1. Предпоставени разширения с прилагателни имена

Нормалното място на прилагателните като определения на главната част е вляво от нея. Прилагателните също може да имат свои определения, с които образуват друго словосъчетание – AP.

Прибавянето на прилагателни към опорното съществително е синтактичен процес, който не е ограничен езиково, а само от речевите възможности на говорещия (пишещия). От езиково гледище можем да имаме безброй прилагателни, така че процесът на прибавяне е рекурсивен, т.е. можем постоянно да се връщаме към правилото:

Постави едно прилагателно вляво от наличните.

Въз основа на това правило ще получаваме редиците:

48. *[Слънчев ден] – [Летен [слънчев ден]] – [Весел [летен [слънчев ден]]]*

49.

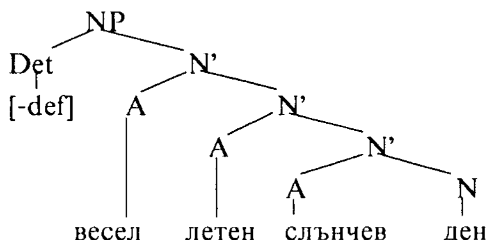

Инструкцията за съгласуване сега засяга не само членната морфема, но и прилагателните. По стилистични причини (действие на стилистични словоредни правила) прилагателните може да се явят и след съществителното:

50. *Почна се борба страшна, яростна и бясна.* (Йовков)

Задпоставено прилагателно може да има и по семантични причини. Местоименните съществителни *нещо* и *нищо* изискват задпоставна позиция на прилагателното, когато не изразяват предметност. В такъв случай *нещо* няма множествено число, например:

51. *Нещо хубаво – *Неща хубави*
Хубаво нещо – Хубави неща
Нищо хубаво

3.2.2. Предпоставени разширения със съществителни имена

Както е и при други езици, българският език позволява безпредложни съществителни да се явят в подчинена предпоставна позиция. Съществителни, подчинени на друго съществително, се наричат **несъгласувани определения**.

В такива словосъчетания може да се отделят различни подгрупи според семантичните отношения между подчиненото и главното съществително – количество, събирателност, време, форма и др.:

52. *1. Връзка лук, Чувал жито*
2. Стадо овце, Ято птици
3. Сто години самота
4. Облак прах, Ивица сняг
5. Вид сирене
6. Планина човек, Злато жена

Всяко от съществителните може да бъде разширено – например с прилагателно име:

53. *Тя посече [две големи филии ръжен хляб]*

Примерът представя отношението [NP NP], в което не личи кое от двете NP-та е главно. Ще посочим някои основания за решението, че второто NP е главното, т.е. че наистина става въпрос за предпоставено несъгласувано определение, което ще представим така (не включваме категорията Det за простота):

54.

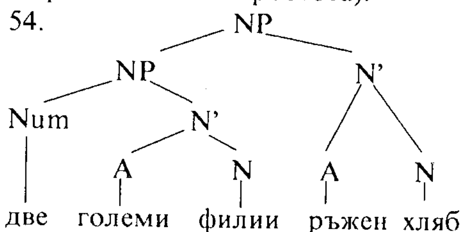

Първото NP се отнася към N', както прилагателното в пример (12) или (49). Една особеност на групи от този вид е, че не могат винаги да заемат подложна позиция, особено ако са членувани:

55. *Връзката лук струваше х лв. тогава, Букет цветя лежеше на масата*

**Бу́кет(ът) цветя падна от масата, *Кола дърва минава по улицата*

Да приемем, че последното изречение е невъзможно по семантични причини: не е възможно дървата да минават, така че главна част за глаголното сказуемо е *кола*. Следователно главната част не може да бъде първа (предпоставена) в такива словосъчетания. Ако опората на подлога беше *кола*, не би имало семантична пречка да се свърже със сказуемото, както е в следното предложно съчетание:

56. *Кола с дърва минава*

Подложните групи в (55) от типа на *връзка лук* се различават от типа *кола дърва* по това, че двете съществителни имат съвместими или еднакви референти: *връзката* е форма на *лук* (сравнете *връзка от лук, букет от цветя*), докато в кола дърва двете съществителни представят различни предмети (колата не е дърва, нито дървата са кола). Такъв е и типът *група студенти*, където *група* ни отнася пак към референта на второто съществително *студенти*. Референтът на подложната група в тези случаи е единен и езикът позволява съгласуване на глаголното сказуемо с първото или с второто съществително: *Група студенти излезе на двора – Група студенти излязоха на двора*. Референтното тъждество обаче не е пълно и затова тези групи се различават от типа на апозитивните групи (вж. 72 и 73).

В някои случаи второто словосъчетание в състава на сложното може да липсва:

57. *Тя донесе две големи филии*

Тя изпи чашата

Лавина сватбари навлезе/навлязоха в двора

Лавината навлезе в двора

Последното изречение ясно показва, че в такива случаи става въпрос за преносни семантични употреби.

Словоредът на българския език дава синтактично свидетелство, че предпоставеното съществително е подчинена част. Словоредът (S) O V (подлог, допълнение, глаголно сказуемо), т.е. обектът пред глагола, е често явление, дори задължителен във въпросителни изречения, сравнете:

58. *(Ти) хляб ли носиш?*

Вода нося, жаден ходя

Така възниква въпросът, дали в следното изречение пак допълнението е изведено пред сказуемото, или не допълнението, а негово

пояснение:

59. *Магданоз купих само една връзка*

(?) *Само една връзка купих магданоз*

Последният случай изглежда невъзможен. Това по-ясно личи в групи с подчинена предложна част:

60.а. *Гледам [книгата на масата]*

б. *Книгата гледам на масата*– в. **На масата гледам [книгата t]*

Пример (60.б) показва, че главната част на едно именно съчетание може да се изкаже преди глагола, без да "влачи" със себе си подчинената си част (*на масата* остава на мястото си – "in situ"), а според (60.в) подчинената част не може да излезе от NP. Изводът е, че в разглежданите конструкции втората част е главната.

3.2.3. Предпоставени разширения с квантификатори

Проблемът за квантификацията в изречението тук няма да ни интересува с логическата си страна, макар че семантичната интерпретация на изречението не може да мине без нея. **Кванторни думи** са преди всичко *всеки* (всяко x) и *някой* (поне едно x), но може да се квантифицира, т.е. да се определи количествено и глаголният процес – *винаги* (всяко x като точка от времето) или *понякога* (поне една точка x от времето).

Квантификацията е семантичен проблем, но поставя и синтактични въпроси. Смята се например, че активните и пасивните изречения с кванторни думи може да не бъдат с еднаква семантика и различното разбиране се обяснява с преместването на кванторите. В т.нар. **логическа форма** на изречението кванторите имат обсег, който може да бъде широк или тесен: първият по ред квантор има по-широк обсег от втория.

Различната интерпретация обикновено се илюстрира с примери като следните:

61. *Всеки в тази стая знае два езика*

Изречението не показва дали двата езика са едни и същи за всеки. Разбираме, че съществуват поне два езика, но не знаем кои са. В български и в други езици има средство да се покаже разликата – чрез разпределителния предлог *по*:

62. *Всеки в тази стая знае по два езика.*

Предлогът обаче също не гарантира, че двата езика са различни. При това в пасив предлогът не може да се яви:

63. *Два езика се знаят от всеки в тази стая.*

Семантичната разлика между (61) и (63) се обяснява с реда (обсега) на кванторите:

1. За *всяко* лице x (в тази стая) е вярно, че *съществуват* два езика y и x знае y,

2. *Съществуват* два езика у, за които е вярно, че всяко х (в тази стая) знае у.

При втората интерпретация езиците са едни и същи, т.е. тези два езика се знаят от всеки.

За да не се занимаваме с логическата проблематика, ще приемем, че в самостойната си употреба *всеки* и *някой* са съществителни имена (а *винаги* и *понякога* са наречия), а не езикови "квантификатори". Употребени като прилагателни имена обаче, в изрази като "някой N" и "всеки N", те имат поведение, което е различно от поведението на обикновените прилагателни имена.

Местоимението *всички* може да бъде съседно на съществителното, към което се отнася, или далече от него, например:

64. *Всички те чакаха вече дълго – Те всички чакаха*
Те чакаха всички вече дълго
Студентите дойдоха всички

Когато е задпоставено, *всички* също може да бъде членувано, както и предхождащата го именна група (този въпрос вече беше разгледан, вж. пример 40):

64а. *Студентите дойдоха всичките, Нейните книги всичките*

Количествените прилагателни *много* и *малко* също може да бъдат задпоставени, сравнете:

65. *Много хора дойдоха тогава – Хора много дойдоха*
Хора дойдоха много (малко)

Общата словоредна възможност – да "плават" в изречението, все пак не дава основание за обединяване на *всички* и *много (малко)* в синтактичния клас, който обикновено се нарича клас на квантификаторите – Qu. Точно така могат да "плават" и числителните:

66. *Книги донесе само пет – Книги донесе малко*

По семантичен признак *много* и *малко* се отнасят към бройните числителни имена.

Когато са членувани, *много* и *малко* се държат като обикновени прилагателни имена, както и бройните числителни:

67. *Многото (малкото) книги – Петте книги*

От друга страна, тези две количествени прилагателни са несъвместими с бройните числителни, така че не можем да образуваме трети израз, където да има както *много (малко)*, така и бройно числително (за разлика от *всички*: *Всичките пет книги*), точно както не може да има две числителни:

68. **Многото пет книги – *Петте шест книги – Всичките пет книги*

Следователно *много* и *малко* влизат в класа на бройните числителни, така че клас на квантификатори (количествени определители) в български език образуват *всичкият, целият* и бройните числителни, към които

отнасяме и *много, малко*. Основната позиция на квантификаторите е пред определяемото име.

3.2.4. Предпоставени разширения с наречия

Наречията *рано* и *късно* се свързват със съществителни имена, означаващи време, или с предложни групи за време, например:

69. *Рано сутрин, Късно вечер*

Рано сутринта, Късно вечерта, Късно през нощта

Мястото на наречията не е фиксирано, но са винаги съседни на името:

70. *Сутрин рано, На другия ден рано*

Приемаме, че тези наречия са незадължителни подчинени части – спецификатори към NP или PP:

71. *[$_{NP}$ Adv N'] = рано сутринта*

[$_{PP}$ Adv P']] = рано на другия ден

3.2.5. Предпоставени и задпоставени апозитивни разширения

Апозитивните разширения са подчинени части, изразени с безпредложни съществителни, така че отново става въпрос за познатата ни редица NP NP. Апозитивните пояснения се наричат и **приложения**. Те са два вида: **предпоставени и следпоставени**, например:

72. *Дядо Петър, Чин ефрейтор* (предпоставени приложения)

73. *Вълчицата майка, Гората закрилница* (следпоставени приложения)

Приложението и несъгласуваното предпоставено безпредложно определение (*чаша вода*) са различни функции, макар че и двете са видове определения. Приложението по традиция се дефинира като друго название на същия предмет, означен с главното съществително, т.е. опората и приложението назовават един и същ предмет. Ето защо те могат да се явят в конструкции, изразяващи тъждество (идентифициращи конструкции), в които приложението вече не е приложение, а предикат:

74. *Петър е дядо, Ефрейтор е чин*

75. *Гората е закрилница, Вълчицата е майка*

Предикативният характер на приложението е отбелязан от Ал. Т.-Балан (1940, с. 431): Прилог важи, колкото късо изречение: Симеон, цар = който е цар." Според Ал. Т.-Балан приложението, което не е отделено с пауза, е предметен "примет", който бива самостоен, колкото прирок (с. 414) – *Цена хубавица, момче чирпанче.*

Предпоставеното приложение е модифициращо NP (определение), което може да бъде разширено, но е очевидно, че пояснението може

да се отнася семантично и до двете части (N) на словосъчетанието, доколкото по дефиниция приложението и неговата опора (определяемото) имат един и същ референт. Така в съчетанието:

76. *Другият [дядо Петър]*

прилагателното *другият* се отнася както към *дядо*, така и към *Петър*. Да вземем обаче и следното съчетание:

77. *Старото [читалище "Нов живот"]*

Ако прилагателното засяга само първото съществително, поставя се въпросът, кое от двете съществителни е приложението. За нагледност нека представим двете структури:

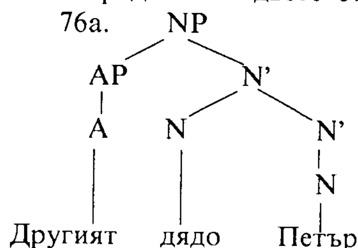

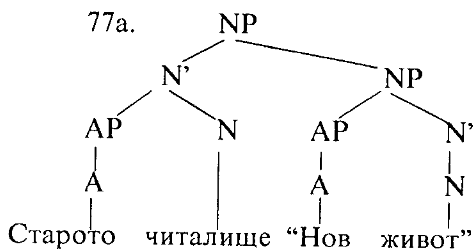

Двете структури са очевидно различни, защото изразяват допускането, че в (77) собственото име *Нов живот* е задпоставно приложение, а първата именна група *(старото читалище)* е определяемото. Това допускане се потвърждава от факта, че отстраняването на съществителното *читалище* води до безсмислица или до трудно възстановима елипса, както и в други случаи на отстраняване на главна част.

3.2.6. Задпоставени разширения

Задпоставените безпредложни NP-та са вид приложения, както видяхме по-горе. Много по-често задпоставеното подчинено NP се свързва с главното съществително чрез предлог, така че е част от PP, което обикновено е в следименна позиция, например:

78. *Влакът за Варна, Влакът от София за Пловдив*

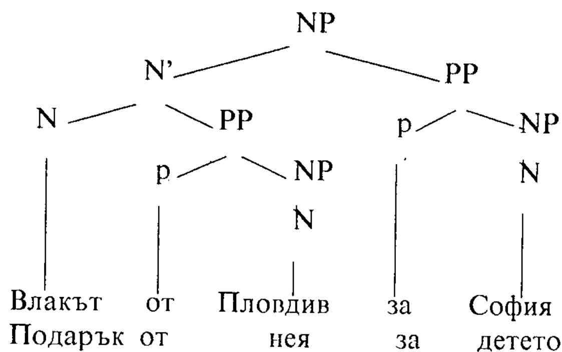

Когато главната част е изразена с лично местоимение, към него не може да има разширение с PP. Следните примери са неправилни:

78. а. **[Той с чадъра] му е приятел* (сравнете: *Този с чадъра*)
б. **Видях [го с чадъра] (видях [този с чадъра])*

Задпоставено пояснение може да бъде и предложно наречие, което има същата функция, както предложното съществително, сравнете:

79. *Пазиш ли [$_{NP}$ вестника [$_{PP}$ от вчера]]*
[NP Вестника [$_{PP}$ от оня ден]]

Някои наречия може да бъдат задпоставени определения и без предлог. Те обикновено следват предложните определения:

80. *Гледам [$_{NP}$ [$_{N'}$ гнездото [$_{PP}$ на щъркелите]] отсреща]*

В тази позиция намираме предимно пространствени наречия: *Къщата отсреща, Телефонът оттатък, Хората наоколо.* По-рядко се срещат наречия за време:

81. *Помниш ли [$_{NP}$ дъжда вчера]*

Кратките притежателни местоимения са задпоставени несъгласувани определения, както предложните групи, например:

82. *Песента ѝ, Брат му (Братята му), Недоволството им*

Беше казано вече, че те се употребяват само в дефинитни именни групи независимо от това, дали съществителното е членувано (при роднинските имена).

Синтактичното място на клитичните притежателни местоимения не зависи пряко от опорното съществително, а от мястото на членната морфема. Те се подчиняват на синтактично правило, което формулираме така:

83. ***Краткото притежателно определение се поставя след думата, която носи определителния член.***

84. *Песента ѝ – Старата ѝ песен – Забравената ѝ стара песен*

Не можем да твърдим, че например редицата *старата ѝ* образува синтактична група. Освен това клитичното местоимение не влиза в състава на думата (за разлика от определителната морфема). Мястото му не може да се зададе от конституентната граматика именно защото не образува словосъчетание с членуваното прилагателно. От друга страна, за всяко ново прилагателно, носител на члена, ще е необходимо рекурсивно прилагане и на горното правило (83). Нужно е правило за преместване, но за преместванията ще говорим по-късно.

Две притежателни местоимения не може да има в една група NP, така че дългата и кратката форма взаимно се изключват: **Нейната ѝ песен.* Притежателното PP с предлог *на* обаче се явява нормално едновременно с краткото притежателно местоимение. В такъв случай се говори за удвояване на синтактичната позиция:

85. *Брат му на Иван – *Неговият брат на Иван*

Вид задпоставени определения в NP са и т.нар. подчинени опреде-

лителни изречения като:

86. *[$_{NP}$ Старата къща, която виждаш]*

Съществителното име, както се вижда, допуска доста разнообразни части на речта като свои пояснения, които всички се наричат **определения**. Ако приемем, че причастията са глаголни форми, тогава трябва да кажем, че и глаголите може да бъдат предпоставени определения, но очевидно те се държат все пак като прилагателни, въпреки че пазят синтактичните възможности на глагола и позволяват да се явят при тях поясненията, които откриваме и при личния глагол, например:

87. *[$_{NP}$[$_{AP}$ Отдавна угаснал] вулкан]*

В обобщен вид описаните пояснения на съществителните имена може да се представят така:

1. Предпоставени: {Det, A, Qu, N, Adv}
2. Задпоставени: {N, PP, Adv, Pron poss}

Към едно опорно N можем да прибавим която и да е категория от 1 или 2, но може да получим и невъзможни редици, както и някои синтактично еднакви структури, но с различен смисъл, например:

88. *Двете нови книги – Новите две книги*

Тук широкият и тесният обсег на квантификатора *две* дават различен смисъл, което значи, че двата израза не са свободни варианти. Разликите в членуването също поставят семантични проблеми, сравнете:

89. *Остарялата и забравена песен* (една песен)
Остарялата и забравената песен (две песни)

Положението е същото при координация на съществителни: *Старинният град и голям научен център.*

Смята се за достатъчно при синтактичния разбор да се опишат двойките части на речта в едно словосъчетание и словосъчетанията в състава на сложното, както и функцията им като части на изречението.

3.3. Аргументи в категорията NP

Да разгледаме словосъчетанията:

90. *(Тук продават) [[сок от малини] в бутилки] – *[[сок в бутилки] от малини]*

Разместването на предложните групи (*от малини* и *в бутилки*) се оказва невъзможно, макар че словосъчетанията (а) *сок от малини* и (б) *сок в бутилки* поотделно са нормални български изрази. Това ограничение в словореда показва различната степен на свързаност на предложните групи с опорната дума в (а) и (б). По-тясна е връзката в (а) и по-тясно свързаната част се стреми да бъде в съседство с определяемата главна част.

Степента на свързаност в NP обикновено се представя чрез понятията "рестриктивни" (ограничителни) и "нерестриктивни" определения.

В (90) РР *от малини* е рестриктивно, а РР *в бутилки* е нерестриктивно определение, защото дава мястото на сока, което е само негова външна характеристика.

Поясненията на съществителните обикновено не са задължителни. Отглаголните съществителни (на *-не*) може да имат пояснения, които са аргументи на изходния глагол, т.е. изискват се от него, и затова се държат като задължителни пояснения, сравнете:

91. *Иван прочете писмото – *Иван прочете_*

*Прочитането на писмото от Иван – *Прочитането – от Иван*

Елипсата на обекта (на четенето) означаваме с черта. Двата неправилни израза показват, че е изпусната задължителна част, така че и в NP е възможно да се явят задължителни пояснения, но в определен контекст. В следния израз например не е нужно да се търси елипса:

92. *Прочитането го забави*

Отглаголното съществително може да запазва, разбира се, всички възможности на глагола да се свързва както с аргументи, така и с адюнкти (незадължителни пояснения):

93. *Иван идва тук – Идването на Иван тук (е странно)*

Някои автори предпочитат да запазят и функционалните категории, така че говорят също за подлог и допълнение в групата на съществителното. Така в словосъчетанието:

94. *Отказването на Иван от цигарите*

Иван е смятан за подлог, а *от цигарите* – за непряко допълнение, както в изречението *Иван се отказа от цигарите*. Съответното производно притежателно прилагателно също е смятано за подлог и следователно за съществително:

95. *[$_{NP}$ Ивановото отказване от цигарите] (учуди доста хора)*

В такъв случай NP би трябвало да има следната структура:

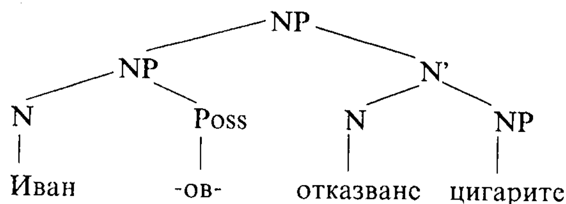

Категорията Poss, означаваща **посесивност**, е дадена отделно, въпреки че се реализира като част от думата, за да се покаже, че главна част е все пак съществително, а не прилагателно. От друга страна, *отказване цигарите* е произлязло от *отказва цигарите*, т.е. *цигарите* е пряко допълнение и в двата случая. Ето защо се приема, че предлогът се въвежда по правило, наречено **въвеждане на предлог**.

По същия начин се анализират и притежателните местоимения,

например:

негов = той + poss

Притежателните прилагателни наистина се държат като съществителни в някои конструкции:

96. *Отиде у Маринни, у Гошови, у тях*

Едно основание да се говори за подлог в NP е употребата на рефлексивни местоимения. Известно е, че те показват идентичност със субекта на изречението, например:

97. *Тя обича себе си – Нейната обич към себе си*

И в двата случая *себе си* е идентично с *Тя* или *Тя + poss* според посочения анализ.

Тук не приемаме, че в NP може да има подложна позиция към отглаголното съществително, както не приемаме, че има допълнения или обстоятелствени пояснения. За рефлексивните местоимения в NP е достатъчно да посочим дали има предходно съществително (антецедент) в рамките на (най-близкото) NP, още повече че е възможно рефлексивът да няма антецедент, т.е. с арбитрарна (произволна) интерпретация, например:

98. *Любовта към себе си, вярата в себе си (ѝ е необходима сега)*
Пътуване към себе си

И така, не е нужно да има NP в позиция на спецификатор (сестра на N') в NP.

3.4. Командване, управление и падежи

Съществителните имена (опори на NP) се явяват в изречението като управлявани категории, маркирани с падеж. Едно изречение се смята за неправилно построено, ако в него има съществително без падеж.

Разглеждането на падежа като синтактично отношение не е ново за българската граматична традиция. Александър Т.-Балан отдавна настоява, че падежът е синтактично понятие, независимо от морфологичното му изразяване. Категорията определеност също характеризира всяко NP, въпреки че в някои езици членна морфема липсва. Тук приемаме, че синтактичните функции са основни и падежното характеризиране често пъти е редундантно. Вместо за падежен филтър, който не пропуска безпадежни съществителни в изречението, можем да говорим за "функционален" филтър: в едно изречение не може да има съществително без синтактична функция.

Приписването на падеж или функция става при управление. Ето защо вместо падежния филтър можем да въведем изискването: ***всяко съществително трябва да се управлява***. Това, от друга страна, означава, че подложното съществително (или група) също трябва да се управлява.

Падежното управляване като форма на свързване в словосъчетани-

ето обаче е частен случай на синтактичното управление.

Управлението се дефинира чрез понятието командване:

99. ***Една категория (А) командва друга (В), ако и двете имат обща доминираща максимална проекция и не доминират една над друга.***

Едната сестра например командва другата, но първата сестра командва и дъщерите на втората.

Управлението е вид командване, но има два вида управление: **опорно** и **антецедентно**. Засега ще имаме предвид само опорното управление (управление от опората):

100. ***Категорията А управлява категорията В, ако А е от тип Х-нулево (т.е. опора на общото надредно ХР) и командва В, а между тях няма друг управител.***

С други думи всяка опора Х (на ХР) управлява зависимите си разширения, така че вместо за управление можем да говорим за "командване от опората" (опорно командване).

Управлението показва, че подлогът е подчинена част, а не напълно независима категория – той се управлява от главната част на изречението, предикативното отношение, което представихме чрез нелексикалната категория PredP.

Главната част на изречението е **предикатът**, който дава именителен падеж и функция подлог на позицията и на запълващия позицията елемент.

Глаголът дава винителен или дателен падеж на своите допълнения, изразени със съществителни имена (например *дострашава ме – дожалява ми*), или управлява съответен предлог за непрякото допълнение. Предлогът също дава винителен (непряк) падеж на зависимото от него съществително. Прилагателните имена могат да управляват предлози, съответни на даденото прилагателно, сравнете: *алчен за N – богат на N*, както и съществителни: *висок два метра*.

Глаголът не може да даде падеж на съществително, което не управлява. Има обаче конструкции, за които се смята, че глаголът дава "падеж по изключение" – например в споменатите вече "малки изречения", т.е. конструкции със сказуемни определения:

101. *Естеството е направило Царевец непристъпен* (Вазов)

Прилагателното в този случай има функцията, наречена "сказуемно определение към допълнението", но то не образува словосъчетание с глагола. Някои автори приемат, че цялото съчетание *[Царевец непристъпен]* се управлява от глагола, а не само съществителното *Царевец*, независимо от това, дали се приема анализът на съчетанието като "малко изречение". Подлог на сказуемното определение е *Царевец*, но той не може да получи именителен падеж, тъй като в съчетанието му със сказуемното определение липсва съгласувателна категория (преди-

кат). Тук става въпрос за "винителен подлог" на сказуемното определение, тъй като липсва предикат.

В конструкциите с предпоставени несъгласувани определения от типа *чаша вода* (NP N) главната част на определението също трябва да получи падеж. Съгласувателната предикатна категория дава именителен падеж на цялото съчетание:

102. **Колата дърва стигат за зимата – Кола дърва стигат за зимата*

Когато такава група е допълнение, глаголът също дава падеж на цялото съчетание, защото е негово допълнение:

103. **Изгориха колата дърва – Изгориха кола дърва*

Така и съгласуваните прилагателни вземат падежа на главното съществително.

В някои езици в съчетания като *чаша вода* второто съществително получава родителен падеж. Тъй като неглаголните съществителни не могат да приписват, т.е. да определят падеж, родителният падеж се приписва според мястото на съществителното в дадената структура. Такъв падеж, който зависи само от позицията на съществителното в структурата, се нарича понякога "структурен падеж".

Между подлога и предикативното съществително има съгласуване и по падеж. Ето защо в изречение като *Книгата е на Иван* съществителното не може да бъде предикатив – то се управлява от предлога и получава падеж от него.

В конструкции с глаголни съществителни се въвежда предлог формално – за да не остане подчиненото съществително без падеж:

104. *Продажбата на книгите – *Продажбата книгите*

В български език обаче предлогът може да остане неявен, например нечленуваните глаголни съществителни допускат безпредложни аргументи, както съответният глагол:

105. *Търсене истината, Гласуване законопроекта*

Това показва, че ако глаголното съществително се разглежда като форма на глагола, падежът на безпредложното подчинено съществително очевидно идва от глагола. Иначе трябва да приемем, че отглаголните съществителни на *-не* също могат да дават падеж.

Пасивните конструкции в български език показват по-ясно, че падежът няма такова голямо значение, каквото му се придава чрез падежния филтър. Според някои автори подложната позиция на пасивно изречение трябва да бъде свободна, за да предаде падежа си на допълнението (можем да кажем, че подлогът на пасивното изречение е всъщност именително допълнение). Очевидно е обаче, че в конструкции като *(?) Лятото се предполага, че ще бъде горещо* подлогът *лятото* е преместен в главното пасивно изречение съвсем не защото има нужда от падеж (той е получил падеж в подчиненото изречение).

4. Словосъчетанията AP, AdvP и PP

Прилагателните имена, наречията и предлозите също могат да бъдат главни части и да имат пояснения или, както се наричат още, **комплементи**.

4.1. Категорията AP

Предпоставени пояснения на прилагателните са предимно някои наречия за степен, поради което понякога се наричат **степенни спецификатори** (категория Deg), например:

106. ***Твърде** голям, **Много** мила, **Доста** хубава, **Малко** известен*

Задпоставените пояснения обикновено са предложни съществителни (PP), но също така малък клас безпредложни съществителни за мерни единици, например:

107. *Достоен за награда, Жадна за слава*
Висок два метра, Тежък 10 килограма

Когато прилагателното е глаголно, т.е. причастие, то може да има пояснения, каквито има съответният глагол във VP, например:

108. *[Забравеният вече] директор, [Останалият от вчера] хляб*

Към тези форми ще се върнем, след като разгледаме глаголните пояснения, вж. пример (138) и по-нататък.

Много често наречието предхожда причастието и някои неправилно ги пишат слято:

109. *[Слабо развита] страна*

Прилагателното също може да има като пояснение едно подчинено изречение:

110. *[Готов да замине], [Жадният да научи синтаксиса] студент*

Адвербиалният спецификатор и задпоставеното NP взаимно се изключват, така че следната редица е неправилна:

111. **Много висок два метра*

Накратко казано, видовете AP са следните:

1. Предпоставени разширения: [$_{A}$pAdvP A']
2. Задпоставени разширения: [A' PP], [A' NP]

Случаи като "прилагателно + наречие" (108) ще бъдат разгледани по-късно.

4.2. Категорията AdvP

Наречието има същите предпоставени пояснения, както прилагателните:

112. *Твърде добре, Много зле*

Задпоставените пояснения са предложни съществителни (PP):

113. *Близо до нея*

Наречията *рано* и *късно*, които анализирахме вече като пояснения към съществителни за време, могат да бъдат пояснения и на наречия, например:

114. а. *Пристигна [късно снощи]|[снощи късно]*

б. *Пристигна снощи, Пристигна късно*

Външно не личи кое е главното наречие в редицата Adv Adv (114.а). Известно е, че вместо словосъчетанието може да се употреби и само главната му част, без да се наруши структурата му. Не е задължително обаче да интерпретираме изреченията (114.б) като елиптични – можем да смятаме, че наречията не са разширени. Въпросът за елипсата възниква, когато сравняваме (114.а) и (114.б). Изречението *Пристигна късно* е елиптично, ако е изпусната главната част *снощи*, т.е. с въпроса *кога снощи*? ще търсим уточняващо пояснение на *снощи*. Ето защо приемаме, че наречията *рано* и *късно* са подчинени на наречието *снощи*, тоест:

$[_{AdvP}$ Adv Adv'$]$

Наречията *така, повече* и *толкова* може да бъдат главни части за подчинени изречения:

115. *Тя говори (толкова), колкото трябваше*

Тя пише повече, отколкото чете

В някои случаи тези наречия са спецификатори на други наречия, така че цялата адвербиална група е главна за подчиненото изречение:

116. *Тя говореше толкова / така тихо, че никой не я чуваше*

Там имаше толкова много студенти, че той се зачуди

Не всяко наречие може да пояснява друго наречие. Темпоралните наречия допускат като пояснения наречия, дори частици:

117. *Още вчера*, *Едва днес*

Такива свързвания намираме и при други наречия, когато са степенувани:

118. *Още по-добре* (както и *още по-добър*) – **Още добре*

Видовете AdvP са следните:

1. $[_{AdvP}$ Adv Adv'$]$
2. $[_{AdvP}$ Adv' PP$]$

4.3. Категорията PP

Предпоставените пояснения на предложни групи са пак наречията, например:

119. *Той пристигна [още [на обяд]], [едва [след два часа]]*

Предложните групи са обстоятелствени пояснения, както наречията, така че с общата функция може да се обясни еднаквото обкръжение

на наречието и на предложния израз (сравнете: *още тогава, едва сега*).

Задпоставените комплементи на предлога са именна група или наречие:

120. *Влакът [за [Варна]], Вестникът [от [вчера]]*

В изречения като

121. *Тя го мисли [за [глупав]]*

на пръв поглед като че ли става въпрос за прилагателно (*глупав*) като комплемент на предлог. Всъщност изречението съдържа елипса – изпуснато е опорното съществително:

122. *Тя го мисли за глупав човек (за глупак)*

Примери като (122) също така показват, че PP (p NP) може да има и функцията сказуемно определение (в случая към допълнението).

Някои предлози влизат в състава на сложни подчинителни съюзи като *преди да, след като, за да*.

В български език има конструкции с два предлога, т.е. една предложна група може да бъде комплемент на предлог, например:

123. *Крем [за [след бръснене]]*

Ти си писан [за [в рая]] (Елин Пелин)

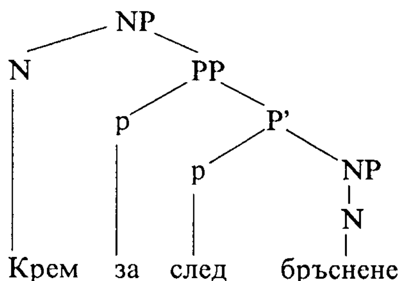

Видове PP: 1. [Adv P']

2. [p NP], [p Adv], [p P']

5. Словосъчетания с главна част глагол (VP)

Всеки лексикално пълнозначен глагол има прости и сложни форми. В сложните участват т.нар. спомагателни или помощни глаголи. Те са част от глаголната форма, така че синтактично нямат собствена функция и не могат да имат собствени пояснения. Те са обаче глаголни форми от тип X-нулево и всеки от тях е в командна позиция спрямо следващия, така че имат свойството да управляват, което се изразява в това, че изискват определена форма от следващия ги елемент.

Глаголната група образува лексикалната част в групата на сказуемото. Обикновено сказуемите се делят на **глаголни** и **именни**. Традиционно се приема, че глаголните сказуеми биват прости, съставни и

сложни съставни, а именните – съставни и сложни съставни.

Просто глаголно сказуемо се нарича всякаква лична форма на един лексикално пълнозначен глагол, например *Щял съм бил да съм спял* е просто глаголно сказуемо.

Съставните глаголни сказуеми се наричат така, защото се смята, че са съставени от непълнозначен глагол и един пълнозначен. Към непълнозначните се отнасят: 1) Модалните глаголи *трябва, може, бива* и някои техни синоними, 2) Фазовите глаголи *почвам, продължавам, преставам* и техни синоними:

124. *Трябва да кажа*

125. *Почна да говори*

Сложните съставни глаголни сказуеми са тези, които имат поне два непълнозначни глагола от посочените, например:

126. *Може да е трябвало да замине*

127. *Може да почне да говори*

Съставното именно сказуемо е съставено от *съм* или негови синоними и една именна част – съществително или прилагателно. **Сложното съставно** има поне един непълнозначен глагол от посочените две групи:

128. *Хубава е*

129. *Може да е хубава – Почна да става хубава – Може да почне да става хубава*

По-долу са посочени основания, че тези модални и фазови глаголи не са непълнозначни и че затова всеки от тях е отделно сказуемо. В такъв случай не може да се говори за съставни и сложни съставни глаголни сказуеми, нито за сложни съставни именни. Само именните сказуеми са винаги съставни, ако не са сказуеми на малки изречения, т.е. когато са "сказуемни определения", те не са съставни сказуеми, защото тогава липсва съставката *съм*.

В групата VP се обособяват две части: спомагателни глаголи или "несказуемна група" = AuxVP (не могат самостоятелно да бъдат сказуемо) и сказуемна глаголна група – VP.

Ще разгледаме първо синтаксиса на спомагателните елементи.

5.1. Групите AuxVP

Обособяването на синтактични позиции за спомагателните глаголи е оправдано преди всичко от факта, че те имат собствени синтактични свойства – споменатото управление и определен словоред. Определено място има и отрицанието на сказуемната част, което представяме с позицията NegP (негация). Категориите, които не влизат в състава на групата на пълнозначния глагол в едно просто изречение, може да се илюстрират със следния пример:

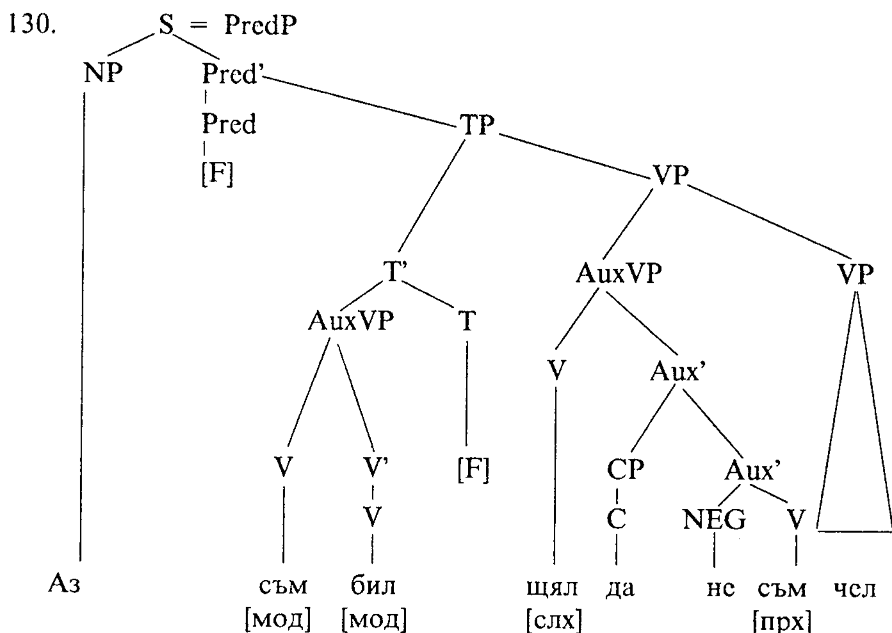

1) За по-голяма яснота спомагателните глаголи са снабдени с речникови признаци – за модалност (мод1 и мод2), следходност (слх) и предходност (прх), т.е. модални и таксисни отношения.

2) Изборът на една или друга форма зависи от намерението на говорещия, така че всички спомагателни глаголи са факултативни (например *Той знае*).

3) Глаголът *съм* в каквато и да е форма – *съм, бях, бих, бил* – изисква следващият глагол да бъде в причастна форма (избира причастната форма на следващия глагол). Ако липсва вторият модален глагол *съм*, първият също липсва. Ако липсва модалният глагол *съм*, глаголът за следходност не може да бъде в причастна форма, а *ще* или *щях* според избрания темпорален признак.

4) Двата модални глагола (*съм*) се изменят по лице, число и род (в причастната форма на мод2), но нямат темпорално изменение. От темпоралните признаци зависи само изборът на *ще* или *щях* (слх), *съм* или *бях* (прх), както и на синтетичните форми на главния глагол – *чета, четях, четох*. Темпорален избор има само за първия глаголен немодален елемент. Модалният глагол *съм* спира действието на темпоралните признаци, т.е. при преизказване се изразяват само таксисни отношения.

5) Отрицателната частица *не* може да бъде в зададената позиция, например *щях да не чета* (**не щях да чета – нямаше да чета*), но може да се мести пред предходните спомагателни глаголи: *Щял съм да не чета – Не съм щял да чета*. Отрицанието може да отиде и

при подложното NP (*не аз*).

6) Съюзът *да* се въвежда като комплементизатор – опора на CP, макар че тук няма такава функция, каквато има например съюзът *че* в сложните изречения. Между *че* и *да* има съществена разлика: *да* може да се яви и в едно просто изречение със или без въпросителна дума: *Кой да ми каже, Аз ли да кажа.*

5.2. Сказуемно VP

Тест за установяване на VP е преди всичко изпускането, при което изпуснатата част е възстановима, например:

131. *Отива някъде – И ти ли* _? (т.е. и ти ли *отиваш някъде*)

Второто изречение съдържа само подложното NP, а в първото подлогът липсва. Тъй като се изпуска цяла свързана редица, следва, че тя е едно словосъчетание, в което главната част е глаголът. Същото показва и тестът със смяна на подлозите и изпускане:

132. *Иван отиде в градината, но Петър не* _

Глаголите се делят на пълнозначни и непълнозначни или спомагателни. Двете групи глаголи имат различни синтактични свойства. Вече познаваме спомагателните глаголи, с които се образуват сложни глаголни форми. Те не могат самостоятелно да бъдат сказуеми, а заедно с пълнозначния глагол образуват просто глаголно сказуемо. Освен това те се свързват само помежду си (с някои ограничения, за които стана дума) и с пълнозначния глагол, така че не могат да имат други свои пояснения. Това е основната синтактична разлика между тях и пълнозначните глаголи.

5.2.1. Именни сказуеми (глаголът съм)

Съчетанията на спомагателния глагол *съм* с глаголно прилагателно – деятелно или страдателно причастие, външно не се различават от съчетанията на друг глагол *съм* с обикновени прилагателни, сравнете:

133. *Тази история е измислена, не е вярна* (*е* + предикатив)

Тази история е измислена от жена (*е измислена* – перфект на страдателна залогова форма)

Страдателните причастия, образувани от преходни глаголи с рефлексивно допълнение или от средни рефлексивни глаголи (които не допускат "себе си"), винаги са сказуемни имена (на именно сказуемо), а не част от форма на страдателен залог (не са форми на просто глаголно сказуемо). Страдателното четене в такъв случай се осигурява синтактично със задължително разширение "от X". Без него формата може да бъде двусмислена:

134. а. *Детето се изми (само) – Детето е измито*

б. *Вратата се затвори (сама) – Вратата е затворена*

И в двата случая съчетанието на *съм* със страдателното причастие може да бъде двусмислено – именно сказуемо или просто глаголно сказуемо с глагол в страдателен залог.

Че наистина има друг глагол *съм* (освен спомагателните в сложните глаголни форми), се вижда по-ясно в такива примери:

135. а. *Тя е тук – б. Тя е била тук*

Двете появи на *е* в (а) и (б) са появи на два различни глагола, защото *е* в (а) и *е била* в (б) са сегашна и перфектна форма на един и същ глагол. Иначе казано, формата *е била* е съставена от словоформи на два различни глагола *съм*. Това показва и двусмислеността на следното изречение:

136. *Тя беше до него седнала*

= *1. Тя беше седнала до него* (мин. предв.) 2. *Тя беше до него и то седнала* (сказ. опр.)

Следователно в съчетанията на *съм* с прилагателни, съществителни или наречия е очевидно, че това не е спомагателният глагол *съм* от сложните глаголни форми, а друг глагол. Както и други пълнозначни глаголи, глаголът *съм* може да се употребява самостоятелно в едно значение, но със задължителни комплементи в други значения.

Следващите примери са за съчетанията V XP (където V е *съм*), но с Adv са отбелязани само наречията и не е представена категорията PP в обстоятелствена функция, която може да се яви в същата адвербиална позиция самостоятелно или заедно с наречието. Посочено е само такова PP, което не може да се субституира с наречие. Освен това са показани само неподложните разширения на *съм*:

137. 1. Кой е, Аз съм – V

2. Той е учител – [_ NP]

3. Той е учител сега – [_ NP [Adv]]

4. Почеркът е на жена – [_ PP]

5. Книгата е за тебе от нас – [_ PP [PP]]

6. Книгата е подарък от нас – [_ NP [PP]]

7. Той е с нас винаги – [_ PP [Adv]]

8. Тя е весела – [_ AP]

9. Тя беше мила към вас – [_ AP [PP]]

10. Тя беше мила с нас понякога – [_ AP [PP[Adv]]]

11. Тя е весела винаги – [_ AP [Adv]]

12. Тя е тук – [_ Adv]

Повтарянето на наречието изглежда невъзможно, защото се различава от повтарянето на PP в случай (5) – там всяко PP поотделно може да се свърже със *съм*: *Книгата е за тебе – Книгата е от нас.* В следните примери това не е възможно:

137. *13. Тя беше тук вчера – [_ Adv [Adv]]*

14. Тя беше тук често тогава – [_ Adv [Adv [Adv]]]

Не можем да кажем **Тя беше вчера* (без елипса, сравнете с 13), **Тя беше често*. Виждаме, че някои наречия се явяват заедно и образуват една адюнктна (обстоятелствена) категория. В редицата *тук вчера* не се открива отношение на подчинение, така че тя не е подчинително словосъчетание. Всяко следващо наречие пояснява предишното съчетание на *съм* с наречия:

137. *14. а. [[[беше тук] често] тогава]*

Сравнете: *Беше тук, и то често; Беше тук често, но тогава*

Положението е аналогично на отношенията с прилагателни имена от типа:

14. б. [известна [млада [оперна певица]]]

Ето защо и наречията, както прилагателните, не усложняват структурата, а се съединяват адюнктно с предишната съставка в рамките на VP. В случая приемаме, че само PP и Adv може да се явяват повече от веднъж във VP.

Във VP с главна част *съм* словоредът е свободен, но отчасти защото редиците NP PP и AP PP (случаите 6 и 9) обикновено са фиксирани в този ред. Случай (6) обаче може да се тълкува и като разширение на (3), т.е. *от нас* може да бъде определение на *подарък*. Двете предложни групи в (5) може да си разменят местата, както и в следната редица, която не сме представили:

137. *15. Книгата е подарък за тебе от нас – [_ NP PP PP]*

Фиксираният ред показва, че ако в групата VP бъде избрано NP или AP, то трябва да следва опората *съм*. Близост само на някои пояснения до опората наблюдавахме и в NP. При глагола *съм*, както и при останалите пълнозначни глаголи, някои (по-далечни) пояснения са адюнкти, т.е. поясняват цялото предишно съчетание, например:

138.

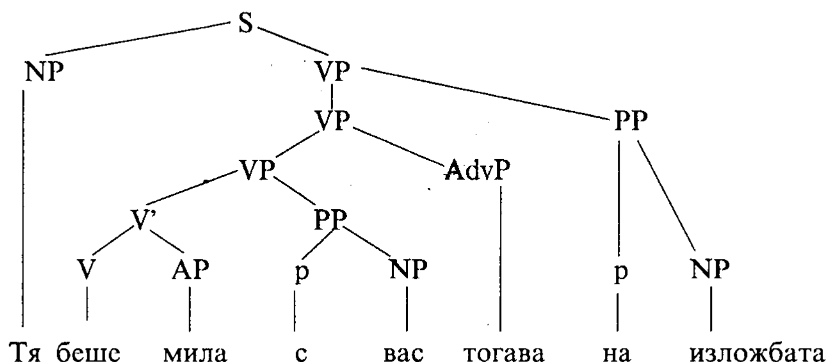

VP е представено тук като трисегментна категория, защото обстоятелственото пояснение е дефинирано като сестра на VP. По-горното и по-далечно PP е адюнктирано към един сегмент на категорията VP,

а долното PP (*с вас*) се доминира изцяло от VP (от всички сегменти). По този начин се вижда и функционалната разлика между двете PP-та: горното е обстоятелствено пояснение, а долното, по-близкото до опората е предложно допълнение, което пояснява предишното именно съчетание *беше мила*.

Синонимни на *съм* глаголи като *ставам, явявам се, оказвам се* имат същите обкръжения, както *съм*. Именната група (AP или NP) при *съм* или негов синоним влиза в състава на сказуемото – в сказуемната група, и се нарича "предикатив" или "именна част на сказуемото" (понякога се нарича и "сказуемно определение в сказуемото"). Заедно със *съм* те образуват "съставно именно сказуемо", както беше вече казано. PP, което е сестра на V', е извън състава на сказуемото.

Ако сказуемото не е именно (не е избрано AP или NP), но при *съм* има адвербиален комплемент, възниква въпросът, дали има и "адвербиално сказуемо". Въпросът е до голяма степен лексикален, защото решението зависи от това, дали *съм* е самостоятелен пълнозначен глагол. Нека сравним изреченията:

139. *Кой е? – Аз съм.*

Къде си? – Тук съм.

Ако значението на *съм* в тези изречения е едно и също, нямаме право да говорим за адвербиално сказуемо, защото тогава ще трябва да говорим и за "обектно" сказуемо в изречения като:

140. *Тя беше с нас*

Следователно не е задължително винаги първият наличен комплемент да бъде част от сказуемото дори ако е задължителен. Точно така и задължителните допълнения в изречения като *Прочетох книгата* не са част от сказуемото, а са само част от VP.

Нека наблегнем на разликата между AP и VP с именно сказуемо. Във връзка с примери като (108) *забравеният вече директор* беше казано, че *вече* е подчинена част към прилагателното в AP [*забравеният вече*]. В изречението обаче *Директорът е забравен вече* или *Директора го забравиха вече* наречието не влиза в състава на някакво AP. Разликата между подчинена част в AP и подчинена част в сказуемната група най-добре личи на следната диаграма:

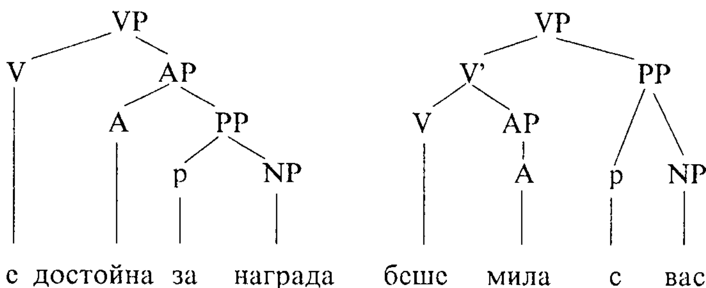

Във втория случай PP (*с вас*) не е съставка на AP, както първото PP. Същите прилагателни влизат в следните именни групи:

[[достойната за награда] студентка] – [[милата с вас] студентка]. За да се покаже разликата между двете предложни групи (*за награда, с вас*), ще определим *с вас* като адюнктирано PP към AP, а не като съставка на AP, т.е. ще удвоим категорията AP:

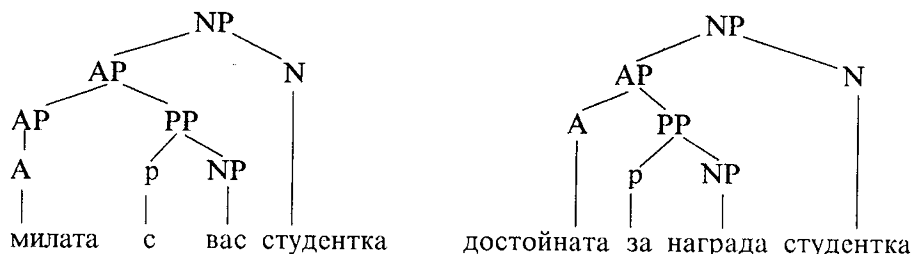

5.2.2. Глаголно сказуемо

Поясненията на пълнозначните глаголи се различават от тези на *съм* преди всичко по това, че AP може да се яви до глагола само ако няма други пояснения. По-долу са разгледани примери, но този път без Adv, защото то може да се добави към всяка редица.

141. *1. спи – V*

2. а. слуша музика – [_ NP]

б. отиде войник

3. а. узнах новината от него – [_ NP PP]

б. назначиха го за ръководител

4. Показа снимките на гостите развеселена – [_ NP PP AP]

5. Изпратиха нов човек на групата за ръководител – [_ NP PP PP]

6. Взеха го войник, Назначиха го ръководител – [_ NP NP]

7. Имам една статия готова – [_ NP AP]

8. а. гледа към нас – [_ PP]

б. дойде за ръководител

9. Гледа към нас усмихната – [_ PP AP]

10. а. говореше на всички за началника – [_ PP PP]

б. говореше на всички като началник

11. Влезе уморена – [_ AP]

Обкръженията на V в 2, 3, 8 и 10 имат по две различни функции (поради което са дадени отделни примери), но простото изреждане на конституентните категории не показва тази разлика. Тя по-ясно личи в дървовидните схеми. Нека вземем пример (3) – с непряко допълнение (а) и със сказуемно определение (б):

142. а.

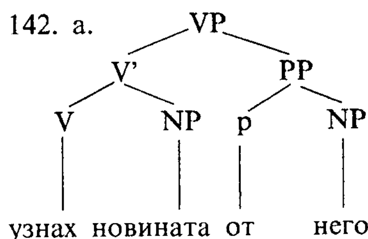

б.

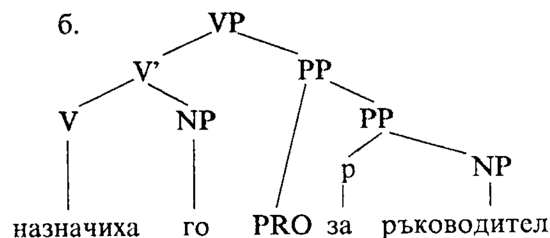

Сказуемните определения, наричани също "малки изречения", определят подлога или допълнението. В пример (142.б) сказуемното определение следва преходен глагол с допълнение *го*. Приемаме, че глаголи като *назначавам* не се нуждаят от сказуемно определение (сравнете: *назначиха го*). Допълнението е семантичен подлог на малкото изречение, а в някои случаи глаголът не може без сказуемно определение, например: *Направиха го ръководител – *Направиха го.*

Сказуемното определение е все пак определение на допълнението. Ето защо се казва, че в такъв случай субектът PRO се контролира от допълнението, т.е. допълнението определя съдържанието на липсващия подлог в малкото изречение. Когато пък сказуемното определение се отнася до подлога, PRO се контролира от подлога.

При примерите в (141.2) също се открива сказуемно определение, както и в (141.6):

143.

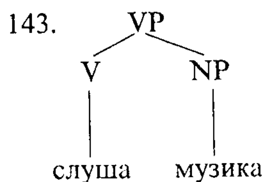

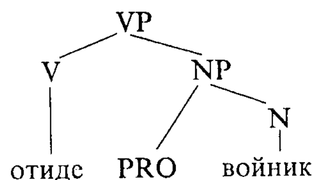

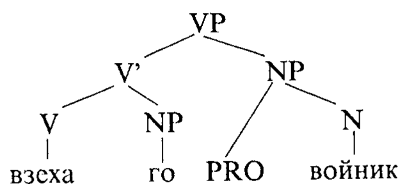

Изречения като (141.6) (*взеха го войник*) задължително се анализират по посочения начин, защото без сказуемното определение се променя смисълът на глагола, т.е. *го* контролира подлога на сказуемното определение.

Всяко AP във VP с главна част пълнозначен глагол е също сказуемно определение, както се вижда от примерите. Да вземем пример (141.4), където *развеселена* е сказуемно определение към подлога, и пример (141.7), където сказуемното определение се отнася към допълнението:

144. 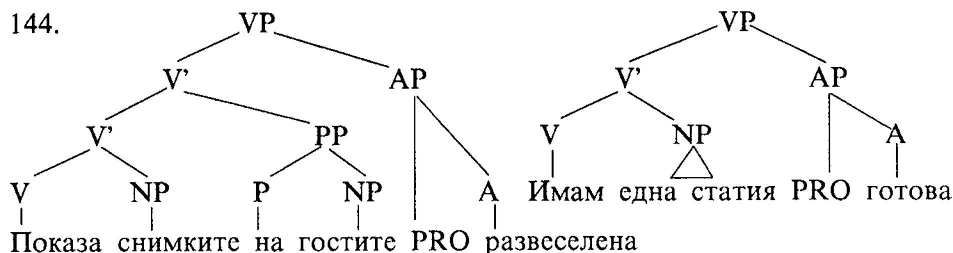

И така в рамките на VP в позиция на сказуемно определение намираме NP, PP и AP. Знаем обаче, че NP и PP, пак в рамките на VP, може да имат и други функции – допълнения (NP и PP), несъгласувани определения и обстоятелствени пояснения (PP). Тяхното разпознаване все пак е лесно. Тъй като в едно изречение е възможно да има само една позиция на пряко допълнение, второ NP не може да бъде пак допълнение. При това, когато е сказуемно определение, NP не се членува, а ако глаголът е преходен, сказуемното определение не може да се яви без прякото допълнение:

145. *Направиха го герой – *Направиха герой*

Понякога се пораждат и двусмислени изрази, сравнете:

146. *Той го изпрати замислен*

= 1. Той, изпращачът, е замислен, 2. Обектът, когото изпращат, е замислен.

Само предлозите *за* и *като* и по-рядко *на* (*правя се на замислен*) могат да въвеждат сказуемно определение. Тези предлози обаче понякога са в състава на непреките допълнения, така че е възможно да се получат двусмислия:

147. *Взех го за един приятел*

= 1. Взех нещо за един приятел, 2. Стори ми се, че е един приятел.

Двусмислието идва от глагола: когато *вземам* означава 'възприемам като някакъв', тогава той не може да има непряко допълнение и задължително трябва да има сказуемно определение, което в такъв случай може да се членува и получената конструкция не е двусмислена:

148. *Взех те за пазача* (= помислих, че си пазачът).

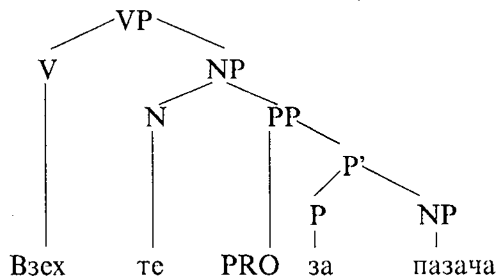

NP при непреходен глагол не може, разбира се, да бъде допълнение.

Ако анализираме изречението (149), където допълнението не е местоимено, по посочения със скобите неправилен начин, структурата би се изравнила с тази на несъгласуваните предложни определения, например:

149. *Назначиха *[лъва за пазач] – Купих [пликове за писма]*

Разликата ясно проличава, като променим конструкцията в пасив:

150. *Лъвът беше назначен за пазач – За пазач беше назначен лъвът*

**Пликове бяха купени [t за писма] – *За писма бяха купени [пликове t]*

* * *

Представихме подчинителните словосъчетания (синтактични групи) в българския език, които се образуват чрез разширяване на групата със съществително, прилагателно, наречие или изречение. Обсъдихме и "нелексикалните" категории – CP, PredP, които не са проекция на самостойна част на речта в главна позиция.

Структурата им, т.е. вътрешния им строеж, онагледявахме, като използвахме синтактично дърво, макар че то не е единственият начин за структурна репрезентация. Дървовидната диаграма представя елементите във фиксиран ред (отношение на предхождане), така че в езици като българския – безпадежен език, но с доста свободен словоред, дървото представя основния словореден вариант на елементите вътре в синтактичната група и на синтактичните групи в състава на изречението. Възможните разширения, представени чрез дървото, може да се описват с правила, които пораждат дадената структура (синтактичното дърво). Сборът от всички такива правила се нарича **конституентна** или **базисна граматика**. Ако една синтактична теория не допуска съществуването на такъв синтактичен обект като "конституент" (съставка), няма да има, разбира се, и конституентна граматика.

Ако приемем, че словоредните варианти са резултат от премествания (движения) на синтактични групи, информацията за принадлежност на преместената група към дадено синтактично отношение (дали тя е подлог, допълнение и т.н.) може да се запази, ако оставим някакъв белег в позицията, откъдето е тръгнала преместената група, като следа от движението. Вече използвахме буквата t като белег за преместване. Чрез приложената тук теория става ясно, че се допуска съществуването на празни категории (позиции).

5.3. Аргументна структура във VP

Предикацията е приписване на признак на предмет. Различните признаци (свойства или отношения) се наричат **предикати**, а предме-

тите, към които те се отнасят, са **аргументи на предиката**. Следното просто неразширено изречение се състои от подлог и сказуемо, т.е. от един аргумент и предикат:

151. *Детето спи*

Аргументно-предикатната структура на изречението можем да запишем така (както в логиката): *спи (детето)*. Общата форма е: P(x).

Според броя на аргументите се говори за едноместни, двуместни и изобщо n-местни предикати. В следното изречение предикатът е триместен:

152. *Майката даде играчка на детето,*
тоест: *даде (x, y, z).*

В началото наблегнахме, че един описателно адекватен синтаксис трябва да представи синтактичните свойства на думите. Едно основно свойство на глаголните и адективните предикати е това, че имат аргументно-предикатна структура, с която се съобразява всяка теория.

В рамките на VP разширенията при опората V може да бъдат **аргументи и адюнкти**. Адюнктите са обстоятелствени пояснения и изречения, които (с някои изключения) може да се явят почти при всеки глагол. Глаголът не им налага някакви ограничения и в този именно смисъл те не са аргументи. Смята се също, че подлогът може да бъде аргументна позиция (зависи от глагола), но е външен аргумент. Вътрешни аргументи са задължителните пояснения (с дадена категория XP). Те трябва да бъдат дадени в речника, защото зависят от лексикалните свойства на глаголите и прилагателните. Например не всяко прилагателно (като предикат) може да има допълнение от типа на *горд от постъпката си.*

Изборът на едно или друго XP като разширение се представя като **субкатегоризационна рамка** на предиката, защото според различното обкръжение получаваме различни подкатегории на глагола или прилагателното. Понякога това се нарича *к*-селекция (конституентен избор). Рамката изглежда така:

153. *чета: [NP _ NP]*

В други теории в такава рамка се задават направо синтактичните функции (подлог, допълнение и т.н.) на съставките. Съществува мнение, че **к-селекцията** също може би е излишна, защото речникът съдържа и семантична информация – за семантичните роли, които изпълняват избраните NP-та. Тогава е достатъчно да се каже общо в синтаксиса как се изразява всяка семантична роля, така че няма нужда конституентното изразяване (с каква част на речта) да се дава при всеки глагол. Изборът на семантична роля се нарича **с-селекция** (семантична селекция).

Групата NP обикновено има референт – лице или предмет (конкретен или абстрактен). Две позиции може да съдържат по едно NP с един

и същ референт. Това се изразява с помощта на индекси – еднаквите индекси (коиндексирането) показват еднаквост на референтите, например в изречения като:

154. *Той1 гледа себе си1*

Посочените типове информация може да се зададе в речника като "тета-решетка" (според първата гръцка буква на думата "тема", понеже семантичните роли се наричат често и "тематични"), например:

155.

Удрям: V	деятел	тръпник
	NP1	NP2

Аргументите на глагола представят участниците в събитието (действието, състоянието), означено от глагола. Приема се, че всяко изречение има подлог, така че няма нужда той да се записва в субкатегоризационната рамка на всеки глагол. Остават само вътрешните аргументи, които са задължителни пояснения във VP, но има контексти, в които допълнението не е изказано, например:

156. *Какво прави X? – Чете, рисува, пее...*

Отговорът точно съответства на въпроса, с каква дейност се занимава X. Ето защо рамката на *чета* (вж. 153) може да се запише и така:

153а. *[_ (NP)],*

където кръглите скоби показват, че е възможно дадената съставка да липсва. Според някои автори трябва да се дават две отделни рамки в такива случаи. В българския език обаче почти всички първични свършени и несвършени глаголи може да се употребяват и без допълнение. Това все пак зависи от глагола: понякога обектът е включен в значението му, поради което може да остане имплицитен. Не е така при глаголите с представка, макар че значението често е много близко до това на първичния глагол, сравнете:

157. *Плати ли? – Платих*
**Изплати ли – *Изплатих*
Изплатих всичко

Елипсата (изпускането на допълнението в контекста) е друг случай:

158. *Изядоха ли любеницата? – Изядоха (я)*

Появата или липсата на допълнение може да зависи от разликата в значенията на глагола и тогава трябва да се дадат и различни рамки, сравнете:

159. *Какво правиш? – (*)Подправям – Подправям нещо*
Той често подправя – Той е подправяч

Друг случай представят глаголи като *режа*:

160. *Той какво прави? – *Реже – Реже нещо*
Този нож реже (добре).

Разликата в значенията се проявява и в това, че в първия случай подлогът (лице) има семантична роля "деятел", а във втория, където подложната дума означава предмет, ролята е "инструмент".

Глаголите с имплицитен обект приличат на прилагателните, защото назовават дейността като характеристика на субекта. Синтактично приликата се изразява в това, че аргументите на прилагателните обикновено са имплицитни:

161. **Той е достоен – Той е достоен за награда*

Той е алчен, Той е жаден (за нещо)

Разбира се, и тук може да има разлика в значенията при различни обкръжения, например:

162. *Той е готов (приготвил се е) – Той е готов на всичко (да прави или да приеме всичко)*

Конкретните съществителни нямат задължителни пояснения, но видяхме, че някои от тях (рестриктивните) са по-тясно свързани семантично с главното съществително (от типа: *кърпата за глава на момичето*). Някои абстрактни съществителни обаче имат обкръжения, аналогични на произвеждащия глагол. Притежателните прилагателни и местоимения при такива съществителни имат за референт това, което се назовава от подложното име на съответното самостойно изречение:

163. *Той постъпи лошо – Неговата лоша постъпка*

Неговото тълкуване на изречението

Речникът трябва да представи аргументното обкръжение и на такива съществителни.

При триместните глаголни предикати възниква въпросът, кой аргумент стои по-близко до глагола. Има основание да смятаме, че прякото допълнение е преди непрякото, макар че местоименните допълнения се нареждат обратно – дателното (непрякото) преди винителното: *дадох му я*. В даден текст винителното допълнение може да остане без дателното, но дателното без винителното не може, например:

164. *Върна ли книгата на Петър? – Върнах я – *Върнах му*

Така е и при неместоименните допълнения:

165. *Подаряваш дъвки на децата – Подаряваш дъвки – *Подаряваш на децата*

Тук прякото допълнение е задължителен аргумент и не може да бъде имплицитен, ако има и непряко допълнение. Непрякото не може да остане само, ако липсва прякото (при непреходните глаголи ще бъде, разбира се, само: *помогна ми*), иначе може да бъде имплицитно.

По-силната свързаност на прякото допълнение с глагола се доказва и с факта, че много устойчиви съчетания от типа на *оказвам помощ* използват преки, а не непреки допълнения.

Отделни непреходни глаголи имат т.нар. вътрешни допълнения – съществителни, от които са произведени глаголите при тях:

166. *Ден денувам, Нощ нощувам*

Подобно "вътрешно" допълнение се появява (пак в отделни случаи) при глаголи като *бия, лъжа*, които са преходни:

167. *Голям бой го биха, Голяма лъжа го излъгаха*
...ала те клетва заклевам...

Външно погледнато, като че ли имаме работа с две допълнения. "Вътрешното" (словообразувателно сродно с глагола) допълнение все пак и при непреходните, и при преходните глаголи не е референтно (плеонастично допълнение). Ето защо остава вярно твърдението, че в едно изречение не може да има две преки допълнения с различна референция. Всеки преходен глагол, при който позицията на допълнението е запълнена, е "комплексен" непреходен глагол. Така *биха го, излъгаха го, заклевам те* са комплексни непреходни глаголи. Тези глаголи, както *денувам* или *нощувам*, може да се свържат с плеонастично вътрешно (със същия корен) допълнение.

Наблюдават се все пак единични случаи, в които не можем да говорим за "вътрешно допълнение", например:

167а. *Ще те питам нещо / за нещо*

Разширенията при глагола *съм* са предикативи (сказуемни имена). Именният предикат може да има аргументи – за тях говорихме във връзка с аргументите на прилагателните. В изречения като *Тя е с нас* има само един и то външен аргумент. Само глаголът е сказуемо, т.е. глаголно сказуемо, но семантичната роля на съществителното в групата PP не се определя от глагола *съм*, а от предлога. Предлозите също имат аргументна структура. Така в изречението:

168. *Столът е между масата и стената*

именно предлогът изисква след себе си два еднородни аргумента.

6. Семантични (тематични) роли и синтактични функции

Аргументите на глагола са съществителни имена със собствени значения, които може да бъдат съвместими или не със значенията на глагола:

169. *Прочетох книгата – *Прочетох постъпката*
Детето погали котката – (?) Котката погали детето

Става дума за т.нар. лексикална съчетаемост – изреченията се приемат или отхвърлят въз основа на знанията на лексикалните значения.

Разглеждани като части на речта, аргументите влизат именно като части на речта в семантични отношения с глагола. Тези отношения не са вътрешно присъщи на думите и не се включват в речника, тъй като

едно и също съществително може да играе различна семантична роля в зависимост от семантиката на глагола, на който е аргумент, а не от собствената си семантика. Чрез значението на съществителното се решава дали то може да бъде аргумент на дадения глагол, но чрез значението на глагола се решава каква роля може да има то именно като аргумент, а не като дума. Посочихме например, че при глагола *удрям* единият аргумент се отнася към глаголното съдържание като деятел, а другият като търпник, но не можем, разбира се, да кажем кои точно думи говорещият ще избере за тези роли.

Тъй като ролите зависят от глагола, се приема, че той дава семантични или тематични (тета-) роли на аргументите си. Глаголът ги раздава все пак избирателно – той не оставя аргументите сами да си избират ролите. От речника е известно на кой аргумент каква роля се дава. Различаването на аргументите може да стане с номериране в речника – първи аргумент, втори и т.н. Така все още не разбираме кое съществително е например първи аргумент. Ако приемем, че втори аргумент на глагола е неговият вътрешен аргумент, от това следва, че категорията VP наистина съществува и е равна на опората с нейните вътрешни аргументи. От друга страна, ако приемем, че синтактичните функции (подлог и т.н.) се дефинират чрез конфигурациите в синтактичното дърво, тогава в речника можем да зададем и такава информация: първият аргумент се търси в подложната позиция, а вторият – в обектната (според построеното дърво). Това обаче е равносилно на друго твърдение – че първият аргумент носи името подлог, а вторият – допълнение. И в двата случая работим с представата за място в някаква фиксирана редица.

Връзката между синтактичните функции и семантичните роли не се свежда само до това, че се изразяват от първото, второто и т.н. NP в изречението. Аргументните NP-та имат различни синтактични функции, защото всеки аргумент (на всеки глагол) има семантична роля, различна от тази на другия аргумент.

Всеки предикат (глагол или прилагателно) маркира тематично своите аргументи – по една различна роля на всеки аргумент. Обикновено се работи със следните семантични роли:

1. **Агент (деятел)** – съзнателен вършител на действието, изразено с глагола;

2. **Пациенс (търпник)** – този, който е подложен на действието;

3. **Тема** – този, който се засяга от действието (обикновено е включен в семантиката на глагола с някакъв свой признак);

4. **Експериентор** – този, който изпитва, изживява състоянието, означено с глагола;

5. **Бенефициент** – този, който придобива нещо от действието;

6. **Цел** – този (това), към който е насочено действието;

7. **Източник** – точката, откъдето нещо се придвижва в резултат на действието;

8. **Локация** – мястото на действието или състоянието;

9. **Инструмент** – средството на деятеля.

Семантичните роли (според едни автори те са повече, според други – по-малко) са част от семантичната интерпретация на изречението. Нито една трансформация не може и не трябва да променя семантичните роли, така че основната семантична информация се съдържа в структурата, която се основава пряко на речниковата информация. Тук не можем, разбира се, да дадем речник (дори и непълен) на глаголи с приписваните от тях семантични роли. Колко и кои са семантичните роли, засега не е важно, още повече че не всичко е изследвано и различни автори приемат различни роли дори за един и същ глагол. Например изречението:

170. *Детето хвърли играчката към майка си*

повдига първо въпроса, колко аргумента има глаголът *хвърлям*. Да допуснем, че РР *към майка си* е аргумент, т.е. изисква се от семантиката на глагола. Ако някой автор е добавил към горните девет и ролята "посока", той ще твърди, че това РР е именно "посока", а друг автор би казал, че тук РР е "цел" на хвърлянето. Друг пример е цитираното вече изречение *Този нож реже*. Приехме, че подлогът (*ножът*) има роля инструмент, но някои автори не работят с това понятие и биха казали, че е "тема" (защото рязането засяга по някакъв начин ножа или защото деятелят, който използва ножа като инструмент, не е изразен).

Има глаголи с еднакви семантични роли, например *давам, изпращам* (нещо на някого): Деятел – тема – бенефициент. При това и трите роли са еднакво разпределени в една съща синтактична позиция. Не може да има обаче два глагола с еднакви семантични роли, но разпределени различно – при различни синтактични позиции. Дори т.нар. конверсивни глаголи (при които се сменя гледната точка) пак са с различни семантични роли, сравнете:

171. *Иван даде книгата на Петър – Петър получи книгата от Иван*

Тук крайните РР-та имат различни семантични роли – бенефициент и източник.

Каквато и да е семантичната роля на един аргумент, тя винаги е различна от семантичните роли на другите аргументи на същия глагол. Можем да кажем, че понятието синтактична функция е въведено отдавна, за да се покаже това различие: в една синтактична позиция (= функция) се въвежда една-единствена роля, която е винаги различна от всяка единствена семантична роля в други позиции при същия предикат. Така подлогът например е обобщено название на всички роли, които може да се явят само по веднъж в тази позиция.

От това следва нещо друго за рефлексивните изречения:

172. *Детето се мие*

Ако приемем, че в такива изречения има само един аргумент, за да бъдем последователни, ще твърдим, че има само една синтактична позиция при глагола – подлога, но трябва да приемем също така, че той има две семантични роли – деятел и търпник. Обратно, ако глаголът е *мие*, а не *мие се* (т.е. нерефлексивен), ще посочим, че той има два аргумента в две различни синтактични позиции и две различни семантични роли. Това значи, че изречение (172) не се различава функционално и семантично от изречение (173):

173. *Детето мие себе си*

Подчертаваното няколко пъти изискване – всеки аргумент да има само една различна от другите семантична роля, се формулира като критерий за добрата оформеност на изречението, наречен **тета-критерий.** Той гласи:

174. ***Всеки аргумент получава само по една роля; за всяка семантична роля има по един-единствен аргумент, на който тя се приписва.***

Тъй като глаголните групи може да се разширяват и с цели изречения (подчинителни), изреченията също може да бъдат аргументи и следователно да получат от глагола съответната тета-роля.

Информацията от речника не може да се загубва в синтаксиса – зададените в речника субкатегоризационни рамки (избраните NP, PP и техните роли) присъстват на всички равнища в синтаксиса. Това положение се нарича **принцип на проекцията**:

174. а. ***Не може да се въвеждат или да се отстраняват думи и съответните им позиции, защото всяка позиция е проекция на категория, дадена в речника.***

Съществува и **разширен принцип на проекцията**, който гласи:

174. б. ***Всяко изречение има подлог.***

Според този принцип конституентната граматика винаги поражда подложна позиция, въпреки че някои предикати нямат нужда от него. Знаем, че подлогът може да се изрази с NP или N, или с изречение, наречено "подложно изречение". Знаем също обаче, че изречението може да се изкаже и без подлог, а в някои конструкции, наречени в българската граматика "едносъставни глаголни изречения", изобщо не може да се яви подложна дума – при т.нар. безлични глаголи. Въпреки това подложната позиция е налице, макар и празна, което се бележи със символ "pro" (празен прономинален подлог).

7. Модални и фазови глаголи в състава на изречението

По традиция българската граматика приема, че модалните и фазовите глаголи не могат да бъдат сказуеми, ако са сами, така че те винаги са част от "съставно" или "сложно съставно" сказуемо. Като модални се изброяват глаголите *трябва, мога* и *бива* (и техни синоними), а към фазовите се отнасят *започвам, продължавам* и *преставам* (и техни синоними) – начало, продължаване и край на събитието или състоянието, означено със следващия глагол.

Както модалните, така и фазовите спадат към по-голяма група глаголи, които допускат съюз *да* (не и *че*) като връзка със следващия глагол. Глаголът *искам* обаче не се отнася към модалните глаголи, въпреки че значението му също е модално. Основанията са синтактични:

1) Глаголът *искам* може да има подлог, който да е различен от подлога на следващия глагол, например:

175. *Той иска ти да останеш*

2) *Искам* може да има аргумент пряко допълнение, така че е главна част на собствено VP:

176. *Иска хляб*

Другите посочени модални глаголи нямат собствен или различен (от следващия) подлог и нямат аргументи, изразени със съществителни имена. Ако имат, значи са самостоятелни глаголи във VP, както *искам*, сравнете:

177. *Не го бива за нищо*
Това го мога

Глаголът *трябва* е винаги безличен (за разлика от глагола *трябвам*, например *ти ми трябваш*). Също така безличен е и модалният глагол *бива* (различен от *бивам*), който се употребява само с отрицанието *не* или с въпросителния формант *ли*, или и с двете частици едновременно:

178. *Не бива така – Бива ли? – Не бива ли?*

Безлична употреба има и глаголът *мога*, например:

179. *Може да не дойда (Мога да не дойда)*

В някои свои значения глаголът *мога* не е модален – например когато означава 'в състояние съм' или 'умея' и др.:

180. *Аз мога да направя това, ако трябва*
Ще мога да прочета статията до тогава (= ще успея)

Двата глагола – *бива* и *мога*, се държат като обикновени лични или безлични глаголи, сравнете с безличните:

181. *Иде ми да се разсмея*
Мързи го да говори
Предстои да се обсъди този въпрос

От друга страна, има немодални глаголи, изискващи *да*, които също като модалните не може да имат подлог, различен от подлога на глагола след *да*, например:

182. *Възнамерявам да отида – *Възнамерявам да отидеш*
*Забравих да отида там – *Забравих да отидеш там*

Така основната синтактична характеристика на модалните глаголи, които затова се смятат за част от сказуемото, се извежда от това, че не е възможно те да имат съществителни като аргументи, а само *да*-изрази. Втори важен признак е, че те не може да стоят след *да*, сравнете:

182а. **Възнамерявам да трябва да отида*

Глаголи като *възнамерявам* или *предстои* обаче не се различават съществено от посочените модални глаголи, защото също не се употребяват след *да*, а *възнамерявам* също няма пълнозначни съществителни като свои аргументи, въпреки че е преходен глагол, сравнете:

183. **Той предпочита да възнамерява да говори с нея*
*Той възнамерява това – *Той възнамерява разговор*
**Той предпочита да предстои обсъждане*

Има достатъчно основания да приемем, че посочените три модални глагола са самостойни глаголи от типа на немодалния *възнамерявам* и следователно всеки модален глагол е просто сказуемо. Следващата ги глаголна група е друго сказуемо – на подчинено изречение, въведено с *да*. С други думи *Искам да замина* и *Трябва да замина* са еднакво сложни изречения.

Като самостоятелни глаголи трябва да се разглеждат и посочените фазови глаголи преди всичко защото може да се употребяват като отделни изречения, без да променят значението си, например:

184. *Дъждът започна / продължава / спря*

Според възгледа, че модалните и фазовите глаголи са вид спомагателни глаголи (и затова сами не образуват сказуемо), следващото изречение (185.а) би било просто, а (185.б) – сложно:

185. а. *Може да е трябвало да продължи да настоява на това*
б. *Искам да решиш да го помолиш да ѝ забрани да настоява на това*

Ако искаме да запазим традицията, можем да въведем модалните и фазовите глаголи със съответните им речникови признаци към спомагателните глаголи, например така:

$$\text{AuxVP} \rightarrow \underset{[\text{слх}]}{\text{V}} \quad \text{AuxVP}$$

$$\text{AuxVP} \rightarrow \underset{\left\{\begin{matrix}[\text{мод}]\\ [\text{фаз}]\end{matrix}\right\}}{\text{V}} \quad \text{CP}$$

CP → C AuxVP, тоест:

186.

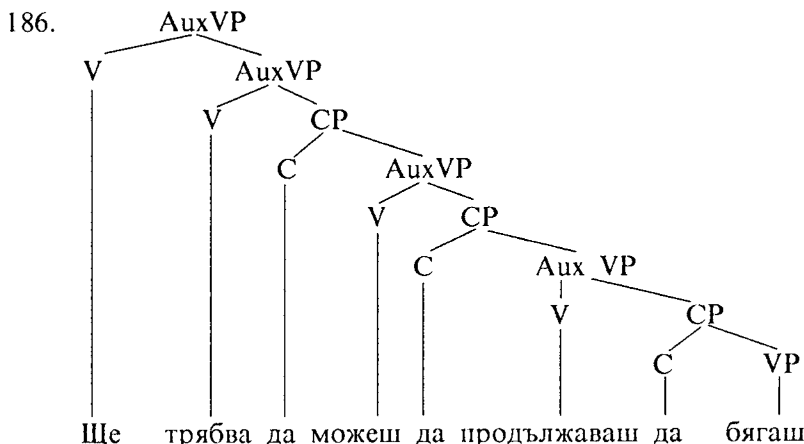

Ако искаме да покажем, че това е структура на сложно изречение, тогава CP няма да доминира над AuxVP, а над S, т.е. над изречение.

Обсъдените проблеми засягат и съставното именно сказуемо *(е учител)* – въпросът е дали има категория "сложно" съставно именно сказуемо от типа:

187. *Той може да е учител*

Той трябва да може да бъде учител

Той може да е трябвало да бъде учител

Не е без значение фактът, че при безличните модални глаголи не би трябвало да има лексикален подлог. Следователно дори да има начален подлог, той не може да е подлог на модалния глагол, така че имаме два различни подлога – pro и NP, сравнете:

188. *Трябва ти да отидеш – Ти трябва да отидеш*

Не бива те да правят това – Те не бива да правят това

Подлогът е преместен в началната позиция и това не е единственият случай на преместване на подлог. От това обаче не следва, че става въпрос за един предикат (съставен или сложен съставен), а не за два.

8. Местоименията в състава на изречението

8.1. Лични и притежателни местоимения

При представянето на словосъчетанията и изреченията в български език бяха разгледани преди всичко свойствата на частите на речта, т.е. на съществителното, прилагателното и т.н. в състава на синтактичната група независимо от това, дали те са местоименни или не. Лексикалните и морфологичните свойства на местоименията обаче намират израз и в синтаксиса.

Съдържанието на местоименните думи се определя от съдържанието на други думи в изречението или в текста. Думата, от която зависи съдържанието на местоимението, т.е. която определя референта му, се нарича негов **антецедент** (или **кореферентна дума**). Кореферентността обикновено се отбелязва с еднакви знаци (цифри или букви) при антецедента и при местоимението.

Тъй като тук се разглежда само синтаксисът на изречението, а не на текста, задължително се държи сметка за разликата при местоименията – че едни могат, а други не могат да търсят кореферентна пълнозначна дума извън изречението.

Личните и притежателните местоимения биват обикновени и възвратни (рефлексивни). Притежателните местоимения *мой, свой* и пр. имат форма на прилагателни имена, но референтът им е лице или предмет, така че тези местоименни прилагателни имат семантична роля (притежател), както съществителните. Само доколкото притежателните местоимения са кореферентни със съществителни, можем да кажем, че и те имат семантична роля като съществителните. Например в изречението

189. *Ти се взел моя куфар вместо своя*

притежателните прилагателни реферират същите лица, към които отнасят и местоименните съществителни *аз* и *ти* (притежателите на куфарите). От друга страна, антецедентът на *своя* се открива в същото изречение (началния подлог *ти*), но антецедентът на *моя* липсва в това изречение. Същото се наблюдава и при личните местоимения, сравнете:

190. *Тя го одраска – Тя се одраска*

Понеже отбелязваме кореференцията с еднакви индекси, от това следва, че чрез коиндексирането отбелязваме кореферентна интерпретация на коиндексираните думи. Не можем обаче да коиндексираме произволно, например:

191. *Котката1 одраска нея *1/2*

Тук коиндексирането е неправилно и трябва да обясним откъде знаем, че е неправилно. Не би било вярно да кажем, че коиндексиране може да има само между съществително и рефлексивно местоимение, сравнете:

192. *Петър1 каза, че тя го1/2 е одраскала*

Тук нищо не пречи *Петър* и *го* да бъдат едно и също лице.

8.2. Теория на свързването

С въпроса за кореференцията и мястото на антецедента се занимава т.нар. Теория на свързването, която обикновено се излага в следните три принципа.

193. А. ***Анафората трябва да бъде свързана в своята управи-***

телна категория.

В. ***Прономиналите (нерефлексивните местоимения) трябва да бъдат свободни в своята управителна категория.***

С. ***Лексикалните NP-та трябва да бъдат свободни.***

За изясняване на термина управителна категория вземаме примера *Детето се мие*. Това изречение (S) съдържа свързвания елемент (анафората *се*), неговия управител (глагола *мие*) и свързващия го подлог. Онази област, която съдържа тези три елемента, е **управителна категория**. Очевидно тук тя е S.

Рефлексивните местоимения обикновено се наричат **анафори**, тъй като винаги се отнасят (анафорично) към предходен антецедент в същото изречение. Обикновените лични и притежателни местоимения общо се наричат **прономинали**. Антецедентът "свързва" местоимението (не го оставя свободно) с произволна интерпретация.

194. Дефиниция на свързване:

Една категория а свързва друга b, ако а командва b и ако и двете са коиндексирани. Свързването е локално (не далечно), тъй като между а и b няма и не трябва да има друга свързваща категория.

Употребата на рефлексивните местоимения, разбира се, отдавна е установена в класическата граматика, както личи от следната дефиниция: рефлексивните лични и притежателни местоимения означават идентичност с подлога на простото изречение, в което се намират, например:

195. *Детето се/себе си одраска – То одраска ръката си*

Тук местоименията *се* (или *себе си*) и *си* имат референт, който е идентичен с референта на подлога.

Дефиницията на свързването (в 194) също държи сметка за идентичността на референтите, защото изисква коиндексираност, т.е. кореферентност, а изискването свързвателят да бъде в командна позиция показва, че началният подлог, който командва другите синтактични позиции в своето просто изречение, е най-близкият възможен свързвател. Теорията на свързването се представя от трите принципа, които се свеждат до следното: прономиналите са свободни, а анафорите са свързани в областта на най-близкия подлог.

Анафорите трябва, а прономиналите може да бъдат свързани, но в някои области прономиналите задължително трябва да бъдат свободни. Също така винаги свободни са лексикалните съществителни – т.нар. референтни изрази (*р*-изрази).

В областта на подлога, т.е. в едно просто изречение, личните местоимения в български език задължително трябва да бъдат свободни – свързването им води до неправилни изречения:

196. **Аз1 ме1 мия – Аз се мия*

Първият израз е неправилен, защото личното местоимение в обектна позиция неправилно е свързано от подлога.

197. *Той1 го*1/2 мие*

Изречението е правилно, ако местоименното допълнение е свободно, т.е. *той* и *го* трябва да имат разделена референция.

В български език в позицията на подлога не може да има анафора:

198. **Той очаква [себе си да спечели награда*

**Той очаква [своят филм да получи награда*

**Той очаква [филмът за себе си да получи награда*

В тези неправилни изречения възвратните лични и притежателни местоимения влизат в групата на подлога. Известно е, че възвратните местоимения (анафорите) трябва да бъдат свързани от позиция, която командва рефлексива, т.е. анафората трябва да бъде свързана в областта на най-близкия субект. Да вземем пак изречения с рефлексивни притежателни местоимения (каквито липсват в други езици, например в английски):

199. а. *Той1 харесва [неговите2 разкази за себе си2]*

б. *Той1 харесва [своите1 разкази за себе си1]*

в. *[Неговите1 разкази за себе си1] се харесват*

г. **[Своите разкази за себе си] се харесват*

Именната група, съдържаща притежателното местоимение, съдържа и неговия управител (опората *разкази*) и "подлог" (*негов* и *свой*). В изречение (199. г) рефлексивно притежателно местоимение не може да се употреби, защото същото NP е и подлог на изречението и се нарушава принцип А на теорията на свързването, т.е. няма свързвател.

Изречения като (199.б) като че ли противоречат на казаното, че в български език подлогът не може да бъде изразен с рефлексивно местоимение или да съдържа рефлексив. В този случай се оказва, че подлогът на NP е рефлексивен – *своите*. Все пак противоречието е привидно – подлогът на NP е всъщност "семантичен" подлог, но като местоимение се подчинява на принципите на теорията на свързването. Така (199.а) би било неправилно, ако *неговите* е кореферентно (свързано) с *той*, а (199б) тъкмо затова е правилно, защото местоимението *своите* (дори ако е "подлог" на NP) е свързано в S.

Местоименията в българския език следват антецедента си. Така в изречението:

200. *Казах му, че Иван ще замине*

местоимението *му* и подлогът *Иван* не могат да бъдат кореферентни. Свързването е невъзможно, защото *Иван* е в по-ниска позиция и не може да командва местоимението. Ако разменим местата им, кореференцията ще бъде възможна, но не задължителна, защото според принцип В местоимението остава свободно:

201. *Казах на Иван1, че той 1/2 ще замине*

Също така неправилно е коиндексирането в изречението:

202. **Неговите1 приятели харесват Иван1*

Приятелите на Иван1 го1 харесват

За първото изречение не може да се каже, че *негов* свързва съществителното *Иван*, намирайки се в командна позиция, защото лексикалните изрази трябва да бъдат свободни (принцип С). Съществителното (*Иван*) обаче също не може да свърже местоимението, защото не го командва.

В следното (преводно) изречение темпоралното обстоятелство е изнесено в началото на изречението заедно с притежателното местоимение:

203. *След завръщането му1 хазайката на студента2 се държеше много тайнствено.*

Длъжни сме да интерпретираме местоимението и съществителното с различна референция, както сме посочили, защото местоимението трябва да остане свободно. За да позволим кореференция, трябва да разменим местата им:

203а. *След завръщането на студента хазайката му се държеше...*

Антецедентът на рефлексива невинаги е изказан:

204. *Някои предполагат, че [любовта към себе си] е вечна*

Тук PP *към себе си* е несъгласувано определение в подложно NP. Изречението е приемливо, въпреки че няма свързващ елемент, сравнете:

205. *...[[любовта на хората1] към себе си1] е вечна*

В 204 интерпретацията на рефлексива е произволна – всякакъв референт лице, защото антецедентът само се подразбира и може да се експлицира, например като в изречение (205).

Рефлексивните клитики *се* и *си* не могат да удвояват допълнението, сравнете:

206. **Той се мие себе си, Той се1 мие Иван1*

Ако *Иван* е допълнение, би трябвало да се дублира от нерефлексивно местоимение, което е свободно според теорията на свързването, но коиндексирано с некомандващ антецедент (*Иван*). *Се* не може да се свърже с допълнение, защото трябва да се свърже с подлога, а едно местоимение не може да има два различни антецедента, защото те биха имали различни семантични роли, които биха били наследени от местоимението – нарушение на тета-критерия.

В изречения като следното обаче не може да се говори за удвояване:

207. *Той си говори на себе си.*

Тук *си* не е непряко допълнение, защото не е местоимение.

Следователно местоименията *се* и *си* винаги се пораждат в позиция на допълнения, както дългите местоимения.

За разлика от същинските рефлексивни допълнения антецедент на реципрочните изрази от типа на "един-предлог-друг" може да не бъде

подлогът, а например допълнението, ако глаголът не е рефлексивен по форма, т.е. ако не е *се*-глагол, например:

208. *Децата1 стояха едно до друго1*

Той нареди книгите1 една до друга1

Друго е положението при рефлексивните реципрочни конструкции, т.е. които имат *се*:

209. *Децата се одраскаха взаимно / едно друго*

**Котките одраскаха децата взаимно / едно друго*

Същата неправилност при нерефлексивен глагол виждаме и при дателните допълнения:

210. *Те си помогнаха един на друг*

**Вие им помогнахте един на друг*

Други предложни (с друг предлог) реципрочни изрази може да се явят заедно със *се* или без *се*, както нереципрочните, сравнете:

211. *Те се запознаха един с друг – Аз ги запознах един с друг*

Аз ги запознах с друг

Реципрочните конструкции в български език се различават доста от същинските рефлексиви. Те допускат структури, които са подобни на удвояването:

212. *Те си помагат един на друг*

Те се търсят един друг

Оттук веднага следва, че изразът *един друг* не е пряко допълнение и следователно няма удвояване – той няма падеж. Изреченията се интерпретират като реципрочни дори ако липсва изразът *един (на) друг*, но обратното не е възможно – местоимението не трябва да липсва:

213. **Те помагат един на друг*

**Те търсят един друг*

Това също доказва, че в (212) конструкциите не са с удвоени допълнения – иначе би трябвало да е възможно допълненията да се явяват сами, без удвояващата клитика.

Недателните предложни реципрочни изрази свободно се явяват с преходни и непреходни глаголи:

214. *Те вървят един след друг, Те четат вестника един след друг*

Освен това реципрочният израз може да се отнася към подлога или към допълнението:

215. *Те разглеждаха снимките една след друга*

Те разглеждаха снимките един след друг

Такова беше съгласуването и на сказуемните определения. Ето защо се налага изводът, че в такъв случай реципрочният израз не е в позиция на непряко допълнение. Това се потвърждава и от разликата: **Той се мие себе си – Те се търсят един друг*, където *един друг* не може да бъде пряко допълнение, както беше казано. Реципрочният израз не може да се яви сам дори ако получи падеж: **Те търсят един друг.*

В българския език всички тези реципрочни изрази са факултативни адюнкти към VP, така че в конструкции като (212) няма удвояване на допълнения (при това *един (на) друг* често е синонимно на *взаимно*).

Реципрочните изрази, както и рефлексивните местоимения, не могат да се явят в групата на подлога:

216. **Децата разбраха, че [клеветенето един друг] не е хубаво,* вместо *взаимното клеветене.*

И така анафоричните рефлексивни и реципрочни изрази могат да се свързват от субектното NP, а нерефлексивните прономинали са свободни, но е възможно да се свързват от несубектно NP, което може да бъде част от групата на подлога, например:

217. *[Тази рецензия [на книгата [на брат1 ми]]] го1/2 зарадва*

Когато реципрочността е изразена рефлексивно – със *се* или *си*, лексикалният реципрочен израз е коиндексиран с рефлексива и не може да остане, без да се употреби *се*. Така двата показателя на реципрочността – *се ... един друг* действат като една прекъсната съставка. Обаче реципрочният израз тук не е задължителен (освен когато трябва да се осигури именно реципрочно, а не рефлексивно разбиране).

9. Еднородни части на изречението

Според тета-критерия в едно изречение не може да има два аргумента с една и съща семантична роля. Това значи, че не може да има две подложни позиции, две преки допълнения, две или повече непреки допълнения с еднакъв предлог или падеж. Съществува обаче начин да бъдат въведени повече аргументи с еднаква семантична роля в една синтактична позиция – чрез **съчинително свързване (координация).**

Две или повече категории в едно просто изречение, свързани съчинително, се наричат **еднородни части на изречението**.

Съчинителната връзка се изразява със съчинителни съюзи или със съчинителна пауза, отбелязвана със запетая. Всички части на изречението, с изключение на сказуемото, може да се явят в съчинителна, еднородна връзка с друга дума. Сказуемото прави изключение, защото по дефиниция е елемент на предикацията и следователно всяко ново сказуемо означава нова предикация. При повече от един предикат е налице сложно изречение. Възможно е обаче съчинително свързване на именните части (предикативите) на съставното именно сказуемо, защото няма промяна по лице и време, например:

218. *Тя беше ту тъжна и мълчалива, ту весела, но уморена*

Синтактичната еднородност се проявява в това, че съчинително свързаните категории имат еднаква синтактична функция – в дадения пример еднородни предикативи. В такъв случай приписването на ня-

колко признака става с един предикативен акт, защото съчинението не увеличава позициите в изречението.

Съчинителните съюзи – *и, а, но, или*, както и образуваните чрез тях съставни съчинителни връзки – *(не само)..., но и; както ..., така и; както (и)* и пр., се различават преди всичко лексикално, със своите значения. Някои от простите съюзи се явяват и удвоени, други само удвоени: *и..., и; или..., или; ту..., ту; кога..., кога* (например *Той идваше кога за вестник, кога на приказки...*).

В едно просто изречение съпоставителното свързване със съюз *а* изисква отрицание на единия конюнкт (еднородна част), например:

219. а. *Той чете вестници, а не книги*

б. *Той чете не книги, а вестници*

в. *Той не чете книги, а вестници*

Изречения като (219.б) не са свойствени за български език – нормалното свързване е (219.в): при него допълнението влиза в обсега на отрицанието, въпреки че отрицателната частица и допълнението не са съседни.

При противопоставителния съюз *но* отрицанието не е задължително, например:

220. *Тя е весела, но мълчалива.*

Еднородността на непреките допълнения изисква еднаквост на предлозите и понякога втората поява на предлога не е задължителна.

221. *Ще кажа [на Иван и на Петър] – Ще кажа [на Иван и *за Петър]*

Последният пример би бил правилно изречение, ако съюзът не свързва двете допълнения, т.е. ако допълненията не са еднородни, сравнете:

221. а. *Ще кажа на Иван за Петър*

В такъв случай съюз *и* може да се разглежда като остатък от съкращаване на съставния съюз – (*не само..., но*) и, сравнете:

б. *Ще кажа на Иван (не само за X, но) и за Петър*

Еднородните части винаги имат различни референти, но еднакви семантични роли. Когато еднородните подлози са свързани съединително с *и*, глаголът в сказуемната позиция е в мн.ч., тъй като референтите са повече от един. При други съюзи е възможно съгласуване с последния конюнкт:

222. *Не само те, но и аз ще дойда.*

Притежателната клитика, която следва членуваното име, се прибавя след еднородните членувани съществителни, а не след първото:

[[Братята и сестрите] му] заминаха.

При нечленуваните определени роднински имена обаче тя се явява при всяко съществително:

[Брат му и сестра му] заминаха.

При членувани еднородни прилагателни, които поясняват съществително, отнесено към повече от един предмет, клитиката също остава извън еднородната група:

[[Новата и старата] му] шапка] са тук.

Ако предметът е един, тогава и членната морфема е само една, след която стои клитиката:

[старата му и скъсана] шапка

Еднородността може да се представи като (а) или като (б):

223.

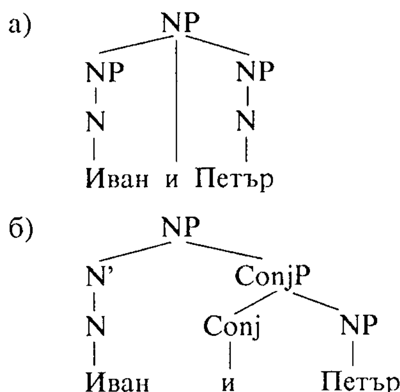

Обикновено се казва, че в дадено изречение има два или повече еднородни подлога, две или повече еднородни допълнения и т.н. Не можем да кажем обаче, че в едно просто изречение има две преки допълнения, например *Той прочете вестника = Той го прочете.* Ето защо приемаме, че съществува процес на многократно съчинително запълване на синтактична позиция (подложна, определителна и пр.), в резултат на който се получава синтактичната съчинителна група **еднородни части**. В някои български възрожденски граматики изреченията с еднородни подлози се наричат "слети изречения", т.е. разглеждани са като резултат от трансформацията сливане на съчинително свързани изречения.

10. Обособени части на изречението и сказуемни определения

10.1. Обособени части

С термина **обособени части** се назовават случаи като следните:

224. а. *Момчетата, **въоръжени с тояги и камъни,** безшумно пристъпиха към тях*

б. *Едно момче – **по-голямо и по-силно** – рекло...*

225. ***А наблизо, през няколко улички само, в една стара къща..., при двама самотни старци имаше всичко*** (П. Станчева)

В примерите (224) определенията *въоръжени...* и *по-голямо и по-силно* са след определяемите *момчетата* и *едно момче*, сравнете с предпоставените определения:

226. *Въоръжените момчета, Едно по-голямо и по-силно момче*

Следните примери с постпозиция на прилагателното също са различни от случаите в примери (224):

227. *Гората зелена, Водата студена*

Такова преместване на прилагателното, както в (227), се нарича стилистична **инверсия**. Външната разлика между (224) и (227) е главно интонационна – определенията са отделени с паузи (макар и незначителни понякога), отбелязвани със запетаи. Такова интонационно отделяне се нарича **обособяване**. За разлика от инверсията тук няма преместване на предпоставено прилагателно в позиция след определяемото име.

В пример (225) също интонационно (със запетаи) са отделени три обстоятелствени пояснения, изразени с едно наречие и две предложни съчетания, които уточняват наречието (къде наблизо).

Разликата между двата вида обособяване (224) и (225) не е само в категориалните признаци на частите на речта в обособена позиция. Приписването на признаци на предмет (в 224) не е предикативно, защото участват само нелични форми, но все пак те са въведени като предикативи, синонимни на приписването на признак в подчинени изречения от следния вид: *Момчетата, които бяха въоръжени..., Едно момче, което било по-голямо и по-силно...* (с нулева форма на третоличния глагол, т.е. *е било*). Поради тази синонимия обособените части от тип (224) се анализират в някои теории като резултат на съкращаване на подчинено изречение – отпадат частите *който е (които са)*, поради което остава само именната част (причастието или прилагателното).

Дори да се приеме обаче, че едно подчинено изречение по стилистични причини (поради синонимията) може да се замени с обособена част, ще смятаме, че обособените именни групи от този вид (224) имат скрит подлог, на който се приписват като признаци. Скритият подлог при нелични форми се бележи с PRO (с главни букви – "голямо PRO"), т.е. неизразен прономинален подлог, който не се управлява (понеже липсва категорията лице, която управлява подлога). Това е основната разлика между тип (224) – обособяване, и конструкциите без обособяване (пример 226), в които няма скрит подлог. В изрази като *въоръжените момчета* главната част (съществителното) е семантичен подлог за пояснението (прилагателното), сравнете с изречението *момчетата са въоръжени*, където има синтактичен подлог.

При обособяването от тип (225) – обстоятелствените изрази, също

няма скрит подлог и в този смисъл двата вида обособяване (224) и (225) са доста различни. Обособяването на обстоятелствата зависи понякога от авторовото желание да отдели интонационно няколко еднакви части.

Обособяването на съгласувани определения – тип (224), се изразява със синтактична група – AP, защото обикновено прилагателното (или причастието) не стои само, сравнете:

228. *Тази* ***закъсняла дума*** *беше чута – *Тази дума, закъсняла, беше чута*

Ето защо в примери като следния обособената част не е съгласувано определение, а сказуемно определение:

229. *Махленските деца,* ***скупчени,*** *дълго си шушукаха* (К. Георгиев)
= *Махленските деца дълго си шушукаха [PRO скупчени]*

Подлози и допълнения много рядко се обособяват – главно защото са аргументи на глагола и образуват с него не само смислово, но и интонационно единство, когато са съседни.

Трети тип обособяване представят обстоятелствените пояснения, изразени с деепричастия. Те са сродни с обособените причастия от тип (224), доколкото става дума за глаголни форми, но главно защото също имат скрит подлог. Нещо повече, срещат се и конструкции с явен подлог, например:

230. *Той замълча,* ***поглеждайки*** *и той нататък*

Третият тип се характеризира с обстоятелствената си функция, при която за разлика от тип (225) има скрит подлог (а понякога и явен). Неразширените деепричастни конструкции обикновено не се обособяват, например:

231. *Той идваше* ***пеейки.***

10.2. Сказуемни определения

Обособените части от тип (224) се отличават, както беше казано, от интонационното обособяване на обстоятелствата главно по това, че имат скрит подлог (PRO), макар и празен. В този смисъл вътрешната им структура е същата, която видяхме и при сказуемните определения (наричани малки изречения). В тях е налице подложна позиция, към която се съотнася признакът, изразен със сказуемното определение (например *Той отиде [PRO войник]*). Все пак има разлика между обособените части и малките изречения.

Обособените прилагателни (и причастия) чрез празния си подлог се съотнасят с именно определяемо в простото изречение, в което са включени, така че са интонационно отделена част от структурата на NP. Понякога те не са съседни на определяемото, но се избягва преместване на обособена част в позиция, далечна от определяемото, при глаголи, които могат да приемат и сказуемни определения, сравнете:

232. а. ***Притихнали****, всички слушаха дългия разказ* – обособено определение

б. *Всички слушаха (,)* ***притихнали*** *(,) дългия разказ* – сказуемно определение

в. *Колите препускат по разкаляното шосе, загасили вече фаровете си.*

Сказуемните определения, които също може да бъдат обособени или необособени, се различават от несказуемните по това, че са част от структурата на VP, а не на NP. Адвербиалните части, изразени с деепричастия, също са адюнкти във VP, но се различават ясно от сказуемните определения.

Вече беше отбелязано, че сказуемните определения при преходни глаголи могат да се отнасят към подлога или към допълнението, така че конструкцията може да бъде нееднозначна, например:

233. *Тя яде ябълката немита*

с интерпретация: *[тя немита]* или *[ябълката немита]*. В такива случаи многозначността се снема от контекста.

Съществува клас конструкции, чиято еднозначност се дължи на глагола. Сказуемното определение се отнася към допълнението, ако е задължително за съответното глаголно значение – без определението изречението би имало друг смисъл или би било безсмислено. Видяхме това при глагола *правя*: *Естеството е направило Царевец непристъпен*, сравнете също:

234. *Правя те бан на Търновската област – *Правя те*

Еднозначността се осигурява също така при отрицание, което не засяга глагола изобщо, въпреки че позиционно предхожда глагола:

235. *Него никой не го е виждал пиян* ≠ *Никой не го е виждал*

При глаголи обаче, които изискват сказуемно определение към допълнението, отрицанието засяга цялата пропозиция:

236. *Естеството не е направило Царевец непристъпен.*

При двузначните конструкции подложното съотнасяне на сказуемното определение зависи от възможността определението да се постави в съседство с подлога.

237. а. *Той ме остави* ***угрижен*** – б. ***Угрижен****, той ме остави, без да каже дума*

В изречение (237.а) определението е към подлога, ако от (237.а) следва изречение (237.б). Поради съседството обаче такова начално обособяване може да се възприеме като обособяване на обикновено определение, но само ако то е разширено.

В някои конструкции изреченската част може да се тълкува като сказуемно определение или като непряко допълнение. Трябва да се вземе предвид и едно съотношение между именни сказуеми и определения, сравнете:

238. *Студентката е нова – Новата студентка*
Книгата е на детето – Книгата на детето
Кафето е със захар – Кафето със захар (е за него)
Столът е оттатък – Столът оттатък (е счупен)

Следователно ако една част може да се яви като определение, тя може да се яви и при глагола *съм* (с някои изключения от типа на *мъжко момиче*). В дадения пример *кафето със захар* предложният израз е определение, но в следния пример не е:

239. *Тя обича [кафето със захар] – Обича [го със захар]*

Ако анализираме изразите в скобите като малки изречения, ще трябва да приемем, че съществителното е получило падеж и функция "по изключение" от глагола – вторично допълнение (сравнете с изречението: *кафето е със захар*).

Можем да останем при простото описание на фактите, като твърдим, че в изречения като (239) глаголното сказуемо изисква две разширения – допълнението (в случая *кафето*) не може да остане само, защото се променя смисълът. В такъв случай предложният израз *със захар* е задължително непряко допълнение. Това личи добре при отрицание: *тя не обича кафето със захар* – от това не следва, че тя не обича кафето изобщо.

Функциите на обстоятелството за начин и на сказуемното определение са близки и затова могат да се явят в съчинителна конструкция, която изисква еднородност на частите, например:

240. *Тя вървеше [бавно и замислена]*

По-особен случай представят сказуемните определения към глагола *имам*. Особеното е в това, че глаголът не означава притежание, а съществуване (или 'налице е/са'), с което се сближава до спомагателния глагол *съм*, както се вижда и в други конструкции, сравнете:

241. *Наоколо* ***са*** *поля – Наоколо* ***има*** *поля*

Сказуемните определения към *имам* в посоченото му значение обикновено са страдателни причастия, но може да бъдат и обикновени прилагателни. Допълнението и сказуемното определение се съгласуват, например:

242. *Тя има* ***написани*** *две статии – Тя има* ***готови*** *две статии*
Две от статиите са ѝ написани, готови

11. Удвояване на синтактични категории

За разлика от еднородните части една синтактична позиция може да бъде запълнена с две лексикални единици, едната от които е клитично местоимение. В такъв случай се говори за **удвояване** на синтактичната позиция.

В български език може да има удвоен **подлог**, удвоено **допълнение** – пряко и непряко дателно, и удвоено **несъгласувано притежателно определение**.

Удвояваща част е клитичното местоимение, което няма собствен референт и формално споделя признаците на другата част в същата синтактична позиция. То не се различава формално от аргументните винителни и дателни кратки местоимения.

11.1. Удвояване на подлога

Конструкция с удвоен подлог се нарича редицата: *Той (тя, то, те)* N, където местоимението е копие на N.

243.

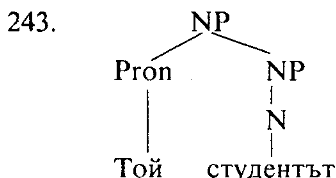

Именителното местоимение (*той*) не е клитика, когато не е удвояваща част. При удвояване обаче то се клитизира към лексикалното съществително, така че между местоимението и съседния лексикален подлог не може да има пауза. Въвеждането на паузи създава конструкция с обособяване, така че в примери като следния имаме обособено приложение (апозиция), а не удвояване на подлога:

244. *Тя – пролетта – дойде прекрасна*

Удвояването на подлога трябва да се различава от конструкциите с лява или дясна **дислокация** на подлога. Това са случаите, когато лексикалният подлог предхожда местоименния или го следва, но не в съседство, а в края на изказването:

245. ***Студентът** (,) той ще дойде утре – Той ще дойде утре **студентът***

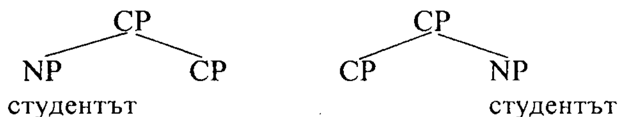

Подлогът в **лява дислокация** понякога се нарича **топик**, т.е. част, която въвежда темата на изказването. Тук приемаме, че няма топикална и фокусна позиция, а интонационни признаци – тема и рема, които задават комуникативната перспектива на изречението. В лява дислокация може да бъде относително изречение, например *Който пее, той зло не мисли.*

В **дясна дислокация** лексикалният подлог също не може да носи изреченско ударение, както и началното местоименно копие. Понеже местоименният подлог и при дислокационното удвояване се държи като клитика, той избягва съседството с неударения лексикален подлог, сравнете с неправилния израз:

245а. **Ще дойде [той студентът]*

В дясна дислокация също може да се яви изречение. Това явление понякога се нарича **екстрапозиция** на изречението, например *Един човек те търси, когото не познавам*, вместо *Един човек, когото...*

11.2. Удвояване на допълненията

При допълненията също трябва да различаваме дислокационното от контактното (същинско) удвояване. Това, което на пръв поглед изглежда като "утрояване" на допълнението, е всъщност удвояване и дислокация, т.е. две синтактични явления:

246. ***Студента** го изпитаха – **На студента** му помогнаха*

***Студента**, него го изпитаха – **На студента, на него** му помогнаха*

И тук лявата дислокация въвежда темата, по-точно референта на допълнението.

Както при удвояването, така и при дислокацията не може да има пауза пред кратката местоименна форма:

247. *Студента го изпитаха – Студента го изпитаха него*

В книжовния език не се допуска пауза пред клитиката.

Допълнението може да се яви в крайна позиция, както подлогът, но това е нормалната позиция на допълнението, така че не можем да говорим за дясна дислокация:

248. *Той ще дойде **студентът** – Аз го изпитах **студента***

Дислокация на допълнението може да има само при утрояване на допълненията, и то лява дислокация. Ето защо намираме неправилен словоред в изразите:

249. **(Аз) **него го** изпитах студента – *Аз **студента, него го** изпитах*

На него му** помогнаха **на студента** – ***На студента му** помогнаха **на него

Удвоеното допълнение – пряко или непряко, е една синтактична позиция, в която кратките местоимения не са аргументи, както беше казано. Ето защо удвояващите местоимения са адюнкти във VP, т.е. сестри на VP, доминирани от горен сегмент на VP, докато аргументите никога не са сестри на XP, сравнете:

250.
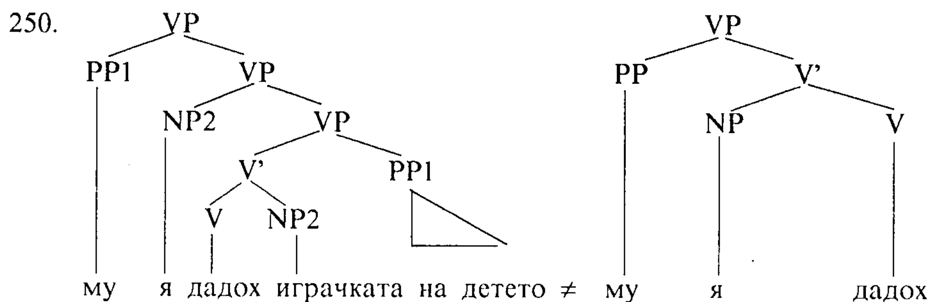

Както се вижда, при удвояването е възможно VP да се яви с три сегмента. Решаващо според предложеното тук решение е сестринското отношение – всеки елемент, който е сестра на VP, не се доминира от VP, независимо от броя на надредните сегменти.

11.3. Удвояване на притежателното определение "на NP"

В удвояването на определението участват също дателната клитика (например *му*) и предлог *на*, както при дателното непряко допълнение. Мястото на притежателната клитика обаче зависи от мястото на определителния член, сравнете:

251. *Децата му на студента – Малките му деца на студента*

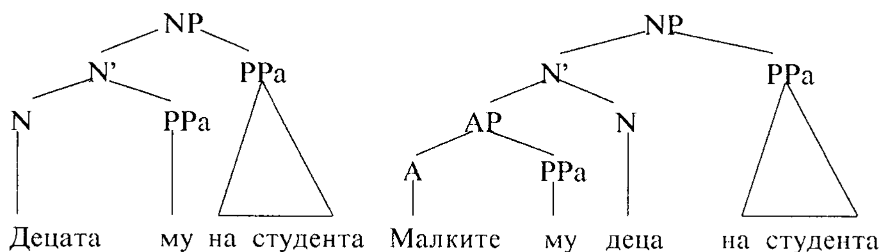

За краткост групата DetP е изпусната. Примерите показват, че мястото на притежателната клитика се определя от правилото:

252. ***Притежателното клитично местоимение се поставя след словоформата, в която е инкорпориран определителният член.***

Това значи, че притежателната клитика се явява на второ място в NP, тъй като първата словоформа съдържа членната морфема по правилото за мястото на члена в NP.

И в двата примера (251) клитиката е копие на притежателното PP и затова е коиндексирано с него. Удвоената категория (PP) е в командна позиция към местоимението. Не е така в пример (250) – удвояващите местоименни клитики там стоят по-високо като адюнкти във VP, но не се доминират от VP (само се съдържат във VP), така че не командват

аргументните позиции при глагола, защото нямат обща доминираща категория с тях.

Много чести са случаите с препозиция на предложното определение, например:

253. *На студента децата му* – $[_{NP}$ *PP N']*

СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Изречение, което има повече от една предикация, се нарича **сложно**. То има две основни форми: сложно съставно и сложно съчинено. Ако в едно сложно изречение има както съставни, така и съчинени изречения, цялото сложно изречение се нарича сложно смесено.

12. Сложно съставно изречение

Сложното съставно изречение е вид подчинително съчетание (група), защото съдържа главна и подчинена част – главно и подчинено (или "приставно") изречение. Както в именните групи, така и тук може да има последователно подчинение и съподчинение, например:

254. *Той каза [че никой не знае [дали Петър ще иска [да остане*

Тук всяко изречение е главно за следващото.

255. *Той каза [[че Петър ще остане] и [(че) ще свири за вас]]*

Тук само първото е главно, другите две са еднакво подчинени (съподчинени) на първото; цялото изречение е сложно смесено, защото в него има и подчинение, и съчинение. В следното изречение към едно главно изречение има две съподчинени изречения, но изречението не е смесено, защото няма съчинителна връзка:

256. *Когато останеше сам, той не знаеше какво да прави.*

Сложното съчинено изречение съдържа две или повече изречения като непосредствени конституенти на сложното, които са свързани със съчинителен съюз или с пауза (т.е. безсъюзно).

Сложното съставно изречение е съставено от главни и подчинени изречения. Видяхме, че при последователно подчинение всяко подчинено изречение (освен последното) функционира като главно за следващото. Обикновено се посочват следните пет вида подчинени изречения: **подложно, допълнително, сказуемно определително, определително и обстоятелствено изречение**. Всяко от тях има подвидове. Обстоятелственото изречение има десет подвида: **обстоятелствено за време, за място, за условие, за отстъпка, за изключване, за количество и степен, за начин, за причина, за цел, за последица**.

Подчинените изречения са в синтактично отношение с част на изречението в главното или с цялото главно изречение. Синтактичното

отношение към главното се осъществява обикновено с помощта на специални свързващи средства – съюзи и относителни местоимения, които се явяват в позицията CP.

12.1. Подложни изречения

В простото изречение позицията на подлога се заема от NP (или субстантивирана част), но групата може да бъде представена както от единично съществително (местоименно или не), така и от изречение. Ако подлогът е представен от изречение, то се нарича **подчинено подложно** или **изречение-подлог**. Съобразно с изискванията на теорията за X' не можем да разглеждаме подложното S като вид NP. По-нататък ще се абстрахираме от главните признакови категории, защото няма да вземаме под внимание спомагателните елементи.

Главната позиция C се заема от комплементизаторите *че* или *дали* (които се различават по признак [въпросителност]), например:

257. *[$_S$ [$_C$ че [$_S$ той е тук]] [$_{VP}$ е известно на всички]]*

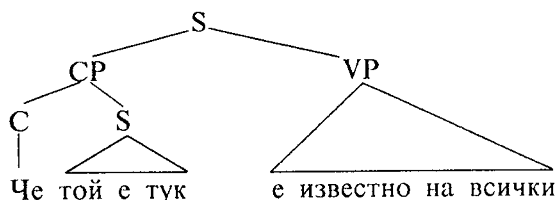

Не показваме строежа на подложното изречение и на VP, защото той сега не играе роля, а освен това е известен.

Подложните изречения функционират все пак като NP, което се вижда от сравнението им с такива изречения:

258. *[Това] е известно на всички, [Този факт] е известен*

Глаголното причастие или предикативното прилагателно в главното изречение приемат форма за среден род ед.ч., защото няма съгласуване (подложното изречение няма род).

12.1.1. Съюзни подложни изречения

Приехме, че *да* се различава от *че*, защото може да се яви едновременно с въпросителни думи във въпросителни изречения, например:

259. *Четете! – Кой да чете? – Дали да говорим?*

В т.нар. въпроси-ехо (въпросителни повторения) въпросителната дума може да се яви съвместно и с други съюзи, например:

260. *Че е дошъл кой? – Кой че е дошъл?*

Дали е идвал, е важно. – Кой дали е идвал?

които са повторения на нещо казано: *...че е дошъл той, дали е идвал.*

Така *кой че* или *кой дали* се срещат само в ехо-въпроси, за разлика от *кой(то) да*.

Подложното изречение може да се въведе с *че* или с *да* при един и същ главен глагол, но не при всички глаголи, сравнете:

261. *Че се пуши тук, изглежда странно*

Да се пуши тук изглежда странно

В такива случаи изборът на *че* или *да* не зависи от значението на глагола (то е еднакво в двата случая). *Че*-изречението представя действието пушене като факт (наистина се пуши, може би и в момента). *Да*-изречението представя действието само като възможност (възможността да се пуши изглежда странна).

Известно е, че сказуемното име (предикативът) може да бъде членувано: *Той е студентът, Той е търсеният*. От друга страна, в позицията на подлога може да се яви субстантивирано прилагателно: *Търсеният не е тук*. Възниква въпросът, кой е подлогът в изречения като следните:

262. *Странното е, че той не е тук – Странно е, че той не е тук*

В такива изречения *че*-изречението следва главното, но разместване на подлог и сказуемно име наблюдаваме и в други случаи:

263. *Причината е катастрофата – Тя е причината*

Причината е това, че е имало катастрофа

Ако едно NP може да се изрази с лично местоимение *(тя, той...)*, то е подлог. Ето защо в изречение (263) катастрофата е подлог. Изречение-подлог не може да се замени с лично местоимение, но може с показателното *това*:

264. а. *Това (че е имало катастрофа) е причината (за закъснението)*

б. *Това е странното – Това е странно*

Двете изречения в (264.б) се различават прозодично – в първото изреченското ударение е върху *това*, а във второто е върху *странно*. Замяната с лични местоимения не изисква смяна на ударенията. Прозодията не решава въпроса, кой е подлогът, но решението не би трябвало да зависи и от членуването – видяхме, че в простото изречение именното сказуемо може да бъде членувано или не. Ще смятаме, че както *че*-изречението, така и *това* в случаи като (264) са подлози при членувани или нечленувани именни сказуеми. Така се стига до въпроса, дали те са подлози и при глаголни сказуеми.

265. *Че тя е тук, му се струва ужасно*

Това му се струва ужасно.

Според някои автори такива изречения имат същата структура, както *Това е ужасно*. Ето защо приемат този глагол за копула. Наистина при дадения ред на съизреченията (начална позиция на *че*-изречението)

сказуемното определение в главното изречение не може да се изпусне:

266. **Че тя е тук, му се струва*

Определението обаче не е необходимо, ако *че*-изречението следва главното:

267. *Струва му се (ужасно), че тя е тук.*

Сега *че*-изречението не може да се замени с *това* (сравнете с 265):

267а. **Струва му се това* – **Струва му се това, че го лъжеш*

Така стигаме до извода, че *че*-изречението в такъв случай (267) не е подлог. Това би трябвало да се очаква, ако *струва ми се* е безлично изречение с празна подложна позиция (за разлика от личното изречение *ти му се струваш ужасен*). Тук ни интересуват подложните изречения, за които установяваме, че не са свързани само с безлични главни изречения. Към следните безлични изречения например подчиненото изречение също не е подложно, а обстоятелствено за цел:

268. *Време е – Време е за тръгване*

Време ни е [да тръгваме – Време е [да се тръгва

По-горе приехме, че ако подчиненото изречение може да се замести с *това*, и ако *това* заема позиция на подлог, тогава и подчиненото е подложно. Такова подложно изречение може да има и при глагола *съм*:

269. *Не е [да не съм знаял; не е това*

И тук може да има и други типове подчинени изречения, например:

270. *Така е – Не е, както ти мислиш*

В случаи като следните също нищо не оправдава появата на подложно изречение:

271. *Беше им мъка, че е заминал.*

Подчиненото изразява факт, но “заминаването” не е подлог на безличното главно изречение, а причина.

Други конструкции, в които се явяват подложни изречения, са тези с пасивен глагол в главното изречение, например:

272. *Че е заминал, се знае от всички – Това се знае от всички*

Има също така конструкции, които приличат на пасивните, но изразяват желание на лице, изразено с дателно лично местоимение:

273. *Иска ми се да заминеш – Това ми се иска*

Пие му се вода.

12.1.2. Относителни подложни изречения

Друг вид подчинено подложно изречение се явява, когато то е въведено с относителното местоимение *който*, например:

274. *Който пее, зло не мисли – Той зло не мисли*

Който е закъснял, ще чака – Той ще чака

Такива подложни изречения са от типа на свободните релативи – това са относителни изречения, които нямат опорна (главна) част

съществително име в главното изречение като антецедент за относителното местоимение. Ако има такова съществително, то би изпълнявало съответна синтактична функция в главното изречение, а относителното изречение би било негово пояснение (определително изречение, например *Този, който е закъснял, ще чака*).

Относителното местоимение в подложното изречение, като всяко местоимение, има своя синтактична функция, например:

275. *Който чака, може да дочака*

Каквото намериш, е твое – Когото търсиш, е излязъл

За каквото си се борил, е забравено

Относителните, както и въпросителните местоимения обикновено заемат начална позиция в подчиненото изречение. Това е спецификаторната позиция на CP, която не функционира като част на изречението и не е аргументна позиция. Тя само показва, че лексикалният материал, който я запълва, е преместен в тази позиция.

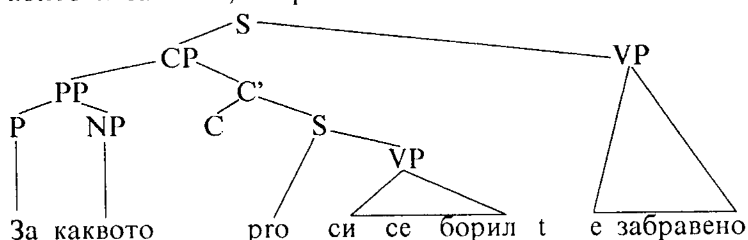

В приведените примери местоимението е съществително, защото е употребено самостоятелно. То може, разбира се, да бъде и прилагателно, така че ще бъде част от някакво NP, което има съответна функция в подложното изречение, например:

276. *[[Която студентка] иска] може да направи това*

Тук *която студентка* е подлог на подложното изречение.

277. *[[Който студент] повикаш] ще дойде*

Тук *който студент* е допълнение на подложното изречение.

12.1.3. Косвени въпроси

Така наречените косвени въпроси, т.е. изречения с начални въпросителни думи, също могат да бъдат подлози. Въпросителните местоимения не са съюзи, разбира се, така че косвените въпроси се въвеждат като подчинени изречения безсъюзно, т.е. те са вид безсъюзни изречения:

278. *Какво мислиш, е важно – Това е важно*

Дали мислиш, е важно.

Както относителните местоимения, така и въпросителните изпълняват съответни синтактични функции в състава на подчиненото под-

ложно изречение и може също да се употребяват и като прилагателни:

279. *[За коя студентка] мислиш t, е важно.*

Подложното изречение може да бъде, разбира се, и пряк въпрос, например:

280. *[Кого [че съм видял t]], те ядосва*

където допълнението *кого* е изнесено в начална позиция.

12.2. Подчинени допълнителни изречения

Допълнителните изречения са подчинени изречения, които са разширения на VP, така че са изреченски аргументи на глагола (както са аргументи преките и непреките допълнения в простото изречение) и затова получават съответна тета-роля. Те също имат форма на съюзни, относителни и въпросителни изречения, например:

281. 1. *Той каза, че трябва да заминеш*
2. *Той каза да заминеш*
3. *Чакам да чуя какво ще кажеш*
4. *Чакам те да се изкажеш*
5. *Насилваха я да се жени*
6. *Ще се опитам да работя*
7. *Вярвам, че е заминал*
8. *Вярвам да е заминал*
9. *Той настоява да замине утре*
10. *Моля те да говориш с него*
11. *Не знам дали е дошъл*
12. *Повикай, когото искаш*

Вижда се, че свързващите средства тук са същите, които срещнахме при подложните изречения.

12.2.1. Съюзни подчинени допълнителни изречения

При съюзните допълнителни изречения възниква отново въпросът за избора между *че* и *да*. Беше казано вече, че може да се яви единият или другият съюз, когато позицията C е маркирана като невъпросителна (-*к*), но че изборът зависи от значението на глагола. Формата за сегашно време на главния глагол след *да* никога не изразява реално сегашно време, така че има зависимост и от темпоралността, сравнете:

282. *Ти забрави, че я търсиш – Ти забрави да я търсиш*

Тази разлика очевидно също играе роля за избора на *че* или *да*. Посоченото противопоставяне отпада, когато е избрана перфектна форма (сравнете 281.7 и 8): *Вярвам, че (*или: *да) е заминал.* Ако и в двата случая *вярвам* може да означава 'надявам се', тогава трябва да приемем, че значението на глагола не влияе върху избора на съюза. В (281.7) обаче

че-изречението изразява факт и говорещият вярва в съществуването на този факт, докато в (281.8) с да-изречението говорещият се надява заминаването да е факт. Тази разлика видяхме и при подложните изречения.

В повечето случаи главният глагол не позволява избор между двата съюза, така че съюзът наистина зависи от глагола:

а) Глаголи, които допускат само *че*: *споменям си, въобразявам си, обяснявам, долагам, предполагам* и др.

б) Глаголи, изискващи *да*: *искам, обичам, карам, принуждавам, моля, предлагам* и др.

в) При някои глаголи едно значение изисква *че*, а друго – *да*: *Мислиш, че пееш* (въобразяваш си, че) – *Мислиш да пееш* (възнамеряваш да) и др.

г) При глаголи като *казвам да*-изречението може да бъде императивно, сравнете: *Да чете! – Казва да чете* (непряка заповед)

д) Непреки оптативни изречения: *По-добре да бях отишъл!*

Очевидно е, че речникът трябва да съдържа информацията, дали даден глагол допуска *че* или *да*, или и двата съюза при различните си значения.

Допълнителни изречения се явяват както при глаголи в главното изречение, където може да има и пряко допълнение, така и при главни глаголи, които могат да имат само непреки допълнения (непреходни глаголи). Според възможността допълнителното изречение да се яви едновременно с пряко допълнение в главното, различаваме няколко случая.

1. **Глаголи с** *че*.

а) Прякото допълнение и допълнителното изречение са несъвместими, например:

283. *Прочетох съобщението – Прочетох за експедицията*
Прочетох за експедицията, че е заминала,
Прочетох съобщението, че експедицията е заминала

В последния случай подчиненото изречение не е допълнително, а определително, защото пояснява прякото допълнение в главното.

б) Прякото допълнение и допълнителното изречение са съвместими. Това се наблюдава при глаголи за възприемане (*чувам, виждам*), но в такъв случай глаголът допуска не само *че*, но и *да* и *как* без разлика в значението (свободен избор), например:

284. *Чух го, че (да, как) пита за тебе*

Според някои лингвисти такива подчинени изречения трябва да се наричат "сказуемно-определителни към допълнението". Като основание за това решение се посочва както свободният избор на съюза, така и аналогията със сказуемни определения в примери като следния:

285. *Видях го да седи – Видях го седнал.*

Отношението между двете изречения е само семантично основана трансформация, която обаче не е възможна винаги, така че въпросът е всъщност семантичен, а не синтактичен. Пример (291) потвърждава, че този тип изречения са само вид подчинени допълнителни.

2. **Глаголи с *да*.**

а) Несъвместимост – не е възможна едновременна употреба на пряко допълнение и *да*-изречение, например:

286. *Искам чаша – Искам да пия вода*
Искам чаша да пия вода

В последния случай *да* е равно на *за да*, така че изречението не е допълнително, а обстоятелствено за цел.

б) Едновременна употреба на допълнение и допълнително да-изречение:

287. *Принудиха го да замине, Посъветваха го да замине*

Тук прякото допълнение е задължително, за разлика от:

288. *Моля (те) да говориш с него, Иван (го) чакаше да се върне*

Тъй като подлогът на подчиненото *да*-изречение стои пред *да*, той се оказва в съседство с главния глагол и може да се възприеме като негово допълнение, сравнете:

289. *Дълго ще чакаш този миг [да се върне, или:*
Дълго ще чакаш [този миг да се върне=да се върне този миг
У Василови не очакваха господарят / господаря да се върне

Двоякото тълкуване – допълнение в главното или подлог в подчиненото, се дължи на това, че в българския език редовно се изпуска подлогът, но неговата референция се възстановява лесно, защото в определени случаи се контролира от елементи в главното изречение. Ето защо изреченията в (289) не са свободни варианти на една конструкция, а различни конструкции – подложни или безподложни подчинени изречения, главен глагол без или с аргумент в простото изречение.

Описаните четири типа глаголи можем да представим със субкатегоризационната им рамка, например така:

290. *1а.* $[_ \begin{Bmatrix} NP \\ \text{S че} \end{Bmatrix}]$ *2а.* $[_ \begin{Bmatrix} NP \\ \text{S да} \end{Bmatrix}]$

б. [_ NP S че, да, как] б. [_ (NP) S да]

Видяхме, че в случаи като (289) подлогът на подчиненото изречение е идентичен с допълнението на главното изречение, но в конструкции от типа на 1б. подлозите може да бъдат различни, например:

291. *Видях го да го водят насам.*

Тези случаи доказват, че изречението не може да бъде "сказуемно определително". Конструкцията в (291) не се различава от други видове с подчинени допълнителни изречения, например:

292. *Намерих го да седи на стълбите.*

(Не са възможни съюзите *че* и *как*).

293. *Посъветвах го да тръгнем заедно.*

Тук подлозите са различни, както в (291), а празната подложна позиция не се контролира от главното изречение. В конструкции като *видях я седнала* сказуемното определение към допълнението има подлог, който задължително се идентифицира с допълнението – *седналата* и *я* са идентични. В (291) "водещите" не са идентични с *го*, нито пък "тръгващите" в (293).

Наистина когато подчиненият подлог е идентичен с допълнението от главното изречение, той обикновено не се изказва (празна подложна позиция). Той обаче може да бъде изказан – ако трябва да се наблегне на него (със силно ударение), сравнете:

294. *Чух го ТОЙ да казва това – Накарах го ТОЙ да ти каже това.*

Силно ударен подлог може да се яви дори пред съюз *че*, а не след съюза:

295. *Всички говорят, ТИ че си му казал това* (а не той)

Непреходните глаголи също се делят на четири групи според възможността да имат едновременно непряко допълнение и допълнително изречение.

1. **Глаголи с *че*.**

а) Несъвместимост, например:

296. *Радвам се на новината – Радвам се, че пристигат*
Радвам се на новината, че пристигат.

Последното изречение е определително.

б) Съвместната употреба е възможна:

297. *Завидиха му, че остава, Вярвам (ти), че е дошъл*

2. **Глаголи с *да*.**

а) Без допълнение:

298. *Опитай се да го намериш, Ще се погрижа да го намеря*

б) С допълнение, което при някои глаголи е задължително, при други не е, например:

299. *Помогнаха му да вдигне оградата – Помогнаха да се вдигне*
Наредиха (ми) да остана.

Същото в рамков запис ще представим така:

1а. $[_\left\{\begin{array}{l}PP\\ S\ \text{че}\end{array}\right\}]$ 2а. $[_\left\{\begin{array}{l}PP\\ S\ \text{да}\end{array}\right\}]$

б. [_ PP S че] б. [_(PP) S да]

Тъй като допълнителните изречения са аргументи на глагола, те се явяват (като CP) в съответните за аргументи конфигурации:

300.

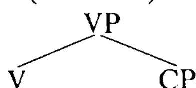

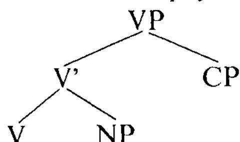

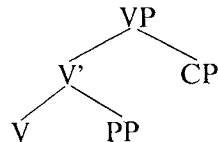

Ако в главното изречение има съотносително местоименно съществително *това*, подчиненото изречение, което го пояснява, не е допълнително, а определително, въпреки че *това* не внася нова информация в изречението. Не всеки глагол обаче допуска такова корелативно местоимение, сравнете:

301. *Съжалявам за това, че заминаваш*

*Принудиха го (*на това) да замине*

12.2.2. Относителни подчинени допълнителни изречения

Допълнителните изречения, въведени с относителни местоимения, са свободни релативи (каквито видяхме при подложните изречения), така че референтът на местоимението не се идентифицира в рамките на сложното изречение. Така референт на местоимението е произволно лице или предмет в изреченията:

302. *Повикай, когото искаш, Вземи, каквото искаш*

Наизвадиха, каквото посеха

Тези конструкции следователно са различни от следните:

302а. *Наизвадиха всичко, каквото посеха*,

където подчиненото е определително изречение.

12.2.3. Косвени въпроси като допълнителни изречения

Ако един глагол допуска подчинено изречение с *че*, той допуска и косвен въпрос, но не заедно. Когато подчиненото допълнително изречение има форма на непряк въпрос, главното може да бъде въпросително с *к*-дума само ако тя изпълнява синтактична функция в главното, например:

303. *Кой видя къде е отишъл? – *Къде видя кой е отишъл*

Последното невъзможно изречение показва, че ако главното изречение се оформя като въпросително от подчиненото чрез *к*-дума, тогава подчиненото не може да бъде косвено въпросително, сравнете също:

304. *Къде видя, че е отишъл t, Къде видя да отива t*

При глаголи, които не допускат *че*, а само косвен въпрос, подчиненото не може да бъде друго:

304а. *Кого ме питаш дали познавам t?*

Косвените въпроси може да съдържат и съюз *да*, например:

305. *Кажи ми къде да оставя чашата.*

Упътих го как да стигне до там.

В разгледаните до тук подчинени подложни и допълнителни изречения, както и в групата на спомагателните глаголи участва *да* с различни функции.

12.2.4. Употреба и място на да

Комплементизаторите *че* и *да* се избират (като комплементи) от глаголната опора на предхождащата ги група VP или AuxVP. Всеки глагол, който има способност да избира някакъв комплемент, избира не повече от един комплементизатор. Както не може да има две позиции за пряко допълнение при един глагол, така не може да има и две (нееднородни, т.е. без съчинителна връзка помежду им) подчинени допълнителни изречения. Следователно всеки комплементизатор има не повече от една опора. В едно изречение може да има както *че*, така и *да* само ако те имат различни глаголни опори, например:

306. а. *Той каза, че трябва да отидеш*

Опората на *че* е *каза*, а на *да* – *трябва*.

б. *Той каза да отидеш*

Опората на *да* е *каза*.

В изречения като:

307. *Кой да каже? – Аз да кажа!*

формантът *да* не свързва глаголни словоформи и затова има друга функция – модална.

Посочените отношения между комплементизатор и опора определят и мястото на *да* в едно изречение.

1) *Да* е в позиция C^0 на CP под AuxP (вж. 130), когато се предхожда от *щях* (или *щял* при преизказване).

2) Ако *да* се предхожда от *ще* с признак за модалност, а не за следходност, тогава *да* в позиция C не е комплементизатор, а модален формант, сравнете:

308. *Той ще чете – Той ще да чете (= може би чете)*

Следователно като речников признак на *ще* за следходност трябва да стои информацията, че *да* не се въвежда в позицията C, както се знае от морфологията.

3) Ако липсва опората *щях* (*щял*), *да* също липсва. Очевидно е, че дадено пояснение (комплемент) не може да се появи, ако не е запълнена позицията на неговата опора. Само при елипса няма лексикален пълнител на опорната позиция, но изпуснатата главна част е възстановима, например *Той щеше да дойде и [_] да ми каже.* Ако не е избран глаголът *щях*, който се нуждае от комплементната позиция CP, тя е излишна.

4) *Да* влиза в позицията на C в CP, което доминира над S, и тогава след *да* не може да има формант *щ-* или модален глагол *трябва* или *бива* (сравнете: *Предлага да *ще излезем*), така че в едно изречение не може да има едновременно два пъти *да*. В тази позиция *да* има две различни функции:

а) *Да* може да задоволява избора на комплементизатор на предходния глагол (главния), например:

309. *иска [...[C да [VP четеш]]]*

Тук *да* се изисква от опората *иска*. По този начин *да* стои пред темпоралната категория, както и пред преизказното *съм*:

309. а. *Искам **да можех** да отида, Страхувах се да не я срещнех, Искаше ми се да я срещнех*

б. *Страхувал се **да не съм го бил** забравил – Иска **да съм** заминел*

б) Когато не се съотнася с избираща го опора, както в (а), формантът *да* в позицията на С има модална функция. Ето защо в прости изречения като (307) формата на глагола не изразява сегашно време – в изрази като *Кой да чете* се казва, че никой не чете в момента. Също без темпорална характеристика е "сегашната" форма на глагола след *ще* (*ще чете*).

Диалектният български език допуска две появи на *да* в едно изречение, например:

310. *Боли ме сърцето. И как да нема да ме боли!* (с. Смилян, Смолянско)

Книжовно: *И как да не ме боли! – И как няма да ме боли!*

12.3. Сказуемно-определителни изречения

Някои автори (в академичната *Граматика на съвременния български книжовен език*) отделят тип "сказуемно-определителни изречения към допълнението", например *Видях я да седи* (пример 285).

Тук приемаме, че сказуемно-определителни изречения има само към подлога на главното изречение, т.е. ***сказуемно-определително изречение е подчинено изречение, което запълва позицията на предикатива (сказуемното име)***, например:

311. *Ние сме, които търсите.*

Има нещо друго. То е, че ти не си го разбрал.

Сравнете с *Ние сме тези*, където *тези* е именната част на сказуемото. Очевидно е, че и тук става дума за свободни релативи, които тук заемат позицията на именния предикат при глагола *съм*. Ако главното изречение има своя именна част, не може да има сказуемно определително изречение, например:

312. *Ние сме тези, които търсите* (с подчинено определително изречение).

Изречения като *Истината е, че има друг*, *Трудно е да я накараш да си признае*, *Въпросът е дали ще признае* и т.н. вече анализирахме като сложни с подчинено подложно изречение.

12.4. Подчинени определителни изречения

Подчинените изречения, които поясняват съществителни имена, се наричат **определителни**. Това значи, че са разширения на NP – независимо от функцията на NP като част на главното изречение. При такова дефиниране на определителните изречения обаче не се обхващат изречения като следните, които също се смятат за определителни: *Тя беше хубава, каквато беше и преди.* Ако в това изречение липсваше предикативът, изречението би било сказуемно определително: *Тя беше, каквато беше и преди.*

Най-общо – ако относителните местоимения *който* или *какъвто* са идентични (кореферентни) със съответна на тях дума (т.е. съществително или прилагателно) в главното изречение, тогава подчиненото е определително. Типичните съчетания са: *такъв, какъвто; този, който; човекът, който.*

Определителните изречения също биват съюзни, относителни или косвено въпросителни, например:

313. 1.1. *Той имаше само убеждението, че всичко носеше отпечатък на отдавна осъдена в душата му несправедливост.*

1.2. *Цялото нещастие се състои в това, че гордостта ви пречи да видите любовта ми.*

1.3. *Желанието да направи всичко това не го напускаше.*

2.1. *Ти, който четеш житието му, прощавай.*

2.2. *Жената стана моя утешителка, каквато някога бе царската дъщеря.*

2.3. *Той я видя пак хубава, каквато беше преди.*

2.4. *Уплаши го това онемяване на водениците, чиито тежки камъни не можеха вече да стрият на брашно сухото житно зърно.*

2.5. *У тях нямаше нито следа от някакъв мироглед, който да подкрепи живота им.*

2.6. *През тези разговори имаше един миг, когато погледите им се срещнаха.*

2.7. *Какви бяха ония италианци, дето видяхме на Карнарския хан?*

3.1. *Мисълта, кога ще свърши всичко, не го оставяше на мира.*

3.2. *Въпросът, кой кога е заминал, беше изоставен.*

Според дадената по-горе дефиниция определителното изречение заема позиция в NP или AP, т.е.:

314.

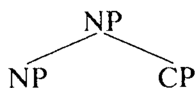

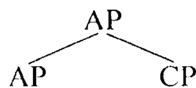

12.4.1. Съюзни определителни изречения

Проблемът за избора между *че* и *да* се появява и при определителните изречения. В някои случаи съюзът може да бъде предсказан – при отглаголните съществителни, които запазват изискванията на произвеждащия глагол:

315. *Желанието му да те види – Той желае да те види*
Обхвана го усещането, че нещо не е в ред – Усети, че...

За повечето съществителни обаче трябва да се посочи в речника дали допускат съюз и кой съюз:

316. *Слухът, че са го видели, Тайната, че..., Истината, че...*
Мисълта, че ще я види – Мисълта да я види
Модата да се пуши

Такива изречения се съотнасят семантично с изречения с корелат *това* от типа:

317. *Това, че са го видели, е слух*
Това, че е тук, е тайна

Ако тук липсваше *това*, тези изречения щяха да бъдат подчинени подложни. От това не следва, че има някаква зависимост между съюзните определителни и подложни изречения. Става дума само за това, че може да има семантична близост между различни по структура изречения, въпреки че проблемът за избора на съюза се проявява еднакво. Очевидно и тук играе роля признакът [факт].

В някои случаи съюзното *че*-изречение не може да се свърже направо със съществителното, защото конструкциите имат различен смисъл, сравнете:

318. а. *Следствието от това, че е заминал, е очевидно*
б. *Следствието, че е заминал, беше направено лесно*

т.е. заминаването е предизвикало следствие или е самото следствие.

12.4.2. Относителни определителни изречения

Редицата "N, който" представя две съществителни имена – второто по местоименен път ни отнася към същия референт, който е референт и на N. Кореференцията е семантичен въпрос, който в синтаксиса се представя с коиндексиране (еднакви индекси) на кореферентните думи. По-общо казано, местоименията не се разглеждат като резултат от превръщане на име в местоимение (процес на прономинализация) или заместване на име (съществително) с местоимение, а като думи със свой синтаксис. Българският език изисква такъв подход, защото разполага и с други определителни конструкции, в които кореференцията се установява с лични местоимения, а не с относителни:

319. *Кои бяха ония, дето ги видяхме?*

Дето е формална връзка – съюз (по произход релатив) – която не може да осигури референция и се налага употреба на лично местоимение – в горния пример *оня = ги*, сравнете също:

320. **Той гледаше* ***колата****, дето тя слезе –*

Той гледаше ***колата****, дето тя слезе от* ***нея****.*

В определителните *дето*-изречения се употребяват анафорични лични местоимения, а теорията твърди, че анафорите трябва да бъдат свързани (кореферентни). Тук ще отбележим само, че анафоричният местоименен подлог в *дето*-изречението трябва да бъде празна категория, т.е. не се изказва явно, например:

321. ***Човекът****, дето [ ] говореше с тебе*

***Човекът**, дето той говореше с тебе

Човекът*, дето той го видя*

В последния случай анафората е *го*, а не *той*.

Съюзът *дето* не може да се употребява, ако сказуемото в подчиненото изречение е съставно именно: *дето* изисква като анафора лично местоимение, а именната част не може да бъде лично местоимение, сравнете:

322. **Крадецът, дето [ ] сте Вие – Крадецът, който сте Вие, е избягал*

Тук *който* задължително се явява, за да запълни позицията на именна част на сказуемото.

Всичко това показва, че пораждането на *дето*-изреченията е независимо от останалите относителни определителни изречения. Така съюзът *дето*, както *че* и *дали*, се поражда от конституентната граматика в позицията С (опората на СР), а относителните местоимения се пораждат като останалите думи – в съответни синтактични позиции на подчиненото изречение и задължително се преместват в позицията на спецификатори (под СР).

Въпросът за приемливостта на относителните определителни изречения е семантичен въпрос, което може да се види от такива изречения:

323. *Имаше желание да пакости, каквато наклонност проявяваше често.*

Определителното изречение тук е свободен релатив, но семантично погледнато, главното изречение се възприема като синонимно на изречението *имаше наклонност*. Разбира се, *желание* и *наклонност* не са синоними, но съчетанието *каквато наклонност* позволява такъв анализ, защото обикновено в такива съчетания се повтаря определяемото от главното изречение, сравнете:

324. *Той влезе във вагона до бюфета, който вагон се оказа празен*

Съществителното при адективно употребеното *който* не може да се изпуска. Противопоставянето между адективната и субстантивната

употреба на *който* дава възможност за избор на конструкция, в която съществителното е необходимо. Тъй като *който* може да има и самостойна употреба, не е нужно да се поражда съществително, което след това да бъде отстранено.

Относителното местоименно прилагателно *какъвто* няма самостойна употреба и повтарящото се съществително може да се изпуска, сравнете:

325. *Такава книга аз ти давам, такава книга ти ми даваш*
Каквато книга аз ти давам, такава (книга) ти ми даваш
Такава книга ти ми даваш, каквато (книга) аз ти давам

Последните два словоредни варианта показват, че в съчетанието *каквато книга* съществителното не може да се изпусне, ако съчетанието е на първо място.

Изпускането на съществителното се подчинява на т.нар. **условие за възстановимост**, според което:

325а. ***Една главна част може да се изпусне (елипса), ако е възстановима (например идентичност при повторение).***

Това ни позволява да анализираме следните примери като случаи на елипса:

326. *Жената стана моя утешителка, каквато [утешителка] беше царската дъщеря*

Относителното местоимение *какъвто* като прилагателно може, разбира се, да бъде именна част на сказуемото в подчиненото изречение:

327. *Бъди такава, каквато си.*

Относителното местоимение *чийто* също не може да има самостойна употреба, винаги е прилагателно. Видяхме, че съществителните имена при несамостойната употреба на *който* или *какъвто* (от типа на *която книга*) обикновено повтарят определяемото съществително в главното изречение. Задължителното съществително при *чийто* никога не е повторение, защото само *чийто* се свързва анафорично с "притежателя" – съществителното от главното изречение, сравнете:

328. *Гледах филм, какъвто (филм) не бях гледал*
Гледах филм, чийто смисъл не разбрах.

Синонимната предложна конструкция също изисква определяемо в подчиненото изречение:

329. *Гледах филм, смисъла на който не разбрах_*
...на който смисъла...

Ако групата "*чийто N*" или "*на който N*" е именна част на сказуемото, подлогът на подчиненото изречение се поражда след сказуемото, например:

330. *Училището, на което (чийто) директор си ти_*
**на което директор ти си*
Училището, на което [ти си директор t]

В последната конструкция групата PP (*на което*) е преместена извън съдържащата я група NP – [*директор t*].

Подлогът, разбира се, може да липсва:

331. *Училището, на което си директор, е ново.*

Относителните определителни изречения с *който* се делят на два вида: **ограничителни (рестриктивни)** и **неограничителни (нерестриктивни)**. Формалната разлика между тях е интонационна. При ограничителна употреба подчиненото изречение носи главното изреченско ударение и не може да се отделя с пауза, например:

332. *Студентите, КОИТО СИ БЯХА ВЗЕЛИ ИЗПИТА, заминаха.*

Това значи, че "само взелите изпита студенти", не всички, са заминали.

При неограничителна употреба подчиненото изречение се изказва с т.нар. **парентетична** интонация – с по-нисък тон и с възможни паузи в началото и в края – като допълнителна информация:

333. *Студентите, които (впрочем) си бяха взели изпита, заминаха.*

Определителните изречения с относителни местоименни наречия *където* и *когато* не се отличават по строеж от обстоятелствените изречения за място и време. В следното изречение подчиненото се приема за определително, главно защото *където* може да се замени свободно с *в която*:

334. *Това е къщата, където (в която) живееше той.*

Съдържанието на подчиненото изречение се приписва като предикат на определяемото име, но то *(къщата)* не изразява място в главното изречение. Същото е и с *когато*:

335. *Той разбра всичко в мига, когато погледите им се срещнаха.*

Ако липсваше PP (*в мига*), съдържащо определяемото съществително, подчиненото изречение би било обстоятелствено.

Относителното местоимение *който* се среща заедно със съюз *да* в един тип подчинителни конструкции, които не изискват *да*. Понякога съществителните, които изискват *да*-изречения като определителни, не допускат едновременно *който да*. Съществителните, за които в речника е отбелязано, че могат да се поясняват от *да*-изречения, не могат да имат *който* като синтактична позиция в *да*-изречението – подлог или допълнение, например:

336. *Намерението ѝ (*което) да ти пише ме учуди.*

Конструкциите с *който да* се отнасят обикновено към неопределено съществително име, в което съществителното означава липсващ в дадената ситуация обект – например при глагола *търся*:

337. *Търся път (който) да води към върха.*

Търся книга (която) да ѝ хареса.

Съществителното в главното изречение понякога е членувано:

338. *Ще намеря (намерих) книгата, която да ѝ хареса.*

В разговорния език *който* в такива конструкции може да отпада:

339. *В този град няма човек от икони да разбира (който да разбира от икони).*

12.4.3. Косвени въпроси като определителни изречения

Въпросителните *к*-думи изключват относителните, сравнете:

340. *Къщата, *в която кога живее, е нова.*

Само като въпрос-ехо можем да срещнем такива изречения:

341. *Къщата, в която кой живее, е нова?*,

например ако не сме разбрали добре съобщението: *Къщата, в която Иван живее, е нова.*

Въпросителните изречения може да бъдат определителни, ако определяемото съществително позволява това (както съюзните определителни изречения):

342. *Занимаваше ги въпросът, кой е направил това (къде е той...).*

Въпросителната *к*-дума също може да се яви едновременно с *да*. Съюзът *да* може да не се изисква от съществителното, например:

343. *Въпросът, кой да направи това, не го занимаваше.*
Той ще ви даде указания, как да постъпите.
Прочети упътването, как да включиш уреда.
Той иска съвет, към кого да се обърне (дали да чака).

И тук важи семантичното изискване, че се търси липсващ обект, сравнете:

344. *Съветът ти да остана беше добър – *Съветът ти дали да остана беше добър.*

12.5. Конструкцията "Има к- да V"

При глаголи, които не допускат косвени въпроси, пак може да се въведе въпросително местоимение – ако трябва да се образува пряк въпрос. При това то може да бъде аргумент на главния или на подчинения глагол, сравнете:

345. *Кой иска да те види – Кога иска да те види !*

В прекия въпрос *к*-думата винаги е в главното изречение и носи изреченско ударение, а в косвените въпроси тя не носи ударение.

Конструкциите от типа "*кой да V*" може да бъдат преки въпросителни изречения, но не се употребяват като начална реплика в диалога: *Четете! – Кой да чете?* Както всяко въпросително изречение, и тази въпросителна конструкция може да се яви като подчинено изречение. От една страна, тя може да бъде подчинено допълнително изречение – със или без *да*, сравнете:

346. *Знам къде отиваш – Знам къде да отида*

Сетих се кого ще попиташ – Сетих се кого да попиташ

Конструкцията обаче изглежда странна, ако *к*-местоимението е подлог, т.е. *кой*:

347. **Знам кой да ми каже – Знам кой ще ми каже*

Същата подчинена конструкция се явява и при глагола *има(м)* – в лична или безлична употреба, който за разлика от горните случаи не допуска косвени въпроси без *да*, например:

348. **Имам какво чета – Имам какво да чета*

Когато приема въпросителна подчинена част, глаголът *имам* очевидно не изразява притежание (за разлика от: *тя има лятна шапка*). Глаголът също не изразява притежание, ако подчинената част е *да*-изречение (без въпросително местоимение):

349. *Има(м) да чета.*

Да-изречението не изразява реално сегашно време, а "бъдеще", по-точно следходност (*аз принадлежа към тези, които ще четат*). Главният глагол пък в такъв случай (като 349) не може да носи ударение (ударението в *НЯМАМ да чета* е предизвикано от отрицанието).

При свързването си с въпросителна конструкция глаголът *имам* може да се изтълкува като "притежавам", сравнете:

350. *Имам какво да чета – Имам нещо за четене*

Такива конструкции съответстват на старобългарските с инфинитив: **НЄ ИМѪТЪ ЧЄСО ѢСТИ**. Тук родителният падеж на местоимението може да се обясни с отрицанието на главния глагол, но местоимението е аргумент само на подчинения глагол *ям*, иначе се нарушава тета-критерият.

В съвременното българско изречение *нямат какво да ядат* също би могло да се говори за зависимост на местоимението от главния глагол, защото в следния отговор местоимението като че ли запълва позиция при главния глагол:

351. *Защо не ядат? – Нямат какво (нямат нищо за ядене)*

Личният глагол *имам*, подобно на *знам* (в 347), не приема косвения въпрос, ако местоимението е подлог на подчинения глагол, сравнете:

352. **Имам кой да ми каже – Има кой да ми каже*

Именителният падеж на местоимението обаче доказва, че то не е аргумент на безличния глагол *има* – иначе *има* би му приписал винителен падеж (сравнете: *има ли някого – няма никого*). Следователно именителната форма се управлява само в подчинителната конструкция, т.е. *има* не управлява *кой*. Не може да се възрази, че личният глагол *имам* отхвърля *кой*, защото не може да му припише втори падеж – това пак би означавало, че местоимението се управлява само от втория глагол.

Решението на въпроса се основава на противопоставянето в пример

(352) и може да бъде следното. Личният глагол *имам* има аргумент и той се управлява от *имам*, но аргументът е празна категория – pro. Съдържанието на pro се определя от въпросителното местоимение в подчинената конструкция – лице, място, причина и т.н. Двете позиции – на pro и на местоимението, трябва да бъдат в еднакъв падеж, поради което *кой* се отхвърля при личен главен глагол. За разлика от личния глагол безличният *има* притежава само един вътрешен аргумент – подчиненото изречение, в което се определя падежът на местоимението. Така се оказва, че става въпрос за две конструкции:

а) *Имам pro [кого (къде, кога...) да V]*

б) *Има [кой (кого, къде...) да V]*

Подчинената част в случай (а) има свойства на определително изречение, доколкото се свързва с именна част, макар и празна, в главното изречение. Подчиненото изречение обаче е допълнително, както при глагола *знам* (*знам кого да попитам*).

12.6. Подчинени обстоятелствени изречения

Обстоятелствените изречения са десет вида, сред които могат да се отделят подвидове.

353. 1. Обстоятелствено изречение за време: *Ще ти кажа, като (когато, след като, преди да) дойдеш.*

Ще ти кажа тогава, когато е нужно.

2. За място: *Той се връща оттам, където ти отиваш.*

Той ще отиде, където го пратят.

3. За причина: *Ще говоря с него, понеже (защото, тъй като) той иска това.*

4. За условие: *Бих ти казал, ако знаех.*

Да знаех, бих ти казал.

5. За отстъпка: *Той излезе, въпреки че (макар че) валеше.*

Тя се сърди, каквото и да ѝ кажеш.

Тя ще се върне, и да не иска.

6. За изключване: *Тя излезе, вместо да го дочака.*

Не остава друго, освен да чакаме.

7. За цел: *Тя излезе веднага (за) да не го срещне.*

8. За количество и степен: *Ще ти дам (толкова), колкото искаш.*

По-добре говори с него, отколкото да му пишеш.

9. За начин: *Той вървеше към нея, като се усмихваше.*

Говореше (така), както си знаеше.

Пречиш на другите (така), както си застанал.

Сетих се за това неочаквано, както си вървях.

Бягаше (така), като че ли го гонят.

Бягаше, без да се обръща.

10. За последица: *Тя говори силно, така че ще я чуеш.*

Извикай силно, така че да те чуят.

Говори така, че да те чуват.

Той извика така (толкова) силно, че всички го чуха.

Както личи от името им, обстоятелствените изречения (както обстоятелствените пояснения в простото изречение) изразяват обстоятелствата, при които се осъществява казаното в главното изречение. Информацията в тях не се изисква от главния предикат, така че те не са негови аргументи, а адюнкти. Адюнкти има и в главното изречение, някои от които са "съотносителни" с обстоятелственото изречение, а други не са, например:

354. *Той се съгласи едва (тогава) когато му показах документите*

Той говореше понякога дълго, когато му беше интересно

Конституентните структури на двете изречения са следните:

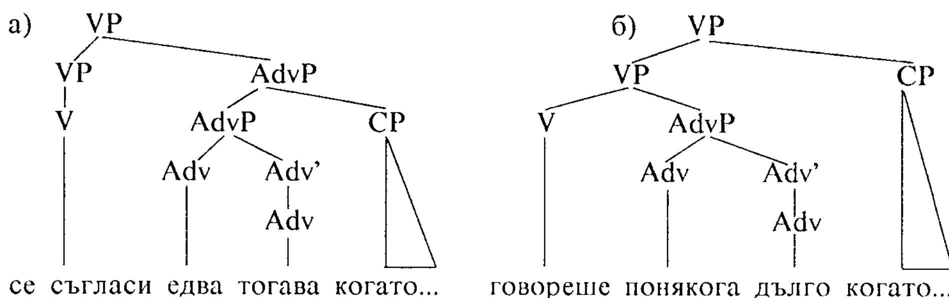

Обстоятелствените изречения се свързват с главното чрез съюз или с помощта на относителни местоименни думи, които са преместени в спецификаторната позиция на CP. Съюзите, разбира се, не са придвижени и заемат позицията C.

12.6.1. Съюзни обстоятелствени изречения

Съюзните връзки са прости и съставни. Простите обстоятелствени съюзи са: *че, да, ако, като, докато, щом (като), понеже, защото.* Като съюз в обстоятелствено изречение съюзът *че* въвежда подчинено изречение за причина:

355. *Облечи се, че е студено.*

Съюзът *да* в обстоятелствените изречения е синонимен на *ако*, т.е. въвежда подчинено условно изречение:

356. *Да знаех, щях да дойда.*

От друга страна, *да* е синонимен на *за да* – в обстоятелствени изречения за цел:

357. *Отивам да говоря с него.*

Съюзът *като* срещаме в изречения за време, начин или условие:

358. *Като идвах, валеше.*

Той бързаше насам, като викаше нещо.

Като не знаеш, мълчи!

Съюзът *защото* е по произход относително местоименно наречие за причина. Отнасяме го към съюзите, защото функционира като същинските съюзи *понеже* или *че*:

359. *Излез, защото (понеже, че) те викат.*

За разлика от останалите относителни местоименни думи *защото* не изпълнява синтактична функция (не е част на изречение) в подчиненото изречение:

360. а. *Ще отида, когато ме повикат*

Тук *когато* препраща към времето или момента на повикването, а повикването е темпоралната граница за главното действие. Обаче:

б. *Ще отида, защото ме повикаха*

Сега *защото* не препраща към причината на повикването, а сигнализира, че повикването е причина за отиването. Ето защо *защото* не може да бъде заменено със *затова*:

361. *Не го намерих, затова е заминал.*

Не го намерих, защото е заминал.

Двете изречения не са синонимни: от една страна, "ненамирането" е причина за заминаването, а във втория случай обратно – заминаването е причина за ненамирането.

Пак за разлика от другите относителни местоимения *защото* никога не се съединява с *и да*, за да се образува сложна връзка, сравнете:

362. *Ще я дочакам, когато и да дойде.*

**Ще я дочакам, защото и да идва.*

Съставните обстоятелствени съюзи съдържат предлози, съюзи или частици + същинските съюзи *че, да* и *като*: *въпреки че (макар че), освен че, така че, толкова че; и да, ако и да, макар и да, за да (та да, че да), преди да, освен да, без да, след като, тъй като, щом като*. Съюзът *да* се среща и при относителните местоименни думи, както при въпросителните: *който да, колкото да, когато да* и др.

Съставният съюз *и да* се свързва с всички относителни местоименни думи (но не със *защото*) в сложен съюз за отстъпка: *който и да, където и да* и пр., сравнете:

363. *Тя оставаше дълго там, където отидеше.*

Тя оставаше дълго там, където и да отидеше.

Както простите, така и съставните съюзи с *че* и *като* принадлежат на категорията С (опората на СР):

364. 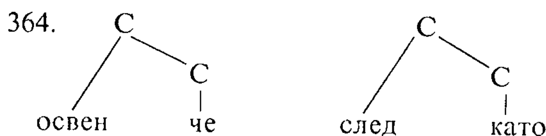

Съставните съюзи с *да* или *и да* обаче нямат такава структура, тъй като подлогът нормално може да се яви пред съюзната част, сравнете:

365. *Дойдох, без той да знае.*

Тя оставаше, където той и да отидеше.

В първия случай само предлогът е в С, а съюзната част *да* или *и да* се клитизира към глаголната група; във втория случай *където* е в спецификаторната позиция на СР, т.е. С не е запълнено лексикално, а само е признаково специфициран за избора на съюзната част.

Когато съюзът *че* въвежда подчинено изречение за последица, след него може да се яви *да* (*че да*). В главното изречение задължително има съотносително показателно наречие, например:

366. *Тя говори толкова (така), че всички се възмутиха.*

Ще говориш толкова (така), че всички да се възмутят.

Показателното местоименно наречие може да влиза в състава на някаква адвербиална група, например:

367. *Той беше [готов да замине толкова отдавна], че тръгна веднага* – със структура:

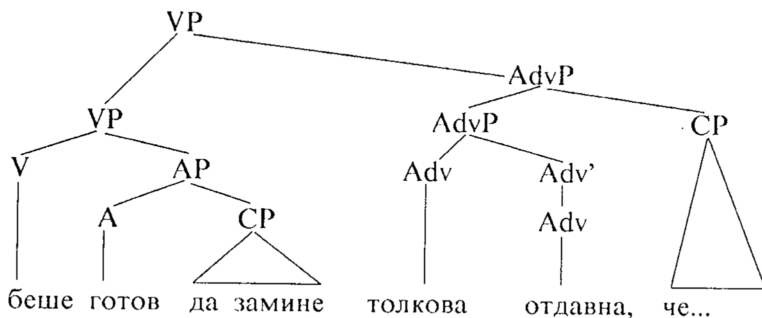

Тук наречието *толкова* е спецификатор в AdvP с главна част *отдавна*: *толкова отдавна.*

Обстоятелственото изречение за последица, въведено с *че*, винаги разширява адвербиална група в главното изречение, но *че* не се интересува от това, дали задължителното наречие изразява място, количество, начин и пр.:

368. *Той говореше така, че никой не го чуваше.*

Той стигна до там, че отвърна от себе си най-близкия си човек.

Ако в главното изречение не може да се въведе показателно наречие, тогава *че* не може да остане само и задължително се съединява с *така*,

което сега не е наречие, а част от подчинителния съюз:

369. *Той замина, така че не го търси.*

Не е възможно да има едновременно съотносително показателно наречие в главното изречение и съюз *така че* в подчиненото:

370. **Тя говореше толкова тихо, така че никой не я чуваше.*

Обстоятелственият съюз *че* може да се употребява и в случаи, когато в подчиненото изречение има *да*, докато в допълнителните изречения двата съюза се изключват взаимно в едно и също изречение:

371. *Разказвай така, че да те разбират.*

**Разказваше, че да го разбират.*

Съюзът *за да*, който въвежда подчинено изречение за цел, се отличава от другите съюзи, съставени от *предлог + да*, по това, че не допуска друга част между *за* и *да*, сравнете:

372. *Без той да..., Вместо той да..., Преди той да направи това За да направи той това*

От друга страна, предложната част (*за*) често отпада – за разлика от останалите съставни съюзи с *предлог + да*. Така се получават конструкции, които външно не се отличават от допълнителните *да*-изречения, сравнете:

373. *Искам ти да кажеш това – Иди ти да кажеш това*

Примерите показват, че само *за*, когато е налице, не позволява подчиненият подлог да стои пред *да*. Структурата с предлог би трябвало да бъде такава:

374. *[за [pro [да V]]]*

Ако липсва *за*, категорията С остава лексикално празна, както и в допълнителните *да*-изречения. Структурната разлика е тази, че обстоятелственото изречение е адюнкт, а не аргумент като допълнителното. Ако се съгласим обаче, че *да*-изреченията изобщо имат семантична роля "цел", но може да бъдат аргументи или адюнкти, е възможно да обясним външната еднаквост на конструкциите:

375. *Отивам да купя нещо – Искам да купя нещо*

Някои конструкции като че ли дават право да заключим, че обстоятелственото изречение за цел може да бъде и аргумент, сравнете:

376. а. *Отивам да купя нещо в магазина.*

б. *Отивам в магазина (за) да купя нещо.*

В изречение (б) аргумент на непреходния глагол е мястото *в магазина* и глаголът не се нуждае от друг вътрешен аргумент. В изречение (а) обаче мястото *в магазина* е адюнкт на преходния глагол и главният глагол *отивам* остава без аргумент. Можем да приемем, че обстоятелственото изречение за цел винаги е аргумент на непреходен глагол, когато липсва същински вътрешен аргумент. И наистина изречения като

376. в. **Отивам, за да купя нещо в магазина*

не се приемат за граматични, защото *за* маркира изречението като адюнкт.

Когато изречението за цел следва главния глагол, изборът между *за да* и *да* може да зависи от възможността да има при същия глагол и подчинено допълнително *да*-изречение.

1. При някои непреходни глаголи не може да има обектно изречение. Тогава съюзът в обстоятелственото за цел обикновено е без предложната си част:

377. *Ела да ти кажа, Дойдох да те питам нещо*

Това са всъщност споменатите по-горе аргументни обстоятелствени изречения.

2. Ако главният глагол може да има обектно *да*-изречение, обстоятелственото за цел трябва да се въведе със *за да*, иначе *да*-изречението би се тълкувало като обектно. Това отново доказва, че става въпрос за аргументно изречение, когато липсва *за*.

378. *Кажи му да не тръгва – Кажи му, за да не тръгва*

3. Тълкуването на *да*-изречението може да зависи от главното ударение в сложното изречение. Ако има само едно изреченско ударение и то върху главния глагол, *да*-изречението е обектно:

379. *Той СПРЯ да гледа = Той престана да гледа*

Ако и двата глагола са ударени, *да = за да*:

380. *Той спря да ГЛЕДА = Той се спря, за да гледа*

4. Знаем, че някои глаголи не допускат едновременно пряко допълнение и допълнително *да*-изречение. Ето защо в такъв случай наличието на пряко допълнение подсказва, че *да*-изречението е обстоятелствено за цел:

381. *Той търсеше очилата си (за) да види надписа.*

5. Между две последователно подчинени *да*-изречения не може да има пауза, защото паузата би означавала съподчинение:

382. *Ела да излезем да изучим позицията*

Той ме покани да го навестя да видя язовеца

т.е. той ме покани да го навестя – да го навестя да видя язовеца.

Ако трябва да се въведе пауза, последователната подчиненост се осигурява чрез *за да* вместо *да*:

383. *Той ме покани да го навестя, за да видя язовеца.*

Паузата обуславя избора на *за да* и в изречения като:

384. *Аз обикалях, за да им давам упование.* (Левски)

И така, ако *да*-изречението може да се изтълкува като обектно, обстоятелственото тълкуване като цел се осигурява чрез *за да*. Обикновено речниковата информация за главния глагол показва дали *да*-изречението е обектно или е обстоятелствено, сравнете *Отивам да купя нещо* и *Искам да купя нещо.*

Обектните и обстоятелствените *да*-изречения еднакво образуват

въпросителни изречения с *к*-думи от подчиненото изречение, което отново потвърждава аргументния характер на обстоятелственото:

385. а. *Кого отиваш / искаш да видиш t там*

Съюзът *за да*, както и другите "предложни" съюзи, не позволяват прехвърляне на *к*-дума:

б. **Кого отиваш, за да видиш t там*

в. **Кого пееше, преди да срещнеш t*

Пречката се обяснява с разклоняването на С: *[за [да]]* – *к*-думата "не вижда" следата си през двойна преграда.

Сложни изречения с начални обстоятелствени *да*-изречения не са добре построени – в такъв случай съюзът трябва да бъде *за да*:

386. *За да го посрещнат, отидоха всички*

Всички отидоха да го посрещнат

Значението, наречено "антицел", се изразява със *за да*, а не с *да*:

387. *Искърът се губи в пролома, за да пресече и Дунавската равнина и да се влее в Дунава.*

Както се вижда, съчинителната връзка позволява отпадането на предлога и в съставните съюзи (както: *той беше без палто и шапка*).

В някои случаи обстоятелственото изречение за цел не пояснява направо главния глагол, а глаголно словосъчетание, например:

388. **Ще дойда, за да има време за по едно кафе*

Ще дойда по-рано, за да има време за по едно кафе

В такъв случай се предпочита *за да* пред *да*.

Обстоятелственият съюз *за да* не може да се яви в обстоятелствени конструкции за цел като следните:

389. а. *Иди да донесеш дренки.*

Главният глагол е глагол за движение. Когато той е неразширен и е от свършен вид в повелителна форма (както в горния пример), съюзът *да* може да отпадне, а подчиненият да се замени пак с императивна форма; глаголните форми трябва да бъдат в съседство, а подлозите им – еднакви:

б. *Иди донеси дренки*

Седни да си починеш – Седни си почини

**Седни на пейката си почини*

**Седни си починете*

Свършеният вид на главния глагол не позволява въвеждането на отрицание, но то не може да се въведе и при подчинения глагол:

в. **Не иди кажи на баща му*

*Седни разказвай – *Седни не разказвай*

Ако главният глагол не е глагол за движение, конструкцията или е невъзможна, или има друг, фразеологичен смисъл:

390. *Иди кажи, че няма правда.*

Иди ѝ се надявай.

12.6.2. Относителни обстоятелствени изречения

Обстоятелствените изречения, както може да се очаква, използват относителни местоименни наречия, които в рамките на подчиненото изречение са обстоятелствени пояснения (тук не влиза съюзът *защото*!). Местоименните относителни думи се явяват сами или разширени с *и да*. Понеже съюзът *и да* въвежда обстоятелствено изречение за отстъпка, всички съединения "*к-то и да*" също въвеждат подчинени изречения за отстъпка. Както и в други разгледани вече случаи, местоименията *който* и *какъвто* може да бъдат употребени и като прилагателни имена при съществителни, т.е. да се явят в приименна употреба, но наличието на *и да* пак определя изречението като отстъпително, например:

391. *Тя ще се зарадва, каквато и шапка да ѝ сложиш*

каквато шапка и да ѝ сложиш

Общото между съюзните (с *въпреки че* и т.н.) и относителните отстъпителни изречения е изразено в дефиницията за отстъпителни изречения. Според дефиницията такива изречения изразяват независимост от някакво условие – условие, което трябва да влияе, но не влияе върху изпълнението на главното действие, например:

392. *Той излезе, въпреки че валеше,*

където валенето се пренебрегва като условие върху излизането (сравнете: *Той не излиза, ако вали*). От друга страна, в изречения като:

393. *Ще те дочакам, когато и да дойдеш*

се изказва независимост от времето на идването, макар че времето не е условие за чакането. Такива обстоятелствени изречения се свеждат по смисъл до обстоятелствения израз за отстъпка "въпреки всичко", но този въпрос в основата си е семантичен и не е предмет на обсъждане.

Относителните отстъпителни изречения са свободни релативи с едно изключение. Изречения като:

394. *Ще се срещнеш с него, който (какъвто) и да е той*

са обикновено свързани (а не свободни) релативи; обаче:

Ще говоря, който и да сте Вие.

Някои относителни наречия зависят от съответно наречие или дори от морфологична форма в главното изречение, например:

395. *Колкото (повече) се изкачвахме,(толкова) по-стръмно ставаше*

Котката е силна, колкото трябва _

Тя е по-силна, отколкото трябва

Тя има повече моливи, отколкото ти имаш книги _

Тя има (толкова) моливи, колкото ти имаш книги

Някои относителни думи се явяват заедно с *да*:

396. *Той я дочакваше, колкото да я види*

**Когато да изляза, се сетих за нещо*

Съществуват и други класификации на обстоятелствените изречения, които вземат под внимание различни промени в главното и подчиненото изречение при свързването им в сложно. Интерес представя и употребата на глаголните времена, особено в обстоятелствените изречения за време, но това е проблем, който засяга семантиката на граматичните форми на глагола.

До тук бяха разгледани предимно проблеми от строежа на българското изречение от гледище на видовете словосъчетания и представянето им в структурна схема, т.е. интересувахме се от това, как се изразява или запълва дадена синтактична позиция. Не са обсъждани семантични и морфологични въпроси, колкото и да са свързани със синтаксиса (макар че естественият език е семантичен, равнищата не бива да се смесват).

Съществуват и синтактични явления, засягащи отношенията между синтактичните позиции според това, дали дадена позиция е лексикално или местоименно запълнена, или е празна. Понякога тези отношения са свързани със словоредни и интонационни зависимости между синтактичните позиции.

ЕДНОСЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

13. Безподложни или нулево субектни изречения

Изречения, в които са налице двете главни части – подлогът и сказуемото, се наричат **двусъставни**. Когато липсва едната част, изречението е **едносъставно**. Изречения, в които не се изказва глаголният предикат, се наричат обикновено **безглаголни едносъставни изречения** или **именни изречения**, например:

397. *Нощ, дъжд, мъгла, неприятно време след хубав ден*
Нали? Да.

Именните изречения са известните синтактични категории NP, AP, AdvP, PP, предицирани, приписани като признак към ситуацията на речевия акт, така че е налице основание да се приеме, че всички едносъставни изречения имат предикат, но той може да бъде и безглаголен. Това значи, че времето и модалността на такива изречения нямат явен външен изразител освен лексикални незадължителни показатели.

Тук ще се интересуваме от безподложните изречения. Българската граматика отдавна е отделила следните видове: определено лични, неопределено лични, обобщено лични и безлични. Тази класификация взема под внимание както глаголната флексия, така и семантичното ѝ съдържание. Въпросът за употребата на едносъставните изречения изисква

изследване на текста, в който се явяват. **Определено личните изречения** имат пълна парадигма на категорията лице. Местоименният подлог липсва, но винаги може да се въведе в някакво лице и число: *Идвам – Защо идваш?* и пр.

Неопределено личните са в 3. л. мн.ч. на глагола, при което съдържанието на глагола не се приписва на определено лице дори то да е познато:

398. *Казват, че са го поканили.*

Тук и двете съизречения са неопределено лични.

Обобщено личните са във 2. л. на глагола, когато като субект се включва и говорещият. Това съдържание обаче се изразява не само с флексията на глагола, но и с личните местоимения, така че изречението може да бъде и лично:

399. *Ти му говориш, той не те слуша.*

Изречението е двусмислено: подлогът е "ти" – събеседникът или "всички ние", а допълнението е "те" – събеседникът или "всички нас".

Безличните са в 3. л. ед.ч. на глагола. Ето някои примери:

400. *Вали, Капе, Звъни се.*

13.1. Определено лични изречения

Българският език спада към т.нар. нулево субектни езици (или "изпускащи местоименния подлог"). В литературата са отбелязани следните свойства на езиците, които свободно изпускат подлога в определени конструкции (позицията на липсващия подлог ще бележим с pro):

1. Подложното явно местоимение липсва.

2. Възможна е постпозиция на субекта: *pro обади се Мария.*

3. Филтърът "че – следа" е невалиден, т.е. съседството "че t" е нормално: *Кой мислиш [че t ще дойде.*

4. Относително местоимение *който* като подлог може да бъде изведено от косвени въпроси (свободно излиза от *к*-острови): *Това е човекът, който не знам [защо t е дошъл.*

Някои автори включват и следното свойство:

5. Нулево резумптивно местоимение. Ето пример без такова местоимение: *Това е човекът, който [не помня [кой ми каза [че t ме е търсил.* Тук *който* е подлог на *че*-изречението, но се приема, че е породено в далечна позиция без преместване. При това можем да въведем и местоименен подлог: ... *който не помня кой ми каза, че ТОЙ ме е търсил.* Подлогът е излишен, ако не е силно ударен. Ако по същия начин се изведе допълнението, редовно се явява резумптивно местоименно допълнение, което всъщност задължително удвоява относителното местоимение: ... *човекът, когото1 [не помня [кой ми каза*

[че го1 търси t].

Видяхме вече, че удвояването на някои синтактични категории е редовно явление независимо от движението на *к*-думи. Ето защо използването на резумптивно местоимение към относително местоимение няма за цел да осигури идентификация на *к*-думата.

Определено личните изречения не би трябвало да се наричат "едносъставни", когато липсва подлогът. Пълната глаголна лична парадигма дава достатъчно указания за идентифициране на подлога и той винаги може да се възстанови. Ето защо празната подложна позиция ще бележим с pro.

Елипсата изобщо засяга думата, която заема главна позиция, но не премахва позицията, сравнете:

401. *Тя предпочита любовните романи пред [криминалните Δ]*

Тук модификаторът (определението) *криминалните* запазва функцията си на определение, защото позицията на главното съществително в NP не е изчезнала, въпреки че не е изказана думата (романи). Също така глаголното сказуемо се съгласува с подложната позиция дори когато думата, която може да запълни позицията, не е изказана.

В някои случаи изпускането на подлога е задължително. Тогава празното pro може да бъде свободно или да има антецедент отвън. Когато една празна категория, която не е следа, е свързана, т.е. коиндексирана с аргументно NP, се казва, че това NP **контролира**, т.е. определя съдържанието на празната категория. Контролното NP играе роля на антецедент, какъвто може да имат явните местоимения.

Празните подлози на подчинени изречения може да се свързват (контролират) от някакво NP в главното изречение.

Ако в рамките на едно сложно изречение подлозите трябва да бъдат различни, третоличните подлози може да се изпускат само при възстановимост от текста – иначе няма да бъде възможна семантичната интерпретация:

402. *Когато (той)1 влезе, Сандо2 го1 позна.*

Ако подлозите са еднакви, лексикален или местоименен подлог се явява само веднъж:

403. 1. *Тя1 влезе и *тя1/pro1 заговори*

2. *Когато тя1 влезе, *тя1/pro1 заговори*

3. *Когато *тя1/pro1 влезе, тя1/2 заговори*

Случаите (1) и (2) са аналогични. Те показват, че местоименен подлог не може да се следва от кореферентен местоименен подлог – вторият подлог се изпуска и празната позиция задължително се свързва от първия подлог. Случай (3) доказва, че празната позиция наистина се държи като обикновено лично местоимение – то е свободно в своята управителна категория. Ето защо изречението с pro може да означава както "когато той влезе, тя заговори", така и същото като (2). От друга

страна, в сложното съчинено изречение (1) празен подлог pro не може да има пред явен идентичен подлог (*pro1 влезе и тя1 заговори).

В сложните съставни изречения обстоятелственото (адюнктно) изречение може да бъде прехвърлено пред главното (случай 2 и 3). В изходната форма на сложното изречение pro е свободно, сравнете:

404. *pro1 заговори, когато тя2 влезе*

**Тя моли pro1 да почака, ако някой1 дойде*

Ако някой1 дойде, тя моли да pro1 почака

Отново се вижда, че pro е изпуснато лично местоимение – изпуснатата част винаги следва идентичната явна част. Така в следното изречение pro и *тя* трябва да търсят различни антецеденти извън това изречение:

405. *Стойко1 замълча. Pro1 продължи, когато тя2 излезе*

Двояка, т.е. свободна референция има, разбира се, и в други видове подчинени изречения, например:

406. 1. *Известието, че тя1 заминава, го2 разтревожи*

2. *Известието,че pro1/2 заминава, го2 разтревожи.*

Изречение (2) изразява същото отношение, както (403. 3) (заминава тя или той, разтревоженият), сравнете също:

3. *Петьо каза, че pro1/2 е спал*

Явният местоименен подлог също е свободен в избора на референт:

4. *Петьо каза, че той1/2 е спал*

Силно ударениият подлог не може да се изпуска (както лексикалното NP):

407. *Помолих Петьо ТОЙ1/2 да ми донесе писмото ѝ.*

Помолих Петьо1 pro1 да ѝ2 каже ТЯ2/3 (pro2) да ми донесе писмото

Повече от едно силно ударение в едно изречение се избягва:

408. **Помолих Петьо ТОЙ да ѝ каже ТЯ да ми донесе писмото*

За да бъде изречението правилно, единият подлог задължително трябва да се изпусне. Следователно в български език появата на подложно pro се определя не само структурно, но и интонационно.

Нека припомним, че pro не е следа, така че в изречения като следното празната подложна позиция на подчиненото изречение не е pro: *Кой мислиш, че t заминава?*

13.2. Неопределено лични изречения

Знаем, че подлог на двусъставното изречение може да бъде NP, съдържащо неопределително местоимение:

409. *Някой те търси, Някакъв човек те търси, Някакви хора идват*

Такива изречения могат да се заменят с неопределено лични:

410. *Търсят те, Идват*

Празната подложна позиция съдържа pro, което е различно от личното pro. Нека го наречем pro indef (неопределено pro). Тук не можем да говорим за изпускане на местоимение, защото празният подлог има други свойства. Преди всичко той няма антецедент. В изречения като:

411. *Видях ги1 [pro1 да идват насам*

третоличният глагол (идват) има прономинален празен подлог pro1, защото става дума за определен деятел, изразен с антецедент *ги*. Същото е и в (412. 1):

412. 1. *Когато pro1 ме питат за тебе, те1 се усмихват*

2. *Хората ме питат за тебе*

3. *Често ме питат за тебе. Разни хора*

4. *Търсиха ли ме? Търси ли ме някой?*

Съдържателно погледнато, празният подлог тук съответства на неопределените "хората изобщо, който и да е". Това обаче показва, че празният подлог все пак има референт, доколкото има участници в ситуацията, но те може бъдат известни или не. В условни изречения например – *Ако ме питат, ще кажа* – се въвежда несъществуваща, но възможна ситуация, така че говорещият не би могъл да предвиди един човек или много ще бъдат референтите – може да се избере който и да е член на някакво множество. От друга страна, в изречения като:

413. *Вчера са изгонили журналистите от сградата*

не се казва кой е гонителят, макар че сигурно се знае кой е той.

И така празният подлог pro indef има следните основни свойства: 1. Той няма антецедент; 2. Интерпретацията му е произволна в дадено множество от референти; 3. Може да има явен корелат "хората, някакви хора". Следователно тези конструкции се отнасят винаги до лице (човек), но не всеки глагол допуска такъв празен подлог.

Казахме, че в пасивни изречения също винаги се подразбира съзнателен деятел (дори ако липсва деятелното PP). Неопределено личните изречения никога не може да бъдат пасивни – двата вида конструкции имат различно отношение към обекта: в неопределено личните той запазва падежа и функцията си, а в пасив ги губи:

414. *pro Донесоха ли писмата? – Донесени са pro*

И така определено личното pro1 и неопределено личното pro ind са различни. Pro1 е свободно в своята управителна категория, но може да участва в контролни конструкции – с контрол от подлога или допълнението на главното изречение, например:

415. *Ти1 забрави [pro1 да дойдеш*

От друга страна, вместо pro1 винаги може да се яви лично местоимение. Разликата между двете pro-та се вижда особено добре в такива двусмислени конструкции:

416. *Те1 искат pro1/2 да им2/1 помагат*

В единия смисъл подлозите "искащите" и "помагащите" са едни и същи, а получателите на помощта (*им*) са други (т.е. те искат да им бъдат помощници). Във втория смисъл подчиненият подлог "помагащите" е неопределен и не съвпада с главния (т.е. те искат да им се помага). Неопределено личните изречения семантично са близки с безличните *се*-глаголи:

417. *Помагат им – Помага им се, Казват, че – Говори се, че*

Такава синонимия се установява само със *се*-глаголи, които без *се* имат лична употреба, защото постоянно безличните не може да имат неопределено лична употреба.

Неопределено личните изречения, разбира се, участват и в контролни структури:

418. *В книжарницата pro ind търсят [pro ind да назначат продавач*

Ясно е, че в изречения като

419. *Принудиха ги1 pro1 да заминат*

подчиненото е определено лично – pro ind не би могло да има за антецедент *ги*. Неопределено личните изречения стоят между определено личните и безличните. Можем да ги наречем лични изречения без антецедент. От семантична гледна точка те са като пасивните – различават се от тях само по активната си глаголна морфология, която запазва падежа и функцията на допълнението (при преходните глаголи), сравнете:

pro1 надяват се pro indef да им публикуват статията

pro1 надяват се pro arb да им се публикува статията

13.3. Обобщено лични изречения

Обобщено личните изречения са варианти на определено личните преди всичко защото вместо pro може да се яви лично местоимение: *Ти му говориш, той не те слуша*. В задължително контролни структури пак ще има съвпадение между антецедента и pro и значението ще бъде обобщено лично:

420. 1. *Ти1 се опитваш pro1 да му обясниш, той не те1 слуша*

2. *Тази музика те1 кара pro1 да се замислиш*

3. *(Тази музика успокоява), Тази музика те успокоява, (Тя успокоява човека)*

4. *Надеждата pro1 да си върнеш загубеното постепенно те1 напуска.*

Знаем, че такива изречения може да се тълкуват и като определено лични и тогава говорещият изключва себе си.

Обобщено личното значение може да се изрази и с пасивна кон-

струкция:

421. *(Човек рядко вижда такова нещо) Трябва pro1 да бъдеш поканен, за pro1 да го видиш*

Всичко това показва, че проблемът за обобщено личното значение е проблем за употребата на категорията лице.

За разлика от неопределено личните изречения, които нямат темпорални ограничения, обобщено личните са ограничени – само в неактуално сегашно време.

Разгледаните три вида "едносъставни" изречения са варианти на двусъставните, защото глаголните сказуеми в тях по принцип може да вземат явен подлог – лексикално съществително, неопределително местоимение или т.нар. експлетивен подлог *човек*, например: *Трудно е човек да те разбере*. Тъй като и в трите вида конструкции се подразбира участник в действието, празната подложна позиция получава *тета*-роля от глагола. Например в изречението *Поканиха го* семантичната роля на "канещите" се подразбира.

13.4. Безлични изречения

В безличните изречения има също празна подложна позиция. От една страна, в тази позиция може да се яви формален, наричан още плеонастичен или експлетивен подлог *то*. От друга страна, има безлични конструкции със сказуемни определения към "подлога", въпреки че той не е изразен, например:

422. *Тук не се ходи бос.*

Сказуемното определение в такива изречения е предикат към скрития подлог (*някой е бос*).

Сказуемото на безличните изречения може да бъде (както в двусъставните изречения) глаголно или именно: *дожалява ми – време е*. Безличните глаголни сказуеми са два вида. 1) Глаголът може да се включва както в двусъставна лична, така и в едносъставна безлична структура. 2) Глаголът не може да участва в лична конструкция – постоянно безлични глаголи. И в двете групи едни глаголи имат *се*, други нямат:

423. 1. *В къщата свети, От тръбата капе, Духа ми, Не е да не съм искал, Не ми е до смях*

2. *Тук се спи (приятно), Някъде се пее, Пее ми се*

424. 1. *Дожалява ми, Омръзва ми, Мързи ме*

2. *Свиди му се, Струва му се.*

Именните безлични сказуеми се образуват с глагола *съм* и именни части:

425. *Време е, Трудно е, Страх го е, Жал му е*

В последните две изречения местоименните допълнения изразяват

семантичната роля експериентор (този, който изпитва съответното състояние – "ергативен подлог"). Същата роля откриваме и в конструкции като

426. *Чете му се (поезия).*

Безличният глагол е винаги в 3. лице ед.ч.; иначе конструкцията не е безлична. Така изречението *Продават се* (например като заглавие на песен или надпис на стока), не е безлично (а е бездеятелен пасив). От друга страна, постоянно рефлексивните глаголи не може да бъдат безлични. Ето защо изречения като **Тук не се смее* се отхвърлят като неправилни (сравнете: *Тук не се вика*).

Празната подложна позиция на безличните изречения не получава семантична роля, докато неопределено-личните и обобщено-личните изречения винаги предполагат някакъв вършител. В безличните изречения има два вида pro:

1) Експлетивно (или плеонастично) pro (ще го бележим с "pro ex").

а) Такова pro ex се приема в безлични пасивни изречения, в които бившето допълнение не е преместено в позицията на подлога, така че в изречението има аргумент и pro има само плеонастична употреба:

427. *pro ex разказват се вицове*

б) Според нас то се явява и в конструкциите с постоянно безлични глаголни и именни сказуеми, както и с глаголи, които в безличната си употреба не са маркирани със *се*:

428. *pro ex предстои да..., pro ex духа (ми), pro ex капе (ми), pro ex студено (ми) е.*

в) Експлетивно pro намираме и в безлични изречения (глаголни или именни) с експериентор в дателен или винителен падеж:

429. *pro ex студено ми е (pro ex студено е); pro ex спи ми се*

И в трите случая pro ex само формално отбелязва мястото на подлога, което се изисква от проективния принцип, така че позицията не е маркирана със семантична роля. Празната експлетивна позиция може да се запълни с формалния подлог *то*, особено в конструкции, с които говорещият иска да подчертае правотата си, например:

430. *То наистина вали, То наистина (ми) е студено, То наистина ми се спи, То наистина се разказваха вицове*

**То наистина го видях*

Формалният подлог *то* обаче трябва да се различава от *то*, което редовно може да се яви в адмиративни конструкции – лични или безлични:

431. *То валяло, То всички били заминали.*

В този случай има основания да смятаме *то* за частица.

2) В други случаи pro не е експлетивно. В изречения със *се*-глаголи, които съответстват на преходни или непреходни глаголи без *се* и при които няма аргумент с роля експериентор, нито вторичен подлог,

празната подложна позиция е pro arb, т.е. с арбитрарен, произволен вършител (вж. 435). Доказателство за подразбиран вършител са конструкциите със *се*-глаголи, в които *се* има рефлексивна или медиална функция – в такъв случай не може да се прибави второ *се* за безличност и деятелят или се експлицира, или се използва неопределено лична конструкция, която винаги имплицира деятел, сравнете:

432. *Събуха ѝ ботуша*

433. *Тук се събуват*

Изречение (433) се интерпретира като неопределено-лично, глаголът *събувам се* не може да се употреби безлично: **Тук се събува*. Същият глагол в конструкции със субект неживо същество не може да припише роля деятел на субекта, например:

434. *Ботушът ѝ се събува (сам) – много е широк; Ботушът ѝ лесно се събува, Той трудно се събува (когато е мокър)*

(за разлика от интерпретацията, че някой трудно извършва тази дейност); също така: *Платът се мачка*. Нека сравним и изреченията:

435. *Някъде се пее – *Някъде се кара – Някъде се карат – Някой се кара някъде; Трудно се разбира, че... – *Трудно се сеща, че... – Човек трудно се сеща, че...*

И така експлетивното pro може да бъде единствен външен аргумент без семантична роля или да се коиндексира с пасивния подлог, запазил обектната си позиция:

436. *pro ex продават се книги – pro ex дострашава го, pro ex жал му е.*

В последните случаи (постоянно безлични) глаголът приписва инхерентен непряк падеж на вътрешния си аргумент и семантичната роля експериентор – за разлика от глаголите без аргумент:

437. *pro ex вали, pro ex боли*

Някои глаголи от първа група приписват инхерентен дателен падеж на вътрешния си аргумент, така че аргументът е зададен в речника както при личния, така и при безличния глагол и задължително се явява и в двата вида конструкции:

438. *Помагат им – Помага им се; Смее му се = Присмива му се*

(не може да бъде безличен, защото е постоянно рефлексивен глагол).

Има конструкции, в които дателното допълнение при безличния *се*-глагол е вътрешен аргумент, както при глагола *помагам*, но с друга семантична роля:

439. *pro ex спи ми се*

Конструкцията се образува от преходни или непреходни глаголи. Ако личният глагол има дателен аргумент в речника, въвеждането на *се* прави конструкцията двусмислена, сравнете:

440. *Дава ѝ се всичко*

= 1) пасив – някой ѝ дава всичко (сега), 2) усещане на желание да дава всичко в бъдеще (тя иска да дава всичко). Формата на глагола може да бъде сегашна или имперфектна; аористна форма имат само глаголи с представка *до-* или *при-* (*доспа ми се, приспа ми се*).

Разликата между първата (пасивната) конструкция и желателната се установява в речника. Активният и пасивният глагол – *дава (се)*, приписват инхерентен дателен падеж и ролята "бенефициент" на вътрешния аргумент. Желателният глагол *дава се* е друг глагол, който приписва дателен падеж и ролята експериентор на аргумента. Желателната конструкция, за разлика от пасивната, не може да се образува със страдателни причастия, въпреки че двете *се*-конструкции външно съвпадат – също когато дателното допълнение не се изисква и от личния глагол:

441. *Иска му се всичко (от него искат или той иска)*

Желателната конструкция зависи от глагола – образува се от глаголи, които могат да изразяват продължителна активна дейност (сравнете: **не ми се знае*). Такива глаголи допускат лексикален израз на продължителността:

442. *Мислих два часа – Не ми се мислеше повече; *Забравях (в продължение на) два часа – *Не ми се забравяше повече.*

Местоимението *сам* не може да се употреби в пасивна конструкция, но желателната го допуска и следователно семантично се отнася към активните конструкции:

443. **Това не се прави сам* (пасив) – *Там не се ходи сам (безлично)* – *Не ми се ходи сам* (безлична желателна).

Външно не се различават от пасивните конструкции и т.нар. медиопасивни конструкции като разгледаните по горе (*Ботушът се събува лесно*), но в тях, за разлика от пасивните, не може да се яви конструкцията "от някого", изразяваща деятел.

Както в пасивните, така и в безличните конструкции структурната подложна позиция (външният аргумент) няма семантична роля. Приема се, че пасивната морфология потиска семантичната роля на подлога и не приписва падеж на вътрешния аргумент (на допълнението). Това важи за всички *се*-конструкции в български език с безличен *се*-глагол (като съответствие на личен). Ето защо в следното изречение *се*-глаголите еднакво може да бъдат наречени пасивни или безлични. В този смисъл може да се разбира идеята на Л. Андрейчин за "безлично-страдателен" залог, например:

444. *В читалнята не се спи, не се яде, не се пее, не се разказват вицове...*

Последният глагол в тази редица има подлог (*вицове*), но знаем от речника, че това е всъщност вътрешният аргумент (допълнението), който няма падеж и загубва синтактичната си функция на допълнение,

поради което задължително получава именителния падеж, приписан на празната, без семантична роля подложна позиция; той обаче не загубва своята семантична роля и свойството си на вътрешен аргумент. Става въпрос за вторичен подлог.

Аргумент на глагола в безлично-страдателните конструкции може да бъде изречение. То не се нуждае от падеж (за разлика от съществителните), но това следва от друг принцип: смята се, че ако глаголът не приписва семантична роля на субекта, не може да приписва падеж на обекта. Въпросът е дали изречението като вътрешен аргумент загубва и обектната си функция, като се превръща в подложно изречение. Както в простите пасивни изречения с вътрешен аргумент, и тук бихме могли да говорим за вторичен подлог. Разликата обаче е очевидна – изречението не получава именителен падеж за разлика от обектното съществително при пасив:

445. *Говори се, че ще дойдеш, Предполага се, че ще дойдеш, Иска й се да дойдеш.*

Главното изречение не престава да бъде безлично. Трябва да правим разлика между безлично-страдателните предикати, които в речника са зададени с вътрешен аргумент, и предикати, които допускат като външен аргумент изречение (подложно), например:

446. *Да се разбере това, не е трудно, Че тя ще дойде тук, е радостно*

Предстои (ми) да се срещнем

Ще различаваме два вида подложни изречения: подложни изречения, които са външен аргумент на безличен предикат – на мястото на pro ex (същински подложни), и подложни, които са вътрешен аргумент в речника. Някои безлични именни предикати не може да имат подчинени подложни изречения:

447. *Време е да тръгвам (*цел – *време е за това), Жал му е, че заминаваш* (причина), *Страх я е да остане, Страх я е да не (би да) дойде някой* (страх я е от оставането, от идването на някой), обаче: *Истина е, че ще дойде.*

Нека резюмираме казаното за характера на празната подложна позиция в *се*-конструкции:

1. В конструкциите от типа на *спи се* и *спи ми се* има различни се-глаголи. Доказателство е фактът, че втората, желателната безлична конструкция се образува и от рефлексивни глаголи:

448. *Смея се – Смее ми се; Детето се къпе – На детето му се къпе*

Обаче: **Тук не се смее, не се шегува,*
т.е. от рефлексивен глагол не може да се образува безлична *се*-конструкция от първия тип.

В желателната конструкция дателното допълнение има роля експе-

риентор. Празната подложна позиция не може да има същата роля (не може да има две еднакви семантични роли в едно изречение) и не може да има изобщо семантична роля, доколкото *се*-глаголът не приписва падеж на допълнението:

449. *Чете му се криминална книга* (двусмислено: пасив или желателност).

Следователно конструкцията има свойствата на пасивните. Разликата е в това, че пасивният *се*-глагол (или причастие) не дава роля експериентор на допълнението. Ето защо както в пасивните конструкции, в желателните също имаме експлетивно pro, маркирано с именителен падеж.

2. Безличните *се*-изречения, в които липсва експериентор – *спи се, някъде се пее*, също съответстват на преходни и непреходни глаголи и също могат да имат допълнения:

450. *Чете се криминална книга, Някъде се пее родопска песен.*

Това също ни задължава да определим празната подложна позиция като експлетивна, неаргументна, когато е налице вторичен подлог.

В конструкции с нелични глаголни форми (инфинитиви, отглаголни съществителни, причастия и деепричастия) теорията също допуска празна подложна позиция, която се бележи с PRO (голямо). Категорията PRO е съвсем различна от pro и има две основни употреби като подлог на инфинитива: PRO или е свързано, ако има налице антецедент да го свърже, или се отнася до нещо неспецифично, обикновено човек или поне живо същество. Проблемът засяга инфинитива, на който в съвременния български език съответства *да*-изречение от типа:

451. *Те не искаха [да я срещнат тъжни*

Забелязано е, че сказуемното определение може да се отнася до подлога само на собственото си изречение, а не извън него. И понеже е в множествено число, значи и празният подлог на собственото му подчинено изречение е в множествено число. Главният подлог *те* може да бъде антецедент и затова той задължително свързва PRO на инфинитива. Изобщо инфинитивното PRO се държи, от една страна, като личното prol (когато има антецедент), т.е. като свързана анафора, а, от друга страна, като pro arb (когато няма антецедент), т.е. като свободно местоимение.

В българския език, както трябва да се очаква, имаме малко pro, което не е задължително да бъде свързано от главния подлог. Например същото изречение (451) може да се интерпретира и така: *Те не искаха техните приятели да я срещнат тъжни* (т.е. *те* и празният подлог може да имат различна референция).

Разликата между личното pro и безличното арбитрарно pro личи най-добре в многозначни конструкции, например:

452. *Той иска [pro/pro arb да се скрие от нея*

= 1. Той иска той да се скрие от нея, 2. Той иска (някой) човек да скрие от нея (нещо), 3. Той иска тя да скрие (нещо).

Втората и третата интерпретация са свидетелство за разликата между празните подлози на една пасивна конструкция:

а) *това да се скрие от нея* – пасивен съответник на активното: тя да скрие това; ако бившето допълнение не е сменило позицията си, в подложната позиция стои коиндексирано с допълнението pro: *pro1 да се скрие (да бъде скрито) това1 от нея*;

б) *това да се скрие от нея* – пасивен съответник на активното: някой (който и да е) да скрие това от нея. Ако допълнението остава в началната си следглаголна позиция, важи същото, както в случай (а), за да се осигури предаването на именителния падеж. Но тогава остава неизразена арбитрарната интерпретация. Следователно имаме пасивна конструкция с изразен деятел (в групата *от нея*) и с неизразен арбитрарен деятел. Всичко това налага да изоставим за българския език техниката на (падежното) коиндексиране и да приемем, че арбитрарното pro също може да дава падежа си, тъй като винаги остава фонетично празна позиция.

Отношението между явна част от главното изречение и подчинения празен подлог се нарича **контролна структура**. Има два вида контрол: задължителен и факултативен. При **задължителния контрол** подчиненият субект се контролира от антецедент и се коиндексира с него – контрольорът е подлог или допълнение в главното изречение, например:

453. *Накарах го1 pro1 да замине* – **Накарах го да заминеш*

Ти1 забрави pro1 да ми кажеш – **Ти забрави да ми кажат*

Факултативен контрол има в конструкции с подчинено подложно изречение, например:

454. *Не (ми) е известно какво pro да търся*

Контролирането на безлични конструкции има някои особености.

1. Да вземем *се*-глагола *надявам се*. Той е постоянно рефлексивен и значи не може да има безличен корелат със *се*. От друга страна, глаголът не е контролен, т.е. не изисква подчиненото *да*- (или *че*-) изречение да има същия подлог (*надявам се да дойдеш*). *Да*-изречението може, разбира се, да бъде безлично:

455. *Надявам се pro arb да се тръгне навреме.*

Тъй като pro няма и не може да има антецедент, то се тълкува произволно – както посочената по-горе втора функция на PRO в инфинитивни конструкции.

2. а. Да разгледаме личен контролен *се*-глагол, например *опитвам се*. Такъв глагол пак не може да получи безлично *се*. От друга страна, като контролен глагол той изисква еднаквост на подлозите. Следователно подчиненото изречение не може да бъде безлично, защото подлогът няма да бъде еднакъв с личния подлог (или личното pro) в

главното изречение:

456. **Опитва се да се тръгне.*

2. б. Да анализираме и контролен глагол, при който може да има безличен *се*-глагол, например *забравям*. Тъй като двата подлога трябва да бъдат еднакви, те ще бъдат и еднакво безлични (ако искаме безлично изречение; същата еднаквост се изисква и в неопределено и обобщено личните изречения при контролни глаголи, разбира се). Контролното свойство е свойство на глагола като лексема и не зависи от формата му или граматичните значения:

457. *pro arb забравя се pro arb да се звъни*

Рефлексивен глагол не може да се появи в безличното *да*-изречение:

458. **Забравя се да се смее*

Страдателни *се*-глаголи обаче свободно влизат в *да*-изречението – още едно доказателство за единна категория "безлично-страдателен" залог:

459. *pro arb забравя се pro ex да се търси отговорност*

От това следва, че pro arb и pro ex са съвместими по следната причина: главният подлог има арбитрарна референция, а подчиненият експлетивен подлог също допуска арбитрарно тълкуване, тъй като няма семантична роля. По-точно казано, безличността на главния подлог може да се пренесе върху експлетивната подложна позиция на подчинения пасивен *се*-глагол, въпреки че бившето допълнение формално става вторичен подлог – в случая *отговорност* носи речниковите свойства на допълнението като вътрешен аргумент.

Безличният подлог в неконтролни конструкции в българските *да*-изречения е винаги свободен (за разлика от PRO). Да вземем глагола *нареждам* (или *заповядвам*):

460. *Тя нареди pro да тръгнем веднага – Тя нареди pro arb да се тръгне веднага*

Безличността в *да*-изречението не зависи от безличността в главното изречение при неконтролни глаголи:

461. *pro arb иска се pro да тръгнем веднага – pro arb иска се pro arb да се тръгне веднага*,

тоест искащите и тръгващите може да бъдат различни хора.

Безличните именни предикати също може да бъдат контролни, когато при тях е налице дателен експериентор, сравнете:

462. *pro ex лесно е pro arb да се говори – pro ex лесно е pro да говориш*

обаче: *pro ex лесно ти е pro да говориш*

**pro ex лесно ти е pro arb да се говори*

Дателното допълнение свързва като наличен антецедент празния подчинен подлог и затова той не може да има арбитрарно тълкуване (както PRO в първата си функция). Така се свързва и личното pro,

например:

463. *Накараха го pro да дойде*

Българското безлично pro се различава от инфинитивното PRO по това, че се управлява (а PRO никога не се управлява), освен ако не приемем, че фиксираното глаголно лице е слаба категория и не може да управлява – за разлика от пълната парадигма по лице.

Можем да използваме голямо PRO във всички контролни безлични структури, но с това бихме пренебрегнали основните свойства на PRO в инфинитивните езици, както са дефинирани по-горе.

И така в безличните изречения срещаме два вида pro: pro ex и pro arb.

13.5. Празен подлог при нелични глаголни форми

Нека накратко повторим основните видове празни категории, които се отделят въз основа на признаците "а" и "п" = анафора и прономинал:

464. *а) +а, -п: следи от движението на NP* (както и рефлексивите);

b) -а, +п: pro (както и нерефлексивните местоимения);

c) +а, +п: PRO (няма явен корелат, защото би останал без падеж, като не се управлява);

d) -а, -п: следи от движението на к-думи (както и р-изразите)

С PRO се отбелязва подлогът на неличните глаголни форми – инфинитиви, отглаголни съществителни, причастия, деепричастия:

465. 1. *pro ex стига PRO пя, pro1 можем PRO1 каза*

2. *PRO1 изневеряване на себе си1 не ѝ се случва*

3. *Цигарата1, PRO1 паднала на пода, димеше*

4. *Той1 вървеше, PRO1 гледайки нататък*

В редки случаи деепричастията може да имат и явен подлог:

5. *Той вървеше, гледайки и той нататък.*

В конструкциите с нелични глаголни форми подлогът PRO не се управлява, защото липсва категорията лице (затова се наричат "нелични" форми).

Съкратени инфинитивни форми намираме в днешния език редовно в конструкции с *недей* и *стига*: *недей пя, стига пя.*

Когато *да*-изречение или отглаголно съществително са подлози, техният собствен подлог не може да има антецедент и се тълкува с произволна референция. Антецедентна и произволна интерпретация видяхме и в безличните изречения, но на pro (малко), тъй като там подлогът се управлява. Така една и съща функция на празния подлог се налага да представим различно поради разликата в управлението, например:

466. *pro arb да се пуши [е забранено]*

PRO arb пушенето [е забранено]

Неличното PRO също не е следа, тъй като няма движение, а се държи едновременно като местоимение (нерефлексивно) и като анафора.

ПРЕМЕСТВАНИЯ

14. Премествания на синтактични категории във въпросителни изречения

Въпросителните изречения са два вида: 1. Образувани с частица *ли* или нейни синоними (*дали, нали, нима*), 2. Образувани с въпросителни местоименни думи, които като неместоименните референтни думи заемат синтактична позиция в изречението. Съкратено можем да ги наричаме *ли*-въпроси и *к*-въпроси.

14.1. *Ли*-въпроси

По съдържание *ли*-въпросите са искане за потвърждаване или отричане на предположението на говорещия (че нещо е така или не е така). Ето защо тези въпроси се наричат и "*да-не-въпроси*" (според възможния утвърдителен или отрицателен отговор).

Говорещият може да постави под въпрос всяка дума в изречението. Например съобщението *Иван замина вчера* може да стане въпрос, ако която и да е дума се съедини с *ли*:

467. *Иван ли замина вчера?*
Иван замина ли вчера?
Иван вчера ли замина?

Сложното съставно изречение е въпросително, ако въпросителността е изразена в главното изречение:

468. а. *Знаеш ли Иван заминал ли е?* –
б. *Не знам Иван заминал ли е.*

В (468.а) има пряк и косвен въпрос, а в (468.б) само косвен въпрос, главното изречение е съобщително.

Поставените под въпрос думи се явяват в началото на изречението, така че нормални варианти на (467) са следните изречения:

469. *Иван ли е заминал вчера?*
Заминал ли е Иван вчера?
Вчера ли Иван е заминал?
Вчера ли е заминал Иван?

За да не се загуби информацията, каква е била функцията на преместената дума или в какво словосъчетание е била, освободеното място се бележи, както беше казано вече, с някакъв знак, например с

"t", коиндексиран с преместената съставка, с което се подсказва, че освободената позиция е вече празна. Буквата "t" се нарича "следа" от движението, но тя не запълва позицията, защото липсва лексикален материал, въпреки че t е копие на преместената категория.

Частицата *ли*, разбира се, не може да се въведе, ако вече е въведена в С частицата *дали*.

470. *[Дали [Иван е заминал вчера]]*

Комплементизаторът *дали* (и останалите) не може да напусне позицията си и други словоредни варианти се дължат на преместване на други думи.

Тъй като двете частици *дали* и *ли* взаимно се изключват, възниква въпросът, дали и двете се пораждат в една и съща позиция – в С (нулево). Решението да се постави *ли* в позицията С би означавало, че ще се налага преместване на думата, която трябва да се свърже с *ли* (за която се пита) така, че да бъде съседна на *ли* и да няма пречка за фонетичното клитизиране на *ли* към тази дума. Много примери показват, че в български език това решение не може да обясни случаи като следния, сравнете:

471. *Ти четеш книгата ли на детето?*

Фиксирането на *ли* в С прави задължително преместването на подлога, глаголното сказуемо и допълнението пред *ли* – в спецификаторната позиция на CP. Това обаче е неправилно, тъй като глаголът е опора, а опорна дума може да заема само опорна позиция. Това е очевидно следствие от твърдението, че t е копие на преместения елемент. Глаголът може да влезе в С, но не и в Spec, защото в Spec може да отиде само XP. Ето защо не може да се обясни как допълнението се е свързало с *ли*.

Илюстрация за неприложимостта на предложеното решение са и такива примери:

472. *Къде е отишъл Иван? – Иван ли [къде [е отишъл?*

Тук *ли*-изразът отива пред *к*-думата. Въпросителните местоимения се местят в спецификаторната позиция на CP, така че *ли*-думата е още по-напред и значи *ли* не е в С, а също е преместено. Излиза, че за разлика от *дали* частицата *ли* може да се мести след клитизирането си.

От друга страна, в С не може да влезе VP или V', така че следното свързване също остава без обяснение:

473. *[[Срещнал е рецензента си] ли] Иван t вчера?*

Това е различно от *[[Срещнал ли] е] рецензента си Иван t t вчера?* Тук допълнението е заело позиция пред подлога, но не в С, където е *ли*, а след него. Следователно то трябва да е адюнктирано към S, за което няма основание, тъй като ще видим, че други словоредни премествания не налагат адюнкция към S.

Ето защо приемаме решението, че *ли* се клитизира към избран от говорещия елемент, когато е избран признак [+q].

Думата с клитичните си елементи се бележи със знак *, т.е. V*. От фонетично гледище такова съединение се интерпретира като една "фонетична дума". Частицата *ли* обаче не може да "изтласка" притежателната клитика, сравнете:

474. *[[Книгата му] ли] четеш – [Книгата ли] му четеш*

Във второто изречение *му* е допълнение.

Преместването на съставка в началото на изречението в български език не зависи от *ли*. Обратно, *ли* зависи от изреченското ударение върху дадена дума. Всеки от представените примери с *ли* можем да прочетем без *ли* при същия словоред, но и със същото разпределение на ударенията, т.е. с ударение на същото място, където би се клитизирала частицата *ли*, сравнете:

475. *КУЧЕТО ли на съседите е изчезнало*
Да, КУЧЕТО на съседите е изчезнало
КУЧЕТО ли намерихте
Да, КУЧЕТО намерихме
Кучето на СЪСЕДИТЕ ли лае.

С други думи изреченията структурно са еднакви – независимо от това, дали е въведено *ли*: *Кучето на СЪСЕДИТЕ търсим* не се различава структурно от *КУЧЕТО на съседите търсим*. Разлика има в интонацията, с която говорещият показва коя част от съобщението е фокус. Ето защо и съответните *ли*-изречения не могат да се различат структурно – *ли* търси ударената дума (означена с главни букви), т.е. фокуса на съобщението. Български език позволява преместване на фокусираната съставка сама или на цялото X^{max}, в която се намира фокусът. Не всяко преместване обаче е възможно – то се подчинява на определени условия.

14.2. Отрицание

Отрицателната частица *не* също има отношение към ударението. Тя губи ударението си, когато стои пред глагола или неговите клитики – тогава те получават ударение:

476. *Не ВИДЯХ – Не ГО видях – Не СЪМ го виждал*

Иначе *не* пази ударението си, но не всяка позиция може да бъде отречена, сравнете:

477. **Той говори така не винаги, *Той чете не романи*

Изреченията стават нормално граматични, ако частицата е пред глагола. Следователно обсегът на частицата надминава непосредствено следващия глагол и не засяга глагола (когато "не чете романи", той

все пак чете, но не романи). Само понякога *не* се явява и в следглаголна позиция за избягване на двусмислици:

478. *Той не говори само за тебе* =

1. *Той не говори САМО за тебе* (а за всички други говори)
2. *Той не ГОВОРИ само за тебе* (а и за други).

Тъй като съставката след *не* носи ударение, частицата *ли* отива при отречената ударена част:

479. *Не ГО ли видя* = *Не ВИДЯ ли го*

Съвместната поява на *не* и *ли* в български се подчиняват на принципа: ако една част е отречена, *ли* се клитизира към нея; ако обаче отречената част е само повторение, *ли* може да намери друга, фокусирана част, сравнете:

480. **Не кучето изплаши ли котката*

Не студентите ли искат това _

Студентите ли не искат това

Разпределението на двете частици изглежда така:

481. а) *не XP ли, б) XP ли, в) не VP*

Случай (в) показва, че *не* може да се яви без *ли* обикновено когато XP = VP (но все пак може да се каже: (?) *Не вие ще му помогнете,* вместо: *Вие няма да му помогнете*).

Съчетанията в (481) са филтри, които отхвърлят други съединения като неграматични. Както *не*, така и *ли* отбягват следглаголните позиции. Ако например VP е крайна част на изречението, *ли* не се клитизира към VP, защото може да се възприеме като клитика към последната дума на групата, сравнете:

482. *[Видя Иван] ли – [Иван ли] видя t?*

Първото изречение всъщност е "S-ли". Това се наблюдава и при повторения на изречение, например:

483. *[Кого срещнах t вчера] ли*

[Не видя Иван] ли

Второто изречение е повторение на казаното *не видях Иван.* Не е правилно да го анализираме така:

483а. **[не V] [X ли]*

И така крайното *ли* е сигнал, че нещо се повтаря или се поставя под въпрос цялото изречение. Това е типичната функция на *нали*:

484. *Ще замине утре, нали – Нали ще замине утре*

Нали също както *ли*, може да се отнася и до отделна съставка, например:

485. *Нали ТИ ще му кажеш?*

Ако се отнася към VP, *нали* поема изреченското ударение:

486. *Ти НАЛИ ще му кажеш?*

14.3. К-въпроси

Знаем, че *к*-думите, както останалите местоимения, биват съществителни, прилагателни и т.н., така че влизат в състава на някаква синтактична група. В самостойната си употреба "кой(то)" е съществително име и може да бъде главна част на NP, иначе е спецификатор: *[коя [книга]]*.

Въпросителните *к*-думи задължително отиват в свободната спецификаторна позиция на изречението и носят изреченското ударение като фокус на изречението. Само при т.нар. въпроси-ехо те могат да заемат позиция в края на изречението, сравнете:

487. *Кой пита за тебе? – Пита за тебе кой?*

Вторият въпрос е "ехо", защото само повтаря дадено изказване, ако някоя част от него е останала неразбрана или по други прагматични съображения (несъгласие, изненада и пр.). Такива въпроси са и интонационно маркирани – с по-висок тон в края.

Изместването на *к*-думи в простото изречение не се различава съществено от преместването на *ли*-съставки. Докато при *ли*-въпросите обаче не можем да имаме повече от една *ли*-съставка, в местоименните въпросителни изречения може да има повече от една *к*-дума:

488. *Кой кого ще изпитва? – С кого кога си говорил?*
**Къде защо отиваш – *Къде с кого отиваш*

Такова "многократно запълване на CP" е по-малко ограничено в косвените въпроси:

489. *Не знам къде с кого ще ходи*
**Не знам къде защо отива – Не знам къде и защо отива*

В такива изречения въпросителните думи са "еднородни" от гледище на общия си признак [въпросителност]. Това позволява съчинително свързване между тях, въпреки че се различават по други признаци – лице, място, време и пр.

Ако първата *к*-дума е подложна *кой*, след нея може да се яви всяка друга:

490. *Кой кого – Кой с кого – Кой кога – Кой как говори?*

Ако липсва подложното *кой*, възникват ограничения в съвместната поява на *к*-думите. Тогава се предпочита съчинително свързване на *к*-думите:

491. *Къде и защо отиваш сам?*,
обаче: *А бе, кого къде си щял да пращаш?*

Допълненията, изразени с к-думи (*кого, какво*), не могат да се удвояват, освен в случаите на задължително удвояване, сравнете:

492. а. **Какво го намери, *Кого го повика*
б. *Кого го няма?*

Умножаването на *к*-думите в CP изисква разклоняване на специфи-

каторната позиция, т.е.:

493.

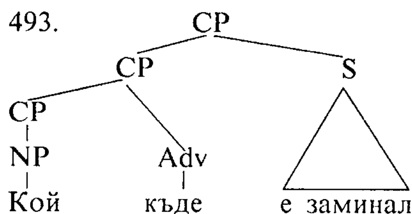

Казахме, че едно сложно съставно изречение е въпросително, ако главното е въпросително. По-точно казано, въпросителната дума трябва да отиде в начална спецификаторна позиция. Не е задължително обаче въпросителната дума да бъде аргумент на главния глагол – въпросителни изречения могат да се образуват, като се използва "материал" от подчиненото, например:

494. *Кой [мислиш [че t те е търсил*

Кой [искаш [t да те търси

И в двата случая *кой* не е подлог на главното изречение, а на подчиненото. Там позицията му, означена с t, е останала празна поради преместването, така че t е вид празна категория (не сме поставили еднакви индекси на к-думата и следата ѝ, понеже е ясно какво е преместено).

Не е задължително подчиненото изречение да бъде допълнително:

495. *[Кого [че [съм видял t]]] го ядосва?*

Тук *кого* е допълнение на началното подчинено подложно изречение, така че въпросителната дума не излиза извън собственото си изречение. Но извеждане на въпросителната дума може да стане и от по-далечно място, например:

496. *Кого [мислиш [че Иван каза [да потърсиш t*

Кои картини [мислиш [че Иван каза [да поръчаш на Петър [да купи t

И в двата случая началната въпросителна категория е допълнение на последното подчинено изречение.

Отношението между изнесената в началото *к*-група и първоначалната ѝ позиция, се нарича отношение на **далечна зависимост**. В такива случаи началната *к*-група не е породена там, защото невинаги е аргумент на първия глагол. Дори да приемем, че е там, трябва да държим сметка за речниковата информация, която изисква да се явят в синтаксиса позиции за посочените аргументи. Тези позиции се задават съседни на глагола, както се дават и в речника. Тогава съседната аргументна позиция може да бъде празна, ако съответната част не е породена в съседство, т.е. има далечна зависимост между дистантно разположения аргумент и неговата опора.

Понеже преместената дума е аргумент, новата ѝ позиция не може да бъде пак аргументна, иначе тета-критерият би бил нарушен. Такава неаргументна позиция (не-А-позиция) е спецификаторната, затова се изисква *к*-групата да отиде в спецификаторна позиция, т.е. в не-А-позиция.

15. Многократно запълване в сложно изречение

Разгледаните случаи на въпросителни прости изречения са с повече от една въпросителна дума. Такова многократно запълване на спецификаторната позиция се срещат и в сложни изречения. Ето някои неправилни изречения:

497. 1. **Къде знаеш, че Иван е отишъл t – Къде казваш, че Иван е отишъл t*

**Кой1 къде2 [t1 казва [че Иван е отишъл t2*

**Кой кого [t казва [че Иван е видял t*

Всички изречения съдържат въпросителна дума, която е преместена от подчиненото изречение. Първото неправилно изречение показва едно лексикално ограничение: замяната на *знаеш* с *казваш* прави изречението нормално граматично. Следващите изречения обаче са неграматични при същия глагол (*казва*), но се различават от първото по това, че имат по две *к*-думи – едната е подлог на главния глагол (кой), втората идва от подчиненото изречение. Нека разгледаме и следните случаи:

497. 2 *Кой знае Иван къде е отишъл t?*

Кой знае Иван кого е видял t?

Тук всяка *к*-дума не напуска СР на собственото си изречение, а вторите оформят косвени въпроси.

497. 3. *Кой къде t иска да отиде t*

Кого къде искаш да видиш t t

Тези изречения имат главно изречение с глагол, който не допуска косвен въпрос, така че *к*-дума не може да остане в собственото си подчинено изречение.

Ако една *к*-дума трябва да оформи косвен въпрос (ако главният глагол изисква това), тя е длъжна в български език да остане в спецификаторната позиция на косвения въпрос (т.е. в собственото си изречение), например:

497. 4. *Коя картина го питаш откъде е купил t t*

Иначе (ако главният глагол не допуска косвен въпрос) тя трябва да отиде в главното изречение (497.3).

Изборът на *че* и *к*-дума едновременно (*Къде казваш, че е отишъл*) е невъзможен, ако *к*-думата трябва да оформи косвен въпрос (допълнително изречение) – тя може да бъде избрана заедно с *че*, ако

говорещият е избрал пряк въпрос.

Само последното изречение от примерите в (497.3) съдържа две *к*-думи, дошли от подчиненото изречение. В синтактичната литература е изказано предположението, че когато има повече от едно движение, те се подчиняват на следния принцип.

498. ***Ако имаме две и повече изречения в едно сложно, преместването се прилага последователно във всяко изречение.***

Следователно в конфигурацията: [S1 [S2 [S3]]] първо работим в S3, след това в S2 и т.н. Ако трябва да местим две *к*-думи, според тоя принцип всички к-думи трябва да отидат в Spec на най-ниското CP, след това в следващото по-високо CP и т.н. По този начин се осигурява "локално не-А-свързване" на следата, т.е. *к*-думата е в най-близката (локалната) неаргументна позиция и свързва своето t, защото *к*-думата е в командна позиция и е коиндексирана със следата. В такъв случай се говори за "антецедентно управление" на следата.

Посоченият принцип, наречен **Принцип на цикличността**, може да обясни неправилността на следното изречение:

499. **[[CP Кой филм [S му казваш [CP къде [S си гледал t t*
Кой филм къде казваш, че си гледал

Бихме нарушили принципа, ако кажем, че в неправилното изречение първо *къде* отива в CP на собственото си изречение, а след това допълнението *кой филм* отива направо в CP на главното изречение.

Може да се допусне, че ниското CP трябва да се прескочи, защото вече е заето от *къде*. Това обяснение не важи за български език, тъй като видяхме тъкмо обратното – ако дадено изречение може да бъде косвен въпрос, всички *к*-думи се събират в CP още на първия цикъл (*не знам кой кога защо идва*).

Българският език всъщност не позволява една *к*-дума да излезе, а другите да останат – освен при глаголи, които изискват косвен въпрос (*кога къде мислиш, че ходя – *кой мислиш кога е заминал*). Следователно причината за неграматичността на изречение (499) се свежда до това, че местенето не е приложено навсякъде, където може да се приложи.

Освен с последователната цикличност движението се съобразява и с принципа на строгата цикличност:

500. ***Ако сме преминали в следващ цикъл, нямаме право да се връщаме към отминал вече цикъл.***

Според този принцип трябва да изчерпим докрай възможностите за движение в даден цикъл, за да не се връщаме повече към него. Всъщност последователната цикличност се оказва следствие от условието за строга цикличност: щом не трябва да се връщаме към по-раншен цикъл, нямаме право да излезем от даден цикъл, докато не завършим последователно всички операции; след това отиваме в съ-

седното по-високо изречение и т.н. последователно, докато стигнем главното, коренното изречение.

В този смисъл в изречение (499) бихме нарушили строгия цикъл, ако първо преместим *кой филм* в собственото му СР, след това веднага същата група пратим в по-горното СР, напускайки първия цикличен възел, и едва на третия етап се обърнем към *къде*, което значи, че се връщаме към първия цикъл. Ето защо изречение (499) е неправилно.

Двойното или многократното запълване на СР е възможно само с еднакви *к*-думи – само въпросителни или само относителни местоименни *к*-думи, сравнете:

501. **Знам какво че е видял t*

**Знам къде1 каквото2 е видял t2 t1*

Относителните местоимения, както и въпросителните, са синтактични категории – изпълняват синтактични функции на подлог, допълнение и т.н. и се преместват в начална спецификаторна позиция. Понеже е невъзможно многократно запълване на СР с "разнородни" *к*-думи, втората *к*-дума трябва да прескочи запълненото СР, с което се нарушава последователната цикличност, например:

502. **На кого2 не помниш каквото1 си дал t1 t2*

С която и *к*-дума да почнем извеждането, втората трябва да я прескочи, нарушавайки принципите на последователната и строгата цикличност.

Косвените въпроси се оказват "острови" само за въпросителните местоименни думи. Относителните (к-то) думи свободно излизат от косвените въпроси:

503. *Ето дървото [$_{CP1}$ което1 [$_S$ не знам [$_{CP2}$ защо2 [$_S$ той искаше t2 [$_{CP3}$ [$_S$ да кажа на Петър [$_{CP4}$ [$_S$ да отсече t1*

Очевидно *което* е допълнение на *отсече* и изречението е правилно. Да вземем обаче изречение с два косвени въпроса:

504. **Ето дървото [$_{CP1}$ което1 [$_S$ не помня [$_{CP2}$ защо2 [S той ми каза t2 [$_{CP3}$ кога3 [$_S$ ще отсече t1 t3*

В изречението (503) с един косвен въпрос (СР2) виждаме, че при движението си допълнението на последния глагол *което* прескача или пресича границата само на едно СР – именно СР2, защото СР3 и СР4 не са заети и *което* последователно влиза в тях свободно. В изречение (504) *което* пресича две граници – СР3 и СР2.

Възможностите за извеждане на относителни местоименни думи от подчинени изречения можем да резюмираме така: относителната дума (*к*-то) се съобразява само с други относителни думи и не може да ги прескочи или напусне.

Обстоятелствените изречения не позволяват извеждане на *к*-думи, когато спецификаторната позиция на собственото им изречение е заета, което може да се илюстрира с анализиран вече пример:

505. 1. *Отивам да купя нещо – Какво отиваш да купиш t?*
2. *Отивам (в магазина), за да купя нещо -*
**Какво [отиваш в магазина [за [да купиш t?*

15.1. Принцип на празната категория

Празните категории, каквито са и следите, имат някакво семантично съдържание за носителя на езика, защото той знае как да ги интерпретира. Според някои синтактици интерпретацията се осигурява от следния **Принцип на празната категория:**

506. ***Следите трябва да се управляват стриктно.***

Същинското управление може да идва от опората на управлявания елемент, която му приписва тета-роля – **тета-управление** (или **опорно управление**); или от антецедент XP, коиндексиран с управлявания елемент – **антецедентно управление**. Несъщинското управление включва и т.нар. структурно управление – опората управлява и спецификатора на сестра си (на аргумента си), както и адюнктите си.

Антецедентното управление, именно защото става дума за антецедент, изисква коиндексиране, което не е нужно за тета-управлението. С други думи същински управители са или най-близките опори X^{0}, или коиндексирано XP.

Всяка опора е управител в своята X^{max} – тя управлява аргументите и адюнктите си. Максималната проекция на управлявания аргумент обаче може да изключва управителя. Например едно аргументно допълнение NP изключва V, защото си има свой управител – опората N. В такъв случай управителят на това NP (в случая V) управлява опората N на аргумента си NP и неговия спецификатор.

Следното условие, наречено **условие за минималност** показва случай на невъзможно управление.

507. ***"а" не управлява "в" в конфигурацията: ...а...[г...д...в...]..., защото "в" има по-близък управител – "д", и "а" не може да отнеме правата му.***

Следните дефиниции за управление, предложени в теорията за управлението, показват връзката между управлението и свързването:

508. а. ***А управлява Б само ако двете категории се доминират от една и съща X^{max} и ако едновременно с това А е X^{0} или $Pred^{0}$, или пък А свързва Б.***

Двете понятия (свързване и управление) предполагат командване. Свързването е достатъчно за антецедентното управление, стига да няма друг, междинен (по-близък) управител.

б. ***А управлява Б стриктно, ако я управлява, но едновременно с това или А е X^{0}, или А е коиндексирано с Б.***

Така Pred не може да бъде същински управител.

15.2. Бариери

Понятието управление влиза в дефинициите на следните понятия.

509. ***Лексикално маркиране (съкратено: л-маркиране): Ако а тета-управлява b, тогава а лексикално маркира b.***

510. ***Блокираща категория (БК): Ако някаква категория С не е лексикално маркирана и доминира над В, тогава тя е блокираща категория за В.***

511. ***Бариера: Блокираща категория или категория, която доминира над блокираща категория, е бариера – с изключение на S.***

Така S е единствената БК, която не е бариера. Една категория може да бъде **вътрешна бариера** – когато е БК, и не е S или **бариера по наследство** – когато доминира над БК. За нагледност втория случай ще представим така:

[CP...[S...]]

Тук CP е бариера по наследство, защото доминира над БК (S е БК). Така всяка БК, с изключение на S, е бариера, и всяка БК (включително и S) дава в наследство блокиращите си свойства на категорията, която доминира над нея.

При движението си к-думата не трябва да пресича повече от една бариера. Това изискване се нарича **условие за съседство**. CP е винаги бариера по наследство, защото винаги доминира над S, но няма да бъде бариера, ако е лексикално маркирано.

Нека се върнем към примера:

505. **Какво* $[_{S1}$ *отиваш (в магазина)* $[_{CP}$ *за* $[_{S2}$ *да купиш t*

Причината за неграматичността е в това, че се пресичат две бариери. Комбинацията S1...CP...S2 създава две бариери по наследство: CP става бариера, защото доминира над БК (над S), а S1 става бариера, защото доминира над бариера (над CP).

Съседството, което дефинирахме по-горе, изисква връзката между две позиции да не преминава през повече от една бариера, иначе позициите няма да бъдат съседни. Липсата на съседство води към нарушаване на принципа за празните категории.

Същият пример показва това нарушение. Според изискването за последователна цикличност ще получим:

512: **Какво* $[_{S}$*....*$[_{CP}$ *t' за* $[_{S}$ *да купиш t*

Тук междинната следа t' не може да се управлява антецедентно от *какво*, защото двете позиции не са съседни – между тях има две бариери (по наследство). Двете бариери пречат дори ако приемем, че няма междинна следа, защото *какво* прескача CP (не може да влезе там, защото CP е запълнено от *за*) – в такъв случай не може да се осигури връзка на антецедентно управление между *какво* и първичната му следа поради бариерите.

CP и S сами не са бариери. CP може да бъде лексикално маркирано от главния глагол – например когато се въвежда подчинено изречение като аргумент.

Горното изречение (512) ще бъде нормално граматично, ако липсва *за*. Ще смятаме, че в българския език празно CP се отстранява. Така обстоятелствените *да*-изречения според нас нямат CP. Вече беше посочено, че глаголите за движение като *отивам* в български могат да избират като свои комплементи както CP, така и S (например *за да* или *да*). Така ще имаме:

513. *[$_{CP}$ Какво [$_{S1}$ отиваш [$_{S2}$ да купиш t*

Дори да приемем, че S1 става бариера по наследство, изречението е правилно, защото бариерата е само една и променливата t е свързана същински. Бариера обаче няма, защото *отивам* маркира лексикално S2, така че S2 не е БК (така *л*-маркираните обстоятелствени *да*-изречения са аналогични на старобългарския супин).

Смята се, че VP е вътрешна бариера, защото няма откъде да бъде маркирана лексикално (не се управлява тематично). В такъв случай следното изречение би трябвало да бъде неправилно, защото се пресичат две бариери: една вътрешна (VP) и една по наследство (S) и *к*-думата не би трябвало да може да свърже следата си:

514. *Кого [$_{S}$ ти [$_{VP}$ ще поканиш t?*

За да се избегне възникналото затруднение, се предлага движението да става чрез създаване на нова, адюнктна двусегментна категория и значи не-А-позиция. Двусегментните категории не могат да бъдат бариери само с единия си сегмент.

515. *Кого [$_{S}$ ти [$_{VP}$ t' [$_{VP}$ ще поканиш t?*

"Коиндексираният командир" може да бъде и управител, ако не среща бариера, така че *кого* сега свързва междинната следа t'. Положението е същото и в случай, че не фиксираме ляво или дясно място на аргументите на глагола, сравнете: *Кого [S ти [VP t' [VP t ще поканиш.*

16. Вериги

16.1. Не-А-вериги

Структурната позиция на преместения елемент остава празна, но не изчезва, когато е нужна за семантичната интерпретация на изречението. Видяхме, че к-думите отиват в спецификаторната позиция на CP, която не е аргументна позиция, изисквана от някаква дума. Ясно е, че семантичната роля на преместения елемент е приписана на освободената позиция, белязана с t. Не-А-движението, т.е. в не-А-позиция винаги започва от изходна позиция, която е маркирана с тета-роля и с падеж. Преместеният елемент наследява граматичните и семантичните приз-

наци на първоначалната си позиция.

Преместеният елемент и следата образуват двойка (к-, t), която се нарича **не-А-верига**, тъй като преместеният елемент е отишъл в неаргументна позиция. Не-А-веригата (дори когато има и междинни следи) винаги има единствена семантична роля и единствен падеж, които се носят от последния елемент на веригата – първичната следа, защото именно тя заема изходната структурна позиция. Така една неаргументна позиция се характеризира с признаците: [-тета] и [-падеж], но самата преместена к-дума носи роля и падеж в наследство от изходната си позиция. Не-А-веригата е абстрактна репрезентация на пътя, по който е минал преместеният елемент, т.е. тя представя историята на неговото движение. Възможно е обаче преместване и в аргументна позиция.

Понеже отива в командна позиция и е коиндексиран със следата си, отношението между него (преместеното) и следата му е това, което се изисква от теорията на свързването. Теорията обаче не може да се приложи към *к*-думите, тъй като те отиват в не-А-позиция, а тази теория изисква аргументно свързване – свързващият трябва да бъде в аргументна позиция, но свързващ елемент има дори когато той е в не-А-позиция. Когато някаква позиция е не-А-свързана, се казва, че е А-свободна. Когато следата t е А-свободна, тя се нарича "променлива".

При последователното циклично преместване на к-думи оставащите следи са винаги не-А-свързани, защото движението е от СР в СР – винаги в не-А-позиция. Нека припомним:

516. *[$_{CP}$ Кого1 [$_{S}$ мислиш [$_{CP}$ t'1 че [$_{S}$ тя обича t1*

Следите (t' и t) са А-свободни, защото свързвателите са в не-А-позиция – *кого* свързва t', а t' свързва t. В това отношение следите приличат на невъзвратните местоимения, които според принцип В на теорията на свързването са свободни в своята управителна категория. Следите (не само от движението на *к*-думи) обаче никога не са прономинали, защото все пак са винаги свързани. *К*-следите не са и анафори, защото не са свързани в своята управителна категория. Ето защо празната категория на *к*-следите се характеризира с признаците: [*-анафора, -прономинал*]. Със същите признаци се характеризират и явните (нескрити) съществителни. Следователно празната категория *к*-следа е р-израз (като референтните изрази) и трябва да бъде референтно свободна.

Ако к-следата се окаже А-свързана, значи коиндексирането е неправилно, например:

517. *Кого1 [той1 вижда t1*

Тук следата е А-свързана от подлога *той*. Такива случаи обикновено се наричат случаи на **строго преминаване**, защото въпросителното местоимение "преминава" над местоимение (той) със същия индекс, за да се свърже със следата си. Подобно преминаване е невъзможно дори

когато следата е не-А-свързана от междинно местоимение със същия индекс (нарича се случай на **слабо преминаване**):

518. *Когоl [неговиятl приятел срещна tl*

К-движението спада към по-общо явление "движение в не-А-позиция". К-следата се нарича **променлива**, но по-добре е да помним, че това е не-А-свързана и затова А-свободна следа.

16.2. А-вериги

Движението на съставки от аргументна в аргументна позиция (А-движение) създава А-вериги. Преместеното NP се нарича **чело** на веригата, а крайната (първичната) следа е нейна **основа**. Основата е маркирана с тета-роля, а челото с падеж, т.е.: (a1...an), където a1 = NP1 [+падеж], an = t1 [+тета]. Според *тета*-критерия е недопустимо в една верига да има повече от една роля, която трябва да бъде в основата, и повече от един падеж, който трябва да бъде в челото. Иначе движението е неправилно.

Докато в не-А-веригите следите от движението на к-думите трябва да имат падеж, то в А-веригите, обратно, следите от движението на NP не трябва да имат падеж (защото NP тръгва от безпадежна позиция и отива някъде, за да получи падеж). К-следите са р-изрази и имат свой падеж и своя тета-роля. NP-следите обаче не са А-свободни, а анафори и трябва да бъдат свързани от антецедента си – челото на веригата, който предава надолу по веригата получения в новата си позиция падеж.

В българския език положението изглежда по-различно. Възможно е падежно маркирано NP да бъде преместено в падежно маркирана позиция – достатъчно е да няма конфликт между двата падежа. Ето защо изискването да няма повече от един падеж във веригата ще разбираме така: във веригата не трябва да има различни падежи. Трябва обаче да отпадне и условието, че падежът трябва да бъде приписан само на челото на веригата. Подлог в именителен падеж от подчинено изречение може да отиде в подложна позиция в именителен падеж в главното, така че следата също е падежно маркирана, например:

519. 1. *Иван изглежда, че t е тук*

2. *Иван изглежда [t' да е поканен t*

А-веригите се получават от преместване (повдигане) на съставка в субектна позиция, която няма тета-роля, но има падеж. Причината обаче тя да отиде в падежно маркираната позиция не е задължително фактът, че при пасив NP остава без падеж, както показва и (519.2).

Казаното за разпределението на падежа и ролята е валидно, когато под верига се разбира само А-верига. Ето защо в изречението:

520. *Кой [t' се предполага [t да е заминал*

веригата е само (t',t); тя има само една тета-роля (в основата си) и е

падежно маркирана с един падеж, но виждаме, че в български език падежът е не само в челото t', както изисква теорията, но и в основата t.

17. Запълване на подложната позиция

Преместването на една синтактична категория е приемливо, ако е спазено едно основно изискване: структурата не трябва да се разрушава. Това значи, че ако едно съществително се мести, то може да отиде само в позиция, предназначена за съществително. Ако пък се мести опорна дума, тя трябва да отиде пак в опорна позиция. Според *тета*-критерия съществителното не може да отиде в позиция, която е маркирана с *тета*-роля, тъй като нито една съставка не може да има повече от една *тета*-роля и един падеж.

Аргументна позиция без *тета*-роля може да бъде само подложната, тъй като подлогът е външен аргумент и не е задължително да получи тета-роля. Всичко зависи от глагола: едни глаголи приписват, други не приписват семантична роля на подлога. Нека сравним изреченията:

521. 1. *Ти изглежда си весела – Ти си весела изглежда*
2. *Ти изглеждаш весела*
3. *Изглежда, че ти си весела*
4. *Ти изглежда, че си весела*
5. **Ти изглеждаш, че си весела*

Изреченията в (1) съдържат вметната (въвеждаща) дума *изглежда*, която не влиза в словосъчетание с други думи в изречението, както частиците. В изречение (2) има един личен глагол, съгласуван с подлога. В (3) и (4) има друг глагол *изглежда*, който е безличен – не се съгласува с подлога.

Близък по семантика и синтаксис е модалният глагол *трябва*, когато не носи ударение:

522. *Ти трябва да си весела*

т.е. така изглежда, възможно е.

Според разширения проективен принцип всяко изречение има подлог. Така синтаксисът поражда подложна позиция за всяко изречение, но не всеки глагол се нуждае от нея и не ѝ приписва *тета*-роля. Такива са глаголите от типа на *изглежда* (вид безличен глагол). При едни глаголи тази позиция може, при други трябва да бъде запълнена с NP, а при трети не може да бъде запълнена, например:

523. **Иван предстои да говори с него*
**Той го дострашиа да говори с нея*

Глаголи като *изглежда*, както видяхме в (521.4), допускат при себе си подлог. Лесно е да се види, че в такъв случай подлогът е същият, който е и в подчиненото изречение (сравнете 521.3 и 4). Ето защо не може да се каже:

524. **Той изглежда, че русалката е весела*

Следователно подлогът при *изглежда* не е негов и не се изисква от него, а е дошъл от подчиненото изречение:

525. *Русалката изглежда, че t е продала колата*

Това преместване на подлога се нарича **повдигане в подложна позиция** (в главното изречение).

Не всяко съществително пред *изглежда* обаче е подлог, сравнете:

526. *КОЛАТА [pro изглежда [че русалката е продала t*

Тук е преместено фокусирано допълнение от подчиненото изречение в CP на главното, така че подлогът на главното изречение остава празен – pro.

Преместените съставки носят по наследство семантичните си роли, получени в изходните им позиции, така че подлогът при *изглежда* е NP с *тета*-роля, получена от предиката на подчиненото изречение.

Личният глагол *изглеждам* не допуска като аргумент пропозиция (подчинено изречение), а само сказуемно определение:

527. **Ти изглеждаш, че си забравил*

Ти изглеждаш весела

Личният глагол *изглеждам* приписва *тета*-роля на подлога си – за разлика от безличния *изглежда*.

Подчиненото изречение при безличния глагол *изглежда* не може да се тълкува като подложно, защото подложната позиция на този глагол може да се запълни чрез преместване на отделна съставка, без да се променя отношението между главното и подчиненото изречение.

Пасивните изречения са конструкции, в които също може да има преместване в подложна позиция. За разлика от движението при глаголи като *изглежда* тук движение се изисква от свойствата на категорията "залог", а не от самата глаголна лексема. Заloговите свойства имат отношение към падежите и семантичните роли на аргументите на глагола.

Забелязано е, че глаголът не може да приписва падеж на обекта си, когато не може да приписва *тета*-роля на субекта си. За нагледност тази зависимост ще представим така:

528.	a	V	b
	[±тета]		[±падеж]

където "a" е подлог, а "b" е вътрешен аргумент на V; ролята и падежът трябва да бъдат с еднакъв знак – "+" или "–".

Не е трудно да се види, че (528) всъщност е описание на отношението актив–пасив: подлогът на активния глагол има *тета*-роля, а допълнението има падеж; подлогът на пасивния глагол няма роля, а допълнението му няма падеж.

Знаем, че пасивният глагол винаги е непреходен. Ако в речника сме

дали само преходен активен глагол и сме показали вътрешните му аргументи, естествено се явява въпросът, какво става с тях, когато глаголът получи пасивна морфология. В теорията се предлага следният анализ.

Пасивът абсорбира падежа на вътрешния аргумент и семантичната роля на външния. Ако глаголът е пасивен, в (528) и в двете позиции знакът е "–". Подложната и обектната позиция не изчезват – само че допълнението остава без падеж, а подлогът без роля. Семантичната роля "деятел" се дава не от пасивния глагол, а от предлога *от*, но дори да не се представи от предложно допълнение, деятелят при пасив винаги се подразбира.

Падежът на подлога не се засяга от пасивната морфология. Понеже е прието, че съществителните не трябва да остават без падеж, допълнението на пасивния глагол взема падеж от подложната позиция. Това става по два начина в български език. Можем да преместим (словоредна промяна) допълнението в позицията на подлога (където няма *тета*-роля, но има падеж), за да получи падеж. Така аргументът запазва семантичната си роля и получава именителен падеж. Не е задължително обаче аргументът да се мести. Той може да остане на мястото си, но тогава падежът на подложната позиция се прехвърля на допълнението въз основа на коиндексиране, например:

529. *pro1 търси се доказателство1*

Възниква обаче въпросът, защо вътрешният аргумент на глагола според първия анализ става външен аргумент. Това неясно превъплъщение на аргумента подсказва, че е по-добре да приемем анализа без преместване или традиционния анализ, според който пасивът превръща преходния глагол в непреходен, т.е. допълнението загубва синтактичната си функция. И понеже всяко съществително трябва да изпълнява някаква функция в изречението, то поема функцията на подлога. Резултатът е същият – семантичната роля на бившето допълнение се запазва.

Очевидно пасивните глаголи синтактично се държат като глаголите от типа на *изглежда*, които също не приписват падеж на следглаголното NP, нито семантична роля на субектната позиция. Нека разгледаме изречения с главен глагол *изглежда* и подчинен пасивен глагол:

530. *pro изглежда, че pro1 е разпродадена книгата1*
pro изглежда, че книгата1 е разпродадена t1

Ако допуснем, че подлогът продължава движението си, ще получим:

531. *Книгата1 изглежда, че t'1 е разпродадена t1*

Не е позволен обаче анализ, според който движението става от А-позиция в не-А-позиция и след това отново в А-позиция, например:

532. **Книгата1 изглежда [$_{CP}$ t'1 че [$_{S}$ pro1 е разпродадена t1*
вместо: *Книгата1 изглежда [$_{CP}$ че [$_{S}$ pro1 е разпродадена t1*

Последният анализ е правилен, защото CP не пречи като бариера,

а следата стриктно се управлява от глаголното причастие.

Незадължително повдигане на пасивния подлог се наблюдава и при други повдигащи предикати, например:

533. *Иван1 е трудно [pro1 да бъде убеден t1*

Повдигането на подлога не зависи от пасива, сравнете:

534. *Иван1 е вероятно [t1 да дойде*

Някои преходни глаголи избират като аргумент пропозиция, а не NP. Такъв е глаголът *предполагам*. Възможно е все пак местоименно допълнение, но то пак се отнася до някаква пропозиция:

535. *Той предполага нещо, но не казва какво*
**Той предполага дъжд*

– за разлика от случаите, когато *предполагам* не е глагол за съобщение, сравнете: *писането предполага поне молив.*

536. *Той предполага, че лятото ще бъде горещо.*

Тук аргумент на глагола е подчинено допълнително изречение, но се смята, че то не се нуждае от падеж, както съществителното.

Ако главният глагол е в пасив, подчиненото изречение продължава да бъде негов аргумент. Твърдението, че при пасив допълнението губи функцията си, ни задължава да не го наричаме допълнително изречение. Ако приемем, че подчиненото се превръща в "подложно" изречение, би трябвало да кажем също, че то се свързва с подложната позиция на главното изречение:

537. *pro предполага се [че лятото ще бъде горещо*

От това следва или че изреченията също може да получават падеж, или че е по-добре да говорим за абсорбиране на функция, а не на падеж, така че се пренася функция, а не падеж.

Смята се, че както активният, така и пасивният глагол приписват семантична роля на вътрешния си аргумент. Ако приемем обаче, че и подчиненото изречение получава *тета*-роля, ще изпаднем в беда, защото подлогът на подчиненото изречение в българския език може да се премести в главното изречение:

538. *Лятото1 се предполага [че t1 ще бъде горещо*

Подлогът *лятото* има семантична роля, приписана му от предиката *горещо*, защото се селектира семантично (сравнете: **зимата ще бъде гореща*).

На пръв поглед пасивният глагол като че ли има два подлога с различни семантични роли – едната е приписана на пропозицията (подчиненото подложно изречение), а другата се носи от преместения подлог, получена преди преместването. Бихме могли да допуснем, че *лятото* не отива в подложната позиция при главния глагол, а в спецификаторната позиция на CP, сравнете:

538а. **Петър се предполага, че Иван го е видял*

Тогава само подчиненото изречение е подлог. Положението обаче

е същото и при безлични глаголи като *изглежда*, сравнете:

539. *Ти1 изглежда [че t1 си забравил*

Изглежда също приписва *тета*-роля на подчиненото изречение, а подлогът *ти* е дошъл със своя *тета*-роля. Изобщо в българския език подложната позиция на главния пасивен глагол, ако липсва NP като допълнение, може да бъде запълнена с подлога на подчиненото изречение (не при всички глаголи), сравнете също:

540. *Иван беше решено [t да замине*
**Иван беше заповядано [t да замине*

Повдигането не е възможно в български език, ако в главното изречение е налице "семантичен експериентор" (някои го наричат "ергативен подлог") в дателна или винителна местоименна форма:

541. *Иван1 е трудно [t1 да разбере*
**Иван ми е трудно [t да разбере*
На Иван1 му е трудно [pro1 да разбере

В последното изречение няма движение, а "контрол" върху празния подлог на подчиненото. Тази конфигурация може да се появи дори когато подчиненият подлог не отива в главното изречение: българският език позволява силно удареният подлог да се премести пред комплементизатора *че*:

542. *pro предполага се [$_{CP}$ ЛЯТОТО [$_{C}$ че [$_{S}$ t ще бъде горещо*

Това се наблюдава редовно и при неударени подлози, ако изречението започва с подчиненото:

543. *Лятото че [t ще бъде горещо, всички знаем/ се знае*
Той че [t ще дойде, pro ще дойде
Кучето (макар) че [t е куче, пък и то разбира.

18. Движение на кратките притежателни местоимения

Задължително движение на съставка е налице и в групата на съществителното с кратки притежателни местоименни определения, когато NP съдържа и модификатори, изразени с прилагателни имена, например:

544. *[новата ѝ1 [шапка t1]]*

Установихме, че членната морфема се съединява с първия елемент в дефинитното NP:

545. *старата скъсана дреха – скъсаната стара дреха*

За преместването на притежателната клитика сме формулирали правилото:

546. ***Притежателната клитика трябва да се съедини с членувания елемент на дефинитното NP.***

547. *дрехите му – старите му дрехи – скъсаните му стари дрехи*

Такива структури не може да се генерират със средствата на конституентната граматика, защото при рекурсивното генериране на ново прилагателно ще се изисква ново съединяване на членната морфема и на притежателната клитика с новото прилагателно. Това налага генериране на клитиката след съществителното и преместване при първото членувано прилагателно.

Следата от преместването тук винаги се управлява антецедентно, защото прилагателните (ако ги има) между клитиката и определяемото главно съществително не са бариери за управлението.

Като преместване, но пред членуваното прилагателно, може да се анализират и конструкции с притежателното PP, например:

548. *[NP На Свилен [NP старите хубави книги t]] изгоряха*

Пред членуваното име обаче може да се яви и притежателната клитика и тогава възниква въпросът, дали наистина има движение, сравнете:

549. *Изгоряха [му старите хубави книги]*

Притежателната клитика не може да се премести, ако членуваната част на NP е глаголно причастие с дателно допълнение. По-общо казано:

550. ***Притежателната местоименна клитика не се мести, ако в NP или VP има дателно допълнение***, сравнете:

551. 1. *Студентът [му продаде [книгите ти]]*
   2. *Продалият му [книгите ти] студент*
   3. **Студентът [му продаде [ти книгите]]*
   4. **Продалият му [ти книгите] студент*

Изискването притежателната клитика да следва членуваното име продължава да важи, но е в сила и последното правило (550), сравнете:

552. 1. *Продалият му [старите ти книги] студент*
   2. **Продалият му [ти старите книги] студент*
   3. **До вчера [му [книгите t]] се търсеха*
   4. **Върнаха [на Михаил] вчера [ви [книгите t]]*

В правилата на конституентната граматика не може да се предвиди броят на прилагателните, които ще се явят, за да се поставят при първото от тях както членната морфема, така и притежателната клитика.

Книжовният език не позволява клитиката да бъде първа в изречението, нито първа в NP в определени случаи.

Анализът чрез преместване налага използване на филтри, за да не се допуснат изречения като тези в (552). Така следните конструкции са невъзможни:

553. 1. **PP dat...[Pron poss...N]; 2. *...# [Pron poss...N]...V*

Понеже по произход притежателната клитика е пак дателно местоимение, за първия филтър може да се търси обяснение в това, че притежателната клитика не се различава от дателното допълнение. Това обаче не е обяснение, а описание (че са еднакви). Друго има значение:

клитиката се мести в адюнктна позиция пред членуваното име. В изходната си позиция тя се управлява от главната си част N, а когато е преместена след членувано прилагателно, може да свързва следата си, защото е в същото NP и е в командна позиция към нея.

Трудностите възникват, когато клитиката е пред членуваното име. Тази конфигурация е невъзможна, когато NP е подлог; сравнете с обектното NP:

554. *Търся [му [книгата t]]*

555. 1. *До вчера [му [търсеха книгите t]], днес никой не му ги търси*

2. *Като останах сам, [му [дочетох книгата t]]*

В (555) *му* може да означава притежателя (автора) на книгите, например в (2) не е нужно да има човек – слушател, на когото чета, т.е. не е нужно да има непряко допълнение. Но *му* е извън NP – пред глагола. Очевидна е близостта на (555) с изречения с недефинитни NP-та, където предглаголната позиция на обектната клитика е нормална:

556. *Вчера му оплете пуловер*

Тук *му* може да бъде само допълнение, защото притежателната клитика се отнася само до дефинитни имена. Подобен е случаят в следните примери:

556. а. *Къде са ми цигарите? – В [джоба ти] са – В [джоба] са ти.*

Изречения като (555) ни дават право да твърдим, че клитиката управлява или свързва следите си, както показва анализът:

557. *Той [$_{VP}$ ти1 [$_{VP}$ прочете [$_{NP}$ t'1 [$_{NP}$ статията t1]]]]*

При посочения анализ *ти* и междинната му следа t' са в неаргументна позиция. Поведението на притежателната клитика дава право за следния извод:

558. ***Следата от движението на притежателната клитика = NP и самото NP, съдържащо следата, трябва да се управляват стриктно.***

Тук става дума за движение на NP, а не на PP, т.е. приемаме, че и притежателната клитика е NP. Притежателното PP, обратно на клитиката, изобщо не може да стои след членувано прилагателно.

За разлика от притежателните клитики рефлексивните не могат да се местят дори в рамките на NP, сравнете:

559. 1. *Слушах [разсърдила(та) се студентка]*

2. **Слушах [се разсърдила(та) студентка]*

Очевидно рефлексивната клитика не зависи от членуването.

Ако твърдим, че притежателната клитика никога не се мести пред членувано име, не можем да си обясним двусмислеността на изречения като (554) или (557) – клитиката *му* или *ти* и пр. би трябвало да бъде еднозначно възприемана като допълнение. Но ако кажем на автора

например *вчера ти прочетохме статията*, той няма да помисли, че е бил слушател – бенефициент, за когото е било предназначено четеното. Тази интерпретация обаче е възможна, например при следното продължение: ... *но ти не разбра, че ти четем твоя статия*. Това трябва да се очаква, тъй като местоимението е свободно (принцип В).

Нека сравним и следните изречения:

560. 1. *Прочетох му статията ти*

2. *Прочетох му1 статията му2 (прочетох на X статията на Y)*

3. **Прочетох му1 статията му1 (= прочетох му статията)*

С други думи като че ли не се допускат кореферентни допълнения и притежателни NP към N (нарушава се принцип В на свързването). Следното изречение обаче е приемливо:

561. *Прочетох му1 [собствената му 1/2 статия] (но той не я разбра)*

Можем да направим извода, че с прилагателното *собствен* се въвежда рефлексивност, която позволява коиндексиране, макар че местоименията може пак да останат свободни (*прочетох на X собствената статия на Y*).

Неприемливостта на изречения като (560.3) може да се обясни с това, че местоименията трябва да останат свободни. Оттук обаче не следва, че в *Прочетох му статията* трябва да има празна притежателна позиция, сравнете:

562. 1. *[Тя1 му даде снимката с детето си1]*

2. *Тя му даде [снимката ти1 с детето си1]*

Ако наистина имаше празна притежателна позиция, празното pro би трябвало да може да свърже рефлексива, както в изречението:

562а. *pro1 даде му снимката си1*

Рефлексивът обаче задължително търси антецедент в по-широката област (в S).

Съществуват "рефлексивни" конструкции, където рефлексивът не е местоимение:

563. 1. *Върни си му книгата*

2. **Върни си книгата му*

3. *Върни му книгата си*

Смисълът на (1) и (3) е различен. В (1) *си* не може да бъде притежателното *си* в (3), защото преместването е невъзможно поради наличието на дателно допълнение във VP (*върни му я*). Изречение (1) е еднакво по смисъл с (4):

4. *Върни му неговата си книга* (което не е равно на 3)

Следователно в конструкции като (1) притежателното местоимение липсва (сравнете с 560.3). Въведено е *си*, което не е в синтактична позиция.

Разгледахме основните случаи на обърнат словоред, като ги представихме чрез понятието "преместване" (което напомня за "редактиране" чрез преместване). При това си служехме с понятието "следа" – белег за мястото, откъдето е тръгнал преместеният елемент. Всъщност следата би била излишна, ако по друг начин посочим синтактичната връзка на преместения елемент с отдалечения главен елемент или изобщо с XP, към което принадлежи напусналият го елемент.

19. Словоред и интонация

До сега се интересувахме главно от това, какви части на речта могат да се явят като главни или второстепенни части на изречението в подчинителна или съчинителна връзка и дали една част поставя някакви изисквания към друга част. От друга страна, гледахме линейния ред в синтактичните групи и на групите в съседство или на по-далечно разстояние, т.е. словореда.

Словоредните и интонационните изменения са чисто синтактични явления, доколкото не са съпроводени от изменения в семантиката и морфологичната форма на съединяваните думи или промени на техните семантични роли. Ако има такива изменения, тогава и синтактичната структура е друга, а не словореден или интонационен вариант, например:

564. *Детето разбра кучето – Кучето разбра детето*

И в двете изречения първата дума е подлог, така че това са две различни изречения с еднаква структура и еднакъв словоред.

По традиция се говори обикновено за прав и обърнат словоред. Прав е следният ред на частите на изречението:

565. *Подлог – Сказуемо – Пряко допълнение – Непряко допълнение – Обстоятелствено пояснение*

За краткост правия ред се отбелязва и така: S V O, т.е. субект – глаголен предикат – обект. Ако словоредът не е прав, той е обърнат, например V O S, O V S, O S V.

Понякога словоредът се оценява като обективен и субективен според представянето на старата и новата информация в едно съобщение (изречение). Словоредът е обективен, когато първо се изказва старата информация (или това, което се приема за известно), а след това новата. Ако изказването започва с новата информация, словоредът е субективен.

Досега си служехме с операцията преместване, която очевидно е словоредна операция. Правият словоред на частите на изречението се поражда от конституентната граматика, така че приведените в (565) части на изречението се фиксират в дадения "прав" ред на определено място в структурното дърво.

Правият словоред всъщност твърди, че първото съществително (или група) е подлог (или група на подлога). Обърнатият словоред показва, че първата дума не е подлог. Трудно е обаче да се каже откъде знаем, че първата дума не е или е подлог. Можем наистина да си направим речник, в който всеки аргумент е маркиран не само с тета-роля, но и със синтактична функция. Въпросът обаче остава: как се познава в конкретното изказване коя дума (словоформа) представя първия аргумент и коя втория, още повече че обърнатият словоред може да се породи и от една разширена конституентна граматика без допълнително словоредно правило за изменение на реда. Можем например да кажем, че словоредът е обърнат, защото допълнението е породено на първо място в изречението, а не защото допълнението е преместено на първо място.

Когато говорим за преместване, ние се основаваме на знанието за структурното място на допълнението, защото по някакъв начин разбираме, че това, което наблюдаваме, не е основната структура, т.е. уповаваме се на умението си да се връщаме към изходната форма, представена и в (565). В някои случаи се основаваме на граматичните си знания:

1. Конституентната граматика никога не поражда две безпредложни съществителни в съседство в началото на изречението. Ако срещнем такъв случай, значи, че нещо е преместено.

2. Две съседни безпредложни съществителни след глагола не могат да бъдат две преки допълнения (като: *видях [кълбо дим])*.

3. Съществително, с което глаголното сказуемо не е съгласувано, не би могло да бъде подлог; иначе би могло да бъде, например: *Вечерта дойде неочаквано* – с две тълкувания: *вечерта* е подлог или обстоятелство (някой е дошъл вечерта).

4. Формата на местоимението може да сигнализира синтактичната позиция, например: *Кого чака детето – Кой чака детето*. В разговорния език обаче второто изречение е двусмислено, защото *кой* се употребява вместо *кого*.

5. Речниковата информация за семантичните роли може еднозначно да съответства на информацията за функция: *Плаша* (живо същество) <допълнение>. Ето защо разбираме, че следните изказвания са словоредни варианти на едно изречение: *Детето плаши бурята = Бурята плаши детето*. Обаче: *Детето плаши котката* – двусмисленост (кой кого), която отпада в текста. Речникът също така ясно показва, че безпредложно съществително при непреходен глагол не може да бъде допълнение.

6. Конституентната граматика не поражда (според теорията) к-думи в началото на изречението в СР. Подлогът *кой* понякога се мести "вакуумно", но в други случаи ходът не е празен, сравнете: *Кой [t те*

търси – Кой кого [t търси t.

7. Предложни групи не могат да бъдат подлог или пряко допълнение. Ето защо в изречения като следното разпределителният "предлог" не се отнася към допълнението или подлога:

566. *Те събираха [[по една торба] орехи] всяка вечер*

[[По една торба] орехи] се събираха всяка вечер

И в двата случая предлогът не въвежда главната част *орехи.*

Българският език има частично свободен словоред. 1. Има думи, подкласове в частите на речта, с фиксирано място – например местоименните и глаголните клитики или к-думите. 2. В отделни случаи мястото на подчинената част е фиксирано, но различно при различни значения на главната част: *Хубаво нещо – Нещо хубаво.* 3. Мястото на адвербиалните съставки в групите AP и AdvP е също строго фиксирано. 4. В групата NP словоредът е в голяма степен фиксиран. 5. Най-голяма свобода има в рамките на VP. 6. Словоредът в подчинените изречения е по-ограничен, отколкото в самостойните или главните.

Следният ред на клитиките е фиксиран: [*си съм му го*], обаче само в 3. л. ед.ч. глаголната клитика следва местоименните: [*си му го е*]. Клитичният комплекс може да бъде пред или след глагола без вътрешно изменение:

567. *Ти [си им се] заканил – Той [им се е] заканил*

Тя се усмихва – Тя [си се] усмихва – Тя [си се е] усмихвала

Тя [си им се е] усмихвала – Ти [си си им се] усмихвала

Отрицателната частица *не* стои пред клитичния комплекс, но ако клитиката е само една, *не* може да бъде и след нея:

568. *Ти го не познаваш – То се не знае*

Все пак този ред се смята за остарял.

Обикновено клитиките са на второ място в изречението (закон на Вакернагел), например в рамките на NP:

569. *Тя събра [разпилелите ѝ се листове]*

Приглаголните клитики обаче са на второ място само в изходната структура – след подложната позиция или вътре в началната именна група, както в примера на Ал. Т.-Балан:

570. *[Това [ми е] шалче]l майка ми t/cl плела tl*

вместо правия ред: *[Майка ми [ми е плела това шалче]] = NP VP*

Следният словоред изглежда невъзможен: *(*)Това шалче майка ми [ми е някога плела t].* Тук клитиките *[ми е]* не са нито на второ място, нито в съседство с глагола, макар че стоят във VP.

В групата NP редът е в значителна степен фиксиран, но в поетична реч инверсията на прилагателно след главното съществително е естествено явление. Предпоставените и задпоставените определения тъкмо затова се наричат така, защото не променят мястото си с изключение на притежателното PP (на + NP): *На къщата покривът*, както: *нейният*

покрив. Най-често такова PP е предпоставено в определителните изречения:

571. *Къщата, чиито прозорци са отворени*
прозорците на която
[на която] [прозорците t1]]
на която са отворени прозорците t
на която отвориха прозорците t

Когато задпоставените предложни определения са повече от едно – съподчинени или последователно подчинени, преместването в предпоставена позиция се затруднява:

572. а. *Борбата на доброто със злото* _
**На доброто [борбата t със злото]*
б. *Ден на изпитание на достойнството ни на българи*
**На изпитание [ден t на достойнството ни*

В конструкции с именно сказуемо при глагола *съм* не е възможно *съм* да остане в крайна позиция:

573. *Студентът е изпитан – *Студентът [изпитан [е t]]*
*... който е изпитан – *който изпитан е*
*тя, каквато е мълчалива – *каквато мълчалива е*

С други думи клитиката задължително заема второ място в такива конструкции.

Мястото на подлога също може да бъде фиксирано в някои конструкции:

574. а. *Кучето, което Иван доведе*
б. *Кучето, което доведе Иван*

В изречение (а) неудареното съществително *Иван* се тълкува еднозначно като подлог на подчиненото изречение. Изречение (б) е двусмислено – *Иван* може да бъде подлог или допълнение.

Словоредът в българския език често пъти е обусловен от текста. Синтаксисът на текста е друга тема, която тук не можем да разискваме, но ще дадем един пример. Обърнатият словоред в невъпросителни изречения може да бъде точно копие на въпросителното изречение, на което е отговор:

575. *КОГО [pro чакат t тези хора? – O V S*
НАС [pro чакат t те – O V S

Словоредът в българския и други езици е свързан с интонационното разпределение на изтъкнати и неизтъкнати части на съобщението, така че фонологичният компонент на граматиката играе съществена роля в повърхнинното изказване на изречението.

Българският език е от езиците, в които глаголът сам може да носи изреченското ударение, т.е. да бъде фокус на съобщението (главната, новата информация). В други езици (например в английския) пълнозначният глагол никога не поема изреченското ударение. За образуване

на въпрос в българския език се прибавя *ли* към ударения глагол, докато в езици като английския въпрос към глагола се образува с прибавяне на спомагателен глагол (do), който поема ударението, ако няма друг спомагателен глагол, при което има и инверсия с подлога. Тези различия подсказват, че и словоредните принципи в българския са различни от тези в езици като английския, който е език с фиксиран словоред.

Споменатото изтъкване на части на изречението е интонационно явление и затова въвеждаме някои основни понятия за интонацията.

С термина **фраза** се назовава дума или словосъчетание с едно главно ударение, наречено **фразово**. Ако изречението съвпада с фразата, ударението се нарича и **изреченско ударение**.

Ударението (което обикновено се бележи с главни букви при изписването на ударената фраза) изразява смисловата изтъкнатост на въведените думи – например ако говорещият смята, че дадена част от съобщението е по-важна от други в дадено изказване. В едно изречение може да има повече от една интонационна група (фраза) и възниква въпрос за границата между тях.

Според нас в изречението смислово изтъкнати са онези думи, които са израз на дадените в речниковата статия на опорната дума аргументи. Този вид изтъкване сме нарекли **лексикална рема**. Така вътрешните аргументи са не само "лексикално", но и рематично маркирани. Последната лексикална рема е по-силно изтъкната и затова я наричаме **първостепенна рема**. Опората на аргументите е също рематична – *[+рема]*. Така глаголът, особено ако няма вътрешни аргументи, може сам да бъде рема, например:

576. *Той даде една тояга на един КРИТИК*
 –р +р +р +р

При някои глаголи е рематичен подлогът, което значи, че той е аргумент при такива глаголи: *боли ме ГЛАВА(ТА), вали ДЪЖД*. Клитиките не носят ударение и не могат да се рематизират.

Позициите, маркирани с признак [+р], образуват **рематично поле**, което граничи със съседните нерематични думи. Границата между фразите минава само между различно маркираните части – между рематични и нерематични. Това определя следния интонационен принцип в български език:

577. ***Рематично поле не може да се разкъсва от неударени думи.***

Според този принцип следното разпределение на ударенията е неправилно:

578. **Донесох вчера всичко*
 +р –р +р

Словоредът обаче е правилен и следователно наречието също е или трябва да бъде рематизирано. Така преместването е форма на усилване на рематичността чрез включване в рематичното поле.

Развитието на текста също може да наложи рематизиране на външен аргумент или адюнкт. Рематичното поле може да се разширява чрез включване на нови думи, които наричаме **включена рема**. Включването можем да представим като изменение на [-р] в [+р]. Неопределените съществителни обикновено са включени реми (ако не са лексикални реми):

579. *Дадоха му ЗНАЧКА за спомен.*

Последното съществително може да бъде неударено, например ако изречението е отговор на въпроса *КАКВО му дадоха за спомен?* – крайното съществително *спомен* е само повторение (стара информация). Същото съществително обаче като израз на обстоятелство за цел се включва в рематичното поле, въпреки че не е аргумент на глагола, ако цялото изречение представя нова информация, например като отговор на въпроса *Какво стана?*

Такива случаи на рематизиране на неопределени имена се различават от неударените неопределени имена, които в даден контекст изобщо не могат да бъдат определени (членувани):

580. *Дадоха му само ХЛЯБ за вечеря*
+р +р –р
**Дадоха му само хляб за вечерята*

Съществува процес, който е обратен на рематизирането – **дерематизиране**. Това става чрез т.нар. **контрастно** (или **логическо**) ударение, което може синтактично да се маркира с конструкцията "А, а не Б" или "не А, а Б". В такава конструкция контрастното ударение се разпределя и при двете съпоставяни части (както А, така и Б са ударени). Иначе контрастното ударение винаги оформя цялото изречение като една фраза. То е емфатично ударение, което усилва рематичността на лексикалната рема или включва нова рема – контрастна или емфатична рема. Всички останали лексикални реми губят рематичността си:

581. *БОСА влезе в жаравата.*

Контрастното ударение не налага словоредно движение.

Интонационната обусловеност на словореда е свързана с понятието рематично поле. Правият словоред – с подлог на първо място, се среща предимно в самостойни или главни изречения и представя случай на обективен словоред: неударeният подлог (старата информация) не влиза в рематичното поле. Появата на подлога в края може също да не засяга рематичното поле, защото го следва, но може да бъде включен в него, т.е. да го разшири. Така подлогът ще получи фразова изтъкнатост. Ако подлогът е ударен, но не е преместен (остава в правия словоред) и не е лексикална рема, следва, че носи контрастно ударение.

Неударeният подлог не може да се яви в такъв словоред, т.е. не може да остане на мястото си:

582. **Къде книгата остана*

Причината според нас е чисто интонационна: нарушен е принцип (577), защото неудареният подлог (-р) разрушава рематичното поле.

Интонационно обусловено, но не задължително е изнасянето на подлога пред *к*-думата във въпросително изречение (в СР), сравнете:

583. *[Къщата1 [КОГА2 [е построена t1 t2*

**[КОГА2 [къщата1 е построена t1 t2*

Вие КОГА построихте къщата

**КОГА вие построихте къщата*

Невъзможните изречения биха били правилни, ако подлогът получи контрастно ударение, защото принципът няма да бъде нарушен.

В емоционални изказвания се използват специални интонационни контури, в които може да има повече от един мелодичен връх. В неемоционална фраза може да има само едно фразово ударение, което предизвиква и мелодичен връх. Във въпросителните изречения интонационният връх е при въпросителната дума. Ето защо неудареният подлог може или да предхожда к-думата, или да бъде в края. И в двата случая рематичното поле не се нарушава, нито се усилва рематичността на подлога. Рематична еднородност се постига и чрез генериране на празна подложна позиция.

Подлогът може да липсва, но може да се яви и в друга позиция, както видяхме. Изнасянето на подлога или на друга част в СР пред опората на СР съюза *че* винаги е съпроводено със силно ударение:

584. *Помислих [ИВАН [че [t се връща]]]*

Помислих [МЕН [че [pro питаш t]]]

Пред други съюзи преместването не предизвиква ударение:

585. *[Моята Марийка [докато [t разбере това]]], мина доста време*

В случаи като следния е преместен не подлогът, а спомагателният глагол *щях*:

586. *Щях1 [АЗ t1 да му кажа*

Някои автори анализират движението на части към началните позиции на изречение като случаи на запълване на специални позиции “топик” и “фокус”. Ние предпочетохме признаците [±рема]. Нека видим от интонационно гледище и движението на съставки на VP.

Аргументите и адюнктите на глагола могат да заемат позиция пред него. Всяко разместване, при което съставката не напуска VP, усилва нейната рематичност (изразена с по-силно ударение). Изречения като *Болен ЗДРАВ носи* се изказват с по-силно ударение върху преместеното допълнение.

Има различни подходи към представянето на такива случаи. Според едни автори възможността за разбъркване вътре във VP се предвижда от конституентната граматика. Според други разбъркването е резултат на движение, при което придвижването в предглаголна позиция, но без излизане от VP се представя с удвояване на VP (преместване с адюнкция

и следа). Резултатът и при двата подхода е същият, но анализът с движение е изглежда за предпочитане, защото се държи сметка за рематичното усилване чрез преместване.

Глаголът (опората на VP) може да отиде в C – опорната позиция на CP, т.е. пред подлога. Това преместване също усилва рематичността на глагола, така че следното разпределение на ударенията е неприемливо:

587. *(*)Донесе РАЗДАВАЧЪТ писмото*

Изказването би било нормално само ако подлогът получи контрастно ударение, което дерематизира останалите части.

Другите части на VP могат да отидат в CP също с усилване на рематичността (както при *ли*-въпросите):

588. *ПИСМОТО1 [раздавачът [донесе t1]]*

ПИСМОТО [pro [[донесе t] раздавачът]]

Ако обаче изнесеното напред допълнение не е ударено (стара информация), то задължително се удвоява, т.е. началното неударено допълнение е винаги удвоено:

589. *Писмото [pro [го донесе t] РАЗДАВАЧЪТ]*

или с ударение върху глагола.

Ударените части, изнесени в началото (в CP), не се различават интонационно от частите, получили контрастно (логическо) ударение, тъй като и двата вида ударение са текстово обусловени, сравнете:

590. *Не изпитах НИЩО. НИТО МЪКА, НИТО ОМРАЗА, ДОРИ И ПОГНУСА не чувствах t*

Нека сравним ударенията на непреместено и на преместено допълнение:

591. а. *Петър поиска писмото [(за) pro да го прочете*

б. *Петър поиска [pro ПИСМОТО да прочете t*

в. *Петър поиска [pro да прочете писмото*

Изреченията (б) и (в) са едно и също – с подчинено допълнително, но разликата в ударенията на допълнението *писмото* е очевидна. Тя дори е задължителна и е предизвикана от преместването на допълнението. Изречение (б) обаче може да се тълкува и като емфатично изказване – с контрастно ударение: *ПИСМОТО, а НЕ ВЕСТНИКА*, т.е. силата на ударенията не е различна и не е сигнал за това, дали контекстът е контрастен или не. Да сравним и изреченията:

592. а. *ПЕТЪР [Иван доведе t*

б. *Петър [ИВАН го доведе*

Ударението в изречение (б) може да бъде само контрастно, защото подлогът не е лексикална рема и не е местен. Фонетически обаче двете ударения – в (а) и в (б), не се различават.

Инверсията на подчинено изречение пред главното може да бъде съпроводена с изтъкнатост на цялото подчинено изречение и тогава

всички негови части са изтъкнати. Както трябва да се очаква, изнесеното допълнение в такова подчинено изречение не се удвоява:

593. *[НЕГО [Иван да е видял t [Петър не вярваше [t_S]]]]*
[НЕГО [Иван че е видял t [Петър знаеше [t_S]]]]

От позицията на допълнението може да бъде изнесена само част от него, например:

594. *ПОКРИВА [pro поправи той [t на къщата]]*
На КЪЩАТА [той поправи [покрива t]]

Така стигаме до извода, че движенията на невъпросителни части не се различават от движението на части с частица *ли*.

СЪЧИНИТЕЛНО СВЪРЗВАНЕ

Сложното съчинено изречение се състои от 2 или повече прости изречения: S1, S2...Sn. Между изреченията в такава редица се въвежда съчинителен съюз или съчинителна пауза. Изборът на съюза се определя от семантиката на изказваното отношение между съдържанията на свързваните изречения. Когато изреченията са повече от 2 и трябва да се изразят темпорални отношения на едновременност или последователност на събития, изреченията се съединяват безсъюзно и само последното се въвежда със съюз *и*, при което изреждането свършва.

Различните съюзи внасят различни допълнителни смислови различия, които тук няма да описваме. Съставките както на съотносителните съюзи (*и – и, ту – ту, или – или* и пр.), така и на двойните (*както – така и, не само – но и*) се явяват в началото на всяко изречение (съответно в началото на всяко от двойката изречения). Както двойните съюзи, така и единичните (*а, но, и*) не се повтарят последователно, т.е. свързват само двойки изречения в състава на сложното или две групи изречения, например:

595. *[Навън валеше дъжд и духаше вятър] а [тя седеше до прозореца и се опитваше да чете]*

Някои съотносителни връзки се явяват само пред подчинени изречения, т.е. пред подчинителен съюз, например:

596. *Той го търсеше било за да разговарят, било за да излязат заедно, било за да иска нещо.*

Така се явяват и други съюзи: *я–я, кога–кога* – които носят значението на *или–или*.

Всяка съчинителна връзка между подчинени изречения може да се изтълкува като съкращение на части на сложно съчинено, в което главното изречение се повтаря, например:

596а. *Търсеше го да разговарят, [търсеше го] да излязат заедно, [търсеше го] да иска нещо*

Проблемът е по-общ. Известно е, че когато една и съща част на изречението се повтаря (със същата синтактична функция), тя може да се изпусне:

597. *Говоря за тебе, а не [говоря] за него*

В такъв случай съчинителните съюзи свързват остатъка и понякога може да се спори дали става въпрос за елиптично сложно изречение, или за просто изречение, ако при елипсата отпада глаголната част на сказуемото. Съкращаването в сложното съчинено изречение може да се представи със следния пример:

598. а.

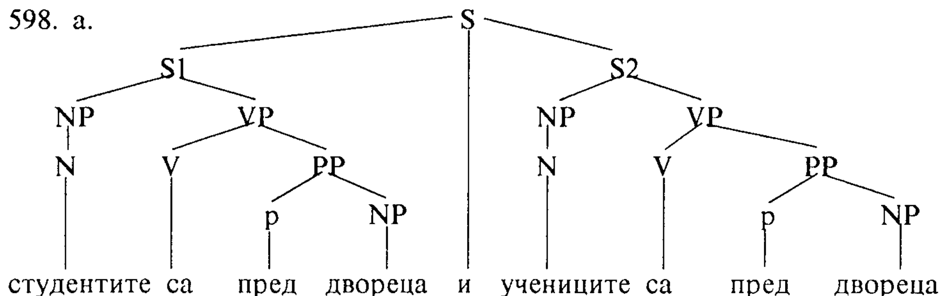

б.

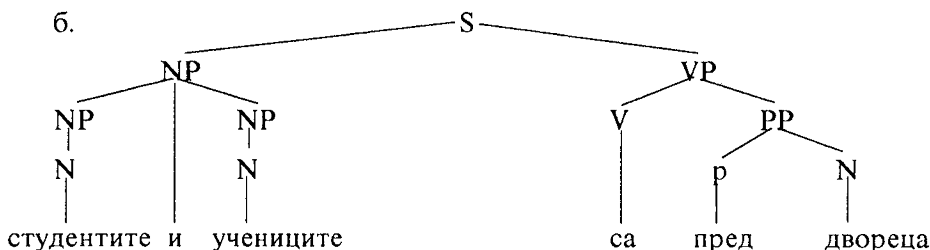

В новото изречение (598.б) са запазени само онези части от S2 (в 598.а), които са различни от частите в S1.

Същата структура обаче може да се анализира със средствата на конституентната граматика (без съкращаване), още повече че в простото изречение може да се яви съчинително свързване между второстепенни части на изречението, при което не може да се възстановят липсващи части:

599. *Той застана между прозореца и масата.*

Ето защо трябва да има правило и за съчинително свързване в рамките на простото изречение.

Съчинително свързване (или **координация**) се определя като добавяне на нов елемент. Тъй като не се казва кога може или трябва да спре добавянето, то се извършва рекурсивно. Съчинителни връзки са съчинителните съюзи и паузи. Към NP, AP или AdvP може да се добави вляво или вдясно поне още една част, свързана с предишната съчинително.

Изключва се възможността за съчинително свързване на две или

повече VP-та като: *Той влезе и седна*, вместо: *Той влезе и pro седна*. Ще смятаме, че в такъв случай имаме свързване на две изречения, а не на две глаголни групи, сравнете също:

600 а. *Той избягал, но стражата го ранила тежко*

б. *Той избягал, но бил тежко ранен от стражата*

Очевидно е, че пасивното изречение (в 600.б) е също част от сложно изречение, както активното в (600.а).

Правилото за координация показва, че за да има еднородни части на изречението, задължително трябва да има сьчинително свързване. Понятието "еднородност" изразява нещо повече от понятието "еднаква синтактична функция" (еднаква функция имат и нееднородните определения) и това повече е в семантичните изисквания на съчинителните съюзи. Изисква се контекстуална семантична общност на свързваните части.

Съществува въпрос за избора между разнородно, еднородно съюзно и еднородно паузово свързване. Ще разгледаме някои случаи на разнородно свързване.

В подчинително свързаните групи не може да има повече от една главна част, но може да има повече от една подчинена. При това в определени случаи две подчинени части могат да се отнасят по еднакъв начин към главната си част:

601. *Дълга бяла брада*

Кафе с мляко без захар

Той седна пред мене до нея, Говорих с нея за тебе

Предложните съчетания в примерите са задължително с различни предлози, които внасят различно значение в общото отношение към главната част. Ако предлозите са еднакви – с еднакво значение, съчетанията са невъзможни:

601. а. **Кафе без мляко без захар*, **Говорих за нея за тебе*

Въз основа на изискването за разлика в значенията на предлозите можем да очакваме, че трябва да има разлика в значението и при съгласуваните определения. Следното съчетание наистина не е възможно:

601. б. **Дървена каменна къща*

– еднакво значение "материал".

Всички невъзможни съчетания обаче могат да станат нормални, ако въведем съчинителен съюз, т.е. ако частите са еднородни:

602. *Говорих за нея и за тебе, Кафе с мляко и със захар*

Дървена и каменна къща

В последния случай съюз *и* съединява названия на два различни предмета (две къщи), но съчинителното свързване на прилагателни може да става и при признаци на един предмет:

603. *Малка и схлупена къща. Дървена и схлупена къща*

Изводът е, че две прилагателни не могат да се свържат разнородно при несъвместимост на признаците – тогава съчинителното им свързване е възможно, но със значение на множественост (повече от един предмет). Тъкмо затова са възможни и съчетанията:

603а. *Малка схлупена къща, Дървена схлупена къща*

Това значи, че съюзът *и* има чисто съединителна функция.

Общо взето, разнородното свързване на прилагателни е невъзможно по семантични причини – двата признака са несъвместими за един и същ предмет. Обратно, съчинително свързване е невъзможно, ако първото прилагателно пояснява съчетанието на второто със съществителното: *известна оперна певица – *известна и оперна певица.*

Разнородни части на изречението могат да бъдат само части, изразени с прилагателни и предложни съществителни с различни предлози (значения). Не може да има несвързани съчинително подлози, приложения, предпоставени несъгласувани определения и преки допълнения, както и несъгласувани определения или непреки допълнения с еднакви предлози. Сказуемните определения (и именните сказуеми) никога не могат да бъдат разнородни, независимо от начина на изразяване.

Въвеждането на съчинителен съюз или пауза е задължително за частите на изречението, в които разнородното свързване е невъзможно. Но правилото може да породи и следните невъзможни за български език съчетания, които трябва да се отстраняват:

604. Филтри: **X и X и...и X*
(X , X) и (X , X)

Възможни са обаче свързванията:

604. а. *и X и X и...и X*
б. *X , (X и X) , X*

Първият случай представя начален съчинителен съюз *и*, който е част от съотносителния съюз *и – и...– и*.

В някои случаи връзката между еднаквите части може да се осъществи съюзно, паузово или разнородно. Паузово или разнородно свързване не може да се яви вместо съюзното, когато съюзът не е *и*, а друг съчинителен съюз. Това значи, че останалите съчинителни съюзи семантично са повече натоварени от съюза *и* (семантичните различия тук няма да разглеждаме).

Когато става въпрос за един предмет, еднородните съгласувани определения могат да се съчетават със съюзна връзка, паузово или разнородно. Според това се отделят подгрупи еднородни определения със съюз *и*.

1. Съчетания, в които прилагателните могат да бъдат разнородни или еднородни (съюзни или паузови):

605. *Спокойният и горещ следобед – Спокойният, горещ следобед Спокойният горещ следобед*

2. Разнородно свързване е невъзможно:

606. *Гласът пееше с уморена и равна скръб – с уморена, равна скръб*

**с уморена равна скръб*

Ако става въпрос за повече от един предмет, свързването е винаги съюзно:

607. *Камшик, изплетен от жълти и черни жили*

Някои съчетания допускат само паузово свързване (отбелязвано със запетая):

608. *Имаше сприхав, шотландски характер*

Тук съюзното свързване е невъзможно, а несъчинителното би изменило смисъла:

609. *сприхав шотландски характер = шотландски характер, който е сприхав*

В други случаи е възможно паузово или съюзно свързване, но разнородното отново променя смисъла:

610. *Нова, решителна среща – Нова и* (при това) *решителна среща*

Нова решителна среща (друг смисъл)

Общо взето, проблемите на съчинителното свързване на изречения или на части на изречението са преди всичко семантични и тук няма да ги разглеждаме.

ДОБАВЕНИ ДУМИ И ИЗРАЗИ КЪМ ЧАСТИТЕ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

20. Сложни и повторени части

20.1. Сложни части

Прието е фразеологичните съчетания, които са предмет на лексикологията, да не се анализират синтактично, но съчетанието като цяло може да заема някаква синтактична позиция.

Част на изречението, изразена с фразеологично съчетание, се нарича **сложна част на изречението**.

Формално-синтактичните връзки в един фразеологизъм по нищо не се различават от връзките в свободните словосъчетания и между словосъчетания в състава на изречението. Например съчетанието *до кривата круша* може да бъде както свободно, така и устойчиво – без изменение на синтактичните връзки в него или връзката му с други изреченски части, сравнете: *Докарах я до кривата круша* (= доникъде) – *Закарах я до кривата круша* (= до крушата, която е крива).

Във фразеологични изрази, които не може да се употребяват и като

свободни словосъчетания, също се откриват познати синтактични връзки, например *на драго сърце, вземам присърце* и пр.

Думите, включени в устойчивото съчетание, все пак не функционират като думите на свободното съчетание. Те не се въвеждат като аргументи. Устойчивото съчетание влиза в изречението като отделна дума, защото съставящите го думи са свързани още преди съчетанието да влезе в изречението. Те нямат синтактична функция, а само семантична – да образуват заедно една смислова цялост. Синтактичната им свързаност е исторически факт.

Ако съчетанията *не бера грижа, не обелвам зъб* и други такива са употребени като изречения, трябва да кажем, че в тях има по една-единствена част на изречението – сказуемо.

Не се разлагат на части на изречението и пословиците и поговорките, доколкото се приема, че те също се отнасят към фразеологичните изрази.

Главното основание за синтактичната неразложимост на устойчивите съчетания е тяхната възпроизводимост като готови изрази поради постоянната връзка между думите, установена исторически.

20.2. Повторени части

Една част на изречението може да се изкаже два или повече пъти с едно и също лексикално съдържание. Такива части се наричат **повторени части** на изречението. Те се разглеждат като една част по отношение на останалите в състава на изречението. Употребата на повторени части има стилистични и ритмични причини.

Запазването на лексикалното съдържание се осигурява по три начина:

1. Повтаря се същата дума без изменение, например: *Той с нас **много-много** не приказва.*

2. Първата дума се заменя с близък синоним, например: *Че брат им **падна, загина**.*

3. Втората дума е семантико-словообразувателен вариант на първата, например: *нов-новеничък; пита, разпитва.*

Връзката между повторените части може да бъде осъществена безсъюзно, съюзно или с частица. Повторение с лексикално или словообразувателно изменение на първата дума обикновено става с безсъюзно свързване. Повторените сказуеми може да се свързват и по трите начина:

1. Безсъюзно: ***Ходили, ходили** и стигнали една гора. И всичко това **тъмнее, тъмнее** и пропада в мрака.* (Ал. Константинов)

2. Със съюза *че*: ***Че** беше горещо – горещо беше. **Че** е жена – жена е;* с относителни местоимени думи: *ходили, **където** ходили;*

*приказвали, **каквото** приказвали; седели, **каквото** седели.*

3. С частица: *пеят ли пеят, ходят ли ходят, слънцето пече ли пече* и пр.

Към тази група се отнасят и сказуеми с непълен състав, обединени в конструкцията: *такъв не, ами такъв*, например *добър не, ами добър (е той); горещо не, ами горещо; А какъв учител беше той! – Учител не, ами учител!*

Най-често се повтарят обстоятелствени пояснения, които се свързват безсъюзно, например *говореше бавно, бавно*; *отговори бързо-бързо*. При сравнителна степен свързването става със съюз *и*, например *все по-надолу и по-надолу.*

При повторенията на подлога и допълненията обикновено се въвеждат допълнителни пояснения към тях, например: *Горещината, голямата горещина го мъчи*. Повторението може да бъде обусловено и от ритмиката на изказа: *Дано ми найдат **пушката, пушката**, майко, сабята...*

21. Вметнати конструкции

В състава на изречението влизат и думи и изрази с определена семантика, които не се свързват с други части на изречението чрез съчинителна или подчинителна връзка. В този смисъл те са извън структурата на изречението, представена със синтактичните категории, но влизат в съдържанието на изказването. Такива думи и изрази се наричат вметнати оценъчни думи и изрази.

Към категорията вмятане се отнасят и така наречените **парентези**. Това са добавени думи и изрази, които имат синтактична връзка с някаква част на изречението и затова се наричат вметнати части на изречението и вметнати изречения.

21.1.1. Оценъчни непредикативни думи и изрази

Неизменяеми думи и изрази, които влизат в състава на изречението, без да образуват словосъчетания с други пълнозначни думи, се наричат **вметнати оценъчни думи и изрази**. Тази категория е лексикално-синтактична, защото е ограничена лексикално: нито една част на речта не може да се включва в позицията на оценъчно вмятане с целия си лексикален състав, докато всяко съществително например може да бъде подлог или допълнение.

Вметнатите оценъчни думи и изрази може да бъдат разделени най-общо на две основни групи:

1. Оценъчни думи или изрази, които изразяват лично отношение на

говорещия или негова забележка към съдържанието на изречението. Тази група е обширна и се дели на две подгрупи:

а) за модални и емоционални отношения: *очевидно, види се, изглежда, може би, разбира се, навярно, вероятно, всъщност, между нас казано, за съжаление* и др.,

б) за подчертаване на логическата важност на изречението чрез обръщане към събеседника: *видите ли, знаеш, виж, разбираш ли* и др.

2. Втората група са оценъчни думи и изрази, с които говорещият установява отношение между съдържанията на предходното изречение и изречението, в което са употребени. Тази група също се дели на две подгрупи:

а) думи и изрази, които посочват последователността на изказванията – изреждане на факти, отношения на причина и следствие и др.: *първо–второ, едно–друго, после, по-нататък, от една страна–от друга страна, обаче, във всеки случай, следователно* и др.,

б) думи и изрази, с които се установява връзка с предходното изказване и се дава някаква квалификация откъм важност или стил или се дава някакво обобщение: *въобще, общо взето, с една дума, преди всичко, в края на краищата, иначе казано* и др.

Някои думи и съчетания може да се употребяват и като части на изречението или изречения и тогава едни са ограничени по място, а други се явяват без ограничения. Освен това едни думи и съчетания се употребяват като оценъчни само с едно значение, други имат повече значения, например:

611. а. *Всички здания, разбира се, са осигурени* (Ал. Константинов)
б. *Разбира се, всички здания са осигурени, Те са осигурени, разбира се*

Вметнатите изрази са обикновено в началото на изречение, когато установяват връзка с предходното изказване.

Думите и съчетанията с повече от едно значение се срещат рядко. Например думата *значи* във вметната употреба веднъж е еднозначна с думата *следователно*, а друг път с *и така*:

612. *Значи, Тицке, ти няма да излезеш* –
В чифлика карат два плуга, имат, значи, двайсет и четири вола, по двайсет на плуг.

Част от оценъчните думи и съчетания нямат съответна невметната употреба като части на изречението или изречения. Едни от тях се употребяват само с едно значение, други имат различни значения.

Когато имат вметната употреба само с едно значение, те може да бъдат или да не бъдат интонационно отделени, а словоредно е възможно да заемат всяко място в изречението:

613. *Сега се виждаше колко чужди бяха те* ***всъщност*** *един на друг* (Д. Талев)

Когато оценъчната дума има повече от едно значение, мястото им в изречението може да зависи от значението. Например думата *впрочем* обикновено заема положение след изреченската част, към която се отнася, когато служи за обезсилване на смисловата ѝ значимост:

614. *Той се вмъкна цял в своя палат, така безцеремонно зафанат от чужденци, приятели,* ***впрочем.*** (Вазов)

Ако установява връзка, същата дума е в началото на изречението, както трябва да се очаква:

615. *Щом се наям, ставам.* ***Впрочем*** *вече се нахраних, ето виж.* (М. Грубешлиева)

Вметнатите оценъчни думи естествено не може да се употребяват в позиция, типична за невметнатите. От друга страна, те може да имат едно или няколко значения независимо от това, дали техните невметнати съответствия имат едно или няколко значения. Когато оценъчната дума има повече значения, някои от тях винаги са от кръга на значенията, установяващи връзка с предходното изказване. В такъв случай думата има начална позиция, а с останалите си значения не може да бъде употребена в началото.

21.1.2. Оценъчни предикативни изрази

Вметнатите оценъчни предикативни изрази са неизменяеми или ограничено изменяеми предикативни изрази, които влизат в изказването, без да образуват сложно изречение.

Оценъчните предикативни изрази наподобяват оценъчните думи и може да бъдат заменяни понякога с такава дума, например *така да се каже* може да се замени с *един вид*.

Оценъчните предикативни изрази също могат да се противопоставят на съответен невметнат израз. В едни случаи няма семантична разлика между двете форми. Такова е изречението *казват*: и като главно изречение, и като вметнат израз то носи само семантиката на глагола. Обаче изречението *Да ти кажа ли* във вметната позиция губи въпросителната си семантика.

Строежът на вметнатите предикативни изрази може да се покаже в няколко групи: 1) лична глаголна форма: *мисля, уверен съм, слушай* и др., 2) със съюзна дума или частица: *така да се каже, да речем, да ти кажа ли* и др., 3) с въпросително местоимение *кой*: *Той е пристигнал кой знае кога*, 4) С *що* или *колкото*: *що се отнася до..., колкото до...*

По значение вметнатите предикативни изрази се делят на няколко

групи, които в общи линии съвпадат с групите вметнати оценъчни думи и изрази, например:

616. *Той, знаеш ли какво, Тицке, той, тъй да се каже, се е самообрал.* (Йовков)

И гледайте, ние сме пред самия Хавър. (Ал. Константинов)

Да постои, мислех, ден-два да си почине. (Йовков)

Завъртя ключа на кръчмата, както често правеше, и си отиде. (Йовков)

Колкото за думата "съвест", то аз и до днес още не мога да разбера нейното значение. (Ботев)

21.2.1. Парентетични части на изречението

Вмятането, което може да се нарече и парентетично или интонационно вмятане, се отличава от невметнатите части на изречението главно интонационно – по-нисък тон и забързано темпо. Писмено обикновено се отделят със скоби или тирета. Наблюдава се вмятане на определения и приложения, на допълнения, на обстоятелствени пояснения. Както и невметнатите части на изречението, вметнатите може да бъдат и еднородни части:

617. Вметнато определение: *Оръфаните крачоли на оваляните му (делнични) панталони...*(Вазов)

За космополитите даже и кравите (не Парушовите, а индийските) трябва да имат религиозно значение. (Ботев)

... задекламира стихове (от Хомякова) (Вазов)

Когато по-късно Тиха влезе и за трети или четвърти път внесе пълно бакърче с вино, от старото, червено вино на Хаджият, тя завари... (Йовков)

618. Вметнато допълнение: *Македонски беше натъпкал много силно арнаутската пушка (само с пупал и дрипи), за да гърми много* (Вазов)

619. Вметнато обстоятелствено пояснение: *Нашата администрация... е намислила да даде на всеки български патриот и по едно червено яйце (за Великден) и да му изпее...* (Ботев)

620. Вметнато приложение: *"Ерине! Ерине!" (на мястото си!) – викаше Аго* (Йовков)

Йованович (съдържателят на гостилницата) беше се слисал от възхищение. (Вазов)

Вие (учените и вестникарите) отсичате клоновете... (Ботев)

Копринарка, как я носиш тая пущина (салтамарката)? (Вазов)

21.2.2. Парентетични изречения

Вметнатите изречения може да бъдат въведени съюзно – съчинително или подчинително, или безсъюзно.

Съчинително:

621. *Ядосал се,* ***а силен як човек беше, пък и горещо било,*** *извадил кърпата да си обрише потта, пада и умира. От дамла.* (Йовков)

Дядо Либен влязъл, ***или да кажа по-вярно,*** *прерипнал през прага, а Хаджи Генчо му излязъл насреща.* (Л. Каравелов)

Подчинително:

622. *В Турско,* ***ако питате,*** *днес във всичко стана преобразувание.* (Ботев)

*Като вика и се гневи, Аго хвърля тоягата (****на края на която има топка****) отдалеч.* (Йовков)

*Печалбата (****защото той винаги печелеше****) употребяваше за тютюн.* (Вазов)

Безсъюзно:

623. *В същия миг Василена –* ***тя беше*** *– извика.* (Йовков)

*Това куче (****тъй си мислеше по-нататък чичо Митуш****) беше много особено.* (Йовков)

Разгледаните случаи на оценъчни и добавени синтактични единици се обединяват от термина "вмятане", доколкото са вметнати в изреченската структура, а не са елементи, от които се състои структурата с установените синтактични отношения, наречени части на изречението. Ясно е обаче, че трябва да се прави разлика между оценъчните думи и изрази, които може да се изредят в списък, и частите на изречението и изреченията, които се отделят интонационно поради изразеното отношение на добавяне.

Близки до вметнатите конструкции са т.нар. **присъединителни конструкции**. Това са интонационно изразени добавени части и изречения, които стоят извън предходното изречение като непълни изречения, но имат синтактична връзка с това изречение като добавена разширяваща част. Иначе казано, те запълват синтактична позиция, която се допуска от предходното изречение или от негова синтактична категория.

624. *Нож може да държи тъй в устата си, и от тоя нож човек на драго сърце би умрял; Той бил с палто, а на палтото имал кожи.* (Йовков)

Пада и умира. От дамла. (Йовков)

Той насочи пушката. И се замери в левия хълбок, в сърцето. (Йовков)

Защо трепериш? Идат! Но кой? (Яворов)

Присъединителните връзки са средство за кохезия на текста. Самите конструкции показват онова разнообразие, което знаем от структурата

на изречението. Тук няма да говорим повече за присъединяването, защото не се занимаваме с проблемите на текста, а за присъединяване не може да се говори, без да се държи сметка за текста.

22. Обръщения

Съществителните имена или словосъчетанията с главна част съществително име, които влизат в състава на изречението без предложна връзка и не са в синтактично отношение с друга част на изречението, се наричат обръщения. Иначе казано, имаме работа с NP, което е извън изреченската структура.

Главната семантична задача на обръщението е да привлече вниманието на определен слушател към речта на говорещия.

Получателят на съобщението, изразен с думата, употребена като обръщение, може да бъде част от изреченската структура, сравнете:

625. *Иване, ти ще дойдеш ли?*

Иван, те ще дойдат ли?

Получателят на съобщението може да се изрази, разбира се, и само с лицето на глагола – 2. л.

Обръщението може да бъде единична дума или словосъчетание, може да се повтаря и да бъде съпроводена със съответни частици:

626. ***Поете***, *помни едно...; Пълни ми душата,* ***бе Гоче***. (Н. Хайтов)

Слушайте вие, ***преспански първограждани*** (Д. Талев)

Съществителни от мъжки и женски род единствено число приемат звателна форма (например: поете):

627. *Ех,* ***попадийо*** *– промърмори примирително поп Костадин.* (Д. Талев)

Волен, хубав мой ***соколе****, млад и любав.* (Яворов)

Местоименията, числителните и субстантивираните прилагателни сами рядко се употребяват като обръщения, защото понякога носят унизителна отсянка:

628. *Хей* ***ти! Русият!****; Хей* ***вие, двамата!***

Също така рядко се използва членувана форма вместо звателна:

629. *Хей,* ***студента!***

Повтарянето на обръщението може да бъде със същата дума или с друго название на същия предмет:

630. ***Варваро, Варваро!****; О,* ***майко*** *моя,* ***родино*** *мила* (Ботев)

Обръщението не е ограничено позиционно и може да се яви в началото, в средата или в края на изказването. Все пак изборът на мястото може да зависи от семантичните условия на употреба. Когато например обръщението служи за повикване, то стои в началото на изказването:

631. *Ей* ***Стефане***, *ти ли стреляш там?* (Й. Радичков)

С такава функция обръщението може да бъде изказване без други разширения:

632. *Помощ!* ***Хо-ра!*** *Е-е-ей!* (Бл. Димитрова)

Дали нашите хора са сега нейде на сушина, или ги мокри дъждът някъде? ***А тате?*** (Й. Радичков)

Последното изречение (*А тате?*) е двусмислено и значението му зависи от интонацията: то е обръщение, когато се изговори с низходяща интонационна контура и с главно ударение на частицата; не е обръщение, а непълно въпросително изречение, когато мелодиката върви от ниско към високо и главното ударение е на съществителното.

Когато обръщението е изразено с нарицателно име, характеризиращо получателя на съобщението, то обикновено е в края на изказването:

633. *Какъв е твоят коментар,* ***треперко?*** (Бл. Димитрова)

Издаде ли се, ***безчестнико!*** *–* ***Нещастнико!*** *– крещи също синът.* (К. Зидаров); *Къде бе,* ***глухчо-о?*** (Н. Хайтов)

Говорещият може по същия начин да се обръща към себе си:

634. *Що си мислиш ти,* ***еднооки дяволе!*** *– каза си тогава той с укор към себе си.* (Д. Талев)

В някои случаи обръщението се доближава до функцията на приложението – целта му е да даде друго название, сравнете:

635. *А той храбрецът (му) не иска и да знае -*

А ти, ***храбрец такъв,*** *не искаш и да знаеш*

А ти, ***храбрецо,*** *не искаш и да знаеш*

Между членуваното име и местоимението *такъв* или предложната група, въведена с предлога *с*, кратката дателна форма е задължителна, както при приложението:

636. *Храбрецът* ***му*** *с храбрец, Храбрецът* ***му*** *такъв*

Храбрецът ***ти*** *с храбрец, Храбрецът* ***ти*** *такъв*

Ако такава конструкция не е членувана, тя не може да бъде приложение, а обръщение: *храбрец с храбрец, храбрец такъв.*

Думи като *братко, мили, драги* имат функция, близка до междуметната, защото изразяват само емоционално отношение:

637. *Ела,* ***дъще***, *ела, мила; Загазил си,* ***братко!***

23. Частици

Някои частици бяха разгледани вече, например пасивната частица *се* и други клитични частици. Близки по функция с формообразуващите частици са думите *надали* и *едва ли*, които според някои езиковеди са наречия, а не частици. Те имат отрицателно значение, както частицата *не*, но изразяват допълнителна модалност, сравнете:

638. *Той чете – Той **едва ли** чете = Той **вероятно не** чете.*

Мястото им е обикновено пред глагола, но може да имат и самостоятелна употреба като непълни изречения, например:

639. *Може ли това да бъде основание...? **Едва ли**.* (Н. Хайтов)

Частиците са напълно несамостойни думи без семантична връзка със смисъла на пълнозначни думи в съвременната езикова система. Това ги отличава от вметнатите оценъчни думи и изрази, с които са близки функционално: прибавят нов смислов елемент към някоя част на изречението или към цялото изречение.

Когато се отнасят до съдържанието на цялото изречение, частиците обикновено имат експресивна роля. Такива са частиците *да, хайде, ха, ето*, които в тази си функция са в началото на изречението със самостоятелно ударение, например:

640. *Де да видим! Бре че си бил умен! Ха сега де! Ха така! Я да почакам!*

Понякога сами правят изречение:

641. *Хайде, хайде! – сряза го Казълбашката* (Г. Караславов)

Начална позиция имат и частиците, които въвеждат реплика:

642. *А (ми) че знам ли. Ами знам ли*?

Много повече са частиците, които се отнасят до една изреченска част. В такъв случай те стоят в съседство към частта, която модифицират съдържателно:

643. *Ето тук. Хей там. Ей оня човек му ги даде.*

Частиците за обръщане към слушателя – *бе, ма, бре, мари* и др., може да се явят и в началото на изречението, но нормалното им място е до обръщението, ако има такова, или в края на изречението:

644. *Бе Иване, бе! Карайте бре, готовановци*! (Г. Караславов) *Я мари, Ивано...Ела, мари тука!* (Н. Хайтов)

Както обръщенията, такива частици могат да се употребяват самостоятелно:

645. *Помощ! Хо-ора! Е-е-ей!* (Бл. Димитрова)

Частиците за потвърждение – *зер, я, ами*, се употребяват постпозитивно:

646. *Аз ли да чета? – Ти я! (Ти ами! Ти зер!). Та да не съм го измислил зер!*

Същите частици в препозитивна употреба имат друго значение – началното зер е въпросително:

647. *Зер ти не можеш? = Нима ти не можеш?*

Когато частицата *я* изразява подкана или само подсилва твърдението, тя също заема начална позиция:

648. *Я тръгвай! Я да бях аз!*

Това е обичайната позиция на експресивните частици. Кратките дателни форми, употребени за израз на интимност, обаче стоят до

глагола (като етичен датив):

649. *Рипна ми Чавдар от радост (Ботев), Ти ми пееш хубаво, детето ми!*

Модалните частици за съмнение и несигурност се поставят обикновено пред съответната изреченска част, но това място не е задължително:

650. *Май ти си направил това – Ти май си направил това*

Усилителните частици – *чак, едва, дори*, стоят преди или след съответната дума подобно на модалните частици:

651. *Чак утре ще свърша книгата – Утре чак ще я свърша*
Едва утре ще мога да го видя.

Когато са в състава на изказването, частиците не се повтарят. Повтаряне е възможно само ако частицата е употребена самостоятелно или обособено от следващото изказване:

652. *Хайде, хайде! Ами, ами!*

24. Междуметия

Междуметията имат някои общи черти с вметнатите оценъчни думи и с частиците. Междуметията влизат в изказването със собствената си семантика. За разлика от оценъчните думи обаче семантиката на междуметията се отнася до цялото изречение и никога към отделна част на изречението. Поради това междуметията се явяват обикновено в началото на изказването или самостойно.

Когато имат емоционална употреба, оценъчните думи назовават съответното чувство, докато междуметията го изразяват непосредствено. Например изразите *за съжаление* или *за щастие* изказват различни чувства чрез лексикалния си състав, докато например междуметието *ах* може да изрази както съжаление, така и радост (щастие) според различната интонация в съответна ситуация.

Междуметията се отличават от частиците преди всичко семантично – частиците са несамостойни думи. Понеже са най-често в началото на изказването или са самостойни изкази, междуметията – за разлика от частиците – могат да се повтарят в изказването. Изрази като *хайде, хайде!* обаче са построени с частици, а не с междуметия, защото хайде може да се употреби със същата семантика и в изречения като *Хайде остави това!*, където не е междуметие.

Възклицателните междуметия обикновено се явяват в началото на изказването, а по-рядко са отделени от него в самостойно изказване:

653. *Брей! Чак накъде гледаш* (Д. Талев), *Ах, да!*

Звукоподражателните междуметия обикновено са самостойни изказвания:

654. *Сега биеха камбаните и на двете църкви: Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!... И после по-далеко: – Дан-дан-дан! Дан-дан-дан* (Д. Талев)

В състава на изказването такива междуметия се срещат и като сказуеми:

655. *Снопите – сухи, мулетата – яки: хруп, хруп – видяхме им на бърза ръка сметката* (Н. Хайтов)

Представихме преди всичко формалните синтактични връзки на подчинение и съчинение в български език. Оставихме настрана редица семантични проблеми, тъй като те се отнасят до друга област – семантика на синтаксиса.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин, Л. Основна българска граматика, 1944.

Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис. С., 1983.

Пашов, П. За "падежите" на местоименията в съвременния български език. – *Известия на ИБЕ, 8,* 1962.

Теодоров-Балан, Ал. Нова българска граматика, С., 1940.

Chomsky, N. Lectures on Government and Binding, Dordrecht, Foris, 1981.

The Minimalist Program, MIT, 1995.

Van Riemsdijk, H. and E. Williams. Introduction to the theory of Grammar, MIT, 1987.

чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев
проф. д.ф.н. Иван Куцаров
ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Фонетика ◆ Лексикология ◆ Словообразуване
Морфология ◆ Синтаксис

Учебник за студенти от филологическите факултети и
педагогическите институти

Българска, първо издание
Под редакцията на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев
Рецензенти: проф. Петър Пашов и д-р Владимир Жобов
Редактор Любка Камарашева-Черногорова
Художник на корицата Богдан Мавродинов
Компютърен дизайн "Полистар", София

Печатни коли 41
Формат 70x100/16

Издателска къща •Петър Берон•, София, пл. Славейков 11,
отдел Маркетинг, тел. 884–784
Печат Изток-Запад

ТОДОР БОЯДЖИЕВ
ИВАН КУЦАРОВ
ЙОРДАН ПЕНЧЕВ

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

в която е представена
цялата съвременна
теория за
българския
език

ВКЛЮЧВА

- ФОНЕТИКА
- ФРАЗЕОЛОГИЯ
- ПРАВОГОВОР
- ЛЕКСИКОЛОГИЯ
- СЛОВООБРАЗУВАНЕ
- МОРФОЛОГИЯ
- СИНТАКСИС

ISBN 954321070-5

24 лв.